

ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

6

ИНОЯЗЫЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНАХ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ВИЗАНТИЙСКИЕ ИСТОЧНИКИ

II

КОНСТАНТИН
ПОРФИРОРОДНЫЙ

ПЕРЕВОД С ОРИГИНАЛА,
ПРЕДИСЛОВИЕ И ПРИМЕЧАНИЯ
Р. М. БАРТИКЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

Е Р Е В А Н

1970

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸԿԸԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Բ

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ
ԾԻՐԱՆԱԾԻՆ

ԹԱՐԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԲՆԱԳՐԻՉ
ԸՊԿՉԱԲԱՆ ԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՀՐԱԶ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸԿԸԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԵՏՄԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

1970

Գրքում տրվում են բյուզանդական հայազգի կայսր Կոստանդին VII Ծիրանածինի աշխատություններից՝ Հայաստանին և հայերին վերաբերող բաժինների, նույն հեղինակի գրչին պատկանող Մակեդոնական հարստության հիմնադիր՝ հայազգի Վասիլ I կայսեր ընդարձակ կենսագրության, ինչպես և Քրիստոսի «Անձեռագործ պատկերի» մասին երկի ամբողջական թարգմանությունները:

Նշված աշխատությունները անգնահատելի արժեք են ներկայացնում IX և X դարի առաջին կեսի հայոց պատմության, հայբյուզանդական հարաբերությունների, հայերի՝ Բյուզանդիայում խաղացած դերի ուսումնասիրության համար:

Գիրքն ունի ընդարձակ առաջաբան և մանրամասն ծանոթագրություններ:

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Շ Ա Ր Ի Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոսներ Ս. ԵՐԵՄՅԱՆ (գլխավոր խմբագիր) .

Ա. ՂԱՐԻԲՅԱՆ, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ թղթակից-անդամ Լ. ԽԱԶԻԿՅԱՆ.

Հ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ, Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ (գլխավոր խմբագրի տեղակալ), Հ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ.

Հ. ԲԱՐՔԻԿՅԱՆ (գիտական ֆարտուղար)

Հ ա տ ո ռ ի խ մ բ ա գ ի ռ

Ս. Մ. ԿՐԿՅԱՇԱՐՅԱՆ

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԾԻՐԱՆԱԾԻՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

867 թ. սեպտեմբերի 23-ին, գիշերվա երրորդ ժամին, Կոստանդնուպոլսի սբ. Մամասի պալատում տեղի ունեցավ մի զարհուրելի ոճրագործություն: Հայազգի Վասիլը իր համախոհների օգնությամբ սրախողխող արեց հարբած վիճակում գտնվող Միքայել III կայսեր, Ամորիական հարստության վերջին ներկայացուցչին: Միքայելն այն ժամանակ ընգամենը 28 տարեկան էր: Բյուզանդական կայսրության գահը բարձրացավ Վասիլը, հիմնադիրը դառնալով Մակեդոնական կոչված հարստության, որի օրոք Բյուզանդական կայսրությունը հասավ իր հզորության գագաթնակետին: Կայսրության գալիսունը այդ հարստության ձեռքում մնաց ամբողջ 190 տարի:

Հայազգի անձնավորության բյուզանդական գահին տիրանալը պատահական երևույթ չէր: Դա դեպքերի բնականոն զարգացման արդյունքն էր, դեպքեր, որոնք սկսեցին զարգանալ դրանից բազում դարեր առաջ: Հայաստանի անկախության վերացումից հետո, հայազգի գործիչները ստիպված էին ծառայության մեջ մտնել Պարսկաստանում և Բյուզանդիայում իրենց հայրենիքը երկու մասի բաժանած ախոյանների մոտ: Հայերը Պարսկաստան և Բյուզանդիա էին դիմում նաև որպես քաղաքական ապաստան հայցողներ: Բյուզանդիայի տիրապետությունից փախչողները ապաստան էին խնդրում Պարսկաստանում, իսկ պարսկական տիրապետությունից փախչողները՝ Կոստանդնուպոլսում: Միայն Պրոկոպիոս Կեսարացին հիշատակում է երկու տասնյակ հայ զորավարների անուններ, որոնք իրենց սխրագործություններով աչքի ընկան Բյուզանդական կայսրության թշնամիների դեմ մղված մարտերում: Նրանց մեծ մասը պարսկական տիրապետությունից Բյուզանդիա անցած փախստականներն էին:

571 թ. ապստամբության ձնշումից հետո բազմաթիվ հայ գործիչներ Կարմիր Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ան-

ցան Բյուզանդիա և Պերգամոնում հիմնադրեցին հայկական ամենավաղ գաղութներից մեկը Բյուզանդիայում¹:

Հերակլիոս կայսեր թագավորության ժամանակ (610—641) հայազգի Մանվելը Եգիպտոսի praefectus augustalis էր: Հայազգի բազմաթիվ այլ զինվորականներ ծառայել են նույն կայսեր զորքերում: Նրանցից մեկը, Վահանը, իր գլխավորած զորքերի կողմից նույնիսկ կայսր հռչակվեց Յարմուկի ճակատամարտի (636) նախօրյակին: Հայ իշխաններն արդեն սկսում են կարևոր դեր խաղալ կայսեր արքունիքում: Նրանք նույնիսկ փորձ են անում Հերակլիոսին տապալելու: Հայազգի Վալենտին Արշակունին էր, որ 641 թ., Հերակլիոսի մահից հետո, նպաստեց, որ գահին

¹ Հենց այս գաղութից էր 711—713 թթ. բյուզանդական դահին տիրացած Փիլիպիկոս Վարդանը: Այս գաղութի մասին մանրամասն տե՛ս *H. Gelzer*, Pergamon unter Byzantinern und Osmanen, Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1903: (Հ. Գելցերի սույն երկի հայերին վերաբերող նյութի հայերեն թարգմանությունը՝ «Հայ հասարակությունն ի Պերգամոն և Պերգամացին կայսերական դահի վրա» վերնագրով տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայում», 1907, № 8. սյուն. 225—228): Հայերի գործունեության մասին Բյուզանդիայում և հայ-բյուզանդական հարաբերությունների մասին ընդհանրապես կարելի է նշել. Փ. Ի. Успенский, Патриарх Иоанн VII Грамматик и Русь-дромиты у Симеона Магистра, Журнал Министерства Народного Просвещения, т. 267, 1890, № 1: Կ. Տեր-Սահակյան, Հայ կայսերք Բյուզանդիոնի, հատ. Ա-Բ, Վենետիկ, 1905: Նույնի, Հայազգի անձանթ մնացած հեղինակներ: Հայերը բյուզանդական գրականության մեջ, «Բազմավէպ», 1906, էջ 53—56: Նույնի, Հայերը բյուզանդական մատենագրության մեջ, «Բազմավէպ», 1908, էջ 385—392, 433—440, 481—486, 545—550, 1911, էջ 16—23: Նույնի, Վարդ Հայկազն, «Բազմավէպ», 1911, էջ 375—380: Նույնի, Un document arménien de la généalogie de Basile Ier, Byzantinische Zeitschrift, Bd. XX, 1911, p. 165—176; *F. W. Bussell*, The Roman Empire, vol. II, London, 1910, p. 333—483; *J. Laurent*, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, Paris, 1919; *H. Grégoire*, An Armenian Dynasty on the Byzantine Throne, Armenian Quarterly, 1 (1946), p. 4—21. Ն. Այվոնց, Արտավան Արշակունի, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948: Նույնի, Վարդ Մամիկոնյան (856—866), նույն տեղում: Նույնի, Մամիկոնյան իշխանուհին բյուզանդական գահի վրա, նույն տեղում: Նույնի, Վասիլ Հայազն (Մեծագործ կայսր (867—886), նույն տեղում: Նույնի, Армения в эпоху Юстиниана, С.-Петербург, 1908; Նույնի, La Bible Arménienne et sa portée historique, In «Celebration solennelle du quinzième centenaire de la traduction arménienne de la Bible», Paris, 1938; Նույնի, Role of the Armenians in Byzantine Science, «The Armenian Review», 3, № 3, 1950, p. 55—73; Ն. Ադոնցը այս նյութի շուրջ ֆրանսերեն մի շարք արժեքավոր հոդվածներ ունի, հրատարակված եվրոպական այլևայլ հասնդեսներում, որոնք

Քրիստոսը թագադրում է Կոստանդին VII Միրանաձինին
(Մանրամասնությունները տե՛ս էջ XXVIII, ծան. 1)

տիրանա Կոստանդ II-ը: Վալենտինն ի վերջո որոշում է ինքը կայսր դառնալ, բայց անհաջողության մատնվելով մահապատժի է ենթարկվում: Կոստանդ II-ի մահից հետո հայազգի Մեծ Գնունին (Միզիզիոս) իր զորքերի կողմից կայսր հռչակվեց:

Արաբական տիրապետության ժամանակ հայոց գաղթը դեպի Բյուզանդիա ավելի մեծ ծավալ ստացավ, հատկապես երբ սոցիալական ճնշման հետ միաժամանակ սկսվեց կրոնական հալածանքը: Եթե սկզբում հայ նախարարները, ազնվականությունն ու զինվորականությունն էր գաղթում Բյուզանդիա, ապա VII—VIII դարերում աշխատավորությունը զանգվածորեն դիմում էր այնտեղ, արաբական սարսափներից փրկվելու համար: Գաղթա-

---

վերջերս լույս տեսան Լիսաբոնում առնձին գրքով: Տե՛ս N. Adontz, *Études Armeno-Byzantines*, Lisbonne, 1965; S. *Der-Nersessian*, *Armenia and the Byzantine Empire*, Cambridge, 1945; Idem, *Armenia in the Tenth and Eleventh Centuries*, In *The Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, London-New York-Toronto, 1967, p. 427—431; R. *Grousset*, *Histoire de l'Arménie, des origines à 1071*, Paris, 1947; P. *Charanis*, *The Armenians in the Byzantine Empire*, Lisboa, 1963: (Ունի հայերեն թարգմանություն. Դոկտ. Պ. Խարոնիս, *Հայերը Բյուզանդական կայսրության մեջ, թարգմանեց Հայկ Պերպերյան, Վիեննա, 1966*); Idem, A note on the ethnic origin of the emperor Maurice, *Byzantion*, t. 35 (1965), p. 412—417; (Սույն հոդվածի հայերեն թարգմանությունն իրականացրել է բանասեր Հ. Պերպերյանը. «Մավրիկ կայսեր ազգային ծագումին մասին»: Տե՛ս Խարանիսի «Հայերը Բյուզանդական կայսրության մեջ» աշխատության հավելվածում, էջ 126—136): E. Յ. *Липшиц*, *Византийский ученый Лев Математик, Византийский Временник*, т. II, 1949, стр. 106—149; Վ. Կ. Իսկանյան, *Հայ-բյուզանդական բաղաբանական հարաբերությունների պատմությունից (10—11-րդ դդ.)*, Երևանի Խ. Արզումանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի գիտական աշխատությունների ժողովածու, 6, 1957, էջ 97—156; Ա. Կ. Աբրահամյան, *Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հատ. Ա, Երևան, 1964*; C. *Toumanoff*, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown, 1965; Idem, *Armenia and Georgia*, In *The Cambridge Mediaeval History*, vol. IV, *The Byzantine Empire*, Part I, *Byzantium and its neighbours*, Cambridge, 1966, p. 593—637; Idem, *The Background to Mantzikert*, In *The Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, London-New York-Toronto, 1967, p. 411—426. P. *Speck*, *Гραιция und 'Армения. Das Tätigkeitsfeld eines nicht identifizierten Strategen im frühen 9 Jahrhundert*, Jahrb. Österr. Byz. Ges., Bd. 16 (1967), S. 71—91; (Գարեգին Հովսեփյանը մի ղեկուցում է կարդացել «Հայոց դերը Բյուզանդական կայսրության մեջ» թեմայով (տե՛ս «Հայաստանի կոչնակ», 1939, էջ 269), բայց մեզ հայտնի չէ հրատարակվել է այն, թե ոչ):

Ճյանների մեծ մասը հաստատվում է պատմական Փոքր Հայքում և հայացնում այն զուտ հայկական շրջանները, որոնք հռոմեական և բյուզանդական բազմադարյան տիրապետության ժամանակ սկսել էին հունանալ: Կոստանդին Միրանածինի ժամանակ արդեն բացարձակապես հայացել էին Արմենիականների, Սեբաստիա, Խարսիանոն, Կոլոնիա, Խաղտիք, Լիկանդոս բանակաթեմերը: Միրանածինը դրանք «Հայկական բանակաթեմեր» (*Ἀρμενιακά θεματά*) է անվանում, տարբերելով «Հռոմեական բանակաթեմերից»:

752 թ. հայերի հոծ զանգվածներ Մելիտենեից և Թեոդոսուպոլսից գաղթեցվում են նաև Թրակիա և Մակեդոնիա, որտեղ հիմնադրում են մարդաշատ գաղութներ: Հենց այդ ժամանակաշրջանում էր, որ Բյուզանդիայում ծավալվեց պավլիկյան շարժումը, որը VII դարի կեսերին ծագել էր Արևմտյան Հայաստանում: Աղանդավորների և աղանդապետների ճնշող մեծամասնությունը հայեր էին:

Հայ նախարարների գաղթը չի դադարում: 774 թ. արաբների դեմ բարձրացված անհաջող ապստամբությունից հետո հայ բարձրաստիճան գործիչները ստիպված են լինում փախչել Բյուզանդիա, արաբների հաշվեհարդարից փրկվելու համար:

Բյուզանդիայում ապաստան գտած հայ տարրը կյանքի ամենատարբեր բնագավառներում, հատկապես ռազմական, շուտով աչքի է ընկնում: Հայերը սկսում են գրավել ռազմական ամենաբարձր դիրքերը: Նրանք դառնում են VII դարում առաջացած բյուզանդական ռազմական շրջանների՝ բանակաթեմերի զորավարներ: Բյուզանդական կայսրության կարևորությամբ ու շահերով երկրորդ բանակաթեմը «Արմենիականների» էր կոչվում, այդ բանակաթեմում, ինչպես և հարևան շրջաններում ապրող հայերի պատճառով: Արմենիականների բանակաթեմի ռազմական ուժերը հայերից էին բաղկացած¹: Պատկերացնելու համար Արմենիականների բանակաթեմի ընդգրկած շրջանները բավական է նշել, որ մինչև X դարի սկզբները նրա հողերից կազմակերպվեցին Խարսիանոն, Խաղտիք, Կոլոնիա և Սեբաստիա բանակաթեմերը: Արմենիականների բանակաթեմը այդ ժամանակ էլ շարունակում էր իր գոյությունը, թեև ավելի փոքր սահմաններում: Հայերով էր բնակեցված նաև 899—912 թթ. միջև կազմակերպված «Միջագետք» բանակաթեմը:

¹ Theophanis Chronographia ed. C. de Boor, Lipsiae, 1883, t. I, p. 469.

Հնարավոր չէ այստեղ մեկ առ մեկ թվարկել հայազգի այն գործիչներին, որոնք մինչև Մակեդոնական հարստության հիմնադրումը աչքի ընկան բյուզանդական կյանքի այլևայլ բնագավառներում, հատկապես ռազմական՝ շատ անգամ որոշելով կայսրության ճակատագիրը: VIII դարում Փոքր Ասիայի բանակաթեմերի մեծ մասի զորավարները հայեր էին: Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավարը Լևոն III Իսավրացու փեսա հայազգի Արտավազդն էր, որ քիչ էր մնացել տիրանար բյուզանդական գահին: Լևոն III-ի թոռան՝ Լևոն IV-ի ժամանակ Տաճատ Անձևացին Բուկելլարների բանակաթեմի զորավարն էր: Նույն ժամանակ բյուզանդական առաջին, ամենակարևոր ու ամենամեծ բանակաթեմի՝ Անատոլիկոնի զորավարը Արտավազդ Մամիկոնյանն էր: Կոստանդին VI-ի ժամանակ Արմենիականների բանակաթեմի զորավարն էր Վարդասը, մի քիչ հետո նշանավոր Ալեքսիոս-Մուսելեն (Մուշեղ): Հայկական ծագում ունեւր այդ ժամանակներում հանդես եկած Սկլերոսների ընտանիքը, որի անդամներից մեկը՝ Վարդասը դարձավ Թրակեսիոն բանակաթեմի զորավար: Նույն ընտանիքից մի այլ Վարդաս Նիկեփոր I կայսեր օրոք դարձավ Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար:

IX դարում պատկերը ամենևին էլ չի փոխվում: Հայերն արդեն տիրանում են գահին: 813 թ. հայազգի Լևոնը, Լևոն V-ի անվան տակ ութ տարի իր ձեռքում է պահում կայսրության գլխիստը: Նա Բյուզանդիան դուրս բերեց այն դժվարին վիճակից, որ գտնվում էր Նիկեփոր I-ի ժամանակ:

Միքայել II-ի որդի Թեոփիլոսը ամուսնացավ հայազգի Թեոդորայի հետ, որն իր ամուսնու մահից հետո շուրջ տաս տարի կառավարեց պետությունը՝ իր որդու Միքայել III-ի մանկահասակ լինելու պատճառով: Միքայել III-ի թագավորության վերջին շրջանում երկրի փաստական իշխանությունը գտնվում էր Թեոդորայի եղբոր՝ Վարդասի ձեռքում, որն ստանալով կեսարի բարձրագույն պատվաստիճանը, պետք էր կայսր հռչակվեր, եթե Միքայել III-ը անզավակ վախճանվեր: Վարդասի երկու եղբայրները՝ Անտիգոնոսն ու Սմբատը նույնպես կարևոր դեր էին խաղում Բյուզանդիայում, ինչպես և նրանց հայրը՝ Մարինոսը, որ դրունգարի և տուրմարխի աստիճաններին էր արժանացել: Թեոդորայի մի փեսան՝ Կոստանդին Բաբուցիկոսը ստացել էր մագիստրոսի բարձրագույն աստիճանը և վիզպայի դրոնգար էր: Թեոդորայի մյուս փեսան՝ Արշավիրը պատրիկ էր և մագիստրոս: Արշավիրի

երկու որդիները՝ Ստեփանոսն ու Վարդասը դարձան մագիստրոսներ: Թեոդորայի հորեղբայր Մանվելը Արմենիականների բանակաթեմի զորավարն էր Լևոն V-ի ժամանակ: Պակաս դեր չէր խաղում և Թեոդորայի մյուս եղբայր Պետրոնասը, որը 863 թ. կարևոր հաղթանակ տարավ արաբների դեմ, որից հետո վերջիններիս դեմ մղվող երկարատև պատերազմի նախաձեռնությունը անցավ կայսրության ձեռքը: Պետրոնասի որդի Մարիանոսը նույնպես աչքի ընկավ ռազմական բնագավառում: Այդ ժամանակաշրջանում իրենց խոսքն էին ասում և զուտ հայերից բաղկացած զորամասերը, որոնց վրա էին գլխավորապես հենվում հայազգի վերոհիշյալ գործիչները:

Հայտնի բյուզանդագետ Ջենկինզը գրում է. «Բյուզանդիայի ռազմական հզորությունը, ռազմական կազմակերպությունը և ռազմական հանձարը, այն հուսալի և ամուր հիմքը որի վրա էր խարսխված բովանդակ փայլուն վերնաշենքը, ամբողջովին հայկական էր: Դա գործունյա, շատ տաղանդավոր այդ ժողովրդի ձակատագիրն էր, որ իր պատմական մեծագույն նվաճումները ի սպաս դրեց ոչ սեփական կայսրության և ոչ սեփական մի մշակույթին: Իններորդ դարի կեսերից մինչև տասնմեկերորդ դարի սկիզբը քաջ և նվիրված զորավարների շարքում վեց մեծ ղեկավարներ աչքի ընկան որպես բյուզանդական միջին շրջանի պատմության նյութական մեծության ճարտարապետներ: Նրանք են Վասիլ Ա-ը, Ռոմանոս Ա-ը, Հովհաննես Գուրգենը (Կուրկուասը), Նիկեփոր Բ-ը (Փոկասը), Հովհաննես Ա-ը (Չմշկիկը) և Վասիլ Բ-ը: Քաջ հայտնի է, որ բոլորն էլ հայկական ծագում ունեին»¹:

Հայերը տեր ու տիրական են դառնում ոչ միայն քաղաքական ու ռազմական ասպարեզին, այլև հոգևոր ու մշակութային: Կեսար Վարդասն էր, որ հիմնադրեց առաջին համալսարանը Բյուզանդիայում՝ նշանավոր Մագնավրան, և այդ համալսարանի ժամանակակից տերմինով ասած, ռեկտորը հայազգի Լևոն փիլիսոփան էր, որ միաժամանակ աստղաբաշխ էր, մաթեմատիկոս, երկրաչափ և երաժիշտ: Նրա համբավը տարածվել էր մինչև Բաղդադ՝ խալիֆաների արքունիքը: 832—843 թթ. Կոստանդնուպոլսի պատրիարքական աթոռին նստեց Հովհաննես Քերականը, նույնպես հայազգի, Բյուզանդիայում անուն հանած աստղաբաշխ Բա-

¹ R. J. H. Jenkins, The Byzantine Empire on the eve of the Crusades, London, 1953, p. 11—12.

դարատի որդին, Արշավիր պատրիկի եղբայրը և ինն փիլիսոփայի Նորեղբորորդին: Հովհաննեսը Թեոփիլոս կայսեր ուսուցիչն էր, և այդ կայսրն էր, որ իր ուսուցչին նստեցրեց պատրիարքական աթոռին: Բայց այս ժամանակաշրջանի, ապա և բյուզանդական բազմադարյան մշակույթի լուսապսակը պատրիարք Փոտն էր, բյուզանդական և համաշխարհային մշակույթի այդ ռահվիրան, որի հայկական ծագումը նույնպես վեճի առարկա չէ: Նա հայազգի Թագուհի Թեոդորայի և կեսար Վարդասի փեսա Արշավիրի քրոջ՝ Իրենեի որդին էր:

Ահա այսպիսին էր վիճակը Բյուզանդիայում նշված ժամանակաշրջանում: Ամենուրեք հայեր, հայեր, որոնք (ինչպես կտեսնենք ստորև) օտարացած չէին, իրենց մայրենի լեզուն չէին մոռացել, չէին ուրացել իրենց հայկական ծագումը, այլ, ընդհանրապես, ընդգծում էին այն: Այս բոլորից հետո հասկանալի է, որ Վասիլի դահ բարձրանալը պատահական երևույթ չէր: Դեպքերի դարդացումն այնպես էր բնթանում, որ այդ բազմաթիվ հայերից ամենակարողն ու ամենահզորը պետք է տիրանար դահին: Եվ բյուզանդական գալիստոնին տիրացավ Մակեդոնիայում ծնված, հասարակ ընտանիքի դավակ Վասիլ հայր, ֆիզիկապես հզոր, մտավոր արտակարգ ընդունակություներով օժտված, համառ, իր նպատակին հասնելու դործում ոչ մի բանի առաջ կանգ չառնող, միջոցների մեջ խտրություն չդնող Վասիլը²:

¹ Փոտի մասին հին և նոր գործերից ամենից կարևորներն են J. Hergenther, Photius, Patriarch von Konstantinopel, Regensburg, 1867—1869; F. Dvornik, The Photian schism, History and Legend, Cambridge, 1948.

² Հույն աղանավոր բյուզանդագետ աղագեմիկոս Կ. Ամանտոսը իր *ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους* (τόμ. Β', ἐκδ. Β', Ἀθήναι, 1957, σ. 21) երկում ամեն ջանք թափում է ժխտելու համար Վասիլ Ա-ի հայկական ծագումը, հիմնականում հենվելով նրա մոր ոչ հայկական (Պանկալո) անվան վրա: Հակառակ դրան, Ամանտոսը ընդունում է Վասիլի «խառն ծագումը» (μεικτῆ καταγωγῆ), ցույց չտալով, թե ինչի խառնուրդ էր նա: Նա գրում է, որ «ավելի շուտ բարբարոսությունը, որով Վասիլը սպանեց Միքայել III-ին, և նրա կենսունակությունն են վկայում խառն ծագման մասին, քան պատմական վստահելի տվյալներ»: Ամանտոսին կարելի էր հիշեցնել գտարյուն հույն կայսրուհի, աթենուհի Իրինեին, որ իշխանության տիրանալու համար շխորչեց կուրացնել իր հարազատ որդուն անգամ, Կոստանդինին (797), այն Իրինեին, որին բյուզանդական պատմիչները իր այդ արարքի համար համեմատում են Մեղեղայի հետ:

Վասիլի և նրա ժամանակաշրջանի մասին տե՛ս Կ. Տեր-Սահակյան, Հայ կայսերք Բյուզանդիոնի, հատ. Ա, А. Васильев, Византия и арабы, Поли-

Վասիլին վիճակված էր շարունակել արաբների դեմ մղվող պարավոր պայքարը: IX դարում Աֆրիկայի արաբները Միջերկրականի տերն ու տիրականն էին դարձել, գրավել Կրետե կղզին և սկսել Սիկիլիայի նվաճումը: Հարավային Իտալիայի և Սիկիլիայի արաբները սկսեցին տարածվել նաև երկրի խորքերը: Նրանք հասան և պաշարեցին նույնիսկ Դալմատիայի Ռաուսիոն (Ռադուգա) քաղաքը: Վասիլը իր ծովակալ Նիկետաս Օորիֆասի գլխավորությամբ նավատորմիղ ուղարկեց նրանց դեմ և կարողացավ կանգնեցնել արաբների առաջխաղացումը: Նույն Օորիֆասը հաջողությամբ մարտնչեց նաև Կրետեի արաբների դեմ, որոնց նավատորմիղը սպառնում էր նույնիսկ Կոստանդնուպոլսին: Օորիֆասի սլաքարը շարունակեց ծովակալ նասարը: Արաբները ժամանակավոր պարտություններից հետո նոր ուժով հարձակվում և դժվարին դրությամբ մեջ են դնում կայսրությունը: Նրանց հաջողվում է 878 թ. գրավել Սիկիլիայի մայրաքաղաք Սիրակուսան, ինչպես և Բարի քաղաքը Իտալիայում: Բյուզանդիայի վարկը վերականգնեց զորավար Նիկեփոր Փոկասը, որ 885 թ. կարողացավ արաբներից գրավել Իտալիայի մի մասը, և կազմակերպել այնտեղ երկու բանակաթեմ՝ Կալաբրիայի և Հանգրբարդիայի:

Ավելի դժվարին էր կայսրության սլաքարը Աբբասյանների դեմ՝ Փոքր Ասիայում և Ասորիքում, որին անձնական մասնակցություն ունեցավ հենց Վասիլ կայսրը: Բացի արաբներից, այստեղ

тические отношения Византии и арабов за время Македонской династии, С. Петербург, 1902. Նույնի, Происхождение императора Василия Македонянина, Виз. Временник, т. XII, 1906: G. Der-Sahaghian, Un document arménien de la genèalogie de Basile Ier. A. Vogt, Basile Ier empereur de Byzance et la civilization byzantine à la fin du IXe siècle, Paris, 1908 J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, Paris, 1919; N. Bees, Eine unbeachtete Quelle über die Abstammung des Kaisers Basileios I des Mazedoniers, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbucher, Bd. IV, 1923; H. Grégoire, Michel III et Basile le Macédonien dans les inscriptions d'Ancyre, Byzantion, t. V, 1929—1930, p. 327—346; N. Adontz, L'âge et l'origine de l'empereur Basile Ier, Études Arméno-Byzantines, Lisbonne, 1965, p. 47—109; Նույնի, La portée historique de l'oraison funèbre de Basile Ier par son fils Leon VI le Sage, Études Arméno-Byzantines, p. 111—123; Նույնի, Վասիլ Հայազն, Մեծագործ կայսր, Պատմական ուսումնասիրություններ: G. Ostrogorsky, Histoire de l'État Byzantin, Paris, 1956; История Византии, т. II, М., 1967, стр. 174—178: Gy. Moravcsik, Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I, Dumbarton Oaks Papers, No. 15 (1961), p. 59—126.

կայսրության համար մեծ սպառնալիք էին դարձել պավլիկյան աղանդավորները: Նրանք դեռևս Լևոն V-ի (813—820), Միքայել II-ի (820—829), Թեոփիլոսի (829—842) և հատկապես վերջինիս կնոջ՝ Թեոդորայի տմարդի ու ահավոր հալածանքներից խուսափելով ապաստան էին գտել արաբների մոտ: Նրանց փախուստը Բյուզանդիայից, որ սկսվել էր դեռևս նշանավոր աղանդապետ Սերգիոսի օրոք IX դարի 20-ական թվականների վերջում և 30-ական թվականների սկզբում, լայն ծավալ ստացավ հետագայում: Պավլիկյանները արաբա-բյուզանդական սահմանի վրա, Մելիտենեի ամիրա Օմար իբն Աբդալլահ ալ-Ակտայի օգնությամբ կառուցում են մի շարք ամրոցներ ու քաղաքներ, այդ թվում Տիվրիկը, և արաբների հետ դաշնակցած դառնում են կայսրության ահն ու սարսափը: Նրանք կազմակերպում են իրենց կանոնավոր զորաբանակները և, արշավելով Բյուզանդիա, ավարի առնում բազում շրջաններ: Այս տարիներին է, որ հանդես են գալիս պավլիկյանների նշանավոր ղորահրամանատարներ Կարբեասն ու Նրիսոքիբը: Վերջինս այնքան համարձակություն ու կարողություն է ունենում, որ իր զորքերով հասնում է մինչև Նիկիա և Նիկոմեդիա:

871 թ. Վասիլը արշավելով նրանց մայրաքաղաք Տիվրիկի դեմ, ծանր պարտություն է կրում և հազիվ ազատվում գերի ընկնելուց: Միայն հաջորդ տարին, Վասիլի զորավարներին հաջող-

¹ Պավլիկյանների մասին նորագույն գործերից տե՛ս *M. Loos, Deux contributions à l'histoire des Pauliciens, Byzantinoslavica, No XVII, fasc. I, 1956; No XVIII, fasc. 2, 1957; Idem, Le mouvement Paulicien à Byzance, Byzantinoslavica, No XXIV, fasc. 2, 1963, No XXV, fasc. I, 1964; Idem, Ou en est la question du mouvement Paulicien?, Българска Академия на науките, Известия на Института за история, т. 14—15, 1964; Γεωργ. Αναστασίου, Οι Παυλικιανοί, 'Η ιστορία και η διδασκαλία των από της εμφάνισης μέχρι των νεωτέρων χρόνων, 'Αθήναι, 1959; Լ. Բարրիկյան, Պավլիկյան համայնքի կազմակերպության հարցի շուրջը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1958, 3, նույնի, Источники для изучения истории павликианского движения, Ереван, 1961; К. Юзбашян, К истории павликианского движения в Византии в IX в., „Вопросы истории религии и атеизма“, т. IV, 1956; E. Э. Липшиц, Очерки истории византийского общества и культуры, VIII—первая половина IX в., Москва-Ленинград, 1961; Nina G. Garsoian, The Paulician Heresy, A study of the origin and development of Paulicianism in Armenia and the eastern provinces of the Byzantine Empire, Paris, 1967; Ս. Տ. Մելիք-Բախչյան, Հայաստանը 7—9-րդ դարերում, Երևան, 1968; Ե. Գ. Տեր-Միգասյան, Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Երևան, 1968, էջ 114—148:*

վում է կոտորել պավլիկյանների դիմադրությունը և արյան մեջ խեղդել նրանց շարժումը, որ ավելի քան երկու դար փորձանք էր դարձել կայսրության գլխին:

Պավլիկյաններին ճնշելուց հետո բյուզանդական ղորքերը կովի բռնվելով արաբական ուժերի հետ, շարունակում են այն պայքարը, որ փոփոխական հաջողություններով մղվում էր դեռ Վասիլ I-ի նախորդ՝ Միքայել III-ի օրոք: Բյուզանդական ղորքերը, հայազգի զորավար Պետրոնասի գլխավորությամբ, 863 թ. կարողացել էին շահել Պոսոնի կարևոր ճակատամարտը, որտեղ սուլանվել էր Մելիտենեի ամիրա Օմար իրն Աբդալլահ ալ-Ակտան: Բայց արաբները դեռ վտանգավոր էին կայսրության համար: Վասիլին հաջողվում է գրավել Սամոսատ քաղաքը, ապա և Զապետրան. անցնել Եփրատ գետը և հասնել Մելիտենե, որին սակայն շիրողացավ տիրանալ: Վասիլը ամրապնդում է իր դիրքերը արևելքում և ալստեղ է ահա, որ բյուզանդացիները առաջին անգամ, երկար դադարից հետո, հարաբերության մեջ են մտնում հայերի հետ, որոնք ազատագրվել էին արաբների լծից և քաղաքական անկախություն ձեռք բերել: Օգտվելով արաբ-բյուզանդական 7-ամյա պատերազմից (856—863) Աշոտ Բագրատունին 862 թ. իրեն իշխանաց իշխան էր հռչակել, իսկ 885 թ. նաև թագավոր: Վասիլը շատ էր շահագրգռված բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու Աշոտ Բագրատունու հետ, հասկանալի է, արաբների դեմ դաշնակից ունենալու համար: Ավանդությունը հաղորդում է, որ Վասիլը նույնիսկ ցանկացել է թագադրվել Աշոտ Բագրատունու ձեռքով: Իհարկե, այդ բանին դեմ չէր և հայոց իշխանաց իշխանը: Նա ևս տվյալ շրջանում կողմնակից էր ունենալ բյուզանդական օժանդակությունը՝ իր դիրքերն ամրապնդելու համար: Եռանդուն աշխատանք էին տանում նաև հոգևոր պետերը: Զաքարիա I Զագեցի կաթողիկոսը և Փոտ պատրիարքը գեռ Վասիլի գահ բարձրանալուց առաջ երկար նամակագրություն ունեին եկեղեցիների միության խնդրի շուրջը, բայց քանի որ Բյուղանդիայի հողևոր պետը ուղում էր իրեն ենթարկել հայոց եկեղեցին, ընդունել տալով Քաղկեդոնի դավանանքը, բանակցությունները ավարտվեցին անարդյունք¹:

¹ Զաքարիայի և Փոտի թղթակցության առանձին նմուշներ մեզ հասել են: Տե՛ս Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 279—294, նաև Православный Палестинский Сборник, Выпуск 31, С. Петербург, 1892, стр. 179—226:

Վասիլը, իհարկե, Հայաստանը դիտում էր ոչ միայն որպես իր դաշնակից: Նրա հիմնական նպատակը Հայաստանը նախ վասալական կախման մեջ առնելն էր, ապա նաև նվաճելը, քանի որ Վասիլը թեև ծագումով հայ էր, այնուամենայնիվ նա բյուզանդական կայսր էր, նախ և առաջ շահագրգռված կայսրության շահերով: Վասիլ Ա-ն իրեն Արշակունի հռչակեց, թեև նրա երակներում արշակունյան արյան մեկ կաթիլ անգամ չկար: Ընդունված է ասել, որ Վասիլն այդ քայլին դիմելով, նպատակ ուներ իր հասարակ ծագումը սքողել, իր գահ բարձրանալն օրինականացնել: Դա շատ հնարավոր է, բայց հիմնական դրդապատճառը այդ չէր: Ուսումնասիրելով IX—XI դդ. հայ-բյուզանդական հարաբերությունների պատմությունը, դժվար չէ համոզվել, որ Վասիլի այդ քայլը շատ հեռուները գնացող նպատակներ ուներ, այն է՝ Հայաստանը գցել վասալական կախման մեջ, այդ ձևով ավելի դյուրին կլինեք նվաճել այն: Հայաստանում Արշակունիների հարցստությունների դյուրության ժամանակ Հայաստանի բոլոր նախարարությունները տիրող հարստության վասալներն էին, այդ թվում և IX դարում վերապրած և կիսանկախ իշխանություններ հաստատած Բագրատունիները, Արծրունիները, Անձևացիք, Սյունիները

Նաև Ն. Ակիևյան, *Թուղթ Փոտայ պատրիարքի առ Զաքարիա կաթողիկոս Հայոց Մեծաց, Հանդես Ամսօրյա, 1968, Հունվար-մարտ, սյունակ 65—100*: Այդ հարցի վերաբերյալ տե՛ս նաև Ա. Տեր-Միքելյան, *Հայաստանյայց եկեղեցին և բյուզանդյան ժողովոց պարագայք, Մոսկվա, 1892*; A. Ter-Mikelian, *Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur byzantinischen vom IV bis zum XIII Jahrhundert, Leipzig, 1892*; (*Այս աշխատությունը սուր քնննադատության ենթարկվեց Ա. Երհարդի կողմից*; *Տես Byzantinische Zeitschrift, Bd. VI, (1897), S. 177—179*); *Der Brief des Photios an Aschot und dessen Antwort. Uebers. von Agnes Finck und Eznik Gjandschezian, Zeitschrift für armenische Philologie, 2 (1903), S. 1—12*; H. Thopdschian, *Politische und Kirchengeschichte Armeniens unter Asot I und Sembat I nach armenischen, arabischen, syrischen und byzantinischen Quellen bearbeitet, Berlin, 1905*; Մ. Սրմանյան, *Աղբապատում, հատ. Ա, մասն Բ, Պեյրութ, 1959, սյունակ 971 և հտ. (Բ հրատարակություն)*; Լ. Արևյան, *Զաքարիա կաթողիկոս և Փոտ պատրիարք Կ. Պոլսո, Բարդեն կաթողիկոս և հայ եկեղեցվո բաժանման հարցը ընդհանուր եկեղեցիներ*: «Բաղմավէպ», 1915, էջ 161—169: Փ. Թուրքուլյուզ, *Հայաստան և հայ եկեղեցական պատմություն, Վենետիկ, 1930, էջ 41—42*; V. Grumel, *Regestes, No 473, 515—615*: Նույնի *L'envoye de Photius au catholicos Zacharia, Revue des Etudes Byzantines, t. XIV, (1956), p. 169—173*; J. Darrouzes, *Notes d'epistolographie et d'histoire des textes, Revue des Etudes Byzantines, t. XII, (1954)*.

և մյուսները: Իրեն Արշակունի համարելով, հասկանալի է, Վասիլը հանդես էր դալիս որպես այդ բոլորի սյուզերենը, ցանկանում de jure կախման մեջ գցել նրանց: Մեր միտքը հաստատվում է Բյուզանդիայի արտաքին գործոց նախարարութայն գրասենյակում թխված մի «տեսությամբ», համաձայն որի իբրև թե պարթևների արքա Արշակի առաքինության և ձեռք բերած մեծ փառքի շնորհիվ, օրենք դարձավ, որ այսուհետև պարթևներին, հայերին և մարերին թագավորեն բացարձակապես Արշակի տոհմի ներկայացուցիչները կամ նրա շառավիղները¹: Նպատակը պարզ է: Քանի որ Վասիլն իրեն Արշակի շառավիղն էր համարում, հասկանալի է, որ այդ մտացածին «օրենքի» համաձայն նա պետք է թագավորեր ի միջի այլոց նաև հայերին: Ինչպես տեսնում ենք, կեղծիքը բավական սրամիտ էր:

Դա, իհարկե, դարավոր ստրկությունից հազիվ ինքնուրույնություն ձեռք բերած հայ իշխանների և ժողովրդի համար փայլուն ապագայի նախբզանքը չէր կարող հանդիսանալ. նրանք ամենևին էլ չէին ուզում մի տիրողի ձեռքից հազիվ ազատված, մի ուրիշի ձեռքն ընկնել, թեկուզ և քրիստոնյայի:

Այսպիսով, ոչ միայն հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունները որևէ շոշափելի արդյունք չտվեցին, այլև քաղաքական, թեև փոխադարձ շփումները տվյալ ժամանակաշրջանում բավական գործոն էին:

Եկեղեցական հարցում Վասիլ կայսեր առաջին գործն եղավ Փոտին հեռացնել պատրիարքությունից և նրա տեղը վերահաստատել Իզնատիոսին: Պատճառն այն էր, որ Փոտը սերտ կապեր ուներ կեսար Վարդասի (որին ևս, ի միջի այլոց, Վասիլը սպանեց), ինչպես և Միքայել III-ի հետ, հետևաբար Վասիլի քաղաքական հակառակորդն էր: Բացի այդ, Վասիլն ուզում էր բարելավել իր փոխհարաբերությունները Հռոմի պապի հետ, մի բան, որին արգելք էր կանգնած Փոտը: 869 թ. եկեղեցական ժողովում Փոտը դատապարտվեց, նզովվեց և արքորվեց Բոսպորի ափին գտնվող մի վանք, թեև Վասիլը շուտով ետ կանչեց և իր երեխաների դաստիարակության գործը նրան վստահեց:

IX դարի վերջում նորից օրակարգի հարց են դառնում միաբնակ երկաբնակ վեճերը: Ամենայն հավանականությամբ պատահական չէ այն, որ Վասիլի, Լևոնի և Ալեքսանդրի հրապարակած

¹ Theophanes Continuatus, p. 212—213; Cedrenus, t. II, p. 183.

էպանագոգե կոչված Դատաստանագրքում հենց սկզբում, որտեղ խոսվում է կայսեր մասին, մանրամասնորեն տրվում են քաղկեդոնական դավանանքի սկզբունքները, որոնց պետք է կայսրը հետևի, թեև բացառված չէ, իհարկե, այն, որ Վասիլը լինելով հայ, ուզում էր ընդգծել իր ոչ հայադավան լինելը:

Վասիլը շատ մեծ աշխատանք տարավ հարևան երկրներում քրիստոնեություն տարածման համար, հատկապես Դալմատիայում, ինչպես և Հունաստանում բնակվող սլավոնների մեջ: Վասիլն էր, որ առաջին անգամ փորձեց քրիստոնեությունը տարածել նաև ռուսների մեջ: Այդ քաղաքականությունը, հասկանալի է, ուներ ոչ միայն կրոնական դրդապատճառներ: Քրիստոնեության տարածման հետ մեկտեղ Բյուզանդիան տարածում էր նաև իր քաղաքական ազդեցությունը:

Վասիլը մեծ ջանքեր թափեց կանոնավորելու բյուզանդական դատավարությունը: Նա «կերակուր և ռոճիկ» սահմանեց դատավորներին՝ նրանց կաշառակերության առաջն առնելու համար: Իսկ բյուզանդական իրավունքի ասպարեզում նրա տարած աշխատանքը իսկապես որ տիտանական էր: Այդ գործին նա մասնակից դարձրեց մի շարք հայազգի գործիչների և առաջին հերթին պատրիարք Փոտին և օրենսգետ Սիմբատիոսին (Սմբատին), ինչպես և այլ մասնագետների, որոնք կեսար Վարդասի հիմնադրած և Լեոն փիլիսոփայի կողմից ղեկավարվող Մաղնավրայի համալսարանի սաներն էին¹:

Վասիլն աչքի ընկավ նաև իր շինարարական գործունեությամբ, որի մասին ամենայն մանրամասնությամբ խոսում է իր թոռ Կոստանդին Միրանածինը՝ Վասիլ կայսեր կենսագրության մեջ:

Վասիլ I-ը վախճանվեց 886 թ.: Նրան հաջորդեց երկրորդ որդին՝ Լեոնը², Լեոն VI անվան տակ (Վասիլի անդրանիկ որդին՝

¹ Իրավունքի ասպարեզում Վասիլի կատարած աշխատանքի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս սույն գրքի Վասիլ I-ի կենսագրության կցված ծանոթագրություններում:

² Լեոն VI-ի մասին տե՛ս. Կ. Տեր-Սահակյան, նշվ. աշխ., հատ. Ա, նաև *Н. А. Попов*, Император Лев VI и его правление в церковном отношении, М., 1892; *M. Mitard*, Études sur le règne de Leon VI, Byzantinische Zeitschrift, Bd. 12 (1903); *N. Adontz*, La portée historique de l'oraison funèbre de Basile I par son fils Leon VI le Sage, Études Armeno-Byzantines, Lisbonne, 1965, p. 111—123; *A. Vogt*, La jeunesse de Leon VI,

Կոստանդինը վախճանվել էր 879 թ.), որին դեռևս 870 թ. Վասիլը հռչակել էր կայսերակից: Լևոն VI-ը արտակարգ զարգացած անձնավորություն էր (նա Փոտի աշակերտն էր), դրա համար միջնադարյան հեղինակները նրան «Իմաստուն» (Σοφός) կամ «Իմաստասեր» (Φιλοσοφος) տիտղոսով են հիշատակում: Զբաղված լինելով գիտություն, նա քաղաքական և ռազմական հարցերից հեռու էր կանգնած, այդ բոլորը վստահելով իր մեծամեծներին, և առաջին հերթին հայազգի Ստիլիանոս Զաուցային, որի դուստրը՝ Զոեն, Լևոնի կինն էր: Հենց այս Զաուցան էր, որ հռչակվեց «Կայսերահայր» (Βασιλεοπατρις), մի տիտղոս, որ հենց Զաուցայով մուտք գործեց Բյուզանդիա: Զաուցան Լևոն VI-ի ժամանակ այն դերն էր խաղում, ինչ կեսար Վարդասը Միքայել III-ի ժամանակ:

Լևոն VI-ի թագավորության ամբողջ շրջանը անցավ անդադար պատերազմների մեջ: Եթե Վասիլի ժամանակ կայսրության թշնամիները հիմնականում արաբներն էին և պավլիկյանները, ապա Լևոնի ժամանակ առաջին գծում հանդես եկան բուլղարները: Սիմեոն ցարը գահ բարձրանալով, միանգամայն նոր դիրք բռնեց Բյուզանդիայի հանդեպ: 894 թ. Սիմեոնը ներխուժեց Թրակիա: Բյուզանդիան բուլղարների դեմ ռազմական դաշինք կնքեց հունգարացիների հետ (բյուզանդական աղբյուրներում հունգարացիները կոչվում են թուրքեր), որոնք կարողացան թիկունքից հարձակվելով, պարտության մատնել բուլղարների ցարին: 895—896 թթ. բուլղարների և Բյուզանդիայի միջև կնքված հաշտությունը երկարատև չէր: Պեչենեգների օգնությամբ հաղթելով հունգարացիներին, Սիմեոնը նորից հարձակվեց Բյուզանդիայի վրա: Բյուզանդական զորքերը գլխավորում էր Փոտի ազգական, նույնպես հայկական ծագում ունեցող Լևոն Կատակալոնը, որը, սակայն, պարտվեց Բուլգարոֆիգոնի ճակատամարտում (896): Պատերազմը շարունակվեց մինչև 899 թ., երբ երկու ախոյանների միջև նորից հաշտություն կնքվեց: Հայտնի է, որ հաշտություն է կնքվել նաև 904 թ., մի բան, որ ցույց է տալիս, թե 899 թ. կնքված հաշ-

le Sage, *Revue Historique*, 174 (1934), p. 389 sqq.; P. Noaille et A. Dain, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris, 1944; G. Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat Byzantin*, Paris, 1956; М. Я. Сюзюмов. Экономические воззрения Льва VI, *Византийский Временник*, т. XV, 1959, стр. 33—4: История Византии, т. II, М., 1967, стр. 178—182.

տուժյունը ժամանակավոր բնույթ է ունեցել: Մինչև 913 թ. բուլղարների և բյուզանդացիների միջև տիրում է խաղաղություն:

Լևոն VI-ի օրոք Բյուզանդիայի համար սպառնալիք են դառնում նաև ռուսները: Նրանք առաջին անգամ իրենց նավերով երեվացել էին Կոստանդնուպոլսի ափերին՝ դեռևս 860 թ.: Ռուսները 907 թ. իշխան Օլեգի գլխավորությամբ նորից են հայտնվում Կոստանդնուպոլսի առաջ:

Արաբները, օգտվելով Բյուզանդիայի՝ բուլղարների դեմ պատերազմում զբաղված լինելուց, 904 թ. իրենց նավատորմիղով անսպասելիորեն հարձակվում և գրավում են Թեսաղոնիկե քաղաքը, ավերում ու կողոպտում այն, իսկ բնակչությանը գերեվարում: Արաբ ծովահենների դեմ պայքարը գլխավորում է պատրիկ Հեմերիոսը, որին հաջողվում է 910 թ. մեծ ծովամարտում հաղթել արաբներին: Բայց պատճառովի հետագա ընթացքը անհաջող էր բյուզանդացիների համար:

Յամաբում Լևոն VI-ը արաբների դեմ արժանահիշատակ ընդհարումներ չի ունեցել: Երկու կողմից էլ պարզապես ավարառուական բնույթի արշավանքներ են եղել: Հիշատակութուն կա, որ հաշտություն է կնքվել Մելիտենեի, Տարսուսի և այլ ամիրաների հետ, ընդ որում ասվում է, որ երկու ամիրա հարկատու դարձան Բյուզանդիային: Ինչ վերաբերում է Աֆրիկայի արաբներին, ապա նրանք հասնում են որոշ հաջողութունների, 902 թ. ավարտելով Սիկիլիայի նվաճումը և ասպատակ սփռելով մինչև Հռոմ:

Լևոն VI-ը վախճանվեց 912 թվականի մայիսի 12-ին: Կայսր հռչակվեց նրա կրտսեր եղբայր Ալեքսանդրը, որի կայսերակիցն էր Լևոն VI-ի յոթամյա որդի Կոստանգին Ծիրանածինը (905—959 թթ.)¹: Ալեքսանդրը թագավորեց ընդամենը 13 ամիս և վախ-

¹ «Ծիրանածին» մականոր բյուզանդագիտության մեջ բացատրվում է երկու ձևով: Մեկ, թե նա ծնվել է բյուզանդական արքունիքի «Ծիրանի» դահլիճում, և երկրորդ, որ նա ծնվել է, երբ իր հայրը ծիրանի էր հագած, այսինքն կայսր էր: Կոստանդին Ծիրանածինի կյանքի և գրական գործունեության մասին հարուստ գրականութուն կա: Հին ու նոր գործերից ամենակարևորներն են. *А. П. Зрншн.* Жизнь и литературные труды имп. Константина Багрянородного, Харьков, 1858; *A. Rambaud*, L'Empire grec au dixieme siecle. Constantin Porphyrogenete, Paris, 1870; *F. Hirsch*, Kaiser Constantin VII Porphyrogenetos, Berlin, 1873; *K. Krumbacher*, Geschichte der byzantinischen Literatur, München, 1897; *В. Латышев*, К вопросу о литературной деятельности Константина Багрянородного, Византийский Временник, т. 22 (1915 1916), стр. 13—20; *N. Jorga*, Médaillons d'histoire litteraire by-

Ճանվեց 913 թ. հունիսի 6-ին: Մանկահասակ Կոստանդնի համար ստեղծվեց խնամակալական մի ամբողջ խորհուրդ, որի մեջ կարևոր դեր էին խաղում Լևոն VI-ի կին Ջոենն¹, Կոստանդնի մայրը, (Ալեքսանդրը նրան վանք էր ուղարկել, բայց այդ կայսեր մահից հետո, 914 թ. նա նորից դուրս էր եկել), և պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսը²:

Կոստանդին Միրանածինի առաջին մենիշխանությունը տևեց 913 թ. հունիսի 7-ից մինչև 920 թ. դեկտեմբերի 17-ը: Այդ ժամանակամիջոցում կայսրությունը նորից զբաղված էր բուլղարների դեմ մղվող արյունալի պատերազմով: Յար Սիմեոնը, մեծ զորքի գլուխն անցած, 913 թ. հասավ մինչև Կոստանդնուպոլսի պարիսպների տակ, բայց չկարողացավ գրավել քաղաքը և ետ վերադարձավ:

Բյուզանդիան բուլղարների դեմ դաշինք է կնքում պեչենեգների հետ, որոնք, թանկարժեք նվերների դիմաց, պետք է Սիմեոնին հարվածեին թիկունքից: Հակառակ այդ բոլորին, Սիմեոնին հաջողվում է 914 թ. սեպտեմբերին ստիպել Ագրիանուպոլսի զորավար հայազգի Պանգրատուկասին (Παγκρατούχας ὁ Ἀρμένιος) քաղաքն իրեն հանձնել: Կայսրուհի Ջոենն ստիպված էր Սիմեոնին բազմաթիվ նվերներ տալ քաղաքը ետ ստանալու համար: Ջոենն Սիմեոնին հաղթահարելու համար ի վերջո որոշում է հաշտու-

zantine, 10. L'œuvre de Constantin Porphyrogénète, Byzantion, t. 2 (1925), p. 260—266; S. Runciman, The emperor Romanus Lecapenus and his Reign, Cambridge, 1929; G. Ostrogorsky, Histoire de l'État byzantin, Paris, 1956; G. Garitte, Constantin VII Porphyrogénète (né dans la Porphyra, c.-à-d. d'un père empereur), empereur de Byzance (944—959), Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques, XIII (1954) p. 615—617; Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, Bd. I, Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker, Zweite durchgearbeitete Auflage, Berlin, 1958, S. 356 sqq.; M. E. Colonna, Gli storici bizantini dal IV al XV secolo, I, Storici profani, Napoli, 1956, p. 27—35; A. Д. Люблинская, Источниковедение истории средних веков, Ленинград, 1955, стр. 268—271. P. Lemerle, L'encyclopédisme à Byzance à l'apogée de l'empire, et particulièrement sous Constantin VII Porphyrogénète, Cahiers d'histoire mondiale, 9 (1966), p. 596—616.

¹ Այս Ջոենն Ստիլիանոս Ջաուցայի դուստրը չէ, այլ Ջոն Կարրոնուպսիան, Լևոն VI-ի շորրորդ կինը: Լևոնը շորս անդամ ամուսնացավ, Ջաուցայի դուստրը Լևոնի երկրորդ կինն էր:

² J. Gay, Le patriarche Nicolas le Mystique et son rôle politique, Mélanges Charles Diehl, t. I, Paris, 1930.

Թյուն կնքել արաբների հետ, որպեսզի կարողանա արևելքի բոլոր ուժերը տեղափոխել բուլղարների դեմ մղվող պայքարում, ինչ որ և կատարվում է: Բյուզանդական զորքերի սպարապետն էր հայազգի մագիստրոս Լևոն Փոկասը, Նիկեիոս Քոկասի եղբայրը, որը «սակայն ավելի աչքի էր ընկնում իր արիությանը, քան թե խոհեմությանը»¹: Բուլղարների դեմ ուղարկվեցին նաև Վարդաս Փոկասը, հայկական զորաբանակով Մելիասը (Մլեհը) և արևելյան բոլոր բանակաթեմերի զորավարները: Գատաղի ճակատամարտ է տեղի ունենում Ախելոոս գետի ափին (917), որտեղ բյուզանդական զորքերը գլխովին ջախջախվում են: Այս ճակատամարտում զոհվում է Աղոտոս ('Αζωτος, Աշոտ, թե՛ Ազատ—Ն. Բ.) անունով հայազգի մի նշանավոր զորավար, որ գլխավորում էր էքսկուբիտոսների կայսերական թիկնապահ զորքը²: Շատ քչերն են փրկվում, այդ թվում և Մլեհը, որ անցնելով արևելք, հսկայական գործունեություն է ծավալում արաբների դեմ (տե՛ս ստորև):

Այս ժամանակաշրջանում Բյուզանդիայի արտաքին քաղաքականության մեջ կարևոր տեղ է զբաղում Հայաստանը: Յանկանալով օգուտ քաղել Յուսուֆ ոստիկանի ասպատակությունների հետևանքով ստեղծված ծանր վիճակից, Բյուզանդական կայսրությունը պատրիարք Նիկողայոսի միջոցով³ (աթոռակալել է 901 թ. մարտի 1-ից մինչև 907 թ. փետրվարը, և 912 թ. մայիսի 15-ից մինչև 925 թ. մայիսի 15-ը) մի քանի անգամ դիմեց հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և հայոց թագավորին, օգնություն խոստանալով, որի դիմաց սակայն նկատի ունեւ Հայաստանը կայսրությունից վասալական կախման մեջ գցել: Բյուզանդական կառավարությունը նույնիսկ Կոստանդնուպոլիս հրավիրեց Սմբատ I-ի որդի Աշոտ II Երկաթին. որին մեծ պատիվնե-

¹ Theophanes Continuatus, Bonnae, 1838, p. 388.

² De Thematibus, § 12.

³ Մեղ են հասել Նիկողայոս Միստիկոսի մի քանի թղթերը՝ ուղղված կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և Սմբատ I թագավորին: Բացի այն թղթերից, որոնց մասին հիշատակում է և ընդարձակ մեջբերումներ կատարում հայոց կաթողիկոսը իր «Հայոց պատմություն»-ում, հայտնի են երկու թուղթ ևս, որոնք հասել են հունարեն բնագրով: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ն. Մ. Բաւրիկյան, Կոստանդնուպոլիսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը, ուղղված հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և Սմբատ I թագավորի, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1966 թ., № 4:

րով ընդունեց կայսրուհի Զոեն (ὄν ('Ασωτιον) παραγενόμενον γ̅ δέσποινα καὶ μετὰ πολλῆς τιμῆς ὕπεδέξατο)¹: Դա 914 թ. սեպտեմբերից առաջ էր²:

Կոստանդին VII Միրանածին կայսեր մանկահասակությունը պատճառ դարձավ, որ բարձրաստիճան զինվորականների կողմից գահին տիրանալու բազմաթիվ փորձեր կատարվեն, որոնք սակայն հաջողություն չունեցան: Այդպիսի պայմաններում հսկայական ազդեցություն ձեռք բերեց ծովակալ Ռոմանոս Լեկապենոսը, որի հայրենիքը Արմենիականն էր (τῆς ἐαυτοῦ πατρίδος τῆς τῶν Ἀρμενιακῶν)³. Լեկապենոսը նախ իր դստեր՝ Հելենեին կնություն տվեց երիտասարդ կայսեր և դարձավ բյուզանդական կայսրության պատմության մեջ երկրորդ «կայսերահայրը»: Մի փոքր անց նա հռչակվեց կեսար: Կայսրուհի Զոեն, Կոստանդինի մայրը, հաշտ աչքով չէր նայում Ռոմանոսի օրեցօր հզորանալուն: Բայց Ռոմանոսի համար դժվար չէր Զոեին նորից վանք աքսորել, մեղադրելով նրան իրեն թունավորելու փորձ կատարելու մեջ, ինչ որ, իհարկե, բացառված չէր: 920 թ. դեկտեմբերի 17-ին Ռոմանոսը ձեռամբ Կոստանդին Միրանածինի և պատրիարք Նիկողայոսի կայսր է հռչակվում⁴:

Փաստացի ամբողջ իշխանությունն անցավ Ռոմանոս Լեկապենոսի ձեռքը: Կոստանդինը թեև կայսերակից էր և պետական պաշտոնական փաստաթղթերում հիշվում էր Ռոմանոսից առաջ, բայց և այնպես Ռոմանոսի ձեռքում մի խաղալիք էր և շատ շուտով հեռացվեց պետական գործերից և ստիպված իրեն նվիրեց դրական գործունեության: Աղբյուրների տվյալների համաձայն Ռոմանոսի քառորդարյա թագավորության ամբողջ ընթացքում Կոստանդին Միրանածինը գտնվում էր Ռոմանոսի «ենթակայության» կամ «հպատակության» մեջ (ὡν ἐν ὑποταχῆ)⁵: Ռոմանոսը օգտվելով իր դեմ ուղղված մի դավադրությունից, որ կատարվել էր Կոստանդինի կողմնակիցների կողմից, Կոստանդինին նույնիսկ կայսրերի շարքում երկրորդ տեղն է իջեցնում, առաջինը վերապահելով իրեն. թեև դա պարզապես երդմնազանցություն էր⁶:

¹ Theoph. Cont., p. 387.

² Մանրամասն տե՛ս N. Adontz, Asot Erkat' ou de Fer, Etudes Armeno-byzantines, p. 265 և հա.:

³ Theoph. Cont., p. 419.

⁴ Ibid., p. 397—398.

⁵ Ibid., p. 381.

⁶ Ibid., p. 400—401.

Ռոմանոսը շտապեց կայսերակից հռչակել և իր որդիներին՝ Քրիստափորին (921 թ. մայիսի 20-ից մինչև 931 թ. օգոստոս), Ստեփանոսին և Կոստանդինին¹ (924 թ. դեկտեմբեր): Նա այն աստիճան առաջ անցավ, որ ուզեց կրկնած լինել Վասիլի I-ին և իր 16-ամյա որդի Թեոփիլակտոսին պատրիարք հռչակեց (933 թ. փետրվարի 2-ին: Աթոռակալեց մինչև 956 թ. փետրվարը):

Ռոմանոս I Լեկապենոս կայսեր թագավորության ամբողջ ժամանակաշրջանը² անցավ անդադար պատերազմների մեջ, որոնք կայսրությունը մղում էր և՛ Արևմուտքում, և՛ Արևելքում: Աբբասյան հարստությունը դեպի անկում էր գնում և Բյուզանդիայի համար արդեն նախկին վտանգը չէր ներկայացնում: Բյուզանդական կայսրությունը, օգտվելով իր դարավոր ախոյանի թուլացումից, սկսեց ծավալել իր նվաճողական քաղաքականությունը, որի սկիզբը Վասիլ I-ն էր դրել:

Ռոմանոս I-ը բյուզանդական զորքերի սպարապետ (գոմեստիկոս) նշանակեց հայազգի Հովհաննես Կուրկուասին (Գուրդեն), այն ամենարնդունակ զորավարին, որը բյուզանդական աղբյուրներում կոչվում է Նոր Տրայանոս և Բելիսարիոս³: Նա քսաներկու տարի անընդմեջ (αδιάνοχος), 922 թ. մինչև 944 թ. վարեց այդ պաշտոնը և իր զորավարական տաղանդով կարողացավ Բյուզանդական կայսրության սահմանները հասցնել մինչև վերին Եփրատ և Տիգրիս, նա «կրկնապատկեց կայսրության հողերը», զրավեց հազար քաղաք, ասում է Թեոփանեսի Շարունակողը: Այդ բանին նպաստեց նախ և առաջ այն հանգամանքը, որ 927 թ., Սիմեոն

¹ Այս Կոստանդինին Ռոմանոսը ամուսնացրեց ծաղումով հայ (εχ γένους τῶν Ἀρμενιᾶδῶν) պատրիկ Ադրիանոսի դուստր Հելենեի հետ: (Thoph. Cont., p. 423): Իսկ Կոստանդինի որդուն՝ Ռոմանոսին, պապ Ռոմանոսը ամուսնացրեց Հովհաննես Կուրկուասի դստեր Եվֆրոսինեի հետ (նույն տեղում, էջ 426):

² Ռոմանոս Լեկապենոսի մասին տե՛ս հետևյալ ուսումնասիրությունները. Կ. Ֆեր-Սահակյան, Նշվ. աշխ., հատ. Բ, St. Runciman, The emperor Romanus Lecapenus and his reign, Cambridge, 1929; (վերահրատակվել է 1963 թվականին), H. Grégoire, Notules, Byzantion, t. VIII, 1933, p. 572 sqq.; M. A. Шапзул, Письма Арефы—новый источник о политических событиях в Византии 931—934 гг., Византийский Временник, т. I, 1947, стр. 235—260; V. Laurent, Un portrait inédit de Roman Ier Lecapene, „Festschrift W. Sas-Zaloziecky“, Graz, 1956; G. Ostrogorsky, Histoire de l'Etat Byzantin, Paris, 1956; История Византии, т. II, М., 1967, стр. 183—186.

³ Theoph. Cont., p. 427.

ցարի մահից հետո, Բյուզանդիային հաջողվեց խաղաղություն հաստատել բուլղարների հետ և իր ամբողջ ուշադրությունն ու ուժը կենտրոնացնել արաբների դեմ մղված պայքարում: Բյուզանդական զենքի կարևորագույն հաջողություններից էր նշանավոր Մելիտենե քաղաքի գրավումը (934 թ.) Հովհաննես Կուրկուասի և հուլակավոր Մելիաս-Մլեհի կողմից: Վերջինս գլխավորում էր հայերից բաղկացած զորք՝ (μετά των Ἀρμενίων)¹: Միակ լուրջ խոչընդոտը Բյուզանդիայի համար արևելյան ճակատում Համդանյան հարստության պատկանող, Մոսուլի և Հալեպի ամիրա Սայֆ ալ-Դաուլան էր, որ 938 թ. սեպտեմբերին վերին Եփրատում պարտության մատնեց Հովհաննես Կուրկուասին: Այդ խոչընդոտը սակայն ժամանակավոր բնույթ ուներ²:

Բուլղարական պատերազմը մինչև 927 թ. շարունակվեց նախկին կատաղությամբ: Սիմեոնի զորքերը 920 թ. հասնում էին մինչև Կոստանդնուպոլսի պարիսպների տակ: Հերթական մի ճակատամարտի ժամանակ իր պրոտոմանդատորի հետ ջրասույզ է արվում հայազգի պատրիկ, ծովակալ (ἄρουγγάριος τῶν πλοίων) Ալեքսիոս Մուսելեն, որը մասնակցում էր պատերազմին «իր ժողովրդով» (μετά τοῦ λαοῦ αὐτοῦ)³, հասկանալի է հայերով: Բուլղարներին հաջողվում է նորից գրավել Ադրիանուպոլիս քաղաքը և գերել նրա զորավարին: Ռոմանոսին ի վերջո հաջողվում է հաշտություն կնքել ցար Սիմեոնի հետ, որը շատ շանցած, 927 թ. վախճանվում է: Նրա մահով բուլղարա-բյուզանդական հարաբերությունների մեջ բեկում է առաջանում: Սիմեոնի որդի ցար Պետրոսը և նրա աներծագ-խնամակալ Գեորգր իրենց բանակցությունները Ռոմանոսի հետ վարում էին ի միջի այլոց մի վանականի միջոցով, որի անունն էր Կալոկիրիս, ծագումով հայ (τῷ γένει Ἀρμενιᾶχόν)⁴:

Ռոմանոսի օրոք, 944 թ. Կոստանդնուպոլսի վրա նավատորմի ղեկավարի հանդես եկան ռուսները իշխան Իգորի գլխավորությամբ, բայց պարտություն կրելով, ցրվեցին Բյուզանդիա նահանգով մեկ: Նրանց դեմ պայքար մղեցին և մեծ ջարդ տվեցին

¹ Theoph. Cont., p. 416.

² Համդանյանների մասին մանրամասն տե՛ս M. Canard, Histoire de la dynastie des Hamdanides, Alger, 1951; Idem: Les Hamdanides et l'Arménie, Annales de l'Institut d'Études Orientales, t. VII, 1948, p. 77—94.

³ Theoph. Cont., p. 401.

⁴ Theoph. Cont., p. 412.

հայազգի զորավարներ Վարդաս Փոկասը և վերևում հիշված Հովհաննես Կուրկուասը¹:

Ռոմանոսի թագավորության ընթացքում կայսեր կյանքի դեմ բազմաթիվ ոտնձգություններ և նրան տապալելու փորձեր են եղել: Դրանցից կարելի է նշել այն դավադրությունը, որի կազմակերպիչներն էին «ոմն Աղրիանոս հալզ» (այսինքն հաղտիբից, հավանաբար հայ) և «մեծահարուստ» Տաճատ հայը (Τατζάτης կարդա՝ Τατζάτης) Ἀρμενίος πλούσιος πάς)²: Նրանց զրգողն էր հաղտիբ բանակաթեմի զորավար Վարդաս Բոյիլասը (եյնելով անունից նույնպես հայ): Նրանք գրավում են Բայբերդ (Παϊπερτε) ամրոցը: Ռոմանոսը նրանց դեմ է ուղարկում Հովհաննես Կուրկուասին, որին հաջողվում է ձնշել ապստամբությունը: Դավադրության պարագլուխներին նա կուրացնում է և գրավում նրանց ունեցվածքը: Միառժամանակ հաջողվում է փախչել Տաճատին, որը սակայն ստանալով անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ, հանձնվում է: Նրան բանտարկում են Մանգանայի «տանը», բայց փախուստի դիմելու փորձի մեջ բռնվելով, կուրացվում է: Ռոմանոս կայսրը խնայեց միայն Վարդաս Բոյիլասին, որովհետև նա «իր բարեկամն էր»³:

Մի դավադրություն, այնուամենայնիվ, հաջողություն ունենում է: Դրա կազմակերպիչները Ռոմանոսի որդիներն էին: Նրանց, ամենայն հավանականությամբ, զրգել էր Կոստանդին Միրանածինը: Գահընկեց անելով իրենց հորը, աքսորում են Պրոտե կրդդին, որտեղ և նա 948 թ. հունվարի 15-ին վախճանվում է: Դավադիրների թվում էր և Մանվել Կուրտիկը, ամենայն հավանականությամբ որդին այն հայ Կուրտիկի (ὁ Κορτικὸς ὁ ἐξ Ἀρμενίων), որ սպանվեց Կոստանդին Միրանածինի դեմ կազմակերպված Կոստանդին Դուկասի դավադրության ձնշման ժամանակ⁴: Կոստանդին Միրանածինը մի քանի օր թագավորեց Ռոմանոսի որդիների՝ իր աներձագների հետ, բայց շուտով նրանց ձերբակալեց և մայրաքաղաքից աքսորեց: Այսպիսով, 945 թ. հունվարի 27-ին Կոստանդինը, Կոստանդին VII անվան տակ ստանձնեց միանձնյա իշխանությունը:

¹ Ibid., p. 423—425.

² Ibid., p. 404.

³ Theoph. Cont., p. 404.

⁴ Նույն տեղում, էջ 383:

Կոստանդին Միրանածինը պաշտոնների նոր բաժանում կատարեց: Հայազգի Վարդաս Փոկասին մագիստրոսի բարձր աստիճանը շնորհելով, նշանակեց բյուզանդական զորքերի սպարապետ (դոմեստիկոս)¹: Մանվել Կուրտիկը դարձավ պատրիկ և վիզլայի դրունգար: Միրանածինի ժամանակ արքունիքում մեծ դեր էին խաղում ծագումով Մամիկոնյան Թոռնիկյանները (οἱ λεγόμενοι Τροναίοι), որոնց օգնությամբ Կոստանդինին հաջողվեց չեզոքացնել Ռոմանոս Լեկապենոսի որդիներին. նրանց աքսորեցին Պրոտե կղզին ու վանական ձեռնադրեցին²:

Ռոմանոսի թագավորության վերջին շրջանում շնորհազրկված Հովհաննես Կուրկուասը Միրանածինի օրոք նորից պատիվների է արժանանում: Մենք հանդիպում ենք նրան արաբների հետ բանակցություններ վարելիս՝ ռազմագերիների փոխանակման շուրջ³: Այս ժամանակ է, որ նորանոր հայ գործիչներ են հանդես գալիս, ինչպես Մուշեղ-Ռոմանոսը (Μουσελές Ρωμανός)⁴:

Կոստանդին Միրանածինի օրոք մեծ զարգացում են ապրում գիտությունները: Ինքը լինելով անշափ կրթված մարդ, շատ էր հովանավորում գիտությունները և առաջին հերթին հոետորությունը, փիլիսոփայությունը, երկրաչափությունը, աստղաբաշխությունը, արվեստը⁵: Նա հատուկ ուշադրություն դարձրեց կեսար Վարդասի հիմնադրած համալսարանին, որ նոր ծաղկում ապրեց: Միրանածինը աչքի ընկավ և իր շինարարական գործունեությամբ: Նա կառուցեց պալատներ, եկեղեցիներ, ծերանոցներ և այլն, որոնց մասին հիացմունքով են խոսում ժամանակակից հեղինակները:

¹ Նույն տեղում, էջ 436, 445: Տարիներ հետո, երբ Վարդաս Փոկասը «ծերացավ», կայսրը այդ պաշտոնը տվեց Վարդասի որդուն, Նիկեփորին, որ պատրիկ էր և Բյուզանդիայի խոշորագույն բանակաթեմի՝ Անատոլիկոնի զորավար: Այս Նիկեփոր Փոկասը հետագայում դարձավ կայսր (963—969 թթ.): Նույն տեղում, էջ 459:

² Theoph. Cont., p. 437: Մի փոքր անց Ռոմանոսի որդիներից Կոստանդինին, փախուստի դիմելու և ապստամբություն բարձրացնելու փորձի մեջ բռնելով, սպանում են:

³ Theoph. Cont., p. 443.

⁴ Նույն տեղում, էջ 443: Այս Ռոմանոս-Մուսելիի ժառանգական դարձած հսկայական կալվածների մասին տե՛ս C. E. Zachariae a Lingenthal, Jus graeco-romanum, vol. III, p. 312, n. 48; Հմմտ. История Византии, т. II, М., 1967, стр. 122.

⁵ Theoph. Cont., p. 446.

Արտաքին քաղաքականության մեջ կայսրությունը շարունակեց արաբների դեմ մղվող պատերազմը, և՛ Ասորիքում, և՛ Աֆրիկայում: Կիբիրեոտների զորավար Վասիլ Հեքսամիլիտոսի գլխավորությամբ բյուզանդական զորքերին հաջողվում է պարտության մատնել Տարսոնի ծոցից դուրս եկած արաբական նավատորմիղը և հեղուկ կրակով հրկիզել այն: Իտալիայում դրությունը բավական բարդ էր: Լանդոբարդիան և Կալաբրիան ապստամբություն էին բարձրացրել կայսրության դեմ, միանալով արաբներին: Միոնաժինը պատրիկ Մարիանոս Արգիրոսի գլխավորությամբ զորաբանակ ուղարկեց և ճնշեց նրանց: Մարիանոսը գրավեց ապստամբած նեապոլիս քաղաքը: Բյուզանդական նավատորմիզը պարտության մատնեց նաև Աֆրիկայի արաբների նավատորմիզը: Թեոփանեսի Շարունակողի ասելով, և՛ Եգիպտոսի ամիրան, և՛ Ասորիքի ամիրան (խալիֆան) այդ բոլորից հետո Կոստանդին կայսեր հետ հաշտություն կնքեցին¹, թեև մի փոքր անց ցույց է տալիս, որ Ասորիքի արաբների դեմ շարունակվում են պատերազմական դործողությունները: Բյուզանդական զորաբանակները գլխավորում էր Վարդաս Փոկասի որդին, Նիկեփոր Փոկասը, որը լինելով պատրիկ և Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար, ստացել էր հոր պաշտոնը, դառնալով սպարապետ:

Բյուզանդական զորքերը Վասիլ պատրիկի գլխավորությամբ գրավում են Սամոսատ քաղաքը և հսկայական ավար վերցնում: Պակաս հաջողություն չի ունենում և Նիկեփոր Փոկասի եղբայրը, պատրիկ Լևոնը, որին Կոստանդին Միրանաժինը, ինչպես տեսանք, իր առաջին մենիշխանության ժամանակ մագիստրոսի բարձր պատվաստիճանն էր շնորհել և նշանակել Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար: Այն ժամանակ էր, որ իր սխրագործություններով հռչակվեց հայազգի զորավար Թեոփիլոսը, Հովհաննես Կուրկուասի հարազատ եղբայրը, որն ի վերջո կարողացավ արաբների ձեռքից զրավել Թեոդոսուպոլիս-Կարին քաղաքը (949 թ.)²: Թեոփիլոսը դարձավ իսաղտիք բանակաթեմի զորավարը³:

¹ Theoph. Cont., p. 455.

² Նույն տեղում, էջ 428: Թեոփիլոսը հետագայում, Նիկեփոր Փոկասի թագավորության օրոք, դարձավ մագիստրոս և սխուլերի դոմեստիկոս (սպարապետ): Նույն տեղում: Հովհաննես Չմշկիկը այս Թեոփիլոսի թոռն է:

³ Նույն տեղում, էջ 428:

Ռոմանոս I Լեկապենոսի թագավորության և Կոստանզին Ծիրանածինի երկրորդ մենիչխանության ժամանակ բավական լայն ծավալ են ստանում հայ-բյուղանդական փոխհարաբերությունները: Բյուզանդիան շարունակում է իր գործուն քաղաքականությունը հայոց, առաջին հերթին իր հարևան Տարոնի հայկական իշխանության նկատմամբ: Պակաս եռանդ չի ցուցաբերում կայսրությունը և Ապահունիքում հաստատված կայսիկ ամիրաների, ինչպես և վրացիների նկատմամբ (տե՛ս ստորև): Հովհաննես Կուրկուսը բազում արշավանքներ է կատարում Կարին-Դվին ուղղությամբ, թեև ոչ միշտ հաջողությամբ:

Կոստանզին VII Ծիրանածինը վախճանվեց 959 թ. նոյեմբերի 15-ին, գահը թողնելով իր անշափահաս որդի Ռոմանոսին և վերջինիս մոր՝ Հելենեին: Թեոփանեսի Շարունակողը տալիս է Կոստանզին կայսեր արտաքինի մանրամասն նկարագրությունը: Նա բարձրահասակ էր, ուներ կաթի նման սպիտակ մորթ, երկար դեմք, վարդագույն այտեր, գեղեցիկ, ուրախ աչքեր: Նա աւրժվաֆիթ էր (γρυστός ἦτος: εἰσιου), երկարավիզ: Նա նոճիի նման ուղիղ հասակ և լայն ուսեր ուներ¹:

* *
*

Մակեդոնական հարստության տիրապետության ժամանակաշրջանում է՛լ ավելի է խորանում գյուղացիների ճորտացման պրո-

¹ Theoph. Cont., p. 468. Կոստանզին VII Ծիրանածինի արտաքինի մասին լավ պատկերացում է տալիս մինչև օրս պահպանված նրա պատկերը, որ X դարի կեսերին փորագրվել է փղոսկրե մի տախտակի վրա և, հավանաբար, գրքի կազմ է եղել: Պատկերը մեջ է բերված սույն գրքի սկզբում: Փղոսկրե այդ տախտակը, որ ձեռք է բերել իշխան Ա. Ուվարովը էջմիածնում, մինչև 1932 թ. պահվում էր Մոսկվայի Պետական պատմական թանգարանում: Այժմ գտնվում է Ա. Ս. Պուշկինի անվան կերպարվեստի թանգարանում (Մոսկվա): Տախտակի բարձրությունն է 18,6 սմ, իսկ լայնությունը՝ 9,5 սմ: Ինչորոշ առարկա պատկերով զբաղվել են բազմաթիվ ուսումնասիրողներ: Տե՛ս P. Jurgenson, Ein neues Denkmal des byzantinischen Porträts, Byzantinische Zeitschrift, Bd. 26, 1926, SS. 78—80; A. Goldschmidt und K. Weitzmann, Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen, Bd. II, Berlin, 1934, № 35, SS. 35, 36, Taf. XIV; J. Beckwith, Two Exhibitions of Byzantine Art. The Burlington Magazin, № 667, vol. C, 1958, p. 338, pl. 9; Idem, The Art of Constantinople. An Introduction, London, 1961, p. 67, pl. 80; D. Talbot Rice, The Art of Byzantium, London, 1959, p. 313, pl. 96. Apud A. B. Банк, Византийское искусство в собраниях Советского Союза, Л.-М., 1966, стр. 18, 299, табл. 124, 125.

ցեսը: Գյուղացիութիւնը խնդրո առարկա շրջանում երկու մեծ խմբերի էր բաժանված—«պարիկոսներ», որոնք լինելով հողազուրկ, մշակում էին խոշոր կալվածատիրոջ հողերը, որոնց վրա էլ ապրում էին, և ազատ համայնական գյուղացիութիւն, որ օրեցօր զիջում էր իր դիրքերը խոշոր հողատերերի առաջ: Խոշոր հողատերերը (δυνατοι — ուժեղներ) արդեն իրավունք էին ստացել դնելու ազատ գյուղացուն պատկանող հողը, մի բան, որ անցյալի կայսրերը, ի պաշտպանութիւն միլիոնավոր հարկատու բնակչութեան, արգելել էին: Նոր օրենքի համաձայն համայնքին պատկանող այն հողակտորները, որ երեսուն տարվա ընթացքում չէին մշակվում, դառնում էին պետութեան սեփականութիւնը և որպէս կանոն վաճառվում էին խոշոր հողատերերին: Այս բոլորը էլ ավելի էին խորացնում ազատ գյուղացիութեան ապրած ճգնաժամը: Գյուղացիութիւնը, բացի հարկեր վճարելուց պետութեանն էր մատակարարում նաև զինվորներ: Այդ զինվորները, որպէս կանոն, պետութեանից հող էին ստանում: Ազատ գյուղացիութեան աստիճանական նվազումը առաջացրեց և ստրատիոտների (զինվորական դասի) թուլացում, որը, հասկանալի է, պետութեան ռազմական հզորութեան թուլացում էր նշանակում: Ռոմանոս I Լեկապենոս կայսրը շատ լավ էր հասկանում թե ինչ հետևանքներ կունենա այդ պրոցեսը: Նա գիտակցում էր, որ գյուղացիական հողատիրութիւնը բավարարում է պետութեան երկու կարևոր պահանջները, այն է՝ ապահովում է պետական գանձարանը դրամական միջոցներով, իսկ բանակը՝ զինվորներով: Այդ երկուսն էլ պիտի կրճատվեին, եթե կրճատվեր ազատ գյուղացիութեան քանակը: Ռոմանոսը 922 թ. օրենք հրապարակեց, որի համաձայն ազատ գյուղացիների հողը կարող էր գնել միմիայն նրանց ազգականը, հարևանը, համագյուղացին, և վերջիններիս շօշուփյան դեպքում միայն այդ հողը կարող էր վաճառվել կողմնակի մարդու: Դինատներին արգելվում էր գնել, կամ որևէ այլ ճանապարհով տիրանալ գյուղացու հողին: Նախորդ երեսուն տարիների ընթացքում ստրատիոտներից գնված հողը պետք էր վերադարձվեր նախկին տերերին: Այս օրենքը, սակայն, չունեցավ այն արդյունքները, ինչ ակնկալում էր Ռոմանոսը ուստի և հետագայում նույն բովանդակությամբ նորանոր օրենքներ հրապարակվեցին:

Մակեդոնական հարստութեան ժամանակաշրջանը բնորոշ է խոշոր կալվածատիրութեան ուժեղացմամբ: Աղբյուրները հիշա-

տակում են այնպիսի խոշոր հողատերեր, որոնց ունեցվածքը համեմատվում է նույնիսկ կայսեր կարողության հետ: Այդպիսին էր պելոպոնեսցի ազնվական մի կնոջ Դանիելիսի հարստությունը: Նա Պելոպոնեսի մեծ մասի սեփականատերն էր, ուներ հազարավոր ստրուկներ և ճորտեր¹: Այդպիսի խոշոր հողատերերից էր և Եվստաթիոս Բոյիլասը, որին բյուզանդական կառավարությունը աքսորել էր Կղարջք, տալով նրան հսկայական կալվածքներ, ստրուկներ, ճորտեր և այլն²:

Ինդրո առարկա ժամանակաշրջանում լայն տարածում ունեցավ նաև եկեղեցական և վանական հողատիրությունը: Պատկերամարտության պարտությունից (843) հետո սկսեց ավելի ու ավելի հզորանալ վանական դասը և պատրիարքի դերը: Միայն մայրաքաղաքում հաշվվում էր շուրջ երեսուն հազար վանական: Նրանք ունեին լայնատարած կալվածքներ, որոնց վրա սլարիկոսներ էին աշխատում:

Զարգացում ապրեցին քաղաքները և քաղաքային կյանքը, հատկապես ծովափնյա, մի բան, որ գլխավորապես կապված էր էգեական և Ադրիատիկ ծովերում բյուզանդական գերիշխանության տարածման հետ: Մտղկում ապրեցին համբարությունները և արհեստները:

Կայսրության խոշորագույն քաղաքներն էին Կոստանդնուպոլիսն ու Թեսաղոնիկեն, որտեղ առևտուր էին անում ամենահեռավոր երկրներից ժամանած առևտրականները: Զարգացում ապրեցին նաև Աթենքն ու Կորնթոսը, Տրապիզոնն ու Արծնը: Արհեստավորներն ըստ իրենց մասնագիտության միավորվում էին համբարությունների մեջ, որոնք նաև առևտրական կազմակերպություններ էին: Համբարությունների ղեկավարները միաժամանակ քաղաքապետի (էպարքոսի) անմիջական օգնականներն էին: Շատ հաճախ համբարության ղեկավարի ընտրությունը կախված էր քաղաքի էպարքոսի կամքից: Պետությունը ամեն կերպ օժանդակում էր արհեստների և առևտրի զարգացմանը, քանի որ իր եկամուտների մեծ մասը կուտակվում էր դրանցից հավաքած հարկերից:

¹ Տե՛ս սույն աշխատության մեջ, էջ 101:

² Նրա մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, Բանբեր Մատենադարանի, № 5, 1960:

Մակեդոնական հարստության ժամանակաշրջանում վերանում են քաղաքային ինքնավարության վերջին նշույնները: Քաղաքային կուրիաները (խորհուրդները) փակվում են, քաղաքային վարչության անդամների ընտրովիությունը վերանում: Սենատը ղրկվում է օրենսդրության մշակման աշխատանքներին մասնակցելու իրավունքից¹:

¹ Այս շրջանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մասին մանրամասն աե՛ս G. Ostrogorsky, Agrarian conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages, The Cambridge Economic History of Europe from the decline of the Roman Empire, Cambridge, 1942, p. 194—223; Նույնի, Pour l'histoire de la feodalité byzantine, Bruxelles, 1954; Նույնի, Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine, Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia II, Bruxelles, 1956; Նույնի, К истории иммунитета в Византии, Византийский Временник, т. XIII, 1958, стр. 55—107; A. Marava, Recherche sur la vie des esclaves dans le monde byzantin, Athenes, 1950; G. Rouillard, La vie rurale dans L'Empire byzantin, Paris, 1953; A. П. Каждан, Рабы и мистии в Византии в IX—XI вв., Ученые Записки Тульского гос. педагогического института, II, 1951, стр. 63—85; Նույնի, Крестьянские движения в Византии в X в. и аграрная политика императоров Македонской династии, Виз. Вр. т. V, 1952, стр. 73—98; Նույնի, Цехи и государственные мастерские в Константинополе в IX—X вв., Виз. Вр., т. VI, 1953, стр. 132—155; Նույնի, Социальный состав населения византийских городов в IX—X вв., Виз. Вр., т. VIII, 1956, стр. 85—96; Նույնի, К вопросу об особенностях феодальной собственности в Византии в VIII—X вв, Виз. Вр., т. X, 1956, стр. 48—65; Նույնի, Формирование феодального поместья в Византии X в., Виз. Вр., т. XI, 1956, стр. 98—122; Նույնի, Василики как исторический источник, Виз. Вр., т. XIV, 1958, стр. 56—66; Նույնի, Некоторые нерешенные проблемы социально-экономической истории Византии, Вопросы истории, 1958, № 10, стр. 79—96; Նույնի, Деревня и город в Византии в IX—X вв, Очерки по истории византийского феодализма, М., 1960; Նույնի, Экскуссия и экскуссаты в Византии X—XII вв., Византийские очерки, М., 1961, стр. 186—217; E. Э. Липшиц, К вопросу о городе в Византии в VIII—IX вв., Виз. Вр., т. VI, 1953, стр. 113—131; Նույնի, О путях формирования феодальной собственности и феодальной зависимости в балканских и малоазийских провинциях Византии, Виз. Вр., т. XIII, 1958, стр. 28—55; Նույնի, Несколько замечаний о Василиках как источнике, Виз. Вр., т. XIV, 1958, стр. 76—80; M. Я. Сюзюмов, О социальной сущности законодательства «Василик», Виз. Вр., т. VI, 1953, стр. 72—87; Նույնի, О правовом положении рабов в Византии, Ученые записки Свердловского гос. педагогического института, вып. 11, 1955; Նույնի, Василики как источник для внутренней истории Византии, Виз. Вр., т. XIV, 1958, стр. 67—75; Նույնի, Византийская книга эпарха, М., 1962; K. A. Осипова, Развитие феодальной

Կոստանդին Ծիրանածինը եթե որպես կայսր ոչնչով չէր տարբերվում բյուզանդական այլ կայսրերից, եթե նրա քաղաքական ու ռազմական գործունեությունը, հակառակ իր կենսագիրների ծաղկազարդման, ոչնչով աչքի չէր ընկնում, ապա իր գրական ու մշակութային գործունեությամբ նա բացառիկ երևույթ է ոչ միայն բյուզանդական հազարամյա պատմության, այլև միջնադարի պատմության մեջ ընդհանրապես¹: Ծիրանածինի անձնավորության լավագույն բնութագիրը տվել են նրա ոչ հեռու ժամանակակից-

собственности на землю и закрепощение крестьянства в Византии X в., Виз. Вр., т. X, 1956, стр. 66—80; Նույնի, Аллиленгий в Византии в X в., Виз. Вр., т. XVII, 1960, стр. 28—38; *P. Браунинг*, Рабство в Византийской империи (600—1200 гг.), Виз. Вр., т. XIV, 1958, стр. 38—55; *Д. Ангелов*, О некоторых вопросах социально-экономической истории Византии, Вопросы истории, 1960, № 2; *P. Lemerle*, Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: les sources et les problèmes, „Revue Historique“, t. 219, 1958, p. 32—74, 254—284, t. 220, 1958, p. 43—94; Сборник документов по социально-экономической истории Византии, М., 1951, стр. 127 и сл.; История Византии, т. II, М., 1967, стр. 115 и сл.

¹ Կոստանդին Ծիրանածինի աշխատությունների մասին կա հսկայական գրականություն: Ամենամանրամասն մատենագիտությունը տե՛ս հետևյալ գործերում: *Gy. Moravcsik*, Byzantinoturcica, Bd. I, Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, Zweite durchgearbeitete Auflage, Berlin, 1958, S. 360—361, 367—379, 382—386, 389—390; *M. E. Colonna*, Gli storici bizantini dal IV al XV secolo, I, Storici profani, Napoli, 1956, p. 28—30: «Բանակաթեմերի մասին» աշխատության ռուսերեն մտրոզական թարգմանությունը իրականացրել է Պալաուսովը. տե՛ս *Палаусов*, Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российской при Московском университете, 1858, июль-сентябрь, III, 4, стр. 1—32: «Բանակաթեմերի մասին» երկի այս թարգմանությունը, ինչպես և «Կայսրության կառավարման մասին» գործը վերահրատարակվել է Գ. Լասկինի առաջաբանով: Տե՛ս Сочинения Константина Багрянородного „О темах“ (De Thematibus) и „О народах“ (De administrando imperio) с предисловием Г. Ласкина, М., 1899: Վ. Վ. Լասկիչը Կոստանդին Ծիրանածինի աշխատություններից թարգմանել է «Կայսրության կառավարման մասին» երկի կովկասին և Մերձսևծովյան շրջանին վերաբերող հատվածները, «Բանակաթեմերի մասին» երկից մեկ էջ, որը վերաբերում է Խերսոնին, իսկ «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» երկից երկու էջ՝ ռուս իշխանուհի Օլգայի Կոստանդնուպոլիս այցելության վերաբերյալ: Տե՛ս Известия византийских писателей о Северном Причерноморье, Известия государственной Академии истории материальной культуры, Выпуск 91, М.-Л., 1934.

Քնովիլոս

Քնոզորա

Միքայել III և Քնոզորա

Միքայել III և Քեկլա

Վասիլ I Մակեդոնացի

Վասիլ I և Կոստանդին

Կոստանդին և Նվդոկիա

Հևոն VI

Բյուզանդական ոսկեդրամներ: (Մեծացված են)
(Պետական էրմիտաժ)

Հետն VI և Կոստանդին VII
Միրանաժին

Քրիստոսը թագադրում է
Ալեքսանդրին

Կոստանդին VII
Միրանաժինն իր մոր՝
Զոնյի հետ

Կոստանդին VII
Միրանաժին և Ռոմանոս I
Հեկապենոս

Ռոմանոս I Հեկապենոս
և Կոստանդին VII
Միրանաժին

Քրիստոսը թագադրում է
Ռոմանոս I-ին

Կոստանդին VII
Միրանաժին

Կոստանդին VII
Միրանաժինն իր որդու
Ռոմանոս II-ի հետ

ները: XI դարի հեղինակ Սկիլիցան նրա մասին գրում է. «Ինդիկ-տիոնի 6-րդ տարին՝ հուլիս ամսին իր մահկանացուն կնքեց և նրանց հայրը՝ Ռոմանոսը ու թաղվեց Միլենեոնում: Իսկ Միրանածինը մեջտեղից վերացնելով կասկածելիներին, իր ձեռքն առավ ողջ ինքնակալական իշխանությունը: Նույն ինդիկտիոնի սուրբ Զատկի օրը նա իր որդի Ռոմանոսի գլխին թագ դրեց: Արարողությունը տեղի ունեցավ ձեռամբ պատրիարք Թեոփիլակտոսի: Մարդիկ հույսեր էին տածում, որ եթե (Կոստանդինը) միահեծան թագավորի, արիություն հանդես կբերի և կայսրության վերաբերող հարցերին ավելի եռանդուն կվերաբերվի, բայց նա թուլամորթ դուրս եկավ և իր վրա դրված հույսերը ամենևին չարդարացրեց: Նա տարվեց հարբեցողությամբ, չէր սիրում դժվար գործ բռնել. նա անհաշտ էր զանցագործների հանդեպ և անողոք պատուհասող: Նա ղեկավար մարդկանց ընտրության հարցում անտարբեր էր, նրանց առաջ էր քաշում ոչ թե ելնելով բարեմասնություններից, ինչ որ ապացույց է մեծափառ իշխանություն [կրողների]: Նա իշխանությունը, լինի ռազմական թե քաղաքական, առանց ստուգելու տալիս էր պատահական մարդկանց: Քաղաքական ամենաբարձր պաշտոնները նա տալիս էր ռամիկ ու արատավորված մարդկանց: Այդ հարցում նրա վրա շատ էին ազդում իր կին Հելենեն և պարակիմոմենոս Վասիլը, ովքեր նախապատրաստեցին պաշտոնները վաճառքի առարկա դառնալու գործը»¹:

Սկիլիցան, այնուամենայնիվ, ստիպված է խոստովանել Միրանածինի բարեմասնությունները ևս. «Այնուամենայնիվ,—չարունակում է նա,—Կոստանդինը բարի գործեր էլ կատարեց: Նրա հոյակապ և հիանալու արժանի արարքները կարողացան ստվեր գցել նրա պակասություններից շատերի վրա և սքողել դրանք: Նա անձնական ջանքերով կյանքի կոչեց կառավարողների անհոգության և տգիտության պատճառով բազում տարիների ընթացքում կորստյան մատնված գիտությունները, այն է թվաբանությունը, երաժշտությունը, աստղաբաշխությունը, երկրաչափությունը, տարածաչափությունը, և բոլորից բարձր կանգնած փիլիսոփայությունը: Նա յուրաքանչյուր [գիտության] համար որոնեց և գտավ լավագույն և ընտիր ուսուցիչների, նա [աշակերտելու] ընդունեց և ուսման տվեց ամենից ընդունակներին: Այդպիսով նա

¹ Georgii Cedreni Historiarum Compendium, t. II, Bonnae, 1839 p. 325—326.

կարճ ժամանակամիջոցում վտարեց տգիտությունը և պետական կարգը վերափոխեց դեպի ավելի իմաստունը: Նա ուշադրություն դարձրեց նաև արհեստների վրա և նրանք ևս բարձր զարգացման հասցրեց»¹:

Կոստանդին Միրանածինի մեզ հասած ամենակարևոր աշխատությունը «Կայսրության կառավարման մասին» (De Administrando Imperio) երկն է: Նշված խորագիրը պատկանում է հրատարակիչ Մեուրսիուսին: Բնադրում այն ունի բավական ընդարձակ վերնագիր. «Կամավն Քրիստոսի, հավիտենական թագավորի, հռոմայեցիների կայսր Կոստանդինն իր որդուն՝ աստվածապսակյալ և ծիրանածին կայսր Ռոմանոսին» (Κωνσταντίνου τοῦ ἐν Χριστῷ βασιλεὶ αἰωνίῳ βασιλέως Ῥωμαίων πρὸς τὸν ἰοῖον υἱὸν Ῥωμανὸν τὸν θεοσοφῆ καὶ πορφυρογεννητὸν βασιλεα): «Իմաստուն որդին ուրախացնում է հորը,—գրում է Միրանածինը իր խնդրո առարկա երկի առաջաբանում, դիմելով Ռոմանոսին,—իսկ գուրգուրացող հայրը ուրախանում է իր ողջամիտ որդով... Հսի՛ր դու այժմ ինձ, որդի՛, յուրացնելով այս գիրքը, դու խոհեմ մարդկանց շրջանում իմաստուն կհամարվես, իսկ իմաստունների շրջանում՝ խոհեմ: Դու նախ կիմանաս, թե ո՞ր ժողովուրդը ի՞նչ օգուտ կամ վնաս կարող է տալ հռոմայեցիներին, այդ ժողովուրդներից յուրաքանչյուրի դեմ ո՞ր ժողովրդին կարելի է պատերազմի հանել և պարտության մատնել... [Դու կիմանաս] այդ ժողովուրդների յուրահատկությունների մասին, նրանց ծննդաբանության և ապրելակերպի, նրանց բնակեցրած շրջանի տեղադրության, կլիմայի, աշխարհագրության, մի ժողովրդի մյուսից ինչքան հեռավորության վրա գտնվելու, նրանց՝ հռոմայեցիների և այլ ժողովուրդների միջև երբևիցե տեղի ունեցած դեպքերի մասին և վերջապես թե ինչ տեղի ունեցավ մեր թագավորության ժամանակ, ամբողջ հռոմեական իշխանության մեջ որևէ ժամանակ կատարված փոփոխությունների մասին: Ահա, ես այդ մասին էի մտածում և ցանկություն ունեցա, որ դա քեզ, իմ սիրելի որդուն, հայտնի դառնա, որպեսզի դու իմանաս յուրաքանչյուր [ժողովրդի] առանձնահատկությունների մասին և հնարավորություն ունենաս նրանց օգտագործել, սերտ կապեր հաստատել նրանց հետ, կամ էլ հակադրվել նրանց և պատերազմով [հաղթահարել]...»:

Վերոհիշյալ առաջաբանը, ինչպես և աշխատության վերնագիրը պարզ ցույց են տալիս, որ Միրանածինի խնդրո առարկա

¹ Ibidem, p. 326.

երկր լայն հրապարակման ենթակա չէր: Դա մի ձեռնարկ էր, որ-
դուն հասցեագրված, և պատահական չէ, որ ավելի ուշ շրջանի
բյուզանդական հեղինակներին այդ աշխատությունը հայտնի չէ,
ինչպես և այն հանգամանքը, որ տվյալ էրկի միայն մեկ գրչագիր
է հայտնի բյուզանդագիտությանը:

«Կայսրության կառավարման մասին» աշխատությունը ստու-
րաբաժանվում է 53 գլուխների¹, ընդ որում հակառակ կայսեր
ունեցած որոշակի ծրագրին, երկի կառուցվածքի մեջ կան անհա-
մաշափություններ, կրկնություններ, ապա նաև հակասություններ
և սխալներ²: Աչքի է գարնում այն, որ առանձին ժողովուրդների
մասին շատ քիչ բան է ասված, թեև ակնկալվում էր հակառակը,
օրինակ բուլղարների կապակցությամբ:

«Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության առան-
ձին մասերը շարադրվել են տարբեր ժամանակներում և այդ մա-
սին պարզ վկայում են աշխատության մեջ հանդիպող թվական
տվյալները: 13-րդ և 51-րդ գլուխներում ցույց է տրված, որ Ռո-
մանոս Լեկապենոսն արդեն հանգուցյալ է. դա վկայում է, որ
տվյալ գլուխները կարող են գրված լինել 948 թ. հունվարի 15-ից
հետո: 27-րդ և 29-րդ գլուխներում հեղինակը նշում է աշխարհի
արարչագործության 6457 թ., որ համապատասխանում է մ. թ.
948/949 թթ.: 44-րդ գլուխը գրված է 6460 թ. (951/952 թթ.), ինչ-
պես այդ մասին նշում կա այնտեղ: Այդպիսով պարզ է դառնում,
որ խնդրո առարկա գործը շարադրվել է 948—952 թվականների
ընթացքում³:

«Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության բովան-
դակությունը ցույց է տալիս, որ կայսրն ունեցել է երկու նպա-
տակ. նախ իր ժառանգին տալ գործնական ցուցմունքներ՝ արտա-
քին դիվանագիտական գործերը վարելու համար և երկրորդ՝ տալ
Բյուզանդական կայսրությունը շրջապատող ժողովուրդների պատ-
մությունը, մի բան, որ իր ավարտին չհասցվեց:

¹ Ուսումնասիրողների կարծիքով «Կայսրության կառավարման մասին»
աշխատությունը գլուխների է բաժանվել հետագայում: *Տե՛ս J. B. Bury*,
The treatise „De administrando imperio“, Byzantinische Zeitschrift, Bd.
XV, H. 3—4, 1906, p. 531—533.

² *Տե՛ս M. B. Левченко*, Очерки по истории русско-византийских от-
ношений, М., 1956, стр. 182—184.

³ *J. B. Bury*, op. cit., p. 518.

Որդուն ուղղված նախաբանը, ամեն մի բաժնի և ենթաբաժնի սկզբում ասվածները բերում են այն եզրակացություն, որ Կոստանդին Ծիրանածինն է այս երկի միակ խմբագիրը, թեև կասկածի ենթակա չէ, որ կայսրն ունեցել է օգնականների մի ամբողջ խումբ, որն իրեն օժանդակել է նյութի հավաքման, ինչպես նաև առանձին բաժինների մշակման գործում:

Կոստանդին Ծիրանածինի այս երկի ստեղծման համար օգտագործված աղբյուրներից ոչ բոլորն են հայտնի: Զգալի տեղ է գրավում Թեոփանես Խոստովանողի նշանավոր «ժամանակագրությունը» հատկապես արաբներին նվիրված բաժնում, ապա նաև Գևորգ Վանականի «ժամանակագրությունը»: Իբերիային (Արևմուտքի) և Իսպանիային վերաբերող գլուխների շարադրման համար օգտագործված է Ստեփանոս Բյուզանդացու աշխարհագրական բառարանը: Կասկածի ենթակա չէ, որ Ծիրանածինը օգտագործած պիտի լինի անգնահատելի արժեք ներկայացնող այնպիսի մի աղբյուր, ինչպիսին է արքունի դիվանատունը և հատկապես նրա «Բարբարոսաց դիվանը» (ισχυριον των βαρβαρων), որտեղ ի միջի այլոց պահվում էին նաև դեսպանական զեկույցներ և այլն:

Կայսրը որպես կանոն ամենայն ճշգրտությամբ է վերարտադրում իր աղբյուրների ընձեռած նյութը, նա որևէ փոփոխություն չի մտցնում, չի աշխատում վերացնել տարբեր աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների միջև նկատվող հակասությունները: Նրա մոտ հավաստի, շատ արժեքավոր նյութի կողքին կարելի է գտնել երկրորդական, երրորդական, նույնիսկ ամենևին հավատ չներշնչող տեղեկություններ¹:

«Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 1—13-րդ գլուխները քննության են առնում պեչենեգների, ուղերի, խազարների, ալանների, ռուսների, բուլղարների և թուրքերի (իմա՝ հունգարացիների) փոխհարաբերությունները միմյանց և կայսրության միջև, մանրամասն ցույց է տրված, թե ո՞ր ժողովրդին կարելի է լարել մեկ ուրիշի դեմ, Բյուզանդական կայսրությունը նրանց հնարավոր ոտնձգություններից զերծ պահելու համար:

14—42-րդ գլուխներից բաղկացած ստվար բաժնում տրվում է արաբների մանրամասն պատմությունը: Սկզբում խոսվում է Մուհամմեդ մարգարեի ծննդաբանության մասին, ապա տրվում է

¹ Տե՛ս Gy. Moravcsik, նշվ. աշխ., էջ 367:

Ֆաթեմյանների տոհմի պատմությունը, Իսպանիայի, Իտալիայի և Դալմատիայի նախապատմությունը: Արաբների պատմության կապակցությամբ Միրանաժինն օգտվում է Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունից», մեջ բերելով և փաստեր, որոնք սերտ աորնչություն ունեն հայ ժողովրդի պատմության հետ¹: Այս բաժնի 27-րդ դրուխը նվիրված է Լանգոբարդիայի բանակաթեմին, որի պատմությունը թեև բերված է ոչ լրիվ, և, բացի այդ, բովանդակում է բաղում կոպիտ սխալներ, այսուհանդերձ մեզ համար արժեքավոր է հայազգի նշանավոր զորավար, Հուստինիանոս կասեր (527—565) զանձապահ նսրսեսի մասին մեջ բերված շատ հետաքրքրական զրույցով:

Դալմատիային նվիրված բաժնում խոսվում է արաբների ալդ նահանգի վրա կատարած արշավանքի և Վասիլ I Մակեդոնացունրանց դեմ վարած սլատերաղմնների մասին, դեպքեր, որոնց մենյհանդիպում ենք նաև Վասիլ I կայսեր կենսագրության մեջ, որի թարգմանությունը տեղ է գտել այս հատորում: Միրանաժինն այնուհետև շարադրում է իրվաթների, սերբերի պատմությունը և նրանց երկրի աշխարհագրությունը, ինչպես և նրանց հարևան ժողովուրդների, ավարների, բուլղարների, պեչենեգների, թուրքերի (իմա՝ հունգարացիների) և խազարների: Այս բաժինն ավարտվում է Դանուբի ու Կովկասի միջև ընկած երկրամասի պատմության շարադրանքով:

Հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրության համար անգնահատելի արժեք ունեն 43—46-րդ գլուխները: Կայսրությունն IX դարի կեսերից եռանդուն գործունեություն էր ծավալել Հայաստանի Բագրատունիների և հայկական այլ իշխանությունների նկատմամբ: Կայսրությունն ամենից առաջ շփման մեջ մտավ Տարոնի իշխանության հետ: Դեռևս պատրիարք Փոտր սերտ նամակագրություն ուներ Տարոնի իշխանավորների հետ: Մեզ է հասել «ուղղափառությունն» ընդունած Տարոնի հայերին հասցեագրված Փոտի նամակների մասին հիշատակություն (χαί των Ἀρμενίων τοὺς ὀρθοδόξησαντας θευτερα παλιῶν σταλεῖσα επιστολή, τοὺς κατοικοῦντας τὴν τετάρτην Ἀρμενίαν Ταρσωνιταις)²: Տարոնի իշխանու-

¹ Այդ հատվածները սույն թարգմանության մեջ տեղ չեն գտել այն պարզ նկատառումով, որ Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը» հետազայում կազմելու է սույն մատենաշարի առանձին հատորը:

² Տե՛ս J. Darrouzes, Notes d'epistolographie et d'histoire de textes, Revue des Etudes Byzantines, t. XII, 1954, p. 185.

թյան պատմությանն է նվիրված ահա Միրանածինի «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 43-րդ դրուխը, որը վերնագրված է «Տարոն երկրի մասին» (Περὶ τῆς χῶρας τοῦ Ταρών): Ինչպես հայտնի է, հայկական աղբյուրները այդ իշխանության մասին շնչին նույն են տալիս. այդ իսկ պատճառով Միրանածինի խնդրո առարկա աշխատության արժեքը անգնահատելի է դառնում:

Տարոնի հայկական իշխանությունը¹ ստեղծվել էր IX դարի առաջին կեսին: Տարոնը նախապես Մամիկոնյանների տիրույթն էր, բայց VIII դարի ընթացքում աստիճանաբար անցնում է Բագրատունիների ձեռքը: 830 թ. Բագարատը հիմնադրում է Տարոնի Բագրատունիների իշխանությունը: 851 թ. Բագարատը դերի է ընկնում արաբների ձեռքը և վախճանվում Բաղդադում: Նրա իշխանությունը ժառանգում է որդին՝ Աշոտը, իսկ նրա մահից հետո (878) վերջինիս եղբայրը՝ Դավիթ-Արքայիկը, ապա վերջինիս որդի Աշոտը: Միրանածինի ժամանակ Տարոնի իշխանն էր Գրիգորը, իսկ Գրիգորի մահից հետո նրա երկու որդիները, Բագարատն ու Աշոտը:

Տարոնի իշխանի վիճակը իսկապես որ շատ դժվարին էր: Գտնվելով երկու աշխարհակալ պետությունների միջև, նա ստիպված էր անընդհատ խուսանավել, նրանցից մեկն ու մեկի ղոհ: շղառնալու համար: Դեռ ավելին, սկզբնական շրջանում նա փաստորեն արաբների կողմն էր: Այդ բանը շատ հստակ երևում է Միրանածինի աշխատությունից: «...Հենց սկզբից նա (իմա՝ Տարոնի իշխան Գրիգորը—Հ. Բ.).—գրում է Միրանածինը,—երկու լարի վրա էր խաղում. խոսքով ձևացնում էր, թե գնահատում է կայսեր բարեկամությունը, բայց իրականում աշխատում էր հանդանալ սարակինոսների առաջնորդին: Տարբեր ժամանակներում նա [նույն Գրիգորը] Ասորիքից դուրս եկող և հոռմայեցիների

¹ Տարոնի պատմության մասին տե՛ս հետևյալ կարևոր աշխատությունները. M. Brosset, Collection d'historiens arméniens, t. I, Appendice II Sur le Taron et les Taronites. p. 613 sqq., S. Pétersbourg, 1874; J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930; N. Adontz, Les Taronites en Arménie et à Byzance, Études Armeno-Byzantines, Lisbonne, 1965, p. 197—263; նույնի Observations sur la généalogie des Taronites, Reponse au R. P. V. Laurent, Byzantion t. XIV (1938), fasc. 2, p. 407—413; V. Laurent, Alliances et filiation des premiers Taronites princes arméniens médiatistes, Échos d'Orient, t. 37 (1938), p. 127—135.

կայսեր ենթակա բանակաթեմերի վրա արշավող [սարակինոսներին] զորքերին ճանապարհ էր ցույց տալիս, ինչպես նաև Ասորիք էր հայտնում հակառակորդ սարակինոսների դեմ հռոմայեցիների գաղտնի ծրագրերը: Նա շարունակ թաքուն նամակներ էր ուղարկում ամերմումնիին [խալիֆային] և նրան տեղյակ պահում այն ամենի մասին, ինչ կատարվում էր մեզ [իմա՝ բյուզանդացիներին]—ձ. Բ.] մոտ: Նա ձևացնում էր, թե հռոմայեցիների կողմն է, բայց իրականում նախապատվություն էր տալիս սարակինոսներին և գործում նրանց օգտին»:

Պակաս դժվարություններ չէին ներկայացնում նաև ներքին հակասությունները, որոնք պայմանավորված էին իշխան Գրիգորի և վերջինիս եղբայր Ապոգանեմի շահերի բախմամբ, հակասություններ, որոնք Բյուզանդական կայսրությունը սրում և ցանկանում էր օգտագործել հեռու գնացող իր նպատակների համար: Կայսրության առաջին մտահոգությունն էր իշխան Գրիգորին ստիպել արաբական խալիֆայության հետ հարաբերություններ խզելու: Երկար դիմադրությունից հետո իշխան Գրիգորը ընդառաջ գնաց դրան: Եթե նա սկզբում ամենևին էլ ականջ չէր դնում կայսեր հրավերին՝ գնալ Կոստանդնուպոլիս, վախենալով իր դեմ գրգռել արաբներին, ի վերջո գնաց: Կայսեր առաջին գործը եղավ Գրիգորին շնորհել մագիստրոսի՝ օտարերկրացուն պարգևավոր ամենաբարձր պատվաստիճանը: Նրան հայտարարեցին «Տարոնի զորավար» (στρατηγός): Դա արդեն ապացույց էր այն բանի, որ Տարոնի իշխանությունը արդեն վասալական կախման մեջ էր նկել կայսրությունից: Ամենայն հավանականությամբ հենց այդ ժամանակ է, որ Բյուզանդիան մագիստրոս Գրիգորին նշանակեց կայսերական հոգ (ῥόγα) 10 լիտր ոսկի (720 դահեկան) և 1¹ լիտր արծաթ: Այդ ժամանակի համար դա հսկայական գումար էր, և այնքան մեծ նշանակություն ուներ, որ դրան արժանանալու էին ձգտում ոչ միայն Շիրակի հայ Բագրատունիները, այլև վրաց կուրապաղատր և Վասպուրականի Արծրունիները¹:

Բյուզանդական կայսրությունը Տարոնի վրա իր ազդեցությունը տարածելու համար օգտագործում էր Բյուզանդիայում ծառայող հայ բարձրաստիճան պաշտոնյաներին: Նրանցից էին

¹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 43-րդ գլխի 30-րդ ծանոթագրության մեջ:

օքսեոս դրոմոսի խարտուլար ներքինի Սինուտեսը (Սյունեցին), հալ թարգման Թեոդորոսը, պրոտոսպաթար Կոստանդինը, թարգման Կրիսիտեսը և ուրիշներ: Փոքր դեր չէին խաղում նաև խնամիական կապերը: Տարոնի իշխան Գրիգորի ավագ որդի Բաղարատին Լևոն VI կայսրը կնության տվեց մագիստրոս Թեոփիլակտոսի քրոջ, Գրիգորի եղբայր Ապոգանեմին՝ պրոտոսպաթար Կոստանդինի դստերը:

Բյուզանդիայի համար քիչ էր Տարոնը վասալական կախման մեջ գցելը: Նրա վերջնական նպատակը Տարոնի զավթումն էր և այն՝ արաբների դեմ մղվող պատերազմի հենարան դարձնելը: Դրա հետ միասին կայսրությունը հենարան կունենար ծավալվելու նաև դեպի բուն Հայաստան, նվաճել բուն Հայաստանը, որ երկգարյա ստրկությունից հետո հաղիվ էր ոտքի կանգնել, ստեղծելով սեփական թագավորություն:

Կոստանդին Միրանածինի ժամանակ Բյուզանդիային հաջողվեց իր ազդեցությունը տարածել Տարոնի վրա, ինչպես ասացինք, օգտագործելով Տարոնի ներսում ծագած երկպառակությունները: Մագիստրոս Գրիգորի որդիներ Բագարատն ու Աշոտը միացած աշխատում էին տիրանալ իրենց հորեղբայր Ապոգանեմի որդու՝ Թոռնիկի տիրույթներին: Ի վերջո Թոռնիկն ստիպված իր տիրույթները կտակեց Բյուզանդիային: Թեև Բագարատի և Աշոտի պահանջով կայսրությունը այն ժամանակ ստիպված հրաժարվեց Ապոգանեմի տիրույթներից, այնուամենայնիվ Տարոնը բաժանվել էր երկու մասի՝ Գրիգորի որդիներ Բագարատի և Աշոտի, և Գրիգորի եղբայր Ապոգանեմի որդիների միջև: Այս հանգամանքը անշափ թուլացրեց Տարոնի իշխանության դիմադրողականությունը և Տարոնի զավթումը արդեն օրակարգի հարց էր: Իշխան Աշոտը Տարոնը «կտակեց» կայսրությանը և նրա մահից հետո (966) Բյուզանդիան տիրացավ իր «ժառանգության»:

Սա հայկական հողերի առաջին «կտակման» օրինակն էր: Դրան էին հաջորդելու բազում այլ «կտակներ», որով վերջ էր տրվելու հայոց ինքնուրույն պետականությանը:

«Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 44-րդ դրուսը նվիրված է Ապահունիք գավառում հաստատված կայսրիկ ամիրայության մանրամասն պատմության՝ և ունի բավական եր-

¹ Այս ամիրայության պատմության և Միրանածինի աշխատության տվյալ գլխի մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյանի Արարական ամիրայու-

կար վերնագիր. «Ապախունի երկրի, Մանցիկիերտ ամրոցի, Պերկրիի, Խլիատի, որ և Խալիատ, Արղեսի, Տիվիի, Խերտի, Սալամասի և Ցերմացուի մասին» (Περὶ τῆς χώρας τῆς Ἀποχουῆς καὶ τοῦ χάστρου τοῦ Μαντζικιέρτ καὶ τοῦ Περκρί καὶ τοῦ Χλιατ καὶ τοῦ (Δηζοῦρ¹ τοῦ καὶ) Χαλιατ καὶ τοῦ Ἄρζες καὶ τοῦ Τιβῆ καὶ τοῦ Χέρτ καὶ τοῦ Σαλαμαῶς καὶ τοῦ Τζερματζού):

IX գրի 60-ական թվականներին արաբական այս ամիրայությունը Ապահունիքի տերն էր արդեն և լռաջին ամիրան, որ հիշվում է աղբյուրներում Աբու-լ-Վարդ I-ն էր: Ծիրանածինը ցույց է տալիս, որ Աշոտ I Բագրատունուց առաջ Բերկրի, Խլաթ և Արձեշ ամրոցները գտնվում էին արաբական խալիֆաթի իշխանության ներքո: Նույն հեղինակի ասելով, Աշոտ I-ի օրոք դրանք գտնվում էին հայոց թագավորի հպատակության ներքո: Հենց Աշոտ I-ն էր, որ Մանաղկերտում իշխող արաբ ամիրա Աբու-լ-Վարդ I-ին տվեց Խլաթը, Արձեշը և Բերկրին: Բոլոր դեպքերում արաբ ամիրան շարունակում էր մնալ հայոց թագավորից վասալական կախման մեջ, նրան վճարելով ամենամյա հարկ: Նման դրությունը շարունակվեց մինչև Ամբատ I-ի թագավորության վերջը: Ամբատ I-ի օրոք Մանաղկերտի ամիրա Աբու Սևադան, Աբու-լ-Վարդ I-ի թոռը, օգտվելով Հայաստանի խառը իրավիճակից, իրեն անկախ հռչակեց: Թովմա Արծրունին ցույց է տալիս, որ Ամբատ թագավորը, իր արքունի, ապա և Վասպուրականի, Անձևացյաց և Մուկաց զորքերի, վրաց և աղվանից զնդերի օգնությամբ կարողանում է ճնշել կայսրիկների ապստամբությունը և թույլ չտալ իր պետության անդամահատումը: Բայց դա երկար չի տևում: 913 թ. երբ Ամբատ I-ը պարտություն կրեց Յուսուֆ ամիրայից և գլիատվեց. հնարավորություն ստեղծվեց Ապահունիքի ամիրայության անկախության հռչակման համար, մի բան, որ նույնպես երկար չտևեց. որովհետև, ինչպես Ծիրանածինն է ցույց տալիս, Բյուզանդիան զինված ուժերով ստիպեց նրան կայսեր հպատակություն հայտնել և կայսրության վճարել ամենամյա հարկ: Այս ժամանակաշրջանում Ապահունիքի ամիրայությունն արդեն բաժանված էր երեք եղբայրների միջև, Աբու Սևադայի (Մանաղկերտ, Կորո Չոր, Հարթ), Աբու-լ-Ասվադի (Արձեշ, Խլաթ և Արձկե) և Աբու Սալիմի (Հարթի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Սերմանցը):

¹ Թյունները Բագրատունյաց Հայաստանում, գիրքը, Երևան, 1965, էջ 96 և հտ., 120 և հտ., 143 և հտ.:

Ծիրանածինը մեզ տալով Ապահունիքի ամիրայության վերոհիշյալ պատմական ակնարկը, ավելի հեռուն գնացող նպատակներ է հետապնդում: Հայոց թագավորին համարելով իր վասալը, այդ տրամաբանությունը իրեն ենթակա է համարում և Ապահունիքի ամիրայությունը. «Քանի որ,— գրում է նա,— իշխանաց իշխանը (այն է հայոց թագավորը) հոռմայեցիների կայսեր ծառան է և նշանակվում է իր, կայսեր կողմից, և նրանից է ստանում իր իշխանությունը, ուստի նրա տիրապետության տակ գտնվող բերդերը, քաղաքներն ու գյուղերը հոռմայեցիների կայսեր են պատկանում»:

Ծիրանածինը Ապահունիքի արաբական ամիրայության պատմությունը հասցնում է մինչև իր ժամանակները, X դարի կեսերը, ցույց տալով, որ այդ ժամանակ Մանազկերտում էր իշխում Աբու Սալիմի որդի Աբու-լ-Վարդ II-ը, իսկ Խլաթը, Արճեջը, Արծկեն և Բերկրին գտնվում էին Ախմեթի իշխանության ներքո: Աբու-լ-Վարդին հաջողվում է սպանել Ախմեթին և տիրանալ նրա բերդերին: Այսպիսով X դարի կեսերին ամբողջ Ապահունիքը նորից մի իշխանության տակ անցավ: Ծիրանածինը այս գլխի վերջում իր որդուն տալիս է ծրագրային ցուցմունքներ. «Այդ երեք ամրոցները, Խլատը, Արգեսը և Պերկրին եթե գտնվեն կայսեր ձեռքում, ապա պարսկական զորք (իմա՝ արաբական) Ռոմանիայի դեմ դուրս գալ չի կարող, որովհետև նրանք գտնվում են Ռոմանիայի և Հայաստանի միջև և իրենցից ներկայացնում են պատնեշ և զորակայան»:

Կոստանդին Ծիրանածինի (Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 45-րդ գլուխը վերնագրված է «Իբերների մասին» (Περὶ τῶν Ἰβήρων), որտեղ համառոտակի տրվում է վրացիների առասպելական ծննդաբանությունը և պատմությունը շարունակելով հասցվում է մինչև աշխարհի արարչագործության 6460 թվականը (մ. թ. 952): Այս գլուխը, որ իր նպատակադրությամբ նախորդ՝ 44-րդ գլխի օրգանական շարունակությունն է, ցույց է տալիս, թե ինչպես Բյուզանդական կայսրությունը, արաբական խալիֆայության թուլացումից հետո սկսեց տարածել իր շոշափունկները դեպի Արևելք, նորանոր շրջանների տիրանալու համար: Ուշադրության կենտրոնում էր Թեոդոսուպոլիս-Կարին կարևոր քաղաք-ամրոցը և Բասեն գավառը, որոնց դեմ մղված պայքարում ամենից շատ աչքի ընկավ մագիստրոս Հովհաննես Կուրկուասը, ինչպես և վերջինիս եղբայր Թեոփիլոսը:

Ինչպես պարզ երևում է Միրանածինի աշխատության այս գլխից, և՛ Տարոնի հայոց իշխանը, և՛ վրաց իշխանները աշխատել են շեղոք լինել արաբական խալիֆայության և արաբական ամիրայությունների նկատմամբ: «Իբերները,—գրում է Միրանածինը,—մշտապես լավ և բարեկամական հարաբերությունների մեջ էին թեոդոսուպոլսեցիների հետ, ավնիկցիների, մանցիկիերտցիների և ամբողջ պարսից երկրի հետ (իմա՛ խալիֆաթի)»: Նրանք ամենևին էլ չէին ուզում ո՛չ ուղղակի, ո՛չ էլ անուղղակի մասնակից լինել բյուզանդացիների ոտնձգություններին՝ ընդդեմ Կարինի արաբ տիրողների: Կարինին տիրանալու համար Բյուզանդիային պետք էր մի հենակետ, ինչպիսին էր Կեցեոն ամրոցը, որը սակայն գտնվում էր վրացիների ձեռքում: Վրացիները այն շփոթեցին կայսրության, թեև վերջինս խոստանում էր Կարինի գրավումից հետո վերադարձնել այն և հսկառակ այն բանի, որ կայսրության և վրացիների միջև, Միրանածինի ասելով, դաշինք կար, համաձայն որի վրաց կուրապաղատը խոստանում էր և գրավոր երզմամբ հաստատում, թե հավատարիմ կմնա կայսրության: Հետաքրքրական է նշել, որ Կարինի գրավմանը դեմ էին ոչ միայն վրացիները, այլև հայերը. նրանք գերադասում էին, որ այդ քաղաքը մնա արաբների ձեռքում, քան թե անցնի կայսրությանը: Եվ դա հասկանալի է. արաբական վտանգը Հայաստանի և Վրաստանի վրայից արդեն կարելի էր ասել վերացել էր, Հայաստանն ու Վրաստանը ձեռք էին բերել քաղաքական անկախություն և ստեղծել իրենց պետությունները: Բայց դրա փոխարեն այժմ հանդես էր գալիս բյուզանդական վտանգը, և Թեոդոսուպոլսի՝ բյուզանդացիների ձեռքն անցնելը կայսրության առաջ կբացեր ճանապարհը դեպի արևելք: Հայերի և վրացիների համար շատ ձեռնտու էր իրենց և Բյուզանդիայի միջև ունենալ այդպիսի մի միջանկյալ իշխանություն: Վրացիները Ռոմանոս Լեկապենոսին և Կոստանդին Միրանածինին նամակ դրեցին՝ ի պատասխան Բյուզանդիայի Կեցեոն ամրոցի առթիվ գրած նամակին, որ «եթե այդ բանն անենք, մենք կղրկվենք մեր հարևանների հարգանքից, այն է Աբազգիայի մագիստրոս էքսուսիաստեսի, Վասպարականիտեսի և հայերի իշխանների»:

Հակառակ այդ բոլորին, ի վերջո բյուզանդացիները 949 թ. գրավում են Թեոդոսուպոլիսը: Թեոդոսուպոլսի առաջին բյուզանդական զորավարը դարձավ Հովհաննես Կուրկուասի եղբայրը. Թեոփիլոսը:

Խնդրո առարկա աշխատության 46-րդ գլուխը վերնագրված է «Իբերների ծննդաբանության և Արտանուջ ամրոցի մասին» (Περὶ τῆς γενεαλογίας τῶν Ἰβηρῶν καὶ τοῦ καστρου Ἀρθουστῆου): Եթե նախորդ գլուխը նվիրված էր վրաց Բագրատունիների Քարթլիի ճյուղի պատմությանը, ապա այս՝ 46-րդ գլուխը նվիրված է Բագրատունիների Արտանուջի (Տայքի և Կղարջքի) ճյուղին:

Միրանաժինը այս գլխում իր գլխավոր ուշադրությունը դարձնում է Արտանուջ ամրոցի վրա, որը և՛ ռազմական, և՛ տնտեսական տեսակետից հսկայական նշանակություն ուներ: Միրանաժինի ասելով «Արտանուջ ամրոցը շատ անառիկ է. նա մեծ քաղաքների նման ունի նաև մեծ արվարձան: Տրապիզոնի, Իբերիայի, Աբաղզիայի, Հայաստանի բոլոր շրջաններից և Ասորիքից այստեղ են գալիս առևտրականներ: Նա այդ առևտրից հսկայական կոմմերկիոն (մաքս) է ստանում: Իսկ Արտանուջ ամրոցի շրջանը, այն է Արգինը, լայնատարած է և բարբեր, այն Իբերիայի, Աբաղզիայի և Միսիսիոնի բանալին է»: Արտանուջը Աշոտ Կիսկասիի (Վիկագու) սեփականությունն էր: Օգտագործելով Աշոտ Կիսկասիի և վերջինիս աներոջ՝ մագիստրոս Գուրգենի միջև եղած սուր ընդհարումը, Բյուզանդիան ձգտում էր տիրանալ այդ կարևոր ամրոցին և Վրաստանի դեմ իր հետագա ծավալման համար հենակետ ունենալ: Այդ նրան ժամանակավորապես հաջողվում է: Սակայն մյուս վրաց իշխանների՝ արաբների կողմն անցնելու սպառնալիքի տակ Բյուզանդիան ստիսված է լինում հրաժարվել Արտանուջից:

47—48-րդ գլուխները վերաբերում են Կիպրոս կղզու VII դարի պատմությանը, խոսվում է, թե ինչպես Հուստինիանոս I կայսրը դիմել է արաբ խալիֆային, խնդրելով հնարավորություն տալ Ասորիքում հաստատված կիպրացիներին վերադառնալու կողմից, մեջ է բերվում Տրուլլի տիեզերական 6-րդ ժողովի 39-րդ հոդվածը: 48-րդ գլխի վերջում մի քանի տողով խոսվում է, թե ինչպես Կոստանդին Պոզոնատոս կայսեր որդի Կոստանդին ժամանակ ոմն Կալլինիկոս հիերապոլսեցի հայտնաբերեց հեղուկ կրակը, որով բյուզանդացիները Կիլիկոսի ծոցում հրկիզեցին արաբների նավատորմիղը:

49—50-րդ գլուխներում ավելի հանգամանորեն քննության է առնվում սլավոնների՝ Պելոպոնեսում հաստատվելու հարցը, նրանց ապստամբությունները կայսրության դեմ, որոնց ճնշելու գործը դրված էր հայազգի զորավարների վրա: Ռոմանոս I Լեկապենոսի

օրոք Պելոպոնեսի սլավոնների ապստամբության ճնշողը պրոտոսպար Կրինիտես Արոտրասն էր, որ նշանակվեց նաև Պելոպոնեսի զորավար: Ինչպես հայտնի է, Կրինիտեսները հայկական ծագում ունեցող նշանավոր գործիչներ էին Բյուզանդիայում: Այս տեղից ենք իմանում, որ հետագայում Կրինիտեսը նշանակվում է Հելլադայի բանակաթեմի զորավար, իսկ իր տեղը՝ Պելոպոնեսի զորավարությունը տրվում է Վարդաս Պլատիպոդեսին, որ ինչպես անունն է վկայում, նույնպես ծագումով հայ էր:

50-րդ գլխի երկրորդ կեսը ոչ մի առնչություն չունի Պելոպոնեսի կամ սլավոնների պատմության հետ և Ծիրանածինի «Բանակաթեմերի մասին» աշխատության մի լրացումն է: Նա այնտեղ ցույց է տալիս, որ այս կամ այն բանակաթեմը նախկինում ի՞նչ էր, ե՞րբ այն դարձավ առանձին բանակաթեմ, յուրաքանչյուր բանակաթեմը ի՞նչ մասերից է բաղկացած և այլն, հիմնականում կանգ առնելով Արևելքի բանակաթեմերի վրա: 50-րդ գլխի այս երկրորդ մասը հայագիտության համար շատ մեծ արժեք ունի հայկական տարրի Բյուզանդիայի արևելքում տարածման շրջանակները պարզելու տեսակետից: Արժեքավոր է նաև Միջագետքի բանակաթեմի ստեղծման պատմության վերաբերող բաժինը: Պարզվում է, որ Միջագետքի բանակաթեմն իր ծագումը պարտական է հայերին, առաջին հերթին IV Հայքի Տեգիկ վայրի տեր Մանվելին, որն ապրում էր Լևոն VI կայսեր ժամանակ: Այստեղ Ծիրանածինը խոսում է նաև Լիկանդոս բանակաթեմի ստեղծման մասին, որը ևս իր ծնունդը պարտական է հայերին, և առաջին հերթին հռչակավոր Մելիաս-Մլեհին:

51-րդ գլուխը, որ նվիրված է կայսեր անձնական նավատորմիղի ստեղծման հարցին, մեզ համար կարևոր է, որովհետև պարզում է, որ հայերը ոչ միայն բյուզանդական ցամաքային զորքերի մեջ նշանակալի դեր էին խաղում, այլև ծովային, որ հայերը տիրացել են նույնիսկ ծովակալի, (πρωτοστράτορος τῆς φιάλης) բարձր աստիճանին¹:

52-րդ գլխում խոսվում է Պելոպոնեսի բանակաթեմի՝ պետությունը վճարած ռազմական հարկի մասին, իսկ 53-րդը, որ ամենածավալուն գլուխն է, վերնագրված է «Խերսոն ամրոցի մասին»:

¹ Մի հայ ծովակալի, Ալեքսիոս Մուսելինի մենք հիշեցինք վերևում: Հայ նավաստիների մասին Ծիրանածինը խոսում է իր «Արարողությունների մասին» աշխատության մեջ ևս: Տե՛ս ստորև:

Հետաքրքրական է այստեղ այն հիշատակությունը, թե Դիոկլետիանոս կայսեր ժամանակ սարմատները ավարի առնելով անցել են լագերի երկրով և Պոնտոսով և հասել մինչև Ալիս գետի ափը. մի բան, որ այլ աղբյուրներից հայտնի չէր: Այս գլխի վերջին երկու էջը, որ Խերսոնի հետ որևէ առնչություն չունեն, սլարոպես անմշակ նյութ է, որ մեխանիկորեն կցված է բնագրին և որը հայոց պատմության համար հետաքրքրություն է ներկայացնում իր տվյալներով Դերջանում և այլուր «նավթաբեր աղբյուրների» գոյություն մասին¹:

Կոստանդին Ծիրանածինի մյուս կարևոր աշխատությունը իր պապ Վասիլ I կայսեր կենսագրությունն է, որ գրվել է շուրջ 950 թ. (բոլոր դեպքերում 948 թ. հետո)² և հանդես է գալիս որսյես «Թեոփանեսի Շարունակող» վեց գրքից բաղկացած նշանավոր պատմական երկի հինգերորդ գիրքը: Բնագրում այն վերնագրված է «Երանելի կայսր Վասիլի կյանքի և գործունեության սլատմությունը, որ նրա թոռ՝ կամավն աստուծո հոռմայեցիների կայսր Կոստանդինը ջանասիրությամբ քաղեց զանազան շարադրանքներից և վստահեց գրչին»։ 'Ιστορικὴ διήγησις τοῦ βίου καὶ τῶν πράξεων Βασιλείου τοῦ αὐδιμοῦ βασιλέως, ἣν Κωνσταντῖνος Βασιλεὺς ἐν θεῷ Ῥωσίων, ὁ τούτου υἱὸνὸς φιλοπόνως ἀπὸ διαφόρων ἀθροισαῶν διηγημάτων τῷ γράφοντι προσανείτω³:

¹ «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատությունից ամբողջությամբ տրվում է 43—46-րդ գլուխների թարգմանությունը: Հատվածաբար՝ 27-րդ, 50-րդ, 51-րդ և 53-րդ գլուխները: Թարգմանությունը կատարել ենք բնագրի դիտական հետևյալ հրատարակությունից. Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, Greek text edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, Budapest, 1949. Վերջերս այն վերահրատարակվել է բյուզանդական պատմիչների նոր մատենաշարում, կաղմելով վերջինիս առաջին հատորը: Ցե՛ս Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Volumen I, Dumbarton Oaks Texts: Constantinus Porphyrogenitus. De administrando imperio. Edidit G. Moravcsik, Anglice vertit R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks 1967.

² Ցե՛ս J. B. Bury, The treatise „De administrando imperio“, Byz. Zeitschrift, Bd. XV, 1906, p. 549, 551.

³ Այս երկի մասին տե՛ս А. П. Каждан, Хроника Симеона Логофета, Виз. Временник, т. XV, 1959; Նույնի, Из истории византийской хронографии X века, 1. О составе так называемой хроники Продолжателя Феофана, Виз. Временник, т. XIX, 1961; Նույնի, Из истории византийской хронографии X века, 3. „Книга царей“ и „Жизнеописание Василия“, Виз. Временник, т. XXI, 1962.

Ինչպես ցույց է տալիս Միրանածինը տվյալ աշխատության առաջաբանում, ինքը ցանկություն է ունեցել գրել բյուզանդական բոլոր կայսրերի պատմությունը: Բայց «գա զլուս բերելու համար երկար ժամանակ, մեծ աշխատանք էր պետք, ապա և բազում գրքերի առկայություն, պետական գործերից որոշ դադար, մի բան, որից մենք զուրկ էինք: Այդ իսկ պատճառով,—շարունակում է Միրանածինը,—ես ստիպված գտա մի ևրկրորդ ելք, այն է՝ սկզբից մինչև վերջը շարադրել մեկ կայսեր կյանքն ու ամբողջ գործունեությունը, կայսր, որը կայսերական իշխանությունն անշափ վեհացրեց, որի անունը հոմանիշ է թագավորության, որը հռոմայեցիների պետության և գործերին անշափ օգտակար եղավ»:

Կոստանդին Միրանածինի նայատակն է եղել տալ իր պատվասիլ Ա-ի՝ Մակեդոնական հարստության հիմնադրի ներբողյանը: Իր նպատակին հասնելու համար Միրանածինը շատ հաճախ ստիպված է լուել, նույնիսկ կեղծել առանձին փաստեր, որոնք կարող էին ստվեր գցել, անվանարկել իր փառաբանած անձնավորությունը:

Հենց սկզբից Միրանածինը կեղծում է Վասիլ I-ի ծագման հարցը, ավելի ճիշտ, նա գրի է առնում այն կեղծ ծննդաբանությունը, որ ստեղծվել էր դեռևս Վասիլ I-ի կենդանության օրոք և որի համաձայն Վասիլը, ոչ ավել ոչ պակաս, սերում էր Հայաստանի առաջին քրիստոնյա թագավոր Տրդատ III-ից և Հռոմեական կայսրության առաջին քրիստոնյա կայսր Կոստանդին Մեծից: Բոլորի համար մի բան պարզ էր, որ Վասիլը ծնվել էր Մեկեդոնիայում հայ ծնողներից: Վասիլի կենսագիրները պետք է ապացուցեին, թե Վասիլի նախնիները ո՞ր տեղից էին գաղթել Մակեդոնիա: Պարզ է, որ Հայաստանից և նրանք պետք է Հայաստանում իշխած թագավորական վերջին հարստության շառավիղները լինեին: Միրանածինը ցույց է տալիս, որ այդ գաղթը տեղի է ունեցել բյուզանդական լեոն I կայսեր ժամանակ (457—474): Այնուհետև կայսրը համառոտ գծերով, պարզապես պատմական կապը պահպանելու, ավելի ճիշտ՝ ստեղծելու համար, մի բանի դեպքերի նկարագրությամբ պատմությունը հասցնում է մինչև բուղարների խան Կրումի ժամանակները և ցույց տալիս, որ վերջինս 813 թ. Ադրիանուպոլիսը բյուզանդացիներից գրավելով, գերեվարեց տեղի բնակչությունը, այդ թվում և ապագա կայսեր ծնողներին իրենց նորածին որդու հետ: Նրանք գերությունից ազատվեցին Կրումի հաջորդ Օմուրտագի ժամանակ:

Միրանածինը առիթ չի փախցնում տեղի անտեղի ցույց տալու, որ Վասիլի՝ պետութեան առաջին մարդը դառնալու պատիվը աստվածուստ էր նախատեսված: Թեև այլ աղբյուրներից ակնհայտ է, թե ինչպիսի ոչ աստվածահաճ ճանապարհներով նա տիրացավ բյուզանդական կայսրութեան գահին: Հակառակ այդ բոլորին, և՛ Միրանածինի, և՛ ժամանակակից այլ հեղինակների տվյալները ցույց են տալիս, որ Վասիլը սովորական մի անձնավորութուն չէր: Պատանի հասակում նա Ադրիանուպոլսից ճամփա է ընկնում դեպի համաշխարհային քաղաքը՝ Կոստանդնուպոլիս, ուր ամեն տեղից հոսում էին մարդիկ առևտուր անելու, գիտելիքներ ձեռք բերելու, բախտ որոնելու, ապաստան հայցելու, բարձր դիրքի հասնելու: «Նա գիտեր, — գրում է Միրանածինը իր պապի մասին, — որ մարդկանց առաքինութունները նվազ հայտնի, երկրորդական քաղաքներում բթանում են ու խամրում, ինչպես գյուղերում, որ եթե այդ առաքինութունները հանդես բերելու ասպարեզ չլինի, ոչ էլ գնահատող մարդիկ, ապա դրանք խունանում են և թառամում: Այդ պատճառով նա ձեռնտու և օգտակար համարեց թավորանիստ քաղաքը գնալ» (§ 7):

Կոստանդնուպոլսում նա իր գործունեությունը սկսում է որպես Միքայել կայսեր և կեսար Վարդասի ազգական (συναγγής) համարվող Թեոփիլոս Պեդևմենոսի պրոտոստրատորը: Հաջորդ աստիճանը Միքայել կայսեր ստրատոր դառնալն էր, ապա և նրա պրոտոստրատորը: Շուտով նա նշանակվում է կայսեր պարակիմոմենոսը, ստանալով պատրիկի բարձր պատվաստիճանը: Վասիլն արդեն մոտ էր իր նպատակին: Նրա ճանապարհին կանգնած էին երկու խոչընդոտ. Վարդասը և կայսր Միքայելը: Ամենից դյուրինը, իհարկե, կայսրին վերացնելն էր: Բայց Վասիլը չէր կարող դրան դիմել առանց նախապես մեջտեղից վերացնելու գլխավոր խոչընդոտը, կեսար Վարդասին, որը, լինելով կեսար, Միքայելի անզավակ վախճանվելու դեպքում դառնալու էր կայսր, իսկ Միքայելը որդի չուներ: 866 թ. Վասիլին և նրա կողմնակիցներին, որոնց մեջ էր և մանկամիտ Միքայել III-ը, հաջողվում է սրախողխող անել Վարդասին:

Միքայել III-ը չէր պատկերացնում իր գլխին կախված վտանգը: Վասիլին համարելով իր ամենամտերիմ և հավատարիմ անձնավորությունը, որդեգրում է նրան, դարձնում մագիստրոս և նույնիսկ կայսերակից հռչակում: Դա 866 թ. մայիսի 26-ին էր: Մեկ տարի հետո Մամասի պալատում, գիշերվա երրորդ ժամին կա-

տարվեց և երկրորդ ոճիրը: Վասիլը իր համախոհների հետ, որոնք ոչ այլ ոք էին, քան մի տարի առաջ Վարդասին սպանողները, սրախողխող է անում Միքայել III կայսեր: Առավոտյան, սուրբ Մարինայի պալատում Վասիլը հռչակվեց Բյուզանդիայի կայսր:

Ծիրանածինը, աշխատելով իր պապին ներկայացնել որպես առաքինություն տիպար, որից պետք է, որ բոլորը օրինակ վերցնեին, խուսափում է ճշմարտությունից: Նա ո՛չ Վարդասի, ո՛չ Միքայելի սպանության մեղքը չի գցում Վասիլի վրա: Ծիրանածինի տվյալներով Վարդասի սպանության հարցում Վասիլը դիտողի դերում էր հանդես դալիս, իսկ Միքայելի սպանության մեջ Ծիրանածինը իր պապին միանգամայն անմեղսակից է հանում, ջանք թափելով համոզել ընթերցողին, թե կայսեր սպանությունը կազմակերպեցին և իրականացրին «իշխանության գլուխ կանգնած բոլոր մեծամեծները և սենատի խելամիտ գործիչները»:

Ծիրանածինն այնուհետև տալիս է Վասիլ կայսեր թագավորության մանրամասն պատմությունը, նրա ներքին քաղաքականությունը, արտաքին թշնամիների դեմ մղած պատերազմները, շինարարական, օրենսդրական գործունեությունը, ամեն անգամ չզլանալով ընդգծել իր պապի ողջամտությունը, առաքինությունները:

Խնդրո առարկա երկը հայագիտության համար արժեքավոր է ոչ միայն դրանով, որ ի դեմս նրա մենք ունենք հայկական ժադումով մի կայսեր կենսագրությունը, տվյալներ Բյուզանդիայում այդ շրջանում աչքի ընկած մի շարք գործիչների մասին: Տարածված է այն կարծիքը, որ տվյալ ժամանակաշրջանում Բյուզանդիայում գործող հայ բարձրաստիճան գործիչները անունով էին միայն հայեր, որ նրանք մոռացել էին իրենց լեզուն, կորցրել իրենց ազգային դեմքը: Ծիրանածինի պատմությունը մեզ հնարավորություն է տալիս հանգելու միանգամայն այլ եզրակացությունների: Ինչպես վկայում է նա Ագրիանուպոլսում (հասկանալի է՝ ոչ միայն այնտեղ) հաստատված հայերը, որոնք բավական հարցստացել էին, IX դարում առանձին զաղութ էին կազմում, պարփակված լինելով իրենց մեջ և անաղարտ պահելով ազգային դեմքը (φατριαν τε και φυλήν εις πλῆθος ἐγένοντο [οἱ Ἀρμενιοι] και ἐπ'εὐπορίας χατέστησαν ἰκανῆς, τὴν πάτριον εὐγένειαν διασώζοντες και ἀσὺγχυτον τὸ γένος διαφυλαττοντες):

Ծիրանածինը նույն միտքն ընդգծում է մի քիչ հետո (§ 4): Վասիլի նախնիները, գրում է նա, թեև տեղացիների հետ խնա-

միական կապեր հաստատում էին, բայց մեկուսացած տոհմի նման էին ապրում (κατ'ἰδίαν ὡσπερ πατρίαν συνεστραχός): Երբ Վասիլը առաջին անգամ դնում է Կոստանդնուպոլիս, ծառայության է անցնում ոչ այլ ոքի, այլ միայն հայի մոտ: Թեոփիլիցեսը, որի պրոտոստրատորը նա դարձավ, Վարդասի ազգականն էր (συναγενής), իսկ Վարդասը հայտնի է, որ հայ էր: Հենց Վարդասն էր նրան մտցնում բյուզանդական բարձրաստիճան պաշտոնեության կազմը: Եվ դա դեռ բոլորը չէ: Ծիրանածինը ցույց է տալիս, որ բյուզանդական արքունիքում պատրիկ Կոստանդինը «շատ է: սիրում Վասիլին, որովհետև ինքն էլ [Վասիլի պես] ծագումով հայ էր» (σφοδρὰ φιλιῶς πρὸς τὸν Βασιλείου διαχειμενος ἄτε καὶ αὐτὸς ἐξ Ἀρμενίων ἔλαχον τὸ γένος)¹:

Կեսար Վարդասի ամենամտերիմ մարդիկ ծագումով հայեր էին: Բավական է հիշել Փոտ պատրիարքին, Հովհաննես Քերականին, Լևոն փիլիսոփային, պատրիկ Կոստանդին: Հայեր էին և Վասիլի մերձավորագույն մարդիկ, որոնց օգնությամբ նա ձեռք բերեց Բյուզանդական կայսրության գալիսոնը: Հիշատակենք պատրիկ Սմբատին (Վարդասի փեսային), Սմբատի եղբոր Մարիանոսին, Պետրոս «բուլղարին», Լևոն «ասորուն», Հովհաննես «խալզին», Կոստանդին Տոքսարասին, Ասիլեոնին, Եվլոդիոս «պարսրկին», հետերիարխ Արտավազդին և շատ ու շատ ուրիշներին, ովքեր «իրենց լեզվով» էին խոսում:

Ծիրանածինի այդ երկի արժեքը հայագիտության համար դրանով չի սպառվում: Նա արժեքավոր է նաև իր վկայություններով Բյուզանդական կայսրության դեպի Արևելք կատարած արշավանքների և նվաճումների մասին: Եթե շհաշվենք Գենեսիոսի «Ժամանակագրությունը»¹, ապա Ծիրանածինի սույն երկը գլխավոր աղբյուրն է պավլիկյանների՝ կայսրության դեմ մղած պայքարի վերջին փուլի մասին: Իսկ այդ կապակցությամբ բաղմա-

¹ Ծիրանածինի սույն երկը բաղմաթիվ կետերում մերձենում է Գենեսիոսի աշխատությանը, բայց դեռևս հնարավոր չէ որոշել, թե ով ումից կախում ունի: Հնարավոր է, որ երկուսն էլ իրարից անկախ օգտվել են նույն աղբյուրից: Տե՛ս Gy. Moravcsik, op. cit., Bd. I, S. 380: Ա. Պ. Կաժդանը գտնում է, որ կամ երկուսի համար էլ ևղել է մի ընդհանուր աղբյուր, որն ի միջի այլոց շատ է աղավաղվել Գենեսիոսի կողմից, կամ էլ Գենեսիոսն օգտվել է Ծիրանածինի նյութերից, Վասիլի կենսագրության սևագիր օրինակից: Տե՛ս А. П. Каждан, Из истории византийской хронографии X века, 3. «Книга царей» и «Жизнеописание Василия», Виз. Временник, т. XXI, 1962, стр. 109.

թիվ տեղանունների, բերդերի և այլնի հիշատակումը կարևոր է Հայաստանի պատմական աշխարհագրության համար:

Եվ վերջապես, նա միակ բյուզանդական աղբյուրն է, որ խոսում է Սահակ Պարթևի «Տեսիլքի» մասին:

Ծիրանածինի աշխարհայացքը ամենից հստակ այս աշխատության մեջ է հանդես դալիս: Նա ակատաղրապաշտ է և սնոտիապաշտ: Նախախնամությունն է մարդկանց գահ բարձրացնում և ցած գլորում: Վասիլի կայսր դառնալը դեռ վաղուց էր կանխորոշված և աստվածուստ¹: Ծիրանածինի սնոտիապաշտ լինելը պարզ երևում է Սիրակուսա քաղաքի գրավման առթիվ իր արտահայտած մտքերից: Նա հավատացած է, որ Սիկիլիայի այս գլխավոր քաղաքի արաբներից գրավվելու մասին լուրը կալծակի արագությունը իմացել էին Պելեպոնեսում ինչ-որ թփուտներում բնակվող... դևերը:

Կ. Ծիրանածինի սնոտիապաշտության մասին վկայում է և հետևյալ փաստը: Սբ. Սոֆիայի տաճարում պահվում էին կայսերական թագեր և այլ զարդեր, որոնք սովորաբար կայսրերը կրում էին այս կամ այն տոնի կամ դեպքի առթիվ: Ծիրանածինն ասում էր, որ եթե կայսրը դրանք հագնի սովորական օր, ապա իրեն հիվանդություն և մահ է սպասում:

Հակառակ սույն աշխատության հեղինակի մտածելակերպին, նրա հետապնդած նպատակներին, առանձին փաստերի ակնհայտ աղավաղման, «Վասիլ կայսեր կենսագրությունը» մնում է այդ դարաշրջանի պատմության ուսումնասիրության գլխավոր և ամենակարևոր աղբյուրը²:

Կոստանդին Ծիրանածինի աշխատությունների մեջ յուրահատուկ տեղ է գրավում «Արարողությունների մասին» (De Cerimoniis aulae byzantinae) երկու գրքից բաղկացած երկը, որ նվիրված է բյուզանդական արքունիքի արարողությունների կարգին: Չկա բյուզանդական կյանքի և ոչ մի բնագավառ, որ իր արտացոլումը գտած չլինի այս երկում: Հակառակ դրան, տվյալ երկին բյուզանդագետները ծանոթացան բավական ուշ: Առաջին

¹ Հնարավոր է, իհարկե, որ Ծիրանածինը քաղաքական նկատառումներից դրդված Մակեդոնական հարստության հիմնադրումը ի վերուստ նախատեսված է համարում:

² Թարգմանությունը տրվում է ամբողջությամբ, առանց կրճատումների, քննադրի հետևյալ հրատարակությունից. Theophanes Continuatus, ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Bonnae, 1838, p. 211—353.

Հիշատակութիւնը նրա մասին երևաց XVIII դարի սկզբում, երբ գոյութիւն ունեցող միակ ձեռագրի՝ (XII դար) տերը՝ Կոնրադ Ուֆֆենբախը, Մայնի Ֆրանկֆուրտի քաղաքային սենատի անդամը, մի քանի տեղեկութիւններ տվեց Յոհան Ալբրտ Ֆաբրիցիուսին, որը և այդ մասին առաջին ծանոթութիւնները հրատարակեց իր նշանավոր Bibliotheca Graeca-ի առաջին հրատարակութեան (1705—1728) 6-րդ հատորում: Դրանից հետո մի քանի անհաջող փորձեր եղան գիրքն ամբողջութեամբ լույս ընծայելու, բայց միայն Յակոբ Ռայսկեին հաջողվեց հրատարակել այն երկու հատորով 1751 և 1754 թթ.: Ռայսկեի արժեքավոր ծանոթագրութիւնները հնարավոր եղավ հրատարակել միայն 1830 թ., բյուզանդական հեղինակների Բոննյան մատենաշարում:

«Արարողութիւնների մասին» երկը, որի շարագրանքն ավարտվել է 956—957 թթ. ոչ առաջ, մանրամասնորեն նկարագրում է բյուզանդական արքունիքի արարողութիւնները, թեև կան առանձին գլուխներ, որոնք վերոհիշյալ հարցի հետ քիչ, կամ նույնիսկ ամենևին առնչութիւն չունեն:

Միրանածինը այս երկը ևս շարագրել է իր որդի Ռոմանոսի համար: Նա իր որդուն է դիմում աշխատութեան երկրորդ գրքի սկզբում (հրատարակութեան մեջ այն վերնագրված է «Հավելված I գրքի») և ասում, թե նման աշխատանքի համար ինքը բազում պրպտումներ է կատարել և այդ նյութի շուրջ մինչ այդ գրված միայն մեկ, այն էլ շատ թերի, գործ է գտել, շարագրված մագիստրոս Լեոն Կատակիլասի կողմից՝ Լեոն VI-ի թելադրանքով:

Աշխատութեան առաջին գրքում հեղինակը նախ խոսում է իր երկի նպատակի և աղբյուրների մասին, ընդ որում առաջին գիրքը որպես կանոն ունեցել է գրավոր աղբյուրներ: Առաջին գրքում խոսվում է կայսեր՝ թագիւորով սուրբ Սոֆիայի տաճարը գնալու արարողութեան կարգի, ապա նաև եկեղեցական տարբեր տոներ նշելու, կայսեր ամուսնութեան, թագադրութեան, կայսրուհու թագադրութեան, թագաժառանգի ծննդան հանդեսները նշելու կարգի մասին, բյուզանդական բարձրաստիճան աստիճանավորների, կեսարի, նոբելիսիմոսի, կուրապաղատի, մագիստրոսի, պատրիկի, անթիպատի, պրեպոզիտոսի, հյուպարքոսի, քվեստորի, դեմարքոսի և ուրիշների հռչակման առթիվ տեղի ունեցող արարո-

¹ Մի նորահայտ ձեռագրի մասին տե՛ս C. Mango-I. Ševčenko, 'A new manuscript of the De Cerimoniis, Dumbarton Oaks Papers, No 14, (1960), P. 247—249.

աղության կարգի, կայսեր թաղման արարողության, կայսեր ծննդյան օրը նշելու, պաշտոնական ընդունելությունների առթիվ պահպանվելիք կարգ ու կանոնի, ձիարշավարանում տեղի ունեցող խաղերի կարգի մասին և այլն: Առաջին գրքի 84—90-րդ գլուխները VI դարի հեղինակ Պետրոս Պատրիկիոսի մեզ չհասած մի աշխատանքից կատարված ընդարձակ մեջբերումն է: Առաջին գրքում այնուհետև խոսվում է Լևոն I, Անաստասիոս, Հուստինոս, Լևոն II, Հուստինիանոս I կայսրերի հուշակման առթիվ տեղի ունեցած արարողության մասին: Առաջին գրքի 96-րդ գլխում խոսվում է Նիկեփոր Փոկասի (963—969 թթ.) կայսր հուշակվելու առթիվ տեղի ունեցած արարողության մասին: Այս գլուխը պարզ վկայում է, որ Միրանածինի «Արարողությունների մասին» աշխատությունը հեղինակի մահից հետո էլ լրացվել է: Այդ բանը հաստատվում է և երկրորդ գրքի 42-րդ գլխի տվյալներով, որտեղ խոսվում է Կոստանդին Միրանածինի գերեզմանի վայրի մասին: Եվ վերջապես նկարագրվում է սենատի նախագահի հուշակման արարողությունը:

Առաջին գրքին կցված է երկու Հավելված. առաջինում խոսվում է կայսեր՝ ձեռնարկելիք արշավանքի ընթացողիների և բանակելու վայրերի, ապա նրա գլխավորած զորքի նախապատրաստության՝ զինվածության և պարենավորման մասին: Երկրորդ Հավելվածում, բացի Միրանածինի՝ իր որդուն ուղղված երկու խոսքից և աշխատության աղբյուրների և նպատակադրման վերաբերյալ բացատրությունից, մեկ առ մեկ նշվում է. թե բանակաթեմի զորավարները, կամ առանձին բարձրաստիճան պաշտոնյաներ պատերազմի դեպքում ինչով պետք է մասնակցեն, ապա նաև կայսեր՝ արշավանքին իր հետ տանելիք պիտանի իրերի մասին: Այստեղ հետաքրքրական է հիշատակությունը բյուզանդական մինչև IX դարի կեսերը գործող «հեռագրի» վերաբերյալ, որի օգնությամբ մի ժամում մայրաքաղաքում իմանում էին արաբների հարձակման մասին: Այնտեղ խոսվում է նաև մայրաքաղաքում Թեոփիլոս կայսեր՝ արաբների դեմ հաղթանակ տանելու առթիվ կազմակերպած հաղթական երթի մասին. ինչպես և նման մի երթի, որ կազմակերպեց Վասիլ I Տեֆրիկեից և Գերմանիկիայից (Մարաշ) հաղթական վերադարձի կապակցությամբ:

Երկրորդ գիրքը սկսվում է մի համառոտ ներածականով, որտեղ Միրանածինը ցույց է տալիս, որ եթե առաջին գրքի շարադրման համար օգտագործել է գրավոր աղբյուրներ, ապա երկ-

րորդ դիրքը հիմնված է միայն բանավոր տեղեկությունների վրա¹: Այստեղ ևս մանրամասն խոսվում է բյուզանդական բարձրաստիճան պաշտոնյաների նշանակման առթիվ տեղի ունենալիք արարողությունների կարգի մասին, տարբեր տոները նշելու կարգի, սլատրիարքի ձեռնադրության, թաղման, պաշտոնական ընդունելությունների, օտար պետությունների բարձրաստիճան սնձնավորությունների ընդունման կարգի մասին և այլն: Երկրորդ զբոսում մանրամասն նշվում է այն վայրը, որտեղ թաղված են բյուզանդական կայսրերը և տրվում նրանց շիրիմների նկարագրությունը: Ապա խոսվում է բյուզանդական մի շարք կայսրերի և նրանց ժամանակի առանձին զորավարների, կայսրության թրշնամիների դեմ գործած արշավանքներին մասնակցող զինվորների, վերջիններիս զինվածության և ստացած ռոճիկների մասին:

Այս գրքում խոսվում է օտար պետությունների ղեկավարներին դիմելու կարգի, նրանց ինչպիսի՜ հարցեր տալու մասին: Հայոց պատմության համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում 48-րդ գլուխը, որտեղ մանրամասն տրվում են օտար երկրների՝ այդ թվում և Հայաստանի ղեկավարներին հղվելիք նամակների ձևերը: Յուրաքանչյուր նամակից կախված էր լինում տարբեր կշռի ոսկե կնիք. որից պարզ երևում է, թե Բյուզանդական կայսրությունը որ պետության ի՞նչ նշանակություն էր տալիս²: Ամենաբարձր տեղում էր գտնվում արաբական խալիֆաթը: Խալիֆային ուղղված նամակի ոսկե կնիքը կշռում էր շորս սուլիդ (մոտ շորս դահեկան): Նրանից անմիջապես հետո Ծիրանածինը հիշատակում է Հայոց թագավորին (Բագրատունի), որին ուղղված նամակի ոսկե կնիքը կշռում էր երեք սուլիդ, նույնպես և Վասպուրականի Արծրունիներին ուղղված նամակը: Երեք սուլիդանոց ոսկե կնիք էր կրում բացի վերոհիշյալներից միայն Խազարիայի խաբանին ուղղված նամակը: Մյուս բոլոր, շուրջ հիսուն պետությունների ղեկավարներին ուղղված նամակները, այդ թվում և Ֆրանկիայի, Գալլիայի, Գերմանիայի ռեքսերին, վրաց կուրապաղատին, Ռուսիայի իշխանին ուղղված նամակին կցված էր լի-

¹ De Cer., p. 516: Հակառակ նրա հավաստումի կան բաղմաթիվ գլուխներ, որոնք հազիվ թե առանց գրավոր ազբյուրների հնարավոր լինելը շարադրելու:

² Տալիս ենք այդ գլխի թարգմանությունը առանց որևէ կրճատումների, որպեսզի պարզ դառնա Հայաստանի դրաված տեղը Բյուզանդիայի հետ դիվանագիտական կապեր ունեցող բոլոր պետությունների թվում՝ X դարում:

նում երկու կամ մեկ սուրհանոց ոսկեկնիք: Սույն գլխում տրվում են նաև հայոց, վրաց և աղվանից կաթողիկոսներին, ինչպես և մի շարք իշխաններին ուղղվելիք նամակների ձևերը:

Խնդրո առարկա գլուխը, որ արտադրությունն է 908 թվականից ոչ շատ ուշ կաղմված մի փաստաթղթի (դա հաստատվում է այն բանով, որ Արծրունյաց իշխանի մասին խոսելիս ավելացված է, որ նա «այժմ իշխանաց իշխանի [իմա՛ թագավորի] պատիվն է ստացել») մեծ արժեք է ներկայացնում X դարի առաջին կիսում Հայաստանում տիրող իշխանությունների մասին գաղափար կազմելու համար: Այդ փաստաթղթում Շիրակի Բագրատունյաց և Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորություններից բացի, հիշվում են նաև Կողովիտի, Տարոնի, Մուկքի, Անձևացյաց, Սյունիքի, Վայոց ձորի, Խաչենի (այն է՝ Արցախի), Սևորդյաց (այն է՝ Ուտիքի) հայկական իշխանությունները: Եվ այս տվյալների արժեքն անգնահատելի է դառնում, եթե նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ մենք արդեն գործ ունենք ոչ թե Կոստանդին Միրանածինի կամ որևէ անհատ-հեղինակի հետ, այլ Բյուզանդական կայսրության, այն է իր ժամանակաշրջանի ամենակազմակերպված և ամենաբարձր տիպի պետության արտաքին գործոց նախարարության դրասենյակում կազմված փաստաթղթի հետ:

Երկրորդ գրքում Միրանածինը տալիս է զորավարների և այլ բարձր զորահրամանատարների մանրամասն ռոճկացուցակը: Եվ վերջապես Միրանածինը այս գրքի վերջում (գլ. 52—56) ամբողջությամբ մեջ է բերում ատրիկլին Ֆիլոթեոսի 900 թ. կազմած «Կլետորոլոգիոնը» (Գահնամակը), նվիրված բյուզանդական հիերարխիային, յուրաքանչյուր բարձրաստիճան պաշտոնյայի և ռազմական աստիճանի այդ հիերարխիայում զբաղված տեղին, յուրաքանչյուրի ենթակայության տակ գտնվող աստիճաններին: Այնտեղ կան առանձին բաժիններ, որոնց շոշափած հարցերին հանդիպում ենք և «Արարողությունների մասին» աշխատության նախորդ գլուխներում, ինչպես, օրինակ, զանազան տոների նշելու կարգը: Այստեղ հանդիպում ենք նաև պատրիարքությունների, մետրապոլիտությունների, ինքնագլուխ (ավտոկեֆալ) արքեպիսկոպոսությունների հիերարխիկ մի ցուցակի, որի կազմողը Եպիփան Կիպրացին է:

«Արարողությունների մասին» աշխատությունը հայագիտության համար կարևոր նշանակություն ունի Հայաստանին և հայերին վերաբերող տեղեկություններով, որոնք ցրված են այդ ծա-

վալուն աշխատության մեջ: Առաջին գրքի 24-րդ գլուխը կարևոր է Բյուզանդիայի և Տարոնի իշխանության միջև գոյություն ունեցող փոխհարաբերությունները պարզելու տեսակետից: Նույն գրքի 96-րդ գլուխը մեզ տալիս է հայազգի կայսր Նիկեփոր Փոկասի գահ բարձրանալու արժեքավոր մանրամասնությունները: Առաջին գրքում ցրված է նաև բավական արժեքավոր նյութ Արմենիականների բանակաթեմի և վերջինիս զորավարի մասին:

Երկրորդ գրքի 42-րդ գլուխը, որ վերաբերում է բյուզանդական կայսրերի և նշանավոր աստիճանավորների շիրիմների նկարագրությանը, կարևոր է հայազգի կայսրերի, նրանց ազգականների, ինչպես և ռազմական գործիչների մասին տարբեր հարցեր պարզելու տեսակետից: Օրինակ, միայն այս գլխից ենք իմանում Վասիլ I կայսեր մոր անունը, ապա և Վասիլի մի որդու՝ Վարդասի (Վարդի) գոյության մասին: 44-րդ գլխից պարզվում է, որ Լևոն VI-ի ժամանակ Կրետեի դեմ ուղարկված նավատորմի դում ծառայում էին 1400 հոգուց բաղկացած հայկական երկու զորամաս: Նշված է նաև այդ նավաստիների (զինվորների) ստացած ռոճիկի չափը: Նույն գլխում ցույց է տրված, որ Միրանածինի ժամանակ Կիպրոսի կառավարիչն էր մի հայազգի՝ Սմբատիկի որդի Լևոնը: Այստեղ խոսվում է հայ ռազմական այլ գործիչների մասին ևս (Պանգրատիոսի-Բագարատի որդի պրոտոսպաթար Թեոդորոսի): 44-րդ գլխում ցույց է տրված, որ Լանդոբարդիայի (Լոմբարդիա) դեմ մղված կռիվներում մասնակցել են և հայեր (Ռոմանոս I Լեկապենոսի ժամանակ): Այդտեղից մենք գիտենք նաև, որ Թրակեսիոն բանակաթեմի ափր հայերն էին պահպանում:

45-րդ գլխից պարզվում է, որ Կրետեի դեմ Կոստանդին Միրանածինի ժամանակ տեղի ունեցած արշավանքին նույնպես հայեր էին մասնակցում:

48-րդ գլխում տրված են օտարերկրացիներին հղվելիք նսմականների ձևերը, որոնց՝ հայագիտության համար ունեցած նշանակության մասին խոսք եղավ վերևում:

Եվ վերջապես, Միրանածինի մյուս կարևոր աշխատությունը նվիրված է Բյուզանդական կայսրության բանակաթեմերին:

«Բանակաթեմերի մասին» (Περὶ τῶν ἱερᾶτων) աշխատությունը Միրանածինի վաղ գործերից է և գրվել է X դարի շուրջ 30-ական թվականներին¹: Մեկ առ մեկ թվարկելով կայսրության

¹ 86' u Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, Bd. I, S. 384. Բյուզանդացիները նույն է, որ այն գրվել է 934—944 թվականների միջև. J. B. Bury, The trea-

բանակաթեմերը, այսինքն ռազմա-վարչական շրջանները, հեղինակը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նրանց բնակիչների, քաղաքների, պատմության մասին և այլն, աշխատում ստուգաբանել նրանց անվանումները, այդ բոլորի հետ միասին տալով պատմական, աշխարհագրական, ազգագրական, դիցաբանական հետաքրքրական տեղեկություններ: Միրանաժինը իր այս երկում օգտագործել է բազմաթիվ աղբյուրներ, որոնցից ամենագլխավորներն են VI դարի հեղինակներ Ստեփանոս Բյուզանդացու և Հիերոկլեսի գործերը: Այդ է պատճառը, որ այս աշխատության աշխարհագրական տվյալները ավելի շատ վերաբերում են VI դարին: Իր, Միրանաժինի, ժամանակաշրջանին վերաբերող նյութը որպես կանոն ավելի քիչ տեղ է գրավում: Բացի վերոհիշյալ հեղինակներից, նա օգտագործել է նաև Ստրաբոնի և անտիկ շրջանի այլ հեղինակների երկերը, որոնցից առատորեն օգտվում է, հատկապես այնտեղ, որտեղ աշխատում է ստուգաբանել այս կամ այն վայրի անունը և վերջինիս ծագումը:

Ինչպես ճիշտ նշում է Միրանաժինը, Բյուզանդական կայսրության բանակաթեմերի բաժանվելը տեղի է ունեցել ոչ այնքան վաղ ժամանակներում: «Իմ կարծիքով,—գրում է կայսրը,—շատերը սխալվում են բանակաթեմ անվան առաջացման հարցում: Այն հին չէ. պատմությունը գրող հեղինակներից ոչ ոք չի հիշատակում բառը այս իմաստով, ինչ մենք տալիս ենք նրան այսօր»:

Դիոկլետիանոսի և Կոստանդին Մեծի հաստատած կարգը պայմանավորված էր նրանով, որ պրովինցիաների քաղաքական և ռազմական ղեկավարությունը գտնվում էր տարբեր անձնավորությունների ձեռքում: Հուստինիանոս I-ը (527—565) աստիճանաբար վերացրեց այդ կարգը. պրովինցիաների ռազմական և քաղաքական ղեկավարությունը հանձնեց մեկ մարդու՝ զորահրամանատարին: Այդ նույն բանը կատարվեց և Հայաստանում: Հակառակ

tise „De administrando imperio“, p. 518. *Վերջերս սակայն բյուզանդագետ Արվայլըրը եկել է այն եզրակացության, որ «Բանակաթեմերի մասին» երկը Միրանաժինը գրել է իր կյանքի վերջին տարիներին:* *St' u École Pratique des Hautes Études, IV Section, Sciences historiques et philologiques, Extrait des rapports sur les conférences, Histoire byzantine, Directeur d'Études: P. Lemerle, Paris, 1965, p. 235. Ենթագրությունը համոզիչ չէ: «Բանակաթեմերի մասին» աշխատության մեջ ցույց է արված, որ Մելիսսը «հենց վերջերս, մի փոքր առաջ» է վախճանվել: Մելիսսը վախճանվել էր 934 թ., հեռանալով Միրանաժինի այս գիրքը չէր կարող 934 թվականից շատ ուշ գրված լինել:*

այդ բոլորին, Հուստինիանոսի բարենորոգումները ընդհանրապես բանակաթեմերի կազմակերպության հետ որևէ սերտ աղերս չունեին: Մավրիկիոս կայսրը (582—602) կայսրությունը արտաքին վտանգից դիմագրավելու համար ստիպված էր թշնամու հարվածներին ենթակա շրջաններում արտակարգ իրավունքներով օժտված զինվորական հրամանատարներ կարգել: Այդ կատարվեց հասուկապես Արևմուտքում և Աֆրիկայում: Առաջացան, այսպես կոչված, իտալիայի և Աֆրիկայի վեցերորդապետությունները (ἐξαρχατον) էքսարքոսի գլխավորությամբ, որը փոխարինեց նախկին magister militum-ին:

Տարբեր չէր գրությունը և Արևելքի նահանգներում: Ենթադրվում է, որ արևելյան նահանգներում էլ զորահրամանատարները այս ժամանակ արևմտյան էքսարքոսների նման լիազորություններ ստացան: Մավրիկիոս կայսեր այս բարենորոգումները բանակաթեմերի կազմակերպության սկիզբ են համարվում¹:

Բյուզանդական կայսրության վիճակը շատ բարդացավ հատկապես Հերակլիոս կայսեր ժամանակ (610—641): Պատմական ասպարեզ էին իջել արաբները, այնպիսի մի վտանգավոր թշնամի, որ սպառնում էր կայսրության գոլությունն անգամ: Կայսրության արևելյան նահանգները անընդհատ ասպատակությունների թատերաբեմ էին դառնում: Կայսրությունը արևելյան նահանգների անվտանգությունն ապահովելու համար ստիպված եղավ ձեռք առնել նոր միջոցառումներ: Ահա Հերակլիոսի օրոք է, որ ըստ Ծիրանածինի սկիզբ է առնում կայսրության բանակաթեմերի բաժանման իրողությունը: Բանակաթեմերում ամբողջ իշխանությունը գտնվում էր զորավարի (ստրատեգոսի) ձեռքում:

Այդ ժամանակաշրջանում Բյուզանդական կայսրության արևելքը բաժանված էր երեք մեծ զորավարությունների. Օպսիկիոնի, Անատոլիկոնի և Արմենիակների: Օպսիկիոնի մեջ էին մտնում Բյուլթանիան, Հոնորիասը, Պաֆլագոնիան, Հելենոպոնտոսի մեծ մասը և Առաջին Փոյուզիան: Անատոլիկոն բանակաթեմը ամենամեծն էր Բյուզանդիայում: Նրա մեջ էին մտնում Դիոկլետիանոսի ստեղծած Ասիա և Լիդիա նահանգները, Կարիայի որոշ շրջաններ, Փոյուզիա Սալուտարիան, Պիսիդիան, Երկրորդ Կապադովկիան և Իսավրիան: Եվ վերջապես Արմենիակների բանակաթեմը², որի կազ-

¹ Տե՛ս Ն. Գեյցեր, Սկզբնավորությունք, էջ 4:

² Այս բանակաթեմի սաղմերը Գեյցերը տեսնում է Հուստինիանոս I-ի բարենորոգումների մեջ, թեև կազմակերպումը դնում է VII դարում: Ն. Գեյցեր, Սկզբնավորությունք, էջ 11:

մի մեջ էին հունական ու Պողեմոնյան Պոնտոսը, Առաջին և Երկրորդ Հայքերը և Առաջին Կապադովկիան:

Լևոն III Իսավրացու ժամանակ անհրաժեշտություն առաջացավ բանակաթեմերի մանրացման: Դրա հիմնական նսյատակն էր թուլացնել բանակաթեմերի զորավարների օրեցօր աճող հզորությունը, մի բան, որ վտանգավոր էր գառնում կայսերական իշխանության համար նույնիսկ: Այսպես, Անատոլիկոն բանակաթեմը բաժանվեց երկու մասի, ընդ որում նրա արևմտյան նահանգներից՝ Ասիայից, Կարիայից, Լիգիայից և Առաջին Փոյուզիսից կազմվեց Թրակեսիոն կոչված բանակաթեմը՝ Եփեսոս կենտրոնով: Օպսիկիոն բանակաթեմը ևս բաժանվեց երկու մասի և նրա սրբելյան շրջաններից կազմվեց Բուկելլարների բանակաթեմը՝ Անկյուրա կենտրոնով: Նոր բանակաթեմեր կազմակերպվեցին և Արմենիակների բանակաթեմի հիման վրա: X դարի սկզբում Փոքր Ասիայում սրդեն կային Անատոլիկոնի, Ամենիակների, Թրակեսիոնի, Օպսիկիոնի, Բուկելլարների, Օպտիմատների, Կապադովկիայի, Պաֆլագոնիայի, Խաղտիքի, Կոլոնիայի, Խարսիանոնի, Սելևկիայի, Միջագետքի, Սեբաստիայի, Լիկանդոսի և Լեոնտոկոմիսի բանակաթեմերը:

Բյուզանդական բանակաթեմերի պատմությունը ուսումնասիրելու համար անգնահատելի արժեք ունեն արաբական սկզբնաղբյուրները և առաջին հերթին Իբն Խորդադբեն, որի աշխատությունը դրվել է Միքայել Թլվատի (820—829) և Թեոփիլոս կայսեր (829—842) ժամանակներում: Հեղինակը, հենվելով Մուսլիմ Իբն Աբու Մուսլիմ ալ Ջամիի տեղեկությունների վրա, ցույց է տալիս, որ ամբողջ Բյուզանդական կայսրությունը երկու մեծ մասերի է՝ բաժանված՝ Ասիայի և Եվրոպայի: Նա մանրամասն նկարագրում է Ասիայի բանակաթեմերը:

Մի այլ արաբ պատմիչ՝ Կուդաման, ցույց է տալիս Փոքր Ասիայի բանակաթեմերի ռազմական ուժը, հաշվելով այն 70 հազար հոգի¹:

Կոստանդին Միրանաժինը իր «Բանակաթեմերի մասին» աշխատությունը բաժանում է երկու մեծ հատվածների, ընդ որում առաջին հատվածը, որ 17 ենթամասի է բաժանված, վերաբերում է Ասիային²: Երկրորդ բաժինը վերնագրված է՝ «Արևմուտքի, այն

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս ծանոթագրությունների մեջ:

² Բացի փոքրասիական շրջաններից, այստեղ խոսվում է նաև Կիպրոսի, Սամոսի, և էգեական ծովի մյուս կղզիների մասին:

է Եվրոպայի բանակաթեմերի մասին», որտեղ խոսվում է կայսրության եվրոպական 12 բանակաթեմերի մասին, այդ թվում և հերսոնի:

Հալոց պատմության համար, հասկանալի է, մեծ կարևորություն ունի աշխատության առաջին հատվածը, նվիրված Փոքր Ասիային, այդ թվում Բյուզանդական կայսրության սահմաններում գտնվող հայկական հողերին, որոնցից ամենակարևորներն էին պատմական Փոքր Հայքը, Բարձր Հայքը և Չորրորդ Հայքը: Այդ տեսակետից շատ արժեքավոր են Միրանաժինի տվյալները Արմենիականների, Խաղտիք, Միջագետք, Կոլոնիա, Սեբաստիա և Լիկանդոս բանակաթեմերի մասին: Բացի աշխարհագրական տեղեկություններից, այստեղ մենք հանդիպում ենք տվյալների, որոնք վերաբերում են այդ բանակաթեմերի կազմակերպման հարցում հայ գործիչների խաղացած դերին: Մենք իմանում ենք հայ նշանավոր գործիչների մի ամբողջ շարանի մասին, որ IX դարի վերջում և X դարի սկզբում հսկայական աշխատանք տարավ առանձին շրջանները արաբական լծից ազատագրելու և Բյուզանդիայի կազմի մեջ ընդգրկելու ուղղությամբ: Դրանցից էին Լևոն VI-ի ժամանակ Միջագետքում գործող Պանգրատուկաս հայր (Παγκρατωστας ὁ Ἀρμένιος), նրա եղբայրներ Փոքրիկասն (Πωχοίχας) և Տավթուկասը (Ταυτωστας — Դավթակ), որոնք կազմակերպեցին Միջագետքի բանակաթեմը: Լիկանդոսի բանակաթեմը իր կազմավորումը պարտական է նշանավոր Մելիաս-Մլեհին, որին հիշատակելու առիթ ունեցանք: Լիկանդոսի մասին Միրանաժինի տված տեղեկությունները շատ արժեքավոր են պատկերացնելու համար նաև տվյալ շրջանի տնտեսության զարգացման աստիճանը: Պարզվում է, որ դեռևս VI դարում, Հուստինիանոս I-ի ժամանակ, այստեղ բարձր զարգացման էր հասել անասնապահությունը:

Հակառակ իր թերություններին, տեղ-տեղ նաև բացահայտ սխալներին, Միրանաժինի այս երկր տվյալ հարցին նվիրված միակ գործն է, որ մեղ է հասել Բյուզանդիայից¹:

Կոստանդին Միրանաժինի գրչին է սլասկանում նաև մի երկ, նվիրված Քրիստոսի՝ Եգեսիայի Արգար թագավորին (Աբգար 5-րդ

¹ Թարգմանությունը կատարված է բնագրի գիտական վերջին հրատարակությունից. Constantino Porphyrogenito, De Thematibus, Introduzione, testo critico, commento a cura di A. Pertusi (Studi I testi 160), Città del Vaticano. 1952.

Ուկկամա, 4 թ. մ. թ. ա. — 7 թ. մ. թ. և 13—50 թթ.) ուղարկված թղթի և անձեռագործ պատկերի ավանդությունը¹: Այդ ավանդու-
թյունը, որ ժամանակի ընթացքում որոշ փոփոխություններ է կրել,
առաջին անգամ գրված է եղել ասորերեն²: Դրանից հետագայում
թարգմանություններ են կատարվել հունարեն, հայերեն և այլ լե-
զուներով:

Հունարեն հնագույն թարգմանությանը մենք հանդիպում ենք
Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմության» մեջ³, որտեղ,
սակայն, խոսք է լինում Քրիստոսի թղթի մասին միայն: Անձե-
ռագործ պատկերի մասին խոսք չկա այնտեղ:

Ասորերեն խնդրո առարկա աղբյուրը հնում թարգմանվել է
նաև հայերեն⁴, որտեղ բացի Քրիստոսի թղթից, խոսք է լինում
նաև նրա պատկերի մասին, որը, սակայն, նրա տվյալներով Աբ-
գար թագավորի սպասավոր Անանի աշխատանքի արգասիքն է:

Եվսեբիոս Կեսարացու և Ղաբուբնայի տվյալների հիման վրա
այդ մասին մանրամասն շարադրանք է տվել Մովսես Խորենացին:
Կանգ առնելով Քրիստոսի և Աբգարի նամակագրության, Քրիստո-
սի աշակերտի Եղեսիա գալու և Աբգարին բուժելու և այլ մանրա-
մասնությունների վրա, հայ պատմիչն ի միջի այլոց հիշում է և
Քրիստոսի պատկերի մասին, որը, սակայն, նա նույնպես անձե-
ռագործ չի համարում: Եվագրիոսն է, որ իր «Եկեղեցական պատ-
մության» մեջ (Գիրք Դ, գլ. 27), խոսելով պարսից արքա Խոսրո-
վի՝ Եղեսիան պաշարելու մասին, հիշում է խնդրո առարկա պատ-
կերը, որը նա արդեն համարում է «աստվածակերտ և անձեռա-
գործ»: Թեև Եվագրիոսի աղբյուրը Պրոկոպիոս Կեսարացին է, վեր-
ջինիս մոտ պատկերի մասին խոսք չկա:

Քրիստոսի անձեռագործ պատկերի մասին ավանդությունը
միշտ հրապարակ էր գալիս, երբ Բյուզանդիայում բորբոքվում էին
պատկերամարտական-պատկերապաշտական վեճերը: Պատկերա-

¹ Ավանդության վերաբերյալ մանրամասն մատենագիտությունը տե՛ս Հ. Ա-
նայան, Հայկական մատենագիտություն, հատ. Ա, Երևան, 1959, սյուն. 11—18:

² Բնագիրն հրատարակել է W. Cureton-ը իր Ancient Syriac documents
գրքում:

³ *Eusebii Caesariensis Opera*, recognovit G. Dindorfus, vol. IV, His-
toriae ecclesasticae, Lipsiae, 1890, cap. 1, 13.

⁴ Տե՛ս Ղաբուբնայ դիւանագետ դպրի Եղեսիոյ թուղթ Աբգարու յեղեալ յա-
սորոյն ի ձեռն ս. թարգմանչաց, Վենետիկ, 1868: Նաև Ղաբուբնայ Եղեսացի,
Թուղթ Աբգարու թագաւորի Հայոց, Երուսաղեմ, 1868:

պաշտենելը դիմում էին այդ ավանդույթյան իրենց դիրքերը պաշտպանելու համար: VIII և IX դարի առաջին կիսում, երբ նման վեճերը նորից սուր բնույթ ստացան, այդ ավանդույթյանը դիմեցին Ալեքսանդրիայի պատրիարք Քրիստափորը, Անտիոքի պատրիարք Հոբը և Երուսաղեմի պատրիարք Բարսեղը, որոնք մանրամասն շարադրանք ներկայացրին թունդ պատկերամարտ Թեոփիլոս կայսեր (829—842): Նրանց զրվածքը շի պահպանվել: Այն օգտագործել է մեկ հարյուրամյակ անց Կոստանդին Ծիրանածինը իր խնդրո առարկա երկի գրույթյան առթիվ, որի լույս աշխարհ գալու պատճառը քաղաքական բարենպաստ իրադրույթյունների բերմամբ Բյուզանդիայի ղեպի Ասորիք կատարած առաջխաղացումն էր, որի ժամանակ, կայսրույթյան ճնշման տակ, Եղեսիայի ամիրան ստիպված էր կայսրույթյանը զիջել վերոհիշյալ սրբույթյունները: Այդ ղեպքը հիշում են բյուզանդական ժամանակագիրները ևս¹:

Սույն հատորում տրվում է Կոստանդին Ծիրանածինի երկի ամբողջական թարգմանությունը:

Մի անգամ առիթ ունեցանք նշելու, որ Կոստանդին Ծիրանածինը ունեցել է օգնականների մի ամբողջ խումբ, որի օժանդակությամբ, գուցե և հեղինակությամբ կազմվել են դիտական և բանասիրական մի շարք գործեր, որոնց մի մասն է մեզ հասել: Այն է Βασιλικά-ն (օրհնագիրք, օրենսդրական կարգադրությունների և նովելլաների—հրովարտականների ժողովածու), Γεωπονικά (երկրագործության վերաբերյալ ձեռնարկ. մեղ է հասել սրա հայերեն թարգմանությունը, «Գիրք վաստակոց» անվան տակ, որ կատարված է Գեոպոնիկայի արաբերեն թարգմանությունից)² 'Ιατροίχ (բժշկական դասագիրք), 'Ιπποατροίχ (ձիաբուժության վերաբերյալ ձեռնարկ): Վերոհիշյալ բոլոր գործերը (հասկանալի է բացի Βασιλικά-ից) հիմք են ունեցել անտիկ շրջանի հույն հեղինակների գործերը, որոնք որպես կանոն մեղ հայտնի են դառնում Ծիրանածինի նրանցից առած քաղվածքներից:

¹ Theophanes Continuatus, p. 432; Symeonis Magistri Annales, p. 749; Georgii Monachi Vitae recentiorum Imperatorum, p. 918—919.

² Տե՛ս Գիրք վաստակոց, թարգմանութիւն նախնեաց յարաբացի լեզուէ, Վենետիկ, 1877, Վերջերս լույս տեսավ Գեոպոնիկայի ոտտերեն թարգմանությունը. Геопоники, Византийская сельскохозяйственная энциклопедия X века., Введение, перевод с греческого и комментарий Е. Э. Липшиц, М.-Л., 1960.

Ծիրանածինի և նրա օգնականների կազմած նման բանաբաղային տիպի աշխատությունների թվում կարևոր է մի յուրատեսակ «Պատմական հանրագիտարան», որտեղ փոքր ու մեծ քաղվածքներ են կատարված անտիկ և բյուզանդական շրջանի պատմաբանների գործերից, սկսած Հերոդոտոսից մինչև Գևորգ Վանականը: Իրենց բովանդակության համապատասխան ստեղծվեցին այդ քաղվածքների 53 բաժիններ, որոնցից միայն երկուսն են մեզ հասել, որտեղ քննության են առնվում դեսպանությունների հարցը (*Ἐκλογαὶ περὶ πρεσβειῶν*—*Excerpta de legationibus*)¹, «Առաքինությունների և արասների» հարցը—(*Περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας*—*Excerpta de virtutibus et vetiis*), «Կարծիքների (հայացքների) մասին»—*Ἐκλογαὶ περὶ γνῶμῶν* (*Excerpta de sententiis*), «Կայսրերի դեմ կատարված ոտնձգությունների մասին»—*Περὶ ἐπιβουλῶν κατὰ βασιλεῶν γεγονοῦτων* (*Excerpta de insidiis*): Պահպանվել են և առանձին հատվածներ ռազմարվեստի (*Περὶ στρατηγικῶν*) և պաշտոնական ճառերի մասին (*Περὶ ὁμιληγῶν*): Վերոհիշյալ «Հանրագիտարանի» արժեքը պատմագիտության համար անգնահատելի է դառնում այն պարզ պատճառով, որ բազմաթիվ հեղինակների գործեր մեզ են հասել միայն ու միայն այս երկում, այդ թվում և Եվնապիոսի, Պրիսկոսի, Մալքոսի, Մենանդրոսի: Ծիրանածինի այս աշխատությունը էապես նպաստեց, որ Բյուզանդիայում հետաքրքրություն առաջանա դեպի անտիկ պատմագիտությունը:

Ծիրանածինի մեզ չհասած երկերից է նաև *Βροντολόγιον καὶ σεισμολόγιον*-ը՝ եղանակի նախիմացության մասին: Մեզ չեն հասել նրա նամակներն ու բանաստեղծությունները (որոնց մասին հիշատակություններ կան ավելի ուշ շրջանի հեղինակների մոտ), ինչպես և ճառերը:

¹ Սրա վերաբերյալ աե՛ս Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren, Aus den Excerpta de legationibus des Konstantinos Porphyrogenetos ausgewählte Abschnitte des Priskos und Menander Protektor, übersetzt, eingeleitet und erklärt von *Ernst Doblhofer*, Graz-Wien-Köln, 1955. Վերջերս բյուզանդագետ Հ. Արվայրըը կոստանդին Ծիրանածինի գրչին վերագրեց անանուն հեղինակի ռազմական մի ճառ, որը կարևոր է X դարի կեսերի արարա-բյուզանդական պատերազմների ուսումնասիրության համար: Տե՛ս *Helène Ahrweiler*, Un discours inédit de Constantin VII Porphyrogénète. Travaux et Memoires, 2 (1967) p. 393—404.

Սույն գրքին կցված է Հավելված՝ Կոստանդին Միրանածինի ապրած ժամանակաշրջանին վերաբերող ծավալով փոքր գործեր, բյուզանդական օրենսգրքերի առանձին հոդվածներ, որոնք առընչվում են հայ ժողովրդի պատմությանը:

1. «Վասիլիկաների», այն է՝ X դարի վերջում և X դարի սկզբում կազմված օրենսդրական ժողովածուից մի հոդված, որտեղ խոսվում է «հայկական հարկերի» մասին:

2. Նույն «Վասիլիկաների» Մեծ Սինոպսիսից մի հոդված՝ Բյուզանդական Հայաստանում գանձվող հարկերի չափերի մասին:

Այս երկու հոդվածները կրկնողությունն են ավելի վաղ շրջանում (V—VI դ.դ.) հրապարակված օրենքների, որոնց մուտքը Մակեդոնացիների օրենսգրքում ըստ երևույթին վկայում է, որ իրենց ուժը չեն կորցրել¹:

3. «Վասիլիկաների» Փոքր Սինոպսիսից մի հոդված՝ Բյուզանդական կայսրության սահմաններում ապրող հայերի քաղաքացիական դրույթյան մասին: Որպես հիմք ունենալով Հուստինիանոս Ա-ի ելման կետը, այն, որ «հայերը ամեն ինչում պետք է հետևեն հոռոմայեցիների օրենքներին» (որտեղ խոսքը դավանանքի վրա չէր տարածվում), «Վասիլիկաների» Փոքր Սինոպսիսի հեղինակները ջանում են ընդգրկել դավանանքի հարցը ևս:

4. Մխամամբ հայազգի կայսր Նիկեփոր Փոկասին (963—969) վերագրված «Մասնակի պատերազմ մղելու մասին» X դ. 2-րդ կեսի մի երկասիրություն, որը հայ զինվորների մասին իր տրվյալներով շատ կարևոր է աբարա-բյուզանդական սահմանի վրա ծառայող այդ զինվորների դեպի Բյուզանդական կայսրությունը բռնած դիրքի մասին:

5. Նիկեփոր կայսեր մի հրամանագիրը հայ զինվորների (ստրատիոտների) հողերի մասին: Հայ զինվորները, ծառայելով բյուզանդական բանակում, ստանում էին մշակելի հողեր: Բայց որովհետև նրանք շատ հաճախ լքում էին իրենց հողերն ու հեռա-

¹ Վասիլիկաներում տեղ են գտել նաև Հուստինիանոս Ա-ի հրապարակած օրենքները բյուզանդական Հայաստանի վարչական բարենորոգումների վերաբերյալ (31-րդ նովելլան), ինչպես և նույն կայսեր հրովարտակները հայոց ժառանգական իրավունքի մասին, որոնց թարգմանությունը մենք տվել ենք «Բյուզանդական աղբյուրների» Ա գրքում, էջ 300—306:

նում, կայսրը կարգավորում էր նրանց թողած հողերի հարցը: Կայսեր հիմնական մասհողությունի գինվորների (ստրասիոտների) հողերի օտարացման սուսուշն առնելն էր, քանի որ այդ հողերը հիմք էին տալիս բանակը գինվորներով համարելու:

Գրքին կցված են և երկու աշխարհագրական քարտեզ.

1. Բյուզանդական կայսրության արևելյան բանակաթեմերը:

2. Բյուզանդական կայսրության արևելյան սահմանները շուրջ 960 թ.

ԿՈՍՏԱՆԳԻՆ
ԾԻՐԱՆԱԾԻՆ

ԿԱՄԱՎՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ՝ ՀԱՎԻՏԵՆԱԿԱՆ ԹԱԴԱՎՈՐԻ
ՀՌՈՄԱՅԵՑԻՆԵՐԻ ԿԱՅՍՐ ԿՍՏԱՆԳԻՆՆ ԻՐ ՈՐԴՈՒՆ՝
ԱՍՏՎԱԾԱՊՍԱԿՅԱԼ ԵՎ ՆԻՐԱՆԱԾԻՆ ՌՈՄԱՆՈՍ ԿԱՅՍԵՐ
[„ԿԱՅՍՐՍԻԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՍԱՍԻՆ“]

DE ADMINISTRANDO IMPERIO

ԼԱՆԳՈՒԱՐԴԻԱՅԻ ԲԱՆԱԿԱԹԵՄԻ, ՆՐԱ ՊՐԻՆԿԻՊԱՏՆԵՐԻ² ԵՎ ԱՐԽՈՆՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ³ ՄԱՍԻՆ

Պետք է գիտենալ, որ անցյալում ամբողջ Իտալիան, այն և Նեապոլիսը, Կապուան, Բենեվենտոսը, Սալերնոն, Ամալֆեն, Գալետեն, ողջ Հանգոբարգիան գտնվում էին հռոմայեցիների տիրապետության ներքո, երբ, հասկանալի է, Հռոմն էր նրանց մայրաքաղաքը: Երբ մայրաքաղաքը տեղափոխվեց Կոստանդնուպոլիս և պետությունը բաժանվեց երկու մասի, Կոստանդնուպոլսի կայսրը երկու պատրիկ էր ուղարկում, որոնցից մեկը իշխում էր Սիկիլիայի, Կալաբրիայի և Ամալֆեի վրա, իսկ մյուսը՝ նստում էր Բենեվենտոսում. վերջինիս տիրապետության տակ էին Պապիան, Կապուան և մնացած բոլորը: Ամեն տարի նրանք որոշակի հարկ էին վճարում կայսեր: Վերոհիշյալ բոլոր շրջաններում հռոմայեցիներ էին բնակվում: Իրենն կայսրուհու ժամանակ ուղարկված պատրիկ Նարսեսը տիրում էր Բենեվենտոնում և Պապիայում, իսկ Հռոմը գտնվում էր պապ Զաքարիա Աթենացու ձեռքում⁴: Պապիայի կողմերում պատերազմներ եղան, Նարսեսը պետական հարկերը ծախսելով զորքի վրա, ընդունված կարգի համաձայն հավաքված հարկերը՝ [Կոստանդնուպոլիս]⁵ չուղարկեց: [Մայրաքաղաքից ստացված նամակին] Նարսեսը պատասխանեց, թե այստեղից հավաքածս գրամից հազիվ թե կարողանամ ուղարկել, քանզի ամբողջ գրամը ծախսեցի պատերազմների վրա և զուր եք դուք դրամ ակնկալում: Իրենն կայսրուհին, լսելով այդ, զայրացավ և նրան իլիկ ու ճախարակ ուղարկեց, գրելով, թե «առ սրանք, քեզ դա՛ է վայել: Մենք գտանք, որ քեզ ավելի է պատշաճում մանել, քան թե տղամարդու պես զենքով պաշտպանել հռոմայեցիների [չահերը]»: Պատրիկ Նարսեսը լսելով այդ, պատասխա-

* ( ) Կոր փակագծերի մեջ առնված բառերը հեղինակինն են: [ ] Անկյունավոր փակագծերի մեջ առնված բառերը թարգմանչինն են:

նեց կայսրուհուն. «Դուք գտնում եք, որ [ինձ] ավելի վայել է կնոջ նման մանել և ուրորել: Բայց ես բացի իլիկից ու ճախարակից այնքան բուրգ տամ, որ հոռոմայեցիները մինչև իրենց կյանքի վերջը չկարողանան մանել»: Լանգոբարգներն այն ժամանակ Պանոնիայում էին ապրում, որտեղ այժմ թուրքերն են բնակվում: Պատրիկ Նարսեսը ամեն տեսակի մրգեր ուղարկեց նրանց և հայտնեց. «Եկեք այստեղ և տեսեք մի երկիր, որտեղ, ինչպես ասում են, մեղր ու կաթ է ծորում, որից լավր, իմ կարծիքով, աստված չի տվել: Եթե ձեզ այն դուր գա, բնակվեք այնտեղ և ինձ գարե դար երանի կտաք»: Լանգոբարգները, լսելով այգ, հստակաբար ընծայեցին նրա խոսքերին և իրենց ընտանիքներով եկան Բենեվենտոս, ...նենգությամբ գրավեցին բերգը, իսկ բոլոր բնակիչներին կոտորեցին⁵: ...Նրանք այնուհետև արշավանք գործելով, իրենց ենթարկեցին ողջ երկիրը՝ Լանգոբարգիայի և Կալաբրիայի բանակաթեմը մինչև Պապիա...

Գ Լ Ո Ւ Խ 43

ՏԱՐՈՆ ԵՐԿՐԻ ՄԱՍԻՆ¹

Հյուսիսում ապրող սկյութների մասին քեզ, ցանկալի որդյակ, բավարար չափով ասվել է²: Այդ մասին գիտենալը քեզ համար ապագայում անպայման օգտակար և պիտանի կլինի: Բայց քեզ անհրաժեշտ է իմանալ նաև արևելքում գտնվող և նորից հոռոմայեցիների տիրապետության տակ անցած [երկրների] մասին, երկրներ, որոնք անցյալում դուրս էին եկել [հոռոմայեցիների] հպատակությունից:

Հոռոմայեցիների կայսրին առաջինը ենթարկվեց և հպատակվեց Տարոնի իշխան Կրիկորիկը³: Բայց հենց սկզբից նա երկու լարի վրա էր խաղում, խոսքով ձևացնում էր, թե գնահատում է կայսեր բարեկամությունը, բայց իրականում աշխատում էր հաճոյանալ սարակինոսների առաջնորդին: Տարբեր ժամանակներում նա Ասորիքից դուրս եկող և հոռոմայեցիների կայսեր ենթակա բանակաթեմերի վրա արշավող [սարակինոսների] զորքերին ճանապարհ էր ցույց տալիս, ինչպես նաև Ասորիքին էր հայտնում հակառակորդ սարակինոսների դեմ հոռոմայեցիների գաղտնի ծրագրերը: Նա շարունակ թաքուն նամակներ էր ուղարկում ամերմում-

նիին⁴ և նրան տեղյակ պահում այն ամենի մասին, ինչ կատարվում էր մեզ մոտ: Նա ձևացնում էր, թե հոռոմայեցիների կողմից է, բայց իրականում նախապատվութուն էր տալիս սարակինոսներին և գործում նրանց օգտին: Հակառակ դրան, նա արժանահիշատակ կայսր Լեոնին⁵ նվերներ էր ուղարկում⁶, այնպիսիք, որոնք այդ վայրերի բարբարոսների⁷ համար մեծ արժեք ունեն և փոխադարձաբար ավելի շատ ու լավ նվերներ էր ստանում բարեպաշտ կայսրից: Վերջինս բազում անգամ նրան նամակ գրեց և հրավիրեց մայրաքաղաք, անձնապես հանդիպելու կայսեր, արժանանալու նրա հյուրընկալության և պատիվներին: Սակայն նա, երկյուղելով, որ նման քայլը կարող է դուր չգալ ամերմումնիին, և վերջինիս մեջ կասկածներ կհարուցի, անհիմն պատճառաբանություններ էր հորինում, որ իբր չի կարող իր երկիրն անօգնական թողնել սարակինոսների [հնարավոր] ասպատակությունների առջև:

Տարոնի այս իշխանը մի պատերազմի ժամանակ գերի վերցրեց Արքայիկի⁸ որդիներին, այսինքն պատրիկ⁹ Կրիկորիկի՝ պրոտոսպաթար¹⁰ Աշոտի¹¹ հոր եղբորդիներին, և իր մոտ արգելափակեց: Այն ժամանակվա իշխանաց իշխան Սմբատը¹², նամակ գրեց և խնդրեց նույն ամենաերանելի կայսեր, որ նա մարդ ուղարկի Տարոնացու¹³ մոտ ազատելու համար իր, Սմբատի հարազատ եղբորորդիներին՝ վերոհիշյալ Արքայիկի որդիներին, որպեսզի նրանք չհանձնվեն ամերմումնիի ձեռքը, քանզի պատրիկ Գրիգորը իշխանաց իշխան Սմբատի ազգականն էր: Ամենաերանելի կայսր Լեոնը, ընդառաջելով Սմբատի խնդրանքին, ներքինի Սինուտին¹⁴ այն ժամանակվա օքսեոս դրոմոսի խարտուլարին¹⁵, այդ և այլ հարցերով ուղարկում է Տարոնի իշխանի, ինչպես նաև Իբերիայի կուրապաղատ Ադրանասերի¹⁶, [նախապես] տալով նրան երկուսի համար պատշաճ ընծաներ: Սակայն հայ թարգման Թեոդորոսը¹⁷ ամբաստանեց Սինուտին վերոհիշյալ արժանահիշատակ կայսեր առաջ, դրա համար էլ նրա փոխարեն որպես կայսեր պատգամավոր¹⁸ ուղարկվեց Լիվոսի որդի պրոտոսպաթար Կոստանդինը¹⁹, հյուպուրգիայի դոմեստիկոսը²⁰, այժմյան անթիպատ պատրիկը²¹ և մեծ հետերիարխը²²: Նա լիազորագրով իրավասու եղավ վերցնել Տարոնի իշխան Կրիկորիկին ուղարկվելիք ընծաները, զնալ Տարոն, իսկ Սինուտին ուղարկել Իբերիայի կուրապաղատ Ադրանասերի մոտ՝ հանձնարարվածը կատարելու համար: Վերոհիշյալ պրոտոսպաթարը հասնելով Տարոն, Կրիկորիկին հանձնեց կայսեր նրան ուղարկած նվերներն ու նամակը, և վերց-

նելով Տարոնացու խորթ որդուն, որ Աշոտ էր կոչվում, իր հետ մայրաքաղաք բերեց: Կայսրը վերջինիս շնորհեց պրոտոսպաթարի աստիճան և մեծապես հյուրասիրելով, նույն պրոտոսպաթարի ուղեկցութեամբ Աշոտին ճանապարհեց հոր մոտ: Այստեղ այդ նույն Կոստանդինը, իր հետ վերցնելով Ապոզանեմին²³, Տարոնի իշխան Կրիկորիկի եղբորը, և Արքայիկի երկու որդիներին, գալիս է երանելի կայսեր մոտ, որը նրան [Ապոզանեմին] շնորհում է պրոտոսպաթարի աստիճան և սիրալիք կերպով բազմիցս պատվասիրելով, նորից նույն այդ Կոստանդինի հետ միասին իր երկիրն ուղարկում, հարազատ եղբոր մոտ:

Այս բոլորից հետո վերոհիշյալ Կոստանդինը երկար ժամանակ մնաց Խաղտիքում²⁴, երբ հրաման ստացավ գնալ Տարոն, վերցնել Տարոնի իշխան Կրիկորիկին և գալ մայրաքաղաք: Նա այդպես էլ արեց: Կրիկորիկը մուտք գործեց աստվածապահական քաղաքը²⁵, որտեղ արժանացավ մագիստրոսի²⁶ և Տարոնի զորավարի²⁷ աստիճանին: Նրան բնակութեան համար հատկացվեց տուն, այսպես կոչված «Բարբարոսի տունը»²⁸, որն այժմ պատկանում է պարակիմոնենոս²⁹ Վասիլին: Բացի այդ, նա պատիվ ունեցավ որպես ոռճիկ ստանալ տարեկան տաս լիտր ոսկի, տաս լիտր էլ միլիարիսիա³⁰, ընդամենը քսան լիտր: Նա մի տարի անցկացնելով թագավորանիստ քաղաքում, նույն պրոտոսպաթար Կոստանդինի ուղեկցութեամբ առոք փառոք վերադարձավ իր հայրենի երկիրը:

Դրանից հետո Ապոզանեմը նորից գնաց երանելի կայսեր մոտ և նրա կողմից բարձրացավ պատրիկի աստիճանին: Նա իրավունք ստացավ կնութեան առնել վերոհիշյալ Կոստանդինի դքստերի³¹, և այդ առթիվ խնդրեց նաև տուն և ստացավ «Բարբարոսի տունը»՝ առանց խրիսովուլի³²: Նա հյուրասիրվեց կայսեր կողմից, այնուհետև գնաց, իր երկիրը վերադառնալու և ամուսնական հանդեսը կատարելու մտադրութեամբ, բայց իր հայրենի երկիրը վերադառնալուց մի քանի օր հետո վախճանվեց:

Սրա եղբայր Կրիկորիկը նամակ գրեց և թույլտվութուն խնդրեց մուտք գործելու թագավորանիստ քաղաքը, սուրբ կայսեր ձեռքից ստանալու իրեն հասանելիք ոռճիկը և որոշ ժամանակ անցկացնելու աստվածապահական քաղաքում: Այդ կապակցութեամբ նա խնդրեց նաև, որ բնակութեան համար իրեն հատկացվի իր եղբոր համար առանձնացված տունը, որը և նրան տրվեց երանելի կայսեր կողմից այն պատճառով, որ [Կրիկորիկը] նոր էր

իրեն հպատակվել, բացի այդ գտնում էր, որ այդ քայլը արևելքի մյուս իշխանավորներին էլ կգրգի նույն պատրաստակամությամբ հպատակվելու հոռմայեցիներին: Բայց և այնպես, այդ տունը նրան հատկացնելու գործողությունը չհաստատվեց խրիստովուլլ գրությամբ:

Շատ տարիներ անց, երբ հոռմայեցիների կայսրության գլխստներ գտնվում էր երանելի կայսր Ռոմանոսի³³ ձեռքում, այս Կրիկորիկը հայտնեց, որ ինքն ի վիճակի չէ պահելու «Բարբարոսի տունը» և խնդրում էր դրա դիմաց իրեն տրվի Կելցենեում³⁴ մի պրոաստիոն³⁵ կամ Տաճատինը³⁶, կամ էլ որևէ մի այլ, ո՛րը որ կայսրը կամենա, այն փաստարկումով, որ երբ հազարացիների կողմից իր երկրի վրա որևէ հարձակում կատարվի, նա իր ընտանիքն ու ունեցվածքը փրկելու տեղ ունենա: Կայսրը իրերի վիճակին անտեղյակ, ենթադրելով, որ «Բարբարոսի տունը» Տարոնացուն³⁷ է պատկանում, համաձայն երանելի Լեոնի կայսերական խրիստովուլլի, տվեց նրան Գրիգորասի³⁸ պրոաստիոնը Կելցենեյում և իբր թե դրա դիմաց ստացավ [Բարբարոսի] տունը, բայց նա ևս իր հերթին պրոաստիոնի հատկացումը չվավերացրեց խրիստովուլլով:

Դրանից հետո Տարոնացու եղբորորդի Թոռնիկը, Ապողանեմի որդին, նույն կայսեր նամակ գրեց, թե «ամենաերանելի կայսր Լեոնը «Բարբարոսի տունը» նվիրել էր իմ հորը: Իմ հոր մահից հետո, այն պատճառով, որ ես դեռ փոքրահասակ էի և որք, իմ հորեղբայրը տիրացավ [իմ հոր] տան, շարունակ ինձ խոստումներ տալով, թե երբ ես մեծանամ, կստանամ իմ հայրենական տունը: Բայց այժմ, ինչպես իմացա, իմ հորեղբայրը այդ տունը հանձնել է քո մեծությունը և դրա դիմաց ստացել Գրիգորասի պրոաստիոնը Կելցենեյում»:

Կայսեր դեպի Տարոնի իշխանը ցուցաբերած սիրալիրությունը վասպարակայի իշխան Կակիկի³⁹, Իբերիայի կուրապաղատ Ադրանասերի⁴⁰ և իշխանաց իշխան Աշոտիկի⁴¹ նախանձը գրգռեց, նախանձ, որ գնալով բորբոքվեց: Նրանք բողոքեցին կայսեր, թե ինչո՞ւ համար Տարոնացին միայն պիտի կայսերական ոռճիկ ստանա, իսկ իրենք բոլորը՝ ոչ: Նրանք հարց էին տալիս. «Նա մեզանից ի՞նչով է ավել ծառայություններ է մատուցում, և կամ մեզանից ի՞նչով է ավել օգուտ տալիս հոռմայեցիներին: Հետևաբար պետք է, որ կա՛մ մենք էլ նրա նման ոռճիկ ստանանք, կա՛մ թող նա էլ չստանա այդ պարգևը»: Իսկ երանելի կայսր Ռոմանոսը

գրավոր պատասխանեց նրանց, թե Տարոնացուն տրվող ոռճիկը ինքը չի սահմանել, հետևաբար ինքը իրավասու չէ դադարեցնելու դրա վճարումը: Այն [սահմանել է] ամենաերանելի [Լևոն] կայսրը և արդարացի բան չէ շեղյալ հայտարարել անցյալում իշխած կայսրերի [սահմանածները]: Բայց նա դրեց նույն Տարոնացուն, հայտնեց նրան վերոհիշյալ մարդկանց բողոքի և նեղացած լինելու պատճառի մասին: Իսկ [Տարոնացին] հայտնեց, որ ինքն ի վիճակի չէ նրան տալ ո՛չ ոսկի, ո՛չ էլ արծաթ, բայց խոստացավ ընդունված սովորության համաձայն ուղարկվող նվերներից բացի տալ մինչև տաս լիտր արժողությամբ հանդերձներ և պղնձե սպասներ, մի բան, որ նա տվեց երեք կամ չորս տարի, որից հետո հայտնեց, թե ի վիճակի չէ տալ այդ պախտը⁴²: Հակառակ դրան, պահանջում էր ոռճիկը կամ պոռլյոզ⁴³ այն չափով, ինչ ստանում էր ամենաերանելի կայսր Լևոնի օրոք, հակառակ դեպքում նա լրիվ հրաժարվում էր դրանից: Վերոհիշյալ երանելի կայսր Ռոմանոսը, Կակիկին, կուրապաղատին և մյուսներին գայթակղության առիթ չտալու համար, ոռճիկը կտրեց: Բայց կարծես նրա սիրտն առնելու համար հետադայում նրա որդուն՝ Աշոտին պատրիկի աստիճան շնորհեց, երբ նա քաղաք էր եկել և պետք եղածի պես հյուրասիրելուց հետո իր հայրենիքն ուղարկեց:

Մագիստրոս Կրիկորիկի մահից հետո, Ապոգանեմի որդի Թոռնիկը հայտնեց, որ շատ է ցանկանում զալ [քաղաք] կայսրին տեսնելու: Այդ կապակցությամբ կայսրն ուղարկեց պրոտոսպաթար և թարգման Կրինիտեսին⁴⁴, որը և հիշյալ Թոռնիկին քաղաք բերեց: Այդ նույն Թոռնիկին կայսրը բարձրացրեց պատրիկի աստիճանին: Թոռնիկը «Բարբարոսի տան» նկատմամբ պահանջ էր ներկայացնում, բայց պատասխան ստացավ, թե իր հորեղբայրը դրա դիմաց Կելցենեում պրոաստիոն է ստացել: Նա ասաց, որ իր հորեղբայրը իրավունք չունի իր հայրենական ժառանգությունը փոխանակության ենթարկել և պահանջում է կա՛մ տունը, կա՛մ էլ պրոաստիոնը, հակառակ դեպքում նա երկուսն էլ զիջում էր կայսեր, որպեսզի իր հորեղբորորդիների ձեռքում չլինեն: Այդ պատճառով կայսրը վերցրեց պրոաստիոնը (ժերունի Տարոնացին արդեն մահացել էր), բայց տունը դրա դիմաց չտվեց, որովհետև, ինչպես վերևում ասվել է, սրանց մասին ոչ մի խրիստովուլ տրված չի եղել:

Դրանից հետո թագավորանիստ քաղաքը ժամանեց Պանդրատր⁴⁵, մագիստրոս Կրիկորիկ Տարոնացու անդրանիկ որդին և կայ-

սեր կողմից բարձրացավ պատրիկի աստիճանին: Նա դարձավ նաև Տարոնի զորավար: Նա խնդրեց կայսերական ընտանիքից կին առնել, իսկ կայսրը նրան կնության տվեց մագիստրոս Թեոփիլակտոսի⁴⁶ քրոջ: Ամուսնությունից հետո նա կտակ գրեց որտեղ հայտնում էր, թե «եթե այս կնոջից ինձ երեխաներ ծնվեն, թող նրանք տիրեն իմ ամբողջ երկրին, որպես [իրենց] հայրենական ժառանգություն»: Նա խնդրեց կայսեր, որ իրեն տրվի Գրիգորասի պրոաստիոնը, որպեսզի այնտեղ բնակվի պատրիկիան, իր կինը, որի մահից հետո այդ պրոաստիոնը թող նորից վերադարձվի նրա թագավորությանը: Կայսրը դրան էլ ընդառաջեց և բազում նվերներով նրան կնոջ հետ ուղարկեց նրա երկիրը: Մագիստրոս Կրիկորիկի որդիները, այն է պատրիկ Պանգրատը և պատրիկ Աշոտը շատ էին նեղում ու ճնշում պատրիկ Թոռնիկին, իրենց հարազատ հորեղբորորդուն, որ շկարողանալով դիմանալ նրանց թշնամության,⁴⁷ նամակ գրեց կայսեր, խնդրելով, որ վերջինս վստահելի մարդ ուղարկի և վերջնի իր երկիրը, իսկ իրեն, իր կնոջ և երեխային թույլ տա լինել կայսեր մոտ: Կայսրն ուղարկեց պրոտոսպաթար և թարգման Կրինիտեսին, որպեսզի խնդրքի համաձայն վերջնի [երկիրը] և [Թոռնիկին] ուղեկցի աստվածապահպան քաղաքը: Բայց երբ Կրինիտեսը այդ երկիրը հասավ, [Թոռնիկն] արդեն վախճանված էր, իր մահից առաջ կտակ թողնելով, համաձայն որի, իր ամբողջ երկիրը կտակում էր հոռմայեցիներին կայսեր. նա [խնդրում] էր նաև, որ իր կինն ու երեխան լինեն կայսեր մոտ: Կայսրը [Թոռնիկի կնոջ] իր մոտ լինելուց հետո, նրա բնակության համար հատկացրեց ժամանակին Խաղտիքի կոմմերկիարիոս⁴⁷ դարձած պրոտոսպաթար Միքայելին պատկանող Պսոմաթեսի⁴⁸ վանքը: Ահա վերոհիշյալ Կրինիտեսը կայսեր կողմից նորից է ուղարկվում ստանալու Ապոգանեմի երկիրը, այսինքն պատրիկ Թոռնիկի բաժինը: Տարոնացու որդիները, այսինքն վախճանված [Թոռնիկի] հորեղբորորդիները, դիմեցին [կայսեր], առաջարկելով նրան զիջել Ունուտը⁴⁹, բայց իրենց ձեռքում պահեն հորեղբորորդու երկիրը, պնդելով, որ միանգամայն անհնարին կլինի իրենց գոյությունը պահպանել, եթե կայսրը սեփականացնի հորեղբորորդու երկիրը: Կայսրն իրեն հատուկ բարությամբ ընդառաջ գնաց նրանց խնդրանքին, տվեց Ապոգանեմի իրենց. հորեղբորորդու երկիրը, իսկ ինքը վերջրեց Ունուտն իր ամբողջ շրջակայքով: Այսպիսով, ահա, ամբողջ Տարոն երկիրը երկու մասի բաժանվեց, նրա մեկ կեսը գտնվում էր մագիստրոս

Կրիկորիկի որդիների ձեռքում, իսկ մյուս կեսը նրանց հորեղբոր-
որդիների՝ պատրիկ Ապոգրանեմի [որդիների]:

Գ Լ Ո Ւ Ն 44¹

ԱՊԱԽՈՒՆԻ ԵՐԿՐԻ², ՄԱՆՑԻԿԵԵՐՏ ԱՄՐՈՅԻ³, ՊԵՐԿՐԻԻ⁴, ԽԼԻԱՏԻ,
ՈՐ ԵՎ ԽԱԼԻԱՏ⁵, ԱՐՉԵՍԻ⁶, ՏԻՎԻԻ⁷, ԽԵՐՏԻ⁸, ՍԱԼԱՄԱՍԻ⁹,
ԵՎ ՑԵՐՄԱՑՈՒԻ¹⁰ ՄԱՍԻՆ

Իշխանաց իշխան Աշոտից¹¹ առաջ (սա Պարսկաստանի ամիրա Ապոսատայի¹² կողմից գլխատված իշխանաց իշխան Սմբատի¹³ հայրն էր, Սմբատի, որն ունեցավ երկու որդի՝ Աշոտին¹⁴, որն իրենից հետո դարձավ իշխանաց իշխան, և Ապասակին¹⁵, որն հետագայում մագիստրոսի աստիճանին արժանացավ), այդ երեք ամրոցները, այսինքն Պերկրին, Խալիատր և Արղեսը, գտնվում էին Պարսկաստանի տիրապետության տակ:

Իշխանաց իշխանը նստում էր Մեծ Հայքում՝ Կարս ամրոցում¹⁶ և տիրում էր վերոհիշյալ երեք ամրոցներին, այն է Պերկրին, Խալիատրն և Արգեսին, ինչպես և Տիվիին, Խերտին և Սալամասին:

Մանցիկիերտին էր տիրում Ապելվարդը¹⁷, որ գտնվում էր իշխանաց իշխան Աշոտի՝ իշխանաց իշխան Սմբատի հոր իշխանության ներքո: Իշխանաց իշխան Աշոտը այս Ապելվարդին տվեց նաև Խլիատ ամրոցը, Արղեսը և Պերկրին¹⁸, քանզի արևելքի բոլոր շրջանները գտնվում էին վերոհիշյալ իշխանաց իշխան Աշոտի՝ իշխանաց իշխան Սմբատի հոր ձեռքում: Ապելվարդի մահից հետո նրա տիրույթներն անցան Ապելխամիտի¹⁹ [Ապելվարդի] հարազատ որդու ձեռքը, իսկ Ապելխամիտի մահից հետո վերջինիս իշխանության տիրացավ նրա անդրանիկ որդի Ապոսևատան²⁰: Իշխանաց իշխան Սմբատի՝ Պարսկաստանի ամիրայի կողմից սպանվելուց հետո, [Ապոսևատան] իրեն համարեց Մանցիկիերտ ամրոցի և մյուս ամրոցների ու շրջանների տերն ու տիրակաճը և անկախացավ: Նա իր մյուս երկու եղբայրներ Ապոլեսֆուեստի²¹ և Ապոսելմիսի²² հետ [ստիպված եղավ] ենթարկվել կայսեր, (քանզի սխուլերի գոմեստիկոսը²³ համառ սլայքբար էր մղել ամրոցների դեմ, ասպատակել ու ավերել նրանց պատկանող շրջանները), հոռմայեցիների կայսեր վճարելով իրենց ամրոցների և շրջանների

համար նաև հարկ: Այս երեք ամբողջները վերոհիշյալ իշխանաց իշխան Աշոտի՝ Սմբատի հոր, երկրորդ Աշոտի և մագիստրոս Ապասակի պապի ժամանակներից սկսյալ մինչև երկրորդ Աշոտի՝ իշխանաց իշխանի ժամանակ գտնվում էին իշխանաց իշխանի գերիշխանության ներքո, և հարկ էին վճարում նրան: Բայց Մանցիկիերտ ամրոցը, Ապախունի երկիրը, Կորին²⁴ և Խարկան²⁵ ևս գտնվում էին իշխանաց իշխանի գերիշխանության և տիրապետության ներքո, մինչև այն ժամանակ, երբ Մանցիկիերտի ամիրա Ապոսևատան իր երկու եղբայրներ Ապուլեսֆուետի և Ապոսևմիսի հետ հպատակություն հայտնեցին կայսեր, իրենց ամբողջների և շրջանների համար նրան վճարելով հարկ: Քանի որ իշխանաց իշխանը հռոմայեցիների կայսեր ծառան է համարվում, որովհետև [կայսրն է] նշանակում նրան և ընձեռում այդ պատիվը, ապա: պարզ է, որ նրա տիրապետության տակ գտնվող ամրոցները, քաղաքներն ու գյուղերը հռոմայեցիների կայսեր [սեփականությունն] են:

Երբ պարսից ամիրա Ապոսատան գերի վերցրեց և զխատեց Մեծ Հայքի իշխանաց իշխան Սմբատին, Մանցիկիերտ ամրոցում նստող Ապոսևատան գրավեց Խալիատ ամրոցը, Պերկրի ամրոցը և Արդես քաղաքը:

Ապոսևատայի երկրորդ եղբայրը՝ Ապուլեսֆուետը, և նրա [հոր] եղբորորդի²⁶ և որդեգիր Ախմետը²⁷ գրավեցին Խլիատ ամրոցը, Արդես ամրոցը և Ալցիկե²⁸ ամրոցը: Նրանք ևս հպատակություն հայտնեցին հռոմայեցիների կայսեր, անցան նրա գերիշխանության ներքո և իրենց եղբայր Ապոսևատայի նման իրենց ամրոցների և շրջանների համար հարկ էին վճարում:

Ապոսևատայի և Ապուլեսֆուետի երրորդ եղբայրը՝ Ապոսևմիսը տիրում էր Յերմացու ամրոցին և նրա շրջակայքին. նա ևս հպատակություն հայտնեց հռոմայեցիների կայսեր և, ինչպես իր եղբայր Ապոսևատան և իր երկրորդ եղբայր Ապուլեսֆուետը, հարկ էր վճարում:

Ապոսևատայի մահից հետո Մանցիկիերտը և նրա շրջաններն ու ամբողջ տիրապետությունն անցավ Ապոսևատայի որդի Աբդեռախիմի ձեռքը: Աբդեռախիմի մահից հետո Մանցիկիերտ ամրոցին և վերոհիշյալ բոլոր շրջաններին տիրացավ Ապոսևատայի երկրորդ եղբայր, Աբդեռախիմի հորեղբայր Ապուլեսֆուետը: Իսկ սրա մահից հետո Մանցիկիերտին և վերոհիշյալ բոլոր շրջաններին

տիրացավ Ապոսևատայի և Ապոլևսֆուևտի երրորդ եղբայր Ապոսևելմիսը²⁹։

Ապոսևատայի որդիներն էին Աբղեռախիմը³⁰ և Ապելմուզեն³¹։ Ապոլևսֆուևտի որդեգիրը և [հոր]եղբորորդին Ախամետն էր։ Նա, Ապոլևսֆուևտը, շուներ որդի և որդեգրել էր խորթ որդի և [հոր]-եղբորորդի Ախամետին։

Ապոսևելմիսի որդին էր Ապելվարդը³², Մանցիկիերտի ներկա տիրակալը։

Ապոսևատան իր մահից հետո թողեց որդի՝ Աբղեռախիմին, որը դարձավ ամիրա։ Նրա մյուս որդին՝ Ապելմուզեն դեռ շատ փոքր էր, դրա համար նա իր հոր և եղբոր իշխանության մասնակից դառնալու գործում հաշվի չառնվեց։

Առաջին եղբայր Ապոսևատան նստում էր Մանցիկիերտ ամրոցում և տիրում էր, ինչպես ասվեց, Ապախունիի, Կորիի և հարկայի շրջաններին, որոնց համար հարկ էր վճարում հոռմայեցիների կայսեր։ Սրա մահից հետո տիրեց նրա որդի Աբղեռախիմը. նա ևս վճարում էր վերոհիշյալ հարկը, որովհետև, ինչպես ասվեց, նրա եղբայր Ապելմուզեն շատ փոքր էր։

Աբղեռախիմի մահից հետո, այն պատճառով, որ նրա եղբայր Ապելմուզեն որպես մանկահասակ նկատի չառնվեց, Մանցիկիերտ ամրոցին և նրա ենթակա նշված շրջաններին տիրացավ Ապոսևատայի երկրորդ եղբայր վերոհիշյալ Ապոլևսֆուևտը, Աբղեռախիմի և վերջինիս եղբոր, իր մանկահասակության համար նկատի չառնված Ապելմուզեի հորեղբայրը³³։

Ապոլևսֆուևտի մահից հետո Մանցիկիերտ ամրոցին և վերոհիշյալ շրջաններին տիրացավ Ապոսևատայի երրորդ եղբայր Ապոսևելմիսը, իսկ վերոհիշյալ Ախամետը, այն է Ապոլևսֆուևտի եղբորորդին և որդեգիրը, Ապոլևսֆուևտի գլխությամբ և համաձայնությամբ տիրում է հլիատին, Արզեսին և Պերկրիին, որովհետև Ապոլևսֆուևտը, ինչպես ասվեց, որդի չուներ, և այս Ախամետին, իր եղբորորդուն և որդեգրին նշանակել էր իր ամբողջ կարողության, ամրոցների ու շրջանների ժառանգորդը։

Ապոսևելմիսի մահից հետո Մանցիկիերտ ամրոցին և նրա շրջակայքին տիրացավ նրա եղբայր Ապելվարդը, իսկ Ախամետը՝ հլիատ, Արզես, և Ալցիկե ամրոցներին։

Ախամետը ևս կայսեր ժառան էր, ինչպես և վերևում ասվեց նա հարկ էր վճարում [կայսեր] և՛ իր, և՛ իր հորեղբայր Ապոլևսֆուևտի համար։ Սակայն Ապելվարդը նենգությամբ ու խաբեու-

Թյամբ սպանեց նրան ու խլեց նրա երեք ամրոցները՝ հլիատը, Արզեսը և Ալցիկեն: Կայսրը պարտավոր է այս [ամրոցները] ետ վերցնել, որպես իրեն պատկանող, որովհետև վերոհիշյալ ամրոցներն ու շրջանները երբևիցե չեն գտնվել պարսից տիրապետության, կամ էլ ամերմումնիի տիրապետության ներքո: Նրանք, ինչպես ասվեց, տեր Լևոն կայսեր ժամանակ գտնվում էին իշխանաց իշխան Սմբատի գերիշխանության ներքո, որից հետո անցան երեք եղբայրներ, ամիրաներ Ապոսևատայի, Ապուեսֆուեստի և Ապոսելմիսի ձեռքը: Ահա վերջիններիս օրոք է, որ նրանք ենթարկվեցին, հարկադրվեցին և անցան հռոմայեցիների կայսեր գերիշխանության ներքո:

Այս երեք ամրոցները՝ հլիատը, Արզեսը և Պերկրին եթե գրտնրվեն կայսեր ձեռքում, ապա պարսկական զորքը Ռոմանիայի դեմ դուրս գալ չի կարող, որովհետև ամրոցները գտնվելով Ռոմանիայի և Հայաստանի միջև՝ պատնեշի և զորակայանի դեր են խաղում:

Գ Լ Ո Ւ Ե 45

Ի Բ Ե Ր Ն Ե Ր Ի Մ Ա Ս Ի Ն

Իբերների կուրապաղատները, ցանկանալով իրենց վեհացնել, ասում են, թե սիրում են թագավոր Դավիթ մարգարեի հարձից՝ Ուրիայի [կին Բերսաբեից]: Նրանք գտնում են, թե Դավիթ՝ նրանից ունեցած երեխաներից են սերում և որ իրենք Դավիթ թագավորի և մարգարեի ազգականներն են, հետևաբար և ամենասուրբ աստվածածնի, քանի որ վերջինս Դավիթ սերնդից է¹: Այդ է պատճառը, որ իբերների մեծամեծները անխափան ամուսնանում են իրենց արյունակից [աղջիկների] հետ², կարծելով, որ այդպիսով հճտևում են վաղեմի սովորությանը: Նրանք ասում են, թե Երուսաղեմից են եկել, և պատմում, որ [աստվածային] տեսիլքի [առաջարկությամբ] այդտեղից դուրս են եկել և հաստատվել պարսից երկրում, այսինքն այն երկրում, ուր այժմ բնակվում են: Երուսաղեմից դուրս եկողները այն Դավիթն էր և նրա եղբայր Սպանդիատը³: Ինչպես իրենք են պատմում, աստված Սպանդիատին պարգևել էր անխոցելի մարմին և մարտում, բացի սրտից, նրա մարմինը սրից չէր վախենում, իսկ պատերազմների ժա-

մանակ նա [իր սիրտը] պաշտպանում էր ինչ որ ծածկոցով: Այդ պատճառով պարսիկները վախենում ու սարսափում էին նրանից և նա հաղթեց նրանց, տիրեց նրանց և իր աղգակից իրերներին բնակեցրեց այդ դժվարամատույց շրջաններում, որոնց այժմ տիրում են, և ժամանակի ընթացքում բազմանալով, ժողովուրդ դարձան: Երբ Հերակլիոս կայսրը հարձակվեց Պարսկաստանի վրա⁴, [իրերները] միացան նրան և նրա հետ արշավանքի դուրս եկան: Հռոմայեցիների կայսր Հերակլիոսի սփռած սարսափն էր պատճառը և ոչ թե [իրերների] սեփական ուժն ու կարողությունը, որ նրանք իրենց ենթարկեցին պարսիկների բազմաթիվ քաղաքներ ու շրջաններ: Երբ մեկ անգամ Հերակլիոս կայսրը պարտություն մատնեց պարսիկներին և ոչնչացրեց նրանց իշխանությունը, ապա դրանից հետո շատ դյուրին էր պարսիկներին հաղթահարելն ու ընկճելը ոչ միայն իրերների համար, այլև սարակինոսների: Այն պատճառով, որ ինչպես իրենք են ասում, ծագում են Երուսաղեմից, շատ հավատացյալ են և [պատվում են] մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի գերեզմանը. ժամանակ առ ժամանակ նրանք սուրբ քաղաքի պատրիարքին և այնտեղի քրիստոնյաներին առատ դրամ են ուղարկում⁵:

Վերոհիշյալ Դավիթը՝ Սպանգիատի եղբայրը, ունեցավ Պանդրատ անունով մի որդի: Պանգրատն ունեցավ որդի՝ Աշոտին: Աշոտն ունեցավ որդի՝ Ադրանասին⁶, որը հռոմայեցիների քրիստոսասեր կայսր Լևոնի⁷ կողմից արժանացավ կուրապաղատի պատվին: Սպանգիատը՝ վերոհիշյալ Դավիթի եղբայրը վախճանվեց անզավակ: Երուսաղեմից գաղթելուց և իրենց այժմյան երկիրը գալուց և բնակվելուց մինչև օրս անցել է 400 կամ 500 տարի⁸, այժմ աշխարհի արարչագործության 6460 թվականն է, ինդիկտիոնի 10-րդ տարին⁹, քրիստոսասեր և ծիրանածին կայսրեր Կոստանդինի և Ռոմանոսի թագավորության ժամանակը¹⁰:

Քրիստոսասեր, ծիրանածին և երանելի կայսր Լևոնը, լսելով, որ սարակինոսները, գալով Ֆասիանե¹¹ կոչված շրջանը, այնտեղի եկեղեցիները բերդերի վերածեցին, Արմենիականների [բանակաթեմի]¹² զորավար պատրիկ Լալակոնին¹³, Կոլոնիայի¹⁴ զորավարին ուղարկեց Միչագետքի¹⁵ զորավարի և Խաղտիքի¹⁶ զորավարի հետ. որոնք քանդեցին այդ բերդերը, ազատեցին եկեղեցիները և ավարի առան ամբողջ Ֆասիանեն, որ այն ժամանակ գտնվում էր սարակինոսների տիրապետության տակ: [Կայսրը] այնուհետև սխալների դոմեստիկոս մագիստրոս Կատակալոնին¹⁷ ուղարկեց, որը

գալով Թեոդոսուպոլսի ամրոցը¹⁸, ավարի առավ նրա շրջակայքը, ապա նաև նույն ձևով ավերելով Ֆասիանն երկիրը և նրա ամրոցները, վերադարձավ՝ սարակինոսներին մեծ վնաս հասցնելով: Իսկ տեր Ռոմանոս կայսեր թագավորության ժամանակ մագիստրոս Հովհաննես Կուրկուասը, արշավելով Տիվիոն ամրոցի վրա, ճանապարհին ամրոցը վնասեց ամայացրեց Ֆասիանն երկիրը, որպես սարակինոսներին ենթակա¹⁹: Բայց առաջին անգամ Խաղտիքի զորավարն էր, վերոհիշյալ մագիստրոս Հովհաննեսի եղբայր պատրիկ Թեոֆիլոսը²⁰, որ ավարի առավ Ֆասիանն երկիրը, որն այն ժամանակ նույնպես գտնվում էր սարակինոսների տիրապետության տակ: Մինչև Թեոդոսուպոլսի հետ կատարված զեպքը, Ֆասիանն երկրում ոչ մի բնակավայր գոյություն չունեի, ոչ էլ Ավնիկ²¹ ամրոցում: Իբերները մշտապես բարեկամական հարաբերությունների մեջ էին թեոդոսուպոլսեցիների, ավնիկցիների, մանցիկիբրտցիների և ամրոցը պարսից երկրի հետ, բայց Ֆասիաննում նրանք երբևիցե շրջանների շեն տիրացել:

Տեր Առն և տեր Ռոմանոս կայսրերը, ինչպես և մեր թագավորությունը բազմիցս ջանացել էին վերցնել Կեցեոն²² ամրոցը և այնտեղ մտցնել տաքսատոսներ²³, որպեսզի Թեոդոսուպոլիսը պարեն շատանա այնտեղից: Նրանք հավաստիացնում էին կուրապաղատին և նրա եղբայրներին²⁴, որ [հռոմայեցիների կողմից] Թեոդոսուպոլիսը գրավվելուց հետո, նրանց կվերադարձվի [Կեցեոն] ամրոցը, բայց իբերները, շրջանեցիներն այդ առաջարկը, որովհետև բարեկամական հարաբերությունների մեջ էին Թեոդոսուպոլսի հետ և դեմ էին Թեոդոսուպոլիս ամրոցի գրավմանը: Նրանք պատասխանեցին տեր Ռոմանոսին և մեր թագավորությանը, որ եթե այդ բանն անենք, մենք կգրկվենք մեր հարևանների, այն է՝ Աբաղգիայի մագիստրոս էքսուսիաստեսի²⁵, վասպուրականիտեսի²⁶ և հայերի իշխանների հարգանքից: Նրանք պիտի ասեն, թե կայսրը չի վստահում իբերներին, կուրապաղատին և նրա եղբայրներին, չի հավատում նրանց. դրա համար է, որ նրանց ձեռքից ուզում է ամրոցը վերցնել: Ավնիկ լավ է, որ կայսրը տուրմարիս²⁷ կամ ինչ որ վասիլիկոս²⁸ ուղարկի, թող նա նստի Կեցեոն ամրոցում և հետևի: Նրանք [կայսրից] պատասխան ստացան, թե ինչ օգուտ դրանից, որ նա տուրմարիս կամ վասիլիկոս ուղարկի: Տուրմարիս կամ վասիլիկոսը ընգամենը տաս կամ տասներկու հոգով կարող է մտնել և պիտի նստի այն կացարանում, որ դուք եք [նրան] տրամադրելու: Եվ քանի որ Թեոդոսուպոլիս ամրոցը տա-

նող ճանապարհները շատ են, նրանք չեն կարող ամրոցից հետեւել այն կարավաններին²⁹, որոնք մուտք են գործում Թեոդոսուպոլիս ամրոցը: Չէ՞ որ այդ կարավանները կարող են գիշերով մուտք գործել Թեոդոսուպոլիս, և իրենք այդ մասին լրիվ անտեղյակ կլինեն: Իբերները չէին ուղում, որ գրավվի Թեոդոսուպոլիսը, այլ ընդհակառակը, ուղում էին, որ նա պարեն ստանա, ահա դրա համար է, որ նրանք շրնդառաջեցին և չտվեցին Կեցեոն ամրոցը, հակառակ որ [կայսրից] գրավոր երզում ստացան, թե Թեոդոսուպոլիսի գրավումից հետո այդ ամրոցը իրենց կվերադարձվի:

Իրերները ոչ մի անգամ մտադրություն չեն ունեցել ավարի առնել կամ գերեվարել Թեոդոսուպոլիս ամրոցի շրջակայքը, նրա գյուղերը, Ավնիկ ամրոցը և նրա շրջակա գյուղերը, կամ Մանցիկիերտ ամրոցը և նրա տիրապետության շրջանները:

Կուրապաղատը հավակնություններ ունի Ֆասիանեի շրջանների վրա: Նա ուղում է ամբողջ Ֆասիանեն և Ավնիկ ամրոցը, պատճառաբանելով, որ այդ մասին ունի կայսր տեր Ռոմանոսի և մեր թագավորության խրիստովույնները: Նա իր ազատ՝ պրոտոսպաթար Զուրվանելի³⁰ հետ մեզ ուղարկեց այդ [խրիստովույնների] պատճենները, բայց մենք, քննության առնելով դրանք, եկանք այն եզրակացության, որ նրանց վրա նա հենվել չի կարող: Մեր աներոջ³¹ խրիստովույնի բովանդակությունն է. նույն կուրապաղատը խոստանում է, և իր խոստումը յուրով ձեռամբ գրում ու երզումով հաստատում, որ հավատարիմ կմնա մեր թագավորությանը, կպայքարի մեր թշնամիների դեմ և կպաշտպանի մեր բարեկամներին, որ Արևելքը դաշնակից կդարձնի մեր թագավորությանը, կգրավի ամրոցներ և մեր օգտին մեծագործություններ կկատարի: Մեր աները խոստացավ, որ եթե [կուրապաղատը] հավատարիմ ծառայի և երախտագետ մնա, ապա և ինքը՝ [կուրապաղատը], և նրա ժառանգները անսասան կտիրեն իշխանության, նրա տիրապետության սահմանները կմնան անփոփոխ, նախկին կայսրերի [կնքած] համաձայնությունը կպաշտպանվի, այն չի դրժվի, [կայսրը] չի խանգարի նրան ավերել Թեոդոսուպոլիսը և թշնամիների մնացած ամրոցները և այն դեպքում, եթե նրանք կպաշարվեն միայն [կուրապաղատի] կողմից, և այն ժամանակ, երբ [այդ գործն անեն] մեր զորքերը: Ահա այս է խրիստովույնների բովանդակությունը, որից կուրապաղատը ամենևին էլ չի կարող հանգել այլ եզրակացությունների: Մեր աներոջ խրի-

սովուլլը վկայում է, որ մենք պաշտպանում ենք նրա տիրապետության վաղեմի սահմանների ամբողջականությունը, որ, եթե կարողություն ունենա, կամ մենակ, կամ մեր զորքի հետ թող պաշարի և կործանի Թեոդոսուպոլիսը և թշնամիների մնացած ամրոցները, բայց ամենևին չի ասված, որ նա կարող է նրանց լիակատար տերն ու տիրականը դառնալ: Ինչ վերաբերում է մեր թագավորության տված խրիսովուլլին, ապա դրա բովանդակությունն այն է, որ [կուրապաղատը] կամ նրա եղբորորդի մագիստրոս Ադրանասեն³², սեփական ուժով ինչքան որ հագարացիներին պատկանող շրջաններ կարողանա իրեն ենթարկել, կամ ապագայում կենթարկի, ապա թող դրանց տերն ու տիրականը դառնա: Բայց որովհետև նա սեփական ուժով ո՛չ Թեոդոսուպոլիսը կործանեց, ո՛չ Ավնիկը, ո՛չ Մաստատոնը³³, ապա նա իրավունք չունի դրանց վրա տիրելու, քանի որ դրանք էրաբս, այն է Տասիս³⁴ գետից այն կողմն են գտնվում, որովհետև Ավնիկ ամրոցը մինչև օրս էլ ինքնիշխան է և անկախ, ունի սեփական ամիրա, և որ մեր թագավորության զորքը բազմիցս ավարառել է այն: Նույնպես և սպաթար³⁵ Հովհաննեսը, զորավար Արրավոնիտեսը, վերջերս Թեոդոսուպոլիսի զորավար նշանակված պատրիկ Թեոֆիլոսը և մնացած զորավարները սաստիկ ավարառության և գերեվարության ենթարկեցին [Թեոդոսուպոլիսը], մոխրի վերածեցին նրա գյուղերը, իսկ կուրապաղատը ոչ մի անգամ ավարի չառավ այն: Բայց երբ [Թեոդոսուպոլիսի] գյուղերն ավերվեցին մեր թագավորության կողմից, ահա այն ժամանակ իբրևները մտան ու տիրեցին նրանց և այդ բանի հիման վրա ուզում են տիրել ամրոցին: Զորավար պատրիկ Թեոֆիլոսը բազմիցս դիմեց ամիրային՝ վերջինս տեսնելով, որ փրկության ոչ մի հույս չի մնացել, հպատակվեց³⁶, համաձայնվեց դառնալ մեր թագավորության ծառան և որպես պատանդ տվեց իր որդուն: Ինչ վերաբերում է Մաստատոնին, ապա այն պատկանում էր Թեոդոսուպոլիսին: Մագիստրոս Հովհաննեսը յոթ ամիս պաշարել էր Թեոդոսուպոլիսը և շէր կարողացել զրավել այն, դրա համար զորք ուղարկեց և զրավեց Մաստատոն ամրոցը և այնտեղ հաստատեց պրոտոսպաթար Պետրոնաս Բոյլիասին³⁷, որն այն ժամանակ նիկոպոլիսի³⁸ կատապանն³⁹ էր: Պանգրատ մագիստրոսը⁴⁰, որ նույն մագիստրոս [Հովհաննեսի] հետ միասին արշավել էր Թեոդոսուպոլիսի վրա, երբ որոշեց հեռանալ, խնդրեց [Հովհաննեսին], որ [Մաստատոն] ամրոցը իրեն տա, զրավոր երդում տալով նրան, որ ինքն է դրան

տիրելու, այն ոչ մի դեպքում չի զիջի սարակինոսներին: [Հովհաննեսը] հավատաց վերոհիշյալ Պանգրատի երգումին, քանի որ նա քրիստոնյա էր, մեր թագավորության ծառան, և տվեց նրան [Մաստատոնը]: Բայց նա նորից զիջեց այն թեոդոսուպոլսեցիներին: Բայց երբ գրավվեց Թեոդոսուպոլիսը, իբերները մտան [Մաստատոն] և տիրացան դրան: Ահա պարզ է, որ [իբերները] ո՛չ Մաստատոն ամրոցը և ո՛չ էլ Ավնիկը պահանջելու իրավունք ամենևին չունեն, բայց որովհետև կուրապաղատը մեր հավատարիմ և հլու ծառան է և բարեկամը, ահա նրա խնդիրքին [ընդառաջեցինք], որ Ֆասիանեի սահմանը էրաքս, այն է Ֆասիս գետը դառնա, ձախ կողմում դեպի Իլլիրիա¹ տարածվող շրջաններին տիրեն իբերները, իսկ աջ կողմում մինչև Թեոդոսուպոլիս ընկած շրջանները, ամրոցները և վայրերը գտնվեն մեր թագավորության տիրապետության ներքո, և գետը լինի երկուսի միջև սահման: Երանելի Հովհաննես Կուրկուասը իր կենդանության ժամանակ, երբ այդ մասին հարց տվին, պատասխանեց, թե ձեռնտու է, որ գետը լինի սահման: Եթե հարցին արդար մոտենանք, ապա կուրապաղատը ոչ մի իրավունք չունի տիրելու գետի այս կամ այն կողմին, քանի որ Թեոդոսուպոլիսի այդ բոլոր շրջանները մեր թագավորության զորքերը գրավեցին և հրդեհեցին, իսկ իբերները ոչ մի անգամ առանց մեր զորքին [միանալու] առանձին արշավանքի դուրս չեն եկել և ավարի չեն առել Թեոդոսուպոլիսը: [Հնդհակառակը], նրանք միշտ բարեկամ են համարել և առևտուր արել [թեոդոսուպոլսեցիների] հետ, խոսքով ցանկանում էին, որ Թեոդոսուպոլիսն ընկնի, բայց իրականում երբեք էլ չեն ցանկացել, որ այն գրավվի: Բայց մեր թագավորությունն, ինչպես ասվեց, սեր տածելով դեպի կուրապաղատը, համաձայնվեց, որ էրաքս, այն է Ֆասիս գետը դառնա երկուսի միջև սահման: [Իբերները] պարտավոր են բավարարվել իրենց ունեցած տիրույթներով և ավել բան չպահանջեն:

ԻԲԵՐՆԵՐԻ ԾՆՆԻԳԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԷՎ ԱՐՏԱՆՈՒՋ ԱՄՐՈՅԻ ՄԱՍԻՆ¹

Պանգրատը, Դավիթը՝ Մամպալիս², որ թարգմանաբար նշանակում է ամենասուրբ, իբերացի մեծ Սմբատի որդիներին էին:

Արտանուջը վիճակ ընկավ Պանգրատին, իսկ Դավթին՝ մի այլ երկիր: Պանգրատն ունեցավ երեք որդի, Ադրանասերին, Կուրկենին և պատրիկ Աշոտ Կիսկասիին³, որոնց միջև բաժանեց իր երկիրը: Արտանուջը բաժին ընկավ իր որդի Կուրկենին, որի անզավակ մեռնելուց հետո⁴, այդ [ամրոցը] թողեց իր եղբայր Աշոտ՝ Կիսկասիին: Պատրիկ Աշոտ Կիսկասին, իր դստեր կնուխյան տվեց մագիստրոս Կուրկենին⁵, որն իր աներոջ Աշոտի ձեռքից խլեց Արտանուջը, փոխարենը նրան տալով Տյուրոկաստրոնը⁷, Ացարայի գետահովիտը⁸, որը Կոլորիսում⁹ Ռոմանիայի սահմանն էր. Աշոտ Կիսկասիի կինը Աբազգիայի էքսուսիաստես մագիստրոս Գեորգիոսի¹⁰ քույրն էր: Երբ մագիստրոս Կուրկենի և Աբազգիայի էքսուսիաստես մագիստրոս Գեորգիոսի միջև պայքար ծագեց, պատրիկ Աշոտն անցավ Աբազգիայի էքսուսիաստեսի կողմը, դրա համար էլ Կուրկենը [Աշոտից] խլեց նաև այն փոխհատույցը, որ Արտանուջի դիմաց էր տվել ու քշեց նրան. [Աշոտը] գնաց Աբազգիա: Մագիստրոս Կուրկենի մահից հետո Արտանուջը մնաց վերջինիս կնոջ, այն է՝ Աշոտ Կիսկասիի դստեր, որպես հայրենիք: Երբ կուրապաղատ Աշոտը, Աբազգիայի էքսուսիաստես մագիստրոս Գեորգիոսը և վերոհիշյալ կուրապաղատի եղբայր Պանգրատը գենքի ուժով բաժանում էին մագիստրոս Կուրկենի տիրույթները, ի վերջո համաձայնության եկան. յուրաքանչյուրն ստացավ իր [տիրույթներին] կից գտնվող շրջանները: Արտանուջը գտնվում էր վերոհիշյալ Դավթի որդի Սմբատի [տիրույթներին] կից: Բուլոնն այն ժամանակ բռնացան մագիստրոս Կուրկենի կնոջ՝ պատրիկ Աշոտ Կիսկասիի դստեր վրա, ասելով, թե դու կին ես, շես կարող տիրել ամրոցին: Այն ժամանակ Սմբատն ամրոցի դիմաց այդ կնոջը հողեր տվեց և վերցրեց Արտանուջ ամրոցը:

Իբերների ազգակցական կապերն այսպիսիք են¹¹. Դավթի մայրը և կուրապաղատ Ադրանասեի, այժմյան կուրապաղատ Աշոտի [մայրը] երկու եղբայրների դուստրեր են, այսինքն հորեղբոր աղջիկներ: Դավթի որդի Սմբատն ամուսնացել էր այժմյան մագիստրոս Ադրանասեի հայր մագիստրոս Պանգրատի դստեր հետ: Այդ [կնոջ] մահից հետո Ադրանասեն ամուսնացավ Դավթի որդի Սմբատի քրոջ հետ:

Արտանուջ ամրոցը շատ անառիկ է. նա մեծ քաղաքների նման ունի նաև մեծ արվարձան¹²: Տրապիզոնի, Իբերիայի, Աբազգիայի, Հայաստանի բոլոր շրջաններից և Ասորիքից այստեղ են գալիս առևտրականներ: Նա այդ առևտրից հսկայական կոմ-

մերկիոն է ստանում: Իսկ Արտանուջ ամրոցի շրջանը, այն է Արզինը¹³, լայնատարած է և բարեբեր, նա Իբերիայի, Աբազգիայի և Միսիսիոնի¹⁴ բանալին է:

Երանելի կայսր տեր Ռոմանոսը նավատորմիղի դրունգար¹⁵ պատրիկ Կոստանդին, որն այն ժամանակ պրոտոսպաթար էր և մանդլավիտ¹⁶, մագիստրոսական հիմատիոն¹⁷ տալով ուղարկեց Կուրկենի մոտ, որպեսզի նա իբերացուն մագիստրոս օծի: Բայց նավատորմիղի դրունգար պատրիկ Կոստանդր ճամփա դուրս գալուց և Նիկոմեդիա հասնելուց հետո, Կյումենայի¹⁸ վանական Ագապիոսը, որն այն ժամանակ ուխտի էր գնացել սուրբ քաղաքը, եկավ [Կոստանդնուպոլիս]. նա, անցնելով Իբերիայի վրայով, կանգ էր առել Արտանուջ ամրոցում: Պատրիկ Աշոտը, Կիսկասի մականվանյալը, թշնամացել էր իր փեսա Կուրկենի հետ, և ահա այն ժամանակ նա վանական Ագապիոսին ասաց, թե «հանուն աստուծո և պատվական ու կենարար խաչի զորության, պաղատում եմ քեզ, գնա քաղաք և ասա կայսեր, որ նա [մարդ] ուղարկի և վերցնի իմ ամրոցը և իր իշխանությանը ենթարկի»: Վանական Ագապիոսը, մտնելով քաղաք, կայսեր պատմեց այն, ինչ խնդրել էր պատրիկ Աշոտ Կիսկասին: Նավատորմիղի դրունգարը, վերոհիշյալ պատրիկ Կոստանդր, որ Նիկոմեդիայում էր գտնվում (նա գնում էր, ինչպես վերևում ասվեց, Կուրկեն իբերացուն մագիստրոս օծելու), պատրիկ Սիմեոն պրոտոսպեկրետի¹⁹ միջոցով կայսեր հրամանով կազմված պիտտակիոն²⁰ ստացավ, թե մեր սուրբ կայսրը հրամայում է քեզ մի կողմ թողնել բոլոր գործերդ, անհապաղ գնալ պատրիկ Աշոտ Կիսկասիի մոտ և վերցնել նրա Արտանուջ ամրոցը, որովհետև [Աշոտը] հայտնեց մեր սուրբ կայսեր, որ նա հավատարիմ ու մերձավոր մարդ ուղարկի իր Արտանուջ ամրոցը վերցնելու համար: Երբ հասնես հաղտիք, վերցրու գործունյա իշխանավորներ, մարդկանց, ովքեր քո կարծիքով քաջ են ու հավատարիմ, և մտիր ու տեր դարձիր այդ ամրոցին: Նավատորմիղի դրունգար պատրիկ Կոստանդր, հասնելով հաղտիք և իր հետ վերցնելով գործունյա տուրմարխներ ու իշխանավորներ, ապա և շուրջ երեք հարյուր զինվոր, մուտք գործեց Իբերիա, բայց նրա ճամփան կտրեց երանելի Դավիթը, այժմյան կուրապաղատ Աշոտի²¹ եղբայրը և հարցրեց. «Կայսրը քեզ ո՞ւր ուղարկեց, ի՞նչ գործի համար ես քեզ հետ տանում այսքան զորք»: Նրանք երկյուղ էին զգում, որ կուրապաղատ Ադրանասեի վախճանվելու առթիվ կայսրը, հնարավոր է, կուրապաղատության պատիվը ուզում է

շնորհել Կուրկենին: Կուրապաղատ Ադրանասեի մահից հետո նրա որդիները և նրանց հորեղբորորդու միջև ինչ-որ գժտություններ էին ծագել, և Կուրկենն իր առաջին մարդուն²² մեծամեծ նվերներով կայսեր մոտ էր ուղարկել, խնդրելով կուրապաղատություն, կամ մագիստրոսություն: Ահա շորս եղբայրները, այսինքն կուրապաղատ Ադրանասեի որդիները, ենթադրում էին, որ [Կոստանդր] Կուրկենին կուրապաղատ դարձնելու համար է գնում այնտեղ: Պատրիկ Կոստանդր պատասխանեց, թե ես իմ հետ այսքան մարդ եմ տանում, որովհետև պետք է Կուրկենին մագիստրոսի պատիվը շնորհեմ, և հրաժեշտ տվեց նրան, թե գնում եմ Դավիթ մագիստրոսի մոտ: Պատրիկ Կոստանդր ուներ նաև Դավթին ուղղված կայսեր նամակը և նվերներ: Պատրիկ Կոստանդր, գալով Կուրկենի երկիրը, նրան պատվեց մագիստրոսի աստիճանով, ապա մտավ պատրիկ Աշոտ Կիսկասիի Արտանուջ ամրոցը, հանձնեց կայսեր նրան ուղղված նամակը, որում Արտանուջ ամրոցի մասին ոչինչ չկար գրված. այնտեղ խոսվում էր այլ հարցերի մասին: Պատրիկ Կոստանդր ասաց նրան, որ ճիշտ է, նամակում Արտանուջ ամրոցի մասին և ոչ մի խոսք չկա, բայց վանական Ագապիոսը, գալով կայսեր մոտ, հայտնեց այն, ինչ դու հանձնադրեցիր Արտանուջ ամրոցի կապակցությամբ: Ահա [կայսրը] ինձ դրա համար ուղարկեց, որպեսզի ստանամ ամրոցը և այնտեղ մտնեմ ինձ հետ բերած զորքը: Ինչպես ասվեց, պատրիկ Աշոտ Կիսկասին թշնամացել էր իր փեսա Կուրկենի դեմ, դրա համար նախընտրեց կայսեր հանձնել իր ամրոցը: Պատրիկ Կոստանդր իր մոտ ուներ դրոշակ, որ տվեց պատրիկ Աշոտ Կիսկասիին: Նա վերցնելով այն, կապեց նիզակի ծայրին, տվեց պատրիկ Կոստանդին և ասաց. պարզիր պարսպի վրա, թող բոլորն իմանան, որ այս ամրոցը այսօրվանից պատկանում է կայսեր: Պատրիկ Կոստանդր այդպես էլ արեց, դրոշակը պարզեց պարսպի վրա և սովորության համաձայն կեցցե կոչեց ի պատիվ հռոմայեցիների կայսրերի: Բոլորին հայտնի դարձավ, որ պատրիկ Աշոտ Կիսկասին Արտանուջ ամրոցը նվիրել է կայսեր:

Իսկ Դավիթ մեծը իր երկիրը շէր զիջում կայսեր, թեպետև այն սահմանակից էր Ակամսիի տուրմային և Մուրզուլիին²³: Պատրիկ Կոստանդր երկու զեկուցագրեր ուղարկեց կայսեր, որոնցից մեկի բովանդակությունն այն էր, թե ինչպես պատվեց Կուրկենին մագիստրոսի [աստիճանով], թե ինչպես Կուրկենն ստացավ մագիստրոսություն և կեցցե ասաց կայսեր հասցեին: Երկ-

րորդ նամակում խոսվում էր Արտանուջ ամրոցի մասին, թե ինչպես այն ստացավ Աշոտ Կիսկասիից, ցույց տալիս, որ պատրիկ Աշոտի և նրա փեսայի՝ մագիստրոս Կուրկենի միջև սուր տարածայնություններ կան ու թշնամություն, որ կայսրը թող օգնական զորք ուղարկի որպես այգ ամրոցի կայազոր, և որ եթե գա հնարավոր է, ապա թող սխուլերի գոմեստիկոսն²⁴ էլ գա:

Իբերները, այն է մագիստրոս Կուրկենը և մագիստրոս Դավիթը՝ կուրապաղատ Աշոտի եղբայրը, ծանոթանալով իրավիճակին, նամակ գրեցին կայսեր, որ եթե քո թագավորությունը իրեն թույլ տա մեր երկիրը ոտք գնելու, մենք կդադարենք քո թագավորությանը ծառայելուց, կմիանանք սարակինոսներին: Մենք հոմայեցիներից չենք վախենում, և եթե ստիպված լինենք, ապա զորք կուղարկենք Արտանուջ ամրոցի, նրա շրջանի և նույնիսկ Ռոմանիայի դեմ: Կայսրը և՛ վերոհիշյալ իշխանների նամակից տեղեկանալով, և՛ վերջիններիս ուղարկած մարդկանցից ականջալուր լինելով իրագրության շուրջը, երկյուղելով, որ նրանք կարող են սարակինոսների կողմն անցնել և Պարսկաստանի զորքերը հանել Ռոմանիայի դեմ, պատասխանեց և ժխտեց այն փաստը, թե ինքը երբևիցե Արտանուջ ամրոցին և նրա շրջանին տիրանալու մասին որևէ բան է գրել մանգլավիտ պրոտոսպասթար Կոստանդին. որ [Կոստանդր] իր սեփական, այսպես ասած, անմտությունից արեց այդ: Կայսրն այդպես ասաց [իբերներին], նրանց կատարելապես հանգստացնելու համար: Մանգլավիտ պրոտոսպասթար Կոստանդր [կայսրից] պարսավանքներով ու սպառնալիքներով լի մի նամակ ստացավ հետևյալ բովանդակությամբ. «Քեզ ո՞վ կարգադրեց այդ անել: Շուտ դուրս եկ ամրոցից. վերցրու վախճանված կուրապաղատ Ադրանասեի որդի Աշոտին, բեր նրան այստեղ, որպեսզի նրան շնորհենք իր հոր՝ կուրապաղատության աստիճանը»: Պատրիկ Կոստանդր, ստանալով այդ [կարգադրությունը], Աշոտ Կիսկասիին թողեց նրան սլատկանոգ Արտանուջ ամրոցում և դուրս գալով գնաց Դավիթ մեծի մոտ, տվեց նրան հասցեագրված նամակը, վերադարձավ, մտավ Իբերիա, ուր գտավ իր դեմ միացյալ հանդես եկող մագիստրոս Կուրկենին և կուրապաղատ Աշոտի եղբայր Դավթին: Նրանք սկսեցին պարսավել և պախարակել պատրիկ Կոստանդին, ասելով, թե դու նենգ և ստոր մարդ ես, դու մեզ չհայտնեցիր, որ նպատակ ունես վերցնելու Արտանուջ ամրոցը, որովհետև ձեռնտու է, որ այն դռնվի կայսեր ձեռքում: Մենք այդ կապակցությամբ դիմեցինք կայսեր և

պատասխան ստացանք, թե կայսրը այդ բանին լրիվ անտեղյակ է, որ դու ինքնագլուխ ես այդ արել՝ պատրիկ Աշոտ Կիսկասիի սիրույն: Պատրիկ Կոստանդը պետք եղածը նրանց ասելուց հետո, իր հետ վերցրեց կուրապաղատ Ադրանասեի որդի Աշոտին, բերեց քաղաք, ուր և նա կայսեր կողմից արժանացավ կուրապաղատի պատվին:

Ահա դու իմացիր²⁵, թե ժամանակին հռոմայեցիների և զանազան ժողովուրդների միջև ի՞նչ է տեղի ունեցել: Ո՛վ շատ սիրելի որդյակ, միշտ հիշիր անցյալում տեղի ունեցածը, որպեսզի նմանօրինակ պարագաներում կանխագիտությամբ քեզ դյուրին լինի հնարավոր [սխալներից] խուսափել:

Գ Լ Ո Ւ Խ 50

**ՊԵՆՊՈՆԵՍԻ ԲԱՆԱԿԱԹԵՄՈՒՄ ԱՊՐՈՂ ՍԼԱՎՈՆՆԵՐԻ,
ՄԻԼԻՆԳՆԵՐԻ ԵՎ ԷԶԵՐԻՏՆԵՐԻ ՄԱՌԻՆ¹, ՆՐԱՆՅ ԿՈՂՄԻՑ
ՎՃԱՐՎՈՂ ՀԱՐԿԵՐԻ, ՆՄԱՆԱՊԵՍ ՄԱՅԻՆԱ² ԱՄՐԱՅԻ ԲՆԱԿԻԶՆԵՐԻ
ՈՒ ՆՐԱՆՅ ՎՃԱՐԱԾ ՀԱՐԿԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Պելոպոնեսի բանակաթեմի սլավոնները Թեոֆիլոս կայսեր և նրա որդի Միքայելի [թագավորության] ժամանակ ապստամբություն բարձրացրին³ և դարձան ինքնավար: Նրանք սկսեցին ավարառություններ, գերեվարություններ, ասպատակություններ, հրկիզումներ և ավազակություններ գործել: Թեոֆիլոսի որդի Միքայելի թագավորության ժամանակ Պելոպոնեսի բանակաթեմի զորավար նշանակվեց պրոտոսպաթար Թեոկտիստոսը, մականունը Վրիենիոս⁴, որը թրակացիներից, մակեդոնացիներից և մնացած արևմտյան բանակաթեմերից բաղկացած մեծ զորքով և ուժով ուղարկվեց նրանց դեմ պատերազմի, նրանց բարձրացրած ապստամբությունը ճնշելու համար: Նա Պելոպոնեսի բանակաթեմի բոլոր սլավոններին և մնացած խռովարարներին պարտության մատնեց և ճնշեց...

Կայսր տեր Ռոմանոսի⁵ թագավորության ժամանակ [Պելոպոնեսի] բանակաթեմի զորավար պրոտոսպաթար Հովհաննես Պրոտոկոնը հայտնեց նույն տեր Ռոմանոսին և՛ միլիոնների, և՛ էղերիտների մասին, թե նրանք ապստամբություն են բարձրաց-

րել, շեն ենթարկվում ո՛չ գորավարին, ո՛չ կայսեր հրամաններին, ալլ ապրում են ինքնավար և ինքնիշխան: Նրանք շեն ընդունում գորավարի կողմից նրանց վրա նշանակված կառավարիչին⁶, շեն ուզում [գորավարի] արշավանքներին մասնակցել, ոչ էլ ուզում են որևէ այլ պետական ծառայութուն կատարել: Մինչև սրա դեկուցագրի տեղ հասնելը, Պելոպոնեսի գորավար նշանակվեց պրոտոսպար Կրինիտես Արոտրասը⁷: Երբ Պելոպոնեսի գորավար Հովհաննես Պրոտոնի զեկուցագիրը տեղ հասավ և ընթերցվեց կայսր տեր Ռոմանոսին, խոսքը վերոհիշյալ սլավոնների ապստամբության, կայսերական հրամաններին դժկամությամբ ենթարկվելու, ավելի ճիշտ՝ շենթարկվելու մասին էր, պրոտոսպար Կրինիտեսը հրաման ստացավ նրանց դեմ արշավել, որպես այդ աստիճան անհնազանդ ու շենթարկվող մարդկանց, պատերազմել նրանց դեմ, պարտության մատնել և ոչնչացնել: Նա մարսամսից սկսեց պատերազմել նրանց դեմ, կրակի տվեց ամբողջ բերքը, թալանեց բոլոր շրջանները: Նրանք գիմադրեցին մինչև նոյեմբեր ամիսը և, երբ համոզվեցին, որ գլխովին կոտորվելու են, հպատակվելու համար կյանքի անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ խնդրեցին և ներողամտութուն իրենց կատարածի համար: Վերոհիշյալ պրոտոսպար և գորավար Կրինիտեսը նրանց վրա դրեց ավելի ծանր հարկեր, քան նախկինում վճարում էին, միլիոնների վրա նախկինում վճարած վաթսուն դահեկանի վրա բարդեց չորս հարյուր քառասուն դահեկան ևս, այդպիսով նրանց ամբողջ վճարած հարկը հավասար էր հինգ հարյուր դահեկանի, իսկ էզերիտների՝ նախկինում վճարած երեք հարյուր դահեկանի վրա բարդեց ևս երեք հարյուր դահեկան և նրանց վճարած ամբողջ հարկը կազմեց վեց հարյուր դահեկան, որը նույն պրոտոսպար Կրինիտեսը գանձեց և աստվածապահական գանձարանը մուծեց:

Երբ պրոտոսպար Կրինիտեսը տեղափոխվեց Հելլադայի [բանակաթեմը], Պելոպոնեսի գորավար նշանակվեց պրոտոսպար Վարդաս Պլատիպոդեսը⁸: Պրոտոսպար Վարդաս Պլատիպոդեսը և նրա համախոհ պրոտոսպարներն ու հրամանատարները խռովութուն բարձրացրին և բանակաթեմից քշեցին պրոտոսպար Լեոն Ագելաստոսին: Այդ միջոցին սլավոնները⁹ իսկույն հարձակում գործեցին նույն բանակաթեմի վրա, իսկ սլավոնները, այն է միլիոններն ու էզերիտները դիմեցին կայսր տեր Ռոմանոսին, խնդրելով և աղերսելով զիջել իրենց վրա բարդված հավելյալ հարկերը, որպեսզի իրենք վճարեն այնքան հարկ, ինչքան

Նախկինում: Ինչպես ասվեց, սլավոններն արդեն մուտք էին գործել Պելոպոնեսի բանակաթեմ. կայսրը երկյուղելով, որ սլավները կարող են միանալ նրանց և լիակատար կործանել բանակաթեմը, խրիստովուլլ շնորհեց նրանց, որի համաձայն հարկի չափը մնում էր նախկինը, այն է՝ միլիոններինը վաթսուն դահեկան, իսկ էզերիտներինը՝ երեք հարյուր դահեկան...

...Պետք է գիտենալ, որ Կապպադովկիայի զորավարությունը նախկինում Անատոլիկոնի զորավարության¹⁰ [մի] տուրման¹¹ էր:

...Պետք է գիտենալ, որ Խարսիանոնի զորավարությունը նախկինում Արմենիակների զորավարության¹² [մի] տուրման էր:

Պետք է գիտենալ, որ քրիստոսասեր տեր Ղևոնի ժամանակ Բուկելլարների բանակաթեմից Կապպադովկիայի բանակաթեմի¹³, [իրավասության] տակ անցան հետևյալ բանդոնները¹⁴, այն է Բարետայի տոպոտերեսիան¹⁵ Բալբադոնի տոպոտերեսիան¹⁶, Ասպոնասի տոպոտերեսիան¹⁷ և Ակարկոսի տոպոտերեսիան¹⁸: Անատոլիկոն բանակաթեմից Կապպադովկիայի բանակաթեմի իրավասության տակ անցան հետևյալ բանդոնները, այն է Եվզոկիայի տոպոտերեսիան¹⁹, սուրբ Ագապետոսի տոպոտերեսիան²⁰, Աֆրադեյայի տոպոտերեսիան²¹: Այս յոթ բանդոնները, այսինքն Բուկելլարների չորսը և Անատոլիկոնի երեքը կազմեցին մեկ տուրմա, որն այժմ կոչվում է Կոմմատա²²:

Պետք է գիտենալ, որ քրիստոսասեր տեր Ղևոնի ժամանակ Բուկելլարների բանակաթեմից Խարսիանոն բանակաթեմի իրավասության տակ անցան հետևյալ բանդոնները, այն է Միրիոկեֆաչոսի տոպոտերեսիան²³, Պատվական Խաչի տոպոտերեսիան և Վերինուպոլսի տոպոտերեսիան²⁴, և կազմեցին այժմ Սանիանա²⁵ կոչված տուրման: Արմենիակների բանակաթեմից Խարսիանոն բանակաթեմի իրավասության տակ անցան հետևյալ բանդոնները, այն է Կոմոդրոմոսի տոպոտերեսիան²⁶, Տավիայի տոպոտերեսիան²⁷, և կցվեցին Խարսիանոնի վերոհիշյալ տուրմային: Կապպադովկիայի [բանակաթեմից] Խարսիանոն բանակաթեմին անցան հետևյալ բանդոնները, այն է Կասե²⁸, տուրման ամբողջությամբ և Նյուսայի տոպոտերեսիան²⁹ Կեսարիայի հետ:

Պետք է գիտենալ, որ Խոզանի բանակաթեմն³⁰ անցյալում գտնվում էր սարակինոսների տիրապետության տակ: Նմանապես և Ասմոսատի բանակաթեմը³¹, նաևս գտնվում էր սարակինոսների տիրապետության տակ: Ինչ վերաբերում է Խանզիտին³² և Ռոմանոպոլսին³³, ապա նրանք Մելիտենեի մի կլեյսուր էին կազմում:

Ֆատիլանոն լեռից³⁴ այն կողմ գտնվող բոլոր շրջանները սարակինոսների ձեռքում էին, իսկ Տեկին³⁵ Մանվելին³⁶ էր պատկանում: Կամախա տուրման³⁷ Կոլոնիայի մի ամրությունն էր, իսկ Կելցենեի տուրման³⁸ հաղտինքին էր ենթարկվում: Միջադեպեր³⁹ դեռ այն ժամանակ բանակաթեմ չէր: Քրիստոսասեր և երջանկահիշատակ Լևոն կայսրը այս Մանվելին պայմանով հեռացրեց Տեկիից և քաղաք բերելով պրոտոսպար դարձրեց: Մանվելը շորս որդի ունի, Պանգրատուկասին, Յախնուկասին, Մուղաֆարին և Հովհաննեսին⁴⁰: Պանգրատուկասին կայսրը հիկանատոս⁴¹ նշանակեց, ապա և Բուկելլարների [բանակաթեմի] զորավար, Յախնուկասին նշանակեց նիկոպոլսի զորավար⁴², իսկ Մուղաֆարին և Հովհաննեսին Տրապիզոնում կայսերական կալվածներ շնորհեց: Նա բոլորին պատվեց աստիճաններով և բազում բարերարություններ գործեց: Այնուհետև նա Միջադեպեր դարձրեց բանակաթեմ, իսկ զորավար նշանակեց խարսիանոնցի Օրեստեսին⁴³: Ահա այդ ժամանակ էր, որ [կայսրը] Կամախի տուրման ենթարկեց Միջագետքի բանակաթեմին: Այնուհետև նա Միջագետքի բանակաթեմին ենթարկեց նաև Կելցենեի տուրման: Այդ բոլորը հենց վերջերս անցան հռոմայեցիների գերիշխանության տակ, և տեր Ռոմանոսի ժամանակ Միջագետքի բանակաթեմին կցվեց նաև Ռոմանոպոլիսը և հանզիտը:

Պետք է գիտենալ, որ քրիստոսասեր տեր Լևոնի ժամանակ Լարիսան⁴⁴ Սեբաստիայի տուրման էր, Կյումբալեոսը⁴⁵ խարսիանոնի, իսկ Սյումպոսիոնը Լիկանդոսի կողմերը գտնվող մի ամալի տարածություն էր: Քրիստոսասեր տեր Լևոնի թագավորության ժամանակ Եվստաթիոս Արգիրոսը⁴⁶ աքսորից ետ կանչվելով, նշանակվեց խարսիանոնի զորավար: Իսկ Մելիասը⁴⁷ դեռևս փախստական էր Մելիտենեում, ինչպես նաև Վասասալիոսը⁴⁸ իր երկու եղբայրներ Կրիկորիկի և Պաղունի⁴⁹ հետ, նաև այն իսմայիլ հայր⁵⁰: Սրանք վերոհիշյալ Արգիրոսին նամակ զրեցին, թե դուրս կգան [Մելիտենեից], եթե ստանան խրիստովուլով⁵¹ հաստատված երաշխավորագիր, թե Վասասալիոսն ու իր եղբայրները կհաստատվեն Լարիսայում, որ Վասասալիոսը կգառնա Լարիսայի կլեյսուրարիս. ինչ որ եղավ, իսմայիլը՝ Սյումպոսիոնի կլեյսուրարիս, ինչ որ եղավ, իսկ Մելիասը՝ Եփրատիայում⁵² գտնվող Տրյուպիա⁵³ անապատ շրջանի տուրմարիս, ինչ որ նույնպես կատարվեց: Բայց Մելիտենեի [արաբները] հարձակվեցին և սպանեցին իսմայիլին, որից հետո Սյումպոսիոնը մնաց անտեր: Իսկ Վասասալիոսը ամբաս-

տանվեց, թե մտադիր է դավաճանելու, դրա համար նա արտորվեց, իսկ Լարիսան նորից դարձավ Սեբաստիայի տուրման, և այդտեղի դորավար նշանակվեց Եվստաթիոսի որդի Լևոն Արդիրոսը, որ հետագայում դարձավ մագիստրոս և սխոլերի դոմեստիկոս: Մելիասը գտնվում էր Եփրատիայում: Երբ Խարսիանոնի ղուբս նշանակվեց Կոստանդինը, վերոհիշյալ Մելիասը իջավ և գրավեց Լիկանդոս հին ամրոցը⁵⁴: Նա վերակառուցեց այն, ամրացրեց և այնտեղ հաստատվեց, իսկ քրիստոսասեր Լևոն կայսեր կողմից [Լիկանդոսը] դարձավ կլեյսուր: [Մելիասը] այնուհետև Լիկանդոսից անցավ Յամանգոսի⁵⁵ լեռը և այնտեղ կառուցեց մինչև օրս գոյություն ունեցող ամրոցը: Այն ևս կլեյսուրի հորջորջում ստացավ: [Մելիասը] գրավեց նաև Սյումպոսիոնը, որը նա դարձրեց տուրմարիսթյուն: Քրիստոսասեր տեր Կոստանդինի և նրա մայր Զոեի⁵⁶ ժամանակ Լիկանդոսն առաջին անգամ դարձավ զորավարություն. Լիկանդոսի առաջին զորավար նշանակվեց պատրիկ Մելիասը, որն այն ժամանակ Լիկանդոսի կլեյսուրարիս էր: Մելիասը հռոմայեցիների կայսեր հանդեպ տածած հավատարմության, ապա նաև սարակինոսների դեմ կատարած բազմաթիվ քաջագործությունների համար հետագայում արժանացավ մագիստրոսի պատվին:

Պետք է գիտենալ, որ Աբարան⁵⁷ Սեբաստիայի բանակաթեմի կազմում գտնվող տուրմա էր, իսկ տեր Ռոմանոսի ժամանակ կլեյսուր դարձավ...

Ք Լ Ո Ւ Խ 51

**ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՍՏԵՂԾՎԷՑ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ
ԳՐՈՄՈՆԻՈՆԸ, ԱՅԳ ԳՐՈՄՈՆԻՈՆԻ ՊՐՈՏՈԿԱՐԱՎՆԵՐԻ՝² ՄԱՍԻՆ
ԵՎ ՖԻԱԼԱՅԻ ՊՐՈՏՈՍՊԱԹԱՐԻ՝³ ՄԱՍԻՆ**

...Երջանկահիշատակ և ամենախիմաստուն Լևոն կայսեր օրոք Ֆիալայի պրոտոսպաթարն էր Հովհաննեսը, որի մականունն էր Թալասսոն⁴: Նրանից հետո՝ պրոտոսպաթար Պողոսոնը, իսկ նրանից էլ հետո պրոտոսպաթար Լևոն հայր⁵, մանգլավիտ Արսեն պրոտոսպաթարի⁶ հայրը: Սրանք, այն է պրոտոսպաթար Պողոսոնը և Լևոն հայր նավատորմիղի գրունգար⁷ պատրիկ նասարի

պրոտելատներն⁸ էին, իսկ քրիստոսասեր տեր Վասիլի օրոք հրա-
ժարվեցին նավատորմիղում ծառայելուց և դարձան կայսեր ագրա-
րիոնի պրոտելատներ: Երջանկահիշատակ ամենախմաստուն լևոն
կայսեր ժամանակ, երբ նա ստեղծեց դրոմոնիոնները, այդ մարդ-
կանց արիությունը և ծովում ունեցած փորձառությունը նկատի
առնելով, նրանց դարձրեց պրոտոկարավներ:

...Այնուհետև կայսրը Պողարոնին և լևոն հային նշանակեց
կայսերական նավատորմիղի տոպոտերետեսներ⁹...

Վերոհիշյալ լևոն հայր, հանգուցյալ մանգլավիտ պրոտոս-
պաթար Արսենի հայրը, վախճանվեց նավատորմիղի տոպոտերե-
տեսի պաշտոնում, իսկ պրոտոսպաթար Պողարոնը որոշ ժամա-
նակ անց նշանակվեց Կիբիրեոտների բանակաթեմի¹⁰ զորավար:

Պողարոնը, նշանակվելով տոպոտերետես, Ֆիալեի պրոտոս-
պաթար դարձավ պրոտոսպաթար Թեոփիլակտոս Բիմբիլիդեսը,
պրոտոսպաթար Հովհաննեսի, Թալասսոն մականվանյալի եղբոր-
որդին, և այդ պաշտոնում մնաց քրիստոսասեր տեր Կոստանդին
Ծիրանածինի առաջին մենիշխանության¹¹ ժամանակ մի քանի
տարի...

Գ Լ Ո Ւ Խ 53

ԽԵՐՍՈՆ ԱՄՐՈՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ¹²

Հռոմում Դիոկլետիսիանոսի թագավորության, իսկ Խերսոնում
Թեմիստոսի որդի Թեմիստոսի պսակակրության և իշխանության
ժամանակ¹³, Կրիսկոնորոսի որդի բոսպորացի Սավրոմատոսը¹⁴
հավաքելով Մեոտիս լճի¹⁵ շրջակայքում ապրող սարմատներին,
արշավեց հռոմայեցիների դեմ, գրավեց լազերի երկիրը, պար-
տության մատնեց բնիկներին և հասավ մինչև Ալիս գետը: Դիոկլ-
ետիանոս կայսրը իմանալով, որ լազերի երկիրը և Պոնտոսը
գրավվել են, սարմատների դեմ զորք ուղարկեց: Զորահրամանա-
տարն էր տրիբուն Կոստասը: Հասնելով Ալիս Կոստասը փորձեց
թույլ շտալ սարմատներին անցնելու Ալիսը: Բայց շկարողանալով
նրանց հաղթահարել, մտածեց, որ սարմատներին միայն մեկ ճա-
նապարհով կարելի է քշել, այն է՝ եթե Բոսպորոսի և Մեոտիս լճի
մոտակայքում ապրող [խերսոնիտները] նրանց պատերազմ հայ-
տարարեն և հարձակվեն [բոսպորացիների] ընտանիքների վրա:

Նա ենթադրում էր, որ երբ այդ մասին լսի Սավրոմատոսը, վերջ կտա պատերազմին և կվերադառնա...

Պետք է գիտենալ, որ Տամատարիսա¹⁶ ամրոցից դուրս կան բազմաթիվ նավթաբեր աղբյուրներ:

Պետք է գիտենալ, որ Զեխիայի¹⁷ Պաղե վայրում, որ գտնվում է Պապագիայի¹⁸ կողմում, և որտեղ բնակվում են զեխերը, կան նավթաբեր ինը աղբյուր: Ինը աղբյուրի նավթը մի գուլնի շէնրանցից ոմանք կարմիր, մյուսները դեղին կամ սև նավթ են ցայտում:

Պետք է գիտենալ, որ Զեխիայի Պապագի կոչված վայրում, որի մոտ է գտնվում Սապաբսի կոչված գյուղը, որ թարգմանաբար նշանակում է փոշի, կա նավթաբեր աղբյուր:

Պետք է գիտենալ, որ նույն շրջանում համուխ կոչված վայրում էլ կա նավթաբեր մի աղբյուր: Խամուխ՝ հնում այդ բնակավայրը հիմնադրողի անունն է, նրանից է այն համուխ կոչվել: Այդ վայրերը գտնվում են ծովից նույն ձիով գնացողի համար մեկ օր հեռավորության վրա:

Պետք է գիտենալ, որ Դերզենե բանակաթեմում¹⁹, Սապիկիու կոչված վայրին մոտիկ, ինչպես և Եպիսկոպիու կոչված վայրին [մոտիկ] կա նավթաբեր աղբյուր:

Պետք է գիտենալ, որ Յիլիապերտ²⁰ բանակաթեմում, Սրեխիավարաբսի²¹ մոտ կա նավթաբեր աղբյուր:

Պետք է գիտենալ, որ եթե երբևիցե Խերսոն ամրոցը ապրտամբվի և ցանկանա որևէ բան կատարել ընդդեմ կայսերական հրամանների, քաղաքում [Կոստանդնուպոլսում] եղած խերսոնական նավերը պետք է գրավել իրենց ապրանքներով հանդերձ: Նավաստիներին և ուղևորներին կալանավորել և բանտ նետել, որից հետո անհրաժեշտ է երեք վասիլիկոս ուղարկել՝ մեկին Արմենիականների բանակաթեմի ծովափը, մյուսին Պաֆլագոնիայի բանակաթեմի ծովափը, իսկ երրորդին Բուկելլարների բանակաթեմի ծովափը, որպեսզի վար դնեն բոլոր խերսոնական նավերը, գրավեն նավերն ու նրանց բեռները, իսկ մարդկանց կալանավորեն և պետական բանտերը նետեն, որից հետո իրենց կատարածի մասին զեկուցեն: Բացի այդ, այդ վասիլիկոսները պետք է արգելեն պաֆլագոնական, բուկելլարական նավերին, ինչպես և Պոնտոսին պատկանողներին հացահատիկով, գինիով և որևէ այլ պարենով կամ ապրանքով դեպի Խերսոն նավարկելը: [Խերսոնի] զորավարը նմանապես պետք է դադարեցնի Խերսոն ամրոցին տաս լիտր

ոսկու և երկու լիտր պակտոնի վճարումը և իսկույն հեռանա խերսոնից և գնա մի այլ ամրոց և այնտեղ հաստատվի:

Խերսոնացիք, եթե շճանապարհորդեն դեպի Ռոմանիա և շժախեն պեչենեգներից զնաժ մորթիներն ու մեղրամոմը, չեն կարող ապրել:

Խերսոնացիք, եթե Ամինուսից, Պաֆլագոնիայից և Բուկելլարներից, ինչպես նաև հարևան Արմենիակներից շներմուծեն անասուններ, չեն կարող ապրել:

ՎԱՍԻԼ Ի ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻ ԿԱՅՍԵՐ
ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

V I T A B A S I L I I

ԵՐԱՆԵԼԻ ԿԱՅՍՐ ՎԱՍԻԼԻ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՈՐ ՆՐԱ ԹՈՌ՝ ԿԱՄԱՎՆ ԱՍՏՈՒԾՈ
ՀՈՒՄԱՅԵՅԻՆԵՐԻ ԿԱՅՍՐ ԿՈՈՏԱՆԳԻՆԸ ԶԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՄԲ
ՔԱՂԵՑ ԶԱՆԱԶԱՆ ՇԱՐԱԳՐԱՆՔՆԵՐԻՑ ԵՎ ՎԱՍԱՀԵՑ ԴՐՉԻՆ

1. Ես մեծ ցանկութիւնն և մղում ունեի պատմութեան հավերժական և անմահ բերանի օգնութեամբ ամենակարևոր դեպքերի փորձն ու իմացութիւնը հաղորդել, մտադիր էի ինչ էլ լինի, դրի առնել Հոռոմեական կայսրութեան Իյուղանդիոնի ժամանակաշրջանի կայսրերի, նրանց ենթակա իշխանավորների, զորավարների և ենթազորավարների՝ յուրաքանչյուրի կատարած ամենակարևոր դործերը: Բայց դա գլուխ բերելու համար երկար ժամանակ, մեծ աշխատանք էր պետք, ապա և բազում գրքերի առկայութիւնն, պետական գործերից որոշ դադար, մի բան, որից մենք զուրկ էինք: Այդ իսկ պատճառով ես ստիպված գտա մի երկրորդ ելք, այն է՝ սկզբից մինչև վերջ շարադրել մեկ կայսեր կյանքն ու ամբողջ գործունեութիւնը, կայսր, որ կայսերական իշխանութիւնը անշափ վեհացրեց, որի անունը հոմանիշ է թագավորութեան¹, ով հոռոմայեցիների պետութեան և գործերին անշափ օգտակար եղավ: Ես մտահոգված էի, որպեսզի երկար ժամանակը ապագա սերունդների համար մոռացութեան շմատնի փարթամացած ծառի² արմատը, [աղբյուրի] ակը, որպեսզի հենց [Վասիլի] ընտանիքի անդամը³ լինի առաքինութեան տիպարը մատնացուց անողը, արձանը կանգնեցնողը, Վասիլի, որից նրա սերունդները պիտի օրինակ վերցնեն: Եթե աստված մեզ կյանք տա և մի փոքր շունչ քաշենք հիվանդութիւններից, եթե դրսից որևէ մեկը շխանգարի, գուցե շարադրենք մինչև մեզ հարատևած նրա տոհմի պատմութիւնը⁴ և ամբողջացնենք այն:

2. Արդ, խնդրո առարկա անձնավորութիւնը՝ Վասիլ կայսրը ծագումով Մակեդոնիայից էր⁵, ազգութեամբ հայ⁶ Արշակունի⁷: Այն պատճառով, որ վաղեմի Արշակը⁸, որն իշխեց պարթևների

վրա, հռչակվեց իր առաքինությամբ և մեծ փառքի հասավ, հետագայում և՛ պարթևների, և՛ հայերի, և՛ մարերի համար օրենք դարձավ, որ իրենց վրա ոչ մի այլ [հարստությունից] թագավոր չիշխի, այլ միայն Արշակի, միայն նրա սերնդից: Այսպիսով, վերոհիշյալ ժողովուրդների վրա թագավորում էին այդ հարստության շառավիղները: Հայերի արքան երբ վախճանվեց, ապստամբություն բռնկվեց և զահակալական պայքար ծավալվեց: Արտավանն ու Կլեյնեսսը՝ ոչ միայն կորցրին իրենց նախնյաց իշխանությունը, այլև կյանքից զրկվելու վտանգ կար, դրա համար նրանք փախչելով ապաստան գտան թագավորանիստ Կոստանդնուպոլիս քաղաքում: Այն ժամանակ հռոմայեցիների իշխանությունը գտնվում էր Զենոնի աներոջ՝ Լևոն Մեծի¹⁰ ձեռքում: Նա ընդունեց այս մարդկանց, իրենց ազնվական ծագման արժանի ձևով պատվասիրեց և թագավորանիստ քաղաքում ապրելու տեղն ու անհրաժեշտ ապրուստը ապահովեց: Այդ ժամանակ պարսից արքան իմանալով, որ խնդրո առարկա մարդիկ փախել են հայրենիքից և ապաստանել թագավորանիստ քաղաքը և թե կայսրերի կողմից ինչպիսի սիրալիր ընդունելության են արժանացել, նամակ գրեց նրանց և ետ կանչեց, իբրև թե որպես բարեկամի, խոստանալով վերականգնել նրանց հայրենական գահի վրա, բայց նա մտադիր էր այդ ճանապարհով իրեն ենթարկել [հայոց] ժողովրդին: Երբ նրանք ստացան [պարսից արքայի] նամակը և մտածմունքի մեջ էին իրենց անելիքի շուրջը, նրանց յպասավորներից մեկը այդ մասին տեղեկացնում է կայսեր և նրան հանձնում նամակը: Երբ պարզ դարձավ, որ պարսից արքայի՝ նրանց հրավիրելու նպատակը առավելապես [հայ] ժողովրդին իրեն ենթարկելն էր, քան նրանց իշխանության [վերականգնելը], և դա ոչ հրավիրվողների, ոչ էլ հռոմայեցիների պետության էր ձեռնտու, նրանք մտածում են այնպես անել, որ պարսիկների ծրագրերը ի դերև գան: Կայսրը նրանց փախստյան առաջն առնելու նպատակով, ավելի ընդարձակ կալվածներ շնորհելու և ավելի ապահով վիճակ ստեղծելու պատրվակով, պատշաճ ձևով Մակեդոնիտյի նիկե քաղաքը վերաբնակեցրեց կանանցով և երեխաներով (կանայք նրանց մոտ էին եկել հետագայում, թաքուն կերպով): Որոշ ժամանակ անց, երբ սարակինոսները աստիճանաբար հզորացան, ամբերմումնին¹¹ վաղեմի Արշակունիների շառավիղների հանդեպ նույն քայլին դիմեց՝ և նամակ դրելով նրանց հրավիրեց, իբրև թե իրենց նախնյաց իշխանության և գահին [տիրանալու] համար: Հերակլ կայսրը¹²

այդ բանն իմացավ. նամակը [կայսեր] էր ընձեռվել: Նա հասկացավ, որ [սարակինոսները] հրավիրում են նրանց ո՛չ թե ինչ որ շնորհ անելու, այլ իրենց՝ խորամանկների սեփական իշխանության ընդարձակման համար, (սարակինոսները հուսով էին, որ եթե [Արշակի] շառավիղներին իրենց ձեռքի տակ ունենան, ապա կարող են [հաւ] ժողովրդին հեշտությամբ իրենց կողմը գրավել, որովհետև վերջինս սեր էր տածում դեպի հին Արշակը): Ահա դրա համար կայսրը առավել ապահովության պատրվակով [Արշակի շառավիղներին] իսկույն տեղափոխեց Ֆիլիպպե, որը նույնպես Մակեդոնիայի քաղաքներից մեկն էր: Այնուհետև, ավելի նշանավոր քաղաքում բնակեցնելու և ավելի բարձր դիրքի արժանացնելու բարուրանքով, նրանց տեղափոխեց Ադրիանուպոլիս քաղաքը: Վայրը [հայերին] գուրեկավ, նրանք այնտեղ զգում էին ինչպես հարազատ երկրում և սեփական ժողովրդի մեջ, կարողություն կուտակեցին, անաղարտ ու մաքուր պահելով իրենց ազնվական ծագումն ու ազգային դեմքը:

3. Տարիներ հետո, երբ թագավորում էր Կոստանդինն իր մոր իրենեի¹³ հետ, այն Մայիկտեսը¹⁴, որ նույնպես Արշակի արյունակիցն էր, ինչ որ դեսպանությամբ կամ գործով լզալիս է հուշակավոր Կոստանդնուպոլիս քաղաքը: Նա պատահմամբ հանդիպում է իր մի ցեղակցին, որ լևոն էր կոչվում. նրա արտաքինից և հագուստից կռահեց, որ նա պատահական կամ նվաստ անձնավորություն չէ, այլ ազնվական և հայտնի մարդ: Նա խոսակցության բռնվեց նրա հետ, մտերմացավ և բարեկամացավ, մանավանդ երբ իմացավ նրա [հայկական] ծագման մասին: Այդ մարդու առաքինությունները գնահատելով, նախընտրեց նրա տանը բնակվել, օտարի հետ, քան թե սեփական տանը: Ապա և խնամիացավ նրա հետ, կնության առնելով նրա դուստրերից մեկին: Ահա այս զուգից ծնվեց հայրը այն անձնավորության, որին է նվիրված սույն պատմությունը: Նա հասակ առավ, ստացավ սքանչելի կրթություն ու դաստիարակություն, և աչքի ընկավ իր հոյակապ կազմվածքով և ֆիզիկական արտակարգ ուժով: Նա օժտված էր ամեն տեսակի առաքինություններով և շատերն էին ուզում նրա հետ խնամիանալ: Ադրիանուպոլսում էր ապրում մի ազնվական համեստ կին, որն իր ամուսնու մահից հետո խոհեմությամբ էր տանում այրիությունը (համբավ էր տարածվել, որն ամենևին էլ անհիմն չէր, որ նա Մեծն Կոստանդինից էր սերում)¹⁵: Իր ապրած

զըջանակում եղած կանանցից նա ամենից շատ այս կնոջը զնահատեց և ամուսնացավ նրա դստեր հետ, որն ազնիվ էր, մարմնով գեղեցիկ և ամոթխած: Ահա սրանցից առաջացավ թագավորական այս արամատը՝ Վասիլը, որ, ինչպես ասվեց, հոր կողմից սերում էր Արշակից, իսկ մայրը ազգակցական կապ ուներ Մեծ Կոստանդինի հետ¹⁶. և՛ հոր, և՛ մոր կողմից նա ստացավ Ալեքսանդրի վեհուկությունը: Ահա այսպիսի ծնողներից էր սերում Վասիլը¹⁷. հենց սկզբից էլ նա ուներ իր ապագա փառքի մասին վկայող բազում ապացույցներ. գլխի շուրջը՝ առաջին մազերի բուսնելու ժամանակ՝ կարմիր գիծ էր երևում, իսկ խանձարուրի վրա՝ ծիրանու գույն:

4. Մինչև այդ ժամանակ Արշակի շառավիղների սերունդը ինքն իր մեջ էր պարփակված, ինչպես առանձին տոհմ, թեև բնավելիով Ադրիանուպոլսում, հաճախ էր խնամիանում տեղացիների հետ: Երբ բուլղարների իշխան Կրումը¹⁸ դրժելով հոռմայեցիների հետ կնքած հաշտությունը, պաշարեց Ադրիանուպոլիսը և երկար ժամանակ մնալով այնտեղ, վերջը ստիպեց պարենի պակասությունից տանջվող [բնակիչներին] որոշ պայմաններով տալ քաղաքը, նա բոլոր բնակիչներին, այդ քաղաքի եպիսկոպոս Մանվելի հետ Բուլղարիա տեղափոխեց¹⁹: Բուլղարաց երկիրը բռնագաղթեցվեցին նաև Վասիլի ծնողները, դեռ խանձարուրում գտնվուլ իրենց երեխայի հետ: Այդ հրաշալի եպիսկոպոսը և նրա հետ եղած ժողովուրդը այնտեղ անարատ պահեցին իրենց քրիստոնեական հավատքը և բուլղարներից շատերին Քրիստոսի ճշմարիտ հավատքի կողմը ձգեցին (բուլղարների ժողովուրդը դեռ բարեպաշտություն չէր ընդունել)²⁰. նրանք ամենուրեք սերմանեցին քրիստոնեական վարդապետության սերմերը՝ սկյուֆներին²¹ կուպաշտության մոլորությունից հեռացնելով և բերելով դեպի լույսն աստվածաճանաչության: Դա շատ զայրացրեց Կրումի հաջորդ Մուտրագոնին²², որ չկարողանալով համոզել սրբազնագույն եպիսկոպոս Մանվելին և շատ այլ մարդկանց, ովքեր աչքի էին ընկել այդ գործում, հրաժարվել Քրիստոսից, անողոքաբար տանջեց և մարտիրոսական մահվան ենթարկեց: Վասիլի բազմաթիվ ազգականներ արժանացան մարտիրոսի փառքին, այնպես որ [Վասիլը] անմասն չէ նաև նման փառքից: Բայց աստված այցելեց իր ժողովրդին և հոգաց նրանց [հայրենիք] վերադարձի մասին. (բուլղարների իշխանը ի վիճակի չլինելով երկար ժամանակ դիմագրեց

հոռմեական ուժերին, նորից ենթարկվելու նշաններ էր ցույց տալիս): Երբ իշխանը իր մոտ հավաքեց հայրենիք վերադարձող քրիստոնյա ժողովուրդին, տեսավ մանուկ Վասիլին՝ գիշադեմ և շնորհալի, ժպտադեմ ու թուվոան, իր մոտ կանչեց և մի շատ մեծ խնձոր տվեց: Մանուկը առանց որևէ շար մտադրության, անվախ հենվեց իշխանի ծնկներին և իր բնական անմիջականությամբ ընդգծեց իր ազնվական ծագումը, այն աստիճան, որ իշխանը զարմացավ, իսկ նրա թիկնապահները ծածուկ կատաղեցին:

5. Կարձ ասած, աստուծո գթությամբ հայրենիք վերադարձան գերի քշված քրիստոնյա ամբողջ ժողովուրդը, այդ թվում նաև Վասիլի ծնողները, իրենց ամենաթանկագին որդու հետ միասին: [Վասիլի] հետ, դեռ մանկության օրերին մի հրաշալի բան կատարվեց, որը կանխագուշակությունն էր ապագա հաջողությունների: Ես կարծում եմ, որ սխալ կլինի լուծյամբ անցնել դրա կողքով: Ամառ ժամանակ նրա ծնողները գնացել էին իրենց սեփական դաշտը և դեկավարում էին հնձվորների աշխատանքը, զրդում նրանց ավելի լավ աշխատել: Օրը կես եղավ, արևն իր կեսօրվա ճառագայթներով արդեն շատ էր այրում և նրանք հասկերից ինչ որ վրան հյուսեցին և այնտեղ պաակեցրին երեխային քնելու, որպեսզի կիզիչ արևի ջերմությունն անվնաս անցկացնի: Երբ նրանք հնձվորներով էին զբաղված. մի արծիվ վայր խուժեց, նստեց վրանի վրա և բացելով իր թևերը. երեխային ստվեր արեց: Այդ բանը տեսնողները աղաղակ բարձրացրին, վախեցան, որ արծիվը կարող է երեխային կործանել: Հոգատար և մանկասեր մայրը աճապարեց դեպի որդին: Նա տեսավ, որ արծիվը իր թևերով ստվեր է անում որդուն, տեսավ, որ նա ամենևին էլ չվախեցավ իրենից, այլ ընդհակառակը՝ կարծես ուրախությամբ էր իրեն նալում, բայց այդ պահին ուրիշ բան անել չկարողացավ, և արծիվ վրա քար շարտեց: Արծիվը թռավ և հեռացավ: Քայց երբ մայրը վերադարձավ իր ամուսնու և աշխատողների մոտ, արծիվն առաջվա պես եկավ և մանկան վրա ստվեր արեց. տեսնողները նորից աղաղակ բարձրացրին, մայրը վազեց որդու մօտ, քար շարտեց, արծիվը հեռացավ, իսկ մայրը նորից վերադարձավ աշխատողների մոտ: Նախախնամությունը, ցանկանալով ցույց տալ, որ դա պատահական դեպք չէ, այլ կատարվում էր աստվածային կանխագիտությամբ, նույն բանը երրորդ անգամ կրկնվեց, այն է՝ արծիվը [ճախրեց] մանկան վրա, տեսնողներն աղաղակեցին, մայրը շտա-

պեց դեպի արծիվը, իսկ արծիվը հազիվ պոկվեց ու հեռացավ: Դա այդպես է. աստված՝ կատարվելիք մեծ իրադարձությունների մասին միշտ դեռ շատ առաջ նշաններ և ապացույցներ է տալիս: Նման դեպքը հետագայում ևս հաճախ էր պատահում նրան, և քնած ժամանակ արծիվը բազմիցս իրեն ստվեր էր անում²³: Բայց մայրն այն ժամանակ դեպքին՝ ոչ մի նշանակություն չէր տալիս: Նախքան բացահայտվեին [Վասիլի] առաքինությունները, այդ նշանների վրա, ինչքան էլ դրանք կարևոր լինեին, ուշադրություն չէին դարձնում և բացատրություն չէին փնտրում, ոչ ոքի մտքովն անգամ չէր անցնում, որ երբևիցե կարող է համեստ ու հասարակ այդ տանը նման [բախտ] մուտք գործել: Այն պատճառով, որ այս հարցի շուրջ երկարաբանելը կարող է [Վասիլին] գովաբանելու ինչ որ ձև համարվի, որ նրա մասին լավ բան ասելու նյութ չունենալն է մեզ ստիպում ծանրաբեռնել շարադրանքը, ահա նման կարծիք շտեղծվելու համար մի կողմ ենք թողնում այսպիսի պատմությունները, ինչպես և այն ամենը, ինչ վերաբերում է նրա մանկության տարիներին: Այժմ փութանք անցնել առաջ, հրաժարվելով անվերջ գովասանքներից, որոնք համարում ենք ոչ գովելի բան:

6. Մանկան դաստիարակության գործը իր վրա էր վերցրել հայրը, նա էր որդու անելիքի և ասելիքի խորհրդատուն, նա էր նրա ուսուցիչն ու դաստիարակը՝ բոլոր կարևոր ու գովելի արարքների: [Վասիլը] կենտավրոս Քիրոնի կարիքը չզգաց, ինչպես Աքիլլեսը, ոչ էլ օրենսդիրներ Լիկուրգոսի ու Սոլոնի, նա արտաքին կամ օտար [գիտությունների] ուսման կարիքն էլ չզգաց. նա միմիայն հոր մոտ ստացավ բարձր դաստիարակությունը, սովորեց լինել ակնածող ու բարեպաշտ՝ դեպի աստվածայինը, ամոթխած ու հնազանդ՝ ծնողների հանդեպ, գիշող դեպի տարեցները, բարեմիտ ու անկեղծ՝ դեպի տարեկիցներն ու ազգականները, ենթարկվող՝ իշխանավորներին և ողորմած՝ չքավորների հանդեպ: Նա ամեն ինչում փայլեց իր առաքինություններով, դեռ պատանի հասակում աչքի ընկավ իր խոհեմությամբ ու արիությամբ. նա սիրում էր և անչափ գնահատում շափավորությունը, ամենևին չէր արհամարհում հասարակ մարդկանց: Ահա այդ էր պատճառը, որ նա բոլորի սիրելին էր և ցանկալին:

7. Երբ նա մանկությունից անցնում է պատանեկության հասակին և ձեռնաճուփ լինում տղամարդուն վայել գործերի, վախ-

ճանվում է նրա հայրը և գնում հանդերձյալ աշխարհը: Տունը լցվեց սուղ ու ողբով, այրիացավ [Վասիլի] մայրը, որբացավ այդ ամենահզորը: Մնունդ առան վիշտն ու թախիժը, դրա վրա գումարվեցին նաև ապրուստ հայթայթելու, տան, մոր և եղբայրների հոգսերը: Նա շնչին էր համարում երկրագործության տված օրուտը, այդ աշխատանքն իսկ անվայել, ուստի որոշեց գնալ թագավորանիստ քաղաքը, ցուցաբերել իր անձնական առաքինությունները և այդ ճանապարհով ձեռք բերել և՛ իր, և՛ իր ընտանիքի կարիքները հոգալու միջոցներ, ավելի օգտակար և պիտանի լինել նրանց: Նա գիտեր, որ մարդկանց լավագույն ընդունակությունները ծաղկում են հենց մեծ քաղաքներում, մանավանդ մայրաքաղաքներում, որ մյուսներից մի քիչ ավելի աչքի ընկնող մարդը ավելի փայլուն բախտի է արժանանում: Նա գիտեր, որ մարդկանց առաքինությունները նվազ հայտնի, երկրորդական քաղաքներում բթանում են ու խամրում, ինչպես գյուղերում, որ եթե այդ առաքինությունները հանդես բերելու ասպարեզ չլինի, ոչ էլ գնահատող մարդիկ, ապա դրանք խունանում են և թառամում: Այդ պատճառով նա ձեռնտու և օգտակար համարեց գնալ թագավորանիստ քաղաքը: Բայց նրան ետ էր քաշում և ձեռքն ու ոտքը կապում դեպի մայրը տաժած սերը, նրա բեռը թեթևացնելու ցանկությունը, նամանավանդ որ մայրը հանգիստ ծերություն էր ուզում և պահանջում, որ որդին իր մոտ մնա և ցուցաբերի պետք եղած օժանդակությունն ու հոգատարությունը:

8. Բայց քանի որ պիտի աստուծո կամքը կատարվեր, այն, որ [Վասիլը] աստիճանաբար բարձրանալով հասներ այն տեղրորն իր համար էր կանխորոշված, երազներն ի վերջո համոզում են մորը լինել զիջող՝ տեղի տալ նրա քաղաք գնալու բուռն ցանկության առաջ: Գեռ ավելին, հենց ինքը՝ մայրը սկսեց խթանել և դրդել որդուն գնալ թագավորանիստ քաղաքը՝ ցույց տալու իր հոգու վեհությունը, իր արտակարգ քաջությունը: Մայրը երազում տեսել էր, որ իրենից ինչ որ հսկա մի ծառ է բուսել (այնպես, ինչպես Կյուրոսի մայրը [երազում] տեսել էր [իրենից բուսած] որթատունկը), մի ծաղկաշատ ու մրգաշատ ծառ, իր տան վրա կանգնած: Գետնից բարձրացող նրա հսկայական բունը ոսկուց էր, ճյուղերն ու տերևները ևս ոսկե: Նա այդ մասին պատմեց երազներ մեկնող մի մտերիմ մարդու և նրանից պատասխան ստացավ, թե դա նշանակում է, որ որդին արժանանալու է փայ-

լուն և մեծ բախտի: Փոքր անց նա երազում տեսնում է մի ծերունու, որի բերանից հուր էր ժայթքում. նա շարունակ ասում էր նրան, թե աստված քո սիրելի որդի Վասիլին տալու է հոռմեական թագավորության գալիսունը և դու պետք է դրդես նրան գնալ Կոստանդնուպոլիս: Վասիլի մայրը այդ ավետիսից ուրախացած ու բերկրացած, երկրպագեց ծերունուն և հարցրեց. «Դու ո՞վ ես, տեր, որ արժանի համարեցիր ինձ երևալ և բերել նման ավետիսներ»: Նա պատասխանեց. «Ես Եղիա Թեսալացին²⁴ եմ» ու անհետացավ: Նա զարթնեց և այդ բարի երազներից, ավելի ճիշտ, աստվածային հայտնություններից թևավորված ու կյանք ստացած, հենց ինքը սկսեց դրդել որդուն գնալ թագավորանիստ քաղաքը. որպես մայր նա խորհուրդ տվեց և աղաչեց նրան, որ իր հոգում մշտապես պահի երկյուղն աստուծո, իմանա, որ նախախնամության աչքը միշտ տեսնում է նրա յուրաքանչյուր արարքն ու մտածմունքը, այդ պատճառով թող նա ոչ մի վատ բան չգործի, այլ իր անձնական առաքինությունները պետք եղած ձևով դրսևորի, ոչ մի դեպքում չնսեմացնի իր նախնիների ազնվագարմությունը:

9. Դուրս գալով Թրակիայի Մակեդոնիայից, նա գնաց դեպի քաղաքների թագուհին, նպատակ ունենալով մտերմանալ ուժեղներից և երևելիներից մեկն ու մեկի հետ, մտնել նրա մոտ ծառայության և սպասավորության²⁵: Կտրելով միջանկյալ ճանապարհը և հասնելով թագավորանիստ քաղաքի Ոսկե դռները²⁶, օր ցերեկով անցավ նրանցից ներս, մոտեցավ հենց [այդ դռների] մերձակայքում գտնվող սուրբ վկա Դիոմեդեսի մենաստանը և ճանապարհորդությունից հոգնատանջ, նրա գարպասի առաջ, պատերի տակ անհոգ պառկեց հանգստանալու: Գիշերվա առաջին պահին վանահոր²⁷ երազում գալիս է վկա Դիոմեդեսը և հրամայում նրան դուրս գալ դեպի վանքի դարպասը, «Վասիլ» կանչել և նրան, ով պատասխանի իր կոչին, վանք հրավիրել և հյուրընկալել, տալով սնունդ, օթևան, հագուստ, ամեն մի օժանդակություն և մատուցել իր ծառայությունը, քանզի նրան աստված թագավոր է օծելու և նա է, որ պետք է վերականգնի և փառավորի այդ վանքը: Վանահայրը այդ տեսիլը համարեց երևակայության արգասիք, մտքի սին ստեղծագործություն և ոչ մի նշանակություն չտվեց: Նորից նիրհելով, երկրորդ անգամ է լսում նույն բանի մասին: Բայց լինելով քնաթաթախ, կիսաքուն վիճակում ոչինչ չարեց: Նա երրորդ անգամ է տեսնում վկային, որն արդեն նրան հրամայում էր

ոչ թե առաջվա պես հեզ ու հանդարտ, այլ սաստիկ սպառնալով փորձանքի ենթարկել, եթե շտապ շկատարի ասվածը: Այս անդամ նա հազիվ-հազ սթափվեց, աչքերից քշեց մահվան հարևան քունը, գնաց դարպասի մոտ և վկայի հրամանի համաձայն «Վասիլ» կանչեց: Նա իսկույն պատասխանեց. «Ահա ես, տեր, ի՞նչ ես հրամայում քո ծառային»: [Վանահայրը] նրան վանք հրավիրեց. տեսնելով, որ կեղտոտ է ու փոշոտ, դեմքն արևակեզ, մարդասիրաբար անհրաժեշտ հագատարություն և օգնություն ցուցաբերեց: Այնուհետև խնդրելով Վասիլին ոչ ոքի չհայտնել, իր մեջ պահել գաղտնիքը, նրան հայտնեց վկայի մարգարեությունը և երաշխիք խնդրեց [Վասիլից], որ գուշակության իրականացումից հետո նա կհիշի այգ: [Վասիլը] դա անհնարին բան համարեց ու մերժեց, ընդհակառակը, խնդրեց [վանահոր] միջնորդությունը որևէ հայտնի մարդու մոտ ծառայության ընդունվելու համար, մի բան, որ վանահայրը սիրով կատարեց: Նա [Վասիլին] ներկայացրեց կայսր Միքայելի²⁸ և կեսար²⁹ Վարդասի³⁰ մի տղապանին, որին փաղաքշորեն Քեոփիլիցես³¹ էին անվանում, մականունը Պեդեմենոս: Վերջինս այդ վանքի հանդեպ մտերմություն էր ցույց տալիս և հաճախ էր աչնտեղ սիրով լինում: Այս Քեոփիլիցեսը ուրախ մարդ էր, մեծահոգի և շատ էր ցանկանում իր ծառայության մեջ ունենալ ազնվական, գեղեցիկ, երիտասարդ, քաջությամբ և կորովի մարմնով աչքի ընկնող տղամարդկանց և նրանցով հպարտանալ ու պարծենալ: Նա այդ տղամարդկանց իսկույն հագցնում էր մետաքսե հանդերձներ և այլ համազգեստներ: Ահա այս մարդկանց թվին դասվեց և երիտասարդ նորակոչիկ Վասիլը: Քեոփիլոսը, տեսնելով, որ Վասիլը ֆիզիկական ուժով և մտավոր ընդունակություններով մնացածներին շատ էր գերազանցում, նրան նշանակեց իր պրոտոստրատորը³²: Սերը նրա հանդեպ օրեցօր աճում էր. նա հիանում էր նրա անձնական բարեմասնություններով, նրա, ով աչքի էր ընկնում և՛ ֆիզիկական ուժով, և՛ մտավոր ընդունակություններով, իսկ բոլոր հրամանները կատարում էր արագ և անթերի:

10. [Վասիլի] մայրը անվերջ մտահոգության մեջ էր [որդու] համար, որովհետև ոչ մի լուր չէր ստանում նրա բարեհաջող տեղավորվելու մասին: Նա հուսաբեկ էր եղել և տրտմության մեջ ընկել, երբ նորից երազում տեսնում է իր բակում նոճու նման մի ծառ՝ ոսկե տերևներով, ոսկե ճյուղերով ու բնով, որի գագաթին

նստած էր իր որդի Վասիլը: Նա զարթնեց և հաջորդ օրը երազը պատմեց բարեպաշտ մի կնոջ, որը գիշեր-ցերեկ Աննայի³³ նման շէր հեռանում աստուծո տաճարից և ժամանակն անց էր կացնում աղոթքներով ու պահեցողությամբ: Այդ կինը նրան ասաց ուրախ լինել որդու համար և մեկնեց երազը, թե այն հաստատ վկայում է, որ քո որդին հոռոմայեցիների կայսր պիտի դառնա: Նախապես իմացածի վրա ահա այս էլ գումարվեց և մայրն այլևս որդու համար չէր տխրում ու թախծում, այլ հուսադրված կորով ստացավ, թե ավորվեց երկնային օժանդակությունից, նորից երջանիկ զգաց իրեն:

11. Այն ժամանակները Վասիլի տեր Թեոփիլոսին կայսր Միբայելը և կեսար Վարդասը ինչ-որ պետական գործով Պելոպոնես էին ուղարկել: Թեոփիլոսին էր ուղեկցում նաև Վասիլը, որ կատարում էր իրեն հանձնարարված պարտականությունը: Վերոհիշյալ Թեոփիլոսը հասնելով Աքայայի Պատրա քաղաքը, մտավ նախակոշ Անդրեաս [առաքյալի] տաճարը աղոթելու, իսկ Վասիլը իր ծառայության հանգամանքների բերումով շկարողացավ ուղեկցել նրան և ստիպված եղավ ավելի ուշ մենակ գնալ այդ տաճարը՝ հատուցելու դեպի առաքյալը տածած հարգանքը: Այնտեղ սպասավորող մի վանական, որ ժամանակի մեծ մասն անց էր կացնում առաքյալի տաճարում, երբ Թեոփիլոսը ներս մտավ, ոտքի շկանգնեց, որևէ բան չմաղթեց, ոչ էլ որևէ բան ասաց նրան: Նա ամենևին չերկյուղեց նրա հետ եղող թիկնապահներից, անգամ նրա փառահեղ արտաքինից: Բայց հետո, երբ Վասիլը ներս մտավ, նա, ինչպես դա արվում է ինչ-որ շատ երևելի մարդկանց նկատմամբ, ոտքի կանգնեց և նրան ողջունեց սովորաբար կայսրերին ուղղվող ողջույնով: Պատահմամբ այնտեղ գտնվող մարդիկ ականատես և ականջալուր լինելով դեպքին, այդ մասին հայտնեցին տեղի մեծահարուստ և ազնվական մի կնոջ, որն իր ամուսնու անունով կոչվում էր Դանելիս³⁴: Կինը փորձով գիտեր, որ վանականը կանխատեսելու շնորհքով է օժտված. առանց հապաղելու, նա իր մոտ հրավիրեց նրան և սկսեց պախարակել. «Ո՞վ հոգևոր հայր, գու ինձ այսքան ժամանակ է գիտես, որ ես այս վայրում եմ՝ դիրքով, ե՛լ իշխանությամբ շատերից բարձր եմ, բայց երբ հանդիպում ես ինձ, ո՛չ ոտքի ես կանգնում, ո՛չ էլ ողջունում, նման պատիվ դու չես ցուցաբերել նաև ո՛չ իմ որդուն, ո՛չ էլ թոռան: Արդ, ինչո՞վ բացատրել այն, որ դու կանգնում ես և թագավորավայել պատվում հասարակ ու անհայտ մի օտարականի»: Բարե-

պաշտ վանականը պատասխանեց և ասաց. «Իմ կարծիքով նա պատահական մեկը չէ, իմ տեսածը Քրիստոսի կողմից օծված հոռմայեցիների մեծ կայսրն է, դրա համար կանգնեցի և ողջունեցի: Եթե մեկը արժանանում է աստուծո պատվին, ապա պարտադիր է, որ նրան պատվեն նաև մարդիկ»: Վասիլի տերո այդ վայրերում որոշ ժամանակ մնալուց հետո, և կատարելով իրեն վստահված պետական պարտականությունները, որոշեց վերադառնալ թագաւորանիստ քաղաքը: Վասիլը սակայն տկարության պատճառով մնաց տեղում: Նա անհրաժեշտ հոգատարության հանդիպելով առողջացավ և պատրաստվում էր նույնպես վերադառնալ: Բայց վերոհիշյալ կիրնր՝ Դանելիսը հրավիրեց նրան և արտակարգ շուքով ընդունեց: Նա շատ խոհեմ ու հեռատես վարվեց, ինչպես այն մարդը, որ սերմ է գցում բերրի հողի մեջ, բաղմապատիկը քաղելու ակնկալությամբ: Նա [Վասիլին] տվեց բազում ոսկի, իր սպասավորության համար երեսուն ստրուկ, ինչպես նաև մեծ հարստություն՝ հանդերձների և այլ զանազան իրերի ձեռով, նախօրոք ոչ մի բան չխնդրելով նրանից, այլ սոսկ այն, որ նա իր որդի Հովհաննեսի հոգևոր եղբայրը դառնա³⁵: [Վասիլը] մի կողմից տեսնելով իր համեստ գիրքը, մյուս կողմից կնոջ փառահեղությունը, անհարմար գտավ դիմել նման քայլի և մերժեց առաջարկը: Բայց երբ իրեն շատ խնդրեցին, տեղի տվեց: Դրանից հետո [Դանելիսը] կարծես ավելի համարձակություն ստացած, սլարզ ասաց նրան, թե աստուծո համար դու մեծ մարդ ես, նա քեզ մեծ պատվի է արժանացնելու և ես քեզնից ոչինչ չեմ խնդրում կամ պահանջում, այլ միայն այն, որ դու սիրես մեզ և մեր հանդեպ ողորմած լինես: [Վասիլը] պատասխանեց, որ եթե դա իրականանա, թող դառնա ամբողջ գավառի տերը: Դրանից հետո նա ճամփա ընկավ և գնաց թագավորանիստ քաղաքը՝ իր տիրոջ մոտ: Ձեռք բերած դրամով նա Մակեդոնիայում գնեց մեծ կալվածներ և բոլոր իր ազգականներին բարեկեցիկ դարձրեց, ինքն էլ հարուստ դարձավ՝ ինչպես առաքինություններով, այնպես էլ կալվածներով և դրամով: Բայց և այնպես նա իր տիրոջ մոտ մնաց և ծառայում էր նրան:

12. Մի օր սխուլերի դոմեստիկոս³⁶ պատրիկ Անտիգոնոսը արքունի ապարանքին կից կայսերական տներում ճոխ ընդունելություն կազմակերպեց և իր հոր Վարդասին նշանակեց հեստիատոր³⁷ և դետիմոն³⁸: Կեսարը ճաշկերույթի գնաց, իր հետ վերցնե-

յլով սենատորների մեծ մասին, իր ազգականներին և մտերիմներին: Նրանց թվում նաև բուլղար բարեկամներին³⁹, որոնք սովորաբար այն ժամանակները թագավորանիստ քաղաքում էին լինում: Ճաշկերույթին որպես կեսարի ազգական ներկա էր նաև Վասիլի տեր Թեոփիլոսը՝, ինչպես և պատրիկ Կոստանդինը⁴⁰, այժմյան գրոմոսի լոգոթետ⁴¹, մեծ և անկաշառագույն փիլիսոփա նշանավոր պատրիկ Թովմայի հայրը: Բուլղարներն ի բնե ինքնահավան և պարծենկոտ մարդիկ են. նրանք այն ժամանակ իրենց հետ էին բերել մի բուլղարի, որը շատ ուժեղ ըմբիշ էր և համարյա թե ոչ ոքի չէր հաջողվել նրան մարտում զգետնել: Բուլղարները ոչ միայն հպարտանում էին նրանով, այլ չափից դուրս պարծենում: Կերուխումը երկարեց և ուրախությունը սեղանի շուրջ ծավալվեց, երբ այդ կարճահասակ Թեոփիլոսն ասաց կեսարին, թե տեր, ես մի մարդ ունեմ, որը, եթե թույլ տաս, կըմբշամարտի այս անուն հանած բուլղարի հետ: Հռոմայեցիների համար դա մեծ խայտառակություն է և ոչ ոք չի փակի [բուլղարների] պարծենկոտ բերանը, եթե սա առանց պարտվելու գնա Բուլղարիա: Կեսարը թույլատրեց: Վերոհիշյալ պատրիկ Կոստանդինը, որը նույնպես ծագումով հայ էր և այդ իսկ պատճառով Վասիլին շատ սիրելի, տեսավ, որ այն վայրը, որտեղ պետք է ըմբշամարտեն, թաց է. վախենալով, որ հանկարծ Վասիլի ոտքը կսայթաքի, կեսարից խնդրեց գետնին փայտի թեփ շաղ տան: Այդ անելուց հետո Վասիլը կովի բռնվեց բուլղարի հետ, նրան իսկույն սեղմեց, ճզմեց և կարծես խոտի թեթև խուրձ լինեք, անհոգի մարմին, կամ էլ չոր ու թեթև բրդի գեղ, հեշտությունք բարձրացրեց սեղանի վրա և շարտեց: Մարդ չկար, որ չհիանար Վասիլի վրա, չգովեր նրան: Նույնիսկ բուլղարներն ապշեցին [Վասիլի] անչափ ճարակության և ուժի վրա ու պապանձվեցին: Ահա այդ օրից սկսած ամբողջ քաղաքով մեկ սկսեց տարածվել Վասիլի համբավը, նրա անունը ամենքի շրթներին էր, և բոլորը հիանում էին նրանով:

13. Միքայել կայսրը ազնվացեղ, սիրուն ու բարձրահասակ, քայց և անսանձելի, անկարգ, ըմբոստ ու անսաստ մի ձի ունեք: Բոլորը հիանում էին նրա գեղեցկությամբ ու արագավազությամբ: Բայց երբ նա հանկարծ կապը կտրեք կամ որևէ ձևով աղատ արձակվեք, շատ դժվար էր նրան սանձահարել և նա մեծ գլխացավանք էր պատճառում ձիապաններին: Մի օր կայսրը այդ ձին հեծած որսի է դուրս գալիս և գուրգի հարվածով խփում մի նապաս-

տակ: Կայսրն ուրախացած իջնում է ձիուց, որ գնա նապաստակին մորթի: Զին ազատություն ստանալով փախչում է: Շատ մարդիկ են ընկնում նրա ետևից, նրանց թվում և ախոռապետները, մանգլավիտներ և նրանց սպասավորները, բայց անհնարին է լինում ձին բռնել: Կայսրը զայրացած հրամայում է ձին բռնել և կտրել նրա ետևի ոտքերը: Կեսար Վարդասը խնդրում է կայսեր, որպեսզի մի փոքր անկարգության համար իզուր տեղը կորստյան շժատնի հոյակապ ձիուն: Վասիլը իր տիրոջ մոտ էր և նրան դիմելով ասաց. «Եթե ես մոտենամ կայսեր ձիուն և իմ ձիու վրայից թռնեմ կայսեր ձիու վրա, ապա կայսրը շի զայրանա իմ դեմ, չէ՞ որ ձին հարդարված է կայսերական ֆալարներով»⁴²: Այդ մասին հաղորդեցին կայսեր, իսկ վերջինս թուլատրեց և Վասիլը պատրաստակամությամբ ու վարպետորեն գործը գլուխ բերեց: Կայսրը, տեսնելով այդ, հիացավ նրա քաջությամբ, ապա նաև նրա վարպետությամբ ու խոհեմությամբ և իսկույն Թեոփիլիցեսից վերցնելով, դասեց նրան կայսերական ստրատորներին⁴³ շարքը: Տեսնելով, որ Վասիլը ամեն ինչում շատ է տարբերվում մյուսներից, սիրեց և կապվեց նրա հետ: Իսկ երբ նա բազմիցս աչքի ընկավ կայսեր առաջ, վերջինս նրան բարձրացրեց պրոտոստրատորի աստիճանին:

14. Մի օր հայտարարվեց, թե որսի են գնալու Ֆիլոպատիոն⁴⁴ կոչված վայրը: Մասնակցում էր նաև պրոտոստրատորը, որը կարգի համաձայն ձի հեծած գնում էր կայսեր առջևից, իր դոտուն կապված թագավորական զուրզը, որը սովորաբար վարդուկիոն էր կոչվում: Որսի մասնակիցների բարձրացրած աղմուկից վախեցած, անտառից դուրս թռավ մի հսկայական գայլ. բոլորը սարսափեցին ու շփոթվեցին: Վասիլը հարձակվեց նրա վրա, շարտեց թագավորական վարդուկիոնը, որը դիպչելով գազանի գանգին, փշրեց այն: Կեսարը, որը կարգի համաձայն գնում էր կայսեր ետևից, տեսնելով կատարվածը, իրեն ուղեկցող մտերիմներից և ծանոթներից ոմանց ասաց. «Ես գիտեմ, այս մարդն է, որ մեր ամբողջ տոհմը պիտի կործանի»: Նրա կանխատեսությունը բխում էր այն բանից, որ [Վասիլի] համար ամեն ինչ բարեհաջող ու բարեպատեհ վախճան էր ունենում, մի բան, որ իր հերթին ուժեղացնում էր կայսեր համակրանքը դեպի նա: Եվ դա դեռ բոլորը չէր. պատմում են, որ [Կեսարը] այն ժամանակ ամենախիմաստուն և կոն փիլիսոփայի⁴⁵ հետ բազմիցս ունեցած խոսակցու-

թյան ընթացքում լսել էր, թե ձեր տոհմը ըստ իս կկործանվի մի պատանու ձեռքով, իսկ հետապայում, երբ Վասիլն արդեն հրապարակ դուրս եկավ, [Լևոնը] մատնացույց անելով նրան, ասաց կեսարին. «երբ ես խոսում էի ձեր տեղը գրավողի մասին, հենց սրան նկատի ունեի»: Այդ էր պատճառը, որ կեսարը կասկածանքով էր նայում [Վասիլին] և շարունակ որոգայթներ լարում նրա դեմ, թեպետև անզոր էր կանխել աստվածային, նախօրոք որոշված կամքը: Ճակատագիրը ոչ այնքան անսպասելի է, ինչքան անխուսափելի: Թեև այս բոլորը շեղում է բուն նյութից, բայց և այնպես հարցի հետ առնչություն ունի:

15. Կայսրը շատ էր սիրում որսի գնալ և, մի փոքր անց, պտույտ կատարելու համար գնաց Արմամենտարիա⁴⁶ կոչված վայրը: Տեղում սեղան տրվեց, որին մասնակցեց և կայսրը իր հարազատ մոր՝ Թեոդորայի⁴⁷, իր ազգականների և սենատորներից ամենամտերիմների հետ: Կայսեր թույլտվությամբ հրավիրվեց նաև պրոտոստրատորը և նա ևս նստեց [սեղանի] շուրջը: Թագուհի Թեոդորան սկսեց ավելի հաճախակի նայել ու վերից վար շահել, ավելի ուշադիր ուսումնասիրել և զննել [Վասիլին]: Մի փոքր անց ինչ-որ նշան տեսնելով նրա վրա, ուշաթափվեց: Զրոյ ու վարդաջրով հազիվ ուշքի բերեցին նրան, որից հետո ներկաները հեռացան: Երբ նա ուշքի եկավ և սթափվեց, իր որդին՝ կայսրը հարցրեց, ի՞նչ պատահեց, ինչո՞ւ այսպես հանկարծակի ուշաթափվեց: [Մայրը] հազիվ սթափված ասաց. «Ո՛վ տեր և իմ որդի: Նա, ում մասին քո հայրն⁴⁸ ասում էր, թե մեր տոհմը կործանելու է, հենց սա է, որին դու Վասիլ ես անվանում. այն նշանները, որոնց մասին ասաց քո հայրը, թե կունենա մեզ ժառանգողը, հենց այդ մարդն ունի: Ես մի սպահ պատկերացրի ամբողջ դժբախտությունը, մեր կործանումը իմ աչքի առջև եկավ, դրա համար շփոթվեցի և ուշաթափվեցի»: Կայսրը հանգստացրեց մորը, ուշքի բերեց և մխիթարելով ասաց. «Դու սխալվում ես, մայր, այս մարդը հասարակ մեկն է, շատ միամիտ: Նա մի բան ունի միայն, քաջություն, ինչպես հնում Սամփսոնը և ուրիշ ոչինչ, նա մեր օրերում հանդես եկած ինչ-որ Ենակ է կամ նեբրովոլ⁴⁹, դու նրանից մի՛ երկյուղիր, մի՛ ունեցիր որևէ շար կասկած»: Ահա այն ժամանակ աստուծո կողմից պահպանվող Վասիլը այսպես խուսափեց այդ կոհակից:

16. Այդ տարիներին կայսեր պարակիմոմենտսն⁵⁰ էր ներքինի պատրիկ Դամիանոսը, ազգությամբ սլավոն. սա տառապում էր իշխանամոլության ախտով և հաճախ մեղադրում էր կայսեր առջև ոմանց, թե նրանք ինչպես հարկն է շեն վարում պետական գործերը: Նա հատկապես ընդգծում էր կայսեր մորեղբոր՝ կեսար Վարդասի անունը, թե նա զավթել է իշխանության մեծ մասը, թե նա հաճախ դուրս է դալիս իր իրավունքների սահմաններից: Նա քննադատում էր կեսարի ղեկավարման ոճը, իրականությունը ծուռ հայելու մեջ ցույց տալով կայսեր: Կեսարը իր մտերիմ ընկերներին և հարազատ խորհրդատուներին ու խորհրդականներին իմանալով այդ մասին, լարվեց Դամիանոսի դեմ: Նա կայսեր առաջ շատ շարախոսեց նրան, իր ամբաստանությունը վարպետորեն ձևակերպեց և կարողացավ ի շիք դարձնել կայսեր դեպի Դամիանոսն ունեցած բարյացակամ վերաբերմունքը: Նա նույնիսկ համոզեց [կայսեր] [Դամիանոսին] հեռացնել գրաված պաշտոնից: [Դամիանոսի] պաշտոնանկ արվելուց հետո նրա պաշտոնը որոշ ժամանակ թափուր մնաց: Նախախնամության կամքի առջև խոհեմությունն անզոր է, իսկ խորամանկությունն իր փորած վոսի մեջ է ընկնում: Երբ կեսարը և շատ ուրիշներ կայսեր խորհուրդ էին տալիս և թաքուն ջանքեր թափում, որ այդ պաշտոնը տրվի այս կամ այն անձնավորության, կայսրը նրանց համար միանգամայն անսպասելի Վասիլին է նշանակում պարակիմոմենտսն⁵¹, պատվելով նրան պատրիկի աստիճանով և կնություն տալով մարմնով ու դեմքով գեղեցիկ, համեստությամբ գրեթե բոլոր ազնվական կանանց գերազանցող մի աղջկա, այն ժամանակ ազնվությամբ ու խոհեմությամբ հռչակված Ինգերի⁵² [ղոտեր]: Երբ այդ կատարվեց, վերջացավ և կեսարը տեսավ, որ կայսեր համակրանքը դեպի Վասիլը օրեցօր աճում է, նախանձից վառվում էր, սարսափում ապագայից⁵³, նա հայհոյում էր ու կշտամբում, անվանելով անխելք ու շարամիտ նրանց, ովքեր իրեն խորհուրդ էին տվել և դրդել Դամիանոսի ոտքի տակը փորել, ասելով. «Ես պետք եղածից ավելի հավատք ընծայեցի նրանց և մի աղվես դուրս շարտելով, նրա տեղ մի առյուծ ներս բերեցի, որը մեզ բռնորիս լափելու է ու կուլ տալու»⁵⁴:

17. Միքայել կայսրը իր մորեղբայր կեսար Վարդասի հետ արշավանքի էր դուրս եկել դեպի Կրետե: Կեսարը սկսել էր ավելի խիստ քաղաքականություն վարել, իրեն վերապահում էր շատ

ավելի լայն իրավունքներ և հրամաններ արձակում: Այդ պատճառով [կեսարի] դեմ ավելի հաճախ էին բողոքներ հղվում Միքայել կայսեր: Երբ նրանք հասան Կեպոյ վայրը (այն գտնվում է Թրակեսիոն բանակաթեմում, Մեանդրոս [գետի] ափին), կամ պատահամբ, կամ էլ շտապողականության պատճառով կայսեր վրանը խփվեց տափարակ և ցածրադիր վայրում, իսկ կեսարի վրանը՝ ցից և բարձր տեղում: Նրանք ուղքեր դեռ վաղուց չէին կարողանում կեսարին հանդուրժել և ատում էին նրան, ուզեցին օգտվել առիթից և բազում մեղադրանքներ բարդեցին նրա վրա, թե նա այն աստիճան է ամբարտավանացել, որ սկսել է բացահայտորեն անարգել ինքնակալին, որ փառասիրությունը նրան հասցրել է այնտեղ, որ չբավարարվելով մինչ այդ արածով, ջանացել է, որպեսզի ինքնակալի վրանը ցածր և հասարակ երևա. իսկ սեփականը՝ ամեն տեղից նկատվող և բարձր: Կայսրը հավատաց նրանց խոսքերին և միացավ նրա դեմ կազմակերպված դավադրության, համաձայնվեց նրան սպանելու մտքին ու վճռին: Բայց և այնպես նա ի վիճակի չէր բացահայտ նրա դեմ որևէ բան ասելու կամ արտահայտելու, որովհետև կեսարը փաստորեն իրեն հավասար դիրք էր գրավում, իր շափ իշխանության մասնակից էր, ապա և այն պատճառով, որ բոլորը վախենում էին նրա հետերիայից՝ թիկնապահ զորքից և կազմակերպությունից. բոլոր իշխանավորներն ու զորավարները նրա կողմնակիցներն էին, նրան էին ենթարկվում, քան կայսեր, քանզի նա ավելի հմուտ էր պետական գործերում և բոլոր հարցերին ճիշտ լուծում էր տալիս, և որ ամենակարևորն է, [կեսարի] որդին՝ անթիպատ պատրիկ Անտիգոնոսը այն ժամանակ կայսերական սխոլերի գոմեստիկոսն էր: Հակառակ դրան, կայսրը գտավ այնպիսի մարդկանց, որոնք միացան իր ծրագրին և խոստացան իրականացնել [կեսարի] սպանությունը: Առավոտյան, ընդունված կարգի համաձայն, կեսարը, թեև վատ նախազգացումներ ուներ, եկավ կայսեր վրանը. իրենց անելիքի շուրջը խորհրդակցելու համար: Կայսրը, ենթադրելով, որ նրան սպանելու հարմար առիթը ներկայացել է, նշան արեց պատրիկ Սմբատին⁵⁵, որն այն ժամանակ դրոմոսի լոգոթետն էր (սա կեսարի փեսան էր, ամուսնացել էր նրա դստեր հետ և համամիտ էր [կեսարի կյանքի] դեմ ուղղված ծրագրին), որպեսզի նա գնա և ներս բերի նրանց, ուղքեր պետք է [կեսարին] սպանեին: Նա դուրս եկավ, տվեց նախապես որոշված աղղանշանը, այն է՝ դեմքը խաշակնքեց, բայց սպանությունն ի կատար

ածողները վախկոտ գտնվելով երկյուղեցին, այդ սարսափելի ու ահավոր արբարքը կատարելու պահին վարանեցին և այդպիսով ժամանակ վատնվեց: Կայսրն ընկավ անելանելի վիճակի մեջ. արքունիքի ինչ-որ սպասավորի միջոցով նա իմացավ, որ նրանք վախեցել են, վհատվել, որ որոշել են գործը հետաձգել, գործ, որ միայն խիզախ միտքն ու խելքը, քաջությունը կարող է իսկապես իրագործել: [Կայսրը] իր հավատարիմ մարդկանցից մեկին ուղարկում է պարակիմոմենոս պատրիկ Վասիլի մոտ և երկյուղով հայտնում նրան, որ եթե անհապաղ չբաջալերես այս ձեռնարկության համար նախատեսված մարդկանց և շղրդես նրանց իսկույն գործի անցնել, ապա հաստատ գիտեմ, որ ես եմ սպանվելու նրա կողմից, քանզի անհնարին բան է, որ նա շիմանա իմ՝ իր դեմ ծրագրածը և վերջին հաշվով փաստորեն դուք կլինեք ինձ սսլանողներն ու խողխողողները: Վասիլը, լսելով այդ, անհանգստացավ, որ հանկարծ կայսեր դժբախտություն կպատահի. նա ավելի համարձակ դարձրեց վախկոտներին, երկչոտներին՝ քաջարի և դրդեց ի կատար ածել կայսեր ծրագիրը: Նրանք կարծես մոլեգնած, իսկույն խուժեցին կայսեր վրանր: Կեսարին պարզ դարձավ, և դա իհարկե այդպես էր, որ իր վրա են նրանք գալիս և ընկավ կայսեր ոտքերին: Դավադիրները նրան քաշեցին այնտեղից և կայսեր ներկայությամբ սրախողխող արեցին⁵⁶: Ապրիլ ամսի տասներմեկն էր, ինդիկտիոնի տասնչորսերորդ տարին: Կայսրն իսկույն շեղյալ է հայտարարում արշավանքը և վերադառնում թագավորանիստ քաղաքը:

18. Նախախնամությունը Վասիլին խոհեմորեն առաջ էր մղում ցանկացած ուղղությամբ: Արշավանքից վերադառնալուց անմիջապես հետո կայսրը որդեգրում է նրան (ինքը ոչ մի երեխա չունեք) և արժանացնում մագիստրոսի ամենափառավոր աստիճանին: Լոգոթետ Սմբատը այդ կապակցությամբ նախանձից պայթում էր. չկարողանալով տեսնել օրեցօր բարգավաճող և իր նախանձը գրգռող մարդուն՝ պատճառաբանելով, որ շի կարող այլևս թագավորանիստ քաղաքում ապրել, նա հրաժարվում է իր զբաղեցրած պաշտոնից և խնդրում Հոնիայի, այսինքն թրակեսիոն բանակաթեմի զորավարությունը: Կայսրը ընդառաջեց խընդիրքին և նրան նշանակեց հիշյալ բանակաթեմի զորավար: Փոքր անց պետական գործերը սկսեցին սպառնազին ալեկոծվել, իշխանությունը ցնցվում էր, փնտրում իրեն կայունացնողին. կայսրը

ամեն ինչի ընդունակ էր, բացի պետական գործերն ինչպես հարկն է տնօրինելուց: Անցյալում նա շատ բանի մասին գաղափար չուներ, իշխանության խնամակալ կեսարը պետք եղածն անում էր և փաստորեն նրա ձեռքում էին գտնվում պետական գործերը և երկրի կառավարման ամբողջ հոգսը: [Այժմ] և՛ սենատորները, և՛ պետական գործիչները, գրեթե բոլորը, ովքեր պետական գործերի հետ որևէ առնչություն ունեին, ապա նաև զորքն ու ամբողջ քաղաքային բնակչությունը դժգոհություն էին արտահայտում և բողոքում կայսեր դեմ: Կայսրն իր մտերմագույն մարդկանցից իմացավ այդ մասին և կարծես մի փոքր սթափվեց. նա համոզվեց ոչ միայն իր՝ դեպի հասարակաց գործերն ունեցած անհոգ ու անգոսնելի վերաբերմունքի, այլև իր անընդունակության և անկարողության մասին: Նա վախեցավ, որ ամբոխը խռովություն և ապստամբություն կբարձրացնի, ուստի որոշեց իշխանության և պետական գործերի աջակից ունենալ և քանի որ մի փոքր առաջ որդեգրել էր Վասիլին, որին համարում էր ոչ միայն քաջ, այլև շատ խոհեմ մարդ և [համոզված էր], որ նա կարող է դարձանել երկրի կառավարման գործում իր ունեցած անընդունակությունը, բացի այդ, քանի որ այդ բանին էր մղում նաև աստվածային նախախնամությունը, նա հաստատում է իր որոշումը Վասիլին կայսր հայտարարելու մասին: Այն պատճառով, որ նման մտադրության իրականացմանը համագործակցում էր աստված, սուրբ Պենտեկոստեի օրը, երբ Հոր Մխիթարիչ [հոգին] նստավ մեր Քրիստոս աստուծո աշակերտների վրա, աստվածային իմաստության անունը կրող հռչակավոր տաճարում⁷ Վասիլի գլխին դրվում է թագավորական թագը՝ ձեռամբ օրվա կայսր Միքայելի, և ընտրությանմբ ու որոշմամբ Քրիստոսի՝ հավիտենական թագավորի⁵⁸: Մայիս ամսվա քսանվեցն էր, հռոմայեցիների ինդիկտիոնի տասներջորսերորդ տարին⁵⁹:

19. Սմբատն իր կառավարած բանակաթեմում իմանալով այդ դեպքի մասին, չկարողացավ իրեն կրժոտող նախանձը մարդսվայել ղսպել և իր նման մի ուրիշ մոլեգինի, Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար պատրիկ Պեգանի⁶⁰ հետ վճռում են ապստամբություն բարձրացնել և անմտորեն խռովություն կազմակերպել: Նրանք համոզում են իրենց ենթակա զորքերին, դիմում գործի և որպեսզի ժողովրդական զանգվածներին խաբեն, ցույց տան, որ ապստամբությունն ուղղված չէ կայսեր դեմ, փառաբանում են

Միքայելին, իսկ Վասիլին նախատում և նրա հասցեին բյուր լուտանքներ թափում: Ահա նման հիմարություններով ամբարտավանացած, ամառ ժամանակ նրանք թագավորանիստ քաղաքում ապրող բազմաթիվ դինատների⁶¹ ազարակները կրակի են տալիս, գրավում նավահանգիստներում գտնվող բազմաթիվ նավեր, որոնք նավարկում էին դեպի թագավորանիստ քաղաքը և հրկիզում: Բայց երբ վրա հասավ ձմեռը, խռովարարները քիչ-քիչ և գաղտագողի փախուստի դիմեցին ու ցրվեցին: Զարագործության պարագլուխները տեսնելով այդ բանը, փորձեցին փրկություն գտնել փախուստի դիմելով: Սմբատն ապաստանում է Տափակ Քար⁶² կոչված ամրոցը, իսկ Պեգանը ամրանում Կոտիայոնում⁶³: Բայց դա չփրկեց նրանց: Կայսեր մարդիկ ձերբակալեցին նրանց և շղթայակապ բերեցին նրա մոտ: [Կայսրն] այն ժամանակ գտնվում էր սուրբ Մամասի պալատներում⁶⁴. տեսնելով նրանց, շատ պախարակեց ու պարսավեց նրանց հիմարությունն ու ըմբոստությունը, սաստիկ գանահարության ենթարկեց և դատի տվեց: Սմբատի աչքերը կուրացրին, մեկ ձեռքը կտրեցին ու աքսորեցին. իսկ Պեգանին նույնպես աչքերը խավարեցրին, թրով կտրեցին նաև քիթը և նմանապես աքսորեցին⁶⁵: Ազնվազարմ կայսր Վասիլը, երբ իր ձեռքը վերցրեց մենիշխանությունը, սրանց աքսորից վերադարձրեց, պատվեց նվերներով, ինչպես նախքան ապստամբություն բարձրացնելը, ոչ մի հիշաչարություն չցուցաբերեց նրանց հանդեպ: Նա հաճախ մինչև անգամ նրանց հետ սեղան էր նստում և մխիթարում, բարերարություններով թեթևացնում անմտությամբ իրենց գլխին բերած փորձանքի բեռը:

Բայց այդ տեղի ունեցավ հետագայում: Այն ժամանակ իրականացավ երեք հարյուր հիսուն տարի առաջ ամենահեռատես քահանա և վանական, ծագումով նույնպես Արշակունի Իսահակի կանխագուշակումը և մարգարեությունը: Նա տեսիլք էր տեսել և իմացել, որ այդքան ժամանակ անց Արշակի շառավիղներից մեկը պետք է կրի Հռոմեական կայսրության գալիսոնր⁶⁶: Այգ բանը տեղի ունեցավ իշխանավորների, ամբողջ ժողովրդի, զորքի և զորավարների, հռոմեական տիրապետության բոլոր շրջանների և քաղաքների բնակչության ցանկությամբ: Քանզի բոլորն էին մաղթում, որ իշխանության գլուխ անցնի փոքր-ինչ բախտ ունեցող անձնավորություն, որ տեղյակ լիներ, թե ինչպես մեծահարուստ մարդիկ ճնշում են չբավորներին, անօրեն կերպով կեղեքում նրանց, գիտենար, որ նրանք քայքայման եզրին են հասել և թե

ինչպես են ցեղակիցները ստրկացվում: Այդպիսին էր վիճակը Միքայելի թագավորության ժամանակ և դրա պատճառն այն էր, որ կայսրը առավելապես ուրիշ գործերով էր տարված և ցանկություն չուներ նման բաներով հետաքրքրվելու:

20. Արդ, քանի որ խոսքը դրան հասավ, ապա նպատակահարմար եմ գտնում մի փոքր ընդհատել Վասիլ կայսեր պատմությունը և սկզբից համառոտակի պատմել Միքայել կայսեր կենցաղավարության մասին, ցույց տալ, թե ինչպիսի հակումներ ուներ նա, ինչի վրա էր վատնում իր ամբողջ ժամանակը, եռանդն ու պետական դրամները, որպեսզի իմանալ ցանկացող ամեն մարդ համոզվի, որ Վասիլի իշխանության զուլխ գալը հիրավի աստվածուտ էր (այլ կերպ հնարավոր չէր վիճակը բարելավել), որ ինքը՝ Միքայելն էր պատճառը, որ իրեն՝ Միքայելի դեմ սուր ձոճեն, հենց ինքն էր, որ հզորացրեց իրեն սպանողների աջը և մղեց իրեն սպանելու: Նա անշափ թերացավ իր պարտականությունների մեջ և ծայր աստիճան անօրեն ու խայտառակ կյանք սկսեց վարել: Նա ծաղր ու ծանակի ենթարկեց ու անարգեց նույնիսկ սրբությունները, պետությունը, բնության օրենքները: Նա իր շուրջ հավաքեց լպիրշ, պիղծ, շարանենգ մարդկանց մի ամբողջ ոհմակ, խայտառակեց թագավորական մեծության վեհ անունը. թշվառականն իրեն տվեց զվարճությունների, հարբեցողության, հակաբնական խառնակությունների, խայտառակ պատմություններ պատմելուն, ապա նաև տարվեց ձիավարությամբ և ձիարշավարանով և դրանից բխող մոլեգնություն և խելագարության: Նման մարդկանց վրա էր նա շարաշար ծախսում պետության դրամները: Եվ որ ամենից սարսափելին է, նա այպանում և ծաղրածանակի էր ենթարկում մեր հավատքի նշանակները՝ իրեն շրջապատող ծաղրածուներին և խայտառակ մարդկանց մեր բարեպաշտ քահանաների սքեմը հազցնելով: Նա ծաղրի, հեգնանքի և ծիծաղի արժանի համարեց դրանք: Ես մի քանի դեպք կպատմեմ, որպեսզի այդ քիչ դուք պարզ պատկերացում ունենաք:

21. Նա կառավար էր ու կառապան և կառապանի համազգեստ հագած, նստում էր ձի լծած կառքի վրա և մրցակիցների հետ մրցում վազբուղիներում, մայրաքաղաքում և պալատում, ապա նաև դրսում՝ Մամաս վկայի վանքի մոտ գտնվող արքայական կացարաններում՝ այդ քանի վրա հսկայական գումարներ

վատնելով: Զինվորականները վերածվեցին թատերական գործիչների և հռոմեական գանձերը փոխանակ զորքերի վրա ծախսվելու, հոսում էին թատերական ներկայացումների վրա և դեպի շաղակրատների հավաքատեղիները: Կայսերական գանձերը շռայլվում էին և առատորեն ծախսվում լպիրշ, անօրեն գինարբուքների և անառակությունների վրա և որովհետև այդ մասին բոլորը գիտեն ու տեղյակ են, դրա վրա կանգ չեմ առնում: Ես այժմ կպատմեմ, թե ինչպես նա ծաղրուծանակի էր ենթարկում սրբությունները: Իր ընկերներից պիղծ և լպիրշ իգացողներից մեկին պատրիարք անվանեց, իսկ նման տասնմեկ հոգու մետրոպոլիտ հորջորջեց, ինքն էլ դարձավ տասներկուերորդը: Այդ մասին ես հիմա կասեմ: Նա այդ անիծյալ և ամենապիղծ Գրյուլլոսին պատրիարք կոչեց, քահանայապետական ոսկեզօծ և գերափայլ հանդերձանքը հագցրեց, և նրա ուսին գցեց եմիփորոն: Նա, ինչպես ասվեց, ուրիշ տասնմեկ հոգու մետրոպոլիտ կարգեց և իր այդ համախոհներից մի խումբ ստեղծեց, իսկ որպես տասներկուերորդ՝ իրեն Կոլոնիալի արքեպիսկոպոս հորջորջեց: Նա յուրաքանչյուրին տվեց մի մի կիթաո՝ քահանայական հանդերձանքի տակից կրելու համար և հրամայեց հագուստի տակից նվազել: Այդպիսով նրանց հետ ծաղր ու պարով իբրև թե սուրբ խորհուրդներն ու պատարագն էր կատարում ու մատուցում պիղծների մեջ ամենապիղծը և ամբարիշտների մեջ ամենաամբարիշտը: Երբ իբրև թե խորհրդավոր աղոթքն էր ասվում, պետք էր որ կիթաոնները ավելի մեղմ նվազակցեին, իսկ երբ քահանայի՝ [ժողովրդին] դիմելու պահն էր գալիս և ժողովրդի՝ նրան պատասխանելու, ապա պետք էր, որ կիթաոնները բարձր հնչեին, որպեսզի նրանց մեղեդին բոլորը լսեին: Ապա մանանեխ և քացախ լցնելով արծաթե և ոսկե, թանկագին քարերով և մարգարիտներով ազուցված սրբազան անոթների մեջ, անոթներ, որոնք սուրբ արարողությունների ընթացքում արդեն բազմիցս օգտագործվել էին, հաղորդություն էին տալիս իրենց նմաններին՝ ծիծաղով և անամոթ խոսքերով, զզվելի ու զարշելի շարժումներով⁶⁷:

22. Մի անգամ, երբ սրբազնագույն պատրիարք Իգնատիոսը⁶⁸ համայն իր եկեղեցական դասով ու խմբով քաղաքում սովորական երգեցողությամբ ու կարգ ու կանոնով թափոր կազմած գնում էր դեպի ինչ-որ սուրբ տաճար, հանդիպում է դիմացից եկող կայսեր ամբարիշտ և պիղծ հրոսակապետ⁶⁹ Գրյուլլոսին, որը հոգևորա-

կանի զգեստ էր հագել և էջ հեծել՝ իր ամբարշտագույն մետրոպոլիտների, իր ողջ թատերախմբի, սատիրների ոհմակի ու խմբի ուղեկցութեամբ, որոնք իրենց արարքները գուսանների պես երգում էին: Երբ մոտեցան [Իգնատիոսին], վեր բարձրացրին իրենց փիլոնները, ավելի բարձր հնչեցրին կիթառները և սուրբ երգի եղանակով սկսեցին պոռնկական խոսքեր արտասանել ու երգել երգել, Պանի ու Սատիրոսի⁷⁰ պարեր պարել ու թմբկահարել, և հոգևորականներին ու քահանայապետին, որպես իրենց հակառակորդների, ծաղրուծանակի ենթարկելով, շարունակեցին իրենց սաղայելական խմբապարն ու թափորը: Աստուծո քահանայապետը հետաքրքրվեց, թե ովքե՞ր են սրանք, ո՞ւմ դրդամամբ և ի՞նչ առիթով էին հավաքվել և իմանալով, շատ խոր հառաչեց, ողբաց նրանց պարագլխին ու գլխավոր մեղավորին, արտասովալից պազատեց աստծուն, որ վերջ տա նման ամբարշտութեան և խայտառակութեան, տարտարոս ուղարկի ամբարիշտներին, որպեսզի սրբությունները չպղծվեն, խորհուրդները ծաղրուծանակի չենթարկվեն, և շարունակելով շարականը, ճանապարհ ընկավ:

23. Մի ուրիշ անգամ էլ այս անմիտ և խելակորույս կայսրը իբրև թե երանելի պատրիարք Իգնատիոսին անարգելու, ինչպես և իր մորը⁷¹ ծանակելու մտադրությամբ, այսպիսի մի բան մտահղացավ. նա պայծառագույն խրիստորիկլիինում⁷² կայսերական գահի վրա բազմեց և իրեն շատ մոտիկ, որպես իրական սլասուրիարքի, նստեցրեց քահանայապետական հանդերձանքը հագած ամենախայտառակ Գրյուլլոսին՝ ցուցաբերելով դեպի նա աստուծո քահանայապետին վայել պատիվներ: Ապա գլխաշորով թաքցրեց [Գրյուլլոսի] գարշելի մորուքը և ներքինի սենեկապաններից մեկի միջոցով հայտնեց իր մորը, թե սրբազնագույն պատրիարք Իգնատիոսը այստեղ է՝ իր մոտ նստած և եթե ուղում ես արժանանալ նրա աղոթքին, ե՛կ և ինձ հետ միասին ստացիր: Բարեպաշտ և աստվածասեր կինը, ու անշափ սեր և ջերմ հավատք էր տածում դեպի սրբազնագույն Իգնատիոսը, երբ լսեց այդ մասին, շտապեց այնտեղ: Նա ամոթխածությունից չհանդգնեց նրա դեմքին նայել անգամ. ստորութեան մասին անտեղյակ, նա ընկավ, ինչպես ինքն էր կարծում, այդ սուրբ քահանայապետի ոտքերը և պազատեց աղոթել իր համար: Իսկ ամենապիղծը աթոռից մի փոքր բարձրացավ, մեջքը շուռ տվեց կնոջը և գարշելի նստատեղից էջի զոռոց հանեց, ասելով նրան. թե, տիրուհի, հանկարծ

չասես, թե քեզ սրա՛ն էլ շարժանացրինք: Կայսրը՝ ամենախայտա-
 ոակը քահ-քահ արեց, մի կուշտ ծիծաղեց: Նրանք երկուսով շատ
 հռհռացին, ավելի ճիշտ, խելքերը թոցրած հիմարություններ
 դուրս տվեցին: Կայսրուհին հասկացավ խաբեությունն ու նենգու-
 թյունը, խոր հառաչեց եղածի համար և բազում անեծք թափելով
 որդու գլխին, վերջը ասաց նրան. «ահա, շար որդի, աստված
 վերցրեց իր ձեռքը քո վրայից և տվեց քեզ անպետք ուղեղ, որ-
 պեսզի անվայել գործեր անես»: Այդ ասելուց հետո լաց ու կոծով,
 մազերը փետելով հեռացավ: Ահա այդ ազնվական կայսեր երե-
 խայությունները, այսպիսին էր սրբությունների և սուրբ մարդ-
 կանց հանդեպ նրա ունեցած հարգանքն ու ակնածանքը:

24. Ամեն օր ահա նման և ավելի վատ բաների վրա էր նա
 իր թագավորության ժամանակը վատնում: Վասիլին ընդունելուց
 և նրան բարձր դիրքի արժանացնելուց հետո էլ նա շարունակում
 էր նույնն անել: Վասիլն իր տեսածից ու լսածից շատ էր դժգո-
 հում ու տխրում, ուզում էր կյանքին վերջ տալ: Յանկանալով
 ամեն մի հնարավոր օգնություն ցուցաբերած լինել, հոգ տանելով
 բաց չթողնել որևէ հնարավորություն, որ կարող էր օգտակար լի-
 նել վիճակն ուղղելու, նա փորձեց ուրիշների միջոցով [կայսեր]
 հեռու պահել նման բաներից և ճիշտ ուղու վրա բերել, իսկ այնու-
 հետև հանդգնեց նույնիսկ անձնապես, սեփական մղումով խոհե-
 մորեն խրատել կայսեր, որպեսզի հնարավորին չափ հեռու պա-
 հեր նրան նման ամբարիշտ արարքներից: Նա հեզ ու խոնարհ
 ձևով ասաց. «Ո՛վ տեր և կայսր. ես, որ արժանացել եմ քո այս-
 քան բարերարություններին, պարգևներին, պարտավոր եմ զգում
 անհրաժեշտ խորհուրդը տալ, առաջարկել լավագույնը, հիշեցնել
 օգտակարի և փրկարարի մասին: Ամբողջ քաղաքն ու սենատը
 ատում է մեզ, իմացիր, ո՛վ տեր, ատում է» (նա իրեն էլ [ատե-
 լիների] թվին էր դասում, թեև նրա հրեշավոր արարքներից և ոչ
 մեկի հետ առնչություն չուներ): «Աստուծո՛ քահանայապետները
 անիծել են մեզ, բոլորը մեզ պախարակում են ու պարսավում:
 Եթե մենք մի պահ կարող ենք մարդկային [երկյուղն] արհամար-
 հել, բայց աստուծո՛ ցասումից չենք կարող շարսափել ու շերկ-
 յուղել, ե՛կ չփորձենք նրա զայրույթն ու բարկությունը»: Բայց
 նրա խրատը քար ցանել էր, ծովի հետ խոսել և եթովպացուն
 սպիտակացնելու փորձ անել⁷³, որովհետև ստորությունը մինչև
 ուղն ու ծուծն էր ներծծվել: Նա խուլ էր ամեն մի փրկարար խոս-

քի հանդեպ, փակել էր իր ականջները, ինչպես իժը՝ երգերի հանդեպ: Նա ոչ միայն չփոխվեց, ընդհակառակը սկսեց ատել [Վասիլին], խորշել նրանից և իր նման սրիկա ընկերների հետ նրան զրպարտում էր ու ծաղրում, հասկացնել էր տալիս, որ ինքը սառել է [Վասիլից], մի բան, որ նա սկսեց բացահայտ ցույց տալ: Զազրելիներն ու ամբարտավանները, իմանալով իրերի դրուժյան մասին, լարվեցին [Վասիլի] դեմ, հորինեցին մեղադրանքներ, իրենց թշնամանքը վարպետորեն քողարկելով. նրա համեստությունը քմաբարոյություն էին անվանում, հաճույքներին մասնակից չլինելը՝ թշնամանք, իսկ իրենց հետ շմեղսագործելը արհամարհանքի հետ կապեցին: «Նա ինչպե՞ս կարող է քեզ սիրել, ասում էին նրանք կայսեր, եթե չի ուրախանում քո ուրախությամբ, եթե չի ուզում քեզ հաճույք պատճառած լինել»: Կայսրը տեղի տվեց նրանց խոսքերի առաջ, հավատաց նրանց ասածին և որոշեց Վասիլին սպանել. նա այդ բանն իրականացնելու հարմար առիթ էր որոնում, բայց չէր դտնում: Կայսրն այն աստիճան մոլեգին դարձավ, որ նույնիսկ որոշեց գաղտագողի սպանել նրան, և ոճրագործ հրոսակախմբից մի քանիսին, որոնց ամեն ինչ վրստահում էր, գրգեց, որ երբ դուրս գան որսի, գազանին նիզակահարելու պատրվակի տակ [Վասիլի] վրա նետեն նիզակը և սպանեն: Պատմում են, որ մեկը այդպես էլ արեց, նրա վրա շարտեց նիզակը, որը սակայն վրիպեց և կողքից անցնելով խրվեց գետնի մեջ, իսկ [նիզակը նետողի] ձին հանկարծակի սանձակոտոր լինելով սլացավ ու [հեծյալին] անդունդը գլորեց, որտեղ նա մահացավ¹⁴: Պատմում են, որ նա մահամերձ վիճակում, թեև ուշացած, զղջաց իր արածը և ընկերներին պատվիրեց այդ անմեղ մարդու հանդեպ այլևս չհամարձակվեն որևէ ոճիր գործել, թե չէ իրենք էլ կարժանանան իր վախճանին: Նա կանչեց մի բարեպաշտ մարդու և իր մինչ այդ գործած այլ մեղքերի ու անօրինությունների թվում խոստովանեց նաև այս մեկը:

25. Երբ կայսրը շկարողացավ նրան սպանելու որևէ առիթ կամ պատճառ գտնել, մի ուրիշ նենգ ու անօրեն քայլի դիմեց: Նա որոշեց կայսերակից ունենալ և այդ ոճրագործ հրոսակախմբի անդամներից մեկին՝ Վասիլիկինոսին, մի թշվառական, պիղծ, կուրտ և ցոփ մարդու, ծագումով նիկոմիդացի, հետագայում երկիրս հյուսիսային աստիճանին արժանացած Կոստանդին Կապնոդենեսի եղբորը, այդ պատվին արժանացրեց: Նա այն ժամանակ

ծառայում էր կայսերական տրիերայում որպես թիավար: [Մի-բայելն], ահա, այս տխրահուշակ Վասիլիկինոսի գլխին հուսկապ ու նախանձելի թագ գրեց, հագրեց կայսերական փառավոր ծիրանին, ամբողջությամբ ոսկեթել քղամիդր, կարմիր, թանկագին քարերով ագուցված կոշիկներն ու կայսերական մյուս նշանակները⁷⁵, և ձեռքից բռնած ներկայացրեց սենատին՝ սպասավորելով նրան, ինչպես հնում ներոնր համբավավոր էրոսին և բառացի ասաց հետևյալը.

«Տեսե՛ք բոլորդ և հիացեք, միթե արժանի չէ՞ նա կայսր լինելու: Նախ իր արտաքինն է կոչում իշխանության, ապա և թագր կարծես գլխի հետ մի մարմին է: [Նրա] ամեն ինչը համապատասխանում է այդ պատվին: Ինչքա՛ն ավելի նպատակահարմար է սրան դարձնեմ կայսր, քան թե Վասիլին»⁷⁶:

Պալատականները նման բաների ականատես և ականջալուր լինելով շփոթվեցին, ապշեցին խելակորույս կայսեր անխելություն և հիմարության վրա: Չափ ու սահման չունեցող հարբեցողությունը, անօրեն և զազրելի կենցաղավարությունը խելագար էին դարձրել նրան և շարքից հանել:

26. Նրան բնորոշ էին ոչ միայն հաճույքների սիրահար Դիոնիսոսի⁷⁷ ուրախ, անհոգ, կնատ, անշափ փափկակյաց, խելքը կորցնելու աստիճան հարբեցողությամբ տարվելու հատկությունները, Դիոնիսոսի, որին աշխատում էր նա նմանվել: Նա միաժամանակ ուներ նաև էրիննիաների և Տիտանների⁷⁸ արյունոտ հատկանիշները. շատ հաճախ զվարճալի խնջույքը ողբերգությամբ էր վերջանում: Գինուց և ուրախությունից հարբած նա անօրինաբար գլորվում էր ամեն տեսակ ամբարշտությունների մեջ: Երբ նա գիտակցությունը կորցնելու շափ հարբած էր լինում, ցնորվում էր այն աստիճան, որ սկսում էր ոճիրներ գործեւ, անմեղ մարդկանց դատապարտել հրեշային պատիժների և մահվան: Նա հրամայում էր սպասավորներին, թե սրան ու նրան ձերբակալեցեք և հանձնեցեք գահճին, մի ուրիշի՝ աչքերը հանեցեք, մի այլի՝ ձեռքերն ու ոտքերը կտրեցեք, այս մեկին գլխատեցեք, մյուսին՝ ողջակեզ արեք: Սպասավորները, գիտենալով, որ նա ցնորված վիճակում է վճիռներ արձակում, կալանավորում էին խնդրո առարկա մարդկանց, բայց վճիռն ի կատար չէին ածում: Բայց հաճախ պատահում էր, որ նրանք [ձերբակալվածներից] որևէ մեկի հանդեպ վատ տրամադրված լինելով, օգտվում էին կայսեր հրամա-

նից և անմեղ մարդուն պատժում: Սպասավորներն այնուհետև գիտակցությունը կորցրած այդ ողորմելի թշվառականին պառկեցնում էին թագավորական մահճին, և նա ստրկի նման հանձնվում էր մահվան հարևանին՝ քնին⁷⁹: Լուսաբացին, երբ արդեն գինու գոլորշիներն ու թանձր խավարը ցրվում էին նրա ուղեղից, նա վեր էր կենում, բայց երեկոյան տեղի ունեցածի մասին ոչինչ չէր հիշում: Նա հաճախ ուզում էր տեսնել նրանց, որոնց իր հարբած ժամանակ մահվան էր դատապարտել: Թիկնապահներից և սպասավորներից իմանալով նրանց հանդեպ իր ընդունած վճռի մասին, նա զղջում էր և հառաչում: Լինում էին դեպքեր, երբ իր փնտրած մարդիկ գտնվում էին, բայց պատահում էր և այնպես, երբ իր անօրինությունների համար զղջալն ավելորդ էր, քանի որ դատապարտվածներից ոմանք արդեն մահապատժի էին ենթարկված: Երբ նորից էր երեկոն վրա հասնում, նա մինչև ուշ գիշեր սաստիկ հարբում էր և կրկնվում էր նույն պատմությունը՝ շարագործություն և զազրագործություն: Արդ, կա՞ արդյոք մեկը, ով անգամ քարե սիրտ ունենա, անզգամ լինի, որ լսելով այս բոլորի մասին չվրդովվի, նրա մեջ շբորբոքվի անմեղ տեղը զոհվողների վրեժն առնելու զգացմունքը. ինձ թվում է, որ աշխարհի ամենահեզ մարդն անգամ, Դավիթը⁸⁰, չէր դիմանա այդ տականքի այս աստիճան սանձարձակ հարբեցողությանը: Չի կարելի մեծահոգի լինել ապշության և անզգամության հանդեպ:

27. Երբ կուտակված գրամը նման ձևով գրեթե ամբողջությամբ սպառվեց, անհրաժեշտություն առաջացավ առավել ևս ծանրացնել հարկատուների բեռը, բռնագրավել նրանց ունեցվածքը, որպեսզի կայսրը կառավարների, պրոնիկների և անառակ մարդկանց վրա ծախսելու միջոցներ ունենա: Իր հոր՝ Թեոփիլոսի թողած և կայսերական գանձարանում պահվող ինը հարյուր յութանասուն կենտինար⁸¹ հնչուն ոսկին, չհաշված արծաթը, ապա և այդ բոլորի վրա իր մոր՝ Թեոդորայի ավելացրած երեսուն [կենտինարը], որով կլորացավ հազար կենտինարի գումարը, իր միահեծան իշխանության ոչ լրիվ տասնչորս տարվա ընթացքում ծախսեց ու շռայլեց: Նրա մահից հետո ընդամենը երեք կենտինար⁸² միայն գտնվեց: Եվ ինչպե՞ս չէր ցամաքի այն, եթե անգամ դետի պես հոսեր, երբ այդպիսի անամոթաբար և անառակորեն այն ցրիվ էր տրվում: Քիլաս կոչված կառավարի որդուն մի անգամ ընդունելով, ամբողջ մի կենտինար նվիրեց: Պատրիկ Հեմերիո-

սին, որին տգեղության պատճառով կայսրը խոզ էր անվանում (եթե նկատի առնենք նրա խոզավայել, աղտեղի կենցաղավարու-
 րությունը, իսկապես որ արժանի էր նման ածականի), այն բանի
 համար, որ մի անգամ իր ներկայությամբ այնպես արտասովոր
 հայհոյել և փողոցայինի պես շաղակրատել էր, այն բանի համար,
 որ նա շիկնելու հատկությունը բացարձակապես կորցրած, ոչ մի
 անամոթության առաջ կանգ չառավ և իր գարշելի նստատեղից
 անշափ ուժեղ որոտ բաց թողեց, այնքան ուժեղ ու սաստիկ, որ
 նույնիսկ հանգցրեց վառված ջահը, ահա այգ բոլորի համար
 նրան հիսուն լիտր⁸³ պարգև շնորհեց, կարծես նա հերակլյան ինչ
 որ սխրանք գործած լիներ: Նրա նմաններին էլ նա այգպես շա-
 փից դուրս պարգևներ էր տալիս: Եթե այգպես վարվեր զինվոր-
 ների, [երկրի] պաշտպանների, արժանի մարդկանց նկատմամբ,
 եթե նա այդպիսի պատրաստակամություն ցուցաբերեր իրենց
 լավ գործերով աչքի ընկած մարդկանց նկատմամբ, կարելի էր
 դա մեծահոգության, առատաձեռնության, պատվասիրության ար-
 տահայտություն համարել: Բայց երբ դրամը անմիտ կերպով
 ցրիվ էր տրվում միմոսներին, կառավարներին, պարոզներին,
 դազրախոսներին, շողոքորթներին և ամեն տեսակ աղտեղությամբ
 լի մարդկանց, իսկ կարևոր գործերի վրա մեկ օբոլոս⁸⁴ անգամ
 չէր ծախսվում, ապա դա ապացույց է շռայլության, հիմարության
 և ապշության: Երբ դրամն սպառվեց, ինչպես ասվեց, ստիպված
 սկսեցին տաճարները և բարեգործական հաստատությունները կո-
 ղոպտել, նրանց ունեցվածքը հափշտակել: Իրենց հարստությամբ
 աչքի ընկնող բոլոր մարդիկ սպանվում էին ու կոտորվում: Այդ
 էր պատճառը, որ իշխանության գլուխ կանգնած բոլոր մեծամեծ-
 ները և սենատի խելամիտ գործիչները համաձայնության դալով
 կայսերական ննջասենյակի պահապան զինվորների օգնությամբ
 սուրբ վկա Մամասի պալատում սպանում են [Միքայելին],
 նրան, ով այն աստիճան հարբած քուն էր մտել, որ իր սպանվելն
 անգամ չզգաց: Այնպես, ինչպես մարդիկ խուսափելով վտանգա-
 վոր բնությամբ օժտված կարիճների և իժերի խայթոցից, սպանում
 են նրանց, ահա այդպես էլ նրանք շտապեցին սպանել թունալի
 և ոճրագործ մարդկանց, քանի վերջիններիս կողմից հարված
 չեն ստացել և չեն սպանվել, համոզված լինելով, որ նրանցից
 վտանգ է սպառնում: Ահա նման վախճան ունեցավ նա, ով և՛
 անձնական կյանքում, և՛ պետական գործերում զազրելի և կոր-
 ծանարար կյանք էր վարում, արժանի իր կենցաղավարության⁸⁵:

28. Գերագույն իշխանությունն իսկույն ստանում է մինչև ալֆ երկրորդ տեղում գտնվող Վասիլը և պատվական սենատի, ստորագրյալ տագմաների, ամբողջ բանակի և քաղաքային ամբոխի կողմից միահեծան ինքնակալ հռչակվում⁸⁶, նա, որին նրանք մինչև ալֆ էլ ցանկանում էին և [աստծուց] աղերսում իրենց պաղատական աղոթքներով: Նա հենց որ ստացավ միահեծան իշխանությունը, ապավինեց աստծուն, պետության սանձերն էլ նրան հանձնեց, բառացիորեն ասելով հետևյալ աղոթքը. «Քրիստոս, թագավոր, ստանալով թագավորությունը քո կամքով, քե՛ղ եմ հանձնում այն և ինձ»: Ապա անմիջապես կանչեց ամենաերևելի սենատորներին և աստիճանավորներին, նրանց ներկայությամբ բացեց կայսերական գանձարանը, որտեղ հսկայական գումարներից ոչինչ չէր մնացել, բացի այն երեք կենտինարից, որոնց մասին մի փոքր առաջ ասացի: Կայսրը պահանջեց ծախսերի ցուցակը, որ գտնվում էր մի ծերունի ներքինու պրոտոսպաթար Վասիլի մոտ, իմացավ, թե ինչի վրա են ծախսվել [դրամները] և ալֆ հարցը դրեց երևելիների քննարկմանը: Նրանք միահամուռ կերպով պահանջեցին ետ գանձել և պետական գանձարանը վերադարձնել որոշ մարդկանց ապօրինի կերպով ստացած գումարները, բայց կայսրը ծայրահեղության շղթմեց, հրամայեց, որ յուրաքանչյուրը սլետական գանձարանը վերադարձնի իր ստացած գումարի կեսը: Այդպիսով նրանք թեև բոլորովին արժանի չէին որևէ զիջողության, ստացած պարգևներից ահագին բան այնուամենայնիվ իրենց մնաց. կայսերական գանձարանը մուտք գործեց երեք հարյուր կենտինար, որոնք կայսրը սկսեց տնօրինել և ծախսել հրատապ և անհրաժեշտ միջոցառումների վրա:

29. Այն օրվանից, երբ Վասիլը տիրացավ միահեծան իշխանության, հռոմեական պետության գործերը շրջվեցին դեպի լավը, թագավորանիստ քաղաքը հասան բազմաթիվ հաղթանակների ավետիսներ, ավետիսներ բազում ռազմագերիների փրկության մասին, և գա վկայությունն էր այդ բանի աստվածահաճո լինելու մասին: Կայսրը թափորով գնաց աստվածային իմաստության մեծ տաճարը⁸⁷, գոհություն հայտնեց ամեն ինչի համար, իսկ վերադարձին հպատակներին առատ գրամ բաժանեց, բայց ոչ պետական գումարներից (այդպիսիք չկային), այլ իր սեփական, որ նախապես ուներ: Նրա կինը՝ կայսրուհի Եվգոկիան, որդիներով՝ Կոստանդինի և Լևոնի հետ նույնպես իր սեփական գումարներից

բազում դրամ նվիրեց բոլոր քաղաքացիներին, թեև այն ժամանակ էլ դեռ կայսրը, ինչպես ասվեց, դրամի պակասութուն էր դգում: Իր իշխանության օրոք աստուծո օգնությամբ նա ձեռք բերեց և այլ շատ դրամ, ի ողորմութուն չքավորների և արդարության: Իդիկոնում⁸⁸ էլ ոսկի հայտնաբերվեց, որ գոյացել էր նախկին կայսր Միքայելի՝ արվեստի լավագույն գործերը հալել տալուց, ես նկատի ունեմ ոսկե սոսին, ոսկեծուլ երկու գրիփոնները, կոփած ոսկե երկու առյուծները, ոսկեծուլ օրգանոնը, ապա և սեղանի զանազան ոսկե առարկաները, կայսերական և օգոստոսական զգեստները, մեծամեծ իշխանների հանգերձները, որոնք բոլորը ոսկե [թելերով] էին գործված: [Միքայելը] այդ բոլոր հալել էր տվել, ինչպես ասվեց, և մտադիր էր իր զվարճությունների վրա ծախսել: Բայց ավելի շուտ նա մեջտեղից վերացավ և ոսկին լույս աշխարհ եկավ: Դրանից դրամ հատեցին կայսեր ամեն տեսակի ծախսերը ծածկելու համար: Փող է պետք⁸⁹, ասում է, առանց փողի ոչ մի անհրաժեշտ բան չես կարող անել: Այդ մասին կասեմ հետո:

30. Երբ աստվածային նախախնամությամբ Վասիլը իր ձեռքը վերցրեց իշխանության ղեկը, ինչպես պատմում են, իսկույն ջանաց ցույց տալ, թե արժանի է այդ բարձր պատվին. նա գիշերցերեկ մի բանի մասին էր մտածում, այն, որպեսզի իր բոլոր հպատակների համար որևէ բարեգործություն անի, որպեսզի պատական գործերը զգալիորեն, արմատապես բարեփոխվեն: Ամենից առաջ նա անկաշառորեն ընտրեց և ղեկավար պաշտոնների նշանակեց իր նման լավագույն մարդկանց, որոնք, լինելով այդպիսիք, ապա և գիտենալով, որ գտնվում են կայսեր մշտական ուշադրության կենտրոնում, առաջին հերթին մտահոգվեցին ու ձգտեցին սեփական ձեռքերը մաքուր պահել⁹⁰, ամեն տեսակ շարաշահումից հեռու մնալ, ապա և բոլոր առաքինություններից ավելի արդարութունն ապահովել, ամենուրեք հավասարութունը պաշտպանել, հարուստների կողմից չքավորներին շճնշելն ապահովել, անարդարացի կերպով որևէ մեկին չվնասել, աղքատին ու չքավորին ուժեղից պաշտպանել, մի քիչ շունչ քաշել տալ նրանց, ովքեր այնքան փորձանքների էին հանդիպել, որ արդեն հոգեվարքի մեջ էին և մահվան եզրին, նոր ուժ տալ նրանց, և աշխատել, որ բոլորը ձեռք բերեն վաղեմի բարեկեցիկ կյանքը: Նրանց հենց սկզբից ձեռնարկած դրական գործունեության (բոլոր

ընտրվածները այդպես լավն էին), կայսեր այդ հարցում ցուցաբերած ջանասիրության և աշալրջության պատճառով, ապա և այն պատճառով, որ նրանք աշխատում էին ամեն ինչում միմյանց գերազանցել, ամենուրեք իսկույն իսպառ վերացավ անարդարությունը, [տիրեց] բացարձակ արդաբությունը, և անցյալում Բրիարեոսի⁹¹ ձեռքերից էլ երկար ձեռքերը, որոնք ձգվում էին ուրիշ ունեցվածքի վրա, թմրեցին ու կարծես կարճացան. աղքատների թուլացած անդամները նոր լիցք ստացան, քանզի յուրաքանչյուրը կարողացավ աներկյուղ մշակել իր հողակտորը, պտուղներ ստանալ իր ալգուց, նաև սլաուկենական ձիթենուց, թզենուց. առանց վախենալու, թե որևէ մեկը կարող է սեփականացնել այդ յուրաքանչյուրը հնարավորություն ստացավ իր սեփական, պապենական այդ [ծառերի] ստվերի տակ հանգստանալ: Բարեպաշտ կայսրը նման վիճակ ստեղծեց իր տիրապետության տակ ապրող հպատակ բոլոր մարդկանց համար, լինեն նրանք գյուղացի, թե քաղաքացի: Եվ եթե որևէ տեղ գտնվում էր գեռ ինչ-որ շարունակյալ ծառ, որ այնքան ամուր էր կանգնած, որ տեղական իշխանությունները ի վիճակի չէին ուղղել կամ արմատախիլ անել, կայսրն անձնապես կամ ուղղում էր այն, կամ որևէ ձևով բուժում: Գերագույն տերը, նպատակ ունենալով ամեն տեղից բնաջինջ անել անարդարությունը, օրենքներ հրապարակեց ու ամբողջ երկրով մեկ տարածեց և ժամանակի ընթացքում սովորություն դարձած կաշառակերությունն արմատախիլ արեց ու վերացրեց: Երկրից արտաքսված իրավահավասարությունը և արդարությունը վերադարձան և սկսեցին գործել կյանքում ու մարդկանց մեջ:

31. Համոզմունքներով ու սկզբունքներով բարեպաշտ և անկաշառ, ապա և փորձառու դատավորներին, որոնք ստիպված էին իրենց գոյության միջոցները հայթայթել դասեր տալով, ամենացածր աստիճանից բարձրացրեց, տվեց ամենամյա ոռճիկ, ուտեստ և նրանց հաստատեց գրեթե ամեն մի փողոցում և յուրաքանչյուր բարեպաշտ հիմնարկության մեջ: Կայսրը հոգնաջան աշխատանքով և մեծ ծախսերով մաքրեց, վերանորոգեց հռչակավոր և զարմանահրաշխակ⁹² կոչվող շենքը, որը երկար ժամանակի բեռից, ապա և իշխողների անտարբերության, գուցե և հրձիգության պատճառով բաղում տեղերից փուլ էր եկել և առաստաղը տուժել. այն դարձրեց քաղաքացիական դատարան, ավելի հեղինակավոր, քան եղել են Արիոպագոսն ու Հելիեյան⁹³: Անարդարու-

Թյան զոհերին նա արդարության պտուղները վայելել տվեց ոչ միայն ընտրյալ դատավորներին կյանքի կոչելով և պաշտոններ տալով, այլև հանապազօրյա ուտեստ մատակարարելով այն [խեղձերին], ովքեր ուժեղների բռնությունների հետևանքով ստիպված էին լինում շարունակ մայրաքաղաք գալ: [Կայսրը] երկյուղելով, որ բողոքարկողներից ոմանք ուտեստեղենի պակասություն զգայով կթողեն կհեռանան մայրաքաղաքից, նախքան իրենց հարցը դատարանում կլսվեր, բավարար միջոցներ առանձնացրեց կեղտակրելու համար նրանց այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի կայացել դատավորի որոշումը: Եվ դա դեռ բոլորը չէր: Նա որոշեց մեկընդմիշտ արմատախիլ անել անարդարությունը և անձամբ ձեռնարկեց այդ գործը: Երբ նա արշավանքներից և կամ զանազան երկրներից ժամանող ղեկավարությունների հետ զբաղվելուց ազատ ժամանակ էր գտնում, դուրս էր գալիս պալատից և գնում այսպես կոչված Գենիկոնը⁹⁴, որտեղ էին դիմում ամեն տեղից եկած մարդիկ, [բողոքելու] իրենց պաշտոնը շարաշահող և անարդարություն գործող պետական հարկահավաքների դեմ: Այդ դատարանը նման էր հասարակաց պրիտանեյոնի⁹⁵, որտեղ էին դիմում մարդիկ իրենց անձնական գործերով: [Կայսրն] այստեղ մեծ ջանասիրությամբ ու անշափ հոգատարությամբ քննում էր հարցերը, պաշտպանում անարդարության զոհերին, պաշտոնազրկում անարդարություն գործողներին, և դա արդարացի պատիժ էր, որպեսզի մեկ էլ չհամարձակվեն նման բաներ թույլ տալ: Պատմում են, որ տարիներ անց [կայսրը] նման գործով գնացել էր [դատարան] ի պաշտպանություն անարդարության զոհերի: [Դատարանում] չկար և ոչ մի բողոքարկող: Ենթադրելով, որ մարդիկ քաշվում են իր մոտ գալ, թիկնապահներին քաղաքի զանազան կողմերն ուղարկեց հարցնելու, կա՞ արդյոք որևէ բողոք ունեցող մարդ: Նրանք վերադարձան ասելով, որ ոչ մի բողոքող չգտան: Պատմում են, որ ազնիվ [կայսրը] արտասվեց ուրախությունից և գոհանամ ասաց աստծուն: Տեսնելով, որ նենգ մարդկանց համար, այնուամենայնիվ, անարդարություն գործելու մի դուռ բաց է մնացել, այն, որ հարկերի գանձման ժամանակ տեղ շահելու պատրվակի տակ գործածում են հին [հարկա]ցուցակները, որտեղ ամբողջի մասերը և մասնիկները, այն է կեսը, վեցերորդ և տասներկուերորդ մասերը նշված են նիշերով, նա որոշեց անարդարության այդ դուռն էլ փակել և հրամայեց [նոր] հարկացուցակներ կազմել, որտեղ հարկի գումարը գրված լինի

պարզ, տառերով, այնքան պարզ, որ գյուղացիների համար էլ ընթեռնելի լինի, ոչ թե նիշերով, այլ լրիվ: Այդ առթիվ նա կարգադրեց, որ [նոր հարկացուցակների] թղթի, գրության և գրիչների ծախսը իր սեփական միջոցներից տրվի՝ չքավորներին չծանրաբեռնելու համար: Հպատակների հանդեպ նրա ունեցած անհուն հոգատարության վկայությունն այն էր, որ նա չէր ուզում, որպեսզի մեկը մյուսին ձնշի: Ահա այսպիսին էր [Վասիլը] քաղաքական և պետական գործերում:

32. Նա շուզեց անուշադիր լինել նաև աստուծո եկեղեցիներին հանդեպ (եկեղեցիներն էլ այնուամենայնիվ աշխարհիկ նավի մեջ գտնվելով, ինքնակալի տնօրինության տակ են, իսկ վերջինս շատ աստվածասեր էր ու աստվածավախ): Նա տեսավ, որ եկեղեցին էլ ալեկոծության ու շփոթման մեջ է, նա էլ մասնակից էր դարձել նախկին իշխողի ժամանակ տիրող ընդհանուր ապականության, նրա օրինավոր պետը վտարվել էր իր աթոռից և հոտից, նրա փոխարեն ուրիշն էր նշանակվել: [Վասիլը] այդ հարցում էլ չզլացավ, ողջ երկրի աստուծո քահանայապետերի ընդհանուր ժողով գումարեց և հնարավորության սահմաններում դադարեցրեց ալեկոծությունը, օրինականացրեց նախորդ յոթերորդ սուրբ ժողովը⁹⁶, դեռևս իրենց գոյությունը պահպանող պատկերամարտ հերետիկոսներին նզովքի ենթարկեց և կանոնական կերպով եկեղեցուն շնորհեց իսկական փեսային, որդիներին՝ հորը. [պատրիարքին] նա պաշտոնանկ արեց⁹⁷ այնքան ժամանակով, քանի նորընտրին տերը չի կանչել: Ահա այսպես նա բարեհաջող կերպով կարգավորեց եկեղեցու գործերը և իր ջանասիրությամբ ու հոգատարությամբ հնարավոր անդորրը հաստատեց այնտեղ:

33. Քաղաքացիական օրենքներն էլ նա գտավ անորոշությամբ ու խառնաշփոթությամբ լի, լավն ու վատը իրար խառնած, մի տեղ կողք-կողքի էին բերված գործող և ուժը կորցրած օրենքները: Ահա այստեղ էլ նա անհրաժեշտ կարգ ու կանոնը հաստատեց, չեղյալ հայտարարեց ուժը կորցրած [օրենքները], գործող բաղմաթիվ [օրենքներ] բարեփոխեց և պետք եղած օրենքը գրքում ավելի դյուրին գտնելու համար, ինչպես սինոպսիսում, առանձին գլուխների բաժանեց և վերացրեց նախկին խառնաշփոթությունը⁹⁸:

34. Բայց լավի կողքին միշտ նախանձն է բուսնում, ինչպես որ քաղցր փայտի մեջ աճում է որդը: Երկրի բարօրությանը նախանձող շար ոգիները նենգ մարդկանց միջոցով փորձում են խանգարել լավի ընթացքը: Նման մարդիկ՝ այն է Սմբատն ու Գեորգիոսը⁹⁹, դավադրություն են նյութում [կայսեր] կյանքի դեմ՝ ստոր և ամբարիշտ մարդկանց խմբով: Բայց քանի որ աստված բացարձակապես չէր ուղում թույլ տալ, ոչ էլ հանդուրժում էր, որ վատությունը իր կրած պարտությունից դուրս գալու համար նույնիսկ կարճ ժամանակով փորձ անի մարտնչել և երկրից վերացնել օրինականությունն ու արդարությունը, նենգ ծրագրերը բացահայտվում են դավադիրներից մեկի միջոցով: Նրանք դատի տրվեցին և օրենքով դատապարտվեցին պատժի առավելագույն չափին, այն է՝ լիակատար պաշտոնազրկման, ամբողջ ունեցվածքի բռնագրավման ու մահապատժի: Բայց ազնիվ կայսեր մարդասիրությամբ ստոր դավադրության մասնակիցները դատապարտվեցին միայն կուրացման. կայսրը նրանց ունեցվածքի մի մասը միայն կբռնագրավեր, եթե համոզված լիներ, որ նման շափագանց մարդասիրական վերաբերմունքը պատճառ չի դառնա ուրիշներին էլ գնալու նրանց ճանապարհով, երբ արդեն նա ստիպված կլիներ դիմելու ավելի ծայրահեղ միջոցների: Դրա համար վերոհիշյալ պատիժը սահմանելով նա դավադիրներին հնարավորություն տվեց զղջման գալու, իսկ մնացած ստոր մարդկանց՝ խելթի: Անարդարորեն ուրիշի կյանքի դեմ ձեռք բարձրացնել ցանկացողների թափը կոտրելու և նրանց բոլոր հույսերը ի դերև հանելու նպատակով [Վասիլը] կայսեր աստիճանի է բարձրացնում [իր] ավագագույն որդիներին՝ Կոստանդինին և Լևոնին¹⁰⁰, որոնք արդեն արքային վայել կրթություն ու դաստիարակություն էին ստանում և աչքի էին ընկնում իշխելու կարողություններով: Դրանով նա կարծես իշխանությունն ամրապնդեց բազում ու ամուր արմատներով, որոնց վրա աճեցրեց թագավորության ազնվագարմ ծառը:

35. Քանի որ շարադրանքս այս ուղղությամբ գնաց, ապա ցանկանում եմ խոսել նրա մյուս երեխաների մասին ևս, [պատմել], թե ինչպես նա յուրաքանչյուրի նկատմամբ անհրաժեշտ հոգատարություն ցուցաբերեց: Աստված [Վասիլին] տվեց ավելի շատ և լավ երեխաներ, քան հնում ունենում էին բարեպաշտ և երանելի մարդիկ: Փոքր անց նա կայսերական թագը կապում է

Նաև երրորդ որդու՝ Ալեքսանդրի գլխին, իսկ կրտսերագույն որդուն՝ նվիրում աստծուն¹⁰¹, ինչպես Աբրահամը Իսահակին, [հոգևորական] դարձնելով և ընծայարեւելով աստծու եկեղեցուն: Դուստրերին, որոնք թվով հավասար էին որդիներին, հռչակավոր վկա Եվփեմիայի սուրբ վանքին է ընծայաբերում, որպես ցանկալի նվեր և ընծա հանձնում աստծուն, դարդարելով անմահ փեսա Քրիստոսի¹⁰² անարատ և անբիծ կույս հարսնացուների սքեմով և հանդերձանքով: Այս բոլորը թեպետև տեղի ունեցան հետագայում, բայց թող այստեղ ասվի դրանց մասին. ինչպես որ նրանք իրենց շորս եղբայրների հետ բնական կապ ունեն, ապա և տվյալ ույստմության մեջ թող միասին հանդես գան:

36. Երբ ներքին գործերն արդեն բարեհաջող վիճակում էին, քարեպաշտ և աստվածահաճո ձևով [տնօրինված], բոլորի նկատմամբ ունեցած ջերմեռանդ հոգատարությունը նրան դրդեց գնալ արտասահմանյան արշավանքների, որպեսզի իր անձնական ջանքերով, արիությամբ ու քաջագործությամբ ընդարձակի պետության սահմանները, հեռացնի և վտարի թշնամուն: Ահա այս հարցում էլ նա չզլացավ. նախ և առաջ նոր զորահավաք հայտարարեց, և [զինվորների] ընտրություն: կատարեց, անհրաժեշտ միջոցներ առանձնադնելով հզոր բանակ կազմեց, որովհետև նախկին բանակի կազմը նվազել էր պարգևատրումների, ռոճիկի և թագավորական ուտեստի կրճատման պատճառով: Այնուհետև [այդ բանակը] նա մարզեց ռազմագիտական ձեռնարկներով¹⁰³, հոգնաջան աշխատանքով պատերազմական գործերում փորձառու դարձրեց, սովորեցրեց լինել ծայր աստիճան կարգապահ և հնազանդ: Եվ ահա այդ զորքով նա արշավեց բարբարոսների դեմ՝ հանուն ցեղակիցների, ազգակիցների և հպատակների: Նա գիտեր, որ առանց սովորելու մարդ չի կարող ամենաբիրտ ու կոպիտ արհեստներին անգամ տիրապետել, առանց ուսուցչի նույնիսկ կոշկակար հնարավոր չէ դառնալ, խոսք լինել իհարկե չի կարող ավելի կարևոր արհեստներին տիրապետելու մասին: Եթե սոսկ ցանկությամբ, առանց սովորելու և մեծ փորձ ձեռք բերելու հնարավոր լիներ տիրապետել պատերազմական գիտությանն ու արվեստին, ապա պետք է ընդունել, որ անխելք էին և դատարկաբանությամբ զբաղվեցին նրանք, ովքեր մանրամասն ուսումնասիրություններ դրեցին պատերազմական արվեստի մասին. անթիվ անհամար հաղթական դափնիներ նվաճած մեծագույն կայսրերից ու զորավար-

ներից և ոչ մեկը չհամարձակվեց տդետ ու անփորձ ղորքով թըշնամու վրա հարձակվել: Չսովորողը չի կարող որևէ բան գիտենալ, ոչ էլ անվարժն ու շմարզվածը մարտի դուրս գալ: Դրա համար ահա ազնիվ [կայսրը] ղորամասերը նախապես մարզեց և համալրեց, նորակոչիկներին տեղաբաշխեց հին զորքի մեջ և անհրաժեշտ միջոցների հատկացմամբ ու նվիրատվություններով ամրապնդեց նրանց մկանները, հզորացրեց նրանց աչքը, և նրանցով հարձակվեց թշնամիների վրա և բազում հաջողություններ և բյուր հաղթանակներ ձեռք բերեց: Այժմ ես այդ մասին համառոտակի կպատմեմ:

37. Ահա կարգի բերելով քաղաքի գործերը և ազատվելով այլ հոգսերից, գարնան սկզբին նա զինվեց և զլիավորեց բանակը, ցանկանալով որպես իսկական արքա հարազատ ժողովրդի համար իրեն վտանգների ենթարկել. նա կամովին իր վրա վերցրեց տառապանքների ու շարշարանքների բեռը՝ հպատակ ժողովրդի անվտանգության համար: Այն ժամանակները Տեֆրիկեի¹⁰⁴ առաջնորդը, որին Խրիստֆիր էին անվանում, իրեն քաջ ու խոհեմ մարդ համարելով, դաժան փորձությունների էր ենթարկում հռոմայեցիների երկիրն ու մարդկանց, ամեն օր գերեվարում բազում գյուղացիների¹⁰⁵ և այդ առթիվ անշափ փքվել էր ու գոռոզացել: Ահա, այդ փքվածն ու ամբարտավանը շհամարձակվեց բացահայտ գիմադրել իր վրա արշավող քաջ զորքին, դիմադրել խիզախ ու խոհեմ կայսեր: Նա նահանջեց, մտադիր լինելով պաշտպանել և ամրացնել իր քաղաքը միայն: Կայսրը ոչ մի խոչընդոտի չհանդիպելով, ասպատակեց, գրավեց, ավերեց ու հրկիզեց Խրիստֆիրին ենթակա բոլոր շրջանները և գյուղաքաղաքները, ձեռք բերեց անհամար ավար ու գերիներ: Նա հարձակվեց հենց Տեֆրիկե քաղաքի վրա, փորձեց նետաձգությամբ ու ոչ երկարատև պաշարմամբ գրավել այն: Բայց ավելի երկարատև պաշարման մտքից նա հրաժարվեց, որովհետև համոզվեց, որ դժվար է [քաղաքը] գրավել, պարիսպներն ամուր էին, [պաշտպանվող] բարբարոսներն անթիվ, ապա նաև առատ պարենով ապահովված: Այդ բոլորից բացի իր մեծաքանակ զորքը կարճ ժամանակվա ընթացքում շըրջանն ամբողջությամբ ամայացրել էր, և ողջ պարենը գրեթե ըսպառել: Վասիլը ավերակ դարձրեց Տեֆրիկեի շուրջ գտնվող Աբարա, Սպաթե¹⁰⁶ և մի քանի այլ ամրոցներ և վերցնելով իր ոչ մի կորուստ չկրած ամբողջ զորքն ու ձեռք բերած մեծաքանակ ավարն ու գերիներին, որոնց մասին խոսք եղավ վերևում, վերադարձավ¹⁰⁶:

38. Իսմայելացիների¹⁰⁸ Տարանտա¹⁰⁹ կոչված մյուս քաղաքը, Տեֆրիկեի մեծ կոտորածը տեսնելով, դեսպաններ ուղարկեց [կայսեր մոտ] խաղաղություն աղերսելով և առաջարկելով դաշնակցել նրա հետ: Ամենահզոր կայսրը ինչքան որ դիմադրություն ցույց տվողների հանդեպ խիզախություն էր ցուցաբերում, այնքան էլ զիջողականություն՝ ենթարկվողներին: Նա ընդառաջեց դեսպաններին, խաղաղություն խնդրողներին խաղաղություն շնորհեց և նրանց այսուհետև թշնամիներից դաշնակից դարձրեց: Այդ բանից հետո շատերը, այդ թվում և Կուրտիկ¹¹⁰ անունով մի հայ, որն այն ժամանակ տիրում էր Լոկանային¹¹¹ և շարունակ ասպատակում էր հոռմեական երկրի ծայրագույն շրջանները, դիմեց կայսեր, նրան հանձնեց իր քաղաքը, զենքերը և իր ժողովրդին, հպատակվեց ինքնակալին. նա հիացել էր քաջ, միաժամանակ բարի, հզոր, բայց նույն ժամանակ արդար կայսեր վրա:

39. Քանի դեռ թշնամիներն իրենց ուշադրությունը սևեռել էին կայսեր վրա, սպասելով տեսնել, թե ո՞ր կողմից կհարձակվի նա, որպեսզի այդ, վտանգի ենթարկված կողմը սպառնալիք, [կայսրը] Զապետրա¹¹² կոչված քաղաքի դեմ ընտիր զինվորների մի խումբ է ուղարկում: Վերջիններս փութանակի անցնելով ճանապարհի նեղանցքներով, հարձակվում են քաղաքի վրա և դրոհով վերցնում այն, շատերին տեղում կոտորում, ձեռք բերում բազում գերիներ և մեծ ավար, ազատում երկար ժամանակ բանտերում արգելափակված մարդկանց: Այնուհետև նրանք հրի են մատնում ճանապարհին ընկած շրջանները, ավերում Սամոսատը¹¹³ և նույն թափով անցնում Եփրատ դետը. իրենց ոչ ոք չհորձեց դիմադրել, որովհետև կայսրը նրանց պաշարման մեջ էր պահում: Զեռք բերելով բազում գերիներ, նրանք վերադարձան ինքնակալի մոտ, որ դեռ գտնվում էր Զարնուխ գետի¹¹⁴ մոտ, այնտեղ, որտեղ Կերամիսիոնն¹¹⁵ է գտնվում: Թվում էր, թե նա ոչ մի բանի անձնապես չէր մասնակցում, բայց ամեն ինչ կատարվում էր նրա գերիմաստուն ղեկավարութայամբ:

40. Կայսրն ամբողջ զորքով դուրս է գալիս այնտեղից և շարժվում Մելիտենեի¹¹⁶ վրա: Ամառ ժամանակ հասնելով Եփրատի ափը, տեսնում է, որ գետը հորդել է ու ծովացել: Նա վախկոտություն, իր զորքի համար անարժան համարեց նստել, սպասել.

որ գետր խաղաղվի և որոշեց կամրջել այն, շտապեց այդ գործը զլուխ բերելու անհրաժեշտ պատրաստություն տեսնել: Ցանկանալով այդ դժվարին գործում ոգևորել զինվորներին, որպեսզի նրանք դուրսուսթյամբ տանեն դժվարությունները, ապա և իրեն կոփելու համար, որպեսզի անակնկալ փորձության հանդիպելու դեպքում շշփոթվի և անփորձ չերևա, զինվորների հետ միասին եռանդով գործի լծվեց և իր ուսերի վրա դեպի կամուրջն էր կրում ամենից ծանր բեռները: Այնտեղ կարելի էր տեսնել, թե ինչպես նույն ծանրության բեռը, որ կայսրը իր ուսերի վրա հեշտությանմբ էր կրում, երեք զինվոր հազիվ կարողանում էին տանել: Ահա այսպես անցնելով Եփրատը, իսկույն գրավեց Ռապսակիոն¹¹⁷ կոչված ամրոցը: Նա խաղտիքի ու Կոլոնիայի [բանակաթեմերի] զորքերին հատուկ հրաման տվեց՝ ասպատակել Եփրատ և Արսի-նոս¹¹⁸ գետերի միջև ընկած շրջանները և այդ զորքերի օգնությանմբ բազում ավար ու գերիներ ձեռք բերեց, գրավեց Կուրտիկիոսի, Նախոն, Ամեր, Մուրիսիքս և Աբդելա¹¹⁹ ամրոցները: Ինքն անձամբ Մելիտենեի վրա հարձակվեց, որտեղ բարբարոսների և զինվորների հսկայական բազմություն կար, որոնք բարբարոսական աղաղակներով ու գոչյուններով քաղաքի առջև նրան դիմադրություն ցույց տվեցին: [Կայսրը] հենց այնտեղ ցուցաբերեց իր անձնական առաքինությունները. նրա հմտության ու քաջության վրա շատ հիացան ոչ միայն իր զինվորները, այլև թշնամիները. նա խոհեմորեն ու արիությանմբ թշնամիների դեմ մարտի բռնվեց, ձեռնամարտում աչքի ընկավ իր քաջությանմբ ու համարձակությանմբ, վտանգավոր պահին հանդես բերեց պաղարյունություն ու անվեհերություն, առաջինն ինքր իր դեմ զստվողներին փախուստի մատնեց ու զխուժին կոտորեց: Իր զինվորները նույն ձևով յուրաքանչյուրն իր դեմ գտնվողներին կոտորելով հալածեցին մինչև քաղաքը: Քաղաքի առջև գտնվող դաշտում փուլեցին բազում դիակներ, պարիսպների առջևից հոսող առուն կարմիր ներկվեց, շատերը գերի վերցվեցին, ուրիշները վախից անձնատուր եղան, իսկ մնացածներն էլ փակվեցին քաղաքում և ամենևին չէին մտածում դուրս գալ: Այստեղ կայսրը մտածում էր բաբաններ, ամեն տեսակի պաշարողական մեքենաներ բերել և պաշարողական գործում քաջություն ու կորով ցուցաբերել, բայց տեսավ, որ քաղաքը ամուր պարիսպներով է շրջափակված, պարիսպների վրա պաշտպանվողների մեծ բազմություն կա և համոզվեց, որ դժվար է գրավել քաղաքը. բացի այդ, նա դասալիք-

ներից տեղեկացավ, որ [քաղաքը] ապահովված է նաև առաւօ
պարենով, որ չի վախենում երկարատև պաշարումից, դրա վրա
ահա նա շարժվեց այնտեղից¹²⁰ ու հարձակվեց մանիքեցիների¹²¹
երկրի վրա: Նա կտրատեց այդ [երկրի.] ծառերը, հրկիզեց տները
և ամեն ինչ ավերեց. հրի մատնեց և գետնին հավասարեցրեց
նրանց Արգաութ¹²² կոչված ամրոցը, ապա նաև Կուտակիոն, Ստե-
փանոս և Ռախատ¹²³ կոչվածները, որից հետո իր զինվորներին
առատ պարգևներ տվեց, յուրաքանչյուր աչքի ընկածին սյարգևա-
տրրեց և մեծ ավարով ու հաղթական դափնիներով թագավորա-
նիստ քաղաքը վերադարձավ: Նա մուտք գործեց Ոսկե դարպա-
սով¹²⁴, ինչպես հնում մեծափառ Հոոմի ինքնակալները հաղթար-
շավ կազմակերպելիս. ընդունելով դեմոսի¹²⁵ հաղթական կոչերն
ու բարեմաղթությունները, անհասլաղ, հենց ճանապարհից նա
գնաց աստվածային իմաստության մեծ տաճարը¹²⁶ աղոթելու և
[աստծուն] գոհություն հայտնելու: Նա [այնտեղ] հաղթական
սյսակով պսակվեց ժամանակի պատրիարքի¹²⁷ կողմից, որից հե-
տո գնաց պալատ:

41. Նորից են կլանում նրան պետական հոգսերը՝ տարբեր
ժողովուրդների մոտից ժամանած դեսպանությունների ընդունման
հարցերը: Մի փոքր վայելելով իր երեխաների և կնոջ մոտ լինելու
հաճույքը և շրջելով քաղաքում գտնվող սուրբ տաճարներն ու ա-
ղոթելով, նա նորից է լծվում հանասլազօրյա քաղաքական և դա-
տական գործերին՝ ցուցաբերելով իր հպատակների հանդեպ
ունեցած խնամքն ու անսահման հոգատարությունը: Նա առանց
զլանալու ամեն օր դիմում էր սուրբ և աստվածային տաճարը և
աղերսում տիրոջ՝ Միքայել հրեշտակապետին և Եղիա մարդա-
րեին աստուծո միջնորդներ վկայակոչելով, որ չվախճանվի քանի
դեռ չի տեսել իրիսոքիրի կործանումը և նրա պիղծ գլխին չի գա-
մել երեք նետ: Ինչ որ կատարվեց հետագայում: Վերոհիշյալ իրի-
սոքիրը հաջորդ տարին ներխուժեց հոոմայեցիների երկիրը և ըս-
կըսեց ասպատակել այն: Ընդունված կարգի համաձայն կայսրը
նրա դեմ է ուղարկում սխուլերի դոմեստիկոսին¹²⁸: Նա իր հետ
վերցրեց հոոմեական ողջ զորքը, բայց որովհետև վախենում էր
[իրիսոքիրի] հետ բացահայտ, ճակատ առ ճակատ մարտի բռնվել,
հոոմեական զորքերով առայժմ հետևում էր նրան որոշ հեռավո-
րության վրա, մասնակի հարձակումներ գործում նրա վրա և
հնարավորություն չէր տալիս [իրիսոքիրին] աներկյուղ տարած-

վել երկրով մեկ: Բարբարոսը մեկ գործի էր անցնում, մեկ հանգիստ մնում, բայց վերջը, քանի որ այդ բանին էր ստիպում նաև ժամանակը, որոշեց իր երկիրը վերադառնալ: Մեծ ավարով նա իր երկիրն էր շտապում, երբ սխուլերի գոմեստիկոսը երկու զորավարների կարգադրեց, այն է հարսիանոնի և Արմենիակների [բանակաթեմի], որ յուրաքանչյուրն իր զորամասով հետևեն և հետապնդեն հրիսոթիրին մինչև Վաթիռիաքս¹²⁹: Եթե նա այնտեղից հռոմեական սահմանների վրա զորք նետի, ապա այդ մասին հայտնեն գոմեստիկոսին, իսկ եթե ուղիղ շարժվի և մուտք գործի իր որջը, թողնեն և իսկույն իր մոտ վերադառնան: (42). Բարբարոսական զորքը երեկոյան մոտ հասավ Վաթիռիաքս և ճամբարեց լեռան ստորոտում. հռոմայեցի զորավարները դիրքեր գրավեցին այդ վայրի բարձունքներում: Այն ժամանակ, երբ վերջիններս մտածում էին իրենց անելիքի շուրջը, երկու բանակաթեմերի զինվորների, տաքսիարքոսների¹³⁰ և լոխագոսների¹³¹ միջև վեճ է ծագում՝ առաջնության շուրջը: Խարսիանոնցիք իրենց էին վերագրում քաջության մենաշնորհը, իսկ արմենիակները շէին ուզում նրանց զիջել ռազմական արիության առաջնությունը: Վեճը տաքացավ, կրքերը բորբոքվեցին, երբ Արմենիակների զորաբանակի հրամանատարներն ասացին. «Ինչո՞ւ ենք իզուր տեղը խոսքերով հերոս դառնում, սնապարծորեն մենք մեզ գովում: Մարգ գործով պիտի ապացուցի իր քաջ լինելը: Թշնամին մոտիկ է և նրա դեմ կռվելիս կերևան քաջերը, մարտում հանդես բերած արիությունից կարելի կլինի որոշել լավագույններին»: Ահա զորավարներն այս խոսքերը լսելուց հետո, ապա նաև տեսնելով զորքի քաջ կռվելու պատրաստակամությունը, բացի այդ, համոզված լինելով, որ տեղանքն էլ իրենց համար նպաստավոր է (հարթավայրում ճամբարած թըռնամու վրա իրենք բարձրից պիտի հարձակվեին), զորքը բաժանում են երկու մասի. որոշվեց, որ նրա ընտիր մասը՝ շուրջ վեց հարյուր հոգի, զորավարների գլխավորությամբ հարձակվի բարբարոսների զորքի վրա, իսկ հռոմեական զորքի մնացած՝ փոքր մասը բարձունքում մեծաքանակ լինելու պատրանք ստեղծի: Հարմար ժամանակ՝ ազդանշանը տրվելուց հետո, առաջինները պիտի հարձակվեն թշնամիների վրա, իսկ մնացածները շատ բարձր աղաղակ պիտի բարձրացնեն և հնչեցնեն փողերը. փողերի ձայնին կարձագանքեն լեռները և աղմուկը շմեցուցիչ կլինի: Ահա այդ [վեց հարյուր հոգին] հագնում են իրենց զրահները և գիշերով գաղտագողի մոտենում թշնամու ճամբարին: Նախքան այգաբացը,

Երբ դեռ արևը լրիվ չէր անցել երկրի ստորին կիսագունդը, մեծ աղմուկ բարձրացնելով և բոլորը միասին «խաշը հաղթեց» գոռալով, հարձակվում են թշնամու վրա: Նրանց հետ միասին աղաղակ են բարձրացնում լեռան վրա գտնվողները և բոլոր մնացածները: Բարբարոսները անակնկալից շփոթվեցին, ժամանակ չունեցան մարտաշարք կազմելու, հնարավորություն չունեցան իմանալու իրենց վրա հարձակվող զորքի ճշգրիտ թիվը, ի վիճակի չեղան հանպատրաստից փրկության որևէ այլ ելք գտնելու և փախուստի դիմեցին: Նրանց բոլորի մեջ սարսափ գցողն ու կորստյան առաջնորդողը, հիրավի, կայսեր աղոթքներն էին: Հոռմայեցիների մի մասը հարձակման անցավ, մյուս մասը, որ մարտի չբռնվեց, այն է զորավարները, տագթաները և սխուլերի դոմեստիկոսը, կարգադրության համաձայն աղմուկ աղաղակ բարձրացրին, մի բան, որ ավելի մեծ շփոթություն ու սարսափ առաջացրեց թշնամու շարքերում. վերջինս հալածական եղավ մինչև երեսուն մղոն տարածության վրա, որն ամբողջությամբ ծածկվեց անհամար դիակներով: (43). Պատմում են, որ պարծենկոտ ու գոռոզ՝ հրիսոքիրին, երբ նա իր մի քանի մերձավորների հետ փախուստի էր դիմում, սկսեց հետապնդել Պուլադ¹³² ածականով մի հոռմայեցի: Սա Տեֆրիկեում գերի էր, բայց իր սրամտությամբ ու շնորհքով դարձել էր հրիսոքիրի մտերիմն ու մերձավորը: Ահա բարբարոսը տեսնելով, թե ինչպիսի ոգևորությամբ ու եռանդով է հալածում իրեն [Պուլադը], շուռ եկավ ու ասաց. «Ո՛վ թշվառական Պուլադ, ես քեզ ի՞նչ վատություն եմ արել, որ այսպես մոլեգին հալածում ես ինձ, կամենալով սպանել»: Նա կտրուկ պատասխան տվեց, թե՛ «պատրոն, համոզված եմ, որ աստված կօգնի ինձ այսօր փոխհատույց լինելու քո բարբարությունը. դրա համար եմ քեզ հալածում»: [հրիսոքիրը] հուսաբեկ ու սարսափահար սլանում էր առաջ, իսկ [Պուլադը] համարձակ, երիտասարդական ավյունով և կորովով հալածում էր նրան. հալածականն հանդիպում է մի խոր փոսի, որի վրայով ձին վախենում էր ցատկել և ծառս եղավ: Երբ հրիսոքիրը մտահոգված էր այդ [դժվարությունն հաղթահարելու] գործով, Պուլադը նիզակի հարված է հասցնում նրա կողին: Նա ցավից գալարվելով ձիուց ցած գլորվեց: Նրա մերձավորներից Դիակոնիցես¹³³ անունով մեկը, իջնելով իր ձիուց, դիմեց տապաված տիրոջ օգնության. նրա գլուխը իր ծնկներին դնելով, սկսեց ողբալ պատահարը: Այդ միջոցին Պուլադին միացան և ուրիշները, որոնք իրենց ձիերից իջնելով, մահամերձ, դեռևս հոգեվարքի մեջ

գտնվող հրիսոքիրի գլուխը կտրեցին, իսկ Դիակոնիցեսին մնացածների հետ գերիների թվին գասեցին: Ահա այդ պիղծ մարգիկ անակնկալորեն պարտության մատնվեցին և քրիստոնեությունն հաղթանակեց: Ավետիսների հետ մեկտեղ անհապաղ կայսեր է ուղարկվում հրիսոքիրի գլուխը: Այն ժամանակ [կայսրը] այսպես կոչված Պետրիոնում¹³⁴ էր գտնվում, որտեղ էր և իր գուստրերի վանքը: Երբ [հրիսոքիրի] գլուխը բերեցին, կայսրը վերհիշեց իր աղոթքները, իր հոգու աչքերը հռնեց [աստծուն], ով ի կատար է ածում խնդիրքը բոլոր նրանց, ովքեր արտասովալից նրան են գիմում, որից հետո հրամայեց նետ ու աղեղ տան. ձգելով լարը, նա երեք նետ գամեց նրա թշվառական գանգին և հարվածներից ոչ մեկը չվրիպեց: Ամբարիշտի [մահը] նա արժանի քավությունը համարեց այն բյուրավոր զոհերի համար, որոնց մահվան պատճառ դարձավ նա իր իշխանության բազում տարիների ընթացքում: Աստուծո օգնությամբ ահա այսպիսի վախճան ունեցան հրիսոքիրը և Տեֆրիկեի ծաղկած հզորությունը, աստված, որ ընդառաջ գնաց բարեսլաշտ կայսր Վասիլի բազում թախանձանքներին:

44. Ամեն տեսակի առաքինություններով օժտված, անբիծ և աստվածահաճո կյանք վարած երանելի պատրիարք Իգնատիոսը հասնելով խոր ծերության, հեռացավ այս աշխարհի կյանքից դեպի ավելի լավը, բոլորի կողմից երանի ստանալով: Եկեղեցու [ղեկավարությունը] կայսրը խելամտորեն կրկին Փոտին¹³⁵ հանձնեց, օրինական ու կանոնական ձևով թագավորանիստ քաղաքի [պատրիարքական] թափուր աթոռին նստեցրեց, Փոտին, որը նախապես ոչ խելամտորեն հակադրվել էր իրեն: Դրանից առաջ էլ Վասիլը սիրալիք վերաբերմունք էր ցույց տալիս նրան. այդ բանի պատճառը Փոտի շատ իմաստուն և առաքինի մարգ լինելն էր և եթե նրան [անցյալում] հեռացրել էր աթոռից, դրա պատճառը օրինականության դեմ ամենակին մեղանշած շլինելու ցանկությունն էր. հակառակ գրան [կայսրը] ամեն ինչ անում էր [Փոտին] մխիթարելու համար, իրավունք տվեց բնակվել պալատում և իր որդիների դաստիարակն ու ուսուցիչը դարձրեց: [Կայսրը] ջանք էր թափում իր կարողությունների սահմաններում ոչ ոքի չնեղացնել, նա բոլորի հանդեպ սիրալիք էր ու բարեհամբույր, և եթե կարելի էր որևէ կերպ մարդուն մխիթարել, ապա նա չէր զլանում այդ բանում:

45. Թեպետև [Վասիլն] իր հպատակների հանդեպ հոր և խնամակալի նման հոգատար էր, այնուամենայնիվ կային և իրեն ատող, ավելի ձիշտ՝ նախանձող մարդիկ, ովքեր դավեր էին նյութում նրա կյանքի դեմ: Կուրկուաս¹³⁶ կոչվածը հարստությանից ու փափկակեցությանից հղիացած, ցանկացավ բռնատիրել և իր շուրջ հավաքելով համախոհ, դավադիրների մի բաղմություն, գործի անցնելու հարմար առիթ էր որոնում: Բայց դավադիրներից մեկը կայսեր հայտնեց նախապատրաստվող մեքենայության մասին և ալդ նենգ մարդիկ դատի տրվեցին: Բայց ազնիվ կայսեր մարդասիրությունը կրկին անգամ մեղմեց օրենքների խստությունը և մեղմ դատավձիռներ կայացվեցին: Դավադրության պարագլուխը կուրացվեց, իսկ մնացածները մարմնական պատիժներ ստացան միայն, մարդասիրորեն խրատվեցին՝ մազերից ղրկվեցին¹³⁷: Նրանք ավելի շուտ հոր կողմից խրատվեցին՝ քսն թե տիրոջ:

46. Բոլորի հանդեպ ունեցած հոգսը, ինչպես և նորանոր դափնիներ քաղելու ձգտումը, կայսեր հանգիստ չէին տալիս: Նա ամենից առաջ [մտածեց] հոռմեական պետության համար մեծ նշանակություն ունեցող ամենաանառիկ լուրն¹³⁹ ամրոցի մասին, որը բացարձակապես անուշադրության էր մատնված, զրկված էր անհրաժեշտ միջոցներից, մի բան, որը պատճառ դարձավ, որ նա իր պաշտպաններով հանդերձ ընկնի հազարացիների ձեռքը: Վերջիններս վայրի անվտանգությունն ապահովելու համար ամրացրին այն և պաշտպանում էին: Ահա կայսրը, իր խոհեմությամբ ու հոգատարությամբ, առատ միջոցների հատկացմամբ, քաղցր խոսքով ու բռնությամբ վերցրեց այն բարբարոսների ձեռքից և վերստին հոռմեական գերիշխանության ենթարկեց: Դրա վրա Մելուոս¹⁴⁰ ամրոցն էլ կամովին անցավ [կայսեր] կողմը և ինքնակալին իրեն տեր հռչակեց. իսկ մանիքեցիների Կատաբատալա¹⁴¹ կոչված քաղաքը այդ նույն ժամանակները գրավեց իր գորավարների միջոցով: Բայց նրան ուրիշների ձեռքով նվաճված դափնիները չէին ուրախացնում, ընդհակառակը՝ տխրեցնում էին, որ հաղթանակները ձեռք էին բերվում ոչ իր անձնական ջանքերով և իր սեփական անձը վտանգների ենթարկելով: Դրա համար նա նորից հարձակվեց Ասորիքի վրա, իր հետ վերցնելով Կոստանդինին՝ անդրանիկ որդուն, որպեսզի նա որպես քաջ կորյուն, թրշնամու արյան համն առնի, լինի անվախ՝ վտանգների հանդեպ, որպեսզի հենց ինքը՝ [Վասիլը] դառնա նրա ռազմագիտության

ուսուցիչը: Հասնելով Արգեոս [լեռան]¹⁴² մոտ գտնվող Կապադով-կիայի առաջին քաղաք Կեսարիան¹⁴³, իր զորքից ընտրյալ մարգ-կանց ինչպես հարկն է վիճելուց հետո, նրանցից մի խումբ ա-ռանձնացրեց և ուղարկեց առաջ, լրտեսելու և հետախուզելու, որից հետո ինքը՝ գլխավորելով հարվածող ուժը, ամբողջ զորքով շարժ-վեց՝ դիմադրութուն ցուցաբերող [թշնամուն] ետ մղելու համար: Փութանակի անցնելով անապատի միջով, գրոհով վերցրին Պսի-լոկաստելուն¹⁴⁴ և Պարամոկաստելուն¹⁴⁵ ամրոցները, գերեցին հան-դիպած թշնամուն: Ճաղատ¹⁴⁶ կոչված ամրոցի բնակիչները [իրենց] վրա խուժող զորքից սարսափած, կամովին անցան կայսեր կող-մը, իսկ Ամբրոնի¹⁴⁷ որդի Ապավդելեն՝ Անազարբայի ամիրան, որը (քանի դեռ կայսրը հեռու էր գտնվում, բարբարոսաբար հո-խորտում էր) մելիտենացիների զորամասի հետ միասին որոշեց փախուստով փրկվել՝ հետքը կորցնելու ջանք թափելով: Այս ավե-րիչ արշավանքի ընթացքում գրավվեցին նաև Կայսոս, այն է՝ Կա-տասամա¹⁴⁸ [ամրոցը], Ռոբամ, այն է՝ էնդելեխոն¹⁴⁹ [ամրոցը], ապա նաև Անդալը¹⁵⁰ և այսպես կոչված էրիմոսիկեա¹⁵¹ [ամրոց-ները]: Այն ժամանակ էր, որ Տայիլի որդի Սեմասը¹⁵², որը պաշտ-պանում էր Տավրոսի լեռնանցքները և անակնկալ հարձակումներ գործելով ասպատակում էր հռոմեական պետության սահմանա-ճերձ շրջանները, կայսեր կողմն անցավ:

47. Ոչ ոք թող չզարմանա, ոչ էլ մեզ մեղադրի, որ այս մե-ծագործությունները սեղմ ու համառոտ ենք շարադրում, կարծես թվարկելով: Պարզապես պատմությունը տալիս ենք տեղի ունե-ցած դեպքերի արագությամբ, դրա համար էլ ահա այն ընդհա-նուր գծերով է տրված և թուուցիկ է: Այդ դեպքերը ավելի արագ կատարվեցին, քան մենք այժմ խոսում ենք նրանց մասին: Պատ-ճառը նաև այն է, որ դեպքերից հետո բավական ժամանակ է ան-ցել, և յուրաքանչյուրի մանրամասնությունները գրի առնված շի-նելու պատճառով անհետացել են հիշողությունից: Մենք չգիտենք և չենք կարող հաղորդել, թե ինչպե՞ս ճակատեցին, ինչպե՞ս հար-ձակվեցին կամ գրոհեցին, ճակատն ինչպե՞ս լայնացրին կամ նե-ղացրին, իրադրության հարմար ինչպիսի՞ ուղղավարական հնա-րանքների դիմեցին. մենք չենք կարող մասնակի կամ նախասի-րության առարկա հարցերի վրա մանրամասն կանգ առնել, մի-բան, որից շարադրանքի ծավալն ընդարձակվում է, մենք չուզե-ցինք ընդգրկել, առանց ստուգելու վերցնել այն, ինչ փաստերի

վրա չէր հիմնված, թեև այդ մասին ընդհանրապես շատ է խոսվում, որպեսզի չստեղծվի այն կարծիքը, թե կայսեր վերաբերյալ ներկայացնում ենք ստահող [պատմություն], տեղի չունեցած դեպքերի շարադրանք, նամանավանդ, որ կենդանության ժամանակ նա չէր սիրում իրեն դովաբանող խոսքերին ականջ դնել: Եթե մենք չենք կարող կամ չենք ուզում դրի առնել այն, ինչի մասին բոլորն են վկայում, ապա դրա պատճառը շարադրանքը կասկած հարուցող փաստերով ծանրաբեռնելուց խուսափելն է: Բայց այդ մասին խոսքը կարճենք և վերադառնանք մեր ընդհատած պատմությանը:

48. Կայսրն այնուհետև զորքով անցավ Օնոպնիկոսես և Սարոս կոչված գետերը և եկավ Կուկուսոս¹⁵³, կրակի տվեց այնտեղի մացառուտները, ծառերը կտրատելով դժվարամատչելի վայրերը մատչելի դարձրեց և պարտության մատնեց դարանակալած [թրշնամիներին]: Հասնելով Կալլիպոլիս և Պադասիա¹⁵⁴, շարունակեց իր ճանապարհը դժվարանցանելի վայրերով, որտեղ իջավ ձիուց, հետիոտն անցավ լեռնանցքների միջով, անձնական օրինակով բարձրացրեց իր զինվորների ողիս: Երբ հարձակվեց Գերմանիկիայի¹⁵⁵ վրա, հակառակորդները գլխովին նահանջեցին և փակվեցին պարիսպների ետևը: Թշնամիներից ոչ ոք չէր համարձակվում կովի բռնվել: Դրա վրա կայսրը քաղաքի ամբողջ շրջակալքը հրի մատնեց, պարսպից զուրս գտնվող դեղեցիկ շենքերը հիմնահատակ ավերեց, որից հետո շարժվեց դեպի Ադատա¹⁵⁶: Քաղաքի [պաշտպանները] չհամարձակվեցին բաց դաշտում պատերազմել և պարփակվելով պարիսպների մեջ, որոշեցին դիմագրել [Կայսրը] թալանեց ինչ որ քաղաքի պարիսպներից դուրս էր գտնվում, ապա գրոհով վերցրեց մոտակայքում գտնվող Գերոնտ¹⁵⁷ անունը կրող փոքր քաղաքը, իր զինվորներին թուլյատրեց թալանել այն, որպեսզի ձեռք բերած ավարը նրանց համար խթան հանդիսանա դիմանալու դժվարություններին: Այնուհետև իր զինվորներով նա հարձակվեց պարիսպների վրա և գործի դրեց պաշարողական մեքենաները: Նա մեծ հույս ուներ, որ նման մեծ դորքով հնարավոր կլինի գրոհով վերցնել քաղաքը: Բայց տեսնելով, որ պարիսպների ետևում պատսպարված [թշնամիները] իրենց գլխին եկած փորձություններից չեն վհատվում, այն հանգամանքը, որ իրենց հայրենիքը գրեթե անդունդի եզրին է հասել նրանց ամենևին չի սարսափեցնում, հարցուփորձ արեց, կարելի՞ է ար-

դյոք նրանց մի կերպ համոզել, որ տեղի տան: Տեղացիներից մեկն ասաց նրան, թե մի բարեպաշտ մարդ կամ աստվածուստ, կամ փիտական ինչ-որ եղանակով իմացել է և [քաղաքի բնակիչներին] հայտնել, թե վերուստ կանխորոշված է, որ այս քաղաքը չրավվելու է ոչ թե քո կողմից, որ այժմ պաշարում ես այն, այլ քո ազգականներից մեկի, որի անունը Կոստանդին է. ահա դրա համար է, որ նրանք այդպես շեն վհատվում փորձություններից: [Վասիլը] մատնացույց արեց որդուն, ասաց, որ [Կոստանդին] է նրա անունը, որ կանխագուշակումը չի իրականանա, որովհետև հենց հիմա է քաղաքը գրավվելու: Դրա վրա բացատրողը պատասխանեց, թե խոսքը այս Կոստանդինի մասին չէ, սա այն չէ, ով կործանելու է քաղաքը, այլ շատ ժամանակ անց քո ազգականներից մի ուրիշը: [Կայսրը] կարծես զայրացավ այս խոսքերի վրա, որոշեց գործով ցույց տալ, որ դատարկ խոսք է նրանց ասածը, ավելի եռանդով լծվեց նախապատրաստական աշխատանքներին և ավելի մեծ ջանասիրությամբ ձեռնամուխ եղավ պաշարման գործին: Բայց տեսնելով, որ հակառակ իր գործադրած ջանքերին, գործն առաջ չի գնում, որևէ այլ հույս ներշնչող ելք էլ չէր գտնում, ապա նաև համոզվելով, որ իր բազմաբանակ զորքը ցրտաշունչ վայրերում, բաց երկնքի տակ կարող է ծանր կացության մեջ ընկնել, նախընտրելի համարեց իր մարդկանց փրկության թշնամիներին պարտության մատնելը, որոշեց նախքան ձմռան վրա հասնելը, հեռանալ այնտեղից: Այս մասին ահա այսքան: Բայց մենք ապշել ենք այն բանի վրա, որ այսքան ժամանակ անց ականատես եղանք կանխագուշակման իրականացմանը, թե ինչպես կենցաղով ու դավանանքով ամբարիշտ այդ բարբարոսները նախօրոք հավաստի կերպով իմացել էին ճշմարտության մասին: [Վասիլը] չկարողացավ գրավել քաղաքը, բայց այժմ, մեր օրերում Կոստանդին Միրանածինը, ամենախիմաստուն և ևս որդին և [Վասիլի] թոռը գլուխ բերեց այդ գործը: Ազատայի բնակչության լիակատար կորստյան հասցնելու սխրագործության առթիվ շատ տեղին են Հոմերոսի խոսքերը. «Ինչքան լավ է, որ իր մահից հետո մարդ որդի է թողնում պատժելու նրանց, ովքեր համարձակվել են ձեռք բարձրացնել պապենական պետության վրա»: Բայց վերադառնանք մեր պատմության և շարունակենք մեր խոսքը:

49. Զորքը ձեռք բերեց հսկայական քանակությամբ գերիներ և ռազմավար, բայց կայսրը, նկատի ունենալով երկար ու դժվարին ճանապարհը, հրաման տվեց գերիներից բեռնաթափվել, սրախողխող անելով նրանց: Ահա Հագարի հետնորդներին¹⁵⁸ սարսափահար անելուց հետո նա վերադարձավ: Ծնթադրելով, որ կիրճերից անցնելիս հնարավոր է [թշնամու] որևէ հարձակում (նա գտնում էր, որ վուտ է այն զորավարը, որն ասում է, թե «ես այդ չէի սպասում»), կարևոր կետերը զորամասեր ուղարկեց, որոնք գերի վերցրին նրանցից շատերին, ովքեր նպատակ ունեին ուրիշներին գերեվարել: Այդ շրջանների կառավարիչ Աբդելումելը, տեսնելով այդ, [կայսեր] մոտ դեսպաններ ուղարկեց հաշտություն և խաղաղություն աղերսելով, խոստանալով նրան հանձնել ամրոցներն ու շրջանները և լինել նրա երախտապարտ ծառան: Կայսրն ընդառաջեց նրա խնդիրքին, տվեց ինչ որ հայցում էր, որից հետո նա դարձավ [կայսեր] կամավոր դաշնակիցն ընդդեմ իր, Աբդելումելի ցեղակիցների: Այնտեղից կայսրը անցավ Արգեոս լեռը և հասնելով Կեսարիա, ստացավ Կոլոնիայի և Լուլոնի դեմ տարած հաղթանակների ավետիսները: Ավետիսներին հաջորդեցին Տարսոնի ամրոցներից և մանիքեական քաղաքներից ձեռք բերված [հաղթանակի] իրեղեն ապացույցները՝ հսկայական քանակությամբ ավար և ռազմագերիներ: Այնտեղ բերվեց նաև քրդերի¹⁵⁹ մի մեծ ամբոխ. [կայսրը] հրամայեց [քրդերին] կոտորել. քանզի նրանք գրեթե ոչ մի բանի պիտանի չէին, բացի այդ, դուրքը այնքան էր ծանրաբեռնված, որ չէր ուզում ունենալ մի ավելորդ զլխացավանք: Վերադարձին, հասնելով Միդեոն¹⁶⁰, նվերներ բաշխեց իր զինվորներին, յուրաքանչյուրին իր ցուցաբերած սրխրանքի համեմատ բարձրացրեց ու պատվասիրեց և ձմեռելու նպատակով ճամփա ելավ: Հասնելով թագավորանիստ քաղաքը, հին սովորության համաձայն պատրիարքից ստացավ հաղթական [դափնե] պսակը և ժողովրդի կողմից հաղթական կեցցեները:

50. Ժամանակի ընթացքում Տեֆրիկեն խամրեց ու ամբողջությամբ հանգեց¹⁶¹, սակայն սկսեց ծաղկել ու բարգավաճել տարսոնցիների հղորությունը. հոռմեական պետության ժայրամասերը նորից սկսեցին բռնության ենթարկվել նման մարդկանց կողմից: Այն ժամանակ ծագումով սկյութացի Անդրեասը¹⁶², հակառակ իր փոքրաթիվ զորքին, բազում անգամ պարտության մատնեց նրանց շատերին կոտորեց և գերեվարեց նրանցից, ովքեր անասնակեր

հայթայթելու համար դուրս էին դալիս և մեկուսանում հիմնական զորաբանակից: Եվ այն պատճառով, որ նա ամեն օր քաջության և խոհեմության բազում օրինակներ էր ցույց տալիս, կայսրը նրան բարձրացրեց պատրիկի աստիճանին և նշանակեց սխուրիի դոմեստիկոս: Դրանից հետո, օժտված լինելով շատ ավելի մեծ իշխանությամբ և ուժով, նա հաճախ բացահայտ կովի էր բռնվում մելիտենացիների և տարսոնցիների հետ և հաղթող դուրս դալիս: Տարսոնի ամիրան մի առթիվ [Անդրեասին] նամակ դրեց, որն առևեցուն էր մեր աստուծո՝ Հիսուս Քրիստոսի և նրա ամենասուրբ մոր հասցեին ուղղված լուսանքներով ու հիմարություններով. թե «Տեսնեմ, ինչպե՞ս պիտի օգնի քեզ Մարիամի որդին և նրան բերողը, երբ ես ծանր ուժով քո վրա գամ»: Նա, ստանալով հայհոյական նամակը, արտասովից դրեց այն որդուն գրկած աստվածամոր պատկերի առջև և ասաց. «Տե՛ս, ով մայր Բանի և աստուծո, և դու, որ նախ քան զամենայն հավիտյանս ի հորե և ժամանակ առաջ՝ ի մորե, թե ինչպես ամբարտավանացավ և հայհոյեց քո ընտրյալ ժողովրդին այս բարբարոս և փթյալ նոր Սենեքերիմ¹⁶³. նեցուկ կանգնիր և պաշտպանիր քո ծառաներին, թող բոլոր ժողովուրդներն իմանան զորությունը քո թագավորության»: Նա ալոպես արտասովից ու սրտաբեկ աղոթելով և նման բառերով դիմելով աստծուն, գլխավորեց հոմեական զորքերը դեպի Տարսոն: Հասնելով Պոդանգոս¹⁶⁴ կոչված վայրը, որտեղից հոսում է համանուն գետը, հանդիպում է իրեն դիմադրելու դուրս եկած բարբարոսական զորքին: Ապավինած լինելով աստծուն, այս քաջարին իր ամբողջ զորքով հարձակվեց, նախապես հորդորելով այն և իր խոհեմությունն ու սխրանքն ընդգծող բազում գործեր կատարեց: Իրեն ենթակա փոխզորավարները, տաքսիարքոսները, լոխագոսները և ամբողջ զորքը նույնպիսի քաջությամբ մարտնչեցին, բարբարոսների բազմամբոխ [զորքը] փախուստի մատնեցին ու գլխովին ջարդեցին: Ամենից առաջ սպանվեց ամիրան, ինչպես և նրա ընտիր, թիկնապահ զինվորները: Վտանգից խուսափել կարողացան և Տարսոնում ապաստան գտան միայն այն քչերը, որոնք գտնվում էին պատնեշի վրա, կամ էլ բավական հեռու տեղում: [Անդրեասը] սպանված իր զինվորներին հանձնեց հողին, իսկ թշնամիների դիակները դիզելով մի տեղ, նրանցից մի մեծ քլուր կազմեց, [հաղթական] մի կոթող, և բազում ավարով ու գերիներով տուն վերադարձավ. իր խոհեմությամբ տարած հաղթանակը նա վերագրեց աստծուն: Երկյուղելով, որ [նորանոր]

հաղթանակներ ձեռք բերելու ազահույթյունը, շատի ետևից ընկնելը կարող է գրգռել նախանձ նեմեսիսին¹⁶⁵, և ձեռք բերվածն էլ կորստյան կմատնվի (գա շատ հաճախ է պատահում) հրաժարվեց նոր քայլ անելուց: Կատարվածի մասին նա զեկուցեց կայսեր, բայց իր զորակիցների նախանձը հնարավորություն չտվեց նրան ստանալու իր կատարած գործի արժանի մրցանակը: Նրանք շարունակ լուրեր էին տարածում, մեղադրում [Անդրեասին], որ նա իբր դավաճանաբար շուգենայով մարտնչել, չթողեց հոռմայեցիներին գրավել Տարսոնը և նրանք այդ ուղղությամբ կայսեր մոտ որոշակի կարծիք էին ստեղծում: Նրանք ասում էին, թե «Աստված քաղաքն արդեն մեր ձեռքն էր մատնել, եթե նա շարունակեր հաղթարշավը (ձեռք բերած հաջողություններից զորքը թե էր առել), բայց զորավարի անհոգության պատճառով կորցրինք այն»: Նրանք այնքան շատ էին կրկնում այդ խոսքը, որ կայսրը հավատաց նրանց (չէ՛ որ հաճույք պատճառող խոսքերը հաճախ խելոք մարդկանց էլ թյուրիմացության մեջ են գցում): Նա Անդրեասին պաշտոնանկ արեց՝ թշնամիների դեմ տարած հաղթանակը վախճանին չհասցնելու համար, և նրա փոխարեն տազմաների և ամբողջ զորքի գլխավոր հրամանատար նշանակեց Կեստային, որի մականունն էր Ստիպպիոտես¹⁶⁶: Սա թեթևամտորեն խոստանում էր Տարսոնը գրավել և բազում այլ սխրանքներ գործել: (51) Վերցնելով հոռմեական բոլոր զորքերը, նա հարձակվեց Տարսոնի վրա և ապացուցեց, որ Անդրեասը ոչ թե դավաճան էր և վախկոտ, այլ ընդունակ, խելացի ու գերազանց զորավար: Բարբարոսներին համարելով պատրաստի ավար, [Կեստան] անհրաժեշտ ոչ մի նախապատրաստություն չտեսավ, նախօրոք դիրքեր չգրավեց և ռազմագիտական ոչ մի փորձառու և խոհեմ քայլ չարած, անխոհեմ կերպով, ապա և անմիտ համարձակությամբ եկավ Տարսոնի մոտ՝ հրիսովուլուն կոչված վայրը: Բարբարոսները հետախուզությանբ պարզել էին, որ նա նախազգուշական միջոցներ ձեռք չի առել, ամուր դիրքեր չի գրավել, ճամբարի առաջ ո՛չ ցանկապատ, ո՛չ էլ խրամատ է քաշել, որ նա խոհեմ զորավարների նախապատրաստական միջոցառումներից և ոչ մեկին չի դիմել, դրա համար որոշեցին խելի հաղթանակը: Նրանք գիշերով հարձակվեցին անպատրաստ ու անհոգ [Կեստայի] վրա, և ինչպես հետո պարզվեց, գործի դրին իմաստուն ռազմավարություն՝ իրենց անելանելի և դժվարին դրության մեջ: Նախկին պարտությունից հետո նրանց թիվը շատ էր նվազել. գտնվելով դժվարին վիճակում

նրանք ստիպված էին դիմել խորամանկության: Մեծ թվով ձիեր հավաքելով և նրանց պոչերին շոր մորթիներ կապելով, բազում տեղերից հոռմեական ճամբարի վրա բաց թողեցին: Այնուհետև իրենք էլ տարբեր վայրերից թմբուկ հարելով, սրերը մերկացրած հարձակվեցին [հոռմայեցիների] ճամբարի վրա: Հոռմայեցի զինվորների մեջ առաջացավ սարսափ ու խուճապ, ձիերն ու զինվորները խառնվեցին իրար. բարբարոսները հաղթեցին և [հոռմայեցիներին] մեծ ջարդ տվեցին. վերջիններից շատերը խառնաշփոթության մեջ իրար կոխկոտելով, ու ոտնատակ տալով անփառունակ [վախճան ունեցան]¹⁶⁷: Իսմայելացիներն այսպիսով անակրնկալ և անսպասելի հաղթանակ տարան. նրանք կտրեցին հոռմեական պետության ջլերը և թմբկահարության մեջ, բարբարոսական գոռ ու գոչյունով հաղթական երգեր էին երգում: Նախանձն ահա հիմար զորավարի օգնությամբ հաղթեց հոռմայեցիներին և շարակնոտ նեմեսիսը հաջողություններ ձեռք բերած հոռմայեցիների դեմ այսպիսի հաղթական կոթող կանգնեցրեց:

Ահա այսպիսին էր իրավիճակն Արևելքում՝ Վասիլի բարեպաշտ թագավորության ժամանակ: (52) Ես այժմ կպատմեմ, թե ինչ կատարվեց Արևմուտքում: Միքայելի թագավորության ժամանակ ամեն ինչի շարքում, Արևմուտքի գործերն էլ էին աչքաթող արված: Իտալիան գրեթե ամբողջությամբ, այն, որ մեր Նոր Հոռմին էր ենթակա և Սիկիլիայի մեծ մասը գրավվել էր հարևան կարթագենացիների զորքերից և բարբարոսներին հարկատու էր դարձել: Պանոնիայում¹⁶⁸, Դալմատիայում, նաև նրանցից այն կողմ ապրող սկյութացիները, այն է խրվաթները, սերբերը, զախլումներն ու տերվունիոտները, կանալիտները, դիոկլետիաններն ու ռենտանները դուրս էին եկել ի սկզբանե անտի իրենց վրա տարածված հոռմեական գերիշխանությունից և դարձել էին ինքնավար ու ինքնիշխան, կառավարվում էին միայն իրենց սեփական իշխանների կողմից: Շատերը, ցանկանալով առավել ևս տարբերվել [հոռմայեցիներից], սուրբ մկրտությունից հրաժարվեցին, որպեսզի հոռմայեցիների հետ ունեցած բարեկամության և նրանց գերիշխանության մասին վկայող ոչ մի հետք չմնա:

53. Արևմուտքում վիճակն ահա այսպիսին էր. անիշխանություն ու խառնակություն էր տիրում այնտեղ, երբ այդ բոլորի վրա բարդվեցին և Կարթեղոնի հագաբացիները: Նրանք Սուլդանոսին, Սամբասին և Կալֆուսին, որոնք իրենց ցեղակիցներից

համարվում էին ամենից աչքի ընկած շարագործները և փորձա-
 ռու պատերազմողներ, իրենց պարագլուխ կարգելով, երեսունվեց
 ռազմանավից բաղկացած նավատորմիղով արշավեցին Դալմա-
 տիայի վրա, գրավեցին զանազան քաղաքներ, այդ թվում Բուտո-
 ման, Ռոսան և Ստորին Դեկատորան: Եվ, քանի որ գեպքերը ըն-
 թանում էին թշնամիների համար բարեհաջող, նրանք հարձակվե-
 ցին ամբողջ երկրի մայրաքաղաք Ռաուսիոնի¹⁶⁹ վրա և երկարա-
 տև պաշարման ենթարկեցին: Նրանք հանպատրաստից չկարողա-
 ցան այն գրավել, որովհետև պաշտպանները մարտնչում էին
 արիաբար, ինչպես ասում են, մահու և կենաց պայքար էին մղում:
 Ռաուսիոնում երկարատև [պաշարման] ենթարկվածները սկսե-
 ցին տառապել և ամեն ինչի պակասն զգալ, դրա պատճառով
 կայսեր¹⁷⁰ մոտ դեսպաններ ուղարկեցին, թեև քաջատեղյակ էին,
 որ ինքնակալը այլ գործերով էր զբաղված: Նրանք խնդրում էին
 ողորմած լինել, պաշտպան կանգնել, քանի չեն ընկել քրիստոս-
 ուրացողների ձեռքը: Բայց դեսպանները դեռ ճանապարհին էին,
 չէին հասել մայրաքաղաք, երբ այդ միջոցին սպանվում է ստոր
 կայսրը և բացարձակ իշխանությունը ստանում է բոլորի մասին
 միշտ հոգացող ու արթուն Վասիլը: Նա, ով անցյալում ևս նման
 դեպքերի առթիվ շատ էր դժգոհում և ցավ զգում, ուշադիր լսեց
 դեսպանների զեկուցումը և իր հավատակիցների գլխին եկած
 փորձանքները իր սեփականը համարելով, դիմեց նախապատրաս-
 տական աշխատանքի՝ օգնություն աղերսողներին օգնության հաս-
 նելու: Նա հարյուր նավից բաղկացած նավատորմիղ պատրաս-
 տեց, անհրաժեշտ բոլոր միջոցները ձեռք առավ, ընտրեց մի շատ
 խոհեմ և փորձառու մարդու, պատրիկ Նիկետասին, որին մական-
 վանում էին Օորիֆաս¹⁷¹ և ծովակալ նշանակելով, թշնամիների
 դեմ ուղարկեց որպես շանթ ու փոթորիկ: Քաղաքի պաշարմամբ
 զբաղված Աֆրիկայի սարակինոսները, դասալիքների միջոցով
 իմացել էին, թե ռաուսիոնցիք կայսեր մոտ դեսպանություն են
 ուղարկել, իրենց, սարակինոսների դեմ օգնական զորք աղերսելու:
 Քաղաքի շուտափույթ գրավման մասին հույսեր չունենալով, ապա
 նաև երկյուղելով կայսրից ակնկալված օգնությունից, նրանք վե-
 րացնում են պաշարումը և հեռանում այդ վայրերից: Անցնելով
 Իտալիայի այն [շրջանից], որ Լանգոբարդիա¹⁷² է կոչվում, նրանք
 գրոհով վերցնում են Բարիս¹⁷³ ամրոցը և այնտեղ վրաններ խփե-
 լով, ամեն օր հարձակում էին գործում մերձակա շրջանների վրա,
 նույնիսկ խիզախում [արշավել] դեպի ավելի հեռու ընկած [շրջ-

ջանները]: Այդ ճանապարհով նրանք կամաց-կամաց ամբողջությամբ նվաճեցին Լանգորարդիան, ընդհուպ մինչև անցյալում փառավոր Հռոմ քաղաքը: Ահա այսպիսին էր վիճակը [Արևմուտքում]:

54. Վերոհիշյալ ցեղերը, այն է խրվաթները, սերբերը և մյուսները, տեսնելով հոռմեական զորքի օգնությունը Դալմատիայում տեղի ունեցածը, ապա նաև լսելով հոռմայեցիների նոր կայսեր ներողամիտ, անչափ արդար ու առաքինի լինելու մասին, նախընտրեցին ենթարկվել կայուն իշխանության, քան թե համառել ունենալ սեփական, բայց խախուտ տերություն: Նրանք որոշեցին վերստին անցնել նախկին տիրապետության ներքո, հոռմեական ծառայության տակ: Այդ նպատակով ահա նրանք ևս դեսպաններ ուղարկեցին կայսեր մոտ, նրանք, ովքեր ապստամբվել էին, ապա և հավատուրաց դարձել, միանգամայն հրաժարվել սուրբ մկրտությունից, հիշեցին, թե ինչպե՞ս իրենք ի սկզբանե անտի հոռմայեցիների ծառայության մեջ էին, ինչպե՞ս իրենք ժամանակին օգտակար են եղել նրանց, և խնդրեցին, որ իրենք ևս անցնեն հոռմեական պետության մարդասիրական լծի տակ, ենթարկվեն նրա պետին: Կայսրը հաճույքով ընդառաջեց նրանց խելացի խնդիրքին, նա նախապես ևս շատ էր մտահոգված նրանց մասին, չէ՞ որ իր պետության ոչ փոքր մասն էր անջատվել և հափշտակվել, ընդունեց նրանց ինչպես մարդասեր հայրը անխոհեմաբար հեռացած, բայց այնուհետև զղջացող և վերադարձող որդուն: [Դեսպաններին] նա իսկույն ետ ուղարկեց՝ վասիլիկոսի և հոգևորականների հետ միասին, մտածելով նախ և առաջ կորուստից փրկել նրանց հոգիները՝ նախկին հավատքին վերադարձնելով, անգիտությունը կամ անխոհեմությունը գործած իրենց մեղքերին քավություն տալ: Այս աստվածահաճո գործը գլուխ բերելուց հետո, երբ բոլորն էլ ընդունեցին սուրբ մկրտությունը և վերջստին հոռմեական հպատակներ դարձան, վերոհիշյալ շրջանների վրա ամբողջությամբ տարածվեց կայսեր իշխանությունը. ամենքը ինքնակալի մարդասեր հրամանով իրենց կառավարման համար ցեղակիցներից ղեկավարներ ստացան: [Կայսրը] նրանց կառավարիչների պաշտոնը փողով չէր տալիս. այդ դեպքում շատ տվողն ու շափից ավելի եռանդ ցուցաբերողը պիտի դառնար հպատակ ժողովրդի կառավարիչ: Նա խոհեմ կերպով կառավարիչ էր նշանակում հենց նրանց առաջադրածներին, այսպես ասած

նրանց ձեռնադրածներին, որպես ընտրովի իշխանների, որոնք պարտավոր էին հայրաբար վերաբերվել իրենց հանդեպ: Այս մասին ահա այսքան:

55. [Միքայելի] ապաշնորհ և անհոգ թագավորության ժամանակ հռոմեական տիրապետության սահմաններն անցած բարբարոսները, թեև դիմադրության հանդիպեցին, այդ մասին արդեն ասվել է, բայց այնուամենայնիվ մնացին Իտալիայում և անվերջ ավարառություններ էին գործում և անողոքաբար թալանի ենթարկում այն: Նրանք գրավեցին մինչև հարյուր հիսուն բերդ, մի մասը մատնությանը, մյուսը՝ պաշարելով: Կայսրը լսելով այդ մասին, շատ էր տխրում և անվերջ մտածում մի ելք գտնել, վերջնականապես պարտության մատնելու թշնամուն, գոնե ետ մղելու նրան և հռոմեական տիրապետության սահմաններից դուրս շարտելու: Նա ռաուսիոնցիների և դալմատացիների ամբողջ ժողովրդին որպես օգնություն արդեն ուղարկել էր զինված ուժեր, որոնց զխավորում էր, ինչպես ասվեց, Նիկեոսաս Օորիֆասը, բայց վերջինս համոզվեց, որ իր այդ ուժերը ի վիճակի չեն հաղթահարելու բարբարոսների այդքան բազմությունը, նամանավանդ, որ հաճախ ստիպված էին լինում ճակատամարտ տալ միջերկրյա շրջաններում, ծովափից շատ հեռու, իսկ դա ծովային հետևակի համար վտանգավոր էր և ուժերից վեր: [Վասիլը] նպատակահարմար չգտավ նոր ուժեր ուղարկել այստեղ, արշավանքի մեծ ծախսերի հետ կապված լինելու պատճառով, ապա և այն պատճառով, որ այդ [զորքը] այստեղի վայրերի համար էր պետք: Նա խոհեմություն ունեցավ դեսպանություն ուղարկելու Ֆրանկիայի ռեքս Լուդովիկոսի և Հռոմի պապի¹⁷⁴ մոտ՝ խնդրելով օգնության հասնել տեղի զորքերին և նրանց հետ ճակատ կազմած դուրս գալ Բարիսում հաստատված հազարացիների դեմ: Նա միաժամանակ հրաման տվեց մի փոքր առաջ հիշատակածս սլավոնական երկրներին՝ մասնակցություն ունենալ այդ գործին, Ռաուսիոնի բնակիչների և իրենց տեղական նավերի օգնությանը անցնելով դալմատացիների ծովը: Երբ բոլորը միացան, մի հսկայական բանակ ստեղծվեց. դրան գումարվեց և հռոմեական ծովակալը, մի շատ խոհեմ և քաջ մարդ, որով Բարիսը շուտով գրավվեց: Բերդը, երկրամասը և գերեվարված ամբողջ ժողովուրդը նորից է անցնում հռոմեական տիրապետությանը, այնտեղ են վերադառնում շրջանի բնիկները: Ֆրանկիայի ռեքսը Սուլդանոսին և

վերջինիս հրամանների տակ գտնվող զորքը գերի է վերցնում և տանում Կապուա¹⁷⁵։ Վերջինս ինչպես և Բենեվենդոսը¹⁷⁶ գեռ իրեն էին ենթարկվում։ Արևմուտքում կայսեր ձեռնարկած առաջին արշավանքն ահա այսպիսի վախճան ունեցավ և այնտեղից ձեռք բերված ավարով ու փառքով զարդարվեց մայրաքաղաքը։

56. Որովհետև ընդունված է պատմությունը ունկնդիրներին հաճելի դարձնելու նպատակով հաճախ դիմել զեղումների՝ ճոխացնելու համար շարադրանքը, ապա պատմենք նաև, թե ինչ պատահեց Ֆրանկիայի ռեքսի և Աֆրիկայի ամիրա Սուլդանոսի, ինչպես նաև Կապուայի և Բենեվենդոսի բնակիչների հետ։ Սուլդանոսը Կապուայում Ֆրանկիայի ռեքսի ձեռքում մնաց երկու տարի, բայց այդ ընթացքում ոչ ոք երբևիցե նրա դեմքին ժպիտ չտեսավ։ Ռեքսը ոսկի խոստացավ այն մարդուն, ով կկարողանար ստիպել [Սուլդանոսին] ժպտալ։ Մեկը հայտնեց ռեքսին, թե ինքը խոժոռ Սուլդանոսին տեսել է ժպտալիս և իր ասածը վկաներով հաստատեց։ [Ռեքսը] կանչեց [Սուլդանոսին] և հետաքրքրվեց այդ փոփոխության՝ նրա ժպտադեմ դառնալու պատճառներով։ Նա պատասխանեց. «Մի սալ տեսա, ուշադրություն դարձրեցի նրա անիվների վրա, թե ինչպես նրանց՝ վերևում գտնվող մասն իջնում է ցած, իսկ ցածինն էլ բարձրանում վեր։ Դրա մեջ ես մարդկանց անորոշ և փոփոխական ճակատագրի արտացոլումը տեսա և ժպտացի, համոզվեցի, որ փոփոխության ենթակա բաներով ենք ոգևորվում. հիշելով իմ վիճակը, ես անհնարին շատա ան, որ եթե բարձրից զլորվեցի ցած, ապա պետք է, որ ցածից էլ նորից վեր բարձրանամ»¹⁷⁷։ Ռեքսը, լսելով այդ, համոզվեց մարդու ասածի ճշմարտացիության մեջ և այսուհետև նրա հետ ավելի մեծահոգաբար էր վերաբերվում, լինում նրա մոտ։ (57) Բայց Սուլդանոսը լինելով նենգ մարդ և պունիկյան¹⁷⁸ խորամանկութունների քաջ գիտակ, ուզեց մեկին մյուսի դեմ լարելով իր փրկության գործը զլուխ բերել։ Կապուա և Բենեվենդոս ամրոցների իշխանները, նրան համարելով կյանքի մեծ փորձ ունեցող, խոհեմ և իմաստուն մարդ, որը երջանկությունից դժբախտության մեջ է զլորվել, հաճախ էին լինում նրա մոտ։ [Սուլդանոսը] ձևացնում էր, որ համակրում է նրանց և ուզում է ռեքսի մի գաղտնիքը հայտնել, բայց վախենում է, որ հանկարծ կմատնեն իրեն և զրլխին փորձանք կբերեն։ Երբ նրանք երդվեցին, որ այդ մասին ոչինչ չեն ասի, նա հայտնեց, որ ռեքսը որոշել է ձեզ բոլորիդ

շղթայակապ իր երկիրը՝ Ֆրանկիա տանել, որովհետև այդ եղանակով միայն կարող է հուսալի կերպով տիրել ձեր քաղաքներին: Նրանք ամենևին էլ հավատք չընծայեցին նրա խոսքերին և ուղում էին ավելի ճշգրիտ բան իմանալ: Այս անգամ Սուլդանոսը դիմում է ոճբսին և նույն ոգով ասում, թե դու հուսալիորեն շեւ կարող տիրել այս բերդերին, քանի նրանց իշխանները այստեղ են մնում: Եթե ուզում ես հաստատուն տիրել այս [բերդերին], սրանց փութանակի շղթայի և Ֆրանկիա ուղարկիր: Ռեքսը համոզվեց նրա ասածին և հրամայեց շտապ կարգով ինչ-որ անհետաձգելի գործի համար շղթաներ կոփել: Սուլդանոսը այդ միջոցին նորից է հանդիպում իշխաններին և ասում. «Դուք դեռ շարունակում եք չհավատալ իմ խոսքերին. հետաքրքրվեցեք և իմացեք, թե բոլոր երկաթագործները ոճբսի հրամանով ի՞նչ են պատրաստում: Եթե տեսնեք, որ շղթաներ ու կապանքներ են կոփում, մի՛ կասկածեք ձեր փրկության համար ասված խոսքերի վրա»: Իշխաններն այդ ընթացքում համոզվեցին, որ բարբարոսի ասածը ճիշտ է և այլևս ոչ մի բանի վրա չկասկածելով, ոճբսից պաշտպանվելու ուղիների մասին էին մտածում: Երբ մի քիչ հետո նա որսի գնաց, ետևից փակեցին դարպասները և այլևս թույլ չտվեցին նրան ներս մտնելու: [Ռեքսը] հանպատրաստից ոչինչ անել ի վիճակի չլինելով, իր երկիրը վերադարձավ: (58) Եվ ահա Սուլդանոսը գալիս է իշխանների մոտ՝ հատուցում խնդրելով իր հայտնած գաղտնիքի համար, այն է՝ թույլ տրվի գնալ իր հայրենիքը: Նրան թույլ տվեցին և նա գնաց Կարթեղոն¹⁷⁰, իր ձեռքը վերցրեց սեփական իշխանությունը. ապացուցելու համար, որ իսկապես ստոր է, նա արշավում է Կապուայի և Բենեվենդոսի վրա՝ իր փրկության համար փոխհատույց լինելու նրանց [իշխաններին]: Վերջիններս օգնության խնդրքով դիմում են ոճբսին, բայց նա հայհոյանքներով վճռում է ասելով, որ շատ ուրախ է իրենց կորստյան առթիվ: Բերդերի իշխանները սուրհանդակ են ուղարկում կայսեր մոտ, որը. լինելով կարեկցող և մարդասեր, շտապ կարգով սուրհանդակին ետ է ուղարկում հաղորդելու, թե օգնությունն անհապաղ կհասնի: Բայց լրաբերը, նախքան իրեն ուղարկողներին [կայսեր] պատասխանն հասցնելը, ընկնում է թշնամիների ձեռքը: Սուլդանոսն ասում է նրան. «Եթե դու կատարես իմ ասածը, ոչ միայն կփրկվես, այլև նվերներ կստանաս»: Երբ նա համաձայնվեց հրամանը կատարել, [Սուլդանոսն] ասաց. «Ես ուղում եմ, որ դու գնաս և բերդի [պարիսպների] առաջ կանգնելով,

ներսում գտնվողներին ասես, թե ես իմ պարտականությունն արեցի, ինձ տրված հրամանները կատարեցի, բայց կայսրից օգնություն չկա, նա մերժեց ձեր խնդիրքը: [Սուրհանդակը] խոստացավ այդպես էլ անել, և Սուղանոսի ծառաների ուղեկցությամբ գնաց քաղաքացիներին հայտնելու այդ մասին: Երբ մոտեցավ պարսպին, խնդրեց, որ քաղաքի զինվորները գան լսելու իր ասելիքը. «Թեև մահս աչքիս առջև է, ասաց, հենց հիմա պիտի սրախողխող արվեմ, բայց շեմ կարող թաքցնել ճշմարտությունը: Միայն խնդրում եմ ձեզ և երգվեցնում, իմ փոխարեն զավակներիս և կնոջս հատուցում տվեք, քանզի ես, ով իմ տերեր, թեև թշնամիների ձեռքում եմ, բայց կատարել եմ իմ պարտականությունը, հայտնել ձեր խնդիրքը հոռմայեցիների կայսեր. այնտեղից շուտով օգնություն կգաս Արդ, քաջ եղեք, մի վհատվեք, քանզի գալիս է փրկարարը, թեև ոչ իմօ: Սուղանոսի ծառաները լսելով այդ, կատաղեցին, որ խարված են և իսկույն նրան սրախողխող արեցին: Կայսեր ակնկալվող օգնությունից երկյուղած, Սուղանոսը վերացրեց պաշարումը և իր երկիրը վերադարձավ: Այսուհետև այդ բերդերի իշխանները հավատարիմ մնացին կայսեր և բերդերը դրին նրա գերիշխանության ներքո:

59. Այն ժամանակները հագարացիների մի նավատորմիչ ևս հանդես եկավ հոռմեական պետության դեմ: Բայց կայսեր անվերջ աղոթքներով առ աստված, խելացի կարգադրություններով և հմուտ կառավարմամբ հոռմայեցիները հաղթեցին, իսկ հագարացիները խայտառակ պարտության մատնվեցին: Տարսոնի ամիրան, որին էսման¹⁰⁰ էին կոչում, կոմքարիա կոչված երեսուն վիթխարի նավերից բաղկացած նավատորմիչ կազմելով, հարձակվել էր էվրիպոս¹⁰¹ ամրոցի վրա: Հելլադայի զորավարը¹⁰² (նա Օյնիատեսն էր) կայսերական հրամանի համաձայն ամրոցը Հելլադայի զենք՝ կրելու ընդունակ քնակչությանը նախապատրաստեց ամրոցը պաշտպանելու, պարիսպների վրա պատրաստեց պաշտպանական անհրաժեշտ դիրքեր: Ամրոցի [պաշտպանները] տեսնելով, որ նավերը մոտենում են պարիսպներին, և որ բարբարոսները նետերի տարափ արձակելով փորձում են իրենց՝ ամրոցի պաշտպաններին ետ մղել ու փախուստի մատնել, լցվեցին քաջությամբ ու կորովով և արիարար դիմադրում էին: Նրանք քարձիգ բարաններով ու նետաձիգ մեքենաներով, ապա և ձեռքերով քարեր էին շարտում և բազմաթիվ բարբարոսներ կոտորեցին:

Քացի այդ, օգտվելով նպաստավոր քամուց, նավերից շատերը հեղուկ կրակով¹⁸³ հրո ճարակ դարձրին: Բարբարոսը անելանելի վիճակում էր և վհատության մեջ. գիտենալով, որ փողի համար շատերն են իրենց կյանքը կամովին վտանգների ենթարկում, [ձամբարի] ցանկապատի առջև մի մեծ վահան դրեց, լցրեց այն ոսկով ու ասաց. «Սա որպես մրցանակ և պարգև, դրա վրա գումարած նաև հարյուր ընտիր կույսերի, ես տալիս եմ նրան, ով առաջինը կմտնի քաղաք և ցեղակիցների հաղթանակի պատճառ կդառնա»: Քաղաքի պաշտպանները տեսնելով այդ, հասկացան դրա իմաստը. ոգևորող խոսքերով իրար սրտապնդելով, նրանք ազդանշանով մեկից բացեցին դարպասները և քաջաբար հարձակվեցին բարբարոսների վրա: Մեծ կոտորած տեղի ունեցավ, ամիրան էլ ստացավ մահացու հարված և գետին տապալվեց, իսկ մնացածները դիմեցին փախուստի: Հալածողները հետապնդեցին նրանց մինչև նավերը և ձեռքերն ընկածին կոտորում էին. բարբարոսների ջարդը կատարյալ էր: Կենդանի մնացածները լցվեցին մի քանի նավերի մեջ ու խայտառակ կերպով իրենց երկիրը փախան: Ահա բարբարոսական նավատորմիդր գլխովին պարտության մատնվեց և անփառունակ կերպով հեռացավ, այն էլ առանց հռոմեական ծովային ուժի միջամտության, այլ կայսեր ազդեցությունով միայն ու դիմադրողների քաջության շնորհիվ:

60. Հազիվ էր Տարսուսի վրայից ամպը ցրվել, երբ Կրետեում կրկին փոթորիկ բարձրացավ: Այդ կղզու ամիրա Սաիդ Ապոքապսը¹⁸⁴, իր գործակից ոմն Փոտի՝ պատերազմող և գործունյա մի մարդու հետ քսանյոթ կոմբարիայով, որոնց համապատասխան նաև բազմաթիվ փոքր ծովահենական նավերով և պենտեկոնտորներով¹⁸⁵, որոնց շատերը կոչում են սակտուրա և դալեա, արշավեցին հռոմեական տիրապետութունների վրա և ամբողջ էգեական ծովը ավարի առան: Նրանք հաճախ հասնում էին նույնիսկ Հելլեսպոնտոսի Պրիկոնեսոսը¹⁸⁶, շատերին էին գերեվարում և կոտորում: Կրետացիների այս նավատորմիդր վրա հարձակվեց վերոհիշյալ պատրիկ Նիկետասը, նա, ում վիճակվել էր գլխավորել հռոմեական նավատորմիդր. մեծ ծովամարտ տալով, նա հեղուկ կրակով մեկից հրդեհեց կրետական քսան նավ, իսկ նրանց մեջ եղող բարբարոսները դարձան սրի, հրո և ջրի ճարակ: Ջրասույզ շեղած նավերը փախուստով միայն կարողացան իրենց փրկութունն ապահովել:

61. Հակառակ այն բանի, որ կրետացիք ահա նման կորուստներ կրեցին, և պարտված վերադարձան, այնուամենայնիվ հանգիստ չմնացին և ծովային գործերին նորից ձեռք մեկնեցին. վերևում հիշատակածս Փոտի ծովակալությամբ նրանք սկսեցին փորձության ենթարկել և թալանել հատկապես մայրաքաղաքից հեռու ընկած շրջանները, այն է Պելոպոնեսը և նրանից ցած գտնվող կղզիները: Հռոմեական տրիբրաններով¹⁸⁷ նրանց դեմ է ուղարկվում ականավոր ծովակալ Նիկետաս Օորիֆասը, որը նպաստավոր [քամու] օգնությամբ մի բանի օրում հասնում է Պելոպոնես: Խարիսիս գեյելով Կենխրեոն նավահանգիստում և իմանալով, որ բարբարոսները սկսել են թալանել Պելոպոնեսի արևմտյան շրջանները, այն է, Մեթոնեն¹⁸⁸, Պատրան¹⁸⁹ և նրանց սահմանակից Կորնթոսի շրջանները, խոհեմ և իմաստուն քայլի է դիմում. որոշում է Պելոպոնեսը շրջանցել ծովով, շնավարկել Մալեասի [թերակղզով]՝ չկտրել հազար մղոն տարածությունը և չկորցնել թանկագին ժամանակը. հենց տեղն ու տեղը, փութանակի, ունենալով բազմաթիվ աշխատող ձեռքեր և փորձառություն, նա Կորնթոսի նեղուցի ցամաքի¹⁹⁰ վրայով մյուս կողմը քաշեց նավերը և անցավ գործի: Հանկարծակի հայտնվելով, նա սարսափահար արեց և շփոթության մեջ գցեց միանգամայն անտեղյակ թշնամուն: Նախորդ ճակատամարտից ստացած վախը դեռ չէր փարատվել, երբ այս անակնկալ հարձակումն էլ վրա հասավ և [թշնամին] հնարավորություն չունեցավ գիմադրելու ու կովի բռնվելու փորձ անգամ անելու [Նիկիտասը] թշնամու նավերի մի մասը կրակի տվեց, մյուսը՝ ջրասույզ արեց, բարբարոսներից ոմանց խողխողեց, մյուս մասին ծովի հատակն ուղարկեց, նրանց հրամանատարին էլ, սպանեց, իսկ մնացածներին ստիպեց ցրիվ գալ կղզու շուրջ կողմը: Վերջիններիս նա հետագայում որսաց և զանազան պատիժների ենթարկեց, ոմանց մորթագերծ արեց, հատկապես նրանց, ովքեր ուրացել էին Քրիստոսի մկրտությունը, ասելով, որ [մկրտությունից] է զրկում նրանց, և ոչ թե նրանց պատկանող որևէ այլ բանից: Իսկ ուրիշներին սարսափելի տանջանքների ենթարկեց՝ ծոծրակից մինչև գարշապարր փոկ քաշելով: Ոմանց գերանի ծայրին կապելով բարձրից գցեց կուպրով լի կաթսաների մեջ, ասելով, որ արժանացնում է իրենց մկրտության, տանջալի և մթին: Ահա այսպես խայտառակեց նրանց և իրենց կատարած չարագործություններին վայել պատիժներ տվեց. այսու-

հետև նրանք սարսափում էին հռոմեական շրջանների վրա արշավանքի դուրս գալու:

Ահա այս կերպ ցրվեցին հարավային քամիները և հռոմեական պետության նավը անվտանգ նավարկում էր այնտեղից, (62) երբ արևմուտքում նորից սարսափելի փոթորիկ բարձրացավ: Աֆրիկայի ամերմումնին, վաթսուն հսկայական նավեր¹⁹¹ պատրաստելով, հարձակվեց հռոմեական տիրապետության վրա և թալանելով ու գերեվարելով հասավ մինչև Կեֆալոնիա և Զակինթոս կղզիները: Կայսրը իմանալով այդ մասին անհապաղ օգնության հասավ. նա ուղարկեց ծովակալին (այն Նասարն էր)՝ բազմաթիվ տրիբուններից, դիբուններից և այլ արագընթաց նավերից բաղկացած մեծ նավատորմիղով: Նասարը կարճ ճանապարհով, նպաստավոր քամու օգնությամբ, շուտով հասավ Մեթոնե, բայց թշնամիների վրա անմիջապես հարձակվել չկարողացավ. պատճառը հետևյալն էր. թիավարներից շատերը, վախենալով վտանգից, փոքր խմբերով թաքուն փախուստի դիմեցին: Նրանց դասալքությունը պատճառ դարձավ նավերի ընթացքի դանդաղեցման, որովհետև նավերը արդեն չէին կարող մեծ թափով կտրել ալիքները և հարձակվել հակառակորդների վրա: [Նասարը] գտավ, որ այդպես զինաթափ եղած չի կարելի թշնամու դեմ դուրս գալ և սուրհանդակի միջոցով իրագործության մասին տեղյակ պահեց կայսեր: Վերջինս, առանց հապաղելու, հատուկ մարդկանց ուղարկեց, բոլոր դասալիքներին որսաց և բանտ նետեց: Զեռքերը ցեղակիցների արյունով ներկելուն դեմ լինելով, բայց կամենալով մնացած թիավարների մեջ սարսափ տարածել, որպեսզի նրանց շար օրինակին չհետևեն և դասալիք կամ անփուլթ չլինեն, խոհեմ որոշում է ընդունում. վիղլայի դրունգարին¹⁹² հրաման է տալիս Պրետորիոնում¹⁹³ բանտարկված երեսուն մահապարտ ոճրագործներին¹⁹⁴ գիշերով դուրս հանել, դեմքերին մուր քսել, մորուքներն ու գլխի մազերը խանձել և անճանաչելի դարձնել: Նրանց խստորեն կարգադրել, որ չհամարձակվեն ձայն, ծպտուն հանել, հրամանը չկատարողին սպառնալով մահապատժով: Ահա սրանց, որպես դասալիք եղած թիավարների պարագլուխների, ձիարշավարանում մտրակահարել, ձեռքերը մեջքին կապած ման ածել քաղաքի հրապարակում: Այնուհետև ոտքերը կալանդների մեջ հագցրած Պելոպոնես ուղարկել, որպեսզի իրենց արժանի պատիժը ստանան հենց այնտեղ, որտեղից փախել են¹⁹⁵: Այդ գործը դրվեց Պելոպոնեսի զորավար Հովհաննեսի վրա, որի մականունն էր Կրետացի: Սա կայսերական

հրամանի համաձայն Մեթոնեում, ուղարկված կալանավորներին թվին համապատասխան ցցեր տնկեց, և նրանց որպես դասալիքների պարագլուխների ցցահան արեց: Հոռմեական նավատորմի ղի նավաստիները ականջալուր և ականատես լինելով կատարվածին, դատապարտեցին նրանց որպես վախկոտների և թշվառականների, իսկ իրենք էլ ձեռք բերեցին դժվարությունները հաղթահարելու կամք, դեն գցեցին թուլամորթությունն ու թափթփվածությունը և խնդրում էին ծովակալին շտապ կարգով իրենց առաջնորդել հակառակորդների դեմ:

63. [Մովակալը] զորքի նվազած մասը համալրեց Պելոպոնեսի զինվորներով և մարդայիտներով¹⁹⁶ և [Պելոպոնեսի] զորավարին գործակից վերցնելով, հարձակման նախապատրաստություն տեսավ: Սարակինոսները, որ համոզվել էին հոռմեական նավաստիների երկշոտ լինելու մեջ, իզուր տեղ ժամանակ վատնած չլինելու համար, շատ հանգիստ դուրս էին գալիս իրենց նավերից և թալանում մերձակա շրջաններն ու կղզիները, երբ հանկարծակի և աննկատելիորեն նրանց մոտեցավ հոռմեական ծովային հետևակը: Զորավարի ազդանշանով [ծովային հետևակը] գիշերով անակնկալ հարձակում գործեց թշնամիների վրա, որոնք ոչ գիմադրելու ժամանակ գտան, ոչ էլ կովի բռնվելու, և շարաշար սրախողխող եղան. նրանց նավերը իրենց զինվորներով և ունեցվածքով հանդերձ հրո ճարակ դարձան: Կրակից զերծ մնացած նավերը նասարը բերեց Մեթոնե և նվիրաբերեց աստուծո եկեղեցուն. նա իր զինվորներին թույլ տվեց օգտվել ձեռք բերված ավարից և գերիներից, որից հետո փութանակի կատարվածի մասին տեղեկացրեց կայսեր, հարցրեց այսուհետև ի՞նչ անել, ո՞ւր գնալ: Կայսրը հաջողության համար գովեց նրան և հրամայեց առաջ շարժվել:

64. Տեսնելով, որ զորքը հաջողություններից գոտեպնդվել է, [նասարն] անցնում է Սիկիլիա և Պանորմոն և ավարառում Կարթեդոնի հագարացիներին հարկատու այնտեղի քաղաքները: Նա գրավում է բազմաթիվ բեռնատար և այլ նավեր, որոնք բեռնված էին հսկայական քանակությամբ ձիթայուղով և արժեքավոր շատ այլ բաներով: Պատմում են, որ այդ ձիթայուղի ձեռք բերելուց հետո նրա գինն այնքան ընկավ, որ լիտրը վաճառում էին մեկ օբոլոսով: (65) Նույն նավատորմի ղր անցնելով Իտալիայի շրջան-

ները և միանալով կայսեր պրոտովեստիարիոս¹⁹⁷ Պրոկոպիոսի և թրակացիների ու մակեդոնացիների այն ժամանակվա զորավար Լևոնի, որին Ապոստոլուպես էին մականվանում, դիտավորած հոռմեական հետևակին և այրուձիին, հոռմեական պետության համար շատ օգտակար գործեր արեցին: Նասարը Ստելե կոչված կղզում պարտության մատնեց կրկին անգամ Աֆրիկայից դուրս եկած [հագարացիների] նավատորմիդր, բարբարոսների ձեռքից ազատագրեց, բացառությամբ մի քանիսի, Կալաբրիայում և Լանդոբարդիայում հագարացիների ձեռքում անցած գրեթե բոլոր ամրոցները և նրանց վրա հաստատեց հոռմեական իշխանությունը: Ծովային ուժերն այսպիսով, անմասն լինելով նենգության, նախանձին կամ մախանքին, կարողացան հսկայական ավար ձեռք բերել, հաղթական [դափնե] պսակներով վերադառնալ կայսեր մոտ և ամբողջ պետությունը լցնել բերկրանքով. նրանք բազմաթիվ առիթներ ընձեռեցին կայսեր, գոհություն ու շնորհակալություն հայտնելու աստծուն:

66. Բայց հետևակն, այնուամենայնիվ, չկարողացավ խուսափել նախանձից, թեև արի ու փառավոր գործեր կատարեց, բայց այս կովի ժամանակ առաջացած վեճի ու գծտության պատճառով կորցրեց գերագույն հրամանատարին: Լևոնը լարվել էր Պրոկոպիոսի դեմ. երբ թշնամիների հետ մարտի բռնվեցին, թրակացիներին ու մակեդոնացիներին գլխավորող և աջ թևում մարտնչող Ապոստոլուպեսը կարողացավ պարտության մատնել թշնամիներին և նրանց մեծ ջարդ տվեց: Բայց սկիզբներին և արևմտյան գործերի հետ [ձախ] թևում ճակատած Պրոկոպիոսին հակառակորդները դժվար վիճակի մեջ գցեցին: Զորակից [Ապոստոլուպեսը] դրժվարին կացության մեջ գտնվող զորքին օգնության չհասավ, որովհետև գծտված էր Պրոկոպիոսի հետ. վերջինիս գլխավորած թևն այսպիսով գլխովին փախուստի մատնվեց, [Պրոկոպիոսն] էլ փախուստի ժամանակ սրախողխող արվեց և իր ձիով հանդերձ տապալվեց գետին: Ճակատամարտն ահա այսպիսի վախճան ունեցավ: Լևոնը, իր գծտության պատճառով տեղի ունեցած պատահարը սրողելու համար, ցանկացավ մի հերոսություն ևս գործել: Նա իր զորքով և Պրոկոպիոսի փախուստով փրկված զինվորներով հարձակվեց Տարանտա ամրոցի վրա, որ դեռ հագարացիների ձեռքում էր գտնվում, և դրոհով վերցրեց այն, իսկ տեղում գտնվող բոլոր զինվորներին գերեվարեց: Նա թուլլատրեց զորքին զբաղվել

թալանով, կայսեր համար էլ բազում ավար բերեց: Բայց կայսրը ամենևին էլ գոհ չմնաց դրանից, ոչ էլ պարգևատրեց Լևոնին որպես հերոսի: Նա հարցուփորձ անելով իմացավ, որ [զորավարնեբրի] միջև ծագած գժտությունն էր պատճառը, որ մարտում ընկավ համազորավարը, դրա համար պաշտոնանկ անելով նրան, աքսորեց իր՝ Լևոնի դղյակը, որ գտնվում էր Կոտիայոնի մոտ:

67. Բայց դրանից հետո էլ Ապոստյուպեսի գլխին նման փորձանքներ եկան: Պրոտոստրատոր Վայանոսը¹⁹⁸ և կուբելկուլարիոս¹⁹⁹, խամարետոսը՝ [Ապոստյուպեսի] ամենամերձավոր մարդը, համաձայնության եկան և իրենց տիրոջ դեմ կայսեր ուղղված մի ամբաստանագիր հորինեցին, որտեղ ի միջի այլոց հայտնվում էր, որ պրոտովեստիարիոս Պրոկոպիոսի մահը ծրագրված էր իրենց տիրոջ կողմից. նրան մեղադրում էին նաև պետական դավաճանության և այլ ծանր ու լուրջ հանցանքների մեջ: Խամարետոսը վերցրեց ամբաստանագիրը և մտնելով մայրաքաղաք հանձնեց այն կայսեր: Բայց դա չլրիպեց Ապոստյուպեսի որդիների՝ Վարդասի²⁰⁰ և Դավիթի ուշադրությունից, որոնք սրախողխող են անում և սպանում Վայանոսին. իրենց արարքի համար կայսեր [դատաստանի] երկյուղն զգալով, որոշում են իրենց հոր հետ Ասորիք փախչել: Կայսրն իմացավ այդ մասին և առանց հապաղելու մանգլավիտ Վարցապեդոնին²⁰¹ ուղարկեց նրանց բռնելու և իր մոտ բերելու: Նա նրանց հասավ Կապադովկիայում, որտեղից նրանք փութանալի ճամփա էին ընկել դեպի Ասորիք: Երբ [Վարցապեդոնը] կայսերական հրամանի համաձայն փորձեց նրանց ձերբակալել, հանդիպեց համառ դիմադրության: Այս ընդհարման ու բախման ժամանակ Ապոստյուպեսի երկու որդիները սպանվում են, իսկ ինքը [Ապոստյուպեսը] ձերբակալվում և շղթայակապ բերվում կայսեր մոտ, որն այն ժամանակ գտնվում էր Հիերիայի պալատում²⁰²: Կայսեր հրամանով նա հանձնվեց մագիստրոս Մանուիլի դատաստանին: Իր դեմ ներկայացված մեղադրանքների, այդ թվում և թշնամիների մոտ փախչելու փորձ անելու համար²⁰³, նա զրկվեց մեկ աչքից և մեկ ձեռքից, որից հետո նա իր կյանքի օրերը սպառեց աքսորում՝ Մեսեմբրիայում²⁰⁴: Այսպիսի վախճան ունեցավ ահա, ընդհանրապես անարդ Ապոստյուպեսը:

68. Այն միջոցին, երբ կայսրը իր զորավարներով զբաղված էր Արևմուտքով, հարավի արաբները շունչ քաշեցին և ենթադրե-

լով, որ [հռոմայեցիները] անգործության են մատնված, անհոգ ու անփույթ նստած են, լցվեցին եռանդով և որոշեցին կրկին ձեռք մեկնել ծովային գործերին. Եգիպտոսի և Ասորիքի ծովափնյա քաղաքներում նավեր շինելով վճռեցին արշավել հռոմայեցիների ենթակա ցամաքի ու ծովի վրա: Նրանք գտան, որ նախապես անհրաժեշտ է հետախույզների միջոցով իմանալ, թե ինչ վիճակում են կայսեր գործերը. հունարեն իմացող և հույնի զգեստներ հագած մի մարդու ուղարկեցին, որ պետք է ամեն ինչ իմանար և իրենց հայտներ: Միշտ արթուն, հասարակաց հոգսերով ապրող և ամեն ինչ կանխատեսող կայսեր ուշադրությունից չվրիպեցին Ասորիքում կառուցվող նավերը, այդ պատճառով նա իր հերթին ավելի շատ տրիբերներ և դիբերներ շինեց և ծովային ուժերը կենտրոնացնելով մայրաքաղաքում, սպասում էր, թե ի՞նչ ցույց կտա ապագան: Բայց որպեսզի նավաստիները անգործ մնալով չվարակվեն անհնազանդության ախտով, հրամայեց աշխատել այն ժամանակ պալատի բակում կառուցվող մեր փրկիչ Հիսուս Քրիստոսի, հրեշտակապետների և Եղիա Թեսալացու տաճարի շինարարության վրա. [թշնամու] նավատորմիդի Ասորիքի սահմաններից դուրս գալու դեպքում այս [նավաստիները] ևս ուղարկվելու էին նրանց ընդդիմակայելու: Ասորիքից ժամանած լրտեսը, տեսնելով նավերի բազմաթվությունը, ուղարկվելու պատրաստ զորքը, մանրամասն հետախուզելով ու լրտեսելով, վերադարձավ և զեկուցեց իրեն ուղարկողներին: Վերջիններս ստանալով կայսեր տեսած պատրաստությունների մասին անակնկալ լուրը, վախեցան և որոշեցին հանգիստ մնալ, դադարեցրին նավերով արշավելու նախապատրաստությունները: Բայց և այնպես նավաստիների բազմությունը մնաց մայրաքաղաքում և զբաղված էր վերոհիշյալ գործով:

69. Կարբեղոնի բարբարոսները իրենց կրած պարտություններից հետո երկյուղ զգացին, որ հռոմեական նավատորմիդը կփորձի նաև իրենց [քաղաքի] վրա հարձակվել. այդ պատճառով իրենք ևս բազմաթիվ նավեր շինեցին: Բայց երբ գարունն անցավ և տեսան, որ կայսրը ոչ մի զորք չի ուղարկել, ենթադրեցին, որ կայսեր զորքը զբաղված է ուրիշների դեմ մղվող պատերազմներով, և հանդգնեցին Սիկիլիայի վրա արշավել: Գալով [կղզու] մայրաքաղաքը, այն է՝ Սիրակուսա, պաշարեցին այն, և սկսեցին թալանել ու ավարի առնել նրա արվարձանները և [քաղաքի]

շրջակայքը: Սիկիլիայի գորավարը այդ մասին հայտնեց կայսեր, և Ասորիքի դեմ ուղարկվելու պատրաստված ռազմական ուժը գորավար Ադրիանոսի գլխավորութեամբ առաքվեց Սիկիլիա. այդ ժամանակ նա էր ծովային ուժերի հրամանատարը: Նա, թագավորանիստ քաղաքից դուրս գալով, շահնդիպեց նպաստավոր, համընթաց քամու և մի կերպ հասնելով Պելոպոնես, խարիսխ գցեց Մոնեմվասիայի Հիերաքս կոչվող նավահանգստում, սպասելով հաջողակ քամու: Եթե անհոգ մարդ չլիներ, եթե նրա երակների մեջ արյունը եռար, նա կնավարկեր նույնիսկ քամուն հակառակ, անհողմութեան դեպքում կթիավարեր և կփութար ծրագրի իրականացմանը: Բայց նշված նավահանգստում նա անշափ ժամավաճառ եղավ, իսկ հագարացիներն օղակն ավելի սեղմեցին, դիմեցին ամեն մի միջոցի, աճապարեցին իրենց մտադրությունն իրականացնելու, քանի պաշարվածներին օգնութեան չեն հասել: Քաղաքը գրավվեց գրոհով, պաշտպանների մեծ կոտորած տեղի ունեցավ, քաղաքի ամբողջ բնակչությունը գերեվարվեց, առկա հարստությունը թշնամիների ձեռքը ավար ընկավ, քաղաքը հիմնահատակ կործանվեց և նրա սուրբ տաճարները կրակի տրվեցին: Հուշակավոր և գեղեցիկ քաղաքը, որ բազմիցս պարտություն էր մատնել իր վրա հարձակված անհամար հունական և բարբարոսական զորքերին, ավերակների վերածվեց²⁰⁵: (70) Դեպքի մասին Ադրիանոսը տեղեկացավ հետևյալ կերպ. Պելոպոնեսում, Մոնեմվասիայից, այսինքն այնտեղից, որտեղ խարիսխ էր գցել հոմեական նավատորմիղը, ոչ հեռու, Հելոս անունով մի վայր կա, որն իր անունն ստացել էր նրա շուրջը գտնվող խիտ ու ստվար անտառներից: Այնտեղ դիվային ուժ էր թաքնված, և որպեսզի նա իբրև թե անվնաս պահի արածող հոտերը, արժանացել էր տեղի հովիվների լուրջ հոգատարություն: Դեերից մի քանիսը իրար հետ ուրախ խոսակցում էին և հովիվները լսեցին նրանցից, թե երեկ Սիբակուսան գրավվեց, որ քաղաքն ամբողջությամբ հիմնահատակ կործանվեց և կրակի տրվեց: Հովիվները իրենց լսածը պատմեցին ոմանց և լուրը բերնն բերան հասավ Ադրիանոսին: Վերջինս իսկույն իր մոտ կանչեց հովիվներին և մանրամասն հարցուփորձ արեց. հովիվների ասածը և իր լսածը համընկան իրար: Նա ցանկություն հայտնեց ականջալուր լինելու [դեերի խոսակցության] և հովիվների հետ գնաց նշված վայրը. [հովիվների] միջոցով հարց տվեց դեերին, թե Սիբակուսան ե՞րբ կգրավվի ու պատասխան ստացավ, թե Սիբակուսան արդեն գրավվել է: Նա տխրեց

ու նեղ դրուժյան մեջ ընկավ, բայց իրեն հանգստացրեց այն մրտ-
քով, թե չպետք է շար ոգիների ասածներին հավատալ, որովհետև
նրանք կանխագուշակելու կարողություն չունեն։ Նա անգիտանում
էր, որ դա ոչ թե կանխագուշակություն էր, այլ կատարվածի,
եղած վերջացածի բացահայտումը. [դեռն] իրենց արագաշարժու-
թյամբ ավելի շուտ են տեղ հասնում, քան այն մարդիկ, ովքեր
գալիս են հաղորդելու [տեղի ունեցածը]։ Նա դեռ տարակուսանքի
մեջ էր, բայց տասր օր անց, կոտորածից փրկված պելոպոնեսցի
մարդայիտներից և տաքսատոսներից ոմանք պատմեցին այդ ա-
վերածությունների մասին, որոնց ականատես էին եղել իրենք։
Ադրիանոսը նրանցից այդ լուրն ստանալով, փութանակի (գնալու
ժամանակ հակառակ ուղղությամբ փշող քամին, վերադառնալու
համար արդեն նպաստավոր էր) նավատորմիղով հասնում է թա-
գավորանիստ քաղաքը և ապաստան հայցում աստուծո իմաստու-
թյան անունը կրող տաճարում։ Բայց սարսափելի փորձանքը կայ-
սեր սրտաբեկ էր արել, նրա զայրույթն ու զգացած ցավը չափ
ու սահման չունեին և Ադրիանոսին պատժից չփրկեց ոչ աստուծո
տաճարը, ոչ էլ նրա համար միջնորդող պատրիարքը։ Ճիշտ է,
վերջինս նրան մահապատժից փրկեց, թեև դրան նա արժանի էր,
բայց նրան շահաղվեց միանգամայն զերծ պահել այն չափավոր
պատժից, որն ուրիշների համար էլ կարող էր դաս լինել։ Կայսրը
կարող էր իր անձնական հարցերի առթիվ բորբոքված զայրույթը
չափավորել և սանձել, բայց նա միանգամայն անզիջող էր, երբ
հարցը վերաբերում էր հասարակաց [շահերին]։

71. Արևմուտքում ահա նորից հզորացան թշնամիները։
Սպասվում էր, որ նրանք այս հաջողությունից թևավորված, ավե-
լի առաջ կանցնեն և կծավալեն իրենց արշավանքները։ Դրա հա-
մար թրակացիներից, մակեդոնացիներից և ընտիր խարսիանոն-
ցիներից ու կապադովկացիներից բաղկացած զորքով [նրանց
դեմ] է ուղարկվում Լանգոբարդիայի զորքերի հրամանատար կա-
պադովկացի Ստեփանոսը, որին Մաքսենտիոս էլ էին անվանում։
Նա, հասնելով նշված վայրը, փորձեց զրավել սարակինոսների
ձեռքում գտնվող Ամանտիա²⁰⁶ քաղաքը. լինելով դանդաղաշարժ
և անփուլթ, բայց ավելի ճիշտ վախկոտ ու փափկակյաց, նա այդ-
պիսի զորքով չկարողացավ հաջողության հասնել և այդ պատ-
ճառով պաշտոնանկ արվեց։ Նրան փոխարինում է Նիկեփորը,
Փոկաս մականվանյալը²⁰⁷, եռանդուն, արթուն, ֆիզիկական ուժով

ու մտավոր կարողություններով օժտված մի համեստ մարդ, որն իր հետ վերցրեց Արևելքի հրամանատարներին ենթարկվող մեծ զորք և այն Դիակոնիցեսին²⁰⁸, որ ժամանակին Տեֆրիկետում Խրիստօփրին էր ծառայում՝ Մանիի²⁰⁹ հավատքը ղավանող մի մեծ զորամասով: Նիկիփորոսը գլխավորելով Ստեփանոսի զորքերը, ցուցաբերեց խոհեմություն, պատերազմական արիություն ու սըխրանքի օրինակներ: Նա իսկույն գրավեց Ամանտիա քաղաքը, դիմադրություն ցույց տված թշնամիներին փախուստի մատնեց ու նրանց մեծ ջարդ տվեց, վերստին հռոմեական տիրապետության ենթարկեց Տրոպաս կոչված ամրոցը և սուրբ Սեբրինայինը. մարտերում և կռիվներում նա հաղթեց հազարացիներին, նրանցից գրաված ավարով լիացրեց իր զորքը: Այդպիսի գործեր նա արեց երանելի կայսր Վասիլի կենդանության օրոք. պակասը նա լրացրեց հետագայում, ամենահեզ և ամենախիմաստուն կայսր Լևոնի, [Վասիլի] որդու ժամանակ: Թեև ժամանակագրական տեսակետից այդ մարտերը չեն հաջորդել միմյանց, ինչպես սույն պատմության մեջ է ցույց տրված²¹⁰, բայց յուրաքանչյուր դեպքի ճշգրիտ ժամանակը հայտնի չլինելու պատճառով, բոլորը մի տեղում շարադրվեց՝ իրար հետևից:

Ահա այն, ինչ ես լսեցի անմիջականորեն Վասիլ կայսեր, ինչպես և նրա զորահրամանատարների միջոցով արածի մասին՝ ցամաքում և ծովում, Արևելքում և Արևմուտքում:

72. Անհրաժեշտ է նորից կանգ առնել այն գործերի վրա, որ կայսրն իրագործեց անձնապես, պատմել, թե ինչպես նա մշտապես ապրում էր հասարակաց հոգսերով, միտքն անվերջ զբաղված էր լինում ժողովրդի ցավերով, թե ինչպես նա խոհեմ կերպով էր տնօրինում գործերը. նա ուշադիր ունկնդրում էր սչատմական զրույցներ, քաղաքական խրատներ, բարոյախոսական դասեր, [եկեղեցական] հայրերի հոգևոր հորդորները և խոհուրդները: Բայց և զբաղվում էր գրական գործունեությամբ. նա հետազոտում էր զորավարների, ինքնակալների կյանքն ու գործունեությունը, արարքներն ու պատերազմական սխրանքները, ուշադրություն դարձնում նրանց լավագույն ու գովելի կողմերի վրա, ջանալով նմանվել նրանց: Մանրակրկիտ քննության ենթարկելով աստվածահաճո, բարեպաշտ կյանք վարած մարդկանց կենսագրությունը, նա աշխատում էր զսպել իր հոգու բռնկումները, ցանկանալով ցույց տալ, որ ինքնակալ լինելուց բացի, նախ և առաջ հենց ինքն

է, Վասիլը, դրանից նա շատ օգուտ քաղեց: Այդ էր պատճառը, որ նա անշափ մեծ ցանկություն ուներ ծանոթություն հաստատելու, հարաբերվելու և զրուցելու դեռևս կենդանի մնացած այն երանելի մարդկանց հետ, ովքեր այս [երկրային] կյանքում աննյութական և երկնային կենցաղ էին վարում: Լինելով ծայր աստիճան բաբեպաշտ մարդ, նա ոչ թե նրանց էր հրավիրում, այլ անտեսելով կայսերական մեծությունը, ինքն էր նրանց մոտ գնում, արժանանում նրանց մաղթանքներին ու աղոթքներին, ավելի աստվածավախ դառնում և ընթանում աստուծո արդար ճանապարհով: Այդ էր պատճառը, որ նրա մոտ միշտ կարելի էր տեսնել առաքինությանց [քառ] ավետարանը: Մարդիկ հիանում էին նրա քաջության և ողջամտության վրա, խոհեմության և արդարամտության: Նա մշտապես ձգտում էր դեպի ավելի լավը, և կարծես կյանքը վերադարձել էր վաղեմի կարգ ու կանոնին: Նա անվերջ հոգ էր տանում, որ հպատակները լինեն բարեկեցիկ, որպեսզի մեկը մյուսին վնաս չհասցնի: Ղեկավար պաշտոններին տիրացած մարդիկ ջանք էին թափում նմանվելու տիրոջ, լինելու բարեպաշտ, ունենալու ակնածանք դեպի քահանաներն ու վանականները, լինելու ողորմած՝ չքավորների հանդեպ, բոլորի հետ վարվելու արդարացի և առանց կողմնապահության: Քանզի հենց [կայսեր] պատգամն էր և հրամանը, որ հզորը չպետք է ճնշի թույլին, իսկ ստորադրյալը պետք չէ անարգի և բանսարկի վերադրյալին, նրան, ով պետք է եղբոր նման գուրգուրա և սիրի չքավորին, որն իր հերթին պետք է աղոթի վերադրյալի համար, որպես հասարակաց հոր և փրկչի, անկեղծորեն ցանկանա, որ Տերը նրան երջանկություն պարգևի: Իր կյանքն ահա նա այսպես էր տնօրինում: Բայց ապավինելով աստուծո նախախնամությանը, նա շատ բան էր սովորում և երազներից: Երբ նա հոգսերով տարված մրանում էր իր ննջասենյակը և հասարակաց խնդրոց հարցով մտազբաղ տանջվում, հաճախ երազում տեսնում էր կատարվելիքը, հուսադրվում էր և հանգստացնում իր հոգեկան տազնապր: Եվ զարմանալու ոչինչ չկա, որ նախախնամությունը խրախուսում է և ուղղում դեպի բարին, հայտնում ապագան նրանց, ովքեր երկրային իշխանությունը ծառայություն են համարում, մեզ՝ մահկանացուներիս սրբավայել են սպասարկում, բարի օրինակ ցույց տալիս:

73. Քանի որ խոսքն այլ ուղղությամբ ընթացավ և հնարավորություն չունեցա իր տեղում պատմել, արդ նպատակահարմար դատա ճակատամարտերի և պատերազմական դեպքերի շարադրանքն ավարտելով, կանդ առնել այդ հարցի վրա ևս: Ես նկատի ունեմ այն, թե ինչպես կայսրը շմոռացավ փոխհատույց լինել նրանց, ովքեր իրենց աջակցությունն էին ցույց տվել, երբ դեռ նա շարքային մի անձնավորություն էր, ովքեր խնդրել էին հիշել իրենց, փայլուն դիրքի հասնելիս: Խոսքը սուրբ Դիոմեդեսի վանքի վանահոր և պելոպոնեսցի կնոջ՝ Դանելիսի մասին է²¹¹, որոնց [Վասիլը] փոխհատույց եղավ շատ ավելիով, քան նրանք ակնկալում էին: Նա մեծ վկա Դիոմեդեսի [տաճարը] փառավոր կերպով պայծառացրեց՝ թանկարժեք նվիրատվություններով, բազում զորքերի, սպասքների և շքեղ հանդերձների պարգևումով, իսկ [վկա-ի] անունը կրող վանքը ունևոր դարձրեց՝ լայնատարած կալվածքների տված մեծ և առատ եկամուտներով. ամեն տեսակետից ապահով դարձրեց և նա ոչ մի բանի կարիքը չէր զգում այլևս: [Վանքի] համար նա հոյակապ շենքեր կառուցեց և ամեն ինչով լիացրեց ու հարստացրեց: (74) Հենց որ իշխանության տիրացավ, նա հրավիրեց Դանելիսի որդուն և պատվեց պրոտոսպաթարի աստիճանով, շատ սիրալիր վերաբերվեց նրան, չէ՞ որ նա իր հոգևոր եղբայրն էր: Երբ նրա զառամյալ մայրը ցանկություն և մեծ փափագ հայտնեց տեսնել կայսեր և պատկառելի հասակում մեծ պատվի արժանանալ, (բարեպաշտ վանականը կանխագուշակել էր այդ բանը և դրա համար նա [Վասիլին] օգտակար էր եղել և սիրալիր կերպով հյուրընկալել), կայսրը թույլ տվեց և նա առոք փառոք մեծ շքախմբով ու բազմաթիվ ծառաներով մայրաքաղաք եկավ: Քանի որ նա ի վիճակի չէր ոչ կառք նստել, ոչ ձի, ապա և լինելով շատ հարուստ սովորել էր փափկակեցության, պառկեց դեսպակի վրա և հրամայեց իր ծառաներից հարյուր ընտիր, թիկնեղ երիտասարդների, որ տասական հոգի փոխեփոխ կրեն իր [դեսպակը]: Այդ կերպ նա կտրեց Պելոպոնեսից մինչև թագավորանիստ քաղաքն ընկած տարածությունը: Կայսրը նրա պատվին Մագնավրայում²¹² փառավոր և մեծ ընդունելություն կազմակերպեց, այն կարգով, ինչ հռոմեական կայսրերը սովորաբար ընդունում էին օտար պետության մեծ և հուշակավոր առաջնորդներին: Նա իր հետ թանկարժեք նվերներ էր բերել, որոնց նմանր օտար թագավորներից գրեթե և ոչ մեկը մինչ այդ չէր բերել հռոմայեցիների կայսեր. հինգ հարյուր ստրուկ, այդ թվում հարյուր գեղա-

դեմ ներքինիներ: Այդ մեծահարուստ զառամյալ կինը, ըստ երե-
վույթին, գիտեր, որ արքունիքում ավելի շատ [ներքինի] է լինում,
քան ամառ ժամանակ ոչխարների փարախում ճանճեր: Նա նրանց
նախօրոք տեղավորեց [արքունիքում] այն նպատակով, որպեսզի
եթե երբևիցե պալատ գա, նրանք որպես իր նախկին ծառաները,
սպասարկեն իրեն: Կային և հարյուր կին սկիաստրիա²¹³, հարյուր
սիդոնական²¹⁴ երփներանգ գործվածքներ, որ շատերն այժմ իրենց
անգիտությամբ աղավաղելով անուներ կոչում են սենդես, հարյուր
լինոմալոտարիա²¹⁵ (վատ չէ նրանց ժողովրդական հորջորջումը
տալ), կտավե երկու հարյուր բարակ ամալիա²¹⁶, և ուրիշները,
որոնք սարդի ոստայնից էլ բարակ էին և յուրաքանչյուրը կարելի
էր տեղավորել եղեգե խողովակի մեջ, սրանք էլ հարյուր հատ,
ապա նաև մեծ քանակությամբ արծաթե և ոսկե զանազան սպաս-
ներ: (75) Նա ուշադրության արժանացավ, փառավոր կերպով
հյուրընկալվեց՝ իր պատկանելիության և ազնվական ծագմանը
պատշաճող ձևով, արժանացավ կայսերամայր կոչվելու [պատ-
վին], մասնակից դարձավ կայսերական բազում ընդունելություն-
ների և պատիվների, ուրախություն և բերկրանք ըմբռնեց, լիա-
ցավ ստացած փոխհատուցմամբ և խոստովանեց, որ դա շատ
ավելին էր, քան իր տվածը: Այդ էր պատճառը, որ նա մեծահո-
գաբար իր նվերների վրա ավելացրեց Պելոպոնեսի ոչ փոքր մասը,
որն իր կալվածն էր, և առատաձեռն կերպով այն նվիրեց իր որ-
դուն, այն է՝ կայսեր: Որոշ ժամանակ նա այդ մեծ քաղաքում
մնաց՝ վայելելով ու ըմբռնեցելով, և ապա վերադարձավ իր հայ-
րենի երկիրը. նա կարծես այդ շրջանների տիրուհին էր, և այսու-
հետև [տեղում] արժանացավ շատ ավելի մեծ պատիվների: Նա
վերադարձավ այն ձևով, ինչ ձևով գնաց²¹⁷: (76) Այդ ժամանակ-
ներում էր, որ սկսվեց կառուցվել այս հիանալի և գեղատեսիլ
տաճարը, որին մենք Նոր բազիլիկ եկեղեցի²¹⁸ ենք անվանում և
նվիրված է մեր փրկիչ Հիսուս Քրիստոսին, հրեշտակապետ Միքա-
յելին և Եղիա Թեսաբացուն: Այդ կինը վերցրեց [եկեղեցու] հատա-
կի շափերը, գործել տվեց և ուղարկեց հսկայական և զարմանա-
հրաշ գորգեր, որոնք մեզ մոտ կոչվում են ապո տես էվքես²¹⁹,
որոնցով պետք էր ամբողջ հատակը ծածկվեր, հատակ, որ զա-
նազան թանկագին քարերով էր սլատրաստված, խճանկարների
ձևով իրար հարմարեցված և կողք-կողքի դրված, որոնք դրսևորում
էին սիրամարգերի երփներանգությունն ու գեղեցկությունը: Բացի
այդ, նա ամեն տարի, քանի կայսրը կենդանի էր, [նվերներ] էր

ուղարկում իր ստացածից ոչ պակաս: Այդ կի՛նը երկար ապրեց, կայսեր մահից հետո էլ: Դեռ կենդանի էր մարգարե վանականը²²⁰, որն ասաց, թե իրեն երկու տարվա կյանք է մնացել. այդ բանի վրա նա ցանկություն հայտնեց զնալ և տեսնել նաև [կայսեր] որդուն՝ Լևոնին, որն արդեն ինքնակալական իշխանություն էր ստացել: Եվ ահա նա նույն ձևով ընտիր պատանիների կրած [դեսպակի] վրա շատ հանգիստ, առանց որևէ դժվարության, կտրեց այնքան երկար ճանապարհը, տեսավ ամենախմաստուն և հեղ լեվոն կայսեր, նրան էլ նվիրեց հոյակապ ընծաներ, իր կայքի ժառանգորդը նշանակեց (ի՛ր՝ Դանելիսի որդի Նովհաննեսն արդեն վախճանված էր) և խնդրեց կայսերական ներկայացուցիչ ուղարկվի՝ իր ունեցվածքն արձանագրելու և ընդունելու համար. որից հետո բռնեց վերադարձի ճանապարհը, դեպի իրեն սնուցած հայրենի հողը, խնդրելով բարի կայսեր, որ այդ հողին հանձնվի իր հողեղեն մարմինը: Տեղ հասնելով, նա փոքր անց վախճանվեց: (77) Զառամյալ կնոջ ցանկության և կտակի կամակատար նշանակված պրոտոսպաթար Զենոբիոսը տեղ հասնելով, նավպակտոսի²²¹ բերդը, կնոջ ազգական Դանիելից իմացավ նրա մյուս աշխարհ փոխվելու մասին: Նրա թողած կտակի պատճենը ձեռքին նա մտավ [Դանելիսի] տունը, ամեն ինչ տնօրինեց համաձայն [այդ կնոջ] ցանկության և թողած կտակի: Նա գտավ հնչուն բազում ոսկի, ինչպես և այլ կարողություն՝ արծաթեղեն, ոսկեղեն, հանդերձներ, սպասներ, ստրուկներ և անասուններ. այդ բոլորը մասնավոր մի մարդու համար անչափ մեծ հարստություն էր, ավելի ճիշտ թագավորական սեփականության քիչ զիջող: Այն պատճառով, որ նրա ստրուկներն անթիվ անհամար էին, կայսերական հրամանի համաձայն նրանց մի մասը՝ երեք հազար մարմին լանգոբարդիալի բանակաթեմն ուղարկվեցին, ազատ գաղթականության: Մնացած կալվածները, դրամն ու ստրուկները բաժանվեցին համաձայն նրա կտակի. կայսեր՝ այն է նրա ժառանգին, որպես սեփական ժառանգություն հասավ ի միջի այլոց ութսուն պրոաստիոն: Ժամանակագրական տեսակետից այդ բոլորը տեղի ունեցավ շատ ավելի առաջ, քան շարադրածս պատմական իրադարձությունները, մասամբ էլ բավական ժամանակ անց: Ծիշտ է, տվյալ պատմության համար այդ մասին գրելն այնքան էլ հրատապ չէր, բայց ի հարգանս այդ զառամյալ կնոջ, ապա և նրա հարստությունը, ազնվազարմությունն ու պատկառելիությունը ցույց տա-

լու նպատակով, շեղման կարգով թող այստեղ արձանագրված լինի:

78. Քրիստոսասեր կայսր Վասիլը պատերազմական գործողությունների ընդմիջումներում (պատերազմներ, որոնց նա ինչպես ազոնոթետ²²² անհրաժեշտ ընթացքն էր տալիս՝ իր ենթակաների միջոցով), մեծ հոգատարությամբ առատ միջոցներ էր հատկացնում ու տրամադրում վերականգնելու համար սուրբ և աստվածալին բազմաթիվ տաճարներ, որոնք անցյալում երկրաշարժերի ժամանակ ճեղքեր էին ստացել, ճեղքեր, որոնք սպառնում էին կործանել նրանց, կամ էլ ամբողջությամբ փլվել էին: Նա ոչ միայն ամրացնում էր [տաճարները], պետք եղած շինարարությամբ վերականգնում խարխլված մասերը, ոչ միայն կանխում էր փլուզումները, այլև գեղեցկություն էր հաղորդում նրանց և նախկին կատարելությունը և նորաշենի տեսք: Խոսենք ամեն մեկի մասին առանձին:

79. Աստուծո մեծ իմաստության անունը կրող հռչակավոր և աստվածային տաճարի արևմտյան, մեծ և երկինք խուցացող խորանը մեծ ճեղք էր ստացել և երկյուղ կար, որ շուտով փուլ կգա: [Կայսրը] փորձառու վարպետների օգնությամբ ամրացրեց այն ու նորոգեց, ապահով և հուսալի դարձրեց: Նա այդ [խորանի] վրա աստվածամոր կերպարը նկարեց՝ անսերմ [հղույթյամբ] ծնված որդուն ձեռքերին, իսկ նրանց երկու կողմում գլխավոր առաքյալներ Պետրոսին և Պողոսին: Նա միջոցներ հատկացրեց և ջանասիրորեն վերացրեց տաճարի նաև մնացած խարխուլ մասերը: Նա ոչ միայն վերանորոգեց խարխուլ պատերը, այլ սեփական նվիրատվություններով ավելացրեց նրա նվազած եկամուտները. սլակասում էր յուղը և վտանգ կար, որ կհանգչեն սուրբ կանթեղները, գրա առաջն առնելու համար [կայսրը] նվիրաբերեց Մանտեա կոչված հսկայական կալվածք և մեկընդմիջտ ապահովեց կանթեղների լույսը: Այս սրբազան տաճարի սսլասավորներին նա ապահովեց առատ պարենով՝ նշված կալվածքի հարուստ եկամտից, որով նա նրանց սպասավորությունը դարձրեց անպակաս և մշտական:

80. Նա հենապատերով ամրացրեց նաև Սուրբ Առաքելոց վեհաշուք և մեծ տաճարը, որ խարխլվել էր և վաղեմի շքեղություն-

նից զրկվել. ճեղքեր ստացած մասերը վերանորոգեց, ժամանակի ընթացքում ձեռք բերած կնճիռները հարթեց և նախկին շուքը տվեց ու նորակերտ գարձրեց: Նա վերաշինեց նաև փուլ եկած, անցյալի շքեղութունից զրկված Պեգեի²²³ աստվածամոր սուրբ տաճարը և նախկինից ավելի գեղեցիկ գարձրեց այն: Նա ի հիմանց վերակառուցեց և նախկինից ավելի ամուր դարձրեց նաև աստվածածնի մի այլ տաճար, Սիզմա²²⁴ կոչվածը, որ ամբողջութամբ ավերակ էր դարձել: Նա ի հիմանց վերաշինեց Ավրիլիանենում²²⁵ գտնվող Ստեփանոս նախավկայի հիմնահատակ կործանված տաճարը: Մկրտչի, այն է [Հովհաննես] Կարապետի, Ստրովիլեայում²²⁶ և Մակեդոնիանենում²²⁷ գտնվող [երկու] սուրբ վկայարաններից մեկը ի հիմանց վերաշինեց, իսկ մյուսի՝ հիմնական մասը: Բացի այդ, նա հին ավերակներից մաքրեց և նորոգեց Փիլիպպոս առաքյալի և նրանից արևմուտք գտնվող Ղուկաս ավետարանչի սրբարանները: (81) Պատշաճ ուշադրության արժանացրեց և ամբողջովին վերանորոգեց Մոկիոս մարտիրոսի մեծ վկայարանը, որը բազմաթիվ ճեղքեր էր ստացել, նրա ավագ խորանը հիմնահատակ քանդվել էր, ավերելով և սուրբ սեղանը. նա անհրաժեշտ հոգատարություն ցուցաբերեց և կատարելապես ոտքի կանգնեցրեց այն: Նրան կից, արևմտյան կողմում գտնվող Անդրեաս նախակոչ առաքյալի տաճարը, որը ծայրահեղ անուշադրության մատնվելով ճեղքեր էր ստացել: Հիմքից վերականգնեց և սուրբ Ռոմանոսի սուրբ տաճարը, որը նույնպես փուլ էր եկել: Դևտերոնում²²⁸ գտնվող սուրբ Աննայի, և Քրիստոսի վկա Դեմետրիոսի [տաճարները] նորակերտ դարձրեց ու շքեղ: Տեսնելով, որ Ռավդոսի աստվածամոր տաճարին կից գտնվող էմիլիանոս վկայի [տաճարը] չդիմանալով ժամանակի բեռին, ավերակ էր դարձել, նորոգեց՝ երկու կողմից հենապատերով ամրացնելով: (82) Նազարիոս վկայի սուրբ վկայարանը, որ վաղուց կառուցված լինելով ոչ միայն փուլ էր եկել, այլ նրա հետքն անգամ չէր մնացել, վերստին կառուցեց և այն իր շքեղութամբ ու գեղեցկությամբ շատ էր գերազանցում նախկինը: Դոմնինոսի սյունաշարեր²²⁹ կոչված վայրում նա վերանորոգեց և վեհաշուք դարձրեց Քրիստոսի մեր աստուծո սուրբ հարություն տաճարը, ապա և վկա Անաստասիայի գեղեցիկ տաճարը, նրա փայտե ծածկը փոխարինեց քարե ծածկով, և հիանալի կերպով պերճազարդեց: Տեսնելով, որ մեծ վկա Պլատոնի տաճարի ծածկը նույնպես վնասվել է, նորը կառուցեց, վկայարանն ամրացրեց անհրաժեշտ հենապատերով: Բարե-

հաղթ վկաներ Հեսպերիոսի և Զոնի սուրբ վկայարանին, որը գրեթե հողին էր հավասարվել, նախկին տեսքը տվեց. նորոգեց և Հեպտասկալոնում²³⁰ գտնվող Ակակիոս վկայի սուրբ տաճարը, որ համարյա թե խարխուլ էր գարձել և փլվելու վրա էր. նա ամեն տեսակի հենապատերով ապահովեց այն, նրա փլուզման առաջն առավ և ոտքի կանգնեցրեց: Պետրիոնում գտնվող Եղիա մարգարեի տաճարը, որը կարծես հոգին ավանգելու վրա էր, նա ամրացրեց, շքեղ կառույց դարձրեց, իսկ նրա շրջակայքում գտնվող ճնշող, խղճուկ տները [քանդեց] և ազատեց [տաճարը] նրանց հարևանությունից:

83. Բայց ինչու ենք կանգ առնում նրա գործունեության մանրունքների վրա (թեև դրանք մեծագործություններ են) և շնք խոսում նրա մեծ ու զարմանահրաշ գլուխ-գործոցի մասին, որին նա անձնապես լծվեց և իր ձեռքով կառուցեց արքունիքի բակում: Այս մեկը միայն բավարար ապացույց է նրա առ աստված տաժած ակնածանքի, նրա մտահղացումների վեհության ու զարմանալիության մասին: Կարծես ցանկանալով փոխհատուցել իրենց բարեհաճության համար տեղի Քրիստոսին, հրեշտակապետ Գաբրիելին և նախանձավոր Եղիա Թեսալոն, ով իր մորը մարգարեացավ որդու թագավորական [գահին] բարձրանալու մասին, ահա նրանց անվան և հիշատակի հավերժացման, ինչպես և աստվածածնի և առաջին քահանայապետ Նիկողայոսի սուրբ և գեղեցիկ տաճարը կառուցեց²³¹, որի մեջ զուգորդվեցին արվեստն ու պերճանքը, ջերմ հավատքն ու մեծ ակնածանքը. ամեն տեղից գեղեցկագույն իրերը նրա շինարարության վրա օգտագործվեցին և համոզված եմ, որ այդ մասին լսելը քիչ է, սեփական աչքով պետք է տեսնել: Մարգարիտներով, ոսկով ու արծաթով, երփներանգ մարմարիտներով, խճանկարներով, մետաքսով հարսի նման պճնված տաճարը նա ընծայաբերեց փեսա Քրիստոսին: (84) [Տաճարի] առաստաղը, որ հինգ կիսագնդերից էր կազմված, պսպղում է ոսկուց, սրբապատկերների դեղեկությունը կայծկլտում է աստղերի նման: Ծածկը պղնձե է, որ ոսկու տպավորություն է թողնում: Աջ և ձախ պատերը պերճազարդված են թանկարժեք, զույնզույն մարմարիտներով, տաճարի ավագ խորանը՝ ոսկով, արծաթով, թանկագին քարերով ու մարգարիտներով է զարդարված ու պաճուճված: Բեմի վանդակապատը, նրա սյունաշարը և վերևում եղածը, որ քիվի տպավորություն է

թողնում, ապա նաև ներսի նստարաններն ու նրանց առջև գտնվող աստիճանները, սուրբ սեղանները, բոլոր ոսկեջրած արծաթից են, պատվական քարերով՝ մարգարիտներով ազուցված: Ամբողջ հատակը փառահեղ կերպով ծածկված է մետաքսյա դործվածքներով, կամ սիգոնյան գործերով: Ամեն ինչ պերճազարդվեց ու պաճուճվեց. հատակի մարմարյա տախտակները և դրանք պարփակող խճանկար գոտիները աչքի են ընկնում իրենց երփներանգությամբ և հիանալի ներդաշնակությամբ: Ամեն ինչ պսպղում է արտակարգ գեղեցկությամբ: [Կայսրը տաճարին] հատկացրեց բազմաթիվ երգասացներ, մեծ եկամուտներ նշանակեց, կարգադրելով սրբարանի հոգևոր հովիվներին ծախսել արդար և առատաձեռն ձևով: Նման գործերում հանդես բերած առատաձեռնությամբ նա գերազանցեց իր բոլոր նախորդներին:

85. Կարճ ասած, ահա ներքուստ այսպիսին է տաճարը, եթե հնարավոր է, իհարկե, մի քանի խոսքով ներկայացնել դիտողներին ապշեցնող այսպիսի գլուխ-գործոցը: Իսկ ինչպիսի՞ն էր նա դրսից: Արևմտյան կողմում, տաճարի արտաքին զավթում երկու ավազան կա, մեկը հարավային կողմում, մյուսը՝ հյուսիսային, արվեստի մեծագործություններ, նյութի վաջլ և ճարտարապետի շնորհք: Հարավայինը կառուցված է եգիպտական քարից, որին մենք սովորաբար հռոմեական ենք անվանում: Նրա շուրջը կարելի է տեսնել դրակոններ՝ քանդակագործական գերազանց աշխատանք: Նրա մեջտեղում բարձրանում է կոնաձև, ծակոտկեն, պարուրաձև մի սյուն, որի շուրջը, կարծես պար են բռնել սպիտակ, սնամեջ փոքր սյուներ, որոնք ծածկված են պսակով: Այդ [սյուների] վերևից հորդառատ ջուրը հոսում էր ավազանի մեջ և ողողում հատակը: Հյուսիսային կողմում գտնվողը կառուցված է սագարիոս կոչված քարից, որին ոմանք օստրիտես են անվանում: Նրա հատակի մեջտեղում նույնպես ծակոտկեն, պարուրաձև, սյուն է բարձրանում՝ սպիտակ քարից պատրաստված: Ավազանի [սյուների] պսակի շուրջը վարպետը պղնձե աքաղաղներ, նոխազներ և խոյեր սարքեց, որոնց բերանից, ինչ-որ խողովակի միջով ջուրը հոսում է ավազանի մեջ: Այնտեղ կարելի է տեսնել նաև գավաթներ, որոնց հատակից այն ժամանակ գինի էր բխում ի հագեցումն անցորդաց: (86) Սրբարանի հյուսիսային դռնից դուրս սկիզբ է առնում երկար, գլանաձև մի սյունաշար, որի առաստաղը զարդարված է մարտիրոսների սխրանքներն ու մաքառումը ներկայացնող պատ-

կերներով, մի բան, որ աչքդ է շոյում, հոգիդ աստվածասեր դարձնում. մարտիրոսների սիրանքները դրդում են քեզ օրինակ վերցնել նրանցից, նույնիսկ գերազանցել նրանց: Հարավային, ծովահայաց դռներից դուրս գալով, եթե թեքվես դեպի արևելք, կհանդիպես հյուսիսայինի երկարությամբ և լայնությամբ մի այլ սյունաշարի, որը նույնպես ձգվում է մինչև թագավորական բակը. այնտեղ սովորաբար կայսրերը և երևելի մարդկանց որդիները ձիերի վրա նստած գնդակ էին խաղում²³²: Երանելի կայսրն անցյալում այդ բակում գտնվող տները գնեց, հիմնահատակ քանդեց, տարածութունը մաքրեց և բակի ծովահայաց կողմում գեղեցիկ տներ կառուցեց, որոնք հատկացրեց վերոհիշյալ տաճարին, որպես գանձարան և շտեմարան: Բակում գտնվող տները (բակ, որն անցյալում կայսրերն օգտագործում էին մարմնամարզական նպատակներով) աստուծո տաճարի կառուցման աշխատանքներին խանգարում էին, այդ էր պատճառը, որ ստիպված գնվեցին և քանդվեցին: Երկու սյունաշարերի միջև՝ տաճարի արևելյան կողմում գտնվող տարածության վրա, նույնպես նոր Եղեմից արևելք, [կայսրը] պարտեզ տնկեց, բազմատեսակ բույսերով լի և հորդառատ ջրով ապահովված: Մենք նրա դիրքի պատճառով սովորաբար Միջնապարտեզ ենք անվանում այն:

Բայց այդ մասին ասվածը բավական է, թե չէ մեզ անձաշակության մեջ կմեղադրեն: (87) Անցնենք ջանասեր, գեղեցիկի սիրահար ինքնակալի մնացած գործերին: Նա կայսրերից ո՞ր մեկին չգերազանցեց իր մեծածախս ու շքեղ շինարարությամբ, նոր ձևերի օգտագործմամբ, ամեն մի՞զարմանահրաշ գործում հանդես բերած տաղանդով: [Նա գերազանցեց նրանց] ոչ միայն աչք շոյող, գեղեցիկ, մեծածախս, տաճարների շինարարությամբ, այլև թագավորական հոյակապ կացարանների, որտեղ իրար էին զուգորդված թանկագինը գեղեցիկի հետ, գեղեցիկի հետ՝ անչափ օգտակարն ու հրաշագեղը: Այն պատճառով, որ ոչ բոլորին է վիճակված ականատես լինելու նման գեղեցկության, իսկ այդ մասին միայն ականատեսը կարող է լիակատար պատկերացում ունենալ, ստիպված եմ գրավոր ներկայացնել, որպեսզի ըստ արժանվույն հիանան նրանց արարչի վրա և որպեսզի արքունի դանձապետները այդ մասին որոշակի գաղափար ունենան: Պալատի հենց արևելյան կողմում կառուցված է Եղիա Թեսբացու տաճարը, որը ոչ միայն ներքուստ է շքեղ ու գեղեցիկ, այլև դրսից: Առաստաղը առատ ոսկուց պսպղում էր, այն ամբողջությամբ ծածկված էր

խճանկարներով. ժամանակի ընթացքում հորդառատ անձրևներից, ձյունից ու բուլքից այդ հրաշագեղությունն զգալի շափով տուժել է: Այս տաճարին կից նա կառուցեց բազմաշարշար և ամենահամբերող վկա Կղեմեսին նվիրված աղոթարանը, որտեղ ամփոփեց նրա գանգը և այլ բաղում մարտիրոսների սուրբ մասունքները, որոնցից ինքը [կայսրը] և նրանից հետո եկողները ստանում են հոգու և մարմնի կորով: Նրանց կից է գտնվում նրա կառուցած մեր փրկչին և աստծուն նվիրված աղոթատունը, որի շքեղությանն ու հիասքանչությանը ականատես չեղողները չեն հավատա, որ այնքան շատ արծաթ, ոսկի, թանկագին քարեր ու բաղում մարգարիտներ են նրա հարդարման վրա ծախսվել: Բովանդակ հատակը դրվագավորված սլինդ արծաթից է պատրաստված՝ էնկավսիսով²³³. այստեղ աչքի է զարնում ոսկերիչների վարպետությունը: Աջ և ձախ պատերի վրա նույնպես առատորեն է օգտագործված արծաթը՝ ոսկով ու զանազան թանկագին քարերով և պսպղուն մարգարիտներով պաճուճված: Այս սրբազան տան ավագ խորանը բաժանող վանդակապատը, աստված իմ²³⁴, ինչքան հարստություն էր²³⁵ իր մեջ պարունակում. սյուներն ու նրանց խարիսխները ամբողջությամբ արծաթից են, իսկ նրանց վրայից ձգվող արխիտրավը՝ ամբողջությամբ մաքուր ոսկուց, հնդկական ողջ հարստությամբ ողողված: Այստեղ, բազմաթիվ տեղերում տիրոջ աստված-մարդու կերպարն է դրոշմված խիմևսիսի եղանակով²³⁶: Ես անկարող եմ պատմելու, թե ավագ խորանում ինչ գեղեցկություն, սուրբ [սպասեղեն], գանձ է պարփակված. եթե նա ադիտոն է, ապա և խոսքի համար էլ արատոն է²³⁷: Շարունակելն իմաստ չունի, նախընտրելի է լռել: Ահա սրանք են պալատի այսպես ասած արևելյան գեղեցկությունները, որոնց ծնունդ տվողը երանելի կայսր Վասիլի ջերմ հավատքն էր [առ աստված]:

88. [Շինարարություն] կատարվեց այլ վայրերում ևս. այդ շարքին կառուցվեց սուրբ քարոզիչ Պողոսի սրբազան աղոթարանը, որի արարիչը նույն մարդն է, նրա առատաձեռնությունը: Սրա հատակի վրա ևս արծաթ է օգտագործված. արծաթով են պարփակված հատակի մարմարյա շրջանակները: Իր ճոխությամբ և շքեղությամբ նա ամենևին չի զիջում մյուս [կառույցներին]: Ապա և գլխավոր առաքյալ Պետրոսին նվիրված սուրբ տաճարը, որ նա կառուցեց Մարկիանոսի սյունաշարի ծայրում՝ կարծես ծայրագույն աշտարակ լինելը նա. նրան միացվեց և հրեշտակա-

պետի աղոթարանը: Հենց նրա վերևում է գտնվում աստվածամոր տաճարը. նա ինչպիսի՞ գեղեցկություն ու արտակարգ շքեղություն տվեց նրան և կգտնվի՞ արդյոք մեկը, որ դիտելով [տաճարը], շշույժի նրա աչքը, բերկրանքով ու բավականությամբ շցվի նրա հոգին:

89. Վասիլ կայսեր հենց արքունիքում կառուցած [շենքերը], որոնք պալատների պալատներ էին²³⁸, անզուգական գործեր, ավելի հմուտ պատմողի, ավելի կատարյալ գրողի կարոտն են գրում: Այս նորաշեն շենքը, որ կենտրոգիտն է կոչվում և ի հիմանց նա կառուցեց, որ մի դիտողին չի ապշեցնի: Այն իրենց վրա են կրում շարքի կանգնած տասնվեց սյուն, որոնցից ութը թետալակալան քարից են պատրաստված՝ կանաչ գույնի, վեցը օնիքս կոչված քարից, որոնց քանդակագործը զարդարեց գեղեցիկ բազմաթիվ քանդակներով՝ որթատունկ, զանազան կենդանիների կերպարներ: Մնացած երկու սյունները, թեև նրանք էլ օնիքսից էին պատրաստված, բայց քանդակագործները նրանց այլ ձև տվեցին, առուակոսներով վերացրին մակերեսի հարթությունը. վարպետը ցանկացավ զանազանություն մտցնել, բազմազանության մեջ տեսնելով բարեձևն ու գեղեցիկը: Շենքն ամբողջությամբ սյունների վերևից սկսած մինչև առաստաղը և արևելյան կիսագունդը զարդարվեց գեղեցիկ խճանկարներով. ամենից առաջ պատկերված էր մեծագործության արարիչը, մարտակից դորավարների շրջապատում, որոնք որպես նվերներ բերում են նրան իր դրաված քաղաքների [նկարները]: Դրանից վերև, առաստաղի վրա, պատկերված են կայսեր հերակրյան սխրանքները, հպատակների համար կատարած հոգնաջան աշխատանքը, պատերազմի դաշտում ցուցաբերած քաջագործությունները և աստուծո պարգևած հաղթանակները. ներքևում, կարծես, աստղերից պայծառացած երկնքի տակ գտնվում է նույն ինքնակալի կողմից վարպետորեն կառուցված գեղեցիկ ու ճոխ, բազմաձևությամբ աչքի ընկնող ննջասենյակը, որն իր հիասքանչությամբ գրեթե անմրցելի է: Հատակի հենց մեջտեղում փայլուն խճաքարերով վարպետորեն պատկերված է մարական թռչուն սիրամարգը, որն առնված է կարիական լավ հղկված քարից պատրաստված շրջանակի մեջ, որտեղից նույն քարից պատրաստված առագայթներ ճաճանչում են դեպի մի այլ, ավելի մեծ շրջանակ: Այս [շրջանակից] դուրս գտնվող [հատակի] քառակուսի տարածությունը ծածկված է թետալակալան քարով, որ կանաչ գույն ունի,

ստեղծելով առավակի կամ գետի տպավորութիւն: [Հատակի] շորս անկյուններում գույնզգույն և նուրբ խճաքարերից շորս արծիվ է պատկերված, որոնք այնքան բնական են, որ կարծես կենդանի են և ճախրելու պատրաստ: Յուրաքանչյուր պատր ծածկված է ապակե բազմերանգ տախտակներով՝ ստեղծելով ծաղիկների տպավորութիւն: Սրանց վերևում գտնվում է ոսկով պաճուճված ծաղկազարդ [գոտի], որը պատերի վրա բաժանող գիծ է քաշում: Սրան հաջորդում է մի այլ շքեղութիւն՝ ոսկե խճաքարերով պատրաստված մի պատկեր, գահի վրա բազմած մեծագործութիւն արարիչ ինքնակալը և նրա կին Եվդոկիան՝ թագավորական հանդերձներ հագած և թագերը կապած: Նրանց զավակները, կարծես պսպղուն աստղեր, պատկերված են դահլիճի շուրջը, նույնպես թագավորական հանդերձներ հագած և թագերով զարդարված: Որդիները պատկերված են աստուծո պատվիրանները բովանդակող գրքերը ձեռքին, պատվիրաններ, որոնց հիման վրա էին դաստիարակվելու ստորերը պատկերված են նույնպես աստվածային օրենքները բովանդակող ինչ-որ գրքեր բռնած: Վարպետն հավանաբար ուզում էր ցույց տալ, որ ոչ միայն որդիները, այլև դուստրերը իրազեկ են սուրբ գրոց, որ անմասն չեն աստվածային իմաստութիւն. թեպետև նրանց հայրը, կյանքի դժվարին պայմանների բերումով, չկարողացավ ժամանակին պետք եղած կրթութիւնն ստանալ, բայց և այնպես նա իր երեխաներին մասնակից դարձրեց իմաստութիւն: Նա այդ բանն ուզեց ընդգծել ոչ միայն պատմութիւն բերանով, այլև դիտողներին ցույց տալ նկարված, ոչ միայն պատմական երկերում շարադրված: Այս շքեղութիւնը պատկերված է շորս պատերի վրա՝ մինչև առաստաղը: Այս ննջասենյակի առաստաղը թաղակապ չէ, այլ հարթ՝ պատերի վրա նստած. նա պրսպղուն է, ամբողջութիւնը ոսկով պաճուճված: Մեջտեղում կանաչ ապակուց պատրաստված հաղթական խաչն է պատկերված, որի շուրջը կարելի է տեսնել երկնքի աստղերի պես պսպղացող երանելի կայսեր, [իր] բոլոր երեխաներին և կողակցին՝ ձեռքերը դեպի աստված և կենարար խաչի նշանը մեկնած, առանց խոսքի ասելով, թե այս հաղթական նշանով է, որ մեր թագավորութիւն օրերում կատարվեց և իրականացավ ամեն մի բարի և աստվածահաճո գործ: Այնտեղ գրված կա նաև աստուծուն ուղղված գոհանամ՝ ծնողների կողմից զավակների համար ասված, ինչպես և զավակների կողմից՝ ծնողների համար: Ծնողների կողմից ասվածը բառացի հետևյալն է. «Գոհանամք զքեզ, աստված, անսահ-

ման բարի, թագավոր թագավորաց, որ արժանացրիր մեզ ունե-
նալ քո հրաշալիքների վեհությանը շնորհապարտ զավակներ:
Պահպանիր դու նրանց, կամքով քո. թող նրանցից ոչ ոք չչեղվի
պատվիրաններից քո, որպեսզի այդ բանում էլ շնորհակալ լինենք
բարությանը քո»: Իսկ զավակների [գոհանամր] հետևյալն է. «Գո-
հանամբ զքեզ, Բանն աստուծո, որ գավթական չքավորությունից
բարձրացրիր մեր հորը, և օծեցիր նրան օծմամբ քո սուրբ հոգու:
Պահպանիր նրան ձեռամբ քո և մորը մեր, արժանացնելով նրանց
և մեզ քո թագավորությանը երկնային»: Ահա այսքան ննջասեն-
յակի արվեստի հիանալու արժանի գործերի մասին:

90. Նույն ձեռքի և մտքի գործ է և Մարկիանոսի սյունաշա-
րերում գտնվող վիթխարի տրիկլինը, որ կոչվում է նաև Պենտա-
կովուկլոն և աչքի է ընկնում իր արտակարգ գեղեցկութամբ ու
շքեղութամբ: Նրա մոտ է գտնվում և վերևում հիշատակված
օդազնաց Պողոսի շքեղ աղոթարանը, որին միանում է ամենա-
իմաստուն լեռնի կառուցած Վարվառա վկայի [աղոթարանը]:
Ապա նաև թագավորական մյուս կացարանները, որոնք գտնվում
են խրիստոտրիկլինից արևելք, մի փոքր բարձրադիր տեղում,
Նոր եկեղեցուց արևմուտք, և բարձր խոյանալու պատճառով Ար-
ծիվ անունն ստացան: Այս բոլորը, ապա և այստեղ գտնվող աստ-
վածածնի գեղեցիկ, անչափ գողտրիկ աղոթարանը նույն կայսեր
գործերն են: Շինարարության վրա առատորեն օգտագործված
թանկարժեք նյութերը, ապա և նոր ձևերն՝ ու վեհությունը ընդ-
գծում են այդ այրի մեծահոգությունն ու դեպի գեղեցիկն ունեցած
նրա սերը: Կայսրը խորեզմսն²³⁹ ու արարիչն էր նաև սրանցից
արևմուտք գտնվող բրգաձև բնակարանների, ինչպես և աստուծո
և Բանի մոր մի այլ աղոթարանի, որոնք իրենց անսովոր և նորա-
ձև կառուցվածքով շատ են գերազանցում այլ [շինություններ]:
Նրանցից ցած, Մոնոթիրոն կոչված մուտքի մոտ գտնվող Հովհան
Աստվածաբանի շատ գողտրիկ աղոթարանը, ինչպես և այնտեղ
սկիզբ առնող բարձր, արևոտ, մարմարյա հատակով սյունաշարը,
որ ձգվում է մինչև Փարոսը²⁴⁰, նույն կայսրը կառուցեց, ինչպես
և նրա արևելյան կողմում գտնվող ամրակուռ շենքերը, որոնցից
մեկը գանձատունն է, իսկ մյուսը՝ վեստիարիոնի²⁴¹ դեր է խաղում:
Նրանք իրենց մեջ շատ հաջող կերպով զուգակցում են գեղեցիկն
ապահովի հետ: Հիասքանչ, լայնատարած ու հոյակապ պալատա-
կան բաղանիքի շնորհալի կառուցողն էլ նա էր, բաղանիքի, որ

միաժամանակ և՛ գեղեցիկ գործ էր, և՛ ծառայում էր հաճույքի, մարմնական ապաքինման ու հանգստի: Այն գտնվում է Ֆիալե կոչվածից վերև, իսկ վերջինս իր անունը պարտական է նախկինում այստեղ կանգնած վենետների «կողմի»²⁴² քարե Ֆիալեին: Մյուս «կողմի» Ֆիալեն, ես նկատի ունեմ պրասինոսների, զբտնրվում էր արքունիքի գավթի արևելյան մասում, որը սուրբ տաճարի կառուցման կապակցությամբ քանդվեց, որով վերջ տրվեց և այս վայրում տեղի ունեցող «կողմերի» գործունեության, ինչպես և այստեղ տեղի ունեցող միջոցառումներին:

91. Այս բոլորից բացի, նույն ազնիվ կայսեր գործն են և Մանգանա²⁴³ կոչվող թագավորական շենքը, նոր կոչվող շենքը, որոնք նա կառուցեց հետևյալ նպատակով. նա շէր ուզում իր սեփական կարիքների համար, կամ ամեն տարի իր կազմակերպած ընդունելությունների վրա ծախսել պետական գումարները, որոնք գոյանում էին հպատակներից հավաքվող հարկերից. նա [շէր ուզում] հրավիրյալներին սեղան տալ ի հաշիվ ուրիշների թափած քրտինքի, դրա համար մտածեց այդ շենքերը [կառուցել], որոնց հատկացրեց երկրագործությունից ստացվող զգալի եկամուտներ, և այսպիսով, թագավորական խրախճանքը և՛ իր ժամանակ, և՛ իրենից հետո առմիշտ պետք էր կայանար առատ և արդար միջոցների հաշվին: Նույն կայսրը Պեգե²⁴⁴ կոչվող վայրում գտնվող կայսերական պանդոկները և կացարանները ձևափոխելու նպատակով ի հիմանց կառուցեց. նրանց կից նա կառուցեց և գեղեցիկ տաճարներ, այդ թվում և սուրբ մարգարե Ծղիայի սրբազան տաճարը, նրա հաջորդ և աշակերտ Ծղիշեի, մեր առաջին բարեպաշտ կայսր Կոստանդին Մեծի, քառասուներկու նոր վկանների, ապա նաև երկու այլ աղոթատներ, կառուցված հանուն և ի փառս աստվածամոր: Հիերիայի պալատում նա կառուցեց նույն Ծղիա մարգարեի սուրբ աղոթարանը, որը գեղեցկությամբ և շքեղությամբ ոչնչով չի զիջում մյուսներից և ոչ մեկին:

92. Կայսերական կացարաններից բացի նման ձևափոխություններ և վերափոխություններ կատարվեցին մի հսկայական ջրամբարի վրա, որն անցյալում կառուցել էր քաղաքի հիմնադիր [Կոստանդին] կայսրը, իսկ Հերակլ կայսրը այն հողով էր լցրել ու ցամաքացրել. նրա տեղում տնկվել էին ծառեր ու թփեր: Խնդրո առարկա [ջրամբարը] նման էր կայսերական պալատների ներ-

սում գտնվող ջրամբարին, Մագնավրայի առջևում եղողին, ինչպես և նրան, որ Հուստինիանոսի արիկլիինի և էկթեսիսի միջև էր: Սրանք էլ [ժամանակին] լի էին ջրով, այնտեղ կայսրերի հաճույքի համար ձկներ էին բազմացվում, ինչպես և ձկնորսությամբ զբաղվելու, բայց [Հերակլ] կայսրը հող լցրեց նրանց մեջ և պարտեզներ տնկեց: Պատճառը Ստեփանոս մաթեմատիկոսն էր, որը կայսեր ծննդյան առթիվ գուշակել էր, թե ջուրն է լինելու նրա մահվան պատճառը²⁴⁵: Նույն այդ պատճառով պարտեզի վերածվեց և Հիերիայի ջրավազանը²⁴⁶: Երանելի կայսր Վասիլը տեսնելով, որ տվյալ վայրն ունի պարտեզներ տնկելու բավարար հողատարածություններ, բայց զգում է խմելու ջրի պակաս, բազում աշխատող ձեռքերի օգնությամբ նախկին [ջրավազանի] մեջ լցված հողը դատարկեց, հող, որի վրա բույսեր էին աճում, և նախկին տեսքը տվեց, պարտեզի տեղ խոշոր և մշտական ջրամբար ստեղծեց:

Պալատի շրջանում երանելի և բարեպաշտ կայսեր ջանասիրորեն կատարածի մասին ահա այսքան: (93) Վերջացնելով պալատին նվիրված շարագրանքը, անցնենք թագավորանիստ քաղաքում և նրա շրջակայքում ինքնակալի ձեռնարկած սրբարանների կառուցման և վերակառուցման հարցին: Նա, տեսնելով, որ կյանքի հոգսերից տառապող քաղաքային բիրտ ու կոպիտ ամբոխը իր ժամանակը Ֆորոս²⁴¹ կոչված հրապարակում է անցկացնում, իսկ մոտակայքում իր հոգու ցավերն ապաքինող աղոթարան չկա, այդ հրապարակում ահա կառուցում է աստվածասյանի սուրբ և հոյակապ տաճարը, որը մի կողմից պետք է անձրևոտ եղանակների կամ սառնամանիքների ժամանակ ամբոխի համար ապաստարանի դեր խաղար, իսկ մյուս կողմից՝ հոգու փրկության հաճելի նեցուկ և ապավեն: [Կայսրը] տեսնելով, որ իսկրպրատիայում²⁴⁸ գտնվող փառավորյալ աստվածածնի մյուս սուրբ տաճարը՝ սրբազնագույն և սուրբ գերեզմանի [տաճարը] շատ է համեստ ու անպաճույճ, երկու կողմից լուսավոր խորաններ կառուցեց, զմբեթը բարձրացրեց, տաճարը լուսավորվեց ճաճանշափայլ լույսով: Հենց նա էր, որ մտածեց Յիրոս²⁴⁹ կոչված տեղում գտնվող հրեշտակապետի սուրբ տաճարի մասին, մարդասիրաբար հոգաց և օժանդակեց նրա շուրջն ապրող շքավորներին: Նա տաճարին փայլ տվեց, այժմյան ճոխությունը, նրա եկամուտներն ավելացրեց, սպասարկող անձնակազմը կարիքից աղատեց, բացի այդ նա առատ ողորմություն տվեց շքավորներին: Պուլքերիանեում²⁵⁰ գտնվող սուրբ

վկա Հավրենտիոսի փուլ եկած հսկայական տաճարը վերականգնեց, շատ շքեղ տեսք տալով նրան: Քաղաքի շրջակայքում նա շուրջ հարյուր եկեղեցի կառուցեց, ապա և աղքատանոցներ, հյուրանոցներ, հիվանդանոցներ, ծերանոցներ և վանքեր, իսկ ավերվածներից շատերը վերանորոգեց:

94. Նա աստվածասիրաբար ու ջերմեռանդությամբ նման մեծագործություններ էր կատարում ոչ միայն քաղաքում: Նույն հոգատարությունը նա ցուցաբերում էր և քաղաքից դուրս: Նա վերականգնեց, հենապատերով ամրացրեց և պայծառացրեց նաև Հեբդոմոնում²⁵¹ գտնվող ավետարանիչ առաքյալ Հովհան Աստվածաբանի տաճարը, որ շղիմանալով երկար ժամանակի բեռին, տուժել էր. ապա և նրա մոտիկ գտնվող Կարապետի տաճարը, որ բաղում տարիներ առաջ փուլ էր եկել և տաճարի տեղում ավերակներ էին միայն մնացել. նա մաքրեց ավերակների աղբն ու հողը և հոգատարությամբ շատ կարճ ժամանակամիջոցում հռչակավոր և մեծ տաճարներին չզիջող [եկեղեցի] կառուցեց: Հոնգիոնում²⁵² գտնվող գլխավոր առաքյալի տաճարը մտնել հնարավոր չէր, որովհետև փլվելու վախ կար: [Կայսրը] քանդեց այն և ի հիմանց նորը կառուցեց՝ իր հավերժ և անջնջելի հիշատակի համար: Նա վերականգնեց և նախկինից էլ ավելի ճոխ դարձրեց Կալլինիկոս վկայի փլված, գետնին հավասարված տաճարը, որ Բաթիրսոս գետի²⁵³ վրա գցված Հուստինիանոսի կամուրջների մոտ էր զբոսնում: Ստենոն²⁵⁴ կոչված տեղում (ես նկատի ունեմ Եվբսինյան պարանոցը) նա աստվածահաճությամբ ու աստվածասիրաբար սուրբ Փոկասի սրբազնագույն տաճարը կառուցեց, բարեպաշտ վանականների մի եղբայրություն հաստատեց այնտեղ, աստվածագումար մենաստան և հոգիների բուժարան դարձրեց, իսկ շրջանն էլ շինություններով և ագարակներով զարդարեց: Այս բոլորից բացի, նա Սոսթենիոսում²⁵⁵ վերստին կառուցեց նաև հրեշտակապետ Միքայելի սուրբ տաճարը²⁵⁶, որ ժամանակի բեռին շղիմանալով խարխլվել էր, բազմաթիվ ճեղքեր ստացել, արդեն փլվելու վրա էր և շատ անպաճույճ տեսք էր ընդունել: [Կայսրը] վերականգնեց այն, տվեց նախկին կատարելությունը և ամեն տեսակի շքեղություն: Այսպես հոգատար էր Երանելի կայսր Վասիլը սուրբ տաճարների վերականգնման հարցերում, և հենց այստեղ է, որ ամենից առաջ երևան է գալիս մարդու՝ դեպի աստված տաժաժ սերը:

95. Գիտենալով, որ աստծուն ամենից շատ հաճույք է պատճառում հոգիների փրկութիւնը, որ անարգից պատվականը հանողը Քրիստոսի բերան է համարվում²⁵⁷, այդ առաքելական գործում էլ նա շղթացավ և շանգոսնեց: Նա ամենից առաջ համոզեց քրիստոնեութիւնն ընդունել հրեաների անհավատ և քարսիրտ ժողովրդին²⁵⁸: Նա հրամայեց, որ իրենց դավանանքի հավատամբով ներկայանան բանավեճի, և կամ ցույց տան իրենց [դավանանքի] ճշմարիտ լինելու մասին զորեղ և անհակաճառելի փաստերը, կամ համաձայնվեն, որ օրենքի և մարգարեների գլուխը Քրիստոսն է, ընդունեն, որ օրենքը նման է ստվերի, որ արեգական լույսի փայլատակման հետ ցրվում է, ընդունել տիրոջ վարդապետութիւնը և մկրտվել: Նա խոստացավ [քրիստոնեութիւնն] ընդունողներին պաշտոններ շնորհել, վճարած հարկերի բեռից և իրավազուրկ վիճակից ազատել ու լիիրավ դարձնել. այդ ճանապարհով նա շատերին փրկեց իրենց անզգամութիւնից և ձգեց դեպի դավանանքը Քրիստոսի, թեպետև նրանցից շատերը, կայսեր վախճանվելուց հետո շների նման դեպի իրենց փսխածը վերսդարձան²⁵⁹: Բայց եթե նրանք, ավելի ճիշտ նրանցից ոմանք, հնդիկների նման շփոխվեցին²⁶⁰, այնուամենայնիվ աստվածասեր կայսրը իր գործի վարձն աստծուց լրիվ պետք է ստանար, հենց իր ջերմեռանդութեան համար:

96. Նա զբաղվեց նաև բուլղարաց ցեղի հարցով: Այս ժողովուրդը, որ մինչ այդ կարծես բարեպաշտութիւն էր ընդունել՝ քրիստոնյա դարձել²⁶¹, այնուամենայնիվ ճշմարիտ հավատքի մեջ դեռ չէր ամրացել, անկայուն վիճակում էր, դյուրութեամբ երերում էր ու տատանվում, ինչպես տերևները քամուց: Բայց կայսեր անդուլ հորդորներով, [նրանց մեծամեծներին] փառահեղ հյուրընկալութիւն ցուցաբերելով, ապա նաև պատվասիրութեամբ ու առատաձեռն նվիրատվութեամբ, համոզեց նրանց արքեպիսկոպոս²⁶² ընդունել և երկրում եպիսկոպոսութիւնների խիտ ցանց հաստատել, որոնց, ապա նաև լեռներից ու քարայրներից կանչված և կայսեր կողմից այնտեղ ուղարկված բարեպաշտ վանականների օգնութեամբ, այդ ժողովուրդը հրաժարվեց իր պապենական սովորութիւններից և ամբողջութեամբ ընկավ Քրիստոսի ուռկանը²⁵³:

97. Ոսկու, արծաթի, մետաքսյա հանդերձների առատ բաշխմամբ նա իրեն ձգեց, մերձեցրեց նաև ռոսների ամենաանհաղթս-

հարելի և ամենաանաստված ժողովրդին, նրա հետ հաշտության պայմանագիր կնքեց, համոզեց փրկչական մկրտությանն ընդունել, ապա և պատրիարք Իգնատիոսի կողմից ձեռնադրված արքեպիսկոպոս²⁶⁴: Երբ վերջինս ժամանեց վերոհիշյալ ժողովրդի երկիրը, սիրով ընդունվեց: Այդ ցեղի իշխանը հպատակների ժողով հրավիրեց, որը գլխավորեց ինքը, և ծերերը, որոնք բուրդից ավելի նախապաշարված էին դարավոր սովորություններով, քննության առան իրենց և քրիստոնյաների դավանանքի հարցը: Նրանք ներս հրավիրեցին իրենց մոտ ժամանած քահանայապետին. [իշխանը] հարցուփորձ արեց նրան, թե ի՞նչ է նա քարոզելու իրենց և վարդապետելու: Նա ներկայացրեց սուրբ ավետարանի սրբազան մատյանը, պատմեց մեր Փրկչի և աստուծո մի քանի հրաշքների մասին, ինչպես և հին կտակարանում տրված աստուծո հրաշագործությունների պատմությունը: Ռոսները կտրականապես ասացին. «Եթե մենք ականատես չլինենք որևէ նման բանի, ամենից առաջ այն բանի, ինչ դու պատմեցիր հնոց նետված երեք մանուկների մասին²⁶⁵, ամենևին չենք հավատա քեզ, ոչ էլ կշարունակենք լսել քո ասածները»: Նա, վստահ լինելով նրա խոսքի ճշմարտությանը, թե «զոր ինչ խնդրիցէք յանուն իմ՝ արարից զայն» և «որ հաւտայն յիս, զգործս զոր ես գործեմ, և նա գործեսցէ, և մեծամեծս եւս քան զնոյնս գործեսցէ»²⁶⁶, ապա և Վիտենալով, որ իր արածը հանուն ցուցադրության չէ, այլ հոգիների փրկության, ասաց. «Թեև չի կարելի փորձել տեր աստծուն²⁶⁷, բայց եթե հոգով կամենում եք դալ առ աստված, պահանջեցեք ինչ որ ուզում եք, և աստված անպայման կկատարի այդ՝ ձեր հավատքի համար, թող թե մենք հասարակ մահկանացուներ ենք և աննշան»: Նրանք պահանջեցին քրիստոնյաների հավատո մատյանը, այն է՝ աստվածային սուրբ ավետարանը գցվի իրենց վառած կրակի մեջ. եթե մնա անվնաս և անկեզ, կընդունեն նրա քարոզած աստծուն: Այդ ասվելուց հետո քահանան մեկնեց ձեռքերը, աչքերը հառեց առ աստված և ասաց. «Մեկ անգամ ևս փառավորիր քո սուրբ անունը, Հիսուս Քրիստոս, տեր աստված, հաշս համայն այս ժողովրդի» և սուրբ ավետարանի մատյանը գցվեց վառվող խարույկի մեջ: Անցան բազում ժամեր, խարույկը հանգցրին ու սուրբ մատյանը գտան անվնաս ու անեղծ, կրակից նա ոչ մի վնաս չէր կրել, չէր ենթարկվել որևէ փոփոխության: Մատյանի փականի վրա եղած ծոպերն անգամ որևէ վնաս կամ փոփոխություն չէին կրել: Բար-

բարոսները, տեսնելով այդ սարսափելի հրաշքը, ապշեցին և առանց վարանման սկսեցին մկրտություն ստանալ:

98. Երբ խելամիտ Վասիլ կայսեր թագավորության ժամանակ նման գործեր էին կատարվում, ամեն ինչ բարեհաջող վախճան էր ունենում, ըստ [կայսեր] ցանկության, երբ կյանքն օրեցօր բարեկեցիկ էր դառնում և քաղաքում ու պալատում ուրախություն էր, երբ գրեթե բոլոր կղզիներում և մայր ցամաքներում խաղաղություն էր տիրում, հանկարծակի արքունիքի վրա խուժեց դժբախտությունների փոթորիկ, ամպրոպ ու մրրիկ: Պալատում տարածվեց լաց ու կոծ և իլիական վիշտ, կատարվեց կսկծալի ողբերգություն: Կայսեր ամենասիրելի, անդրանիկ որդին՝ Կոստանդինը իր ծաղիկ, մատաղ հասակում, երբ եռանդագին սկսւլ էր մրցել հոր հետ սխրագործությունների մեջ, ծանր հիվանդացավ և մի քանի օր տառապեց ջերմությամբ: Սաստիկ բարձր ջերմությունը շատ արագ վատնեց նրա կենսական հյութերը և նա հոգին ավանդեց²⁶³, հորը գցելով մեծ սգո մեջ: Կոփված տղամարդը, սակայն, անասելի դժբախտությունների ժամանակ պարտավոր էր իրեն զսպել. լինելով մահկանացու, [Վասիլը] գիտեր, որ որդին էլ էր մահկանացու: Դժբախտության վրա շափից շատ ողբալը նա համարեց ցածր, տղամարդուն անվայել և թողնելով կանանց, շուտով ուշքի եկավ ու քաջանուն Հոբի շնորհակալական խոսքերն ասաց. «Տէր ետ և Տէր առ. որպէս Տեառն հաճոյ թուեցաւ՝ նոյնպէս և եղև. եղիցի անուն Տեառն օրհնեալ»: Զարմանալու ի՞նչ կա, ասաց նա, եթե տվողն ետ առավ. այդպես էր նա որոշել երբ տվեց: Նա ավելի մտահոգված էր [վախճանվածի] մոր և եղբայրներին մխիթարելով: Ապա նորից լծվեց իր հանապազօրյա գործին՝ որբերին պաշտպան կանգնելուն, այրիներին՝ օգնություն տալուն, զինվորներին ու շքավորներին՝ նպաստ, նեցուկ կանգնելուն անիրավվածների. նա սիրալիր կերպով ու բարյացակամությամբ լսում էր տիրոջից վախեցողներին: Նրա համար ուղեցույց էր օգտակարն ու փրկարարը, այն ինչ արժանանում է երկնային թագավորության:

99. Իշխանավորներն ու կառավարիչները հաճախ սովորություն ունեն իրենց հավատարմությունն ընդգծելու մտադրությամբ ավելացնել հարկերը, ձեռք առնել միջոցներ, որոնք կարող են նպաստել [պետության] եկամուտների ավելացմանը: Նրանք ենթադրում են, որ այդ ճանապարհով կարող են ամրապնդել իրենց

գիրքը: Մի անգամ գեներկոնի [լոգոթետի]²⁶⁹ պաշտոնն ունեցողը նույն այդ նկատառումներով ազնիվ կայսեր խորհուրդ տվեց հռոմեական տիրապետության բոլոր բանակաթեմերը ուղարկել այսպես կոչված էպոպոններին ու էքսիստոներին²⁷⁰, որպեսզի, ինչպես ասաց, այն ազարակներն ու գյուղերը, որոնք ժամանակի ընթացքում այլ և այլ պատճառներով անտերունջ էին դարձել, տան ուրիշներին և այդպիսով կայսերական գանձարանին մեծ եկամուտ բերեն: Կայսրը ձեացրեց, որ համամիտ է նրա խորհրդին և նրան հրամայեց այդ գործը հաջողությամբ իրագործող մարդկանց ընտրել և իրեն ներկայացնել: Պետական գանձապահն իր կարծիքով լավագույններին ընտրեց. ընտրյալների ցուցակը ներկայացնելով [կայսեր], նա կշտամբանքի արժանի համարվեց և խիստ պարսավանքի ենթարկվեց, որ այդ գործի համար նման մարդկանց է առաջադրել: [Գանձապահն] ասաց, որ պաշտոնյաների մեջ դրանցից լավը չկա. կայսրը պատասխանեց, թե՛ «Ես դեմ եմ այս նախաձեռնության. եթե հնարավոր լիներ այդ գործն ինքս անձամբ կկատարեի, բայց որովհետև գտնում եմ, որ դա անվայել է և անիրագործելի, ստիպված իմ հույսերը պետության երկու մագիստրոսներին²⁷¹ վրա եմ դնում, այդ պարտականության կատարումը վստահում եմ նրանց, որովհետև նրանք և՛ պատկառելի տուրիք ունեն և՛ մեծ փորձ, իրենց վստահված պետական պարտականությունները երկար տարիների պաշտոնավարության ընթացքում կատարել են անթերի, ուղղամիտ և առաքինի կերպով: Արդ, ասաց, դու ինքդ գնա և հայտնիր նրանց այս գործի օգտակարության մասին, հաղորդիր և իմ կարծիքն այդ առթիվ: Եթե նրանք համաձայն լինեն ընթացք տալու դրան, ես կողջունեմ այդ միտքը և կստորագրեմ դրա տակ»: Բայց երբ այդ մասին լսեցին երկու [մագիստրոսները], ապշեցին, և պատճառ բռնելով իրենց ժերությունը, հասարակաց հոգսերով սաստիկ ծանրաբեռնվածությունը, խնդրեցին ազատել իրենց նման ծառայության բեռից: Ուղարկվողը ձեռնունայն վերադարձավ կայսեր մոտ և զեկուցեց մագիստրոսների վճռի մասին: Կայսրը, լսելով այդ, ասաց. «Իմ գնալը համարվում է անվայել, պայծառափայլ մագիստրոսները չեն ուզում իրենց վրա վերցնել այս գործը, իսկ ես էլ չունեմ նախաձեռնությունն իրականացնող ուրիշ վստահելի մարդ, դրա համար ահա որոշել եմ քննության ներկայացված հարցին ընթացք չտալ: Ավելի լավ է, ասաց նա, որ վատ մարդկանցից ոմանք ապօրինաբար ինձնից օգուտ քաղեն, քան թէ որևէ մեկը վնաս

կրի և փորձանքի հանդիպի»: Իր ամբողջ ինքնակալության ժամանակ, ահա, հոռմեական տիրապետության տակ գտնվող բոլոր բանակաթեմերի ժողովուրդը, չբավորներին կից գտնվող գյուղերն ու ագարակները, ի վայելումն նրանց, շտեսան ոչ էպոպտես և ոչ էլ էքսիսոտ. մնացին ազատ և նրանց մասին նախատեսված օրենքը չեղյալ հայտարարվեց: Ահա այսպիսին էր բարի կայսրը բոլոր հպատակների, հատկապես գյուղական բնակչության նկատմամբ ցուցաբերելով հայրական հոգատարություն և խնամք:

100. Բայց նախանձը արքունիքում մի նոր ալեկոծություն և փոթորիկ բարձրացրեց, շփոթություն և իրարանցում առաջացնելով հենց իրեն՝ բնության դեմ: Կայսեր շատ սիրելի որդի Կոստանդնի մահից դեռ քիչ ժամանակ էր անցել, նրա համար մխիթարություն և հույս էր դարձել երկրորդ որդին՝ Լևոնը: Բայց դևերի նախանձ ցեղը շահանդուրժեց կայսերական իշխանությունը ժուռանդողի անվրդով, խաղաղ, բարեպաշտ և հեղ բնավորությունը, հպատակ ժողովրդի վերաբերյալ նրա թագավորության ժամանակ ակնկալվող բարեկեցությունն ու բարգավաճումը: Ահա դրա համար այդ [ցեղը] դուրս է գալիս նրա դեմ մարտի՝ հետևյալ ձևով. երանելի Վասիլը ուներ Սանդավարինոս²¹² անունով մի շատ սիրելի և վստահելի վանական և քահանա համարվող բարեկամ և հմուտ օգնական: Հակառակ որ կայսրը սիրում էր նրան, բայց մարդկանց մոտ նա բարի համբավ ու վարկ չուներ: Այդ էր պատճառը, որ Լևոնը հաճախ էր ծաղրում նրան, անվանելով շառլատան ու խաբեբա, կայսրին ճիշտ ճամփից խոտորող: Դա այդ խարդախի և նենգի ականջը հասավ: Ձևացնելով, որ նա բարի Լևոնի ընկերն է ու բարեկամը, ասաց նրան, թե «դու արդեն պատանի ես, հորդ սիրելին, ապա ինչու դադտնի շես կրում թուր կամ դաշույն: Երբ հորդ հետ ձի էծած դուրս ես դալիս ագարակները, դու պետք է օգնես նրան, երբ նրա վրա հարձակվի որևէ գազան, եթե նրա դեմ որևէ դավադրություն նյութվի, դու չպետք է անդեն լինես, այլ պետք է մի բան ունենաս, որով կարողանաս մարտնչել հորդ ոսոխների դեմ»: Լևոնը նենգությունից անտեղյակ, շհասկացավ այդ մարդու խորամանկությունը (ով ընդունակ չէ շարագործության, նա դժվար է կռահում նենգությունը), նա ընդունեց խորհուրդը և համաձայնվեց կոշիկի մեջ դաշույն պահել: Երբ նենգամիտը տեսավ, որ իր խորհուրդը ի կատար է ածված, տեղեկացնում է կայսեր, թե «որդիդ մտադիր է քեզ սպանել, եթե

չես հավատում, ապա երբ մայրաքաղաքից դուրս գաս որսի կամ որևէ այլ նպատակով, հրամայիր նրա ոտքից հանել սանդալները, և եթե դաշույն գտնվի այնտեղ, իմացիր, որ քո սպանության համար է այն նախապատրաստված»։ Հայտարարվեց կայսեր [որսի] դուրս գալու մասին և նրա հետ մեկնեցին բոլոր նրանք, ովքեր ընդունված կարգի համաձայն մասնակից են դառնում։ Հասնելով մի վայր, կայսրը ձևացնում է, թե դաշույնի կարիք է զգում և փութանակի փնտրում այն։ Որդին ներկայացավ և հոր կասկածներին անտեղյակ, առանց որևէ հետին մտքի հանեց և հորը տվեց իր կրած դաշույնը։ Հենց որ դա կատարվեց, նրա դեմ հարուցված մեղադրանքն իսկույն ճշմարիտ համարվեց, իսկ [Լևոնի] չքմեղանքը՝ սին ու կեղծ։ Նրանք իսկույն վերադարձան արքունիք կայսրը՝ որդու վրա զայրացած զրկեց նրան կարմիր կոշիկներից²⁷³ և Մարգարիտես²⁷⁴ կոչված կայսերական տներից մեկում արգելափակեց։ Ոսոխ և վրիժառու [Սանդավարինոսը] դրդում էր կայսեր [Լևոնի] աչքերի լույսը խավարեցնել²⁷⁵, մի բան, որ արքունի քահանայապետը և սենատր թույլ չտվեցին անել, բայց այնուամենայնիվ [Վասիլը] նրան բանտից շաղատեց։ Երկար ժամանակ անցավ. հայրական զգացմունքները չէին խոսում նրա մեջ, ընդհակառակը, շար ոգիները քարացնում էին դրանք։ Սենատի մեծամեծները բազմիցս ցանկացան միջնորդել հոր առջև՝ որդու օգտին, բայց ամեն անգամ ինչ-որ բան խանգարում էր։ Նրանք իրենց որոշածն իրականացնելու պատեհ առիթ համարեցին հետևյալը. (101) պալատում, կախված վանդակի մեջ կար ուրիշի ասածը կրկնող, շատախոս մի թռչուն, որին թութակ են անվանում։ Ոմանք սովորեցրել էին նրան, գուցե և այլ ճանապարհով նա էր սովորել, և հաճախ կրկնում էր. «Վայ, վայ քեզ, տեր Լևոն»։ Մի օր կայսեր մոտ ճաշկերույթ էր և նրա հետ սեղան էին նստել սենատի առաջին մարդիկ։ Երբ թռչունը բազմիցս կրկնեց վերոհիշյալ խոսքը, սեղանակիցները տխրեցին, խղճահարվեցին և դադարեցրին կերուխումը։ Կայսրը դիմելով նրանց հարցրեց, ինչո՞ւ են վերջ տվել խնջույքին։ Նրանք արտասովալից աչքերով պատասխանեցին. «Ինչպե՞ս շարունակենք, երբ այս անբան [թռչունը] պախարակում է մեզ՝ բանական և տիրասեր համարվողներին, երբ նա իր տիրոջն է կոչում, իսկ մենք խնջույքներով տարված մոռացել ենք անմեղ տիրոջ։ Եթե նա իսկապես մեղավոր է՝ հոր վրա է բարձրացրել իր աչը, մենք մեր ձեռքով կսպանենք նրան և կհագնենանք նրա արյամբ։ Բայց եթե նա անմեղ է, իր դեմ ներ-

կայացված մեղադրանքներն անհիմն, ապա մինչև ե՞րբ բանսարկու լեզուն պիտի նրա դեմ հաղթող լինի»: Այս խոսքերից կայսրը մեղմացավ, հրամայեց նստել և մտածել հարցի շուրջը: Շատ շանցած նրա մեջ խոսեց հայրական զգացմունքը: Նա որդուն հանեց բանտից և իր մոտ հրավիրեց, նրա սգավորի հանդերձները փոխեց, կարգադրեց կտրել արգելափակման ընթացքում ճած մազերը և թագավորական նախկին շուքին ու պատվին արժանացրեց:

102. Շատ շանցած կայսրը հիվանդանում է մահացու ախտով, որն հետևեց թանչին. վերջինս իր հերթին առաջացել էր որսի ժամանակ, երբ նա [ձիուց] ցած էր գլորվել: Ահա այս հիվանդությունը կամաց-կամաց սկսեց նրան հալումաշ անել: Նա վախճանվեց²¹⁶ նախօրոք պետության գործերը գերազանց կարգավորելով, նշանակելով իր հաջորդին, բոլոր հարցերը խոհեմաբար տնօրինելով: Բարձր ջերմությունն ամբողջությամբ վատնել էր ու քամել նրա կենսական հյուսթի: Նա իր նախորդի՝ Միքայելի հետ թագավորեց մեկ տարի, տասնինն տարի միահեծան, քաղաքական հարցերում իրեն դրսևորեց գերազանց, ցուցաբերեց ռազմագիտական խոր գիտելիքներ, պետության սահմաններն ընդարձակեց, հպատակների հանդեպ գործադրվող անիրավությունն ու բռնությունը վերացրեց: Եվ միանգամայն պատշաճում են նրան օրինակելի թագավորի մասին Հոմերոսի խոսքերը. «և թագավոր բարի, և հզոր ու քաջ պատերազմող»²¹⁷: Բացարձակ իշխանությունն ստանում է նա, ով և՛ բնության օրենքով, և՛ իր առաքինություններով կոչված է հայրենական ժառանգության [տիրանալու], կենդանի որդիներից ավագագույնը, ամենաբարի և ամենախմաստուն լեռնր, որին ցանկանում էր հպատակ ժողովուրդը և աղոթում դրա համար:

Մենք մեր ուժերի ներածի չափով շարադրեցինք երանելի կայսր Վասիլի բարեպաշտ թագավորության պատմությունը, այն, ինչ դեռ ժամանակը մոռացության չէր տվել, ապա և նրա իշխանությունն ստանալու նախորդող ժամանակաշրջանի, նրա ողջ կյանքի ճշմարտացի պատմությունը:

ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԱՐՔՈՒՆԻՔԻ
ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գ Ի Ր Ք Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

DE CERIMONIIS AULAE BYZANTINAE

L I B E R I

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՊԵՏՔ Է ՆՇԵԼ, ՀՈՒՆՎԱՐԻ 1-Ր՝ ՍՈՒՐԻ ԲԱՐՍԵՂԻ ՕՐԸ

...Արարողապետը ընդունված հերթականությամբ, ըստ բարձերի² մագիստրոսներին, պատրիկներին և մնացած սենատորներին նախապատրաստում է դրսում: Երբ ամեն ինչ տեղին է լինում, այդ մասին հայտնվում է կասր[երին]. նրանք հագնում են իրենց քղամիդները, կապում թագերը և բարձրանում ու բաղմում են իրենց գահերին:

Բ. Պրեպոդիտոսի³ ազդանշանով մուտք է գործում կուբուկլիոնը⁴, իսկ կուբուկլիոնի մտնելուց և աջ ու ձախ կոշմերում տեղ գրավելուց հետո, ընդունելությունների ընդունված կարգի համաձայն պրեպոդիտոսի ազդանշանով ոսկե գավազանը կրող օստիարիոսը⁵ դուրս է գալիս և ներս հրավիրում առաջին բարձր՝ մագիստրոսներին, [ապա] երկրորդ բարձր՝ պատրիկներին, [և վերջապես] երրորդ բարձր՝ սենատորներին, մի խոսքով բոլոր այն բարձերը, որոնք կարգի և սովորության համաձայն մասնակցում են ընդունելություններին: Երբ բոլորը կանգնում են [իրենց տեղերում], պրեպոդիտոսը ազդանշան է տալիս ոսկե գավազանը կրող օստիարիոսին, որը ներս է հրավիրում առաջին բարձր՝ մագիստրոսին՝ Տարոնի իշխանին⁶: Նա ներս է մտնում կայսերական կատեպանի⁷ և դրոմոսի լոգոթետի ուղեկցությամբ, երկրպագում տերերին, որից հետո նրան տեղ են տալիս կայսերական գահից ոչ հեռու: Լոգոթետը նրան սովորական հարցերը տալու ընթացքում, դրոմոսի սյրոտոնոտարը⁸ ներս է բերում նրա նվերները: այդ արարողության ավարտից հետո, մագիստրոսը նորից է երկրպագում և դուրս գալիս: Վերստին պրեպոդիտոսի ազդանշանով ոսկե գավազանը կրող օստիարիոսը դուրս է գալիս և ներս հրավիրում երկրորդ բարձր՝ բարեկամ բուլղարներին⁹, ովքեր հատուկ գալիս են քրիստոսասեր տերերի հետ միասին տոնակատարությանը մասնակից դառնալու: Նրանք ևս ամեն ինչ կատարում են վերոհիշյալ կարգի համաձայն և դուրս գալիս: Նորից պրեպո-

դիտոսի ազդանշանով ոսկե գավազանը կրող մյուս օստիարիոսը դուրս է գալիս և հրավիրում երրորդ բարձր՝ մագիստրոսի՝ Տարոնի իշխանի առաջին մարդկանց¹⁰։ Նրանք ևս ամեն ինչ անում են վերոհիշյալ կարգով և դուրս գալիս։ Այդ բոլորի ավարտից հետո պրեպոզիտոսն ասում է. «Ձեր հրամանքը»։ Ամենքն արտասանում են «Շատ և երջանիկ տարիներ» մաղթանքը և դուրս գալիս՝ մագիստրոսները, պատրիկները, սենատորներն ու բոլոր մյուսները, որից հետո պրեպոզիտոսը կրկնում է. «Ձեր հրամանքը»։ Այս անգամ նույն ձևով մաղթանքն է արտասանում կուբուկլիոնը և նա ևս դուրս է գալիս։ Տերերն իսկույն իջնում են գահերից։ Նրանց թագերն ու քղամիդնները հանում են, հագնում ոսկեթել հանդերձները, որից հետո նրանք մտնում են իրենց աստվածապահպան պալատը։ Մագիստրոս Տարոնացին¹¹ և բարեկամ բուլղարները գնում են իրենց օթևանները։ Այդ օրը նրանք կայսրերի հետ շեն ճաշում։

Գ Լ Ո Ւ Խ 89

ԹԵ Ի՞ՆՉ ՊԵՏՔ Է ԱՆԵԼ, ԵՐԲ ԳԱԼԻՍ Է ՊԱՐՍԻՅ ՄԵԾ ԳԵՄՊԱՆԸ¹²

Երբ հայտնվում է, որ մեծ դեսպան է գալիս, մագիստրոսը սահմանազուխ է ուղարկում մի իշխանավորի, որը պետք է ունենա իլլյուստրիոսի¹³, սիլենտիարիոսի¹⁴ կամ տրիբունոսի¹⁵ աստիճան, և կամ էլ ուրիշ մի աստիճանավորի՝ մագիստրիանոսի¹³, մի խոսքով ում որ նա հարմար է գտնում եկող անձնավորության դիմավորելու և ուղեկցելու համար։ Ուղարկվող անձնավորությունը մուտք է գործում նիսիբիս¹⁷ [քաղաքը], ողջունում է [դեսպանին] և եթե իր հետ ունի կայսեր նամակ, հանձնում այն, (եթե ոչ, հանձնում է մագիստրոսի ողջունի նամակը)։ Բայց եթե իրերի բերմամբ մագիստրոսն էլ չունի դրած որևէ նամակ, ապա ուղջունում են նրան բերանացի, թե բարով և ուրախությամբ ժամանեցիք, ու նրա հետ միասին ճանապարհ է ընկնում։ Դեսպանին իր շքախմբով սահմանի վրա են դիմավորում և ընդունում Դարայի¹⁸ իշխանավորները՝ իրենց զինվորներով։ Եթե անհրաժեշտ է սահմանի վրա որևէ խնդրի շուրջ խոսել, խոսվում է, ընդ որում նիսիբիսի զորահրամանատարը պարսից [զինվորների] բազմությամբ ուղեկցում է դեսպանին [միայն] մինչև սահմանը։ Բոլոր

դեպքերում մի բան ասվում է: Նա [պարսից զինվորների] բազմությամբ գալիս է [մինչև սահմանը], հոռմայեցիները դիմավորում են նրան և նրա ուղեկիցներին, ընդ որում մնացած պարսիկները պետք է մնան պարսից հողի վրա. միայն [դեսպանն է] իր ուղեկիցներով մուտք գործում Դարա և [արժանանում] հյուրամեծարության: Դարայի իշխանավորները պետք է շատ զգոն և ուշադիր լինեն, որպեսզի դեսպանության պատրվակի տակ դեսպանի հետ պարսից բազմություն մուտք չգործի¹⁹, հետևեն նրան ամեն տեղ, որպեսզի նա չարանենգորեն շտիրանա քաղաքին: Իշխանավորները պետք է մեծ ուշադրություն դարձնեն այս բանի վրա, գաղտնի հետևեն նրան և պահպանեն այս կարգը: Դուքսական պաշտոնյաները ընդունված կարգի համաձայն դեսպանին տալիս են մինչև այստեղ [Կոստանդնուպոլիս] գալու հարյուր երեք օրվա ճանապարհածախսը. ի սկզբանե անտի այդպես էր սահմանված, որ այդքան է տևում դեսպանի ուղևորությունը, այդքան էլ վերադարձը: Եթե նրա ուղևորությունը ձգձգվի, կայսեր թուլլտվությամբ ավելացնում են նրա [ճանապարհածախսը]: [Դեսպանին] հասանելիքի մասին կարելի է իմանալ «Բարբարոսաց դիվանից»²⁰: Պրետորյան էպարքոս²¹ Կոստանդինի ժամանակ կայացված համաձայնությամբ [դեսպանին] հատկացվում է սուրհանդակ հինգ ձի և երեսուն ջորի: Բայց եթե կայսրը ցանկանում է [շեշտել] նրա հանդեպ ունեցած իր հարգանքը, կարգադրում է շատ ավելին տալ. իսկ եթե ուզում է նաև պատված լինել նրան, ապա պետք է պատվարժան մի անձնավորություն ուղարկել Գալատիա և Կապադովկիա, որպեսզի ընդունի նրան ու հոգա նրա սննդի մասին, նմանապես մարդ ուղարկի Նիկիա, նրա սննդի և հանգստի մասին հոգալու համար: Երբ [դեսպանը] մոտենա Անտիոքին, ապա մագիստրոսը պետք է մագիստրիանոս ուղարկի՝ դեսպանին ընդունելու և ողջունելու համար, հարցնելու թե ինչպես անցավ ուղևորությունը: Կայսեր կամքով այդ կատարվում է մեկ կամ երկու անգամ: [Կայսրը] նաև նամակ է հղում նրան և ողջունում, հարցնում, թե ինչպես անցավ ուղևորությունը: Հեկնոպոլսում դեսպանի համար անհրաժեշտ է պատրաստի ունենալ ջորիներ և դրոմոններ, որպեսզի ըստ [դեսպանի] ցանկության Նիկոմեդիա գնա ցամաքով, կամ էլ դրոմոններով անցնի դիմացի ափը: Բոլոր դեպքերում պետք է պատրաստի ունենալ ձիեր և ջորիներ, ընդունել նրան և տանել մինչև Քաղկեդոն: Քաղկեդոնում մագիստրոսը պատրաստում է [դեսպանի] և նրան ուղեկցող

մարդկանց համար իջևաններ, ուղարկում է բարբարոսաց օպտիոնին²² և հանձնում օրվա կամ մի քանի օրվա ծախսը, ինչքան որ նա մնալու է Քաղկեդոնում: Նա նրան նվերներ էլ է առաքում: Մագիստրոսը պետք է նրա մոտ անհապաղ մարդ ուղարկի ողջունելու և հարցնելու, թե ինչպե՞ս ձանապարհորդեց, որևէ բանի ցանկություն ունի՞ արդյոք, մի խոսքով հնարավորության սահմաններում հոգա նրա մասին: Անհրաժեշտ է, որ քաղաքում նախօրոք պատրաստվի նրա հանգրվանը՝ դեսպանի աստիճանին և նրան ուղեկցող մարդկանց քանակին համապատասխան, տրամադրվեն մահճակալներ, անկողիններ, փռեր, կրակարաններ, սեղաններ, աշխատողներ, որոնք պետք է ջուր կրեն և մյուս սև աշխատանքը կատարեն: Անկողինները մագիստրոսի կարգադրության համաձայն տրամադրում է պրիվատների կոմեսը²³, այն է կայսեր սակեյլարիոսը²⁴ (այդ պարտականությունն այժմ նրա վրա է դրված), իսկ մահճակալները, ամանեղենը, սեղանները, փռերը և կաթսաները տրամադրում է քաղաքի էպարքոսը²⁵, նույնպես մագիստրոսի գրավոր կարգադրությամբ: Կրակարանները հատկացնում են ֆաբրիկիաների²⁶ [պրեֆեկտները]: էպարքոսը տալիս է նաև գործավորներ գինետներից: [Դեսպանի] օթևանի բաղանիքը, կամ կից բաղանիքը պետք է պատրաստ լինի, որպեսզի երբ որ նա, կամ նրա մարդիկ ցանկանան՝ լողանան, և այդ բաղանիքից կարող են օգտվել միմիայն նրանք: Երբ [դեսպանի] նավը խարիսխ զցի, մագիստրոսը պետք է ուղարկի կայսերական ձիեր (այդ տրամադրում է կայսեր սպաթարը): Ահա դրոմոնում դիմավորում են [դեսպանին] և ուղեկցում մինչև նրան [հատկացված] օթևանը: Մագիստրոսն անհապաղ մարդ է ուղարկում և ողջունում նրան, կրկին անգամ հարցնում, թե ինչպես ճանապարհորդեց: Օպտիոնի միջոցով [մագիստրոսն] ուղարկում է նրան իր ցանկացած նվերները: Որպես կանոն դեսպանն էլ է մարդ ուղարկում և փոխադարձաբար ողջունում մագիստրոսին: Մագիստրոսը պետք է դեսպանի ներկայացուցչին սիրալիք ընդունի, տա իր ստացած ողջունին վայել պատասխան: Մագիստրոսը իր ստորագրյալի միջոցով ասում է նրան. «Հանգստացի՛ր, և երբ հարմար դատես, ես կընդունեմ քեզ»: [Դեսպանը] հաջորդ, կամ երկրորդ օրը հայտնում, ապա գալիս է և ողջունում մագիստրոսին, տեսակցում նրա հետ: Մագիստրոսն ամենից առաջ հարցնում է նրա արքայի որպիսության մասին, ապա արքայի երեխաների, իշխանավորների, [դեսպանի] և նրա ընտանիքի որպիսու-

թյան մասին, թե ինչպե՞ս ճանապարհորդեց, ուղևորության ընթացքում որևէ բանի կարիք ունեցա՞վ, որևէ բանում թերացե՞լ են արդյոք, և ասում նրան. «մեր բարեպաշտ կայսրը հրամայեց մեզ ամեն ինչ անել քո սպասարկության համար, և եթե որևէ բանում թերացել ենք, ապա դա մե՛ր մեղքն է և խնդրում ենք ձեզ շնեղանալ, ոչ էլ լուռության մատնել այդ, այլ ասե՛ք, որպեսզի ուղղենք [մեր թերացումը]»: Մագիստրոսին են երկրպագում նաև [դեսպանի] բոլոր ուղեկիցները: Երբ կայսրը որոշի ընդունել [դեսպանին], մագիստրոսը մարդ է ուղարկում վերջինիս մոտ և հայտնում նրան, թե «կայսրը հրամայեց քեզ ներկայանալ»: Կայսրը պետք է [դեսպանի] Քաղկեդոն ժամանելու և այստեղ [Կոստանդնուպոլիս] հասնելու առթիվ դեկլորիոն²⁷ ուղարկի և ողջունի նրան, հարցնի արքայի որպիսության մասին, և թե ինչպես ինքր տեղ հասավ: Երբ [կայսրը] ընդունելու է [դեսպանին], մագիստրոսը երեկոյան սուբադիովաս²⁸ է ուղարկում և հայտնում նրան, թե «կայսրը հրամայում է քեզ ներկայանալ, ներկայացի՛ր»: Կայսրը նույնպես դեկլորիոն է ուղարկում, ողջունում [դեսպանին] և հայտնում նրան, թե «վաղը ընդունում ենք քեզ, ներկայացի՛ր»: Նախորդող երեկոյան դեսպանին հայտնվում է հանդիպման մասին: Անհրաժեշտ է, որ ադմիսսիոնալիոսը²⁹ գա և հարցնի մագիստրոսին լաբարեսիոսների³⁰ մասին. նա կարգադրություն է անում, որպեսզի [լաբարեսիոսները] ևս դիմավորելու դուրս դան: Նրանցից յուրաքանչյուրը կանգնում է իր հատուկ տեղում, զինված: Բոլոր իշխանավորները հազած են լինում ամբողջությամբ մետաքսից գործված հանդերձներ. դեսպանը մուտք է գործում Հոնգիա³¹ [դարպասից]: Մագիստրոսն ընդունում է նրան իր դիվանատանը և հարցնում, ունի՞ արդյոք արքայից նվերներ: [Մագիստրոսը] պարտավոր է տեսնել բոլոր [նվերները] նախքան նրանց ներս բերվելը, իմանա նրանց բովանդակությունը: Այնուհետև մագիստրոսը գնում է կայսեր մոտ և զեկուցում նվերների մասին, հայտնում, թե ինչ է բերվել: Դեսպանը սպասում է մագիստրոսի դիվանատանը: Այն բանից հետո, երբ կայսրն ընդունում է իշխանավորներին և նրանք մուտք են գործում կոնսիստորիոն³², ադմիսսիոնալիոսը, բարբարոսաց խարտուպար³³ և թարգմանները պետք է դեսպանին հրավիրեն անտիկոնսիստորիոն³⁴, որտեղ և նա սպասում է: Խարտուպարներն ու թարգմանները ադմիսսիոնալիոսներին տալիս են մագիստրոսի ուղերձը. մնացածը կատարվում է այնպես, ինչպես սիլենցիումի³⁵ ժամանակ: Մա-

գիտորոսը պետք է պատրաստի վիճակում ունենա զինյալ կանդիդատներ³⁶ և նրանց ուղեկցող բարեձև մանուկներ³⁷: Կայսրը պատրիկի ուղեկցութեամբ դուրս է գալիս ննջասենյակից և բազմում մեծ կոնսիստորիոնում: Այնտեղ են մուտք գործում նաև իշխանավորները, սովորութեան համաձայն թխագուլն քղամիդներ հագած: Այդ միջոցին ադմիստրոնալիոսը ներս է հրավիրում դեսպանին և կանգնեցնում ամառային մեծ կոնսիստորիոնի վարագույրի դիմացի պատին: Կոնսիստորիոնի երեք դռներն էլ բացվում են այն ժամանակ միայն, երբ [դեսպանի] բերած նվերների մեջ կան նաև նժույզներ: Բոլոր դեպքերում ամբողջութեամբ մետաքսից գործված երեք վարագույրները պետք է կախված լինեն: Այն բանից հետո, երբ բոլոր իշխանավորներն էլ գրավում են իրենց տեղերը, մագիստրոսը դիմում է (ինչպես խորհրդակցութեան ժամանակ) հետևյալ կերպ. «Ներս է հրավիրվում պարսից արքա խոսրովի դեսպան Իեզդեկոսը և նրա ուղեկիցները»: Ապա դեկուրիոնը ներս է բերում զինյալ [կանդիդատներին]: Բարբարոսաց [խարտուպարները], ինչպես ասվեց, [մագիստրոսի] այս հրավերը փոխանցում են ադմիստրոնալիոսներին. ադմիստրոնալիոսները երկու գրութուն են կազմում, մեկը մեծ տառերով, որը տալիս են սիլենտիարիոսին, նա էլ՝ օստիարիոսին: [Գրութունը] նախապես կայսեր է ընթերցում խարտուպարը՝ ննջասենյակում, մյուս պիտտակիոնն էլ տալիս են մագիստրոսին՝ ի հիշեցումն: Տերտիոկերիոսը³⁸ վերցնում է ուղերձի պատճենը, կանգնում մագիստրոսի ետևը և հուշում նրան: Մագիստրոսի հրավերից հետո փոքր կոնսիստորիոն է մտնում դեկուրիոնը, վերցնում զինյալ կանդիդատներին, դուրս հանում նրանց և կանգնեցնում իշխանավորների առջև, նրանց աջ և ձախ կողմում՝ հյուպատոսականներից հետո, այնուհետև դուրս է գալիս. եթե տեսնի, որ դեսպանը պատրաստ է, դեկուրիոնը կոչում է «Լեվա»³⁹: Բարձրացվում է վարագույրը, դեսպանը դրսում, այնտեղ, որտեղ կարմիր մարմարիոնն է, երկրպագում է, ապա կանգնում: Անցնելով դռնից ներս, նորից է երկրպագում և կանգնում: Հասնելով կոնսիստորիոնի կենտրոնը նա նորից է երկրպագում, ապա գալիս ու համբուրում [կայսեր] ոտքերը, կանգնում մեջտեղում, տալիս [արքայի] նամակը և հաղորդում իր արքայի ողջույնը: Կայսրը պետք է հարցնի. «Աստուծո կամքով, ինչպես է մեր եղբոր որպիսութունը: Ուրախ ենք նրա առողջ լինելու առթիվ», և ինչ որ այդ ընթացքում ցանկանում, ասում է դեսպանին: Գրանից հետո

դեսպանը պատասխանում է, թե «քո եղբայրը քեզ նվերներ է ուղարկել, խնդրում եմ ընդունել դրանք»: Կայսրը թույլ է տալիս [ընդունել]: Դեսպանն իր մարդկանց հետ դուրս է դալիս, վերցնում նվերները և ներս դալիս. ինքը բերում է պատմուճան, զարդ կամ որևէ այլ թանկարժեք բան, եթե այդպիսին կա, իսկ մյուսները մի ինչ-որ իր: [Դեսպանի մարդիկ] պետք է նախօրոք թարգմանների օգնությամբ պատրաստ լինեն անտիկոնսիստորիոնում և բոլորը [նվերները] բռնած ներս մտնեն: Նրանք բոլորը կանգնում են գահի դիմացի պատի տակ, վարագույրից դուրս, և երբ բարձրացվում է վարագույրը, երկրպագում են, անցնելով դռնից ներս, նորից են երկրպագում և այդ բանն անում են երեք անգամ: Դրանից հետո սիլենտիարիոսները ընդունում են բովանդակ նվերները: Նրանց պարտականությունն է մագիստրոսի գիտությունը [նվերները] տանել վեստոսակրա⁴⁰ և հանձնել: Կատարվում է [նվերների] գնահատումը. վեստոսակրանոսները⁴¹ պետք է նվերների արժեքն իսկույն հայտնեն մագիստրոսին, որպեսզի նա իմանա ինչ է բերվել և փոխադարձ նվիրատության ժամանակ հիշեցնի կայսեր, թե ինչ է անհրաժեշտ ուղարկել իր դեսպանների միջոցով: Երբ նվերները ներս են բերվում, կայսրն ասում է դեսպանին. «Մի քանի օր հանգստացիր, և եթե որևէ խնդրի շուրջ ասելու բան ունենանք, կասենք և բարով ետ կուղարկենք քեզ դեպի մեր եղբայրը»: Դեսպանը շնորհակալություն է հայտնում, երկրպագում, նորից երկրպագում նույն տեղերում և դուրս գալիս: Հենց որ քաշվում է վարագույրը, դեկուրիոնը կանգնում է, մագիստրոսը դիմում է, ասելով. «Ստրանֆեր»⁴². դեկուրիոնը վերցնում է զինյալ կանդիդատներին և դուրս հանում փոքր կոնսիստորիոնը: Ահա այն ժամանակ կայսրը իջնում է. մնացած ամեն ինչը կատարվում է ընդունված կարգի համաձայն: Դեսպանը պետք է սպասի ներքևում, մագիստրոսի դիվանատանը, իսկ մագիստրոսն իջնում է ցած, հրաժեշտ տալիս նրան ու ճամփու դնում:

Գ Լ Ո Ւ Խ 90

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍՈՒ ՊԵՏԻ Է ՎԱՐՎԵԼ ԴԵՍՊԱՆԻ ՀԵՏ ՀԱՋՈՐԴ ՕՐԵՐԻՆ

Կայսրը ստանալով [արքայի] նամակը, մագիստրոսին կարգադրում է հայտնել դեսպանին, որ նա հաջորդ օրը գա պալատ:

[Կայսրը] եթե ցանկանա, ինքն է սիլենտարիոսի միջոցով հայանում ու հրավիրում [ղեսպանին]: Գումարվում է սիլենտիոն. լաբարեսիոսները կանգնում են, և երբ [ղեսպանը] ժամանի, մագիստրոսն ընդունում է նրան իր դիվանատանը: [Դեսպանն] սպասում է այնտեղ, իսկ [մագիստրոսը] բարձրանում կայսեր մոտ և հայտնում այդ մասին: [Կայսրը] ընդունում է [ղեսպանին] կա՛մ [Ավգուստեոնի]⁴³ սյունաշարքում, կա՛մ էլ հենց Ավգուստեոնում: Եթե ղեսպանը բերել է անձնական նվերներ, մի օր առաջ մագիստրոսի միջոցով խնդրում է [կայսեր] ընդունել դրանք, և եթե կայսրը թույլ տվեց, ապա [ղեսպանը] ցույց է տալիս դրանք մագիստրոսին, վերջինիս դիվանատանը և նա տեղյակ է լինում նրանց բովանդակության մասին: Մագիստրոսը նախօրոք բարձրանում է կայսեր մոտ և զեկուցում նվերների բովանդակության մասին: Երբ [կայսրը] կամենա ընդունել ղեսպանին, նա ներկայանում է նրան և խնդրում կայսեր ընդունել իր նվերները: Կայսեր թույլտվությամբ ղեսպանի մարդիկ նվերներով ներս են գալիս այն կարգով, ինչ ընդունված է արքայի նվերների ընդունման կապակցությամբ, որից հետո տեղի է ունենում հանդիպումը: Կայսրը պետք է ստեպ ստեպ և սիրալիր կերպով նորից հարցնի պարսից արքայի մասին, նրա որպիսության մասին. եթե խաղաղ իրադրություն է, ապա խաղաղության շուրջ էլ մի քանի խոսք է ասվում, որից հետո կայսրը թույլ է տալիս [ղեսպանին] հեռանալ: [Դեսպանը] սպասում է մագիստրոսին դրսում: Մագիստրոսը ևս դուրս է գալիս, հրաժեշտ տալիս նրան վերևում և ճամփում նրան: Հաջորդ օրերին [կայսրը] հրավիրում է [ղեսպանին] և բանակցում: Եթե նա նպատակահարմար է գտնում, ապա թույլ է տալիս, որ մագիստրոսը և կամ ուրիշ իշխանավորներ դրսում բանակցեն ղեսպանի հետ: Եթե երկու պետությունների միջև գոյություն ունի բացառիկ բարեկամություն, կայսրը պետք է հաճախակի մարդ ուղարկի [ղեսպանի] տեսության, իմանալու համար, թե ինչպես անցկացրեց օրը, նրա մոտ ուղարկի [ղեմոսների] կողմերի⁴⁴ [ներկայացուցիչներին], նվերներ ուղարկի մեր կամ էլ նրա կարևոր տոների առթիվ և ամեն կերպ նրան պատվասիրի:

ԱՐԵՎԵԼԷԻՅ ՍԻՈՒԼԵՐԻ ՆԱԽԿԻՆ ԳՈՄԵՍՏԻԿՈՍ, ՔՐԻՍՏՈՍՈՒԱՆԵՐ
ԵՎ ԱՄԵՆՆԱՔԱՋ ՆԻԿԵՓՈՐԻ ԿԱՅՍԸ ՀՈՉԱԿՎԵԼԸ⁴⁵

6471 թվականի, վեցերորդ ինդիկտիոնի մարտ ամսի տասնը-հինգին, մեծ պասեքին վախճանվեց հռոմայեցիների մեծ և ծի-րանածին Կոստանդին Մակեդոնացի⁴⁶ կայսեր որդին, Ռոմանոս կրտսեր կայսրը⁴⁷, թագավորութունը թողնելով իր դեռահաս որ-դիներ Վասիլին ու Կոստանդինին և իր կնոջ՝ ավգուստա⁴⁸ Թեո-փանոյին՝ թագավորելու հռոմեական պետութայան վրա: Պետական գործերի կառավարումը թողեց պարակիմոմենոս Հովսեփին: Վե-րոհիշյալ անձնավորութունների իշխանութունը տևեց վեցերորդ ինդիկտիոնի մարտ ամսի տասնհինգից մինչև նույն ինդիկտիոնի օգոստոսի տասնհինգը: Նույն ինդիկտիոնի հուլիս ամսի երկուսին արևելյան շրջաններում իր զորաբանակների կողմից կայսր հռո-չակվեց մեր բարեպաշտ և քրիստոսասեր կայսր Նիկեփորը: Բո-լոր զորավարներն ու տագմաները⁴⁹, հավաքվելով այժմյան Կա-պադովկիա նահանգի Կեսարիա [քաղաքի] դաշտում, նրան՝ մա-գիստրոսին և սխոլերի գոմեստիկոսին կայսր հռչակեցին: Նա դեմ էր այդ բանին, ընդհակառակը, նա շտապում էր մասնակցել իսմայելացիների դեմ մղվող պատերազմին, և զինվորներին էլ դեպի նույն գործն էր դրդում, բայց նրանք ավելի ջանասեր դուրս եկան և բռնի, [Նիկեփորի] կամքին հակառակ, նրան վրանից հանեցին և կայսր հռչակեցին: Բայց նա իր զլխին թագ չդրեց, կայսերական հանդերձներ էլ չհագավ, այլ միայն կոշիկները փո-խեց և ուսիա, այն է կարմիր գույնի [կոշիկներ] հագավ: Երբ այդ բանի լուրը հասավ քաղաք, պարակիմոմենոս Հովսեփր ապ-շեց, և նախանձախնդրութամբ ուզեց ընդդիմակայել կայսեր, որի համար նախապատրաստութուն տեսավ: Նիկեփոր կայսրը [Հով-սեփին] մի սիրալիր նամակ դրեց և առաքեց, խոստանալով ա-պահովել, նույնիսկ բարձրացնել նրա բարձն ու պատիվը: Նիկե-փորը նույն բանը խոստացավ և սենատին: [Հովսեփր] հակառակ որ բաղմիցս հավաստիացում ստացավ, այնուամենայնիվ շհրա-ժարվեց իր մտադրութունից և իրեն համակիր մի քանի սենա-տորներով նախանձախնդիր եղավ Օգոստոսի դեմ դուրս դալ: Նա ամրացրեց քաղաքը, վերանորոգեց դարպասները և սկսեց քաղա-քացիների հանդեպ դաժանութուններ գործել: Նա նզովքի ենթար-

կեց կայսեր, բայց դա բավական չհամարելով, որոշեց գաղտնի, (այսինքն թաքուն) կուրացնել նիկեփոք կայսեր հարազատներին, այն է հոր և եղբոր. վերջիններս սակայն իմանալով այդ մասին, փախուստի դիմեցին, հայրը՝ մագիստրոսս Վարդասը⁵⁰ [պապատանեց] մեծ եկեղեցում, իսկ կայսեր եղբայր մագիստրոսս Լևոնը՝ բանակում. զորքն արդեն Խրիսուպոլիս⁵¹ էր հասել: Ամբոխը աստվածային մզմամբ հոսեց դեպի եկեղեցի, մագիստրոսին հակառակորդների ոտնձգություններից պաշտպանելու համար: Ե՛վ պատրիկ Մարիանոս Ապամբասը⁵², և՛ նիկոլաս Թոռնիկը⁵³, և նախկին զորավար Պասքալիոսը բազմիցս փորձեցին նրան բռնի դուրս բերել եկեղեցուց. բայց ժողովուրդը քաջքշելով և հայհոյելով նրանց խայտառակ կերպով դուրս շարտեց: Օգոստոս ամսի իննի առավոտյան, սուրբ հարության ավետարանի ընթերցման պահին, եկեղեցի մտավ պարակիմոմենոս Լովսեփը, բարձրացավ պատրիարքարան և կարճ խոսակցություն ունեցավ պատրիարքի⁵⁴ ու կղերի հետ. իջնելով ցած, սկսեց սաստիկ սպառնալ ամբոխին, թե նրան սովամահ կանի. ձի հեծնելով նա անցավ Միլիոնի⁵⁵ միջով և հրաման տվեց հացագործներին հաց չթխել, ոչ էլ վաճառել: Այնուհետև նա բարձրացավ պալատ, իր հետ վերցրեց Ռոմանոս կայսեր երեսաներին և վերևի փողոցներով իջավ եկեղեցի՝ ճաշի ժամանակ, երբ եկեղեցում ժողովուրդ չկար: Նա կանչեց մագիստրոսին, եկեղեցուց դուրս հանեց նրան և տուն ուղարկեց: Երբ երեկոյան ժողովուրդը եկավ եկեղեցի և մագիստրոսին չգտավ, շփոթվեց, ավելի ճիշտ՝ մոլեգնեց և անպարկեշտ արտահայտություններով դիմեց պատրիարքին և կղերին, թե իրե՛նք հանձնեցին [մագիստրոսին], և սկսեցին կղերականներին քարկոծել: Պատրիարքը խնդրեց, որ մագիստրոսը գա եկեղեցի և խաղաղեցնի ժողովրդին: [Մագիստրոսը] այդ մասին հայտնեց պարակիմոմենոսին, բայց վերջինս թույլ չտվեց նրան [գնալ]: Երբ ժողովուրդն իմացավ այդ, ինչպես ասացինք աստվածային մզմամբ, մի մասը շարժվեց դեպի մագիստրոսի տունը, նրան փորձանքից զերծ պահելու համար, իսկ մյուս ավելի ստվար մասը մնաց եկեղեցում, որի բոլոր փայտյա առարկաները զենք դարձնելով դուրս եկավ այնտեղից և հարձակվեց հակառակորդների վրա, որոնք զինված մակեդոնացիներ էին և հազարացի ռազմագերիներ, ինչպես և հիշածս մարդիկ՝ Մարիանոսն ու մնացածները, որոնց փախուստի մտտնեցին: Հաղթանակ տանելով, նրանք բազմաթիվ հասարակ մարդկանց և զինվորների կոտորե-

ցին, կայսեր հակառակորդների տները գետնին հավասարեցրին և նրանց ամբողջ ունեցվածքը հափշտակեցին: Այնուհետև բացեցին դարպասները, միացան զորքին և կայսեր հայտնեցին՝ առանց հապաղելու գալ քաղաք: Նույն գիշերը, օգոստոս ամսի տասին, պարակիմոմենոս Հովսեփը ժողովրդից սարսափած, որն իր տունն էր գալիս իրեն [բռնելու], փորձեց խուսափել վտանգից՝ փախուստի դիմելով և եկեղեցում ապաստանելով: Ժողովուրդը նրա ամբողջ ունեցվածքը թալանեց, տունը գետնին հավասարեցրեց, ապա ձերբակալեց բազում այլ, անմեղսակից սենատորների, որոնց ունեցվածքը նույնպես թալանեց, տներն էլ քանդեց: Մուկեանած ժողովրդի այսպիսի գործունեությունը տևեց երեք օր: Նիկեփոր կայսեր հորը՝ մագիստրոսին իշխանավորներից ամենաերևելիները պալատ բերեցին և այնտեղ պահեցին մինչև կալսեր գալը: Այդ իրադարձությունների երկրորդ օրը մագիստրոս Լևոնը զորքով մտավ քաղաք: Օգոստոս ամսի տասնհինգին կայսրը պարակիմոմենոս Վասիլին և պրեպոզիտոս Հովհաննեսին հայտնեց, որ իր նշած իշխանավորների հետ գնան Հիբրիա պալատը իրեն դիմավորելու: Նրանք այդպես էլ արեցին: Հաջորդ օրը, նույն օգոստոս ամսի տասնվեցին, վեցերորդ ինդիկտիոնում, կիրակի առավոտյան, մտնելով կայսերական դրոմոնիոնը, նա խարիսխ գցեց Ոսկե Դռան⁵⁶ առջև, որտեղ նրան դիմավորեց ամբողջ քաղաքը, մեծ ու փոքր, ջահերով և խնկարկուծյամբ: [Նիկեփորն] իջավ դրոմոնից, ձի հեծավ, անցավ արտաքին նախապարիսպը, ապա շուռ եկավ դեպի սալահատակված [ճանապարհը] և մտավ Աբրամիտների վանքը, որը կոչվում է Աստվածածնի անձեռագործ [պատկերի] վանք: Ժամը երեքին նա հագավ կաստորե սկարամանգիոնը⁵⁷ և ձի հեծած եկավ մեծ Ոսկե Դուռը, այդ դռան մեջ կանգնեց, իսկ ներսում գտնվող դեմոսի երկու կողմերը փառաբանեցին նրան այսպես. «Բարով եկար, Նիկեփոր, կայսր հռոմայեցվոց, բարով եկար Նիկեփոր, մեծագույն արքա հռոմայեցվոց, բարով եկար Նիկեփոր, թշնամու բանակներին հաղթող, բարով եկար Նիկեփոր, հակառակորդների քաղաքները գրավող, բարով եկար քաջահաղթ, միշտ սեբաստոս⁵⁸: Բարով եկար դու, ով հպատակեցրիր հեթանոսներին: Դու էիր, որ հաղթեցիր և ընկձեցիր իսմայելացիներին, դու ես հռոմայեցվոց գայիսոնն հզորացնողը: Քեզ երկար [կյանք], բարգավաճի՛ր և տիրի՛ր: Ողորմեց աստված իր ժողովրդին, քեզ հուշակելով հռոմայեցվոց ինքնակալ կայսր, ո՛վ Նիկեփոր: Ուրախ լեր, ո՛վ հռոմայեցվոց քաղաք, ընդունի՛ր

աստվածապսակյալ նիկեփորին, քանզի եկավ նա, համայն աշխարհի ջահն իսկական»։ Դրանից հետո [նիկեփորը] ձի հեծած մտավ դոնից ներս, անցավ Մեսե⁶⁰ պողոտայով մինչև Ֆորոսը, որտեղ, իջնելով ձիուց, մտավ Ֆորոսի ամենասուրբ աստվածածնի եկեղեցին⁶⁰։ Ջահեր վերցնելով, երկրպագեց, ապա հագավ դիբետեսիոն, կամպագիա և ևամպոտուբա⁶¹։ Ֆորոսից նա ոտրով, թափորի ուղեկցութեամբ և պատվական խաչով գնաց սուրբ Սուփիա և կանգ առնելով հորոլոգիոնի⁶² առջև, արժանացավ երկու կողմերի⁶³ հետևյալ ողջույնին. «Պետութեան շահերը նիկեփորին եւ պահուչում, նիկեփորին են կոչում օրենքները։ նիկեփորին է կոչում արքունիքը, այդպիսիք են մաղթանքները արքունիքի, ցանկութեանը դորքի, մաղթանքները սենատի, այդ է մաղթում ժողովուրդը։ Աշխարհը նիկեփորին է սպասում, զորքը նիկեփորին է ուզում, հասարակաց բարեկեցութեանը նիկեփորին է ուղում, հասարակաց բարիքը նիկեփորի թագավորութեանն է։ Լսի՛ր, ո՛վ. աստված, քեզ ենք խնդրում, լսի՛ր աստված, [երկար] կյանք տուր նիկեփորին։ նիկեփոր Օգոստոս, դու բարեպաշտ, դու սեբաստոս, աստված քեզ [կյանք] շնորհեց, թող աստված էլ քեզ պահի։ Քրիստոսով դու միշտ կհաղթես։ Թող երկար տարիներ թագավորի նիկեփորը։ Աստված թող պահպանի քրիստոնեական թագավորութեանը»։ Դրանից հետո [կայսրը] Գեղեցիկ դռնով⁶⁴ մտավ սարկավազանոցը, փոխեց ցիցակիոնը⁶⁵, մտավ գավիթը և կայսերական մեծ դռներից ներս, պրեպոզիտոսից վերցրեց ջահեր և երկրպագեց, ապա հանեց [թագը], պատրիարքի հետ անցավ տաճարի մեջտեղով, խորանի աջ կողմից, սուլեայի⁶⁶ միջով եկավ դեպի սուրբ դռնակները, որտեղ պրեպոզիտոսից նորից ստացավ ջահեր, երկրպագեց, ապա պատրիարքի հետ շրջվեց և բեմի առաջով բարձրացավ խորան։ Պատրիարքը քղամիդն օրհնեց, տվեց այն [կայսեր] սենեկապաններին, որոնք հագցրին կայսեր։ Նմանապես....⁶⁷։

ՀԱՎԵԼՎԱԾ I ԳՐՔԻ

ԿԱՅԱՆՔԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԵՎ ԶԻՆՎՈՐՍԿԱՆ
ԿԱՅԱՆՔՆԵՐԻ⁶⁸ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒՄԸ

Զինվորական կայանները հետևյալներն են. առաջին զինվորական կայանը գտնվում է Մալազինայում⁶⁹, երկրորդը՝ Դորի-

լեռնում⁷⁰, երրորդը՝ Կարորկիոնում⁷¹, շորրորդը՝ Կոլոնիայում, հինգերորդը՝ Կեսարիայում, վեցերորդը՝ Արմենիականների [բանակաթեմի] Դազիմոն⁷² [վայրում]: Մխուրի դոմեստիկոսը և Օպսիկիոն [բանակաթեմի] զորավարը պարտավոր են կայսեր դիմավորել Մալադինայում, իսկ Թրակեսիոն⁷³ [բանակաթեմի] զորավարը՝ Դորիլեոնում: Անատոլիկոն [բանակաթեմի] զորավարը և Սելևկիայի [բանակաթեմի] զորավարը պարտավոր են կայսեր դիմավորել Կաբորկիոնում: Եթե [կայսեր] ընթացուղին դեպի Տարսոն է, ապա մնացած բանակաթեմների [զորքերը] պետք է հավաքվեն Կաբորկիոնում, իսկ եթե դեպի Արևելք, ապա Կապադովկիա, Խարսիանոն և Բուկելլարների [բանակաթեմների] զորավարները պարտավոր են [կայսեր] դիմավորել Կոլոնիայում, Արմենիականների, Պափլագոնիայի և Սեբաստիայի [բանակաթեմների] զորավարները՝ Կեսարիայում⁷⁴, իսկ եթե Տեֆրիկե⁷⁵, ապա Արմենիականների բանակաթեմի զորքերը պարտավոր են հավաքվել Վաթիոիաքսում⁷⁶:

**Ի ՔԻՒՍՈՍ՝ ՀԱՎԻՏԵՆԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐ, ՀՈՌՄԱՅԵՑԻՆԵՐԻ ԿԱՅՈՐ
ԿՈՍՏԱՆԴՆԻ՝ ԵՐՋԱՆԿԱՀԻՇԱՏԱԿ ԵՎ ԱՄԵՆԱԻՄԱՍՏՈՒՆ ԼԵՎՈՆ
ԿԱՅՄԵՐ ՈՐԳՈՒ, ԱՐԻԱԳՈՒՅՆ ԵՎ ԱՄԵՆԱՔԱՋ ՎԱՍԻԼ ԿԱՅՄԵՐ
ԹՈՌԱՆ [ՇԱՐԱԳՐԱՆՔՆ] ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ Ի՞ՆՉ ՊԵՏՔ Է ԱՆԵԼ,
ԵՐԲ ՀՈՌՄԱՅԵՑԻՆԵՐԻ ՄԵԾ ԵՎ ՎԵՀ ԿԱՅՈՐԲ ՈՐՈՇԵԼ Է
ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ԳՈՒՐՄ ԳԱԼ**

...Ի՞նչն է ավելի կարևոր, քան պատերազմում համարձակ լինելը, մեր նախնիների վաղեմի կարգապահությունը պահպանելը, կարգապահություն, որ նախկինում հանդես էին բերում պատերազմների դուրս եկող կայսեր զորքերը: Թեև այդ բանի հուշակր դեռ հնում էր տարածված, և դրա համբավն այսօր շատերի շրթներին է, բայց և այնպես այդ մասին գրավոր ոչինչ չունենք և գտնում ենք, որ դա ճիշտ չէ, ոչ էլ լավ: Ո՞վ աստվածապսակյալ Ռոմանոս⁷⁷, քեզ համար օգտակար կլինի, ի շարս այլոց, այդ հարցերի մասին էլ գրավոր շարադրանք ունենալ, քանզի դա ավելի ցցուն է դարձնում հռոմեական [կարգերի] վեհությունը: Այդ առթիվ մենք շատ պրպտումներ կատարեցինք, բայց պալատում ոչ մի գրավոր բան չգտանք: Վերջերս հազիվ հաջողվեց այդ հարցի շուրջը մի գրվածք գտնել Սիգրիանե կոչված

վանքում, վանք, որտեղ Կատակիլաս մականվանյալ Լևոն մագիստրոսը⁷⁸ վանականի սքեմն էր հագել: Այս նյութի շուրջ հիշյալ մագիստրոսը քրիստոսասեր և իմաստուն Լևոն կայսեր, այն է՝ մեր հոր և քո պապի հրամանով մի գործ շարադրեց: Թեև [Լևոն] մագիստրոսը բարեպաշտ մարդ էր և գիտելիքների սիրահար, ինչպես վկայում է նրա կենցաղավարութունը, բայց լինելով հունական դաստիարակութունից զուրկ, նրա շարադրանքում օտարոտի ոճերը, լեզվական սխալները և շարահյուսական անճշտութունները վխտում էին: Ինչպես ասացինք, այն պատճառով, որ նա հունական կրթութուն չէր ստացել, նրա շարադրանքը սխալաշատ էր և խոցելի: Բայց բոլոր դեպքերում նա գովելի, ճշգրտապատում գործ էր կատարել, քանզի նա բարեպաշտ և առաքինի մարդ էր: Ահա մենք գտանք այդ, ոճի տեսակետից թույլ [շարադրանքը], որտեղ հարցերը քննության էին ենթարկված շատ մակերեսայնորեն, [շարադրանք], որ ծավալով կազմում էր մեր՝ ավելի ճշգրիտ և հանգամանորեն վերաշարադրվածի մեկ երրորդ մասից էլ պակաս, և քեզ համար [նոր գործ] աշխատասիրեցինք, որպեսզի նշված հարցի շուրջն էլ գաղափար ունենաս: Կայսերական արշավանքների մասին այս [վաղեմի] կարգն ու կանոնը պահպանվեց և գործադրվեց մինչև քրիստոսասեր տեր Միքայելի⁹ և նրա երջանկագույն մորեղբոր կեսար Վարդասի ժամանակ: Այդ ավանդութունը մինչև նրանց օրերն էր հարատևել ավելի վաղ ժամանակների կայսրերից, այն է՝ Թեոփիլոսից, [նրա] հայր Միքայելից, [հիշածս] Միքայելի՝ քրիստոսասեր տիրոջ պապից: Վերջիններս այս ավանդութունը ժառանգել էին իրենցից առաջ [թագավորած] կայսրերից: Ծս ավելի հին [կայսրեր] ասելով նկատի ունեմ Իսավրացիներին⁸⁰, ովքեր լուրջ սխալներ թույլ տվեցին ուղղափառ հավատքի հարցում: Ծս ավելի հին [կայսրեր] ասելով նկատի չունեմ մեծ և երանելի սուրբ Կոստանդինին, ո՛չ նրա որդի Կոստանդին, ո՛չ ամենամբարիշտ ձուլիանոսին, ո՛չ էլ մեծ Թեոդոսին⁸¹ և նրա հաջորդներին: Այս կարգը վերստին սկսեց կիրառվել և խստորեն պահպանվել քաջանուն և ամենաբարեպաշտ կայսր Վասիլի, [իմ] պապի ժամանակ, և այդ կարգի մասին մենք կփորձենք զրավոր շարադրանք ներկայացնել: Մեծ և վեհ ինքնակալը, երբ վճռում էր արշավանքի դուրս գալ, զենք ու զորք հանել, թշնամիների դեմ, նա անհապաղ հրաման էր տալիս իսլակե դարպասի դրսից զրահ կախել, թուր և վահան: Դրանից բոլորն իմանում էին կայսերական զորքը նախա-

պատրաստելու [անհրաժեշտության] մասին, որից հետո յուրաքանչյուրն սկսում էր կարգի բերել իր զենքերը և զինվորին վերաբերող ամեն ինչ: Այնուհետև [կայսրը] հրամայում էր ազելեի լոգոթետին⁸² արդարացիորեն, աստվածավախությամբ, բարեպաշտորեն և ճշգրտությամբ հաշվառում կատարել և սահմանել Ասիայի ու Փոյուզիայի մետատոնների⁸³ հանձնելիք [անասունների] քանակը՝ յուրաքանչյուր մետատոնի -կարողության և հնարավորության համապատասխան, որպեսզի նախօրոք բոլորին պարզ լինի, թե յուրաքանչյուրն որոշակիորեն քանի՞ [անասուն] պարտավոր է հանձնել: Ասիան և Փոյուզիան՝ երկու հարյուր ջորի, կամ յուրաքանչյուր ջորու դիմաց տասնհինգ դահեկան, և երկու հարյուր ձի, կամ յուրաքանչյուրի փոխարեն տասներկու դահեկան, որոնց ընդհանուր գումարը կազմում է 5424 դահեկան, այսինքն 76 լիտր ոսկի:

...Արշավանքների ժամանակ [բանակաթեմերի] զորավարները միանվազ կայսեր են տալիս ջորիներ հետևյալ քանակությամբ. Անատոլիկոնի [զորավարը] 3 ջորի, Արմենիակների՝ 3 ջորի, Թրակեսիոնի՝ 3 ջորի, Օպսիկիոնի՝ 3 ջորի, Բուկելլարների՝ 3 ջորի, իսկ Արևելքի և Արևմուտքի մնացած [բանակաթեմերի] զորավարները երկուական ջորի: Սելևկիայի [զորավարը] մեկ ջորի...

ԳԻՇԵՐԱՊԱՀՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

...Երբ կայսրը տազմանների և բանակաթեմերի զորքերի զորահավաք կատարելու հրաման է տալիս, նրանք պետք է կենտրոնանան Արմենիակների բանակաթեմի Դազիմոն [վայրում], կամ Խարսիանոն բանակաթեմի Կեսարիա [քաղաքում] և կամ էլ մի այլ՝ արշավանքի համար նախատեսված վայրին մոտ գտնվող բանակաթեմում...

...Այսպես է կատարվում հռոմեական մեծ բանակաթեմերի կապակցությամբ: Ինչ վերաբերում է Արմենիական բանակաթեմերին⁸⁴, ապա կայսեր կամքով զորավարներին և կլեյսուրարիսներին տալիս են մեկական կարված հիմատիոն, դիբլատիոն⁸⁵, արծիվ⁸⁶ կամ էլ վասիլիկիոն⁸⁷. նրանց մեծ տուրմարիսներին տալիս են հասարակ հիմատիոններ, իսկ մերարիսոսին և մնացածներին՝ մեկական հասարակ դեկալիոն⁸⁸ հիմատիոն, որ կարելի է գնել Ֆորոսում⁸⁹...

...Անհրաժեշտ է, որ դու տեղյակ լինես, իմանաս նաև, թե

ինչ է նախորդում [կայսեր] արշավանքի դուրս դալուն, թե ինչպես կայսրն անցյալում հաջորդաբար վառվող ջահերի և դամբարանների օգնությամբ իսկույն, մի ժամում ստանում էր թշնամիների հարձակման լուրը: Այդ մասին քեզ ստորև ավելի պարզ կասվի: Հնում, երբ սարակինոսները Տարսոնից դուրս գալով հարձակվում էին հռոմայեցիների երկրի վրա, բաց տեղում գտնվող լույն անրոցում ջահ էին վառում. նրա ազդանշանն ընդունում էին և հաջորդաբար ջահ էին վառում Արդեոս կոչված լեռան վրա: Նույն կարգով այնտեղից ստացված ազդանշանով [ջահ] էին վառում Սամոս լեռան վրա, ապա փոխանցում էին Էգիլոս ամրոցին, որ նույնպես վառում էր. այնտեղից ազդանշանն ընդունում էր Օլիմպոս⁹⁰ լեռը, որի գագաթին [ջահ] էին վառում, ապա ընդունում էր Կյուրիզոս լեռը և նրա վրա էլ էին վառում: Այսպես հաջորդաբար ազդանշանն ընդունում էր Պյուլեի վերև գտնվող Մուկիլոս լեռը, ապա սուրբ Ավքսենտիոսի լեռը, որ «Ակոպոս» է կոչվում: Դրանից հետո ազդանշանն ընդունում էր Փարոսի⁹¹ պալատի հեղիակոնը և նա էլ էր [ջահ] վառում: Այնտեղ մշտապես հերթապահում էին դիետարիոսները⁹², որպեսզի իրենց ուշադրությունից չվրիպի [ազդանշանը]. նրանք ուշադիր նայում էին սուրբ Ավքսենտիոսի լեռը...

Ջահեր վառելու հիշածս սովորությունը հարատևեց մինչև Թեոփիլոսի որդի Միքայել կայսեր ժամանակ...

...Հնամենի կարգի համաձայն բանակաթեմերի զինվորները ռոճիկ էին ստանում շորս տարին մեկ անգամ: Առաջին տարին Անատոլիկոն, Արմենիակների և Թրակեսիոն բանակաթեմերը, երկրորդ տարին Օպսիկիոնը, Բուկելլարների, և Կապադովկիան, երրորդ տարին հարսիանոն, Կոլոնիայի և Պափլագոնիայի բանակաթեմերը, և վերջապես [քառամյակի] վերջին տարին՝ Թրակիայի, Մակեդոնիայի և հաղտիքի...

ՏԵՖՐԻԿԵԻ ԵՎ ԳԵՐՄԱՆԻԿԱՅԻ⁹³ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻՑ ԲՐԻՈՏՈՍԱՍԵՐ ԿԱՅՈՐ ՎԱՍԻԼԻ⁹⁴ ՀԱՂԹԱԿԱՆ ՎԵՐԱԳՐՁԻ ՄԱՍԻՆ

Կայսրը Տեֆրիկեի և Գերմանիկայի պատերազմից հաղթանակով վերադարձավ, գնաց Հեբդոմոնի Հիերիա [պալատը], որտեղ ամբողջ քաղաքի բնակչութունը դիմավորեց նրան ծաղկեպսակներով և վարդապսակներով...

...Քաղաքի կարգ ու կանոնին հետևում էր էպարքոսը, նա էր և այն զարդարելու գործը կազմակերպողը: Իսկ շքերթի, սենատորների կայսեր դիմավորելու արարողության կարգը, [դեմոսի] կողմերի հաղթական կոչերը, վերջինիս երթերի կարգը, ընդունելությունների վայրը որոշել էր պրեպոզիտոսը, որին օժանդակում էին արարողապետը, սիլենտիարիոսները և ամբողջ կուբուկլիոնը⁹⁵: Քանզի [քաղաքում] մագիստրոսի և էպարքոսի հետ մնացել էր կայսեր ներկայացուցիչ և նրա իշխանության տեղապահ սլատրիկ, պրեպոզիտոս և սակելլարիոս Վաանեսը⁹⁶. կայսերական հնամենի սովորության համաձայն, երբ կայսրը արշավանքի էր դուրս գալիս, իր իշխանության տեղապահ էր թողնում պրեպոզիտոսին, իսկ պետական և հասարակական գործերի կառավարումը՝ մագիստրոսին և էպարքոսին...

ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԱՐՔՈՒՆԻՔԻ
ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Ք

DE CERIMONIIS AULAE BYZANTINAE

L I B E R II

ԿԱՅՍՐԵՐԻ ՍՈՒՐԲ ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՏԱՃԱՐՈՒՄ ԳՏՆՎՈՂ ԳԵՐԵՁՄԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՍՈՒՐԲ ԵՎ ՄԵԾ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ [ԿԱՅՍԵՐ] ՀԵՐՈՈՆՈՒՄ՝

...Մի այլ շիրիմ թետտալական՝ կանաչ մարմարից, որտեղ թաղված է Միքայել կայսրը, Թեոփիլոսի որդին: Միքայելի այս շիրիմը Հուստինիանոս մեծ կայսեր [դամբարանն է]: Միքայելը նախապես թաղված էր Ավգուստա [Թեոդորայի] վանքում, սուրբ առաքյալ Թովմայի տաճարում, վերջինիս մասունքների տակ, այն [շիրիմում], որի մեջ հայտնաբերվել էին և առաքյալների հանդերձները: Տեր Լևոն կայսրը Միքայելի աճյունը տեղափոխեց և ամփոփեց ահա այստեղ²: Մի այլ շիրիմ, թետտալական՝ կանաչ [մարմարից], որտեղ թաղված են Վասիլը՝ Եվդոկիայի և իր որդի Ալեքսանդրի հետ³: Մի այլ շիրիմ՝ սաղարինոս⁴, այն է՝ պնևմոնուսիոս⁵ [մարմարից], որտեղ թաղված են երանելի Լևոն [կայսրը], իրենից հետո վախճանված որդու՝ Կոստանդին Միրանածինի հետ⁶: Մի այլ՝ սպիտակ [մարմարից] շիրիմ, վասիլիկիոն⁷ կոչվածը, որտեղ թաղված է Վասիլի⁸ որդի Կոստանդինը: Մի այլ թետտալական՝ կանաչ [մարմարից] շիրիմում թաղված է երանելի Լևոնի⁹ առաջին կին Թեոփանոն, իր դուստր Եվդոկիայի հետ: Մի այլ՝ բյութանական¹⁰ [մարմարից] շիրիմում թաղված է նույն Լևոնի երկրորդ կինը՝ Զոեն¹¹: Մի այլ, թետտալական՝ կանաչ [մարմարից] շիրիմում թաղված է նույն տեր Լևոնի երրորդ կինը՝ Եվդոկիան, որ կոչվում էր նաև Վայինի: Պրիկոնեսյան մարմարից մի այլ շիրիմում թաղված են երանելի Լևոնի և Զոեի դուստրեր Աննան ու Եվդոկիան: Մի այլ փոքրիկ շիրիմ, սաղարինոս, այն է պնևմոնուսիոս մարմարից պատրաստված, որտեղ թաղված է Կոստանդին Միրանածինի եղբայր Վասիլը և նրա պապ Վասիլի որդի Վարդասը¹²...

ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ ՄԵԾԻ ՀԵՐՈՈՆՈՒՄ

...Թեոտալական՝ կանաչ մարմարից մի այլ շիրիմում թաղված է Իսավրացու¹³ որդի Կոստանդինը¹⁴, որ ստացավ Կավալլինոս մականունը: Բայց նրա թշվառական աճյունը Միքայելն ու Թեոդորան այնտեղից հանեցին և կրակի տվեցին... Մի այլ՝ թեոտալական կանաչ [մարմարից] շիրիմում... թաղված է Միքայել Թլվատը¹⁵... Կանաչ գույնի մարմարից մի այլ շիրիմում թաղված է Թեոփիլոս կայսրը: Կանաչ մարմարից մի այլ փոքրիկ շիրիմում թաղված է Թեոփիլոսի որդի Կոստանդինը: Սագարինոս մարմարից մի այլ փոքրիկ շիրիմում թաղված է Թեոփիլոսի դուստր Մարիան:

ՆՈՒՅՆ ՏԱՃԱՐԻ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԱՏՈԱՅՈՒՄ¹⁶

...Գաստրիտ կոչված վանքում¹⁷, այդ նույն եկեղեցու արևելյան կողմի աջ մասում, այնտեղ գտնվող ստատարեայում¹⁸ թաղված են Թեոփիլոսի կին Երանելի Թեոդորան¹⁹ և նրա երեք դուստրերը՝ Թեկլան, Անաստասիան և Պուլքերիան. իսկ նույն եկեղեցու ձախ մասում, այդ ստատարեայի դիմաց կա մարմարե մի շիրիմ, որտեղ թաղված է Երանելի կայսրուհի Թեոդորայի եղբայր, սխոլերի գոմեստիկոս դարձած Պետրոնասը²⁰: Իսկ նույն եկեղեցու գավթում, արևելյան կողմի ձախ մասում կա պրիկոննեսյան²¹, այն է պիկրիմենոս²² մարմարից պատրաստված մի փոքրիկ շիրիմ, որտեղ թաղված է Թեոկտիստեն, Երանելի կայսրուհի Թեոդորայի մայրը: Պետք է գիտենալ, որ նրա մոտիկ գտնվում է սագարինոս, այն է պնեմոնուսիոս մարմարից պատրաստված մի փոքրիկ շիրիմ, որտեղ թաղված է Իրենեն, կեսար Վարդասի դուստրը: Պետք է գիտենալ, որ նրանց մոտ է գտնվում շատ փոքրիկ, մի թղաշափ շիրիմ, որտեղ թաղված է կեսար Վարդասի ծնոտը²³: Պետք է գիտենալ, որ սուրբ Եվփեմիայի՝ Գեղեցիկ կոչված վանքում, նույն եկեղեցու արևելյան կողմի ձախ մասում գտնվող ստատարեայում թաղված է Պանկալոն, քրիստոսասեր տեր Վասիլի մայրը²⁴: Նույն եկեղեցու արևելյան կողմի աջ մասում, այդ ստատարեայի դիմաց, գտնվում է մի այլ ստատարեա, թեոտալական կանաչ մարմարից պատրաստված, որտեղ թաղված է սխոլերի գոմեստիկոս Մարիանոսը և նրա եղբայր Սմբատը, Երկուսն էլ

քրիստոսասեր տեր Վասիլի եղբայրները: Պետք է գիտենալ, որ Կարապետի նույն այս եկեղեցու աջ կողմի աղոթարանում, այդ նույն աղոթարանի արևելյան կողմի ձախ մասում գտնվում է մի քանդակազարդ շիրիմ, որտեղ թաղված է Անաստասիան, քրիստոսասեր տեր Վասիլի դուստրը: Նույն աղոթարանի արևելյան կողմի աջ մասում, շիրիմի դիմաց գտնվում է քանդակազարդ մի փոքրիկ շիրիմ, որտեղ թաղված են Աննան և Հելենեն, քրիստոսասեր տեր Վասիլի դուստրերը, և Զոնն, Վասիլի թոռ՝ աստվածապսակյալ և ծիրանածին երանելի կայսր Կոստանդնի մայրը²⁵: Պետք է գիտենալ, որ Պրոմոտուի²⁶ [Միքայել] հրեշտակապետի վանքում՝ նույն եկեղեցու աջ կողմում, այնտեղ գտնվող ստատուրեայում թաղված է Մարիան, տեր Վասիլի դուստրը:

Գ Լ Ո Ւ Խ 44

ՔՐԻՍՏՈՍԱՍԵՐ ՏԵՐ ԼԵՎՈՆԻ²⁷ ԺԱՄԱՆԱԿ ՆԱՎԱՏՈՐՄԵՂԻ
 ԼՈԳՈԹԵՏ ՊԱՏՐԻԿ ՀԵՄԵՐԻՈՍԻ²⁸ ԳԼԽԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ
 ԱՍՏՎԱԾԱԿՈՐԾԱՆ ԿՐԵՏԵԻ ԴԵՄ ՈՒՂԱՐԿՎԱԾ ԶՈՐՔԵՐԻ
 ԶԻՆՎԱԾՈՒԹՅԱՆ, ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ, ՌՈՃԿԱԶԱՓԻ ԵՎ [ԶՈՐՔԻ]
 ՔԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

ԾՈՎԱՅԻՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻՆ ՄԱՍՆԱԿՅԵԼՈՒ ՊԱՐՏԱՎՈՐ ՀԵԾԵԼԱԿԻՑ

Թրակացի և մակեդոնացի սխոլարիոսներ²⁹ 1037 [հոգի]:
 Թրակեսիոն բանակաթեմից՝ 1000 հոգի, Սեբաստիա բանակաթեմից 1000 հայ, Պլատանիոնից³⁰ 500 հայ, Պրինեսից³¹ 500 [հոգի]:
 Հնդհանուր գումարը 6037 հեծյալ³²...

ՀԵԾԵԼԱԿԻ ՌՈՃԻԿԻ ՄԱՍԻՆ

Հազար երեսուն յոթ թրակացի և մակեդոնացի սխոլարիոսների ոռճիկն է մեկ կենտինար³³, երեսուն մեկ լիտր, քսանչորս դահեկան: Թրակեսիոն բանակաթեմի 3000 զինվորներից յուրաքանչյուրին որպես ոռճիկ հասնում է երկու դահեկան, [այսինքն]

մեկ կենտինար, 80 լիտր և քսանչորս դահեկան³⁴: Սեբաստիա բանակաթեմի 1000 զինվորներին որպես ռոճիկ հասնում է մեկ կենտինար, տասներեք լիտր, քսանչորս դահեկան³⁵: Պլատանիտ հայերի 500 հոգուն որպես ռոճիկ հասնում է վեցական դահեկան, այն է՝ մեկ կենտինար, 31 լիտր, 38 դահեկան: Պրինեի 400 զինվորներից³⁶ յուրաքանչյուրի ռոճիկն է հինգ դահեկան. [ընդհանուր գումարը] մեկ կենտինար, 27 լիտր և 56 դահեկան³⁷...

ՊՐՈՆԵՐՆԻ [ԿԱՆԵԱՎՃԱՐԻ] ՄԱՍԻՆ

Երեք բանակաթեմերի՝ Կիբիրեոտների, Սամոսի և էգեական ծովի³⁸ նավատորմիղի երեք հազար զինվորներից յուրաքանչյուրին հասնում է երկու դահեկան, ընդհանուր գումարը՝ 83 լիտր և քսանչորս դահեկան: Արևմուտքի մարդայիտների³⁹ երեք տուրմարիաներից յուրաքանչյուրին հասնում է 36 դահեկան, 32 դրունգարներից յուրաքանչյուրին՝ 12 դահեկան, 32 կոմեսներին՝ 6-ական դահեկան, և 5000 շարքայիներին՝ 4-ական դահեկան: Ընդհանուր գումարը կազմում է 2 կենտինար, 99 լիտր և 56 դահեկան: Սեբաստիայի հայկական զորքերի 5 տուրմարիաներից յուրաքանչյուրին հասնում է 12 դահեկան, 10 դրունգարներին՝ 6-ական դահեկան, 8 կոմեսներին՝ 5-ական դահեկան, ինն հարյուր վաթսուն հինգ զինվորներին 4-ական դահեկան: Ընդհանուր գումարը կազմում է 55 լիտր և 7 դահեկան: Պրինեի 500 հայ զինվորներից յուրաքանչյուրին հասնում է 2 դահեկան, ընդհանուր գումարը 13 լիտր և 64 դահեկան: Այսպիսով, պրոխրեոնի ամբողջական գումարը կազմում է 4 կենտինար, 52 լիտր և 60 դահեկան: Պետք է գիտենալ, որ Կիբիրեոտների [բանակաթեմի] զորավարը, ինչպես և Ատտալիայի մարդայիտների կատեպանը կարգադրություն ստացան, որ ղորավար տուրմարիաների ուսիաներից⁴⁰ պատրաստի երկու խելանդիոն⁴¹, իսկ մարդայիտների կատեպանը՝ գալեաններ⁴², որոնք մարտ ամսին պետք է ուղարկվեն Ատորիք, իմանալու համար այն ամենի մասին, ինչ կատարվում է այնտեղ, կամ նախատեսվում է անել և ստույգ իմաց տան և զեկուցեն: Պետք է գիտենալ, որ Կիպրոսի կառավարիչ պրոտոսպաթար Լևոնը՝ Սմբատիկի [որդին], պետք է հմուտ հետախույզներ ուղարկի Տարսոնի ծոցը, Ատոմիա⁴³, նաև Տրիպոլիս⁴⁴ և

Հավոդիկիա, որպեսզի ամեն տեղից սարակինոսների նախապատրաստութիւնների մասին տեղեկութիւններ քաղեն...

...Պետք է գիտենալ, որ Պանգրատի որդի պրոտոսպաթար Թեոդորոսը կարգադրութիւն ստացավ զնալ Անատոլիկոն [բանակաթեմի] և զինվորագրել պլատանիատներին և նրանցից, ապա նաև այդ բանակաթեմի այլ [մարդկանցից], կազմել 400 հոգուց բաղկացած ընտիր աղեղնավորների մի [զորամաս], ինչպես և հեծյալներ, եթե նրանց իշխանավորների կամ սխոլարիոսների մեջ կան այդ բանում հմուտ մարդիկ: Եթե սխոլարիոսները իրենց ոռճիկը լրիվ ստանան, ապա հեծելազորին հատուկ սպառազինութեան մասին թող հոգան իրենք իրենց [միջոցներից], բայց եթե նրանց ոռճիկը պակաս լինի, ապա թող ձի ստանան մետատոնից և կամ էլ կառավարիչների համաձայնութեամբ՝ Անատոլիկոն բանակաթեմից:

...Պետք է գիտենալ, որ Կիբիրեոտների [բանակաթեմի] զորավարը, և Ատտալիայի մարդայիտների կատեպանը, և Սմբատիկի [որդի] և Նոնր կարգադրութիւն ստացան զգոն լինել, ուշադիր հետևել և թույլ չտալ, որպեսզի որևէ անծանոթ մարդ գնա Ասորիք և Ասորիք տանի Ռոմանիային վերաբերող տեղեկութիւններ:

ՏԵՐ ՌՈՄԱՆՈՍ⁴⁵ ԿԱՅՍԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿ

Ց-ՐԳ ԻՆԳԻԿՏԻՈՆՈՒՄ ԼԱՆԳՈՒՐԳԻԱ ԱՐՇԱՎՈՂՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Պրոտոսպաթար Եպիփանի գլխավորութեամբ 8-րդ ինդիկտիոնում ճամփա ելան կայսերական 11 խելանդիոն: Նրանից առաջ 7-րդ ինդիկտիոնում պատրիկ Կոզմայի գլխավորութեամբ ճամփա ելան 11 խելանդիոն: Ռուսների 7 կարավիա⁴⁶ 415 հոգով: Հեծելազորից Թրակեսիոն և Մակեդոնիտ բանակաթեմից՝ 202 սպա, 98 սխոլարիոս և 608 նոր սխոլարիոս: Օտարազգի խրամատավորներ՝ մեծ հետերիայից⁴⁷ 31 հոգի, միջին հետերիայից 46 հոգի, ֆարգանացիներ⁴⁸ 45 հոգի, խազարներ 47 հոգի, կայսերական [գվարդիայից] 71 հոգի, մայրաքաղաքի Արիթմոսից⁴⁹ 35 հոգի, նոր ռազմագերիներից 79, մուսուլցի⁵⁰ 11 հոգի, պանորմիտներ 18 հոգի, թուրքեր՝ 84 հոգի, և հայ կամավորներ մանգանարիոսներ⁵² հետ միասին 36 հոգի: Ընդամենը 1453 հոգի:

Թե ԻՆՉ ՈՒՂԱՐԿՎԵՑ ՏԵՐ ՌՈՄԱՆՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ
ԻՏԱԼԻԱՅԻ ՌԵՔՍԻՆ՝⁵³ ՈՐՊԵՍՁԻ ՆԱ [ՊԱՏԵՐԱՉՄԻ] ԳՈՒՐՍ ԳԱ
ԱՊՍԱՄԲ ԻՇԵԱՆՆԵՐ ԼԱՆԳՈՒԼՅՈՍԻ, ՆՐԱ ԵՂՐԱՅՐ
ԱՏԵՆՈՒՖՈՍԻ՝⁵⁴ ԳՈՆՄԱՐԻ. ՆՐԱ ԵՂՐԱՅՐ ԳՈՆՑԵՐԻ՝⁵⁵ ԵՎ
ԼԱՆԳՈՐԱՐԳԻԱՅԻ ԲԱՆԱԿԱԹԵՄԻ ԱՊՍԱՄԲ ԼԱՆԳՈՐԱՐԳԻՆԵՐԻ
ԳԵՄ ԵՎ ԱՄՐՈՑՆԵՐԸ ԼԱՆԳՈՐԱՐԳԻԱՅԻ ԶՈՐԱՎԱՐԻՆ
ՎԵՐԱԳԱՐՁՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

...Պետք է գիտենալ, որ Կրետեի արշավանքին⁵⁶ մասնակցած բանակաթեմային նավատորմիղի [մարտիկներն] ստացան հետևյալ ռոճիկները. տուրմարխները 30-ական [դահեկան], կորտեի կոմեսները⁵⁷ 20-ական, բանակաթեմերի խարտուպարները⁵⁸ 20-ական, բանակաթեմերի դոմեստիկոսները⁵⁹ 20-ական, դրունգարները՝ 20-ական, կոմեսները՝ 6-ական, շարքայինները՝ 3-ական, գալետների նավաստիները՝ 4-ական, գալետների ժողովուրդը, այսինքն մարդայիտները՝ 3-ական: Պետք է գիտենալ, որ հարպեզիկի⁶⁰ բանակաթեմի [մարտիկները] ստացան հետևյալ ռոճիկները. մեծ տուրմարխները, մերիարխը, կորտեի կոմեսը և բանակաթեմի դոմեստիկոսը 5-ական [դահեկան], փոքր տուրմարխները՝ 4-ական դահեկան, դրունգարները՝ 3-ական, շարքայինները՝ 2-ական: Պետք է գիտենալ, որ Օպսիկիոն [բանակաթեմում] հաստատված սկլավները, ստացան հետևյալ ռոճիկները. նրանց երեք պարագլուխները 5-ական [դահեկան], իսկ մնացածները՝ 3-ական դահեկան: Թրակեսիոն բանակաթեմից Կրետե գնաց [բանակաթեմի] զորավարը, Թեոդոսիակոնի⁶¹ տուրմարխը, վիկտորները⁶² տուրմարխները, ծովափի տուրմարխները, մերիարխը, բանակաթեմի խարտուպարը, կորտեի կոմեսը, բանակաթեմի դոմեստիկոսը, 64 դրունգարոկոմեսներ: Այդ դրունգարոկոմեսներից ոմանք ունեին երկուական զինվոր, մյուսները՝ երեքական, և այսպիսով, ընդհանուր թիվը 150 հոգի էր: Զորավարին ուղեկցում էին պրոտոմանդատորը⁶³, պրոտոկանգելարիոսը⁶⁴, պրոտովանդոֆորոսը⁶⁵, 6 պրոտոդոմեստիկոս⁶⁶, 6 պրոտոկենտարխոս⁶⁷, 100 հետևակ պրոելեսիմոս⁶⁸, նաև բանակաթեմի ափը պահպանող հայերից: Ինչպես զեկուցեց զորավարը, նա Կրետեի ափ դուրս գալու համար ուներ շուրջ 600 զինված հոգի, բայց փոխադրանավերի սակավաթվույթյան պատճառով [բոլորը] հնարավորություն չունեցան ափ դուրս գալ, այլ միայն 50 հոգի...

ԾԻՐԱՆԱԾԻՆ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԵՎ ՌՈՄԱՆՈՍ՝ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ ՀԱՎԱՏԱՅՅԱԼ
 ԿԱՅՍՐԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 7-ՐԻ ԻՆԴԻԿՏՈՆՈՒՄ ԿՐԵՏԵԻ ԴԵՄ
 ԿԱՏԱՐՎԱԾ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ⁶⁹, ՆԱՎԱՏՈՐՄԻՂԻ ԵՎ ՀԵԾԵԼԱԶՈՐԻ
 ՍՊԱՌԱԶԻՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

[Արշավանքին ի միջի այլոց մասնակցեցին]

...Ռուաներ՝ 584 հոգի, նրանց սպասարկող՝ 45 հոգի, ընդամենը 629 ուս. տուլմացիներ⁷⁰ 368 հոգի, ռազմագերիներ՝ 700 հոգի...

ՀԵԾԵԼԱԶՈՐԻՑ [ՄԱՍՆԱԿՑԵՑԻՆ]

Թրակիա բանակաթեմից տոպոտերետեսը⁷¹, չորս տազմանների հրամանատարները և զինվորներ, 139 հոգի, չորս տազմանների սխուարիոսներ և զինվորներ, 354 հոգի: Չորս տազմանների հրամանատարների և սխուարիոսների ընդհանուր թիվն է 493 հոգի: Մակեդոնիայի բանակաթեմից տոպոտերետեսը և չորս տազմանների հրամանատարները, 83 հոգի, չորս տազմանների սխուարիոսներ, 293 հոգի: Չորս տազմանների հրամանատարների և սխուարիոսների ընդհանուր թիվն է 869 հոգի: Պերատիկա տազմաններից⁷² էքսկուբիտորը⁷³ իր տոպոտերետեսով, և իր ամբողջ տազմայով՝ հրամանատարներով և սխուարիոսներով, ընդամենը 700 հոգի: Հիկանատոսն⁷⁴ իր տոպոտերետեսով և իր ամբողջ տազմայով՝ հրամանատարներով և սխուարիոսներով՝ ընդամենը 456 հոգի: Հայերից, ովքեր վերջերս սկսեցին ռոճիկ ստանալ Արևելքի տազմաններից, 1000 հոգի: Օպսիկիոն բանակաթեմում հաստատված սկլավեններից 220 հոգի: Թրակեսիոն [բանակաթեմի] զորավարը իր երեք տուրմարիներով և բանակաթեմի մյուս իշխանավորներով, բոլոր առաջնորդներով և բոլոր զինվորներով, ովքեր գտնվում էին դրունգարների և կոմեսների ծառայության մեջ՝ 150 հոգի: Պահանջվեց 800 զինվոր ևս և տրվեց 4-ական դահեկան կանխավճար, այն է 41 լիտր [ոսկի] և 32 դահեկան: Այդ [զուամարից] ռոճիկ տրվեց Խարպեղիկի բանակաթեմի զորքին՝ 24

լիտր և 56 դահեկան: Հրամանատարներից կարելի է ավելի մանրամասն իմանալ Կրետե կղզին ափ դուրս եկած Թրակեսիոն բանակաթեմի զորքի [բանակի] մասին: Նույն Թրակեսիոն բանակաթեմի, Թրակեսիոնի ծովափր պահպանող հայերից 600 հոգի: Բայց փոխադրանավերի սակավաթվույթյան պատճառով կարողացան ափ դուրս գալ ընդամենը 50 զինվոր: Խարպեզիկի [բանակաթեմի] զորավարը իր ամբողջ զորքով, այն է՝ մեծ տուրմարխաներով, կորտեի կոմեսով, բանակաթեմի դոմեստիկոսով՝ 25 հոգի, փոքր տուրմարխաները 47 հոգի, դրունգարները 205 հոգի, և շարքայինները՝ 428 հոգի: Ընդամենը 705 հոգի:

**ՎԵՐԵՎՈՒՄ ՀԻՇՎԱԾ ԲՈՂՈՐ ՆԱՎԱՍՏԻՆԵՐԻ,
ՀԵՏԵՎԱԿԱԶՈՐԻ ԵՎ ՀԵԾՅԱԼՆԵՐԻ ՌՈՃԻԿԻ ՄԱՍԻՆ**

...Արևմտյան բանակաթեմերի 3000 մարդայիտ զինվորների կանխավճար շորսական դահեկան, որը կազմում է 166 լիտր [ոսկի] և 48 դահեկան: Այդ [գումարից] պատրիկ Միթայել Ուրանոսի կողմից պատրիկ Կրինիտեսին⁷³ տրվեց 36 լիտր... Խարպեզիկի բանակաթեմի 22 մեծ տուրմարխաները, բանակաթեմի մերիարխը, կորտեի կոմեսը և բանակաթեմի դոմեստիկոսը՝ 5-ական [դահեկան], 47 փոքր տուրմարխաները՝ 4-ական [դահեկան], 205 դրունգարները՝ 3-ական [դահեկան], 428 շարքայինները՝ 2-ական [դահեկան]: Նրանց ռոճկի ընդհանուր գումարն է 24 լիտր և 56 դահեկան...

ՈՅԼԱԶԳԻՆԵՐԻՆ ՈՒՂԱՐԿՎՈՂ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻ ՎԵՐՆԱԳՐԵՐԸ

Հոռմի պապին [ուղարկվում է] մեկ սուլիզանոց խրիստովուլով նամակ, [որ վերնագրվում է]. «Հանուն հոր և որդվո և հոգվույն սրբո՝ մեկ և միակ ճշմարիտ աստուծո, հավատացյալ ի նույն աստված, հոռմայեցիների այսինչ և այսինչ կայսրերը Հոռմի սրբազնագույն պապին՝ մեր հոգևոր հորը»: Նույն վերնագրով նաև Ալեքսանդրիայի պատրիարքին, բացառյալ «հորը» բառը. նմանապես Անտիոքի պատրիարքին և Երուսաղեմի պատրիարքին,

բացառյալ «հոգևոր հորր» բառերը: Կնիքները լինում են ոսկե, երեք սուլիդանոց:

Խալիֆային, այն է Ամերմումնիին ուղարկվում է չորս սուլիդանոց խրիստովուլուվ [նամակ], [հետևյալ վերնագրով]. «Հոռմայեցիների այսինչ և այսինչ հավատացյալ օգոստոս կայսրերը ամենամեծափառ, ամենտազնիվ և ամենաերևելի այսինչ խալիֆային⁷⁶, հագարացիների առաջնորդին⁷⁷: Հավատացյալ ի Քրիստոս աստված այսինչ և այսինչ օգոստոս ինքնակալները, հոռմայեցիների մեծ կայսրերը ամենամեծափառ, ամենաազնիվ և ամենաերևելի այսինչ խալիֆային, հագարացիների առաջնորդին»:

Մեծ Հայքի⁷⁸ իշխանաց իշխանին⁷⁹ [ուղարկվում է] երեք սուլիդանոց խրիստովուլուվ [նամակ]. «Կոստանդին և Ռոմանոս հավատացյալ ի Քրիստոս աստված ինքնակալ օգոստոսներ, հոռմայեցիների մեծ կայսրեր, ամենաերևելի այսինչ իշխանին, Մեծ Հայքի առաջնորդին և մեր հոգևոր որդուն»: Ասպուրականի, այն է Վասպարականի⁸⁰ իշխանին, որ այժմ իշխանաց իշխանի պատիվն է ստացել⁸¹, երեք սուլիդանոց խրիստովուլուվ [նամակ]. «Կոստանդին և Ռոմանոս հավատացյալ ի Քրիստոս աստված ինքնակալ օգոստոսներ, հոռմայեցիների կայսրեր, ամենաերևելի այսինչ իշխանաց իշխանին»: Կոզովիտի իշխանին⁸², Հայաստան: Տարոնի իշխանին⁸³, Հայաստան: Մոկքի իշխանին⁸⁴, Հայաստան: Ավզանի⁸⁵ իշխանին, Հայաստան: Սյունիքի⁸⁶ իշխանին, Հայաստան: Վայոց Ձորի⁸⁷ իշխանին, Հայաստան: Խաչենի իշխանին⁸⁸, Հայաստան: Սևորդյաց, այսինքն Սև Որդիներ կոչվող երեք իշխաններին⁸⁹: Վերոհիշյալ բոլորին ուղարկվող նամակները վերնագրվում են այսպես. «Քրիստոսասեր տերերի հրամանքը այսինչ իշխանին, այսինչ տեղ»:

Իբերիայի կուրապաղատին երկու սուլիդանոց խրիստովուլուվ [նամակ]. «Քրիստոսասեր տերերի հրամանքը՝ ամենափառավորյալ այսինչ կուրապաղատին»: Կուրապաղատին են ենթարկվում չորս այլ իշխանություններ, որոնց դիմում են հետևյալ կերպ. Վերիասախի իշխանին⁹⁰, Իբերիա: Կարնատայսի իշխանին⁹¹, Իբերիա: Կուելի իշխանին⁹², Իբերիա: Ացարայի⁹³ իշխանին, Իբերիա: «Քրիստոսասեր տերերի հրամանքը այսինչին»:

Ալանիայի էքսուսիոկրատորին⁹⁴ [ուղարկվում է] երկու սուլիդանոց խրիստովուլուվ նամակ. «Հանուն հոր և որդվո և հոգվույն սրբո՝ մեկ և միակ ճշմարիտ մեր աստուծո. Կոստանդին և Ռո-

մանոս հավատացյալ ի նույն աստված հոռմայեցիների կայսրերը Ալանիայի այսինչ էքսուսիոկրատորին, մեր հոգևոր որդուն»:

Արազգիայի էքսուսիաստեսին⁹⁵ [ուղարկվում է] երկու սուլիդանոց խրիստովուլուվ [նամակ]։ «Քրիստոսասեր տերերի հրամանքը Աբազգիայի երեւելի այսինչ էքսուսիաստեսին»:

Ալբանիայի իշխանին⁹⁶: Կրեվատադեանների իշխանին⁹⁷ Կրեվատաս կոչվածին: Կեդոնիայի⁹⁸ իշխանին: Յանարիայի իշխաններին⁹⁹: Սարվանի իշխանին¹⁰⁰, որոնք գտնվում են Ալանիայի և Յանարիայի միջև: Իշխաններին Ազիայի¹⁰¹, որի մեջ են գտնվում Կասպից դռները: Խրյուսայի իշխանին¹⁰²: Վրեղանի իշխանին¹⁰³: Մոկանի իշխանին¹⁰⁴ (Մոկանից է սկսվում Մեոտիս լիճը): Բոլոր վերոհիշյալներին ուղղված նամակը վերնագրվում է այսպես. «Քրիստոսասեր տերերի հրամանքը այսինչ իշխանին, այսինչ երկիր»:

Հայոց կաթողիկոսին, Իբերիայի կաթողիկոսին, Ալբանիայի կաթողիկոսին: Երեք կաթողիկոսին էլ ուղղված նամակների վերնագիրն է. «Քրիստոսասեր տերերի հրամանքը այսինչ երկրի, ամենաբարեպաշտ այսինչ առաջնորդին»:

Հոռմի պապին երկու սուլիդանոց¹⁰⁵ խրիստովուլուվ նամակ: [Վերնագիրն է]։ «Հանուն հոր և որդվո և հոգվույն սրբո՝ մեր մեկ և միակ ճշմարիտ աստուծո: Կոստանդին և Ռոմանոս հավատացյալ ի նույն աստված հոռմայեցիների կայսրերը Հոռմի սրբազնագույն այսինչ պապին, մեր հոգևոր հոր»:

Ռեքսին Սաքսոնիայի: Ռեքսին Բավարիայի (սա նեմիցներ կոչվածների երկիրն է): Գալլիայի ռեքսին: Գերմանիայի ռեքսին: Բոլոր վերոհիշյալներին ուղղված նամակը վերնագրված է այսպես. «Հանուն հոր և որդվո և հոգվույն սրբո, մեր մեկ և միակ ճշմարիտ աստուծո: Կոստանդին և Ռոմանոս հավատացյալ ի նույն աստված հոռմայեցիների կայսրերը, սիրելի և հոգևոր այսինչ եղբոր, երեւելի ռեքսին»:

Հոռմի պրինցեպսին երկու սուլիդանոց խրիստովուլուվ [նամակ]։ «Կոստանդին և Ռոմանոս և այլն և այլն, Հոռմի ամենափառավորյալ այսինչ պրինցեպսին»:

Աֆրիկայի ամիրային. «Կոստանդին և Ռոմանոս հավատացյալ ի Քրիստոս աստված օգոստոս ինքնակալներ, հոռմայեցիների մեծ կայսրեր, մուսուլմանների ամենափառավորյալ այսինչ էքսուսիաստեսին»։ [Վերոհիշյալին] երկու սուլիդանոց խրիստովուլու:

Եզրագրոսի ամիրային շորս սուլիզանոց խրիսովուլուով [նամակ]։ Կոստանդին Միրանաժին և Ռոմանոս կայսրերի օրոք [սրան] ուղարկված նամակի խրիսովուլու կշռում էր 18 հեքսագիտն¹⁰⁶։ «Կոստանդին և Ռոմանոս ի Քրիստոս բարեպաշտ ինքնակալներ, մեծ, վեհ օգոստոսներ, հռոմայեցիների կայսրեր, մեր սիրելի բարեկամ, Եզրագրոսի ամենաազնիվ ամիրային»։

Սարդինիայի իշխանին երկու սուլիզանոց խրիսովուլուով [նամակ]։ «Քրիստոսասեր տերերի հրամանքը Սարդինիայի իշխանին»։ Վենետիկի դուքսին։ Կապուայի պրինցեպսին։ Նեապոլսի դուքսին։ Ամալֆեի իշխանին։ Գայետեի իշխանին։ Բուլղարիայի՝ կամավն աստուծո իշխանին։ «Հանուն հոր և որդվո և հոգվույն սրբո՝ մեր մեկ և միակ ճշմարիտ աստուծո, Կոստանդին և Ռոմանոս հավատացյալ ի նույն աստված հռոմայեցիների կայսրեր, մեր ցանկալի և հոգևոր որդի, կամավն աստուծո բուլղարների ամենաքրիստոնյա ժողովրդի իշխանին»։ Վերջերս գրվում է այսպես։ «Կոստանդին և Ռոմանոս հռոմայեցիների ի Քրիստոս աստված բարեպաշտ ինքնակալ կայսրեր, մեր ցանկալի որդուն, տեր այսինչին, Բուլղարիայի թագավորին»։

Խազարիայի խաբանին երեք սուլիզանոց խրիսովուլուով [նամակ]։ «Հանուն հոր և որդվո և հոգվույն սրբո՝ մեր մեկ և միակ ճշմարիտ աստուծո։ Կոստանդին և Ռոմանոս հավատացյալ ի նույն աստված հռոմայեցիների կայսրեր, Խազարիայի ամենաազնիվ և ամենասիրելի այսինչ խաբանին»։

Ռուսիայի իշխանին երկու սուլիզանոց խրիսովուլուով [նամակ]։ «Կոստանդին և Ռոմանոսի, հռոմայեցիների քրիստոսասեր կայսրերի նամակը Ռուսիայի իշխանին»։

Թուրքերի¹⁰⁷ իշխաններին երկու սուլիզանոց խրիսովուլուով [նամակ]։ «Կոստանդին և Ռոմանոսի, հռոմայեցիների քրիստոսասեր կայսրերի նամակը թուրքերի իշխաններին»։

Պեչենեգների իշխաններին երկու սուլիզանոց խրիսովուլուով [նամակ]։ «Կոստանդին և Ռոմանոսի, հռոմայեցիների քրիստոսասեր կայսրերի նամակը պեչենեգների իշխաններին»։

Խորվաթիայի իշխանին, սերբերի իշխանին, Զախումոնի իշխանին, Կանալի իշխանին, Տրաբունոնի իշխանին, Դիոկլիայի իշխանին, Մորավիայի իշխանին [ուղարկվող նամակների] վերնագիրն է. «Քրիստոսասեր տերերի հրամանքը այսինչ [երկրի], այսինչ իշխանին»։ Խրիսովուլու երկու սուլիզանոց։

Ֆրանկիայի ռեքսին [մեկ սուլիզանոց] խրիսովուլլով [նամակ]։ «Հանուն հոր և որդվո և հոգվույն սրբո, մեր մեկ և միակ ճշմարիտ աստուծո, Կոստանդին և Ռոմանոս հավատացյալ ի նույն աստված, վեհ օգոստոս ինքնակալներ, հռոմայեցիների մեծ կայսրեր, մեր սիրելի, ցանկալի և հոգևոր եղբոր, Ֆրանկիայի. ամենաազնիվ, երևելի այսինչ ռեքսին»։

Հնդկաստանի վեհապետին. «Կոստանդին և Ռոմանոս, հավատացյալ ի Քրիստոս աստված, հռոմայեցիների ինքնակալ մեծ կայսրեր, Հնդկաստանի այսինչ վեհապետին, մեր սիրելի բարեկամին»։

Երջանիկ Արաբիայի տիրակալին. [մեկ սուլիզանոց] խրիսովուլլով [նամակ]։ «Կոստանդին և Ռոմանոս, հավատացյալ ի Քրիստոս աստված, հռոմայեցիների ինքնակալ մեծ կայսրեր, Արաբիայի այսինչ տիրակալին»։

Գ Լ Ո Ւ Խ 50

ՉՈՐԱՎԱՐՆԵՐԻ ԵՎ ԿԼԵՅՈՒՐԱՐԻՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՎԱԾ ՌՈՃԿԱՅՈՒՅԱԿԸ, ԹԵ ՔՐԻՍՏՈՍԱՍԵՐ ՏԵՐ ԼԵՎՈՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿ¹⁰⁸ ՆՐԱՆՔ ԻՆԶՔԱՆ ՌՈՃԻԿ ԷԻՆ ՍՏԱՆՈՒՄ

Անատոլիկոն [բանակաթեմի] զորավարը 40 լիտր, Արմենիականների զորավարը 40 լիտր, Թրակեսիոնի զորավարը 40 լիտր, Օպսիկիոնի զորավարը 30 լիտր, Բուկելլարների զորավարը 30 լիտր, Կապադովկիայի զորավարը 20 լիտր, Խարսիանոնի զորավարը 20 լիտր, Պաֆլագոնիայի զորավարը 20 լիտր, Թրակիայի զորավարը 20 լիտր, Մակեդոնիայի զորավարը 30 լիտր, Խազտիքի զորավարը 10 լիտր, որովհետև նա կումերկիոնից¹⁰⁹ ստանում է 10 լիտր ևս, Կոլոնիայի զորավարը 20 լիտր, Միջագետքի զորավարը 0 լիտր, որովհետև նրա ձեռքում է գտնվում ամբողջ կումերկիոնը։ Սեբաստիայի զորավարը 5 լիտր, որովհետև նա այն ժամանակ կլեյսուրարիս էր, Լիկանդոսի զորավարը 5 լիտր, որովհետև նա այն ժամանակ կլեյսուրարիս էր։ Սելևկիայի զորավարը 5 լիտր, որովհետև նա այն ժամանակ կլեյսուրարիս էր։ Լեոնտոկոմիսի զորավարը 5 լիտր, որովհետև նա այն ժամանակ կլեյսուրարիս էր։ Կիբիրեոտների զորավարը 10 լիտր, Սամոսի զորավարը

10 լիտր, էգեական ծովի զորավարը 10 լիտր: Արևմուտքի զորավարները ոռճիկ շէին ստանում, որովհետև նրանք իրենց բանակաթեմերից ստանում էին տարեկան հասույթ¹¹⁰: Նրանք են Պելոպոնեսի զորավարը, Նիկոպոլսի զորավար¹¹¹, Հելլադայի զորավարը, Սիկիլիայի զորավարը, Լանգոբարդիայի զորավարը, Ստրիմոնի զորավարը, Կեֆալոնիայի զորավարը, Թեսաղոնիկեի զորավարը, Դյուրախոնի զորավար¹¹², Դալմատիայի զորավարը, Խերսոնի զորավարը:

Գ Լ Ո Ւ Խ 52

ՆՇԳՐՏԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԸՆԳՈՒՆԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ՊԱՀՊԱՆՎԵԼԻՔ ԿԱՐԳ ՈՒ ԿԱՆՈՆԵ, ՅՈՒՐԱՔԱՆՉՅՈՒՐ ԱՍՏԻՃԱՆԱՎՈՐԻ ԳԱՀՆ ՈՒ ՊԱՏԻՎԸ, ԿԱԶՄՎԱԾ ՀԻՆ ԿԼԵՏՈՐՈՒԳԻՈՆՆԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՊՐՈՏՈՍՊԱԹԱՐ ԵՎ ԱՏՐԻԿԻՆ ՖԻԼՈԹԵՈՍԻ ԿՈՂՄԻՑ՝ ՄԵՐ ՔՐԻՍՏՈՍԱՍԵՐ ԵՎ ԱՄԵՆԱԻՄԱՍՏՈՒՆ ԼԵՎՈՆ ԿԱՅՍԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿ, ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ 6408 ԹՎԱԿԱՆԻՆ, Յ-ՐԳ ԻՆԳԻԿՏԻՈՆԻ ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ ԱՄՍԻՆ¹¹³:

Կայսերական հրամանագրով պաշտոնյաներին շնորհվող պատվաստիճանները, որոնց [կրողները] կոչված են կառավարելու ստորագրյալներին, նույնպես 60-ն են, որոնք, ինչպես ասվեց, կայսերական հրամանագրով շնորհվելով, հեշտությամբ կարող են նորից ետ վերցվել և մի անձնավորությունից փոխանցվել մի ուրիշի:

Առաջին և ամենաբարձրը վասիլեոպատորի¹¹⁴ աստիճանն է, որ հիմնվեց մեր քրիստոսասեր կայսր Լևոնի կողմից: Բ. Ռեկտորի¹¹⁵ աստիճանը: Գ. Սիսկելլոսի¹¹⁶: Դ. Անատոլիկոն [բանակաթեմի] զորավարի աստիճանը: Ե. Սխոլերի դոմեստիկոսինը: Զ. Արմենիակների [բանակաթեմի] զորավարի: Է. Թրակեսիոնի զորավարի: Ը. Օպսիկիոնի կոմեսի: Թ. Բուկելլարների զորավարի: Ժ. Կապագոզկիայի զորավարի: ԺԱ. Խարսիանոնի զորավարի: ԺԲ. Կոլոնիայի զորավարի: ԺԳ. Պաֆլագոնիայի զորավարի: ԺԴ. Թրակիայի զորավարի: ԺԵ. Մակեդոնիայի զորավարի: ԺԶ. Խաղտիքի զորավարի... [ընդամենը 60 աստիճան]:

Այս բոլոր [աստիճանները] ստորաբաժանվում են յոթ կարգի, այն է՝ զորավարների, դոմեստիկոսների, դատավորների, սեկրետիկոսների, դեմոկրատների, ստրատարխանների, և հատուկ աստիճանների¹¹⁷: Զորավարների դասին են պատկանում 26-ը, այն է Անատոլիկոնի զորավարը, Արմենիականների զորավարը, Թրակեսիոնի զորավարը, Օպսիկոնի կոմեսը, Բուկելլարների զորավարը, Կապադովկիայի զորավարը, Խարսիանոնի զորավարը, Կոլոնիայի զորավարը, Պաֆլագոնիայի զորավարը, Թրակիայի զորավարը, Մակեդոնիայի զորավարը, Խազտիքի զորավարը: Սրանք Արևելքի բանակաթեմերի զորավարութուններն են, իսկ Արևմուտքինն են հետևյալները...

ՍՐԱՆՑ ՅՈՒՐԱՔԱՆՉՅՈՒՐԻՆ ԵՆԹԱԿԱ ԵՆ ԵՎ ՍՏՈՐԱԴՐՅԱԼ ՀԱՆՎԱՆԵ ՀԵՏԵՎՅԱԼՆԵՐԸ

Յուրաքանչյուր վերոհիշյալ աստիճանին, վերջինիս հանդես գալուն և կարգին համապատասխան ենթարկվում են տարբեր աստիճաններ, որոնք կոչվում են օֆֆիկիա և երեք կարգի են. տազմատիկոս, բանակաթեմային և սենատորական: Անատոլիկոնի բանակաթեմի զորավարին ենթակա են 11 աստիճան, այն է տուրմարխաներ, մերիարխաներ, կորտեի կոմեսը, բանակաթեմի խարտուլարը, բանակաթեմի դոմեստիկոսը, բանդոնների դրոնզարը, նմանապես կոմեսներ, սպաթարների հարյուրապետը, հետերիայի կոմեսը, պրոտոկանգելարիոսը, պրոտոմանդատորը: Միսոլերի դոմեստիկոսին ենթարկվում են 10 աստիճան. առաջինը տոպոտերետեսն է, ապա սխոլերի երկու կոմեսները, խարտուլարը, գոմեստիկոսներ, պրոեքսիմոսը, պրոտիկտորներ, եվտիխոֆորներ, սկեպտորոֆորներ, սպաներ, մանդատորներ: Իսկ Արմենիականների [բանակաթեմի] զորավարին ենթարկվում են ըստ աստիճանի այնքան, ինչքան Անատոլիկոն [բանակաթեմի] զորավարին և այդպես մնացած զորավարութուններին, բացառյալ նավատորմի զարիները...

Հ Ա Տ Վ Ա Մ Բ

...Պետք է գիտենալ, որ միայն այս վեց աստիճանները՝ (Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը, կեսարը, նոբելեսսիմոսը, կուրապաղատը, վասիլեոպատորը և զոստե պատրիկիան) իրավունք ունեն

առաջին հերթին մասնակից լինելու կայսրերի ամենահանդիսավոր սեղանին: Մնացած բոլորը պատկանում են երկրորդ կարգին, այն է [առաջին] մագիստրոսը, [երկրորդ] մագիստրոսը: Եթե սրանցից մեկը օֆֆիկիոնում լինելու պատվին է արժանացել, նախապատվություն է ստանում, եթե նույնիսկ վերջերս է առաջ քաշվել: Այնուհետև ռեկտորը, Հոռմի սինկելլոսը, Կոստանդնուպոլսի սինկելլոսը: Եթե Արևելքի պատրիարքների սինկելլոսներ լինեն, նրանք իրենց պատրիարքությունների աթոռների համաձայն նախապատվություն են ստանում, որոնցից հետո գալիս է բուլղարների արքեպիսկոպոսը, ներքինի պատրիկներ: Վերջիններից նա, ով օֆֆիկիոնում է գտնվում, մյուսի հանդեպ նախապատվություն ունի: [Ապա] Անատոլիկոն [բանակաթեմի] զորավար անթիպատ պատրիկը, սխուլերի դոմեստիկոս անթիպատ պատրիկը, Արմենիականների [բանակաթեմի] զորավար անթիպատ պատրիկը... [Թվարկվում են հաջորդականությամբ Թրակեսիոնի, Օպսիկիոնի, Բուկբելլարների, Կապադովկիայի, Խարսիանոնի, Կոլոնիայի, Պաֆլագոնիայի, Թրակիայի, Մակեդոնիայի, Խայտիքի և այլ զորավարներ և բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, Արմենիականների զորավարից հետո հաշված 51 աստիճան]:

Գ Լ Ո Ւ Խ 54

**ԿԻՊՐՈՍԻ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԵՊԻՓԱՆԻ [ՇԱՐԱԳՐԱՆՔԸ]
ՊԱՏՐԻԱՐԿՆԵՐԻ ԵՎ ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏՆԵՐԻ ԱԹՈՌՆԵՐԻ
ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Հոռմի պատրիարքը: Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը: Ալեքսանդրիայի պատրիարքը: Անտիոքի պատրիարքը: Երուսաղեմի պատրիարքը:

Մետրոպոլիտների դասակարգումը

- Ա. Կապադովկիայի թեմ, Կեսարիայի [մետրոպոլիտ]:
- Բ. Ասիայի թեմ, Եփեսոսի [մետրոպոլիտ]:
- Գ. Եվրոպայի թեմ, Թրակիայի Հերակլիայի [մետրոպոլիտ]:

- Դ. Գալատիայի թեմ, Անկյուրայի [մետրոպոլիտ]:
 Ե. Հելլենսպոնտոսի թեմ, Կյուղիկոսի [մետրոպոլիտ]:
 Զ. Լիդիայի թեմ, Սարգիսի [մետրոպոլիտ]:
 Է. Բյութանիայի թեմ, Նիկոմիդիայի [մետրոպոլիտ]:
 Ը. Նույն թեմում Նիկիայի [մետրոպոլիտ]:
 Թ. Նույն թեմում, Քաղկեդոնի [մետրոպոլիտ]:
 Ժ. Պամփիլիայի թեմ, Սիդեի [մետրոպոլիտ]:
 ժԱ. Երկրորդ Հայք թեմ, Սեբաստիայի [մետրոպոլիտ]:
 ժԲ. Հելենսպոնտոսի թեմ, Ամասիայի [մետրոպոլիտ]:
 ժԳ. Առաջին Հայքի թեմ, Մելիտենեի [մետրոպոլիտ]:
 ժԴ. Երկրորդ Կապադովկիայի թեմ, Տյունանայի [մետրոպոլիտ]:
 ժԵ. Պաֆլագոնիայի թեմ, Գանդրայի [մետրոպոլիտ]:
 ժԶ. Հոնորիասի թեմ, Կլավդիուպոլսի [մետրոպոլիտ]:
 ժԷ. Պոնտոսի թեմ, Նեոկեսարիայի [մետրոպոլիտ]:
 ժԸ. Երկրորդ Գալատիայի թեմ, Պիսինունտի [մետրոպոլիտ]:
 ժԹ. Լիկիայի թեմ, Մյուրոնի [մետրոպոլիտ]:
 Ի. Կարիայի թեմ, Տավրուպոլսի [մետրոպոլիտ]:
 ԻԱ. Փոյուղիայի թեմ, Լավոդիկիայի [մետրոպոլիտ]:
 ԻԲ. Սալուտարյան Փոյուղիայի թեմ, Սյունադոնի [մետրոպոլիտ]:
 ԻԳ. Լիկաոնիայի թեմ, Իկոնիոնի [մետրոպոլիտ]:
 ԻԴ. Պիսիդիայի թեմ, Անտիոքի [մետրոպոլիտ]:
 ԻԵ. Պամփիլիայի թեմ, Պերդեի [մետրոպոլիտ]:
 ԻԶ. Երկրորդ Կապադովկիայի թեմ, Մոկեսոսի [մետրոպոլիտ]:
 ԻԷ. Լազիկայի թեմ, Ֆասիսի [մետրոպոլիտ]:
 ԻԸ. Թրակիայի թեմ, Ֆիլիպուպոլսի [մետրոպոլիտ]:
 ԻԹ. Հոռոպեի թեմ, Տրայանուպոլսի [մետրոպոլիտ]:
 Լ. Կիկլադյան կղզիների թեմ, Հոռոսի [մետրոպոլիտ]:
 ԼԱ. Հեմեմոնտոսի թեմ, Հադրիանուպոլսի [մետրոպոլիտ]:
 ԼԲ. Նույն թեմում Մարկիանուպոլսի [մետրոպոլիտ]:
 ԼԳ. Կապատյան Փոյուղիայի թեմ, Հիերապոլսի [մետրոպոլիտ]:

ԻՆՖՆԱՂՈՒԽ¹¹⁸ արքեպիսկոպոսների մասին

- ...ԼԳ. Երկրորդ Հայքի թեմ, Հերակլիուպոլսի [արքեպիսկոպոս]:
 ԼԴ. Արազդիայի թեմ, Սեբաստուպոլսի [արքեպիսկոպոս]:

ԵՆԹԱԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԳՏՆՎՈՂ ԵՍԻՍԿՈՍՅՈՒՍՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Կիկիսոսի Կապաղովկիայի թեմ, մայրաքաղաքը Կեսարիա, Ենթակայության մեջ ունի հինգ եպիսկոպոսանիստ քաղաք, այն է Թագավորական Ջերմուկներ¹¹⁾, Նյուսա, Հայաստանի Թեոդոսուպոլիս, Կամուլիանոն և Կիկիսոս...

...Կապաղովկիայի թեմ, մայրաքաղաքը Մոկեսոս, Ենթակայության մեջ ունի չորս եպիսկոպոսանիստ քաղաք, այն է Նաղիանզոս, Կոլոնիա, Պարնասոս, Դոարոն: Լազիկայի թեմ, մայրաքաղաքը Ֆասիս: Իր Ենթակայության մեջ ունի հետևյալ չորս քաղաքները, այն է եպիսկոպոսությունները. Հոդոպոլսի, Սաեսիոնոնի, Պետրայի և Ջեգանեոնի...

ԲԱՆԱԿԱԹԵՄԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

DE THEMATIBUS

ԼԵՎՈՆԻ ՈՐԴԻ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԿԱՅՍԵՐ [ԵՐԿԱՍԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]
ՀՈՌՄԱՅԵՅԻՆԵՐԻ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿԱԹԵՄԵՐԻ¹ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ
ԻՆՉԻ՞ ՀԵՏ ԵՆ ԿԱՊՎԱԾ ԵՎ Ի՞ՆՉ ԵՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒՄ ՆՐԱՆՑ
ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ, ԱՆՎԱՆՍԻՄՆԵՐ, ՈՐՈՆՑ ՈՒ ՄԱՍԸ ԳԵՌ ՀՆԻՑ
Է ԳԱԼԻՍ, ԻՍԿ ՄՅՈՒՍԸ ՆՈՐԱՍՏԵՂԾ Է

Իմ կարծիքով շատերը սխալվում են բանակաթեմ անվան առաջացման հարցում: Այն հին չէ. պատմություն գրող հեղինակներից ոչ ոք չի հիշատակում բառը այն իմաստով, ինչ մենք տալիս ենք նրան այսօր: Հեռու անցյալում կային զորամասեր և լեգեոններ, ցրոնք կրում էին այն նահանգի անունը, որի ներկայացուցիչներից էին կազմված: Օրինակ, մեկը կոչվում էր Քառասուն մարտիրոսաց լեգեոն (կոչվում էր Շանթահարող), մի ուրիշը՝ Մարմարիաների, մեկ այլը՝ Պիսիգոսկան, վերջապես՝ Թետտալական և այլն: Նրանք գտնվում էին դուքսի² և հեգեմոնի³ հրամանատարության ներքո, բայց հաճախ և պրեպոզիտոսի: Բայց գա ե՛րբ էր. այն ժամանակ, երբ զորքի հետ միասին արշավանքի էին դուրս գալիս և կայսրերը, ովքեր հակառակորդների վրա էին տարածում ստրկության լուծը. քիչ էր մնացել, որ նրանք տիրեին անկարգ ու թշնամաբար տրամադրված ամբողջ աշխարհին, ինչպես օրինակ Հուլիոս Կեսարը, կամ հռչակավոր Օգոստոսը, ինչպես անուն հանած Տրայանոսը, Կոստասդին Մեծը և Թեոդոսը և նրանցից հետո քրիստոնեության և աստվածապաշտության հարողները: Այն ժամանակ, երբ կայսրն էր զորքը գլխավորում, զորավարը հրամայելու իրավունք չուներ: [Զորքերը] ենթարկվում էին հեգեմոններին ու տաքսիարքոսներին⁴, բայց պատերազմական բոլոր հարցերը կախված էին կայսեր կամքից. ամբողջ զորքի հայացքը ուղղված էր միայն ու միայն դեպի կայսրը: Բայց երբ կայսրերը սկսեցին այլևս անձամբ շմասնակցել արշավանքներին, ահա այն ժամանակ է, որ նրանք բանտկաթեմեր կազմակերպեցին և զորավարներ նշանակեցին: Այս կարգը հռոմեական պետության մեջ պահպանվում է մինչև օրս: Բայց

այն պատճառով, որ Հերակլ Լիբեացու՝ իշխանության ժամանակվանից սկսած հռոմեական պետության հողերը և՛ արևելքում, և՛ արևմուտքում կրճատվեցին, որոշ շրջաններ անշատվեցին, նրանից հետո իշխած կայսրերը, իրենց պետությունը կառավարելու անկարող, այն, ինչպես և հատկապես ռազմական ուժերը առանձին փոքր մասերի բաժանեցին, որոնց հունարեն անուններ տվեցին, քանի որ մոռացել էին իրենց պապենական լատիներեն լեզուն. [անցյալում] հազարապետներին՝ լոնգինոս էին անվանում, հարյուրապետներին՝ կենտուրիոն, իսկ այժմյան զորավարներին՝ կոմես: Հենց «բանակաթեմ» անունը հունարեն է և ոչ լատիներեն, այն ծագում է «թեսիս» բառից⁶:

Նախ և առաջ մենք կանգ կառնենք Անատոլիկոն կոչված բանակաթեմի վրա: Այստեղ խոսվելու է Արևելքի, այն է՝ Փոքր Ասիայի բանակաթեմերի մասին:

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱՆԱԿԱԹԵՄ. ՈՐ ԿՈՉՎՈՒՄ Է ԱՆԱՏՈՒԼԻԿՈՆ⁷

Բանակաթեմը կոչվում է Անատոլիկոն ոչ այն պատճառով, որ ծայրագույն արևելքում, արևի ծագած տեղում է գտնվում, այլ որովհետև տարածվում է Բյուզանդիոնում և Եվրոպայում բնակվողներիս արևելյան կողմում: Ասորվոց Միջագետքում բնակվողների համար, ապա և Մեծ Ասիայում՝ հնդիկների, եթովպացիների և եգիպտացիների համար, դա Միջին Արևմուտք է և Փոքր Ասիա: Բայց խոսքը չերկարելու և ոմանց մոտ այն տպավորությունը չստեղծելու համար, թե բանակաթեմերի անվան շուրջը շաղակրատությունամբ ենք զբաղված, կարճ ասենք, թե ինչն է ճշմարտությունը:

Անատոլիկոն կոչվող բանակաթեմը բաղկացած է հինգ նահանգից⁸: [Բանակաթեմն] սկիզբ է առնում Միրոս⁹ կոչված գյուղաքաղաքում և մինչև Իկոնիոնն [ընկած շրջանը] կոչվում է Փոյուգիա Սալուտարիա: Իսավրիային սահմանակից՝ Տավրոս նայող շրջանը կոչվում է Լիկաոնիա: Դեպի ծով և հարավ ընկած շրջանը, Պսիխրու կոչված լեռները¹⁰ մինչև Ատտալիա կոչվում է Պամփիլիա: Վերին, դեպի միջերկրյայք ընկած շրջանը կոչվում է Պիսիդիա, իսկ Ակրոինոսից մինչև Ամորիոնը՝ կոչվում է Կապատյան Փոյուգիա: Դեպի ծով տարածվող և Կարիային սահմանակից [շրջանը] կոչվում է Լիկիա: Այն բոլոր շրջանները, որոնք գտնը-

վում են միջերկրյայքում, Տավրոսին մոտիկ և տարածվում են մինչև Կապադովկիայի սահմանները, կոչվում են Անատոլիկա, որովհետև Անատոլիկոն բանակաթեմի բաղկացուցիչ մասն են կազմում: Անատոլիկոն բանակաթեմը այստեղ է վերջանում: Այն սկիզբ է առնում Միրոսում, այնտեղ, որտեղ վերջանում է Օպսիկիոն¹¹ [բանակաթեմը], և երկարությամբ ձգվում է մինչև Իսավրիայի սահմանները: Ինչ վերաբերում է լայնքին, ապա ձախ կողմից նա սահմանակից է Բուկելլարների¹² [բանակաթեմի] որոշ շրջանների հետ, ինչպես և Կապադովկիայի սկզբի, իսկ աջ կողմից՝ Իսավրիայի և Կիբիրեոտների¹³ [բանակաթեմի] սկզբի:

Ահա այս է Անատոլիկոն բանակաթեմը: Սկզբում սակայն այդպես չէր. [ռազմական շրջանի] զորաբանակը բաժանված էր մասերի՝ հազար, հինգ հարյուր, [հարյուր, հիսուն] գինվոր ունեցող դնդերի, [վաշտերի, դասակների]: Ամբողջ զորաբանակը ենթարկվում էր անթիպատոսին, ինչպես հնում. մինչև Հուստինիանոսի ժամանակները. որպես զորահրամանատար¹⁴ ուղարկվում էլ: մի մագիստրոս: Այդ մասին է վկայում ոմն Պուսյլիոս անթիպատոսի Զմյուռնիայում գտնվող դամբարանի տապանաքարը, ուր գրված է. «Անթիպատոս Պուսյլիոս՝ Հոնիայի, Փուլուգիայի, էռլիսի, Մեոնիայի, Լիդիայի, Հելլեսպոնտոսի, Միսիայի, Բյուլթանիայի, Տարսիայի, Գալատիայի, Մարիանդյունացիների, Պոնտոսի, Պաֆլագոնիայի, Փոքր և Մեծ Կապադովկիայի, Իսավրիայի և Լիկաոնիայի, մինչև Տավրոս և Փոքր Հայքի սահմաններն [ընկած շրջանների] արխոնտ»¹⁵: Ահա մեկ անթիպատոսի իշխանության [սահմանները]: Անցյալում հանդես եկավ մի ուրիշ ստրատելատ, աստիճանով պատրիկ, անունը Իորդանես: Կայսերական վեստիարիոնում գտնվող նրա ցայտաբանդակ արժաթյա սկուտեղները ունեն հետևյալ մակագրությունը. «Արևելից և Փոքր Ասիայի մյուս աղղությունների ստրատելատ Իորդանի»: Սա նույն այն արևելքի միահեծան կառավարիչն էր և հռչակվել էր ու ծաղկել Արկադիոս կայսեր ժամանակ: Ինչպես վերևում ասացինք, այժմ Անատոլիկոն կոչվող բանակաթեմում բնակվում են հինգ ազգություններ, այն է՝ փուլուգիացիներ, լիկաոնացիներ, իսավրացիներ, պամփիլացիներ և պիսիգացիներ: Նրանք, նախքան հռոմեական լծի և գերիշխանության տակ ընկնելը, աղատ էին և յուրաքանչյուրն ուներ առաջնորդ: Երբ նրանք ընկան հռոմեական լծի տակ և [Հռոմեական] կայսրությունն [աստիճանաբար] հզորացավ, բոլորը հպատակվեցին, միաձուլվեցին մեկ իշխանության ներքո: Նրանք ստո-

րաբաժանվեցին առանձին [նահանգների]՝ բանակաթեմերի միայն այն ժամանակ, երբ հռոմայեցիների պետությունը սկսեց աստիճանաբար խեղանդամվել, անդամահատվել անաստված հագարացիների կողմից ու փոքրանալ: Բայց մինչև Հուստինիանոս կայսեր և Մավրիկիոսի թագավորության ժամանակ բոլոր մեկ իշխանության ներքո էին: Դրա ապացույցը հենց Բելիսարիոսն է, որ ամբողջ Արևելքի միահեծան ղորավարն էր¹⁶: Երբ հագարացիներն սկսեցին հռոմայեցիների երկրի վրա արշավանքներ և ձեռնարկել և ավերել նրանց գյուղերն ու քաղաքները, օրվա կայսրերը ստիպված այդ մեկ իշխանությունը բաժանեցին փոքր մասերի, որից մեկն ահա հանձնեցին ինչ-որ զորավարի և կոչեցին Անատոլիկոն, որովհետև ինչպես վերևում ասացինք, այն գտնվում է մեր՝ Բյուզանդիոնում բնակվողներիս համար դեպի արևելք: Հնում յուրաքանչյուր ազգություն իր առաջնորդն ուներ և կառավարվում էր տեղական սովորույթի համաձայն: Ոմանց մոտ ժողովրդավարություն էր, ուրիշների մոտ՝ բռնատիրություն: Երբ անցան հռոմեական գերիշխանության ներքո, նրանք կազմեցին առանձին պրովինցիաներ, հեգեմոնություններ, դեսպոնություններ, այսպես կոչված կոնսուլություններ, որովհետև կոնսուլներն էին կառավարում: Նրանց [ղեկավարներից] ոմանք պրինցեպսներ էին, որի մասին փաստ կա սրբոց վկայաբանություններում. կային և սիրիահարիոսներ¹⁷: Երկու տեսակի հյուպարքոսներ կային, պրետորյան և քաղաքի¹⁸: Պրետորյան [հյուպարքոսները] ծառայում էին արշավանքի դուրս եկած կայսրերին. նրանց պարտականությունն էր զորքին պարեն մատակարարելը, կայսերական զորակայանները կարգի բերելը, ճանապարհները հարթելը: Այսպես էր հռոմայեցիների ժամանակ. բայց երբ [այս շրջանները] գտնվում էին պարսիկների, այնուհետև մակեդոնացիների ձեռքում, ամբողջ Ասիան բաժանված էր սատրապությունների. գոյություն ուներ Լիդիայի սատրապ, Փոյուգիայի, Հոնիայի, Պամֆիլիայի, Կարիայի, Պաֆլագոնիայի, Բյութանիայի [սատրապ], մի խոսքով ամբողջ Փոքր Ասիան մասերի էր բաժանված՝ ըստ պարսիկների, ապա մակեդոնացիների ցանկության, ընդ որում քաղաքական իշխանությունը և ռազմական իշխանությունը գտնվում էին տարբեր մարզկանց ձեռքում: Այդ մասին ահա այսքան:

Այստեղ մենք ավարտում ենք Անատոլիկոն բանակաթեմի մասին խոսքը: Տուրմարի կոչվածները առաջադրվեցին ի ծառայություն զորավարների: Տուրմարիի աստիճանն ունեցողին են-

Թարկվում են հինգ հարյուր աղեղնավոր, երեք հարյուր վահանակիր և հարյուր նիզակակիր: Այդպես է գրված Հովհաննես Ֆիլագեֆացու՝ Լիդոս մականվանյալի գրքում¹⁹:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱՆԱԿԱԹԵՄ, ՈՐ ԿՈԶՎՈՒՄ Է ԱՐՄԵՆԻԱԿՆԵՐԻ

Արմենիականների կոչված բանակաթեմի հատուկ անունը չէ դա, այդ հորջորջումն էլ հին չէ: Նա իր անունը պարտական է սահմանակից և տեղում ապրող հայերին: Ես ենթադրում եմ, որ այդ անունն ստացավ անցյալում, Հերակլ կայսեր ժամանակ²⁰: Աշխարհագիր Ստրարոնը, օրինակ, չի հիշատակում այդ անունը, թեև ծագումով կապաղովկացի էր, Ամասիա քաղաքից: Այդ չի հիշատակում նաև համայն աշխարհի ասպարիսաշափերը գրի առնող Մենիպպոսը²¹, ոչ Սկյուլաբոս Կարյուանդենացին²², ոչ Պավսանիաս Դամասկացին²³, ոչ էլ պատմություն շարահարող որևէ մեկը: Ըստ երևույթին այս անվանումը ավելի նոր է, որովհետև այն չեն հիշատակում ո՛չ Պրոկոպիոսը²⁴, ո՛չ Ագաթիասը²⁵, ո՛չ Մենանդրոսը²⁶, ո՛չ Իլլյուստրիոս Հեսիքիոսը²⁷, որոնք Հուստինիանոս կայսեր շրջանում ժամանակագրություններ կազմեցին: Հները Կապաղովկիան երեք մասի էին բաժանում. Կատաոնիայի, որն սկիզբ էր առնում Մելիտենեում, Տավրիկե կոչվածի, որն իր անունը պարտական է Տավրոսին և Միջերկրյայի, որտեղ Կապաղովկիայի մայրաքաղաք Կեսարիան է գտնվում: Հները Կապաղովկիային երկու անուն են տալիս՝ Մեծ [Կապաղովկիա] և Փոքր Կապաղովկիա. Մեծը սկիզբ էր առնում Կեսարիայում և Տավրոսում ու տարածվում մինչև Պոնտական ծովը: Արևմուտքից նրան սահման էր Ալիս գետը, իսկ արևելքից՝ Մելիտենեն: Սա Մեծ Կապաղովկիան էր: Ասածիս վկան է Հոմեակիան պատմության հեղինակ Պոլիբիոսը²⁸, որ Կապաղովկիան տեղադրում է Տավրոսի, Լիկաոնիայի և Պոնտական ծովի միջև: Նեոկեսարիան, Կոլոնիան, Մելիտենեն ամբողջությամբ Կապաղովկիա է կոչվում և այդ անվանումը պարսկական է: Արտաքսերքես արքայի, չգիտեմ, գուցե մի ուրիշի, որսին մասնակցում էր և մի պարսիկ, երբ հանկարծ մի առյուծ հանդիպեց և հարձակվեց արքայի ձիու վրա: Պատահաբար այնտեղ գտնվող պարսիկը քաշեց դաշույնը, սպանեց առյուծին և փրկեց արքային, որ քիչ էր մնացել զոհ դառնար: Ահա այս պարսիկը բարձրացավ մի շատ բարձր լեռան վրա, աչքով անցկացրեց ամբողջ շրջանը, արևելքից արևմուտք և հյուսի-

սից հարավ, ինչքան որ կարող էր մարդու հայացքն ընդդրկել և արքայից ստացավ այն որպես պարգև: Այդ մասին պատմում է Պոլիբիոսը: Կոյունիայի շրջանում բնակվում են հայերը, միջերկր-յայքում, որտեղ գտնվում են Ամասիան և Դագիմոն²⁹ կոչվածը [բնակվում են] լեկոսիրոս կոչվածները: Բայց Հերոդոտոսը [Ստրաբոնը Ն. Բ.]³⁰ լեկոսիրոս է անվանում բոլոր կապագովկացի-ներին, ընդհուպ մինչև Պոնտական ծովը բնակվողներին, ի տար-բերություն այն ասորիների, ովքեր բնակվում են Տավրոսից այն կողմ և Կիլիկիայում, որոնց մեկանոսիրոսներ են անվանում: Փոքր Կապագովկիան, որն այժմ առանձին բանակաթեմ է և սահ-մանակից լինելով Լիկոնիային, հասնում է մինչև Կեսարիա, ըն-դարձակվում է մինչև Բուկեյլարների [բանակաթեմի] սկիզբը, իսկ արևելյան մասում վերջանում Հոդեբնդոսում, Լուլոս կոչված բերդի և նույն այն Պոդեբնդոսի շրջանում³¹: Նրանից այն կողմ Կիլիկիայի շրջաններն են՝ սկսած Տավրոսից, Մոպսուեստիայից և Ադանայից: Այս էլ ահա Փոքր Կապագովկիան է, որը վերջերս բանակաթեմի անուն ստացավ: Կապագովկիան անցյալում Հուս-տինիանոսի կամ մի այլ կայսեր կողմից երեք մասի բաժանվեց. միջերկրյա շրջանը^{31a} ոմն հարսիոս իշխանի անունից, որն աչքի էր ընկել պարսիկների դեմ մղվող պատերազմում, խարսիանոն կոչվեց³² և մինչև օրս բանակաթեմ է և զորավարություն: Ստորին՝ ծովահայաց շրջանը հայերին մերձակից լինելու պատճառով կոչ-վեց Արմենիակների, իսկ վերին շրջանը՝ լիկոնացիներին ու Տավրոսին սահմանակից եղողը կոչվեց Փոքր Կապագովկիա, որն այժմ, ինչպես ասացինք, բանակաթեմի անուն ստացավ³³: Այն մինչև Օգոստոս կայսեր ժամանակ, ուներ թագավոր, իսկ նախ-քան հռոմեական կայսրության ընդարձակումը գտնվում էր պար-սից տիրապետության ներքո: Եղել է ժամանակ, երբ նա անկախ էր, Արիարաթն³⁴ էր թագավորում այնտեղ, որի անունից Արիարա-թիա էր կոչվում այժմ աղավաղված ձևով Կարատեա անունը կրող ազաբեր լիճը³⁵: Արիարաթից հետո այնտեղ թագավորեց Հրեաս-տանի թագավոր Հերոդեսի խնամի Արքելայոսը, որից հետո հռո-մայեցիները թագավորությունը վերացրին և այն վերածեցին պրո-վինցիայի, որը կառավարում և հարկադրում էր անթիպատոսը: Առաջին [Կապագովկիա] պրովինցիայում կա շորս նշանավոր քա-ղաք. Կեսարիա մայրաքաղաքը, որն իր անունը պարտական է Մեծ Հուլիոս Կեսարին: Նախապես կոչվում էր Մադակա³⁶ կապագով-կացիների նախահայր Մոսոխի անունից: Երկրորդ քաղաքն է Նյու-

սան, երրորդը Թերման, չորրորդը Հոեդեպոդանդոսը: Երկրորդ Կապադովկիան, որ գտնվում էր հեզեմոնի իշխանության ներքո, ունի ութ քաղաք. Տյուանա, Ֆավստինուպոլիս, Կյուբիստրա, Նադիանզոս, [Սա]սիմա, Պարնասոս, Հոեզեդորա, Մոկիսոս և Կորոն կոչված ամրոցը: Երրորդ Կապադովկիան, որ այժմ կոչվում է Արմենիականների, ունի յոթ քաղաք. Ամասիա, Իբորա, Զալիխոս, Անդրապա, Ամինսոս, Նեոկեսարիա, Սինոպե:

Կապադովկացիները բոլորի մոտ վատ անուն են հանած, որպես շարաբարո³⁷, այն աստիճանի, որ նրանց մասին նույնիսկ այսպիսի մի առած է հորինվել. «Ամենավատը երեք կապան է. Կապադովկիա, Կրետե և Կիլիկիա»: Իսկ էպիգրամներում ասված է. «Կապադովկացիները միշտ էլ ստոր են, բայց պաշտոնի տիրանալուց հետո ավելի ստոր են դառնում, [սեփական] շահի համար՝ ամենաստորը: Բայց երբ երկիցս և երիցս բարձր դիրք ձեռք գցեն, ահա այն ժամանակ է, որ դառնում են ամենաստորների ամենաստորը»³⁸:

Մի այլ առած ասում է. «Մի անգամ իժը խայթեց կապադովկացուն, բայց ճաշակելով նրա թունավոր արյունը, ինքն էլ մեռավ»:

Բայց հակառակ [Կապադովկիայի] նման վատ համբավին, այնտեղ ծնվեցին, ավելի ճիշտ ծագեցին կարծես լուսաշատ աստղեր, իրենց իմաստությամբ հռչակավոր մարդիկ, քրիստոնեական հավատքի ջերմեռանդ [քարողիչներ], Նեոկեսարիայի եպիսկոպոս Գրիգոր Սքանչելագործը, Ամասիայի [եպիսկոպոս] Ֆեդիմոսը, Լիկինիոսի ժամանակ քրիստոնեական հավատքի համար մարտիրոսացած երանելի Բասիլևսը, Կոմանայի արքեպիսկոպոս Բասիլիսկոսը, որը նույնպես մարտիրոսական վախճան ունեցավ և որի [նշխարները] ամփոփվեցին Հովհան Ոսկեբերանի նշխարների հետ, Կեսարիայի եպիսկոպոս Բարսեղ Մեծը, Նազիանզոս [քաղաքի] եպիսկոպոսությունը ժառանգած Գրիգոր Աստվածաբանը, որի [նշխարներն] այժմ այս [Կոստանդնուպոլիս] քաղաքի պատրիարքների [աճյունների] հետ բարեպաշտ և քրիստոսասեր Կոստանդին կայսրն³⁹ ամփոփեց Առաքելոց տաճարում: Ապա նաև Բարսեղ Մեծի եղբայրներ Պետրոսը, Գրիգորն ու Նավկրատիոսը, և Գրիգոր Աստվածաբանի եղբայր Կեսարիոսը:

Ահա համառոտ գծերով Կապադովկիայի մասին:

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԲԱՆԱԿԱԹԵՄ, ՈՐ ԿՈՉՎՈՒՄ Է ԽԱՂՏԻՔ⁴⁰

Խաղտիք անունը կրող բանակաթեմը և [նրա] Տրապիզոն կոչվող մայրաքաղաքը հույների գաղութներ են, ինչպես այդ մասին վկայում է Քսենոփոնն իր «Նահանջ բյուրոց» աշխատության մեջ⁴¹: Վերին և միջերկրյա շրջանները Փոքր Հայքի սկզբնավորությունն են և դա հաստատվում է հենց [իրենց] անուններով. Կելցենե, Սիսպիրիտես⁴², Գոյղանոն: Նրանց մասին վկայում է նաև սուրբ գիրքը. Թագավորությանց շորորդ գրքում [ասված է, թե] ասորեստանցիները, գերեվարելով սամարացիներին, բերեցին և բնակեցրին Գոյղանոն գետի ափին⁴³: Իսկ Խաղտիք հորջորջումը առաջացել է պարսից տոհմանունից և նրանց սկզբնական հայրենիք Քաղդիայից, որի անունից էլ նրանք քաղդեացիներ կոչվեցին⁴⁴.

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԲԱՆԱԿԱԹԵՄ ՄԻՋԱԳԵՏՔ⁴⁵

Միջագետք բանակաթեմը շատ հին չէ, ոչ էլ շատ հայտնի կամ հռչակավոր մի [նահանգ] է. նախապես անվանում չունեցող ինչ-որ կլեյսուր էր⁴⁶: Իմ երանելի և սուրբ հոր Լևոնի ժամանակ Պանգրատուկաս հայր, նրա եղբայրներ Փուրբիկասն ու Տավտուկասը⁴⁷ անցան [կայսեր կողմը] և այդ վայրի բերդերը նրան անձնեցին, որով շրջանն ընդարձակվեց և զորավարության անուն ստացավ:

ՏԱՍԵՐՈՐԴ ԲԱՆԱԿԱԹԵՄ ԿՈՂՈՆԻԱ⁴⁸

Կոլոնիան զառիթափ [վայրում դտնվող] շատ ամուր բերդ է: Այդ քաղաքի անունից էլ ահա շրջանն ստացավ իր հորջորջումը. հույները բարձրադիր և վեր խոյացող վայրերին կոլոնոս էին կոչում⁴⁹: Սա Փոքր Հայքի հողերն է և ծայր առնելով Գրիգոր Սքանչելագործի հայրենիք Նեոկեսարիայում և այսպես կոչված ճաղատ լեռան⁵⁰ մոտ, այն ընդարձակվում է դեպի Արաբրակենացիների⁵¹ քաղաքը՝ հռչակավոր վկա Եվստրատիոսի հայրենիքը⁵², և հասնում մինչև Նիկոպոլիս և Տեֆրիկե կոչվածը⁵³, որը գտնվում էր մանիֆեցիներին⁵⁴ վատահամբավ առաջնորդ հրիստոփիրի⁵⁵ և նրանից ավելի ամբարիշտ Կարբեսաի⁵⁶ իշխանության ներքո, մանիֆեցիների, որոնց քրիստոսասեր տեր Վասիլը՝ իմ պապը և մեր կայսրերից բարեբախտն ու ամենաբարեպաշտը գլխովին ոչնչացրեց և

դժոխքի տարտարոսներն ուղարկեց: Ահա այսքանը Կոլոնիայի մասին: Ինչպես նախապես ասացինք, բանակաթեմը ծագում է Առաջին Հայք նահանգից:

ՏԱՍՆՄԵԿԵՐՈՐԴ ԲԱՆԱԿԱԹԵՄ՝ ՍԵՐԱՍՏԻԱ⁵⁷

Սեբաստիայի բանակաթեմը ծագել է Երկրորդ Հայքից, իսկ քաղաքն էլ կոչվել է Հուլիոս Կեսար Սեբաստոսի անունից⁵⁸, որ առաջինը Կեսարի իշխանությունը հզորացրեց և բազմիշխանությունը մենիշխանության վերածեց: Բայց նա Կեսար կոչվեց ոչ թե այդ աստիճանի [անունից], այլ իր մոր արգանդի հատման պատճառով, որովհետև երբ նրա մայրը վախճանվեց, մանուկն [արգանդում] դեռ ու դեռ էր ընկնում, աքացի տալիս, և արգանդն հատելուց հետո նա աշխարհ եկավ՝ կորյունի պես մռնչալով: Հռոմայեցիները հատմանը ցեսե են ասում, դրանից էլ ահա նա ցեսար կոչվեց, հատման պատճառով, ինչպես ասացինք: Այսքանը Սեբաստիայի մասին: Կեսարիա կոչվող բոլոր քաղաքները իրենց անունը պարտական են այս շատ սիրելի Կեսարին:

ՏԱՍՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ԲԱՆԱԿԱԹԵՄ՝ ԼԻԿԱՆՌՈՍ⁵⁹

Լիկանդոսը քիչ առաջ, հենց վերջերս բանակաթեմի վերածվեց և քաղաք դարձավ, իմ երանելի և սուրբ հոր ժամանակ: Անցյալում նա ամայի և անմարդաբնակ մի վայր էր, ինչպես և Յամանդոս⁶⁰ կոչվածը և հայոց մերձակա շրջանները: Այդ շրջաններն անուն չունեին, ոչ էլ այդ անունով զորք կար: Ելք այն մեծ և հսկա հայր, Լեկաստրիա Անդուրինեի փեսան, այն երկայնաբազուկն ու կոփվածը, որին հայերեն Ազոտ⁶¹ էին անվանում, չգիտեմ որպես փախստական, թե բարեկամ եկավ իմ երանելի և սուրբ հոր մոտ, որպես սպասավոր ուներ հենց վերջերս, մի փոքր առաջ վախճանված հռչակավոր Մելիասին⁶², ով նրա հետ մասնակցեց բուզարական շատ անհաջող պատերազմին⁶³: Ամենաանաստված բուզարի՛ Սիմեոնի դեմ մղված հիշածս պատերազմում Հայն սպանվեց (նա էքսկուբիտոսներ կոչված կայսերական տագմայի հրամանատարն էր), անհայտ կորավ և իմ երանելի հոր պրոտովեստիարիոս Թեոդոսը⁶⁴: Ահա վերոհիշյալ Մելիասը այս պատերազմում մի կերպ կենդանի մնալով գնաց հայոց երկիրը. լինելով տաղանդավոր մարդ և ավազակային գործերին հմուտ, հայերից

բաղկացած ինչ-որ խումբ կազմեց և ինչպես որ կարողացավ ամրացրեց այդ [Լիկանդոս] քաղաքի միջնաբերդը: Կամաց-կամաց նա ամբողջ քաղաքին հարուժյուն տվեց: Ժամանակի ընթացքում անշափ բարեբեր, ձիեր և ամեն տեսակի անասուններ բուծելու շատ հարմար այս ողջ շրջանը լցվեց հայերով և այդ նույն խոհեմ Մելիասի ջանքերով բանակաթեմի վերածվեց և բարձրացավ նշանավոր զորավարության աստիճանին: [Լիկանդոս] քաղաքի անունը հին է և վերաբերում է հայկական ցեղին ու լեզվին: [Լիկանդոսի] մասին կա մի գեղեցիկ սլատմվածք, մի շատ լավ առակ. Քաղաքի պարսպապատի վրա գտնվում է հետևյալ արձանադրությունը. «Ի՛նչ Կոստանդնուպոլիս, ի՛նչ Լիկանդոս, ի՛նչ Թովմա մեծատուն, ի՛նչ կայսր»: Այս արձանագրության աշխարհ դալու պատճառը հետևյալն է: Մեծ և հռչակավոր կայսր Հուստինիանոսը⁶⁵, երբ Հռոմեական կայսրության գալիսոներ գտնվում էր նրա հորեղբոր՝ Հուստինոսի⁶⁶ ձեռքում, ահա այն ժամանակ [Հուստինիանոսը], լինելով կեսար, հռոմեական զորաբանակների գլխավոր հրամանատարն էր: Անցնելով Փոքր Հայքի շրջաններից, նա կանդ առավ Լիկանդոսում: Ահա այդ քաղաքի մեծատուն Թովման⁶⁷ այնքան հարուստ էր անասուններով, սուրբ գրքի երանելի Հոբի նման, որ Հուստինիանոսին, ընդունված կարգի համաձայն, նվեր արեց, բայց հրաշալի և արժանահիշատակ՝ տարբեր գույնի տաս հազար ոչխար. հազար սև, հազար սպիտակ դեղմով, հազար մոխրագույն, նույն քանակությամբ բծավոր, հազար շեկ, նույնքան թուխ, նույն թվով խարտյաշ, նույն քանակությամբ մուգ դուլնի, հազար գլուխ կարմիր դեղմով, հազար ոսկեգույն՝ ինչպես պիննոսի բրդով, հույների հռչակավոր ոսկեգեղմի պես: Մի խոսքով տարբեր գույնի և երանգի տաս հազար ոչխար: Կեսարը յաչեց և ընգունելով Թովմայի նվերը, կատակով հրամայեց գրել քաղաքի դարպասի վրա հիշածս արձանագրությունը: Այս քաղաքը իմ երանելի հոր ժամանակ վերոհիշյալ Մելիասի շնորհիվ, բայց ավելի ճիշտ իմ երանելի հոր, որ պետական գործերը վարում էր խոհեմությամբ և գնահատում մարդու առաքինությունները, բանակաթեմի անուն ստացավ: Ահա այսքանը Լիկանդոսի և նրան սահմանակից Յամանդոսի մասին:

ՏԱՍՆՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԲԱՆԱԿԱԹԵՄ. ՈՐ ԿՈԶՎՈՒՄ Է
ԿԻՊՐՈՍԻ ՆԱՀԱՆԳ

...[Կիպրոսի] վրա նախկինում թագավորում էին բազում և տարբեր թագավորներ. այդ թագավորութանը վերջ տվեցին Մակեդոնացիները, այն է Պտղոմյանները... Երբ [կղզուն] տիրացան հռոմայեցիները, [Կիպրոսը] վերածվեց նահանգի և, ինչպես վերևում ասվեց, բաժանվեց տասնհինգ քաղաքների: Ժամանակի ընթացքում, երբ անհոգութան պատճառով հռոմեական հզորութունը նվաղեց, [կղզուն] տիրացան սարակինոսները՝ Հերակլ կայսեր ժամանակ: Այնտեղ ոտք դնող առաջին [սարակինոսը] և կղզուն տիրացողը Աբուբախարոսն էր⁶⁸, որի դստեր գերեզմանը մինչև օրս էլ այնտեղ կարելի է տեսնել: Երանելի, հռչակավոր և երջանկահիշատակ Վասիլ կայսրը բանակաթեմի վերածեց այն, տեղում որպես զորավար հաստատելով ազգությամբ հայ, անուն հանած Ալեքսիոսին⁶⁹, որը և [կղզու] վրա տիրեց յոթ տարի: Սակայն [Կիպրոսը] նորից սարակինոսների ձեռքն անցավ և նրանք այն հարկադրում են, ինչպես անցյալում:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԾԻՐԱՆԱԾԻՆԻ ՇԱՐԱԴՐԱՆՔԸ
ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՆՁԵՌԱԳՈՐԾ ՊԱՏԿԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

NARRATIO DE IMAGINE EDESSENA

ԿՈՍՏԱՆԳԻՆ ԾԻՐԱՆԱԾԻՆԻ՝ ՇՆՈՐՀԻՎՆ ԹԱԳԱՎՈՐ ՔՐԻՍՏՈՍԻ
ՀՈՌՄԱՅԵՑԻՆԵՐԻ ԿԱՅՍԵՐ ՏԱՐԲԵՐ ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ
ԾԱՂԿԱՔԱՂՎԱԾ ՇԱՐԱԳՐԱՆՔՐ՝ ՈՒՐ ԱՍՏՎԱԾ ՔՐԻՍՏՈՍԻ՝ ՈՐԳԱՐԻՆ
ՈՒՂԱՐԿՎԱԾ ԱՍՏՎԱԾԱՅԻՆ ԱՆՁԵՌԱԳՈՐԾ ՊԱՏԿԵՐԻ ՄԱՍԻՆ: ԵՎ
ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԵԳԵՍԻԱՅԻՑ ԱՅՆ ՓՈԽԱԳՐՎԵՑ ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈԼԻՍ՝
ԱՅՈ ԱՄԵՆԱԵՐՋԱՆԻԿ ԵՎ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԹԱԳՈՒՀԻՆ՝

Ա. Ոչ միայն նա, Հոր պես հավիտենական Աստված-Բանն է
անհասանելի: Նրա բազում, ավելի ճիշտ՝ բոլոր գործերն էլ ծած-
կրված են անհասանելիության նույն խավարով: Արարիչն ամե-
նայնի ոչ միայն իր արարչագործությունների, այլև նախախնա-
մությունք մեր [մարդկային] ցեղի ընդունման առթիվ մեզ հետ
խոսելու ընթացքում էլ ներգործում էր իր աստվածության առաջին
և միակ գորությունք: Իրեն լավ ճանաչող մարդը, իր գիտելիքնե-
րի շահն ու սահմանն իմացող մարդը, չպետք է չափից դուրս մե-
ծամտանա, չպետք է տգիտորեն դատարկաբանությունք զբաղվի՝
վիճի, ասելով, թե ամեն ինչ գիտի, իր շիմացածի վրա չպնդի:
Խոսքը վերաբերում է նաև [Քրիստոսի] աստվածային պատկերին,
որն Արարչի գերբնական ցանկությունք առանց նկարվելու դրոշ-
մը վեց կերպասի վրա և դեռ այն ժամանակ ուղարկվեց ի պա-
քինումն Աբգարի, իսկ այժմ էլ Աստուծո նախախնամությունք
փոխադրվեց քաղաքների այս թագուհին՝ ի փրկություն և ի պահ-
պանություն նրա, որպեսզի ոչ մի լավ բանից զուրկ չմնա, քա-
ղաք, որ կոչված է տիրել բոլորի վրա: Ես կարծում եմ, որ բա-
րեպաշտ և արդար ունկնդիրը և հանդիսատեսը պետք է իմանա,
ճիշտ գաղափար ունենա [այդ պատկերի] պատմության ու նա-
խապատմության մասին, իմանա թե ինչպես խոնավությունք
[միայն] առանց ներկերի և նկարչության արվեստի կտավե կտո-
րի վրա կենդանագրվեց դիմապատկերը, թե ինչպես դյուրամաշ
նյութը ժամանակի ընթացքում չբայքայվեց: Բացարձակապես
ոչինչ չի իմանա, անըմբռնելիության վիճը կզլորվի, մեծ վտանգի
կենթարկվի, անչափ վնաս կկրի նա, ով, անտես առնելով Աստու-

Ժո իմաստութեան անհասանելիութիւնը, կջանա բնական մեկնաբանութիւն տալ երևութիւններին, ով կփորձի գիտական բացատրութիւն տալ նրանց: Արդ, այստեղ հավաքված ուղղափառներ և ջերմ հավատքի տեր մարդիկ, եկե՛ք լսե՛ք, և կպատմեմ ես ձեզ այն, ինչ մանրակրկիտ կերպով և անհրաժեշտ ջանասիրութեամբ գրի առա, ես հոգնաջանութեամբ ճշմարտութիւնը պրպտեցի՝ պատմիչների գործերում և այնտեղից՝ մեզ մոտ ժամանողների (պատմածներում) կարողացա ճշգրտել նրանց հիշողութիւնները:

Բ. Երբ մեր Տեր Աստված և Փրկիչ Հիսուս Քրիստոսը մեր՝ մարդկութեան փրկութեան համար առ մեզ եկավ, երկրում, ինչպես մարգարեն է ասում, անսահման խաղաղութիւն էր տիրում, բազմիշխանութիւնը վերացել էր և ամբողջ տիեզերքը կարծես մեկ գոտիի մեջ էր առնված, նա մեկ կառավարչի իշխանութեան տակ էր գտնվում: Այդ իսկ պատճառով բոլորը հանգիստ փոխադարձ կապեր էին հաստատում միմյանց հետ: Մարդիկ բնակվում էին ոչ թե բաժան-բաժան արված աշխարհում, այլ [միասնական] մի երկրում, որը մեկ Տիրոջ կալվածք լինելով, մեկ Արարչի ստեղծածը, ենթարկվեցին [աստուծո] առաջին ծառային³ և միմյանց միջև խաղաղութիւն հաստատեցին: Ահա Եդեսիայի այդ ժամանակվա տոպարքես⁴ Աբգարը Եգիպտոսի կառավարչի ծանոթն էր և բարեկամը. երկուսի ծառաներն էլ փոխադարձաբար լինում էին միմյանց մոտ: Երբ մեր Տերն ու Աստվածը, կատարելով Հոր կամքը սկսեց մարդկանց մեջ փրկութեան վարդապետութիւնը [բարոզել], գերբնական և զարմանալի հրաշագործութեամբ մարդկանց հավատքի կոչել, Աբգարի ծառաներից մեկը, անունը Անանիա, Պաղեստինի միջով Եգիպտոս գնալիս, հեռվից ականատես եղավ Քրիստոսին, ով իր վարդապետութեամբ մարդկանց հեռացնում էր մոլորութիւնից և զարմանալի հրաշքներ գործում: Հասնելով Եգիպտոս և կատարելով իր պարտականութիւնները, նա վերադարձավ իր տիրոջ [Աբգարի] մոտ, որը երկար ժամանակ հոգատապով էր տառապում, մաշվում սև բորոտութեամբ: Նա տառապում էր կրկնակի հիվանդութեամբ, ավելի ճիշտ՝ բազմակի. նրան տանջում էին հոգատապը և բորոտութեան ցավերը: Այդ բոլորի վրա բարդվել էր և իր այլանդակված [դեմքի] կապակցութեամբ զգացած ամոթը, որի պատճառով նա գրեթե չէր երևում մարդկանց: Նա չէր էլ կարողանում երկար ժամանակ անկողնում պառկած մնալ, և ամոթից թաքնվում էր իրեն տեսութեան եկող բա-

րեկամներին: Ահա այդ պատճառով նրա [սպասավորը] իր վերադարձի ճանապարհին ուզեց ավելի ճշգրիտ իմանալ [Քրիստոսի գործած հրաշքների] մասին, որպեսզի հնարավորութիւն ունենա ավելի հանգամանորեն տեղեկացնել իր տիրոջ, հուսալով, որ մի գուցե նա էլ [Քրիստոսի] օգնութեամբ բուժման արժանանա: Նա Տիրոջ գտավ նորից հրաշքներ գործելիս. նա մեռյալներին հարուստիւն էր տալիս, կույրերին աչքի լույս պարգևում, կազերին բուժում և ամեն տեսակի ցավերով տառապող մարդկանց ապաքինում:

Գ. Ականատես լինելով Տիրոջ բացահայտ [հրաշագործութեանը] և համոզվելով դրա ճշմարտացիութեանը, նա Աբգարի մոտ վերադառնալով, նրան մանրամասն պատմեց իր տեսածի և լսածի մասին: Որպես իր պարտականութիւնները ավելիով կատարած և որպես իրեն, Աբգարին, բարի լուր հաղորդած, նա արժանացավ անհրաժեշտ գովասանքի և համարվեց ամենանվիրված մարդկանցից մեկը: Եվ քանի որ տառապող մարդը միշտ էլ ձեռք է կարկառում բարի լուրին, [բարի] լուրն ու հույսը սիրտ է տալիս նրան, [Աբգարը] համոզում է [իր սպասավորին] անհապաղ գտնել հիշածը [Քրիստոսին]: Աբգարը հիվանդութիւններ բուժել կարողացող Տիրոջ բոլորիս հայտնի նամակը գրեց, որն ուներ հետևյալ բովանդակութիւնը.

Դ. «Աբգար⁵, իշխան աշխարհի, առ Յիսուս Փրկիչ և բարերար, որ երևեցար յԵրուսաղէմացւոց աշխարհիդ, ողջոյն: Լուեալ է իմ վասն քո և վասն բժշկութեանդ, որ լինի ի ձեռս քո առանց դեղոց և արմատոց. զի որպէս ասի՝ տաս դու կուրաց տեսանել և կաղաց գնալ, և զբորոտս սրբես և զայսս պիղծս հանես, և որ միանգամ շարշարեալ են յերկար հիւանդութեամբ՝ բժշկես. դու և զմեռեալս յարուցանես: Եւ իբրև լուայ վասն քո զայս ամենայն՝ եղի ի մտի իմում մի յերկուց աստի. կա՛մ թէ դու Աստուած իցես, իջեալ յերկնից, և գործես զայգ. կամ թէ որդի իցես դու Աստուծոյ, և Վայդ առնես: Արդ վասն այնորիկ գրեցի ես առ քեզ՝ աղաչել զքեզ, զի աշխատ լինիցիս և եկեսցես առ իս և բժշկեսցես զհիւանդութիւնս զոր ունիմ ես: Նա և լուայ, զի Հրեայք տրտնջեն զքէն և կամին շարշարել զքեզ. բայց քաղաք մի փոքրիկ և գեղեցիկ է իմ, և բաւական է մեզ երկոցունցս⁶՝ խաղաղութեամբ բնակվելու այնտեղ:

Ե. Աբգարը Հիսուսին առաքեց այդ նամակը Անանիայի միջոցով, քանի որ Անանիան արդեն ցույց էր տվել տիրոջ հանդեպ տաժաժ նվիրվածութիւնը, ծանոթ էր ճանապարհին, ապա և հմուտ նկարչության արվեստին, միաժամանակ պատվիրելով, որ եթէ այդ նամակով իրեն չհաջողվի Քրիստոսին համոզել իր՝ Աբգարի մոտ դալ, ապա թող նրա ձգարիտ դիմանկարը կատարի և իրեն բերի, որպեսզի ոչ միայն ունկամբ, այլև ակամբ ծանոթանա, կարծես նրա սովերին, այդ սքանչելագործի հետ: Առաքված մարդը, հասնելով Հուդայի երկիրը, Տիրոջ հանդիպեց բացօթյա տեղում՝ հավաքված ժողովուրդին վարդապետելիս, և զարմանալի հրաշքներ գործելիս: Ամենատարբեր նպատակների համար կուտակված բազմության պատճառով Անանիան չկարողացավ Հիսուսին մոտենալ. նա գնաց և Տիրոջից մի փոքր հեռավորության վրա գտնվող ոչ բարձր մի քարի վրա նստեց: Այսպիսով ավելի բարձրադիր տեղում գտնվող Անանիային բազմության կողմից ծածկված Փրկիչը տեսանելի էր. իսկույն աչքերը [Քրիստոսին] ուղղած, ձեռքն էլ թղթին, նա սկսեց նկարել նրան:

Զ. Հիսուսը սուրբ Հոգու ներշնչմամբ իմացավ այդ մասին և կանչելով Թովմային⁷, ասաց. «Գնա՛ այդ վայրը և քարի վրա նստած ու ինձ նկարող մարդուն՝ իր երկրից բերած նամակի հետ միասին իմ մոտ բեր, որպեսզի նա այդպիսով կատարի իրեն ուղարկողի հրամանը»: Թովման գնաց և [Քրիստոսի] ասածից՝ թե նա նկարելիս կլինի, ճանաչեց Անանիային և հրավիրեց Հիսուսի մոտ: Քրիստոսը դեռ նրանից նամակը չառած ասաց իր Անանիայի, գալստյան պատճառի, ինչպես և նամակի բովանդակության մասին: Ապա վերցրեց նամակը, ընթերցեց այն և բառացի հետևյալ պատասխան նամակը շարադրեց:

է. «Երանի բեզ, Աբգար, որ առանց ինձ տեսնելու հավատացիր ինձ: Քանզի գրված է իմ մասին, թե⁸ «Զի որք տեսանեն զիս՝ ոչ հաւատասցեն յիս, և որք ոչն տեսանեն՝ նոքա հաւատասցեն և կեցցեն: Իսկ վասն այնր զի գրեցեր դու առ իս, գալ ինձ առ քեղ՝ արժան է ինձ կատարել աստ զամենայն ինչ վասն որոյ առաքեցայ ես: Եւ իբրև կատարեցից զայս՝ ապա համբարձայց առ այն⁹ որ առաքեացն զիս. և յորժամ համբարձայց՝ առաքեցից զմի յաշակերտացն աստի իմոց, զի զցաւս քո բժշկեսցէ¹⁰, և շնորհե քեղ կյանք հավիտենական և խաղաղութիւն, հզորացնի քո քաղաքը, որպեսզի և ոչ մի թշնամի չկարողանա պարտության մատնել այն»:

Ը. Քրիստոսը այդ նամակը տվեց Անանիային, բայց ուզեց կատարել նրա տիրոջ մյուս հանձնարարությունը ևս, այն, որի համար ջանք էր թափում Անանիան. խոսքը իր, Քրիստոսի, պատկերը բերելու մասին է: Փրկիչն ահա լվաց դեմքը, ապա դեմքի խոնավությունը շորացրեց իրեն տրված վարշամակով, որի վրա գերբնականորեն, աստվածային նախախնամությամբ արտատրպվեց իր դիմապատկերը: Վարշամակը նա տվեց Անանիային, հրամայեց այն տալ Աբգարին, որպեսզի վերջինիս ցանկությունը կատարվի, և նրա ցավերն ամոքվեն: Այդ բոլորն առած, Անանիան բռնեց վերադարձի ճանապարհը. նա հասավ Հիերապոլիս, որ սարակինոսների լեզվով Մեմբիջ¹¹ է կոչվում, իսկ ասորերեն՝ Մաբուբ: Կանգ առնելով այդ փոքր քաղաքից դուրս, նա այնտեղ գտնվող նոր պատրաստված աղյուսների կարկառի մեջ թաքցրեց այդ սուրբ շորի կտորը: Կես գիշերին այդ տեղը համակվեց մեծ կրակով, այնքան մեծ, որ քաղաքի ներսում գտնվողներին թվաց, թե [քաղաքի] ողջ շրջակայքը կրակի ճարակ է դառնում: Իրենց կյանքը վտանգված համարելով, նրանք [քաղաքից] դուրս եկան և սկսեցին հետաքրքրվել թվացող հրդեհով: Տեղում Անանիային գտան, և նրան հրձիգ համարելով, սկսեցին քննել, ո՞վ է նա, ո՞ւր է դնում, և ո՞րտեղից:

Թ. Տարօրինակ հարցից զարմացած, Անանիան պարզեց իր ծաղումը, որտեղից գալը, ասաց, թե ինչ է իր հետ բերում, ասաց, որ աղյուսների կարկառի մեջ է զետեղել իր հետ բերածը, այնտեղ, որտեղ թվում է, թե բոց է դուրս գալիս: Ասվածը ստուգելու համար նրանք փնտրտուքներ կատարեցին տեղում, և ոչ միայն Անանիայի՝ այնտեղ զետեղածը գտան, այլև մերձակա աղյուսներից մեկի վրա տեսան աստվածային անձեռագործ պատկերի մի այլ արտատպությունը, որը, գերբնական, մարդու մտքին անհասանելի եղանակով կտորից անցել էր աղյուսին: Ականատես լինելով դրան, նրանք ապշեցին ոչ միայն [պատկերի] պատճառով, այլև այն պատճառով, որ ոչ մի տեղում կրակ չգտան. հենց պատկերից բխող լույսն էր, որ բոցի տպավորություն էր թողնում: Աստվածային պատկերն իր մեջ ընկալած աղյուսը որպես սուրբ, որպես թանկագին գանձ նրանք վար դրեցին, իրենց տեսածից համոզվելով, որ աստվածային ներգործության հետ գործ ունեն: Ինչ վերաբերում է նախատիպին և վերջինիս սպասավորին, ապա նրանք վախեցան տիրանալ դրանց և Աբգարին ուղարկեցին: Ահա

այդ փոքր քաղաքի բնակիչները [մինչև օրս] պահում և պատվում են պատկերը կրող այդ աղյուսը, անգիր պատկերից անգիր եղանակով առաջացածը, անձեռագործ պատկերից անձեռագործ եղանակով արտանկարվածը: Իսկ Անանիան մնացած ճանապարհը կտրելով, հասավ ու տիրոջը պատմեց տեղի ունեցածի մասին և նրան հանձնեց իր բերած փրկչական իրերը:

Ժ. Ահա մեր Փրկչի անձեռագործ պատկերի մասին լայն տարածում գտած պատմությունը: Բայց այդ մասին մի այլ պատմություն էլ կա, որը [նույնպես] ճշմարիտ լինելու հիմքերն ունի, ունենալով վստահելի ապացույցներ: Ես այդ էլ կպատմեմ, որպեսզի չկարծեն, որ դրան անտեղյակ մենք ավելի հավատ ենք րնծալում առաջինին: Բոլոր դեպքերում ոչ մի տարօրինակ բան չկա, որ այսքան երկար ժամանակի ընթացքում պատմությունը հաճախ այլափոխված ձևով է հանդես գալիս, թեև բոլորի մեջ նրա ատաղձը միասնական է, այն, որ Տիրոջ դեմքից է, որ գերբնականորեն կտորի վրա արտատպվեց պատկերը: Բայց մանրամասների մեջ, այն է ժամանակի հարցում, տարակարծություններ կան: Հակառակ այդ բոլորին իրողությունը չի փոխվում եթե ընդունենք, որ դեպքը այս կամ այն չափով շուտ կամ ուշ է տեղի ունեցել: Մյուս տարբերակն ահա հետևյալն է:

ԺԱ. Պատմում են, որ երբ Քրիստոսը կամովին շարժարանքներն ընդունեց, նա հանդես բերեց մարդկային թուլություն: Նրան տեսնում էին տազնապի մեջ, աղոթելիս: Արդ, ավետարանի համաձայն «հոսէին ի նմանէ քրտունք իբրև զկայլակս արեան»¹²: Դրա վրա, պատմում են, որ [Քրիստոսի] աշակերտներից մեկը վերցրեց այժմ մեր տեսած շորի կտորը և սրբեց նրա քրտինքները. սրբիչի վրա իսկույն աստվածային դեմքի արտատպությունն երևաց: [Քրիստոսը] սրբիչը թողեց Թովմային և հրամայեց, որ իր երկինք համբառնալուց հետո Թադևոսի¹³ միջոցով Աբգարին ուղարկել այն, կատարելու համար իր նամակում տված խոստումը: Մեր Տիրոջ Հիսուս Քրիստոսի երկինք համբառնալուց հետո Թովման Տիրոջ անձեռագործ պատկերը Թադևոսի միջոցով ուղարկեց Աբգարին:

ԺԲ. Թադևոսը, հասնելով Եդեսիա, նախապես օթևանեց այնտեղի հրեաներից մեկի տանը: Նրա անունը Տոբիաս էր: Քրիստո-

սի աշակերտը ուզեց, որ Արդարը իրեն նախ և առաջ գործով ճանաչի, քան թե խոսքով. նա քաղաքի հիվանդներին լուկ հանուն Քրիստոսի բուժեց: Քրիստոսի համբավը տարածվեց (նման դեպքերում այդպես է լինում, քանզի անհավատալի լուրը բազում տարածողներ է գտնում): Քրիստոսի առաքյալի գալստյան մասին լուրը Աբդարին հասցրեց վերջինիս մեծամեծներից Ամդու անունով մեկը: Աբդարն իսկույն՝ կանխազգաց, որ նա Քրիստոսի նամակում հիշված և իրեն ավետված մարդն է: [Ամդուից] նա հանգամանորեն տեղեկացավ Թադևոսի մասին, կարգադրեց նրան իր մոտ հրավիրել: Տոբիասը¹⁴ եկավ և առաքյալին պատմեց այդ մասին, վերջինս էլ պատասխանելով, որ ինքը լիազորված է [Աբդարի] մոտ գալու, ներկայացավ Աբդարին: Երբ [Թադևոսը] պետք է անձամբ հանդիպեր Աբդարին, պատկերը իր ճակատին՝ նա մտավ վերջինիս մոտ: Աբդարը հեռվից ավելի շուտ նրա դեմքից պսպղացող լույս տեսավ, որ պատկերն էր ցոլացնում, քան թե [առաքյալի] դեմքը: Ուժեղ լույսից զարմացած, նա մոռացավ իր ցավերը, մարմնի երկարամյա թուլությունը. նա իսկույն ելավ մահճակալից և սկսեց վազել: Մարմնի թուլությամբ տառապողն ահա այս կերպ [բուժվեց], Թաբոր լեռան վրա փայլատակած դեմքին ականատես եղողներից տարբեր¹⁵:

ԺԳ. Առաքյալից վերցնելով խնդրո առարկա պատկերը և ականածությամբ հպելով իր գլխին ու շրթներին, դեռ ավելին, իր մարմնի մյուս մասերին այն դեռ չհպած, նա իսկույն զգաց, որ իր մարմնի բոլոր մասերը ապաքինվում են, լավանում, բորոտությունը մաքրվում է և անհետանում. այդ հիվանդության ինչ-որ հետք միայն մնաց ճակատին: Առաքյալից ավելի հանգամանորեն սովորելով ճշմարտության խոսքը, հասու լինելով Քրիստոսի զարմանալի հրաշագործություններին, նրա աստվածային շարժարանքներին, թաղման, ի մեռելոց հարություն առնելու և հերկինս համբառնալու, նա Քրիստոսին ճշմարիտ աստված խոստովանեց: Նա հետաքրքրվեց դիմապատկերը կրող վարշամակով, որովհետև մանրամասն հարցուփորձ անելով իմացել էր, թե առանց նյութեղեն ներկերի է այն պատրաստված: Նա ապշել էր նրա ունեցած զորության վրա, որի շնորհիվ ինքն անակնկալ կերպով մահճակալից վեր էր կացել և առողջացել: Թադևոսը դրա վրա պատմեց նաև [Քրիստոսի] ապրած տազնապի և [նրա] քրտինքից, առանց ներկերի առաջացած պատկերի մասին: Նա հայտնեց նաև Տիրոս

կարգադրությունը՝ նրա [Աբղարի] մոտ գալու, և բոլոր այն մասին, ինչ ասվեց վերևում:

ԺԴ. Երբ Աբգարն զգաց, որ Թաղևոսի՝ իր՝ Աբգարի վրա հանուն Հիսուս Քրիստոսի ձեռքերը դնելով ցավերը չքվում են, թուլացած անդամները կարծես ամրանում, այլանդակությունը վերանում և ամեն ինչ ապաքինվում, ապշած խոստովանեց. «Ճշմարիտ, դու աշակերտն ես աստուծո՝ Հիսուս Քրիստոսի, ով բուժում է առանց դեղերի և դեղաբույսերի: Ես այնքան եմ նրան կապվել սիրով և հավատով, որ եթե չվախենայի հոռմայեցիների պետության մեծ հզորությունից, հոռմայեցիների, ովքեր շեն հանդուրժում, որ իրենց հպատակները միմյանց դեմ զենք ճոճեն, իսկույն զենքով կհարձակվեի Տիրոջը խաչող հրեաների վրա և կնվաճեի նրանց: Այժմ, իմանալով [Քրիստոսի] կամովին շարշարվելու մասին, համոզվեցի, որ եթե նա չուզեր, ապա ապերախտ [հրեաները] չէին հաղթահարի նրան, այդ բանի վրա ես ամենևին չեմ կասկածում: Արդ, ես ուզում եմ արժանանալ սուրբ մկրտության, ամբողջ ընտանիքով ընտանեանալ և նվիրվել Տիրոջ Քրիստոսին»: Տիրոջ աշակերտն արդեն բազում հրաշքներ էր գործել, բոլորին բուժել իրենց ցավերից, այդ թվում և ամենից առաջ իր համբավը Աբղարին բեբողին. նրան նա փրկել էր հողատապից: Արդ, նա Աբղարին մոտեցրեց սուրբ ավազանին, և նրա վրա պետք եղածը կատարելով, նրան, կնոջ ու երեխաներին, ապա և նրա տան բոլոր անդամներին մկրտեց: Աբգարն այդ սրբազան ու մաքրող ջրից դուրս եկավ կատարյալ մաքուր և առողջ. նրա ճակատից իսկույն անհայտացել էր նաև բորոտության մնացած հետքը:

ԺԵ. Դրանից հետո ահա տոպարքեսը պատվեց ու պաշտեց Տիրոջ դիմապատկերը և այլ [սրբությունների] շարքին այն դասեց: Անցյալում Եղեսիայի երևելի քաղաքացիները քաղաքի հասարակական դռան առջև հունական մի աստվածության արձանն էին կանգնեցրել. ով որ ցանկանար քաղաք մտնել, նա պարտավոր էր երկրպագել [արձանը] և սահմանված բարեմաղթություններն հղել, որից հետո միայն ընթանալ քաղաքի փողոցներով ու ճանապարհներով: Արդարը գետին տապալեց այդ [արձանը] և նույն տեղում մեր Տիրոջ Հիսուս Քրիստոսի անձեռագործ պատկերը կանգնեցրեց՝ տախտակի վրա կպցնելով այն և պաճուճելով մինչև օրս երևացող ոսկե զարդերով, որի վրա նա ոսկե տառե-

րով դրեց հետևյալը. «Քրիստոս Աստված, քեզ հավատացողը երբեք չի սխալվի»: Նա օրենք սահմանեց, որ այդ դռնով ներս մտնողը հին, անպետք և անօգուտ արձանի փոխարեն, անհրաժեշտ ակնածանքը, երկրպագությունն ու պատիվը Քրիստոսի բազմահրաշ սքանչելագործ պատկերին հղի և դրանից հետո մուտք գործի Եդեսիա քաղաքը: Բարեպաշտ Աբգարի այդ օրենքը պահպանվեց նրա ամբողջ կենդանության ընթացքում, ապա նաև վերջինիս որդու, որ ժառանգեց հոր իշխանությունն ու բարեպաշտությունը: Բայց վերջինիս որդին և [Աբգարի] թոռը թեև ժառանգեց հոր և պապի իշխանությունը, այդուհանդերձ շժառանգեց [նրանց] բարեպաշտությունը: Նա, այսպես ասած, աքացեց բարեպաշտությունը և հանձնվեց դևերին ու կուռքերին: Ուզենալով փոխհատույց լինել դևերին, նա վճիռ արձակեց ոչնչացնել Տիրոջ պատկերը, քանի որ իր պապը ոչնչացրել էր այդ կուռքը: Բայց նենգը իր նպատակին չհասավ, քանզի տեղի եպիսկոպոսը իմացավ այդ մասին, և անհրաժեշտ քայլերին դիմեց: Պատկերի գտնված տեղը կիսաշրջան գլանի ձև ունեւր. [եպիսկոպոսը] պատկերի առջև ապակի դրեց, նրա առջև էլ՝ կղմինդը, ապա ամբողջ մակերեսը կրով ու թրծած աղյուսով հյուսեց ու հարթացրեց: Ամբարիշտի աչքին այլևս չէր երևում իրեն ատելի պատկերը, դրա համար էլ նա հրաժարվեց իր ծրագրից: Իմ կարծիքով եպիսկոպոսը պատկերի առջև կղմինդը դրեց, որպեսզի շինարարության բորբոսը և կրի խոնավությունը պատկերի մեջ չնեւրծովի և ժամանակի ընթացքում չվնասի այն:

ԺԶ. Անցավ բաղում ժամանակ, մարդիկ մոռացել էին սուրբ պատկերի և՛ կանգնեցման, և՛ թաքցնելու մասին: Պարսից արքա Խոսրովը¹⁶ գրավելով Ասիայի քաղաքները հասավ Եդեսիա. պաշարեց այն, գործի դրեց քաղաքավեր ամեն տեսակի մեքենաներ և ամեն ջանք թափեց քաղաքի վրա նետերի տարափ թափելու, պարիսպները խախտելու և դարպասները խորտակելու համար: Այդպիսի վտանգի ենթարկված եդեսացիք, ճիշտ է, հնարավոր բոլոր միջոցներով պաշտպանվում էին, բայց նպատակահարմար գտան օգնության դիմել հռոմայեցի զորավարին: Այն ժամանակ հռոմեական զորքերի հրամանատարը Հելիոնն էր, որը սակայն թշնամիների կողմից դժվարին դրության մեջ ընկած, հնարավորություն չունեւր Եդեսիային օգնություն ուղարկել: Նա հուսադրեց նրանց՝ հիշելով Տիրոջ նամակը, նրա մեջ արձանագրված ճշմա-

րիտ վճիռը՝ քաղաքի անառիկ լինելու մասին: Պարսիկները ոչ միայն բացահայտ կերպով գրոհի էին անցել, այլև թաքուն միջոցառումների էլ էին գիմում: Նրանք սկսեցին հեռվից գետնափոր անել, որոշելով նրա միջով մուտք գործել քաղաք: [Պարսիկները] ստորջրյա լողորդների նման հասան պարիսպների հիմքերին, բայց նրանց գոյության մասին պաշարյալներն իմացան հետևյալ կերպ. երբ պարսիկները փորում էին գետինը և հողը դուրս հանում, [քաղաքացիների] բնակարանների [պատից] կախված պղինձները իրար էին գալիս և հնչում: Անել վիճակի մատնված և կատարյալ հուսալքության հասած քաղաքացիները, սրտաճմլիկ ու արտասավալից դիմում են աստծուն: [Քաղաքի] Եպիսկոպոսին (նա Եվլալիոսն էր) գիշերով տեսիլք երևաց՝ փառավոր և արգալից, գերմարդկային մի կին, որը հուշեց իրեն վերցնել Քրիստոսի անձեռակերտ պատկերը և նրանով թափոր կազմած դուրս գալ: Տերը իր հրաշքը ցույց կտա: Եպիսկոպոսը պատասխանեց, թե ամենևին անտեղյակ է այդ մասին, ո՛ւմ մոտ է գտնվում այն: Դրա վրա կնոջ կերպարանքով հանդես եկողն ասաց, թե քաղաքի դռան վրա ահա այս կերպ է թաքնված պատկերը:

ԺԷ. Եպիսկոպոսը, իր տեսիլքի ճշմարտությանը համոզված, առավոտյան թափորով եկավ նշված վայրը, փնտրեց և գտավ ոչ մի փոփոխություն չկրած պատկերը. այդքան երկաթ տարիների ընթացքում պատրույզն անգամ չէր հանգել¹⁷: Բացի այդ, ճրագի առջև դրված կղմինդրի վրա պատկերից արտատպվել էր մի ուրիշ պատկեր, որը մինչև օրս էլ պահվում է Եդեսիայում: Եպիսկոպոսն իր ձեռքն առնելով աստվածամարդ Քրիստոսի պատկերը, սիրտ առած եկավ այն տեղը, որտեղ [գետնափոր] անող պարսիկների [հարվածներից] հնչող պղինձներից՝ նրանց գոյությունը հայտնի էր դարձել: Քաղաքացիներն սկսեցին ներսից փորել և երբ մոտեցան իրենց թշնամիներին, նրանց դեմ պատրաստված կրակի մեջ ճրագից ձեթ կաթեցրին, ապա կրակը գցելով գետնափորում գտնվող պարսիկների վրա, բոլորին ոչնչացրեցին: Այդ վտանգից փրկված, նրանք նույն կերպ վարվեցին պարիսպներից դուրս գտնվող մեքենաների հետ և նույն ձևով մոխիր դարձրին. նրանց մեջ գտնվող բազում թշնամիների ոչնչացրին: Սիրտ առած, նրանք սկսեցին պարիսպների վրայից քարերի տալուսի թափել, որոնց հարվածներից ընկավ և պիղծ զորքի հրամանատարը, նրա հետ նաև շատ ուրիշներ: Բացի այդ, [քաղաքացիների համար] ապա-

վեն դարձած աստվածային պատկերը թշնամիների վրա շուռ տվեց դրսում՝ [քաղաքացիների] գլխին թափելու համար [հակառակորդի կողմից] պատրաստված կրակը, որը գնալով թեժանում էր ձիթենիների և այլ ծառերի անսահման քանակության փայտով: Դա կատարվեց հետևյալ կերպ. Եվլալիոսը [պատկերը] իր ձեռքերի մեջ առած քաղաքի սլարիսպների վրայով էր տանում: Երբ հասավ նշված վայրը, հանկարծակի սաստիկ քամի բարձրացավ և ասածս խարույկի բոցը շուռ տվեց այն բորբոքողների վրա. նա փախուստի մատնեց նրանց և հրո ճարակ դարձրեց, ինչպես անցյալում քաղղեացիներին:

ԺԸ. Մեր պատմածն անհիմն չէ, մեր հորինածն էլ չէ՝ ինչ-որ խաբեության կամ էլ ունկնդիրներին դուր գալու համար. երեք պատրիարքներ՝ այն է Ալեքսանդրիայի Հոբբը, Անտիոքի Քրիստափորը և Երուսաղեմի Բարսեղն¹⁸ են գրել այդ մասին, հաստատել դրա ճշմարտացիությունը և իրենց շարադրանքը սուրբ պատկերներն անարգող Թեոփիլոս¹¹ կայսեր ներկայացրել: Նրանք պատկերների սրբությունն ու ակնածության արժանի լինելն ապացուցող բազում փաստերի թվին ավելացրին և [վարչամակի] մասին պատմությունը: Ցանկացողը թող կարդա [նրանց] այդ մանրամասն նամակը և իմանա այդ մասին: Եթե ոք ուշադիր ծանոթանա նաև Եվագրիոսի եկեղեցական պատմությանը, այնտեղից էլ կիմանա դրա վերաբերյալ, քանի որ խնդրո սոռակա սուրբ պատկերի մասին նա խոսում է շորորոգ գրքում:

ԺԹ. Նա պատմում է, որ խոսրովը, ցանկանալով միանգամայն ապացուցել այդ քաղաքի անառիկության մասին քրիստոնյաների շրջանում տարածված համբավի կեղծ լինելը, ի միջի այլոց կատարեց և հետևյալը. նրա հրամանով՝ առկա զինվորների մեծամթվության պատճառով կարճ ժամանակամիջոցում հսկայական քանակությամբ փայտ կուտակվեց. դրանցով նա երկու շարք պատ կազմեց և քաղաքը շրջապատեց: Այնուհետև այդ փայտերի երկու շարքերի արանքում հող լցրեց և Եդեսիայի պարսպի դեմ մի այլ պարիսպ կանգնեցրեց՝ քաղաքի պարսպից ավելի բարձր: Այդպիսով նա շատ ավելի նպաստավոր դիրքից նետեր պիտի արձակեր քաղաքի պաշտպանների վրա: Եդեսացիք տեսնելով պարսպի դիմաց բարձրացվող լեռը, համոզված էին, որ թշնամիները քաղաքի վրա կհարձակվեն կարծես ուղիղ գետնի վրայով:

Թեև նրանք անել վիճակում էին, բայց և այնպես հնարավորին շափ հակամիջոցների դիմեցին. նրանք նոր կանգնեցված պարսպի առաջից գետնափոր արեցին, նպատակ ունենալով հողի առջևում գտնվող փայտամածր կրակի տալ, ապա նրա [միջև եղած] հողը գետնափորի միջով դուրս հանել, համոզված լինելով, որ այդ ճանապարհով ցնորական պարիսպն իսկույն կավերվի, փուլ կգա: Գետնափորի աշխատանքն հաջողությամբ առաջ էր գնում, բայց նրանց չէր հաջողվում փայտերը կրակի տալ. նրանց արանքում թափված հողը, ապա և նրանց խոնավությունը հնարավորություն չէր տալիս կրակին առանց որևէ նոր միջոցի բռնկվելու: Ահա դրա վրա նրանք սուրբ պատկերը նորակերտ գետնափորը մտցրին. նրանով ջուր օրհնեցին, որը ցանելով փայտերի վրա կրակը բռնկեցրին: Զուրը, այդ բանը գործողների հավատքից աստվածային զորություն ձեռք բերելով, կրակի մեջ կարծես յուղի վերածվեց, բոցը թեժացրեց և հանդիպածը ոչնչացրեց: Պարսից արքան, քաղաքին տիրանալու հույսը կտրած, ապա և իմանալով, թե ով է հասել [քաղաքացիների] օղնության, դիմեց բանակցությունների և հաշտություն կնքելով, վերադարձավ իր երկիրը:

Ի. Բայց [պարսից արքան] շատ շանցած ինքն էլ արժանացավ իր թշնամիների համար բարեգործ, իսկ իր համար ավերիչ դարձած այդ սրբազան պատկերի բարերարությանը: Իր դուստրը դիվահար և խելակորույս, դեհից դրդված անվերջ աղաղակում էր, թե «Մինչև Եդեսիայից չբերվի անձեռագործ պատկերը իմ մեջ բնակություն հաստատած [դևը] դուրս չի գա»: Արքան, լսելով դա, հիշեց պաշարման ժամանակ տեղի ունեցած դեպքերը, (նրանից չէր վրիպել եդեսացիների տարօրինակ, անակնկալ կերպով ձեռք բերած հզորությունն ու քաջությունը): Նա իսկույն նամակ գրեց քաղաքի մեծին, մետրոպոլիտ Եվլալիոսին և քաղաքի համայնքին, խնդրելով շտապ իրեն ուղարկել աստվածային ամենազոր պատկերը, ավելացնելով և այն [խնդրելու] պատճառը, այն է, դստեր դժբախտությունը: Նա ամեն կերպ խնդրում էր այն, աղերսում շնորհներ իր խնդիրը: [Եդեսիայի քաղաքացիները] գիտեին, որ չի կարելի պարսիկներին հավատ ընծայել, նրանք կասկածում էին, որ պարսիկն ուղում է շարանենգորեն խլել իրենց հզորությունը: Մտահոգված լինելով չգրկվել իրենց պաշտպանից ու բարերարից, բայց և շուգենալով դրա պատճառով վերացնել խաղաղությունը, օգտաբեր և խոհեմ մի միտք հղացան: Նրանք

հար և նման մի պատկեր արտանկարեցին՝ անձեռագիր նկարից ձեռագիր, հնարավորին շափ [նախատիպարին] նմանեցրին, և այն խնդրողին ուղարկեցին: Պատկերը տանողները հենց որ մուտք գործեցին պարսից սահմանները, դեր աստուծո զորմամբ-արքայի դստեր բերանով գոչեց, թե եկող ուժի պատճառով շուտով դուրս կգա և կփոխի իր բնակութեան վայրը, եթե խնդրված պատկերը ետ վերադարձվի և այն մուտք չգործի ո՛չ արքունիք, ո՛չ էլ պարսից քաղաքը: Այդ առթիվ նա շատ էր խնդրում և աղաչում արքային: Արքան խոստացավ. դրա վրա դեր դուրս եկավ իր դստրից. արքայի աղջիկն առողջացավ: Խոսքովը, կամ ընդառաջ գնալով իրեն խնդրող դևի աղերսանքին, գուցե և իր խոսքի տերը կանգնելով, և կամ էլ իր վատ ու պիղծ արարքների համար եկող ուժի հաշվհարդարից երկյուղած, հրամայեց վերադարձնել պատկերը այն քաղաքը, որտեղից որ ուղարկվել էր: Նա իր կողմից նվերներ էլ պարգևեց [պատկերն] իրեն ուղարկողներին:

ԻԱ. Ահա այսպես եղեսացիների մոտ էր գտնվում այդ թանկագին գանձը, անհատնում հարստութունը, այդ նախատիպ և անգիր պատկերը, որ պաշտվում էր նրանց կողմից և պահպանում իրենց: Բայց որովհետև քաղաքների այս թագուհու²⁰ մեջ ամեն տեղից հավաքվեցին ամենալավ ու գեղեցիկ [իրերը], ապա աստվածային կամքն էր, որ այդ սրբազան պատկերը այլոց հետ միասին այստեղ պահվի: Հռոմայեցիների պետութեան տեր Ռոմանոսը²¹ ջանք էր թափում, որ ինքն արժանանա դրան և հարրստացնի մայրաքաղաքը: Այդ նպատակով նա ստեպ-ստեպ դիմում էր Եղեսիա և խնդրում այն, ինչպես և Տիրոջ ինքնագիր նամակը, խոստանալով դրանց փոխարեն տալ մինչև երկու հարյուր [ռազմագերի] սարակինոս և տասներկու հազար մաքուր արծաթ: Բայց եղեսացիք պատասխանեցին, թե իրենց համար ձեռնտու չէ սեփական քաղաքի պահակն ու պահպանը փոխանակել արծաթով և մահկանացու մարդկանցով:

ԻԲ. Նա նորից խնդրեց նրանց, բայց բազմիցս անգամ մերժում ստացավ: Վերջապես աշխարհի արարչագործութեան վեց հազար շորս հարյուր հիսուն երկրորդ տարին²² Եղեսիայի ամիրան դիմեց կայսեր, պահանջելով ոսկե կնիքով հաստատված վավերագիր այն մասին, որ հռոմայեցիների զորքերը թշնամական նրպատակներով շեն դիմի հետևյալ շորս քաղաքների վրա, այն է

Ռոխայի²³ (բարբարոս լեզվով այդպես է կոչվում Եղեսիան), Խարանի, Սարատի և Սամոսատի, ավարի շեն տա այդ [քաղաքների] արտերը, շեն դերեվարի նրան բնակիչներին: [Պահանջեց] նաև ազատ արձակել և իրեն ուղարկել իր ցեղակից երկու հարյուր սարակինոսներին՝ առաջարկված արժաթով հանդերձ, որոնց դիմաց ինքը խոստանում է տալ խնդրված պատկերը և Քրիստոսի նամակը:

ԻԳ. Կայսրը նման բարիքին արժանանալու համար համաձայնվեց բոլոր պահանջներին և Սամոսատի աստվածասեր եպիսկոպոս Աբրամիոսին, որն այն ժամանակ այստեղ²⁴ էր գտնվում, ուղարկեց ստանալու սուրբ պատկերը և մեր աստված Քրիստոսի նամակը: Ե՛վ ուղարկողին, և՛ պարտականությունը կատարողին մտահոգում էր մի բան, որ հանկարծ իրենց կխաբեն և անձեռագործ ու իսկական պատկերի փոխարեն կտան այն, որ սլարսկական դեպքերի առթիվ արտանկարվեց: [Պատգամավորը] ստուգելու համար պահանջեց, որ իրեն բերեն երկուսն էլ, ապա և նեստորականների եկեղեցում պաշտվողը, որը, ինչպես հայանի է, անցյալում նույնպես նախատիպարից էր արտատպվել: Իսկականն ու իրականը վար դնելով, նա մյուսներն իսկույն ետ վերադարձրեց:

ԻԴ. Բայց դա տեղի ունեցավ հետագայում: Այն ժամանակ Եղեսիայի հավատացյալները խռովություն բարձրացրին, քաղաքում մեծ տակնուվրայություններ եղան. «[քաղաքացիները] չէին ուզում զրկվել իրենց ամենահարգի [իրերից], իրենց պաշտպաններից, մինչև որ սարակինոսների զլխավորը ոմանց համոզելով, ոմանց վրա ճնշում գործադրելով, ոմանց էլ մահապատժի սպանալիքի տակ ստիպեց տալ այն: Երբ պատկերը և Քրիստոսի նամակը պետք էր քաղաքից դուրս բերվեին, հանկարծակի ինչ-ինչ պատճառով կամ նախախնամությամբ որոտ ու փայլակներ, տեղատարափ անձրև թափվեցին: Ովքեր որ չէին ուզում այդ [սրբությունները] տալ, նորից ոտքի ելան. նրանք պնդում էին, որ [բնությունն այդ երեւոյթները] վկայությունն են այն բանի, որ սրբությունների տեղափոխությունը տեղի է ունենում աստուծո կամքին հակառակ: Բայց սարակինոսների զորավարը, որի ձեռքում էր գտնվում բովանդակ իշխանությունը, որոշեց չզրժել համաձայնությունը, կատարել խոստումը. նա քաղաքից դուրս հանեց ամենա-

հարդի պատկերը ու Քրիստոսի ձեռքով դրված նամակը և այստեղ էր բերում:

ԻԾ. Այդ սրբությունները բերողները ճամփա կտրելով, հասան Եփրատ, երբ եղեսացիք նորից, նախկինից ոչ պակաս աղմուկ բարձրացրին. նրանք ասում էին, որ մինչև աստվածուստ որևէ հրաշք չկատարվի, իրենց պաշտպաններին չեն տա: Դրա վրա ահա այդ անհավատներին և փորձողներին հրաշք է ցույց տրվում: Աստվածային պատկերը և նամակը տանող եպիսկոպոսները, երբ խոռվարարները դեռ հուզման մեջ էին, մտան Ասորիքի ափին կանգնած նավը, որի վրա պետք է կտրեին անցնեին Եփրատ գետը: Հանկարծակի, առանց թիավարների, առանց նավարի միջամտության, լուկ աստուծո կամքով, նավը լողաց անցավ դիմացի ափը: Դա բոլոր ներկաներին և ականատեսներին ապշեցրեց և զարմացրեց, համոզեց կամովին թույլ տան գնալու:

ԻԶ. [Սրբությունները] տանող սպասավորները, այն է Սամոսատի և Եղեսիայի եպիսկոպոսը, նրա ավագ երեցը, նաև ամենաբարեպաշտ քրիստոնյաներ և ամիրայի սպասավորը, որին մականվանում էին Հոռմից²⁵, հասնում են Սամոսատ: Մի քանի օր մնալով այնտեղ, որոնց ընթացքում բազում հրաշքներ կատարվեցին, նրանք ճամփա ընկան: Ճանապարհին սրբազան պատկերը և Քրիստոսի նամակը անթիվ հրաշքներ էին գործում. կույրերը անակնկալ կերպով տեսնում էին, կազերն առողջանում, երկար ժամանակ անկողնին գամված մարդիկ ապաքինվում, չորացած ձեռքեր ունեցողները բուժվում: Մի խոսքով ամեն մի հիվանդություն և ցավ փախուստի էին դիմում. ապաքինվողները փառավորում էին աստծուն և փառաբանում նրա հրաշքները:

ԻԷ. Երկար ճանապարհ կտրելով, նրանք հասնում են Օպտիմատոն²⁶ բանակաթեմում գտնվող սուրբ Աստվածածնի վանքը, որը Եվսեբիոսի է կոչվում: Ահա այս վանքի տաճարում ականածությանմբ ամփոփվում է հրաշագործ պատկերի տուփը: Մաքուր սրբտով այստեղ դիմած բազում մարդիկ իրենց ցավերից ապաքինվեցին: Այստեղ եկավ և մի դիվահար, որին շար ոգին օգտագործում էր որպես գործիք և այդ դիվահարի բերանով գովաբանում պատկերն ու նամակը և Տիրոջ դիմելով ասում. «Գիտե՞նք ով ես դու, սուրբն Իսրայելի»: Ի վերջո նա կարծես մարգարեանալով,

ասաց. «Ըմբռնի՛ր, ո՛վ Կոստանդնուպոլիս, փառք ու բերկրություն, և դո՛ւ Կոստանդին Միրանածին թագավորությունը քո»: Այդ խոսքերն ասվելուց հետո մարդը բուժվեց և ազատվեց դևի ազդեցությունից: Այս խոսքերի բազում վկաները կան: Այդ բանին ականջալուր եզան և դրա վկաները այդ ցանկալի [սրբությունները] դիմավորելու եկած՝ կայսեր ուղարկած ավագ ծերակուտականները, նրանց միացած բազմաթիվ նիզակակիրներ, ապա մագիստրոսներ և պատրիկներ, ավելի ցածր աստիճանավորներ: Երբ [դևի] կանխագուշակությունները շուտով իրականություն դարձան, բոլորն ապշած մնացին, թե ո՞րտեղից դևը կանխավ գիտեր այդ մասին: Մարդիկ հավատացած են, որ դևերն ի բնե [կանխագիտության] շնորհքով չեն օժտված, քանի որ նրանք աստվածային փառքից դուրս են սայթաքած և լույսի փոխարեն խավար դարձած: Հայտնի է, որ աստվածային զորությունը հնում կանխագուշակելու գործում օգտագործում էր Բաղամի ծառայությունները ապա բազմիցս և այլևայլ, այդ բանի համար անարժան մարդկանց, բայց բոլոր դեպքերում իմաստուն և խոհեմ նախախնամությամբ: Ահա տվյալ դեպքում ևս սուրբ պատկերի մեջ եղած զորությունը դևին օգտագործեց և փոքր անց տեղի ունենալիքը կանխագուշակեց²⁷: Ավելորդ չէ հիշել այդ, ի միջի այլոց տեղի ունեցածի մասին: Անցնենք պատմության շարունակությունը:

ԻԸ. Երբ օգոստոս ամսի տասնհինգին վախերնայի²⁸ Աստվածածնի ամենասուրբ տաճարում կայսրերը սովորության համաձայն նշում էին միշտ կույս Աստվածամոր ննջման տոնը, այդ սրբությունների սպասավորները տեղ հասան. նշված սուրբ տաճարի վերնատան աղոթարանում ամփոփվեցին պատկերն ու նամակը բովանդակող տուփը: Կայսրերը, ժամանելով ակնածությամբ երկրպագեցին և համբուրեցին այն զրսից: Այնուհետև փառք ու պատվով, բազում ջահեր վառած տուփը տարան կայսերական տրիբերան²⁹, որով գնացին պալատ. տուփը նրանք ամփոփեցին այնտեղի՝ Փարոս կոչված տաճարում (այդպես է կոչվում հավանաբար այն պատճառով, որ ինչպես պայծառ զգեստ շատ է պաճուճված): Հաջորդ օրը, այն է ամսի տասնվեցին, հարդանքով ու ակնածությամբ նորից երկրպագեցին այն. այնուհետև հողևորականները և երիտասարդ կայսրերը³⁰ (ծերունի տանտերը³¹ հիվանդության պատճառով [տանը] մնաց), սաղմոսերգություն

ու տաղերգությամբ, առատ լուսավորությամբ, գնացին քարափ, նորից մտան կայսերական տրիերան, գրեթե ամբողջ քաղաքի ափով թիավարեցին, որպեսզի [սրբությունները] այգ կերպ փրկեն քաղաքը՝ իրենց՝ ծովով ընթանալիս, և խարիսխ գցեցին քաղաքի արևմտյան պարսպի գրսի կողմում: Այնտեղ նրանք նավից իջան և ոտքով՝ և՛ կայսրերը, և՛ բոլոր ծերակուտականները, ապա պատրիարքը եկեղեցու համայն կազմով, անհրաժեշտ փառք ու պատվով առաջ էին տանում սրբությունները բովանդակող սպասքը որպես ինչ-որ նոր տապանակ, ավելի ճիշտ՝ նրանից էլ ավելի [արժեքավոր]: Պարսպի դրսից նրանք հասան Ոսկե դուռը³², այնտեղից մտան քաղաք: Բարձրաբարբառ սաղմոսերգությամբ, տաղերգությամբ ու շարականներով, անթիվ ջահերի լույսի տակ, համաժողովրդական թափորով ընթացքը շարունակեցին քաղաքի միջով, համոզված լինելով, որ այդպիսով քաղաքն արժանանում է օրհնության, անչափ հզորանում է այն, որ դարեր շարունակ նա անվնաս ու անառիկ կպահպանվի: Անգործ ամբոխը փութաց ականատես լինելու. ժողովուրդը կոհակների նման ամեն կողմից շարժվում էր և հոսում. անդամալույծ մի մարդ, որ երկար ժամանակ հիվանդությամբ էր տառապում, իր ծառաներին հենված վեր ելավ տեսնելու համար անցնող աստվածային պատկերը: Տեսնելու հետ մեկտեղ նա զարմանալի կերպով առողջացավ, իր ոտքերը կայունացած զգաց. նա վազեց, կաթոգին համբուրեց սուրբ պատկերի տուփը, փառավորեց Աստծուն՝ իր անձի հետ կատարված հրաշքը պատմելով: Բոլոր ներկաները այդ բանին ականատես եղած և նրա խոսքերին ականջալուր, փառավորեցին բոլորի Աստծուն, միշտ հրաշքներ ու սքանչելիքներ գործողին:

ԻԹ. Անհնարին է նկարագրել, թե աստվածային պատկերի և հարգո նամակի քաղաքի միջով տարվելու ժամանակ ինչքան ուրախության արցունք թափվեց, ինչպես մարդիկ աղաչեցին Տիրոջ իրենց միջնորդը լինել, ինչքան գոհանամ ասացին. անսովոր երևույթներին լավ է ականատես լինել, քան թե ականջալուր, քանզի նրանց համբավը սովորաբար ավելի ուշ է տեղ հասնում: Թափորի կազմակերպիչները հասան Ավգուստոնի³³ առջև գտնվող հրապարակը և պողոտայից մի փոքր ձախ թեքվելով, հասան Աստվածային իմաստության³⁴ անվանը նվիրված տաճարը և աղոթարանի ադիտոնում³⁵ ամփոփեցին պատվական պատկերն ու նամակը:

Լ. Այդտեղ եկեղեցու ողջ կազմը երկրպագեց, պետք եղած պատիվը ցուցաբերեց, որից հետո թափորի կազմակերպիչները սուրբ բեռան հետ միասին նորից դուրս եկան և ուղղվեցին դեպի կայսերական պալատը. նրանք խրիստորիկլինի³⁶, որտեղ սովորաբար տեղի են ունենում ամենակարևոր ընդունելութունները, կայսերական գահի վրա ամփոփեցին աստվածային պատկերը: Այդպիսով արքայական գահը սրբազործվեց, այդ [գահի] վրա բազմող ճշմարիտ հավատացյալներին առատորեն փոխանցվեց արդարութուն ու բարութուն: Ընդունված կարգի համաձայն [Աստծուն] երկար պաղատելուց հետո, այնտեղից նորից վերցվեց աստվածային պատկերը և ամփոփվեց վերոհիշյալ Փարոսի տաճարում՝ նրա արևելյան կողմի աջ մասում՝ ի փառս հավատացյալների, ի պահպանումն կայսերաց, ի անվտանգութուն ամենայն քաղաքի և քրիստոնյաների պետության:

ԼԱ. Ո՛վ աստվածային նմանութուն՝ Հոր հար և նման նմանության: Ո՛վ կերպար՝ Հայրական ինքնության կերպարի: Ո՛վ դու Քրիստոսի սրբազան և անգին դրոշմ, մեր աստուծո նախատիպ գեղեցկութուն (ես, հավատացյալս, դիմում եմ քեզ որպես կենդանի էակի), դու միշտ փրկիր և պահպանիր մեր բարեպաշտ և բարի կայսեր, քո վերադարձը փառավոր կերպով նշողին, որին ներկայությամբ քո բարձրացրիր հայրական և պապենական գահին: Պահպանի՛ր նրա գավակին³⁷, ի հարատևումն տոհմի և ի հաստատութուն գայիսոնի: Պետությանը խաղաղութուն պարգևիր, քաղաքների այս թագուհուն անառիկ պահիր: Թո՛ւյլ տուր մեզ, քո նախատիպին՝ մեր աստված Քրիստոսին հաճոյացողներիս ընդունվել նրա երկնային թագավորությանը, մեզ, ովքեր փառավորում ենք և գովերգում նրան, քանզի նրա՛ն է վայել փառքը և երկրպագութունը՝ հավիտյանս հավիտենից: Ամեն:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ց

A P P E N D I X

«ՎԱՍԻԼԻԿԱՆԵՐԻ» 56-ՐԴ ԳՐՔԻ, 8-ՐԴ ՏԻՏՂՈՍԻ § 11-Ը
 «ՀԱՅԿԱԿԱՆ» ՀԱՐԿԵՐԻ ԳԱՆՁՄԱՆ ՄԱՍԻՆ՝

«Անսուտասիռս կայսրը պրետորյան էպարքոս Անթեմիոսին

...Պետական բոլոր հարկերը պետք է գանձվեն երեք նվագով, այդ թվում և հայկական կոշվածները, այն է հունվարին, մայիսին և տարեվերջին², ընդ որում հարկերի նվազների շահերը բաժանվում են երեք հավասար մասերի. հարկատուների նկատմամբ իրավունք չկա որևէ նորամուծություն կատարելու: Բայց քանի որ մինչև օրս հայկական հարկերը³ երկու նվագով էին գանձվում, ապա հարկատուները իրենց հաշեցողությամբ եթե նախընտրում են հին կարգը պահպանել, թող կես առ կես երկու նվագով վճարեն, ընդ որում երկրորդ նվագը պետք է վճարեն հաջորդ տարվա սեպտեմբեր ամսին: Իսկ եթե կամենում են հայկական հարկերը երեք նվագով վճարել, [երրորդ նվագը] թող հաջորդ տարվա սեպտեմբեր ամսին տան՝ հետաձգման կարգով»:

«ՎԱՍԻԼԻԿԱՆԵՐԻ ՄԵԾ ՍԻՆՈՊՍԻՍԸ»՝
 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ ԳԱՆՁՎԵԼԻՔ ՀԱՐԿԵՐԻ ՉԱՓԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՍԿԻՉՔԸ Ձ

Ա

Հորիաւրների մասին, որ հյուսիսդեկտեմբեր էլ են կոշվում⁵.
 Ինչպես և հացի շտեմարանների և այնտեղ ամբարված
 մթերքների մասին

1. (Ընթերցի՛ր «Վասիլիկաների» 56-րդ գրքի, 9-րդ տիտղոսի, առաջին, երկրորդ և երրորդ գլուխները, ինչպես և 11-րդ տիտղոսի):

ղոսի յոթերորդ գլուխը⁶): Օրենքը կարգադրում է, որ կշռաքարերը լինեն պղնձե կամ քարե, որպեսզի յուրաքանչյուր հարկատու վճարի ճշգրիտ շափով: Հյուպոդեկտները թող վերցնեն ցորենի հիսուներորդ մասը, գարու՝ քառասուներորդ մասը, գինու և ճարպի՝ քսաներորդ մասը: Իսկ Հայաստանի հյուպոդեկտները՝ թող վերցնեն գարու և ցորենի քառասուներորդ մասը, իսկ գինու և ճարպի՝ տասնհինգերորդ մասը:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ Գ

**«ՎԱՍԻԼԻԿԱՆԵՐԻ» ՓՈՔՐ ՍԻՆՈՊՍԻՍԸ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ
ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՄ ԱՊՐՈՂ ՀԱՅԵՐԻ
ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ՝**

«Հայերը պարտավոր են ամեն ինչում հետևել հոռմայեցիների օրենքներին՝ Դրա տակ ենթադրվում է, որ նրանք հետևում են [բացի աշխարհիկ օրենքներից], նաև դավանաբանական [սահմանումներին]: Եթե չեն ուզում, ապա եկեղեցական հարցերում թող գործեն իրենց ազգային կարգի համաձայն, իսկ այս օրենքը թող տարածվի նրանց քաղաքացիական դրության վրա միայն»:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ Դ

**«ՏԵՐ ՆԻԿԵՓՈՐ ԿԱՅՄԵՐ [ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]
ՄԱՍՆԱԿԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄ՝ [ՄՂԵԼՈՒ] ՄԱՍԻՆ՝¹⁰»**

Ն Ե Բ ա ծ ու թ յ ու ն

Մենք ցանկանում ենք հաղորդել մասնակի պատերազմ մղելու եղանակը. թեև ներկայումս դրա, այդ եղանակի, անհրաժեշտությունը արևելյան շրջանների համար չի դացավում (Քրիստոսը, մեր ճշմարիտ աստվածը, Իսմայելի որդիների¹¹ մեր դեմ ուղղած ուժն ու կարողությունը շատ է թուլացրել և նրանց արշավանքները սանձել): Մենք ցանկացանք այն գրավոր ներկայացնել, որպեսզի ժամանակը մոռացության չտա այն, որպեսզի [ապագա սերունդները] տեղյակ լինեն նրա օգտակարություն մասին և երբ

ապագայում քրիստոնյաներին այն պետք գա, և՛ նրան դիմողները, և՛ ողջ ժողովուրդը պատրաստի լավ օգփական ունենան: Մենք այդ [եղանակի] մասին գիտենք ոչ միայն լուսծից: Մենք փորձով էլ ենք դրան ճանաչել, նախ աշակերտելով նրանց, ովքեր, այսպես ասած, հորինեցին այդ եղանակը, ապա նաև անձամբ օգտագործելով այն՝ մեր ուժերի ներածի չափով փորձառություն ձեռք բերելով: Այդ եղանակի օգտակարությունն այն է, որ դրան դիմողները փոքրաթիվ մարտիկներով հսկայական և արժանահիշատակ մեծագործություններ կատարեցին: Այն, ինչ ի վիճակի չեղավ գլուխ բերել հոռմայեցիների ողջ բանակը, (խոսքը կիլիկեցիների և իսամբդայի¹² հզորության գագաթնակետի ժամանակի մասին է), հաճախ ամենահմուտ զորավարներից մեկը, թշնամիների դեմ խոհեմություն և փորձառություն հանդես բերելով, խելացիորեն տնօրինելով գործերը և դիմելով ռազմավարական արվեստի օգնության, լոկ իր բանակաթեմի զորքով գլուխ բերեց: Այդ բանն ընդգծելով մենք չենք ուզում ասել, որ փոքրաբանակ [զորքը] ավելի մարտունակ է, քան մեծաբանակը, ոչ էլ այն, թե մենք ռազմավարական արվեստի մյուս բոլոր եղանակներից այս մեկն ենք ամենից բարձր դասում, այլ [սոսկ այն], որ այդ եղանակը ամենահմուտ զորավարների ձեռքում լավագույն օգնականը դարձավ: [Ուզում ենք ասել], որ այն դեպքում, երբ հնարավորություն չկա թշնամիներին ընդդիմակայել ճակատ առ ճակատ, այդ եղանակին դիմելով կարելի է իրենց էլ, իրենց ենթակա շրջաններն էլ անվնաս պահել: Ինչքան գիտեմ, այդ [եղանակը], որ միանգամայն մոռացության էր տրվել, կատարելապես կյանքի կոչեց և բարեփոխեց երանելի կեսար Վարդասը¹³: (Ես չեմ ուզում այստեղ մեկ առ մեկ թվել հին զորավարներին, այլ կանգ եմ առնում միայն բոլորին հայտնի, կամ մեր ժամանակներում ապրածների վրա): Նա Տարսոնին¹⁴ հարևան բանակաթեմերի զորավար լինելով, ինչպես նաև Կապադովկիայի և Անատոլիկոնի, բազում վերքեր հասցրեց տարսոնցիների և կիլիկեցիների զորքերին և նրանց դեմ մեծամեծ հաղթանակներ տարավ: Ահա նրանից սովորելով այդ եղանակը, որոշ փորձ էլ մե՛նք ձեռք բերեցինք: Պատրիկ Կոստանդինը ևս, մականունը Մելեինոս¹⁵, որ երկար տարիներ Կապադովկիայի զորավար էր, [այդ եղանակի] օգնությամբ բազում սխրագործություններ կատարեց: Նրանց թվում և Նիկևիորը¹⁶, երանելի կայսրը, որ հմտորեն օգտվեց այդ [եղանակից]: Ո՛ր [բանակաթեմի] զորավար էլ նա շնչանակվեց, դիմելով այդ

[եղանակին] գովելի բազում մեծագործություններ կատարեց, այսպես ասած բյուրավոր անգամ թշնամիներին փախուստի մատնեց, ջարդեց նրանց մեծամեծ զորաբանակները: Նրա սխրագործությունները, որ շատ շատ էին և հանրահայտ, երբ նա դեռ զորավար էր, գրի շանվեցին մեկ առ մեկ, այդ բանը մարդկանց համար տաղտկալի համարվելու պատճառով, բայց նա սովորած այդ դյուրին եղանակը գրավոր ներկայացրեց՝ հասարակաց օգտի համար, [նշելով], թե ինչպե՞ս պետք է օգտվել նրանից: Նա ինձ հանձնարարեց¹⁷, ինչքան հնարավոր է ճշգրիտ կերպով այդ մասին գրել և հաղորդել սերունդներին, ոչ միայն այն, ինչ վերաբերում է Արևելքին, ապա ե Արևմուտքի համար օգտաբեր դարձածը, որովհետև այնտեղ մենք բազում ռազմավարական հաջողություններ ենք ձեռք բերել, և մեր կարողության չափ՝ փորձառություն: [Արևմուտքի] մասին ավելի հանգամանորեն մի այլ տեղում կասվի: Մեր նպատակը այստեղ մյուսի՝ [Արևելքի] վրա կանգ առնելն է: Ահա նրա պատգամը պահպանելով, աջակցությամբ աստուծո շնորհքի, որ ամեն մի բարի գործին նեցուկ է կանգնում, այսպես եմ սկսում շարադրանքը:

Գ Լ ու խ Ա. Վիգլաների¹⁸ մասին. և այն մասին, թե նրանք իրարից ինչքան հեռավորության վրա պետք է գտնվեն

Նրանք, ովքեր ստանձնում են մեծ և սահմանամերձ բանակաթեմերի հոգացողությունը, ովքեր իրենց իրավասության տակ ունեն կլեյսուրներ, պետք է ամեն միջոցով և պատրաստակամությամբ, աշալքջորեն հոգ ու ջանք թափեն, աշխատեն, որպեսզի հոմեական շրջանները թշնամիների հարձակումներից անվնաս և անվտանգ պահեն՝ ճանապարհներին ամենայն ուշադրությամբ հսկող հաղթանդամ և հմուտ վիզլատորներ¹⁹ նշանակելով: Եթե կան թշնամիների երկիրը սահմանազատող բարձրաբերձ և դժվարանցանելի լեռներ, ապա պետք է վիզլաները նրանց վրա տեղադրել: Վիզլատորների կայանները պետք է գտնվեն իրարից երեք կամ չորս մղոն հեռավորության վրա: Երբ նրանք նկատեն թշնամիների ներխուժում, պետք է փութանալի դիմեն մյուս կայանը և իրենց տեսածը հայտնեն, նրանք էլ իրենց հերթին պետք է շատ շտապ կարգով դիմեն մյուս կայանը: Ահա այսպես հաջորդականությամբ պետք է իմաց տալ հարթավայրում գտնվող հեծելազորային կայաններին, որոնք տեղեկացնում են զորավարին այլաղ-

գինների հարձակման մասին: [Վիզլատորները] ճանապարհների վրա են հսկում տասնհինգ օր, իրենց հետ բերելով այդքան օրվա անհրաժեշտ պարեն: Ապա գալիս են նրանք, ովքեր պետք է առաջիններին փոխարինեն, որոնց արխոնտները պետք է հմտությամբ հավաքագրեն և նախապատրաստեն, ուղարկեն խստորեն սահմանված քանակի համաձայն և ոչ պակաս, չպետք է թույլ տալ, որ նրանք տանր մնան՝ շարաշահության նպատակով: Վիզլատորների պարտականությունն է իմանալ, թե թշնամիների դեմ որտե՞ղ է հարմար ամրություններ կառուցել, որտե՞ղ կա մշտական ջուր կամ հարթ տեղանք: Ուրիշները պետք է իմանան, թե որտե՞ղ է ճանապարհը նեղանում, ուրիշները, թե որտե՞ղ կա դժվարանցանելի գետ: Եթե այդ բոլորի վրա նրանք լավ հսկեն, ապա թշնամիները չեն կարողանա թաքուն կերպով ներխուժել: Ապա պետք է [վիզլատորներին] վերահսկող վստահելի և փորձառու մարդկանց ուղարկել [ստուգելու], արդյո՞ք լավ և աշխրջությամբ պահպանում են իրենց կայանները, թե ո՛չ: [Փոխարինվելու] դեպքում վիզլատորները պետք է բոլորը հեռանան, ինչքան որ հաստատվել էին, և ոչ պակաս: Նրանք պետք չէ լքեն իրենց կայանները, որտեղ որ հաստատվել են ճանապարհներին հսկելու և պահպանելու համար: Նրանք իրենց կայաններում պետք չէ [որոշված] ժամանակից ավելի մնան, այլ պետք է որ [անընդհատ] փոխեն իրենց տեղերը, ուրիշ տեղ գնան, որովհետև եթե երկար ժամանակ նույն վայրում մնան, կնկատվեն թշնամիների կողմից և հեշտությամբ նրանց ձեռքը կընկնեն:

Գ Լ ո լ խ Բ. Կամինովիզլիաների²⁰ և հետախույզների մասին

Կամինովիզլատորները անհրաժեշտ են և օգտամատույց: Զորավարը պետք է շատ մեծ ուշադրություն բեռնի նրանց վրա և կամինովիզլիաները հաստատի կարևոր տեղերում, որպեսզի երբ թշնամիների տեղաշարժում լինի, վիզլատորները կամինովիզլիաների միջոցով այդ մասին իմանան, որով և ինքը՝ զորավարը նախօրոք տեղյակ կլինի թշնամիների հարձակման մասին, ապա և այն, թե նրանք ո՞ր ճանապարհով են որոշել շարժվելու: [Կամինովիզլատորները] և էքսպիլատորները²¹ գյուղերի [բնակչությանը] այդ մասին տեղյակ պահելով, վերջինիս հնարավորություն են տալիս իր անասուններով հանդերձ ապաստանելու ամրություններում: Ա Ր մ են ի ա կ ա ն բանակաթեմերի սահմանամերձ

վայրերում, հայերի վիզլաններում, պետք է պահպանել դեռ հնուց հաստատված կարգը, քանի որ հայերը վիզլատորների պարտականությունները վատ են կատարում և անհուսալի: Այն է, պետք է ընտրել և հավաքագրել բանիմաց մարդկանց, նրանց տալ ամսական ռոճիկ՝ զինվորներին հասանելիքից, որի դիմաց վերջիններս պարտավոր էին վիզլաններում ծառայել: Նրանց պետք է ամեն ամիս տալ նաև սահմանված ուտեստը: [Կամինովի դիպլոմատներին] անհրաժեշտ է ամիսը մեկ փոխել և նրանց միջոցով ապահովաբար հսկել թշնամիների ներխուժման ճանապարհները: Բայց քանի որ նրանք ռոճիկ և ուտեստ ստանալով հանդերձ, լինելով հայեր, վատ են կատարում վիզլատորների պարտականությունները, պետք է [թշնամու] զորքերի տեղաշարժումների մասին իմանալ այնտեղ ուղարկվող հետախույզներից: Պետք է քաջարի տրապեզիտներ²² ընտրել, որոնց հայերը տասիևարիոս²³ են անվանում, և ցուցակագրել, նրանց վրա ղեկավար նշանակել այնպիսի մարդկանց, ովքեր աչքի են ընկնում իրենց արիությանը, ճանապարհների և Ասորիքի շրջանների քաջատեղյակությանը: Նրանց պետք է անընդհատ թշնամու երկիրը ուղարկել, որպեսզի քայքայիչ և վնասարարական գործունեություն ծավալեն, եթե ադբանն իրենց հաջողվի, ապա պետք է նաև թշնամիներից ոմանց բռնեն և զորավարի մոտ բերեն, որպեսզի վերջինս նրանց միջոցով իմանա թշնամիների տեղաշարժումների և ծրագրերի մասին:

Գ լ ու խ է. [Թշնամու] զորքի համակենտրոնացման և տեղաշարժման մասին, առևտրականների մուտքը թուլլատրելու և հետախուզելու մասին

[Թշնամու] մեծ զորքերի համակենտրոնացումը սովորաբար տեղի է ունենում օգոստոս ամսին, այն ժամանակ, երբ Եգիպտոսից, Պաղեստինից, Փյունիկից և Կյուլե Ասորիքից բազմությունները բարձրանում են Կիլիկիա, Անտիոքի շրջանները, Հալեպ և իրենց հետ վերցնելով արաբներին, սեպտեմբեր ամսին ներխուժում են հռոմայեցիների երկիրը: [Զորավարը], լսելով թշնամիների մեծ զորքի նախապատրաստությունների, տեղաշարժման և համակենտրոնացման մասին, պետք է տրապեզիտներին, այն է, տասիևակիաները ավելի հաճախակի ուղարկի, ինչպես նաև հմուտ և վստահելի բաղում հետախույզների: Պետք է նաև առևտրականների մուտքը թուլլատրել, մեր սահմաններին մոտ գտնվող բեր-

դերի ամիրաններին բարեկամություն ձևացնել, նրանց նամակ գրել և նրանց մոտ նվերներով մարդկանց ուղարկել: Այսպիսի բազմատեսակ աղբյուրներից հնարավոր կլինի ձշգրիտ իմանալ թշնամիների նպատակների և ծրագրերի մասին, իմանալ համակենտրոնացվող զորքերի (ձիավոր թե հետևակ) քանակի մասին, նրանց հրամանատարների մասին, և թե ո՞ր շրջաններն են որոշել ներխուժել: [Զորավարը] տեղեկանալով [թշնամու] բանակի չամփա ընկնելու մասին, նրա Ռոմանիա²⁴ ներխուժելու ճանապարհի մասին, հավաքում է բոլոր զորքերը և ուղարկում սահմանները: Նա շատ փորձառու մի սուլթանարխի, կամ էլ բարձրաստիճան և հեղինակավոր հրամանատարներից որևէ մեկին ընտիր հեծյալներով ուղարկում է ընդգիմակայելու թշնամիներին, նախքան վերջիններս ներխուժեն մեր շրջանները: Նրանք պետք է հետապնդեն, հետևեն թշնամիներին և նրանց շարժումների մասին զորավարին տեղյակ պահեն:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ Ե

ՆԻԿԵՓՈՐ ԿԱՅՍԵՐ ՆՈՎԵԼԼԱՆ

ՀԱՅ ԶԻՆՎՈՐՆԵՐԻ ՀՈՂԵՐԻ ԵՎ ՄԱՐԳԱՍՊԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐՍՔԵՐՅԱԼ²⁵

(Հրապարակված 963—969 թթ. միջև)

«[Նիկեփորի] նովելլան հայերի և այլոց.

ինչպես և մարդասպանության զանցանք թույլ տվողների վերաբերյալ»

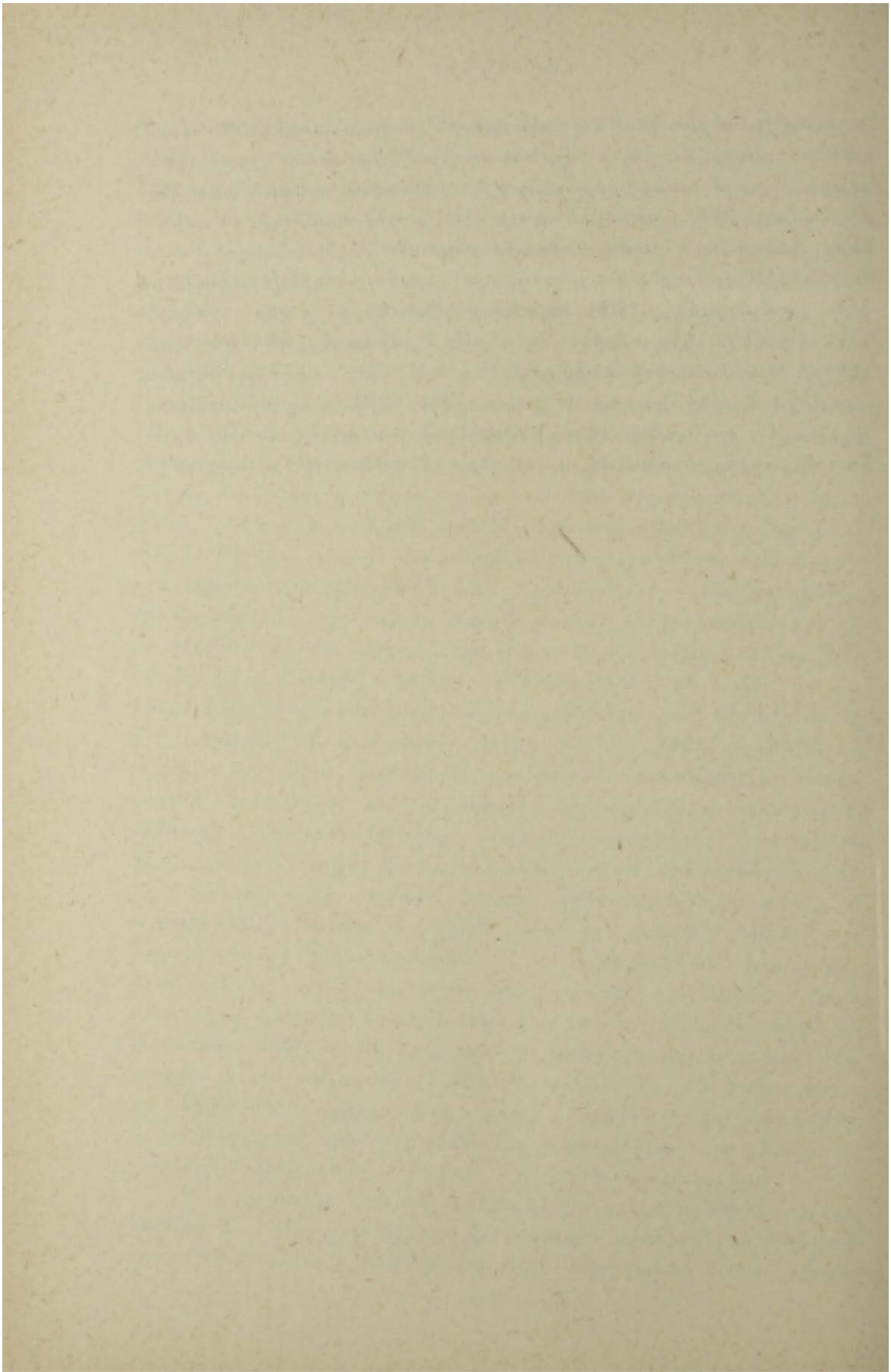
Ա. Եթե հաջ զինվորներից [ստրատիոտներից] ոմանք, ովքեր հեռացել են [իրենց հողերից] և երեք տարի անցկացրել այլ տեղում, և վերադառնալով, իրենց հողերը գտել են ի պահ տրված ուրիշի, որպես պարգև տրված այլ՝ աչքի ընկած զինվորների [ստրատիոտների], բանակաթեմային և տազմատային արխոնտների, սխրանքներ կատարած զորավարների, կամ էլ [վերջապես] ուրիշ ոմանց՝ հանրօգուտ օգտագործման նպատակներով, հրամայում ենք. երեք տարին լրանալուց հետո վերադարձող հաջ զինվորներն իրավունք չունեն պահանջելու և ստանալու այդպիսի հողերը: Որովհետև եթե հաջոց անկայուն (ἄστατος) և անվերջ թափառել սիրող (περιπλανητής) բնավորությունը այսպիսի օրենսդրու-

թյամբ շահնձվի, և նրանք իրավունք ունենան այլ տեղ գնալ ու բնակվել, ապա նորից վերադառնալով, հեշտությամբ տիրել [իրենց] հողերին, ապա ողջ հայութունը կշքանա: Դրա համար պետք է, ինչպես ասվեց, եթե եռամյա ժամկետը լրացել է և հեռացած հայերը չեն վերադարձել, ապա ինչպես ասվեց, նրանց [հողերը] թող ի պահ տրվեն ուրիշներին, որպես մրցանակ՝ սըխրանքներ գործած զինվորներին: [Բայց] եթե այդպիսի հայկական հողերից, ինչպես գրեցիր, տրվել են Հակապեի²⁶ կայսերական վանքին, կամ բաժին են հանվել որևէ կուրատորայի²⁷, կամ էլ տրվել են որևէ մեկին՝ ոչ [նրա] կատարած ինչ-որ հանրագուտ ծառայության համար, այլ պարզապես ծանոթության կարգով, ապա այդ [հողերի] ժառանգորդները ոչ թե եռամյա, այլ և երեսնամյա ժամկետը լրանալուց առաջ էլ եթե վերադառնան, իրավունք ունեն վերստանալու իրենց սեփականությունը: Այդ [հողերը], ինչպես ասվեց, ծանոթությամբ ստացողները, եթե նույնիսկ էպոպոսների լիբելլներ²⁸ կամ խրիստովուլներ ներկայացնեն, հրամայում ենք այդ բոլորը նկատի չառնել: Մենք կամենում ենք, որ զինվորների ժառանգորդները վերստանան իրենց հողերը: Եթե ոմանք [այդ հողերի] դիմաց փոխհատուցում են տվել, ապա զինվորները թող ստանան իրենց պատկանողը, իսկ տվողներն էլ թող դատարանով պահանջեն իրենց տվածը: Եթե [վերջիններս] այդ [հողերի] վրա բարեփոխություններ են կատարել, և նրանց արածը ձոխության ու շքեղության համար չէ, այլ պիտանի է, օրինակի համար այգիների տնկում, աղացների, հարդանոցների, տների և այլնի կառուցում՝ կատարված զինվորներին վայել պարգևությամբ, իրենց հողերը վերստացողները պետք է այդպիսիների համապատասխան արժեքը վճարեն: Եթե այդ [կառուցները] գեղազարդային և ոչ կիրառական նշանակություն ունեն, ապա կառուցողները նրանց նյութական մասնատանալով պետք է հեռանան: Այն հայերը, ովքեր Ասորիք²⁹ են փախստակ եղել, ոչ թե երեք տարին չլրացած, այլ նույնիսկ մեկ տարին լրանալուց առաջ էլ եթե վերադառնան, չեն կարող վերստանալ իրենց հողերը, նրանք պետք է ղրկվեն իրենց տիրույթից և դա թող իրենց պատիժը լինի: Բոլոր դեպքերում այդ վերադարձողների մասին պետք է հոգալ՝ ա՛յլ հողեր տրամադրելով:

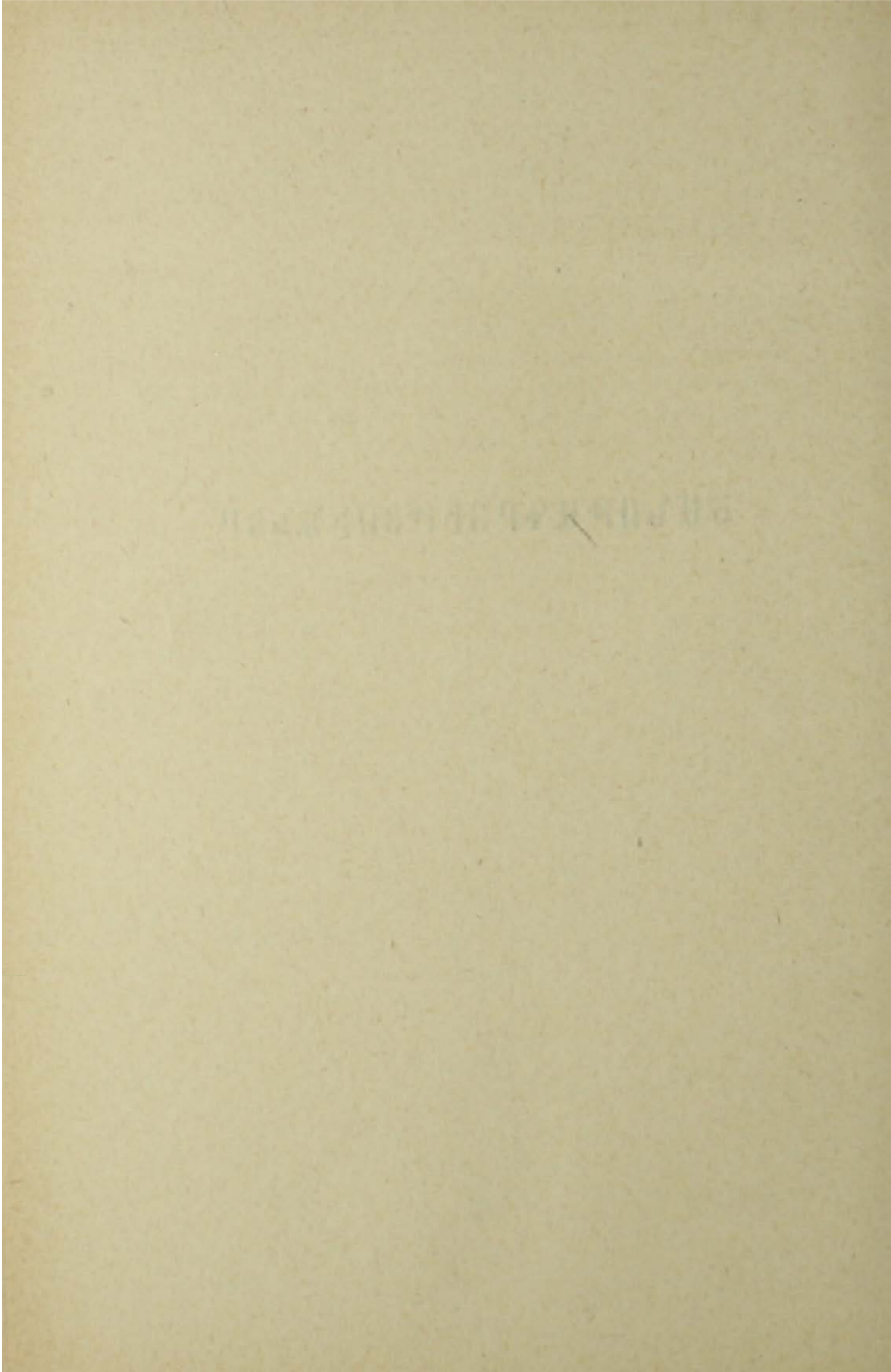
Բ. Մարդասպանություն զանցանք թույլ տվողներին պարտավոր ես. ոճրագործություն կատարողին օրենքով սահմանված պատիժը տալ, բայց նրա զինվորական հողը չպետք է տաս սպան-

վողի երեխաներին կամ ազգականներին՝ ի փոխհատուցումն: Վերջիններս պետք է որպես փոխհատուցում ստանան շարժական գույք: Անշարժ ունեցվածքը պետք է պահպանել զորքն համալրելու համար: Եթե շարժական գույք չկա, ապա սպանողի ժառանգները պետք է անհրաժեշտ փոխհատուցումը տան սպանվողի ժառանգներին. չպետք է թույլ տալ, որ [սպանողի] զինվորական հողերը օտարացվեն: Եթե սպանողի ընտանիքի բոլոր անգամներն են մեղսակից ունի, նրանցից յուրաքանչյուրը թող կրի օրենքի սահմանած պատիժը, իսկ զինվորական հողերը, ինչպես բազմիցս ասվեց, չպետք է օտարացվեն: Եթե և ոչ մի ժառանգ չի մնացել, որ կցանկանար զինվորական ծառայության մեջ մըտնել, մի ուրիշը ստանալով այդ հողերը, թող ծառայի [բանակում]»

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Գ Լ Ո Ւ Խ 27

- 1 Միրանաժինի՝ Լանդորարդիային նվիրված այս գլուխը սխալաշատ է ու թերի: Սխալը նախ և առաջ այն է, որ Միրանաժինը լանգորարդների մուտքը իտալիա դնում է VIII դարում, իրենն կայսրուհու ժամանակ (780—802), երբ իրականում նրանք մուտք գործեցին 566 թ.: Միրանաժինը սխալ է նաև Լանդորարդիայի բանակաթեմի կազմավորման տարեթվի հարցում: Նա ցույց է տալիս, որ լանգորարդներն իրենց արշավանքի ժամանակ գրավեցին Լանդորարդիայի և Կալարիայի բանակաթեմը, երբ իրականում Լանդորարդիան առանձին բանակաթեմ կազմեց և՛ ինչպես VI-ի թագավորության ժամանակ: Այդ բանակաթեմի կազմի մեջ էր մտնում ամբողջ հարավային իտալիան, բացառությամբ Կալարիայի: Լանգորարդիայի բանակաթեմի կազմավորումը կապված էր բյուզանդական զորքերի կողմից Բենեվենտոսի գրավման հետ (891):
- 2 Բնագրում περιγαπατων, որի տակ ենթադրվում են Լանդորարդիայի Բենեվենտոսի (774 թ. սկսյալ, ապա միացյալ՝ Կապուա-Բենեվենտոսի՝ 899 թ. սկսյալ) և Սալերնոյի (839 թ. սկսյալ) պրինկիպատները:
- 3 Բնագրում αρχοντων, որի տակ ենթադրվում են իրավական տեսակետից Բյուզանդիային ենթակա, բայց իրականում անկախ Ամալֆիի և Գաետայի պետությունները:
- 4 Նարսեսն այստեղ ցույց է տրված իրենն կայսրուհու (780—802) և պապ Զաքարիայի (741—752) ժամանակակիցը, մի բան, որ միանգամայն սխալ է: Նարսեսն, անկասկած, Հուստինիանոս I կայսեր (527—565) հայազգի նշանավոր զորավարն է, ներքինի գանձապահը: Նա իսկապես որ հրավիրել էր լանգորարդներին մուտք գործել իտալիա: Միրանաժինը սխալմամբ դեպքերը երկու դար առաջ է բերում: Իրենն կայսրուհու և պապ Զաքարիայի աթոռակալության թվականների հակասությունը ուսումնասիրողները լուծում են հետևյալ կերպ. ենթադրում են, որ խոսքը ոչ թե և՛ ինչպես IV-ի (775—780) կին իրեննի մասին է, այլ Կոստանդին V-ի (741—775): Ինչ վերաբերում է պապական պետությանը, ապա այն փաստորեն ստեղծվեց 767 թ.: Վերահիշյալի և առասպելի հորինման շրջանակների մասին մանրամասն տես DAI, II, p. 88—89:
- 5 Այսինքն հունգարացիները:
- 6 Լանգորարդները տիրացան Բենեվենտոսին 571 թ., քաղաքի պարիսպները ավերել էր Տոտիլան և դրանք չէին վերակառուցվել:

- 1 Հունարեն վերնագիրն է. Περὶ τῆς γλώσσης τοῦ Ταρωνί, Տարոնը նախապես պատկանելիս է եղել Մամիկոնյաններին, բայց 8-րդ գարի ընթացքում այն աստիճանաբար անցնում է Բագրատունիների ձեռքը: Աշոտ Մսակերի մահից հետո (826), արարներն ստիպվեցին նրա որդիներին բաժանել նրա տիրույթները: 830 թ. Տարոնի իշխան է դառնում Բագարատը, իսկ նրա եղբայր Սմբատը տիրանում է Արաքսի շուրջ ընկած Բագրատունիների վաղեմի տիրույթներին: Այս Բագարատը դառնում է Տարոնի Բագրատունյաց իշխանության հիմնադիրը: 851 թ. Բագարատը գերի է ընկնում արարների ձեռքը և վախճանվում Բաղդադում: Բաղարատն ունենում է երկու որդի՝ Աշոտին և Դավթին: Վերջինս հիշվում է նաև «Արքայիկ» ածականով: Այս Դավթի-Արքայիկը Միրանաժինի հիշած 'Αρχαίχασ-ն է (նրա մասին տե՛ս ստորև, ծանոթ. 8): Երկուսն էլ ընկնում են արաբական խալիֆաթի զորավարներից մեկի՝ ազգությամբ թուրք Բուղայի ձեռքը, տարվում Բաղդադ և միայն 858 թ. աղատվում և վերադառնում հայրենիք: Աշոտը աստիճանաբար հզորանում է, ստանում կուրապաղատի տիտղոս և իշխում Տարոնում մինչև 878 թ.: Աշոտին հաջորդում է եղբայրը՝ Դավթ-Արքայիկը, որ յոթ տարի է իշխում (ըստ Աղոնցի՝ տասնյոթ տարի) և վախճանվելով (895) թողնում է մի որդի, որ կոչվում էր Աշոտ: Դավթի մահից հետո կարճ ժամանակով Տարոնում իշխում է կուրապաղատ Աշոտի որդի Գուրգենը, որից հետո օրինական տերը, Դավթի որդի Աշոտը, որին հաջորդում է Կոստանդին Միրանաժինի հիշած Գրիգորիկը՝ Կրիկորիկը: Մանրամասն տես N. Adontz, Les Taronites, p. 198, 220: Միրանաժինի «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության վերոհիշյալ գլուխը հայերեն է թարգմանել Կ. Տեր-Սահակյանը: Տե՛ս նրա «Հայերը բյուզանդական մատենագրության մեջ», Բաղմավեպ, 1911, էջ 19—23:
- 2 Միրանաժինը նախորդ գլխում խոսել էր Դանուբ գետից հյուսիս ապրող ժողովուրդների մասին, այդ թվում պեղենեզների, խազարների և թուրքական այլ ժողովուրդների, ինչպես նաև Սև ծովի հյուսիսային ափերին բնակվող սլավոնական ժողովուրդների մասին:
- 3 Բնագրում Κριχοριαιος (նաև Κριχοριχης և Γρηγοριος): Գրիգոր անունն է հայկական փաղաքական -իկ վերջածանցով: Այս Գրիգորը որդին էր Տարոնի իշխան Աշոտի՝ Բաղարատի որդու, Բաղրատունիների նախարարական ընտանիքից: Նա հայոց թագավոր Սմբատ 1-ի քրոջ որդին էր: Իշխանության գլուխ անցավ 896 թ.: Այս Գրիգորը հիշատակվում է նաև հայկական աղբյուրներում: Հովհաննես Դրասխանակերտցին 910 թ. տակ հիշատակում է նրան որպես «մեծ, խոհեմ և հանճարեղ իշխանն Հայոց Գրիգոր», որ գնացել էր դեսպանությամբ Ավշինի մոտ բանակցություններ վարելու (Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ, Պատմութիւն Հայոց, Քիֆլիս, 1912, էջ 233): Տե՛ս M. Canard, Histoire, p. 466—67: DAI, II, p. 160: Ս. Ռենսիմենը ենթադրում է, որ անվան վերջին -իկ փաղաքական վերջածանցը վկայում է այն մասին, որ հայերը նրան Գրիգորիկ են անվանել ըստ թվում մի այլ Գրիգորի հետ, որի մասին մենք տվյալներ չունենք (DAI, II, p. 160): Ենթադրությունը քիչ է հա-

վանական, որովհետև Կրիկոսիկը Միրանածինի մոտ հիշատակվում է նաև Γρηγοριος Գրիգոր ձևով, բացի այդ, բյուզանդական աղբյուրներում հայկական -իկ վերջածանցով անունների կարելի է շատ հաճախ հանդիպել, օրինակ Սիմբատիկ, Ասոտիկ, Պանգրատուկաս (Բագարատիկ), Կուրտիկ և այլն: Նախարար Գրիգոր Մամիկոնյանը արարների դեմ բարձրացված 748 թ. ապստամբության հերոսներից, բյուզանդական աղբյուրներում կոչված է Կրիկոսակես (Կրիկոսիկ—Գրիգորիկ): Տվյալ ժամանակաշրջանում բյուզանդական աղբյուրներում հանդիպող հայկական -իկ վերջածանցով անունների թիվը կարելի է բազմապատկել. Կակիկ, Թոռնիկ, Արքայիկ, Բարուցիկ, Մուսուլակ (Մուշեղիկ): Կարելի է հիշատակել և հայերի, որոնց անվան վերջում կցված է հունարեն փաղաքական վերջածանցը՝ նիկոլիցես, Ինոփիլիցես, Վոյիդիցես (Եզնիկ) և այլն: Այս բոլոր դեպքերում իհարկե հազիվ թե ճիշտ կլինեք պնդել, որ վերոհիշյալ անձնավորություններից ինչ-որ նույնանուն այլ անձնավորությունների հետ չփոթելու համար այդպես կոչած լինեին: Հարցը փակված պիտի համարել, հիշելով հայոց թագավոր Հովհաննես-Սմբատին: Սկիլիցեսի մոտ նա կոչվում է 'Ιωβανεσιζης (Հովհաննեսիկ): Արդ, մենք չենք ունեցել այլ թագավոր Հովհաննես անունով, որի հետ չփոթելու համար սրա անվանը կցած լինեին -իկ վերջածանցը: Դա ըստ երևույթին հայկական մի սովորություն է, որ հարատևել է մինչև օրս, երբ 80 տարեկան ծերունին կարող է կոչվել Բենիկ, Ներսիկ, Հովիկ և այլն: Ինչպես երևում է հայկական անունների հունարեն տառադարձությունից, ժամանակակից արևմտահայերեն արտասանությունը շատ հին պատմություն ունի: Տվյալ դեպքում Կրիկոսիկ Գրիգորի փոխարեն, (ապա և Պանգրատիոս Բագարատի փոխարեն, Կակիկ՝ Գագիկի, Պազուն՝ Բազունի, ինչպես նաև տեղանունների (Παιτισσος-Բայբերդի փոխարեն) վկայում են, որ X դարում, և անկասկած դրանից շատ առաջ (օրինակ Պետրոս Սիկիլիացին IX դարում հիշում է Կրիկոսակես) արևմտահայերը ձայնեղ բաղաձայնները արտասանել են խուլ: Թեև չպետք է ժխտել այն հանգամանքը, որ բյուզանդական հեղինակները ստիպված էին Գագիկը գրել Կակիկ, Բարբերդը Պայպերտ և այլն, այն պարզ պատճառով, որ հունարեն Β արդեն արտասանվում էր Վ, Γ-ն՝ 1 (կամ 3), իսկ Δ-ն՝ th (անգլերեն this բառի մեջ):

4 Բնագրում 'Αμερμουμνη. որ արաբերեն Ամիրա ալ-Մումինին-ի հունարեն տառադարձությունն է: Նշանակում է «հավատացյալների իշխան», որի տակ ենթադրվում է արաբ խալիֆան: Սամվել Անեցին հիշատակում է այս տիտղոսը «Ամերալմումնի» ձևով:

5 Խոսքը լեոն VI Իմաստասերի մասին է (886—912):

6 Նվերների ուղարկումն ուներ հատուկ նշանակություն: Sb'us DAI, II, p. 160:

7 «Բարբարոս» բառը հնում չունեք այն նշանակությունը, ինչ տալիս ենք դրան այսօր: «Բարբարոսի» տակ բյուզանդական հեղինակները նկատի ունեն ոչ հույն (կամ հոմալեզու) ազգաբնակչությանը: «Բարբարոս» բառը առաջացել է օտարների՝ հույների համար անհասկանալի, կոպիտ թվացող լեզվից: Այդ մասին շատ հստակ բացատրություն է տալիս Ստրաբոնը (14, 2, 28). «οἶμαι ὅε τὸ βαρβαρον κατ'αρχας εἰσεφωτισθαι οὕτως κατ' ὄνομαστοποιαν ἐπὶ τῶν δυσεχωρῶς καὶ σκληρῶς καὶ τραχεῶς λαλοῦντων»:

3 Արքայիկը հատուկ անուն չէ, այլ տիտղոս. Բագարատի որդի Աշոտը և նրա եղբայր Դավիթը իրենց անվանում են Արքաներ: Տվյալ դեպքում Արքայիկի տակ ըստ Յ. Մարկվարտի և Ն. Ադոնցի ենթադրվում է Դավիթը (տես J. Markwart. Südarmerien ..., S. 324; N. Adontz, Les Taronites, p. 204; Ս. Ռենսիմենը իր հերթին, հենվելով Թովմա Արծրունու մի տվյալի վրա (Գ., 20), որտեղ ասված է, թե Դավիթը ուներ մեկ որդի՝ Աշոտին (որը Հովհաննես Դրասխանակերտցու ասելով (96) իր հոր մահից հետո ամուսնացավ Սմբատ Թագավորի եղբայր Շապուհի դստեր հետ), իսկ Միրանածինի տվյալներով Արքայիկն ուներ երկու որդի, գալիս է այն եզրակացություն, թե Միրանածինի Արքայիկը դա Աշոտն է, Դավիթ «Արքայիկի» որդին, և այս երկու որդիներն են, որ մանուկ հասակում գերվեցին, երբ իրենց հայրը պայթարում էր իր ժառանգության համար Գրիգորի դեմ:

4 Պատրիկը (հունարենում πατριχος) բյուզանդական բարձրագույն աստիճաններից մեկն էր: 900 թվականին կազմված Ֆիլոթեոսի «Կլետորոլոգիոն»-ում (որն, ի միջի ալոց, ամբողջությամբ մտել է Միրանածինի «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» աշխատության մեջ) պատրիկները գտնվում էին 12-րդ շարքում (նա ընդամենը նշում է 18 աստիճան): Պատրիկների աստիճանը հաստատվել է Կոստանդին I կայսեր կողմից և հարատևել է մինչև Բյուզանդական կայսրության վերջը: IV և V դարերում նա շատ բարձր աստիճան էր՝ հազվադեպ պարգևվող: Հուստինիանոս I-ը պատրիկի աստիճան շնորհեց բոլոր իլլյուստրիոսներին և նրա ժամանակ պատրիկների թիվը զգալիորեն աճեց: Նույն կայսրը կարգադրեց, որ հյուպատոս (կոնսուլ) կարող են լինել այն անձնավորությունները, որոնք արդեն պատրիկներ են աստիճանով: Հուստինիանոս II կայսեր ժամանակ 711 թ. հանդես է գալիս մի հայազգի Վարադբակուր, Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավար, որին Թեոփանեսը անվանում է պրոտոպատրիկիոս (πρωτοπατριχος) տե՛ս Theoph. Chron. p. 380), որը ցույց է տալիս, որ նա գլխավորում էր այլ պատրիկների: (Տե՛ս Bury, IAS, p. 27—28): Պրոտոպատրիկ աստիճանը հանդիպում է Գրիգոր Մագիստրոսի շՁ թղթի վերնագրում («պաուստեսպատրիկն» ձևով): Տես Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 225:

Ըստ արաբ հեղինակ Իրն Խորդադեհի «Հոմմայեցուց (Ալ-Ռում) պատրկաց թիվը միշտ տասներկու է, որոնց վեցը Կոստանդնուպոլիս (ալ-Կոնսթանթինիա), իսկ մնացածները գավառները կնստին: Այս պատրիկներն են՝ պատրիկ Ամուրիայի, պատրիկ Անկիրիայի, պատրիկ Արմինիակի, պատրիկ Տարակիայի (իմա՝ Թրակիայի), որ Կոստանդնուպոլսո ետևը՝ Բորչանի (իմա Բուզարիա) քով երկիր մըն է, պատրիկ Սիկիլիո, որ Ափրիկեի դիմաց մեծատարած կղզի ու ընդարձակ Թագավորություն մըն է, պատրիկ Սարտանիայի, որ Մովուն բոլոր կղզյացը վրա կտիրե» (տե՛ս Գեյցեր, Սկզբնավորությունք, էջ 39): Պատրիկների մասին մանրամասն տես R. Guiland, Les patrices byzantins sous le règne de Constantin VII Porphyrogénète, Studi bizantini e neoellenici, IX, 1957:

10 Հայկական աղբյուրներում հիշատակվում է «պոսոսպաթար» ձևով (Սմբատ սպարապետի Պատմություն, Մոսկվա, 1856, էջ 36), «պոսոսպաթար»

(Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 27, 28), նաև «պոտուսպար» (Գրիգոր Մագիստրոս, էջ 104): Սկզբնական շրջանում պրոտոսպար տիտղոսը տրվում էր կայսեր թիկնապահին, հետագայում դարձավ սովորական տիտղոս: Հիշատակվում է գլխավորապես Մակեդոնական հարստության ժամանակաշրջանում: Ֆիլոթեոսի ցուցակում պրոտոսպարները գտնվում էին 11-րդ շարքում: Ինչպես վկայում է տիտղոսի առաջին պրոտո- (πρωτο-) նախածանցը, պրոտոսպարները կայսերական սպարների հրամանատարներն էին: Հուստինիանոս I կայսեր հայազգի նշանավոր գանձապահ և զորավար ներքինի նարսեսը, Թեոփանեսի տվյալների համաձայն (էջ 243) պրոտոսպար էր: Մեզ են հասել VIII—IX-րդ դարերի բազմաթիվ պրոտոսպարների կնիքներ: Տե՛ս Bury, IAS, p. 27: Պրոտոսպարների մասին ավելի մանրամասն տես R. Guiland, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantine, Les titres auliques des eunuques, Le protospathaire, Byzantion, t. 25—26—27 (1955—1956—1957) fasc. 2, p. 649—695:

- 11 Բնագրում Ἀνωτισος: Հայկական Աշոտ անունն է:
- 12 Իշխանաց իշխան Սմբատը հայոց թագավոր Սմբատ I-ն է: Բյուզանդական հեղինակները Բադրատունյաց, ինչպես նաև Արծրունի թագավորներին անվանում են «իշխանաց իշխան»-ներ:
- Բյուզանդական աղբյուրների ἀρχων τῶν ἀρχόντων-ը հայերը թարգմանում էին «շահնշահ»: Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 19:
- 13 Բնագրում τῶ Ταρωνιτι: Միրանածինը հաճախ իշխան Գրիգորին անվանում է պարզապես Տարոնացի, առանց անունը տալու: Տե՛ս նաև նրա «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» աշխատությունը (սույն գրքի 124-րդ էջում):
- 14 Բնագրում Σουσιτης: Ն. Ադոնցը ենթադրում է, որ Մինուտեսը անուն չէ, այլ ածական, որ վկայում է տվյալ անձնավորության որտեղից լինելու հանգամանքը: Նա կարծում է, որ տվյալ անձնավորությունը սյունեցի է (—ουσιτης կամ —ιτης վերջածանցը հունարենում համապատասխանում է հայկական -եցի-ին): Պրոկոպիոս Կեսարացին (Պարսկական պատերազմի մասին, գիրք առաջին, գլուխ 15) հիշատակում է Սունիտներ — Σουσιται անունով մի ժողովուրդ, որին Ն. Ադոնցը նույնացնում է սյունեցիների հետ և հիշատակում այս Մինուտեսի կապակցությամբ (տե՛ս Adontz, Les Taronites, p. 221, նաև DAI, II p. 162): Պրոկոպիոս Կեսարացու սունիտներին նույնացնել սյունեցիների հետ հազիվ թե ձիշտ է: (Պրոկոպիոս Կեսարացին նրանց համարում է ալաններին հարևան), ավելի շուտ նրանց կարելի է նույնացնել սվանների հետ: Այդ մասին տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», Բյուզանդական աղբյուրներ, Գիրք առաջին, Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 324:
- 15 Բնագրում Χαρτοσάριος τῶν οξέως ὀρομῶν: Ֆիլոթեոսի ցուցակում վարչական պաշտոնությունը բաժանված է յոթ դասի. 1. զորավարներ, 2. դոմեստիկոսներ, 3. դատավորներ, 4. սեկրետիկոսներ, 5. դեմոկրատներ, 6. ստրատարիսներ և 7. հատուկ աստիճաններ: Այդ մասին տե՛ս սույն աշխատության 156-րդ էջում: Սեկրետական դասը առնչություն ուներ

պետական ֆինանսների հետ: Սեկրետական դասում կային բազմաթիվ պաշտոնյաներ, այդ թվում և վերոհիշյալ օքսեոս դրոմոսի խարտուլարր, որը ենթարկվում էր դրոմոսի լոգոթետին, որը ժամանակակից տերմինով ասած հաղորդակցությունների մինիստրն էր: Նրան էին ենթարկվում մի քանի պաշտոնյաներ, այն է դրոմոսի պրոտոնատարները, դրոմոսի խարտուլարները և վերոհիշյալ օքսեոս դրոմոսի խարտուլարը, օքսեոս դրոմոսի լոգոթետը և օքսեոս դրոմոսի կուրատորը: Վերջիններիս տրամադրության տակ էին գտնվում վերեդոս կոչված արագավազ ձիեր: Մանրամասն տես K. 'Αμάντσο, Ταχυδρομικόν σιμειωματ., Ἑλληνομισθία, εἰς τὸ Η'. τριῶνος 2, 'Αθήναι, 1935, σελ. 268—270:

Բյուրին խնդրո առարկա խարտուլարներին նույնացնում է V դարի նշանավոր հուշարձան՝ Notitia dignitatum-ում հիշատակված curiosi per omnes provincias, ինչպես և պատրիկ Պետրոսի հիշատակած γαρτουλαρίων των βασιλέων-ի հետ, որոնք մասնակցում էին պարսից դեսպանի ընդունելության արարողությանը: Burg, IAS, p. 92 (Պատրիկ Պետրուսի աշխատությունը օգտագործվել է Կոստանդին Միրանաթինի կողմից իր «Արարողությունների մասին» աշխատության մեջ, որի թարգմանությունը տե՛ս այս հատորում, էջ 124 և հտ.): Կային նաև բանակաթեմերի խարտուլարներ, տես սույն աշխատության 148, 156-րդ էջերում): խարտուլար բառը նույնությամբ սուտք է գործել հայոց լեզվի մեջ, դառնալով քարտուլար:

- 16 V դարի սկզբում կուրապաղատների պարտականությունն էր հոգալ կայսերական պալատի նյութական վիճակը: Հետագայում, մինչև X դարը, կուրապաղատը ուարձավ խոշոր դեմք, և, ինչպես պատրիարք Նիկեիորն է գրում, կուրապաղատը կայսրից հետո երկրորդ մարդն էր, հասկանալի է, եթե գոյություն չունեին նեսարը (սրա մասին տես ստորև, էջ 256): Լևոն VI-ը վրաց թագավոր Ատրնբրսեհին շնորհեց կուրապաղատի պատիվը: Ադրանասերի տակ ենթադրվում է վրաց թագավոր Ատրնբրսեհը, որ աղբյուրներում կոչվում է նաև «մեծ կուրապաղատն վրաց՝ Ատրնբրսեհ» (Դրասխանակերտցի, էջ 184), կամ «թագաւորն վրաց Ատրնբրսեհ» (անդ, էջ 197):
- 17 Հայ թարգման Քեոդորոսին նույնացնում են 911 թ. Կրետեի դեմ տեղի ունեցած արշավանքի ժամանակ հայկական զորաբանակներ գլխավորած «Բագարատի որդի պրոտոսպաթար Քեոդորոսի» հետ (տե՛ս «Արարողությունների մասին» աշխատության մեջ, սույն հատորի 147-րդ էջում): Հովհաննես Դրասխանակերտցին 913—914 թթ. ընթացքում, երբ փախրստական ապաստանել էր Տարոնում, նամակով, դիմել էր բյուզանդական կայսեր՝ օգնություն հայցելով: Կայսրը բանակցություններ վարելու համար Տարոն է ուղարկում «զոմն Քեոդորոս վասիլիկոս» (Դրասխանակերտցի, էջ 284—285), որ հավանաբար նույն այս Քեոդորոսն է: Տես Adontz, Les Taronites, p. 221—222, DAI, II, p. 162:
- 18 «Կայսեր պատգամավոր» է թարգմանված բնագրի «վասիլիկոս» (հունարենում βασιλικός, Տերմինը հանդիպում է նաև հայկական աղբյուրներում, տես նախորդ ծանոթագրությունը) բառը: Հանդիպում է նաև γαρτουλαρίων (թագավորական մարդիկ) ձևը: Սրանք զբաղված էին գլխավորապես երկու հարցով. դիվանագիտությամբ և ներքին անվտանգության

հարցերով և համապատասխանում են նախկին «մագիստրիանոսներին», որոնք ենթարկվում էին Magister officiorum-ին և կոչվում agentes in rebus: Վերջիններս հարատեել էին մինչև VIII գարը, երբ նրանց անունը այլևս չի հանդիպում աղբյուրներում, իսկ նրանց պարտականությունները կատարում են վերոհիշյալ «վասիլիկոսները»: Տե՛ս DAI, II, p. 79: Յահյա Անտիոքացու տվյալներով «վասիլիկոս»-ը հարկային պաշտոնյա է: Տե՛ս Adontz, Les Taronites, p. 222:

- 19 Բնագրում Κωνσταντίνος ὁ τοῦ Λιζός: ենթադրում են, որ Λιζός-ը Λιվ (հարավային քամի) բառից է և դա այդ Կոստանդինի ածականն է: Նա այդպես է կոչվել իբր թե այն պատճառով, որ 908 թ. հունիսին, երբ ընդունում էր Առն VI կայսեր իր կողմից կառուցված մի տաճարում, փոթորիկ բարձրացավ: Կոստանդին իպսը 913 թ. մասնակցել է Կոստանդին Դուկասի խռովությանը՝ ընդդեմ Նիկողայոս Միստիկոս պատրիարք-խնամակալի, ներում ստացել Ջոն խնամակալ-կայսրուհու կողմից, և ի վերջո սպանվել 917 թ. Աքելոսի ճակատամարտում: Կոստանդին Միրանաժինը մի տող հետո գրում է, թե այս Կոստանդինը այժմ էլ (այսինքն 952 թ.) «անթիպատ պատրիկ և մեծ հետերիարխ է», որ սխալ է համարվում: Ռենսիմենը ենթադրում է, որ խոսքը Վարդաս իպսի մասին է, Կոստանդին իպսի որդու, որ Կեղրենոսի տվյալներով մասնակցել է 961 թ. կազմակերպված մի դավադրության (տե՛ս DAI, II, p. 162—163): Ն. Ադոնցը այլ եզրակացություն է հանգել: Նա գտնում է, որ եղել են երկու Կոստանդին իպս, որ պատվիրակությամբ Հայաստան եկողը հայրն է՝ 917 թ. սպանված՝ Միրանաժինի ժամանակ ապրող Կոստանդին իպսի (տե՛ս Adontz, Les Taronites, p. 224): Ն. Ադոնցը, ելնելով Վարդաս իպսի անունից, գալիս է այն եզրակացության, որ իպս ընտանիքը ծագումով հայկական է եղել (տե՛ս նույն տեղում):
- 20 Բնագրում δομέστιχος τῆς ὑποουρχίας: Նա հավանաբար գտնվում էր ὁ ἐπί τῆς τραπεζῆς-ի (սեղանապետի) իրավասության ներքո և պատասխանատու էր կայսերական սեղանի համար:
- 21 «Անթիպատ պատրիկ»: Առաջին անգամ «անթիպատ պատրիկ» տիտղոսը մենք հանդիպում ենք IX դարում, երբ կայսր Թեոփիլոսը անթիպատ պատրիկ է նշանակում հայազգի Ալեքսիոս Մուսելեին (տե՛ս Theoph. Cont. p. 108): Ինչպես Բյուրին է կարծում, սա ցույց է տալիս, որ այս ժամանակ այլևս անթիպատոսների աստիճան չկար: Հայկական աղբյուրներից Ստեփանոս Տարոնացին ցույց է տալիս, որ անթիպատ պատրիկի աստիճան ունեւ Շապուհ Բագրատունի պատմիչի հայրը («որպէս ուսուցանէ քեզ պատմութիւնն Շապհոյ Բագրատունւոյ, որդւոյ Աշոտայ անթիպատրիկի» Ասողիկ, էջ 138): Հ. Աճառյանը (Արմատական բառարան, հատ. Ա, էջ 328) սխալմամբ հայկական աղբյուրներում հանդիպող «անթիպատրիկ»-ը որ անթիպատ պատրիկի բառերի միացումից է առաջացել կրկնվող մեկ «պատ»-ի կրճատմամբ (միակցված հանդիպում է և հունարենում ἀνθιποπατριχίου, de Cer., p. 485), բացատրում է «փոխ-պատրիկ», ըստ երևույթին «անտիպատրիկ կարգալով (հունարենում τρι- նշանակում է փոխարեն, ի տեղի), մի տիտղոս, որ գոյություն չի ունեցել: Անթիպատ պատրիկ տիտղոսը հանդիպում է հայերեն վիճական արձանագրություններում: Անթիպատ պատրիկ էր Վահրամ Պահլավունին Մարմաշենի կա-

- ուցողը (XI դար) և Վեստ Սարգիս Սյունեցին (Վիմական տարեգիր, էջ 16, 17): Անթիպատոսը համապատասխանում է հռոմեական շրջանի proconsul-ին: Ավելի մանրամասն տես Guiland, Proconsul, p. 5—41:
- 22 Մեծ հետերիարխ էր կոչվում մեծ հետերիայի, օտարերկրացիներից բաղկացած կայսերական թիկնապահ զորքի հրամանատարը:
- 23 Արարական տիրապետության ազդեցությամբ հայերի մոտ արարական անունները բավականին լայն տարածում էին գտել: Բայց արարական անուն կրող անձնավորությունները միաժամանակ ունենում էին երկրորդ քրիստոնեական անուններ: Ապոգանեմը (հունարենում՝ Απογανειμ. արտասանվում էր Ապողանեմ) դա արարական Աբու Ղանիմն է, որի քրիստոնեական անունը սակայն հայտնի չէ: Ըստ Ն. Ակինյանի, դա հայկական աղբյուրներում հանդիպող Ապուղամր անունն է: Տես Ակինյան, Մատ. հետ. հատոր Գ, էջ 77 և հտ.), որը քիչ է հավանական:
- 24 Խոսքը Խալդիա (Χαλδία) Խաղտիքի բանակաթեմի մասին է: Բանակաթեմի մասին մանրամասն տե՛ս Միրանաժինի «Բանակաթեմերի մասին» աշխատության ութերորդ բաժինը (սույն աշխատության 170-րդ էջում: Խաղտիքի բանակաթեմը ստեղծվել է VIII դարի երկրորդ կեսին, Արմենիականների բանակաթեմի վերակառուցման կապակցությամբ: Տարածվում էր Սև Մովի հարավ-արևելյան ափերին, նախկին Պողեմոնյան Պոնտոսի շրջաններում:
- 25 Կրիկորիկի Կոստանդնուպոլիս ժամանելու մասին Միրանաժինը, առանց նրա անունը տալու, հիշատակում է նաև իր «Արարողությունների մասին» աշխատության մեջ (տե՛ս սույն աշխատության 123-րդ էջում, որտեղ մանրամասն նկարագրվում է կայսերական ընդունելությունը սուրբ Բարսեղի (հունվարի 1) տոնի օրը, որին մասնակցում էր նաև մագիստրոսը, Տարոնի իշխանը իր շքախմբով): Ուսումնասիրողների մի մասը գտնում է, որ խոսքը այս Կրիկորիկի մասին է: Ընդունելության տարեթվի շուրջը բյուզանդացիների մոտ բավականին սուր վեճեր են գնացել: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ եթե այդ ընդունելությունը տեղի է ունեցել Լևոն VI-ի թագավորության ժամանակ, ապա դա եղած պիտի լինի 900 թվականի հունվարի 1-ին (Միրանաժինը նշում է թվական՝ 3-րդ ինդիկտոն, որ կարող է համապատասխանել 899/900, 914/915, 929/930 թվականներին), իսկ տվյալ 43-րդ գլխում պատմված դեպքերը կարող են տեղի ունեցած լինել 896—899 թթ. ընթացքում: Ն. Ադոնցը իր մի հոդվածի առաջին մասում ընդունում է, որ տվյալ անձնավորությունը Կրիկորիկն է (տե՛ս Adontz, Les Taronites, p. 198): «Արարողությունների մասին» աշխատության մեջ ցույց է տրվում, որ Տարոնի իշխանին ընդունեցին «կայսրերը», հետևաբար հիմքեր չկան «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության տվյալ գլխում հիշատակվող կայսեր տակ անպայման տեսնել Լևոն VI-ին: Ռենսիմանը գտնում է, որ այդ կայսրերի տակ կարելի է ենթադրել Լևոնին և Ալեքսանդրին, որոնք միասին են թագավորել, ապա նաև Ռոմանոս I-ին, նրա որդիներին և փեսային: «Արարողությունների մասին» աշխատության մեջ ցույց է տրված, որ Տարոնի իշխանի ընդունելությանը մասնակցել են նաև սրուլդար բարեկամները», որոնց ավելի հարմար է տեսնել 927 թվականից հետո ընկած տարիներին: Այդպիսով, Տարոնի իշխանի Կոստանդնուպոլիս ժամանելը ընկնում է 929/930 թթ. և հասկանալի է, չի կարող խոսք լինել Գրիգորի մասին: Ավելի շուտ դա

վերաբերում է Գրիգորի որդուն՝ Բագարատին (տե՛ս DAI, II, p. 163): Ռենսիմենի ենթադրությունը վիճելի է, քանի որ Բագարատին Միրանածինը պատրիկ է անվանում և ոչ մագիստրոս: A. Vogt-ը ևս գտնում է, որ այդ դեպքը տեղի է ունեցել 929/930 թթ., բայց գտնում է, որ խնդրո առարկա անձնավորությունը Գրիգորն է և որ վերջինս մեռել է 930 թ. հետո, ելնելով այն բանից, որ բոլոր տարոնացիների թվում միայն Գրիգորն է «մագիստրոս» անվանվում: Տե՛ս Vogt, Commentaire, I, p. 153—154:

- 26 Մագիստրոսը բյուզանդական բարձրագույն տիտղոսներից մեկն էր: Դրանից բարձր տիտղոսները շնորհվում էին միայն կայսեր ազգականներին: VIII դարում և IX դարի առաջին կիսում միաժամանակ մադիստրոս կարող էին լինել երկու հոգուց ոչ ավելի: Նրանցից մեկը Սենատի նախագահն էր և կոչվում էր պրոտոմագիստրոս (πρωτομαγιστρος), ինչպես և κεφαλή του σεχρέτου: Կայսեր բացակայության դեպքում այս պրոտոմագիստրոսը պրեպոզիտոսի և պրեֆեկտի հետ կառավարում էին երկիրը: Միքայել III-րդի ժամանակ է, որ մագիստրոսների թիվն ավելացավ: Կոստանդին Միրանածինի թագավորության վերջին շրջանում մենք հանդիպում ենք չորս մագիստրոսների, որոնք են՝ Հովհաննես Կուրկուասը, Կումասը, Ռոմանոս Սարոնիտեսը և Ռոմանոս Մուսելեն: Տե՛ս Bury, IAS, p. 31—32: «Մագիստրոսը» ամենաբարձր տիտղոսն էր, որ կարող էր շնորհվել օտարերկրացուն: Բյուզանդական արքունիքն ընդհանրապես խուսափում էր ավելի բարձր տիտղոսներ տալ օտարներին: Այդ հանդամանքը շատ հետաքրքիր ձևով մեկնաբանված է Կեկավմենոսի «Նորհուրդներ կայսեր» աշխատության մեջ (XI դարի երկրորդ կես) և որպես օրինակ է բերված Վասպուրականի Սննքերիմ թագավորի դեպքը: «Ծս քեզ մի բան էլ եմ ասելու, տեր սուրբ,—գրված է այնտեղ,—Սենեքերիմը, դու գիտես, որ հին թագավորներից էր սերում: Նա ցանկացավ իր երկիրը տալ ծիրանածին տեր Վասիլ կայսեր, և դառնալ նրա ծառան: [Վասիլն] ընդունեց պարզևր և նրան մագիստրոսի աստիճանով պատվեց, բայց ոչ ավել, թեպետև [Սենեքերիմը] թագավոր էր՝ հին թագավորներից սերող» (տե՛ս Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris De officiis regis libellus, ediderunt B. Wassiliewsky—V. Jernstedt, Petropoli, 1896, p. 96): Շատ հետաքրքիր կերպով է մեկնաբանում դա նույն հեղինակը և ավելորդ չէ նրա խոսքերը այստեղ մեջբերել: «Օտարերկրացիներին,—գրում է նա,—եթե նրանք նույնիսկ իրենց երկրի թագավորական զարմից սերեն, բարձր աստիճաններ մի՛ շնորհիր, ոչ էլ վստահիր նրանց բարձր պաշտոններ: Հակառակ դեպքում դու և՛ քեզ կխայտառակես այդպես անելով և՛ քո հոռմայեցի իշխանավորներին: Եթե դու, օրինակի համար [կայսրություն] եկած օտարերկրացուն շնորհես պրիմիկերիոսի կամ զորավարի աստիճան, ապա հոռմայեցի զորավարին ի՞նչ [ավելի] աստիճան կարող ես շնորհել: Բոլոր դեպքերում նրան թշնամացնելու ես, իսկ [օտարերկրացու] երկրում էլ, երբ լսեն, որ իրենց [հայրենակցին] նման աստիճան ու պաշտոն են տվել, բոլորը ծիծաղելու են և ասելու, թե մեզ մոտ նա ոչինչ էր, զնաց Ռոմանիա և արժանացավ նման աստիճանի, պարզ է, որ Ռոմանիայում հարմար մարդ չկար, դրա համար է, որ մեր [հայրենակիցը] այդպես բարձրացավ» (նույն տեղում, էջ 95):

27 IX—X դարերում զորավարը (ստրատեգոս) բանակաթեմի բացարձակ կառավարիչը չէր, ինչպես VIII դարի սկզբում: Ստրատեգոսը գլխավորում էր բանակաթեմի զորքերը և իր զինվորների դատավորն էր, բայց քաղաքացիական վարչությունը գտնվում էր իրենից անկախ գտնվող պրետորի կամ բանակաթեմային դատավորի (xpoιτῆς) ձեռքում, որին հիշում է և Արիստակես Լաստիվերցին: Վասիլ Բ-ը Հայաստանում «տիրէ բազում գաւառաց և բերդից և քաղաքաց: Եւ կացուցանէ ի վերայ նոցա գործակալսս և դատաւորս և վերակացուս»: (էջ 24): Հմմտ. «դատաւորն որ ունէր զհոգս արևելից» (նույն տեղում, էջ 106): Երբ թոնդրակեցիները ջարդեցին Բազմաղբյուրի խաչը և դրությունը Մանանդիում բարդացավ, «առաքի և թագաւորէն դատաւոր իրաւանց աշխարհին» (նույն տեղում, էջ 130): Այդ «դատավորը» պարտավոր էր բանակաթեմում տիրող դրութեան մասին ուղղակի կայսեր զեկուցել: Տե՛ս История Византии, том II, стр. 169: Նա պրովինցիաներում կայսեր ներկայացուցիչն էր, որ նշանակվում էր կայսեր կողմից: Նա որպես կանոն ունենում էր պատրիկի կամ անթիպատ պատրիկի բարձր աստիճանը: Ավելի հազվագեպ են դեպքերը, երբ զորավարի պաշտոնը տրվում էր պրոտոսպաթարին: Զորավարի պարտականութիւնն էր պաշտպանել նահանգի սահմանները թշնամիների հարձակումներից, ինչպես և ճնշել ներքին խռովություններն ու ապստամբությունները: Զորավարին էին ենթարկվում մի շարք ավելի ցածր աստիճանավորներ, ինչպես տուրմարիսները, դրոսնգարները, կոմեսները և այլն՝ ռազմական գործերում, և դատավորներ, բանակաթեմի խարտուլարներ, պրոտոմանդատորներ՝ քաղաքական գործերում: Աղբյուրներում զորավար է անվանվում (գերագույն զորավար) բյուզանդական կայսրը, իսկ բանակաթեմերի մնացած զորավարները այդ դեպքում հանդես են գալիս որպես ենթազորավարներ՝ υποστράτηγος: Լեոն Զ-ի ռազմագիտական երկում (Տակտիկա) զորավարի (ստրատեգոսի) մասին ասված է. «Ստրատեգոս է կոչվում համայն բանակի գլխավորը և առաջնորդը: Իսկ հյուպոստրատեգոս (փոխզորավար) է կոչվում նրան անմիջապես ստորագասը: Հին ժամանակներում ստրատեգոսներին հյուպոստրատեգոս էին կոչում այն պատճառով, որ գլխավոր ստրատեգոս և տեր էր համարվում կայսրը և յուրաքանչյուր բանակաթեմի զորավարը նրա ներկայացուցիչն էր: Ահա այդ պատճառով ստրատեգոսը հյուպոստրատեգոս էր կոչվում, իսկ ստրատեգոս էր կոչվում գլխավորապես ամենքին գլխավորելու ուղարկվող կայսեր ներկայացուցիչը, որի համար բանակաթեմերի ստրատեգոսները հյուպոստրատեգոսներ էին: Այժմ հյուպոստրատեգոսներ չկան, այլ այդպես են կոչվում միայն մերարիները»: Տե՛ս Leonis imperatoris *Tactica*, col. 701: Նահանգների զորավարներին նշանակում էր կայսրը երեք կամ շորս տարի ժամկետով, որի ընթացքում նրանք առանց կայսեր կարգադրութեան իրավունք չունեին հեռանալ նահանգի սահմաններից, բացի, հասկանալի է, պատերազմական դրութեան պայմաններում՝ արշավանքի ժամանակ: Նահանգներից բացի, զորավարներ են հիշատակվում առանձին ամրոցներում և քաղաքներում (Մանրամասն տե՛ս Ahlweiler, *Recherches*, p. 38 sqq.): Զորավար աստիճանի հիշատակությունը: Տարոնի իշխանի կապակցութեամբ վկայությունն է այն մասին, որ Միրանաթինի երկի գրութեան ժամանակ Տարոնը Բյուզանդիան համարում էր իր անբաժանելի մասը, թեև

Գուրազեսն, անկասկած, հոռմայեցի կնոջ որդի է» (տե՛ս Պրոկոպիոս Կե-
սարացի, Գոթական պատերազմի մասին, Գիրք Դ, գլուխ 9):

32 Խրիստովուլը (*χρυσόβουλλον. χρυσή βούλλα*), նշանակում է ոսկե կնիք,
դրոշմ, որ կախված էր լինում պաշտոնական գրության ծայրից: Հասցեա-
տիրոջ գրաված դիրքի, աստիճանի համաձայն, այն լինում էր մեկից մին-
չև շորս սուլիդ կշիռ ունեցող (այդ մասին տե՛ս «Բյուզանդական արքունի-
քի արարողությունների մասին» բաժնում, էջ 150): Խրիստովուլը միաժամա-
նակ նշանակում էր կայսեր հրովարտակը, կարգադրությունը, իր կողմից
ստորագրված և կնքված: Խրիստովուլը հայկական աղբյուրներում կոչվում
է «ոսկե մատանի» (որտեղ մատանին «կնիք» նշանակութուն ունի) և
նրա հիշատակությանն ենք հանդիպում վիժական արձանագրություններում:
Այսպես, Անիի կառավարիչ Ահարոն Բուլղարը 1056 թ. Անի է բերում
կայսրուհու մի հրամանը. որոշ հարկերի վերացման մասին, որը հաս-
տատված էր «ոսկե մատանեալ» (տե՛ս Դիվան հայ վիժագրության, հատ.
Ա, կազմեց Ն. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 38):

Խրիստովուլը «ոսկե մատանի» է կոչված նաև Գրիգոր Մագիստրոսի
Կեշառիսի տաճարի պատի վրա թողած արձանագրության մեջ: Տե՛ս
Կ. Կոստանյանց, Վիժական տարեգիր, էջ 23: Գրիգոր Մագիստրոսի թըղ-
թերում (էջ 104) Խրիստովուլը կոչված է «կնիք ոսկեղէն» ինչպես և «ոս-
կե մատանի» (նույն տեղում): Խրիստովուլը բառը Չմշկիկի՝ հայոց Աշոտ
Գ թագավորին ուղղած նամակում չի թարգմանված. «բայց խոսովօլօնն,
գոր յուղարկեցաք, տուր տսնել առ զօրավարն մեր»: (Բնագրում գրիչների
կողմից թույլ է տրված աղավաղում և «խոսովօլօնն» բառի առաջին երկու
տառերը՝ խո ընդունվելով որպես թվական՝ քառասուն հազար, ենթադրվել
էր, որ խոսքը քառասուն հազար օլիոսների մասին է: Միայլը շատ սրա-
մտորեն ուղեց ն. Ադոնցը: Տե՛ս նրա Notes armeno-byzantines, II, La
lettre de Tzimisces au roi Ashot (Ašot), Etudes armeno-byzantines
Lisbonne, 1965, p. 145: Ինչպես հայտնի է, Չմշկիկի թուղթը պահպան-
վել է Մատթեոս Ուոհայեցու «Ժամանակագրության» մեջ: Տե՛ս էջ 27:

Կնիքները լինում էին նաև արճիճից և կոչվում մուլիվդուլունբը
(*μολυβδοβούλλον*): Երբ Միրանաթինը ընդգծում է, որ «Բարբարոսի տու-
նը» տրվեց Ապոդանեմին «առանց խրիստովուլի» նշանակում է, որ կայսրը
իրավունք ուներ ցանկացած ժամանակ այն ետ վերցնել, մի բան, որ նա
չէր կարող անել, եթե տունը տրված լիներ խրիստովուլով (տե՛ս նաև
Adontz, Notes I, p. 147):

33 Ռոմանոս I Լեկապենոս (919—944), Կոստանդին Միրանաթինի աները:

34 Բնագրում *Κελευθῆς*, խոսքը Եկեղյաց գավառի մասին է, որ հունական աղ-
բյուրներում հանդես է գալիս նաև *Ἀκλειστήνη* ձևով: Կելցենեն Միջագետք
բանակաթեմի մի տուրման էր, որի կենտրոնն էր ժամանակակից Երզնկան:

35 Պրոաստիոն (հունարենում *προάστειον*, հանդիպում է նաև հայկական
սկզբնաղբյուրներում պոաստ, պոաստին և պոաստնոց ձևով) հին հունա-
րենում նշանակել է քաղաքի արվարձան: Միջնադարում դա կալված էր,
որտեղ որպես կանոն բնակվում էին ոչ թե վերջինիս տերերը, այլ նրանց
ենթակա մարդիկ՝ ստրուկներ, վարձակալողներ, և ուրիշներ: Պրոաստիոնն
հաճախ ունենում էր հսկայական շափեր: Ավելի մանրամասն տե՛ս
Г. А. Острогорский, Византийский податной устав, Сборник статей,

посвященных памяти Н. П. Кондакова, Прага, 1926, стр. 121: Հմմտ. նաև Հ. Բարթիկյան, *Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը (1059)*, որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, Բանբեր Մատենադարանի, հտ. 5, 1960, էջ 421, ծանոթ. 19: նաև А. П. Каджан, *Формирование феодального поместья в Византии X в.*, Византийский Временник, т. XI, 1956, стр. 100—101:

36 Տաճատին հիշատակում է Թեոփանեսի Շարունակողը, ցույց տալով, որ նա մի մեծահարուստ հայ էր (Τατζατζης (տպված է Τατζατζης) Ἀρμενιο-πλοῦσιος πᾶν), որ միացավ իր ազգակից Վարդաս Բոյիլասին, խաղտիք բանակաթեմի զորավարին 923 թ. բարձրացրած ապստամբությանը ընդդեմ Ռոմանոս I կայսեր: Ապստամբները գրավում են Բարբրղը: Ապստամբությունը ճնշում է մի այլ հայ՝ սխոլերի գոմեստիկոս Հովհաննես Կուրկուասը, որը կուրացնում է ապստամբության պարագլուխներին և բռնագրավում նրանց ունեցվածքը: Տաճատը ամրացած էր մի շատ անառիկ բերդում, բայց անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ ստանալով, հանձնվում է, գնում Կոստանդնուպոլիս և Թեոփանեսի Շարունակողի ասելով մանգլավիտ դառնում Մանգանայում: Բայց երբ փորձում է փախուստի դիմել, ձերբակալվում է և կուրացվում (տե՛ս Theoph. Cont., p. 404): Ն. Ադոնցը ապստամբությունը թվագրում է 921 թ., Կուրկուասի դեպի Դվին կատարած արշավանքի թվականով: Ռենսիմենը հակադրվում է Ադոնցին, գրելով, որ Կուրկուասը 922 թ. առաջ հավանաբար դոմեստիկոս չէր: Ենթադրվում է, որ խոսքը վերոհիշյալ Տաճատի բռնագրավված կալվածների մասին է (տե՛ս DAI, II, p. 164; Adontz, Les Taronites, p. 217):

37 Տե՛ս 13 ծանոթագրություն:

38 Թեոփանեսի Շարունակողը (էջ 372, 384) հիշատակում է ոմն Գրիգորաս Իբերիցեսի, Կոնստանդին Դուկասի աներոջ, որ 913 թ. ապստամբություն բարձրացրեց: Ն. Ադոնցը այս Գրիգորաս Իբերիցեսին նույնացնում է Միրանաթինի հիշատակած Գրիգորասի հետ (տես Adontz, Les Taronites, p. 219): Ռենսիմենը առաջ քաշելով այն փաստը, որ Իբերիցեսը այնուհետև վանական է դառնում, և որ փաստ չունենք, որ նա Կելցենեում կալվածներ է ունեցել, այդ երկու անձնավորությունների նույնացումը համարում է կասկածելի (տե՛ս DAI, II, p. 164), մի բան, որ իհարկե ընդունել չի կարելի: Իբերիցեսը կարող էր որպես պատիժ, բռնի վանական դարձվել: Ինչ վերաբերում է նրա ազգությանը, ապա, ըստ Ն. Ադոնցի, նա վրացադավան հայ էր և «Իբերիցես» (միջնադարում արտասանվում էր Իվիրիցես) հայերեն «իբերացի-վրացի» բառի հունարեն գրությունն է (տե՛ս Adontz, Les Taronites, p. 219):

39 Բնագրում Βασπαραχᾶ: խոսքը Վասպուրականի մասին է և Վասպուրականի Գագիկ Արծրունի թագավորի (908—943): Բյուզանդական աղբյուրներում Վասպուրականի գրության ձևերը տարբեր են: Βασπαραχαια, Βασπαραχᾶ, Ἀσπαραχαια: Գագիկին Միրանաթինն այստեղ անվանում է ἀρχων-իշխան: Իր «Արարողությունների մասին» աշխատության մեջ նրան անվանելով ἀρχων ավելացնում է, որ նա այժմ, այսինքն վերոհիշյալ գրքի գրության ժամանակ, «իշխանաց իշխան» էր, այն է թագավոր (տե՛ս սույն աշխատության 151 էջում):

- 40 Իբերիայի կուրապաղատի և ընդհանրապես վրացիների մասին Միրանածինը խոսում է «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 45 և 46 գլուխներում:
- 41 Խոսքը հայոց թագավոր Աշոտ Երկաթի մասին է (913—929): Միրանածինը նրան Աստուիկ է անվանում: Աշոտ Երկաթի մասին հատուկ ուսումնասիրություն է գրել Ն. Ադոնցը: Ashot Erkat ou de Fer, roi d' Arménie de 913 à 929, EAB, p. 265—283:
- 42 Բնագրում παχτων: նշանակում է նաև հարկ: Հայկական սկզբնաղբյուրներում այդ բառը հանդիպում է ընդամենը մեկ անգամ՝ Ահարոն Մագիստրոսի 1056/1057 թ. թողած արձանագրության մեջ, որ փորագրվել է Անիի մայր տաճարի պատին: Ավելի մանրամասն այդ մասին տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Ահարոն Մագիստրոսի արձանագրության մեջ հիշատակվող հարկերի մասին, Պատմա-Բանասիրական հանդես, 1959, № 4:
- 43 Բնագրում προίγα: նշանակում է նաև նվեր, ընծա:
- 44 Կրինիտեսների՝ ծագումով հայ ընտանիքը կարևոր դեր է խաղացել Բյուզանդական կայսրության մեջ: Ն. Ադոնցի ենթադրությամբ նրանց անունը կապված է Դեգիկում (Չորրորդ Հայք) գտնվող Կոնի վայրի անվան հետ: Տե՛ս Adontz, Les Taronites, p. 229:

«Կրինիտես» մականվան վերաբերյալ կարելի է առաջ քաշել գուցե ավելի հավանական մի ենթադրություն: Կրինիտեսն արդյոք հունարեն թարգմանությունը չէ՞ «Ակնցի»-ի. Չէ՞ որ հունարեն չրդյղ (կրենե, արտասանվում է կրինի) նշանակում է աղբյուր, ակն, իսկ կրինիտես՝ ակնցի: Եթե ընդունենք Ակնի կառուցման մասին պատմագրության մեջ տիրապետող դարձած թվագրումը՝ Վասպուրականի թագավոր Սենեքերիմի գաղթը (1021), պարզ է, որ մեր ենթադրությունը անհիմն կլիներ, քանի որ Կրինիտեսները հիշվում են դրանից շատ առաջ: Բայց անկասկած Ակնի կառուցման մասին այդ թվագրումը ճիշտ չէ, Ակնը 1021 թ. գաղթից առաջ էլ գոյություն է ունեցել և այդ բանը հաստատում է բյուզանդական «Դիգենիս Ակրիտաս» էպոսը: Այդ էպոսի տվյալների համաձայն էպիկական Կարոսը (այն է պատմական Կարբասը, պավլիկյան առաջնորդը, որ մեռել է 863 թ.) ի թիվս այլ քաղաքների, ավերել է նաև Աχινά-ն, որ ոչ այլ ինչ է, քան Ակնը, ժամանակակից էգիրը: Տե՛ս H. Gregoire, Ο Διγενής Ακρίτας, Η βυζαντινή έποποιία στην ιστορία και στη ποίηση New York, 1942, σελ. 54:

Կրինիտես ազգանունը կրող անձնավորությունը առաջին անգամ հանդիպում է IX դարում: Դա նշանավոր Ալեքսիոս-Մուսելեն է (Մուշեղ), Թեոփիլոս կայսեր փեսան և կայսրության կեսարը: Թեոփանեսի Շարունակողը պարզ վկայում է, որ նա հայ էր. ὁ ὀ'ανήρ τῆς τῶν Κρηνιτιῶν κατήγετο γενεᾶς, γῶρας τῆς τῶν Ἀρμενίων, Ἀλέξιος τοῦνομα, Μουσελε τὴν ἐπωνυμίαν. Theoph. Cont. p. 107: Այդ նույն անունով (Ալեքսիոս Մուսելես) VIII—X դարերում հիշատակվում են չորս հոգի, իսկ Կրինիտես մականունով հիշվում են հինգ հոգի ևս՝ Պրոկոպիոս, Գևորգ, Արոտրաս, Արևսալոմ և Պասխալիոս Կրինիտեսներ: 1065 թ. հիշատակվում է մի վերջին Կրինիտես՝ Մելիտենեի կատեպանը (մանրամասն տե՛ս Adontz, Les Taronites, p. 225—229): Հետաքրքրական է նշել, որ Կոստանդնու-

պոլսի պատրիարք Նսայասի (1323—1334) երկու նամակներում ուղղված Կիլիկիայի հայոց թագավորին և կաթողիկոսին (լևոն V և Կոստանդին IV լամբրոնացի) նշված է, որ վերջիններիս հետ բանակցություններ վարելու համար Բյուզանդական կառավարությունն ուղարկել է Միքայել Կալիկրինիտեսին, որը, հնարավոր է, պատկանում էր Կրինիտեսների ընտանիքին (տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Նոր նյութեր Կիլիկիայի հայկական պետության և Բյուզանդիայի փոխհարաբերությունների մասին, Բանբեր Մատենադարանի, հատ. 4, 1958, էջ 293):

- 45 Բնագրում Πα;χρατιος: Բազարատ անվան բյուզանդական արտահայտությունը:
- 46 Այս Թեոփիլակտոսի մասին տե՛ս N. Adontz, Les Taronites, p. 229—230:
- 47 Բնագրում χουμμερχιαριος, այսինքն կոմմերկիոնի (χουμμερχιαριον կամ χουμμερχιαριον. լատ. commercium) պաշտոնյան: Կոմմերկիոն էր կոչվում մաքսատունը, ինչպես նաև մաքսը: Բյուզանդացիների մոտ կային շորս կարգի «կոմմերկիոն» «կայսերական», այսինքն պետական, «բանակաթեմային», այսինքն բանակաթեմերին պատկանող, նահանգային և քաղաքային: Աղբյուրներում հիշատակվում են «ընդհանուր», «կայսերական», «մեծ» կոմմերկիարիոսներ, որոնք Հուստինիանոս կայսեր ժամանակ ունենում էին ապոհյուպատոսի կամ ապոէպարքոսի տիտղոսներ: Նրանք որպես կանոն հաստատվում էին նավահանգիստներում և գլխավոր առևտրական ճանապարհների վրա, ապա և պետական պահեստներում, որտեղ վաճառելու կամ արտահանելու նպատակով բերվում էին գլխավորապես գյուղատնտեսական մթերքներ՝ նահանգներից կամ բանակաթեմերից: «Կոմմերկիոն» բառը մինչև օրս էլ պահպանվել է նույնիսկ թուրքերենում՝ գոմրյուկ ձևով: Բյուզանդական մաքսերի և մաքսատների մասին մանրամասն տե՛ս վերջին մասնագիտական ուսումնասիրությունը. H. Antoniadis—Bibicou, Recherches sur les douanes à Byzance, L' "octava", le „kommerkion“ et les commerciales, Paris, 1963:
- 48 Պսոմաթիան կամ Պսամաթիան Կոստանդնուպոլսի մի թաղամասն էր: Գտնրվում էր քաղաքի արևմտյան մասում, Մարմարայի ափին, Ոսկե դռների մոտ: Այժմ կոչվում է Սամաթիա (տե՛ս Janin, Const. byz. p. 384):
- 49 Բնագրում Ουλγούτιν: Համապատասխանում է հայկական Ողնուտին կամ Եղնուտին, Տարոնի հյուսիս-արևմուտքում:

Գ Լ Ո Ի Խ 44

- 1 Ծիրանածինի «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 44-րդ գլուխը մասնավոր քննության է ենթարկված հետևյալ ուսումնասիրություններում. Markwart, Südarmenien..., S. 299—306, 505—508, Canard, Les Hamdanides, p. 80 sqq.
- 2 Բնագրում՝ Περί της γώρας της 'Απαχουνης: Ծիրանածինը այստեղ կանգ է առնում Ապահունիքում հաստատված և այնտեղ տիրող կայսիկ ամիրանների պատմության վրա: Կայսիկները որպես Ապահունիքի տեր են հիշ-

- վում IX դարի 60-ական թվականներից, թեև այնտեղ էին գաղթել VIII դարի վերջին՝ Հարուն ալ-Ռաշիդի խալիֆայության օրոք: Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան, Ամիրայությունները, էջ 96 և հտ.:
- 3 Բնագրում՝ Μαντιχίερτι հոսքը Մանազկերտի մասին է: Ավելի հին շրջանում կոչվում էր Մանավաղակերտ, այժմ Մելաղաբերդ: Մանազկերտում էր հաստատված Սուլայմ ցեղին պատկանող ամիրայական տունը, որ հայկական աղբյուրներում կոչվում է Կայսիկներ: Մանազկերտը Ապահունիքի կենտրոնն էր: Տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը:
- 4 Բնագրում՝ Περχρι: Հայոց Բերկրին է, որ խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում գտնվում էր արարական Ութմանիկ ամիրանների տիրապետության ներքո: Արարական տարրն այստեղ բավական ուժեղ էր նույնիսկ IX դարի 30-ական թվականներին, երբ նրանք կատաղի դիմադրություն ցուցաբերեցին Բյուզանդիայի դեմ մղվող պայքարում: Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան, Ամիրայությունները, էջ 201—202:
- 5 Բնագրում τοῦ Χλιατ καὶ τοῦ Χαλιατ (պիտի լինի τοῦ Χλιατ τοῦ καὶ Χαλιατ) Միրանաթինը տալիս է հլաթի հայկական (հլաթ) և արարական (Ախլաթ) անվանումները: հլաթը ևս պատկանում էր կայսիկներին: Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան, Ամիրայությունները, էջ 104:
- 6 Բնագրում՝ Ἄρζε: Հայոց Արճեշն է, Տուրուբերանի Ազիովիտ գավառում: Արճեշի անունով Վսնա լիճը երբեմն կոչվել է Արճեշի ծով (տե՛ս Երեմյան, Հայաստանը, էջ 39): Արճեշը խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում գտնվում էր կայսիկների ձեռքում (տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան, Ամիրայությունները, էջ 144):
- 7 Բնագրում Τιβι հաջորդ 45-րդ գլխում Τιβιον: Դվին քաղաքն է: Պրոկոպիոս Կեսարացու մոտ այն անվանված է Դուվիոս (Δουβιος): Տե՛ս Մարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 30:
- 8 Բնագրում Χέρτ: Պարսկահայք նահանգի IX գավառը՝ Հերը, կենտրոնը՝ Հերը, այժմ հոյ:
- 9 Բնագրում Σαλαμας (Սալմաստ): Պարսկահայքի VIII գավառ Ջարեհավանը: Տե՛ս Երեմյան, Հայաստանը, էջ 52:
- 10 Բնագրում Τζερματζου: Նույնանում է Վսնա լճի հարավում գտնվող Զերմաձորի հետ՝ Մոկրում (Honigmann, Die Ostgrenze, S. 147, 197): Մաըկվարտը (Südarmenien, S. 305), Կանարը (Les Hamdanides, p. 81, նույնի Histoire, p. 475, n. 230), և Ռենսիմենը (DAI, II, p. 168), ենթադրում են, որ խոսքը Սերմանցի մասին է՝ Հարթի հյուսիս-արևմուտքում: Հմմտ. Տեր-Ղևոնդյան, Ամիրայությունները, էջ 144:
- 11 Հայոց թագավոր Աշոտ I Բագրատունին (886—890):
- 12 Բնագրում Ἀποσάτα: Ոստիկան Յուսուֆ արու Կասիմ իրն արու Սաշր (901—919):
- 13 «Իշխանաց իշխան» Սմբատը հայոց Սմբատ I թագավորն է, որ Յուսուֆի հրամանով այնտե՛ս անհնարին և դառն կտտանացն և խոշտանգանաց և քրտնահար աշխատութեանց՝ հատանէին սրով զգլուխ նորա» (Դրասխանակերտցի, էջ 240):
- 14 Բնագրում Ἀσωτιος: Աշոտ II Երկաթ թագավոր Հայոց (913—929): Նախորդ գլխում Միրանաթինը նրան անվանում է Աշոտիկ (Ἀσωτικιος):

- 15 Բնագրում 'Απασάχιος: Ինչպես ցույց է տալիս Բանդուրիոսը Միրանածինի սույն աշխատության ծանոթագրություններում (տե՛ս Միրանածինի երկերի Բոննյան հրատարակությունը, էջ 372) ձեռագրերում հանդիպում է 'Αποσιχιος—Աբասիկ գրության ձևը, որն ավելի ճիշտ է: Խոսքը Հայոց թագավոր Աբասի մասին է, Սմբատ II-ի որդու և Աշոտ II Երկաթի եղբոր: Հայոց թագավոր դարձավ Աշոտ II-ի մահից հետո (929—953): Նա Բագրատունիների մայրաքաղաքը Երազգավորսից տեղափոխեց Կարս: Միրանածինը նրան մագիստրոս է անվանում և երբեք նրան «իշխանաց իշխան» (այսինքն թագավոր) չի ճանաչել: Տվյալ ժամանակամիջոցում «իշխանաց իշխան» էր ճանաչում Վասպուրականի թագավոր Գաղիկ Արծրունուն: Աբասի քաղաքականությունը ավելի արաբասիրական էր (Հմմտ. DAI, II, p. 168):
- 16 Εἰς τῆν μεγάλην Ἀρμενίαν, εἰς τὸ καστρὸν τὸ Καρς: Միրանածինի սույն գլխի գրության ժամանակ ճիշտ է, որ Բագրատունիների մայրաքաղաքը Կարսն էր: Բայց Կարսը, ինչպես ասացինք, մայրաքաղաք դարձավ Աբասի ժամանակ, որին սակայն բյուզանդացիները «իշխանաց իշխան» տիտղոսը չտվեցին, իսկ տվյալ դեպքում Միրանածինը «իշխանաց իշխան»-ի նստավայրը համարում է Կարսը և նկատի ունի Աբասից առաջ թագավորածներին: Միրանածինի մոտ պարզապես անախրոնիզմ է:
- 17 Բնագրում 'Απειλάρατ, Ապահունիքի արաբ ամիրա Աբուլ Վարդ I-ը, որ երկրին տիրեց 860-ական թվականներին: Հայտնի է նաև հայկական աղբյուրներից: Թովմա Արծրունին նրան հիշատակում է Ապլրառ ձևով, Գրիգոր Նարեկացին իր թղթում՝ Ապլվարդ ձևով: Վերջինիս տվյալների համաձայն, Ապլվարդը հալածել է թոնդրակեցի աղանդավորներին, որոնք հենց Ապահունյաց գավառի Թոնդրակ գյուղում էին առաջացել և սպանել նրանց առաջին աղանդապետ Սմբատ Զարեհավանցուն (տե՛ս Գիրք թղթոց, էջ 498, 500): Աբուլ Վարդի և թոնդրակեցիների փոխհարաբերությունների մասին մանրամասն տե՛ս Հովհաննիսյան, Դրվագներ Գիրք Ա, էջ 341 և հտ.: Աշ. Հովհաննիսյանը Աբուլ Վարդի հանդես գալու ժամանակը շուրջ 30 տարով առաջ է բերում: Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան, Ամիրայությունները, էջ 98: Աբուլ Վարդը իր արտացոլումն է գտել բյուզանդական Դիգենիս Ակրիտաս էպոսում 'Απλορράβδης ձևով: Տե՛ս Բարթիկյան, Բյուզանդական վիպերգությունը:
- 18 Ա. Տեր-Ղևոնդյանը գտնում է, որ Հայոց թագավոր Աշոտ I-ի Աբուլ Վարդ I-ին խլաթը, Արճեշը և Բերկրին շնորհելու մասին ասվածը փաստերի գիտակցական խեղաթյուրում է Միրանածինի կողմից, հետագայում կատարված իրողությունը ավելի վաղ շրջանին վերագրելու ձգտում, որովհետև X դարում կայսիկները Բյուզանդիային որոշ չափով ենթակա էին դարձել, և Միրանածինը իր այդ խորամանկությամբ ուզում է ցույց տալ, որ նշված քաղաքներն էլ դեռևս Աբուլ Վարդ I-ի ժամանակ գտնվում էին Բյուզանդիայից վասսալական կախման մեջ: Միրանածինը այդ մասին պարզ ասում է մի քիչ հետո. «Քանի որ,—գրում է նա,—իշխանաց իշխանը (հայոց թագավորը Հ. Բ.) հոռմայեցիների կայսեր ծառան է [վասալը] համարվում, որովհետև [կայսրն] է նշանակում նրան և ընձեռում այդ պաշտոնը, ապա պարզ է, որ նրա տիրապետության տակ գտնվող ամրոցները, քաղաքներն ու գյուղերը հանդիսանում են հոռմայեցիների կայսեր

[սեփականությունը]»։ Կայսրիկների Հայոց արքայից վասսալական կախման մեջ լինելու հանգամանքը Կանարը կասկածելի է համարում (Canard, Histoire p. 476)։ Հայոց թագավորն էլ անվանապես էր Բյուզանդիայի վասսալը (DAI, II, p. 170)։ Փաստ է, որ, օրինակի համար, Բերկրին Աշոտ I-ի օրոք, նույնիսկ նրա որդի Սմբատ I-ի օրոք գտնվում էր Ութմանիկների ձեռքում, այնինչ Ծիրանածինը այն ես սխալմամբ դնում է Աբուլ Վարդի իշխանության ներքո։ Տե՛ս Տե՛ր-Ղևոնդյան, Ամիրայությունները, էջ 97։

19 Բնագրում 'Απελχαμίδ — Abd al-Hamid:

20 Բնագրում 'Αποσαβατ — Abu Sawada:

21 Բնագրում 'Απολεσφουετ — Abu-l-Aswad:

22 Բնագրում 'Αποσελίμης — Abu Salim:

23 Խոսքը Հովհաննես Կուրկուասի մասին է (տե՛ս 45-րդ գլխի 19-րդ ծանոթագրությունը)։ Բյուզանդական բանակը կազմված էր հետևյալ զորամասերից. 1. Նահանգական զորքերից, որոնք ընդհանուր անվամբ կոչվում էին «Թեմատա» (θέματα). այսինքն բանակաթեմային, որոնց գլխավորում էին յուրաքանչյուր բանակաթեմի զորավարները։ Ամենագլխավոր բանակաթեմը «Անատոլիկոնն» էր։ 2. Կայսերական զորքերից, որոնք կոչվում էին «տագմատա» (τάγματα). որոնք շորան էին. սխուաներ, էքսկուրիտոսներ, վիզլաներ և հիկանատոսներ, որոնց գլխավորում էին համապատասխանաբար սխուերի դոմեստիկոսը, էքսկուրիտոսների դոմեստիկոսը, վիզլայի դրունգարը և հիկանատոսների դոմեստիկոսը։ (Մատթեոս Ուոհայեցու «Ժամանակագրություն» մեջ պահպանվել է Հովհաննես Չմշկիկ կայսեր մի ընդարձակ թուղթը հասցեագրված հայոց Աշոտ Գ Ողորմած թագավորին, որտեղ կայսրը ամենայն մանրամասնությամբ խոսում է իր քաջագործությունների մասին Ասորիքում, Պաղեստինում և Փյունիկեում։ Խոսելով Տրիպոլիս քաղաքի գրավման մասին, նա ի միջի այլոց ասում է. «Եւյառաջ քան զհասանիլն մեր ի Տրապոլիս հեծելազօրս առաքեցաք զքլմացիսն և զՏաշխամատացիսն ի կապանն որ կոչի՝ Քարերես» Մատթեոս Ուոհայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 25։ Ընդգծված բառերը ոչ այլ ինչ են, քան խնդրո առարկա «թեմատիկոս» և «տաղմատիկոս» զորամասերը։ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Բարրիկյան, Մատթեոս Ուոհայեցու ժամանակագրության մեջ հանդիպող մի քանի բյուզանդական տերմինների մասին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 3, 1969)։

Սխուարիոսները գիշեր-ցերեկ ծառայում էին կայսեր Մեծ պալատում։ Լինելով զինվորներ, նրանք ապրում էին սովորական քաղաքացիների պես։ Նրանց զորաբանակը կայսերական զորքի ամենակարևոր մասն էր կազմում, և համարվում էր օտարերկրացիներից, Պրոկոպիոս Կեսարացին ցույց է տալիս, որ Զենոն կայսեր ժամանակ սխուարիոսները միմիայն հայերից էին բաղկացած (տե՛ս Գաղտնի պատմություն, գլուխ 24, 16)։ Սխուաները 7 մասից էին բաղկացած, որի յուրաքանչյուրը բաղկացած էր շուրջ 500 մարդուց, այնպես որ սխուաների զինվորների ընդհանուր թիվը 3500 մարդ էր։ «Սխուերի դոմեստիկոսը» առաջին անգամ հիշատակվում է Թեոփանեսի ժամանակագրության մեջ 767 թ. դեպքերի կապակցությամբ։ Ավելի վաղ շրջանում սխուերի դոմեստիկոսի անվան փո-

խարեն հանդիպում է magister officiorum տերմինը: Պատերազմի ժամանակ, սակայն, սխոլերի դոմեստիկոսը դառնում էր զորքերի գլխավոր իրամանատարը: Նա գլխավորում էր մեծ արշավանքները, այն ժամանակ, երբ կայսրը անձնապես չէր մասնակցում դրանց: X դարում սխոլերի դոմեստիկոսի իրավունքները ընդարձակվում են: Նա լինելով հանդերձ սխոլերի զորահրամանատարը, միաժամանակ Փոքր Ասիայի բոլոր զորքերի զորահրամանատարն էր, և նա արդեն սկսում է կոչվել ὁ ὀικουμενικῶν τῶν σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς (τῆς ἐώας. τῶν ἐώων ταγματῶν): Նիկեփոր փոկասը նախքան կայսր դառնալը Արևելքի զորավար էր և սխոլերի դոմեստիկոս (τῶν τῆς Ἀνατολῆς στρατευμάτων κατάρχοντα (ὀικουμενικῶν τῶν σχολῶν ἑωμαῖοι ἀρχὴν τὴν τοιαύτην ἐπιφύμιζουσιν): Leonis Diaconi Historiae, Bonnae, 1828, p. 7): Այլելի մանրամասն տես Ռ. Գիյանի արժեքավոր հոդվածը. Etudes sur l'histoire administrative de Byzance, Le domestique des scholes, Revue des Études Byzantines, t. VIII, 1950, p. 5—63: Հմմտ. նաև Լ. Հյուբշման, Հայկականք, «Բազմավեպ» 1902, էջ 213:

- 24 Բնագրում Կոթղ. VII դարի «Աշխարհացոյց»-ում Կորի: Համապատասխանում է Կորոյ Չորին, Տուրուբերան նահանգի 15-րդ գավառը: Ընդգրկում էր Կորոյ Չոր գետի (այժմ Քյոռ-սու դերեսի) հովիտը՝ Խաչու լճի շրջանը ներառյալ (տե՛ս Երեմյան, Հայաստանը, էջ 61, 108): Ըստ Մ. Կանարի, Կորին արարական աղբյուրներում անվանվում է al-warak (տե՛ս Les Hamdanides, p. 80):
- 25 Բնագրում Պարչա: Հարթ գավառն է, արար. al-Hark: Տուրուբերան նահանգի 9-րդ գավառը: Համապատասխանում է այժմյան Բուլանխ շրջանին: Երեմյան, Հայաստանը, էջ 62:
- 26 Բնագրում ἀνεψιός. որ նշանակում է և եղբորորդի, և քրոջորդի: Կարող է նշանակել նաև հորեղբորորդի: Նրա հոր անունը տալիս է Իրն ալ-Ազրակը, անվանելով նրան որդի Արդ առ-Ռահմանի, որը հասկանալի է, դառնում է Արդ ալ-Համիդի՝ երեք եղբայրներ՝ Արու Սևադայի, Արու Ասվադի և Արու Սալիմի հորեղբայրը:
- 27 Բնագրում Ἄρχμε: Իբն Ադրակի տվյալներով Համդանյան ամիրայական տան նշանավոր ներկայացուցիչ Սայֆ ալ-Դաուլան 939 թ. աշնանը արշավանքի դուրս եկավ դեպի Հայաստան և Մանազկերտի վրայով հասավ Կարին: Նա գրում է. «Ասվում է, որ երեք հարյուր քսանութ թվականին (հոկտեմբեր 939—սեպտեմբեր 940) Սայֆ ալ-Դաուլան Մայաֆարիկինից (նիփրկերտ) ուղղվեց Հայաստան և իջավ Թայթուանայում (Դատվան), որը լճի վրա է: Եվ կանչեց իրն Ջաջիկ իրն ալ-Դայրանին (Դագիկ որդի Դերենիկի), Ահմատ իրն Արդ ալ-Ռահման Արու-լ-Մուիզզին՝ Խիլաքի, Դատ ալ-Ջաուզի (Արծկե), Արջիչի (Արճեչ) և Բաբաբի (Բերկերի) տիրոջը, Արդ ալ-Համիդին՝ Մանազկերտի (Մանազկերտ) և Դաշտ ալ-Ուարթի ու ալ-Հարթի տիրոջը...» և այլն: (Թարգմանությունը Տեր-Ղևոնդյանի, տե՛ս Ամիրայությունները, էջ 152): Այս տեղեկություն հիման վրա Մարքվարտը գտնում է, որ Ահմադ իրն Արդ ալ-Ռահման Արու-լ Մուիզզը մի մարդ է և նույնանուն է Միրանաթինի Ախամետի հետ: Դա հաստատվում է այն փաստով, որ այն վայրերը, որոնք Իրն Ազրակի մոտ վերագրվում են Արու-լ-Մուիզզին ճշտությամբ նույնանուն են Միրանաթինի մոտ Ախա-

մետին վերագրված վայրերին և որ նույն բնագրում այլևս չի հիշատակվում Ահմադը, այլ միայն Աբու-լ Մուիզգը, ով, ի դեպ ասած, չի նույնանում Ծիրանածինի հիշատակած Ապելմուզե-ի հետ, որի մասին կայսրը հիշատակում է մի քիչ հետո (տե՛ս DAI, II, p. 169):

- 28 Բնագրում 'Αλ-Ζιχέ: Հայոց Արծկեն, արաբների Դատ ալ Ջաուզ (որտեղից ժամանակակից Ալջավազ կամ Աղիլչեվազ անունը), հլաթի և Արճեշի միջև, Բզնունիք գավառում (տե՛ս Երեմյան, Հայաստանը, էջ 39):
- 29 «Իսկ սրա մահից հետո էլ Մանցիկիերտին և վերոհիշյալ բոլոր շրջաններին տիրացավ Ապոսևատայի և Ապոսելֆուետի երրորդ եղբայր Ապուսելմին Բալց ինչպես տեսանք վերևում մեջ բերված ծանոթագրություն մեջ (N° 27) Իրն ալ-Ագրակը 940 թ. Մանագկերտի տեր է համարում Արդ ալ-Համիդին, որն, ինչպես գիտենք Ծիրանածինից, Աբու Սալիմի հայրն էր: Ուսումնասիրողները առաջարկում են Արդ ալ Համիդի անվան առաջ ավելացնել «իբն» բառը, որ նշանակում է «որդի» և գրել Աբու Սալիմ իբն Արդ ալ Համիդ—(Աբու Սալիմ որդի Արդ ալ Համիդի), որով հաստատվում է Ծիրանածինի ծննդաբանական ծառը (տե՛ս DAI, II, p. 169, նաև Տեր-Ղևոնդյան, Ամիրայությունները, էջ 154):
- 30 Բնագրում 'Αβδερχειμ Abd ar-Rahim:
- 31 Բնագրում 'Απελμουζε Abu al-Muizz:
- 32 Աբուլ Վարդ II-ը: Նա իշխանության գլուխ անցավ 940 թ. հետո: Ծիրանածինի սուլյն երկի գրության ժամանակ (952) Աբուլ Վարդ II-ը դեռ իշխանության գլուխ էր:
- 33 «Հորեղբայր Ապուլեսֆուետ»: Բնագրում Թεϊου, որ հորեղբայր է նշանակում բայց իրականում խոսքը հորեղբորորդու մասին է:

Գ Լ Ո Ւ Խ 45

- 1 «Քարթլիս Ցխովրեբայի» համաձայն Բագրատունիների անմիջական նախա-
յայրը Սողոմոն անունով մի հրեայի որդին էր, որ ազգակցական կապ
ունեք սուրբ Հովսեփի եղբայր Կլեոպասի հետ: Կլեոպասից 27 սերունդ
հետո, VI դարի կեսերին, Սողոմոնի յոթ որդիները դալիս են Եկեղյաց
գավառը Ռաքել թագուհու մոտ և մկրտվում: Սրանցից երեքը խնամիա-
կան կապեր են հաստատում հայ թագավորական տների հետ, իսկ մնա-
ցած չորսը, որոնց մեջ էր և Գուրամը կամ Գուարամը, անցնում են Վրաս-
տան՝ Բակուր III-ի (557—570) ժամանակ: Այս Գուարամը դարձավ վրաց
թագավոր և կուրապաղատ 575—600 թթ.: Նրան հաջորդած որդին՝ Ստե-
փանոսը, որ թագավորեց 600—619 թթ. Հերակլիոս կայսեր դաշնակիցը
էր (տե՛ս Ն. Աղոնց, Բագրատունյաց փառքը, էջ 103—107, նաև Մարկ-
վարտ, Վրական Բագրատունյաց ծագումը, էջ 93—95, DAI, II, p.
171—172):

Բագրատունիների հրեական ծագման վարկածը հայ հեղինակներից
պահպանել է Մովսես Խորենացին (Ա., 22, 23), հենվելով Մար-Աբասի
վրա. «Առ սովալ (Հրաչեայի—Շ. Բ.) գրում է նա,—ասեն կեցեալ զՆա-
բուդողոնոսոր արքայ Բաբելացոց, որ գերեաց զՀրեայս: Եւ սորա ասեն

զմի ի գլխաւորաց Երրայեցւոցն գերելոց խնդրեալ ի նարուզդոնոսորայ՝ Շարաթ անուն, ածեալ բնակեցոյց յերկրիս մերում մեծաւ պատուով. և ի սմանէ ասէ պատմագիրն լինել ազգն Բագրատունեաց, և հաւաստի է»:

(Պատմաբանների մոտ Բագրատունիների ծագման հարցը վիճելի է մնացել: Ն. Արոնցը միանգամայն մերժում է նրանց հրեական ծագումը, ցույց տալով, որ Սողոմոնի մասին գրույցը հորինվել է XI դարում (նույն տեղում, էջ 109): Ռենսիմենը (DAI, II, p. 172) գտնում է, որ Բագրատունիների հրեական ծագումը հնարավոր է, որ պատճառ չկա կասկածելու դրա վրա, որ բազում հրեաներ էին հաստատվել Հայաստանում, որոնք ունեին ժառանգական ղեկավարներ, որոնք իրենց ծագումը բերում էին Դավթից, որ Բագրատունիները, նաև Ամատունիները, կարող են պատկանել այդ հրեա գաղթականներին: Կ. Քումանովը Բագրատունիներին վերագրում է ուրարտական կամ խուրիտո-սուրարյան ծագում:

Վրաց Բագրատունիները ծագում են հայոց պատրիկ Աշոտ Բագրատունուց (որ 748 թվականին կուրացվեց Մամիկոնյանների կողմից): Այդ մասին ամենաարժանահավատ աղբյուրն է Վարդան պատմիչը: Նա գրում է. «Յայնմ ժամանակի աղմկեալ Իսմայելի ընդ միմեանս, հանգչէր երկիրս Հայոց, և սկսան զօրանալ իշխանքն մեր յիւրաքանչիւր իւր տեղիս: Եւ տայր իշխանն Իսմայէլի Աշոտի որդւոյ Ատրնբրսեհի որդւոյ Վասակայ, որդւոյ Աշոտոյ Հայոց իշխանի՝ զերկիրն Վրաց. որոյ երթեալ հնազանդեցուցանէ ինքեան. և կայսր առաքէ նմա պատիւ կիրապաղատութեան» (Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1868, էջ 77): Սա կատարվել է IX դարի 10-ական թվականներին (տե՛ս Մարկվարտ, Վրական Բագրատունյաց ծագումը, էջ 105—106): Մի այլ տեղում Վարդանը գրում է. «սմա [այսինքն Աշոտ Բագրատունուն, որ կուրացվեց 748 թ.] լինին երկու որդիք, Սմբատ՝ նախնի թագաւորացն Հայոց, և Վասակ սկիզբն թագաւորացն Վրաց. որոյ որդին Ատրնբրսեհ, սորա Աշոտ, սորա Բագարատ, որոյ եղբայրն Գորամ, հետ սմա՝ Դաւիթ որդի Բագարատայ՝ որ սպանաւ ի Գորամայ հօրեղբօրէ իւրմէ որոյ որդին Ատրնբրսեհ, սորա որդի Դաւիթ. սմա եղբօրորդի Գուրգէն, որոյ որդին Բագարատ, որ առ իւր կին դուստր Սենեքերիմայ թագաւորին Վասպուրականի» (նույն տեղում, էջ 81—82):

Վրաց Բագրատունիների մասին ընդհանրապես և Միրանաժինի նրանց վերաբերող տվյալների մասին մասնավորապես տես նաև M. Brosset, Additions et Eclaircissements à l'Histoire de la Georgie, depuis l'antiquité jusqu'en 1469, St.-Petersbourg, 1851, Addition IX, p. 138 sqq.

2 Միրանաժինը ցույց տալով, որ վրացիների մոտ արենակցական կապ ունեցող մարդկանց միջև ամուսնությունն արգելված չէր, չի մեղանշում իրականության դեմ: Դա իսկապես որ այդպես էր և այդ ժամանակվանից կան բաղձաթիվ փաստեր: Տե՛ս Tonmanoff, The Bagratids, p. 25:

3 Բնագրում Σ-α-ν-ο-ι-α-ε-τ-ε-ς: Ռենսիմենը սխալմամբ ենթադրում է, որ Սպանդիատ անունը Սմբատ կամ Շամբաթ (հայկական առասպելի համաձայն՝ Բագրատունյաց նախահայրը այսպես էր կոչվում) անունից է ծագում, կամ էլ կապ ունի հայկական «սպանդ» (որտեղից ըստ նրան՝ Սպանդունիք)

բառի հետ (DAI. II, p. 171): Իրականում գա Սպանդարատ անունն է որ պահպանվեցնում դարձել է Spandyāt, ինչպես Միրանաժինի մոտ և նշանակում է «սրբատուր»: Սպանդիատ անունը հանդիպում է և հայերի մոտ դեռևս IV դարից (տե՛ս Աճառյան, Անձնանունների բառարան հատոր Գ, Երևան, 1948, էջ 597—598, Հմմտ. նաև F. Justi, Iranisches Namenbuch, Marburg. 1895, S. 308):

4 Հերակլիոս կայսեր (610—641) պարսկական արշավանքների մասին տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հերակլ կայսեր պարսկական արշավանքների ընթացուղիները (մարշրուտները), Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության հատոր Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960, էջ 141—172:

5 Վրացիների կապերը Երուսաղեմի հետ շատ ավելի վաղ են, քան Բագրատունյաց հարստության հաստատումը Վրաստանում: Ուշ շրջանի ավանդության համաձայն, վրաց առաջին քրիստոնյա թագավոր Միրիամը ուխտի է գնացել Երուսաղեմ: Շուրջ 470 թ. Երուսաղեմ այցելեցին Վախթանգ թագավորը իր մոր և քրոջ հետ: Պրոկոպիոս Կեսարացու տվյալներով, Հուստինիանոս կայսրը սամարացիների ապստամբության ճնշումից հետո վերակառուցեց երկու վանք, որոնք հավանաբար կառուցված էին Վախթանգ թագավորի կողմից (Կառուցումների մասին, Ե., 9): Վրացիները հետագայում ևս սերտ կապերի մեջ էին Երուսաղեմի հետ:

6 Ինչպես Մարկվարտն է ցույց տվել, Միրանաժինի մոտ Դավթի սերնդի շարքը սխալ է: Հիմնվելով վրաց պատմության և Վարդան պատմիչի տվյալների վրա, նա ապացուցել է, որ պիտի լինի ոչ թե Դավիթ, Բագարատ, Աշոտ, Ատրնբրսեհ, այլ Աշոտ, Բագարատ, Դավիթ, Ատրնբրսեհ: Տե՛ս Աղոնց, Բագրատունյաց փառքը, էջ 96—97: Ընդ որում Դավիթը (Աշոտը) ոչ 452 և ոչ էլ 552 թվականի անձնավորություն է, այլ VIII դարի վերջի և IX դարի սկզբի:

7 Խոսքը, իհարկե, Միրանաժինի հոր, Լևոն VI իմաստասեր կայսեր մասին է (886—912 թթ.): Ատրնբրսեհ կուրապաղատը որդին էր Դավթի (և ոչ Աշոտի, ինչպես գրում է Միրանաժինը) և թագավորել է 881—923 թթ.: Նրա մասին առատ նյութ կա Հովհաննես Դրասխանակերտցու Պատմության մեջ: Հայոց կաթողիկոսը Յուսուֆի Իսպատակությունների ժամանակ հենց այս Ատրնբրսեհի մոտ էր ապաստան գտել:

8 Միրանաժինի մոտ պահպանված վրաց Բագրատունիների մասին առասպելի կեղծիքը երևում է տվյալ փաստի մեջ: Դուրս է գալիս, որ 400—500 տարվա ընթացքում գոյություն է ունեցել առասպելական Դավթի ընդամենը երեք սերունդ. Բագարատ, Աշոտ, Ատրնբրսեհ: Միրանաժինը թեև հաշվել է իր օրից (աշխարհի արարչագործության 6460 թ. համապատասխանում է մ. թ. 925 թ.), այնուամենայնիվ, վրաց Բագրատունիների տոհմաժառը հասցնում է մինչև իր հոր օրերը՝ Լևոն VI ժամանակները, ելք Ատրնբրսեհը նրա կողմից արժանացավ կուրապաղատի պատվին (տե՛ս նաև Աղոնց, Բագրատունյաց փառքը, էջ 95—96):

9 Ինդիկտիոնը (լատ. indictio) տասնհինգ տարվա շրջան է: Նրբ է սկիզբ առել ինդիկտիոններով հաշվելը, հայտնի չէ: Նրա օգտագործումը վերականգնեց Կոստանդին I կայսրը, ինդիկտիոնի առաջին տարին հաշվելով 312 թ.:

- 10 Կոստանդին Միրանաժին (913—959) և նրա որդի Ռոմանոս 11-ր, որը հոր մահից հետո թագավորեց մինչև 963 թ.:
- 11 Բնադրում Փասյանդ, Հունական և բյուզանդական աղբյուրներում այդպես է հիշատակվում Այրարատի 1-ին գավառ Բասենր (Բասեան): Մենանդրոսի մոտ հանդիպում է և Βασσιανή գրության ձևը:
- 12 Բյուզանդական աղբյուրներում այս բանակաթեմի գրության երկու ձև է հանդիպում, τὸ Ἀρμενιαχόν. (այսինքն θεμα—բանակաթեմ) և τὸ Ἀρμενιαχῶν կամ τῶν Ἀρμενιαχῶν (ենթադրվում է τὸ θεμα τῶν Ἀρμενιαχῶν). որ իմաստային տեսակետից տարբեր են: Ἐὸ Ἀρμενιαχόν նշանակում է Արմենիական (հայկական) բանակաթեմ, իսկ τὸ Ἀρμενιαχῶν կամ τῶν Ἀρμενιαχῶν—Արմենիականների (այսինքն հայերի) բանակաթեմ: Հմմտ. Հովհաննես Դրասխանակերտցի (էջ 17—18). «որ շուրջ զմեօքն են ազգք՝—... Արմանեակս զմեղ անուանեն»:
- Արմենիականների բանակաթեմի մասին տե՛ս Միրանաժինի «Բանակաթեմների մասին» աշխատության մեջ, ինչպես և ծանոթագրությունը նրա վերաբերյալ (սույն աշխատության 167-րդ էջում):
- 13 Զորավար պատրիկ լալակոնը այլ աղբյուրներից հայտնի չէ: Մեզ է հասել ոմն լևոն լալակոնի կնիքը, որը հիշվում է որպես կուրապաղատ և դուքս Արմենիականների բանակաթեմի: Նույն մարդը մի այլ աղբյուրում (859 թ. հունվարին տեղի ունեցած դեպքերի կապակցությամբ) հիշվում է որպես «նումերոնի դոմեստիկոս», որը հասկանալի է, չի կարող նույնանալ Միրանաժինի լալակոնի հետ, բայց կարող է սրա ազգականը լինել: Միրանաժինը մնացած զորավարների անունները չի տալիս, բայց այդ ժամանակ Միջագետքի զորավարը հավանաբար Օրեստեսն էր, որին Միրանաժինը հիշատակում է այս աշխատության մի այլ տեղում: Լալակոնի գրխավորությամբ եղած արշավանքը թվագրվում է 901 թ.: Լալակոն անունը հունական չէ:
- 14 Կոլոնիայի բանակաթեմի մասին մանրամասն տե՛ս Միրանաժինի «Բանակաթեմների մասին» աշխատության մեջ, ինչպես և նրան վերաբերող ծանոթագրությունը (սույն աշխատության 170-րդ էջում):
- 15 Միջագետքի բանակաթեմի մասին տե՛ս «Բանակաթեմների մասին» աշխատության մեջ (սույն աշխատության 170-րդ էջում):
- 16 Խաղտիք բանակաթեմի մասին տե՛ս «Բանակաթեմների մասին» աշխատության մեջ (սույն աշխատության 170-րդ էջում):
- 17 Մագիստրոս Կատակալոնի տակ ենթադրվում է լևոն Կատակալոնը, որը 896 թ. Բուլգարոֆիզոնի ճակատամարտում պարտություն կրեց բուլղարների կողմից: Այդ մասին հիշատակում է Թեոփանեսի Շարունակողը, ցույց տալով, որ լևոն VI կայսրը Կատակալոնին նշանակելով զորքերի ընդհանուր հրամանատար, ուղարկում էր ցար Սիմեոնի դեմ: (Theoph. Cont., p. 359—360): Կատակալոնի արշավանքը դեպի Թեոդոսուպոլիս տեղի ունեցավ 902 թ.: XI դարում իր գործունեությամբ փայլած Կատակալոն Կեկավմենոսը ազգակցական կապ ուներ այս Կատակալոնի հետ: [Լևոն] Կատակալոնը Թեոփանեսի Շարունակողի մոտ հիշատակվում է որպես θεμαεστικος τῶν σχολῶν ὁ μαγιστρος: Նույն ձևով նա հիշատակվում է նաև Միրանաժինի մոտ:

- 18 Թեոդոսուպոլիսն այն ժամանակ գտնվում էր արարների ձեռքում (տե՛ս Տե՛ր-Վեռնդյան, Ամիրայություններ, էջ 160 և հտ.):
- 19 Հայազգի զորավար Հովհաննես Կուրկուասի Դվինի [Տիվի] արշավանքը, ըստ Ասողիկի տվյալների, թվագրվում է 922 թ.: Ստեփանոս Տարոնացին գրում է, որ Ռոմանոս Լեկապենոս կայսրը, իր թագավորության երկրորդ տարին «գումարեաց զօր քազում և դեմեսլիկոս (իմա՛ ծομαέστιας) առաքեաց ի Դուին քաղաք յորում էր Սպքի ամիրայ որ ՂԱշոտն Շահնշահ օգնական իւր արկ ի քաղաքն: Եւ եկեալ զօրն Յունաց՝ պաշարեցին ՂԴուին և ոչ կարացեալ ստնանել՝ դարձան անդրէն» (Ասողիկ, էջ 170): Ռենսիմենր և ուրիշներ, ենթադրելով, որ Կուրկուասը 922 թ. չէր կարող դոմեստիկոս եղած լինել, դվինյան արշավանքը Թեոփանեսի Շարունակողի տվյալների հիման վրա թվագրում են 927 թ. (DAI, II, p. 164, 174): Բյուզանդական աղբյուրները մեծ գովեստով են խոսում Կուրկուասի մասին, ընդգծելով նրա հայկական ծագումը (εχ γένους τῶν Ἀρμενιάκων ἦν): Նրա ծննդավայր է հիշվում ἄπο Δοχίαν γαριου Δαοβιδου. հայրը եղել է շատ հարուստ պալատական: Կուրկուասը սուրբ գիրքը սովորել է իր ազգական՝ Գանգրայի մետրոպոլիտ Խրիստոֆորոսից: Թեոփանեսի Շարունակողի ասելով, Հովհաննես Կուրկուասը կրկնապատկեց Բյուզանդիայի տերիտորիան սահմաններն հասցնելով մինչև Եփրատ և Տիգրիս: Նա քսաներկու տարի անընդմեջ սխուլերի դոմեստիկոս էր, և այդ ընթացքում, ըստ նույն աղբյուրի, գրավեց հազար քաղաք և հիշվում է որպես երկրորդ Տրայանոս և Բելիսարիոս: Նրա քաջագործությունները ութ գրքով գրել է Մանվել պրոտոսպարը: Այդ աշխատությունը մեղ չի հասել: Կուրկուասը վախճանվել է 946 թվականից փոքր անց:
- Հովհաննես Կուրկուասը թողել է մի որդի՝ պատրիկ Ռոմանոս Կուրկուասին, որը տարբեր բանակաթեմերի զորավար էր նշանակվել և շարունակել իր տոհմի փայլուն ավանդությունները. նա ստացավ նույնիսկ մագիստրոսի աստիճանը: Հովհաննես Կուրկուասի եղբայր Թեոփիլոս Կուրկուասը պատրիկ էր և Խաղտիքի ու Միջադեպի բանակաթեմերի զորավար: Սրան համեմատում են Հուստինիանոս Մեծի նշանավոր զորավար Սոլոմոնի հետ (տե՛ս հաջորդ ծանոթագրությունը):
- Հովհաննես Կուրկուասի մասին տե՛ս Theoph. Cont. p. 426—428. նաև Guiland, Le domestique, p. 29—31.
- 20 Հովհաննես Կուրկուասի եղբայր Թեոփիլոսը Խաղտիքի զորավար դարձավ 923 կամ 924 թվականին, Վարդաս Բոյիլասի ապստամբության ճնշումից հետո: Նրա մասին պակաս գովեստով չի խոսում Թեոփանեսի Շարունակողը, ցույց տալով, որ նա քազում արշավանքներ է կատարել արարների դեմ, հաճախ գերեվարել, նաև հարկադրել Թեոդոսուպոլսի և նրա շրջակայքի արարներին: Նա փայլուն գործունեություն է ծավալել նաև Միջագետքում: Նիկեիոր Փոկասի թագավորության ժամանակ հանդես եկած սխուլերի դոմեստիկոս Հովհաննես Չմշկիկը (ապա կայսրը) այս պատրիկ Թեոփիլոսի թոռն էր: Տե՛ս Theoph. Cont., p. 428: Թեոփիլոսը իշխանության գլուխ մնաց մինչև 940 թ.:
- 21 Բնագրում Ἀβνίχου: Հայոց Անիկը, տաճիկ Ջիվան-կալեւ Այծմ Ավնիկ գյուղ: Գտնվում էր Բասենի հարավում, Թեոդոսուպոլսից 40 մղոն արևելք (տե՛ս Նրեմյան, Հայաստանը, էջ 42, նաև DAI, II, p. 174: Մանրա-

- մասն տե՛ս նաև Պ. Տեր-Պողոսյան, Տեղագրական հետազոտություններ Հայաստանի մեկ քանի քաղաքներու և բերդերու մասին, Վիեննա, 1951, էջ 106:
- 22 Բնագրում *Κετζίέον*: Հայտնի չէ, թե ո՞ր տեղին է համապատասխանում: Հոնիգ-մանը հնարավոր է գտնում նույնացնել Հինգախ գյուղի հետ, Թեոդոսուպոլսից Տայք տանող ճանապարհի վրա, կամ էլ այդ ճանապարհի լեռնանցքի վրա գտնվող մի ամրոցի, որ վրացիները կոչում են Քարթլիս Քելի, իսկ թուրքերը՝ Գյուրջի բողազ (տե՛ս DAI, II, p. 175):
- 23 Բնագրում *ταξάτοι*, ավելի ճիշտ *ἀξάτοι*: Զորավարի հրամանատարության ներքո գտնվող ոստիկանական պարտականություններ վարող մի մարմին էր: Տաքսետները դասվում էին հասարակ զինվորներից բարձր: Նրանց մասին տե՛ս Zepos, Jus graecoromanum, V, p. 521: Հմմտ. Ahrweiler, Recherches, p. 42, 71:
- 24 «Կուրապաղատի և նրա եղբայրների» տակ ենթադրվում են Ատրնեբրսեհ II-ի որդի Աշոտը և նրա եղբայրներ Գավիթը, Բագարատն ու Սմբատը: Աշոտը կուրապաղատ դարձավ իր հոր մահից հետո (923):
- 25 Բնագրում *εξουσιαστής*: Արագգիայի մագիստրոսի և էքսուսիաստեսի տակ ենթադրվում է թագավոր Գիորգին, որին Միրանաժինը հանվանե հիշատակում է մի փոքր հետո: Բյուզանդական աղբյուրներում էքսուսիաստես է կոչվում նաև բուլղարների Սիմեոն ցարը. (*εξουσιαστής των Βουλγάρων* տե՛ս K. I. 'Αμύντου, 'Ιστορία του Βυζαντινού κράτους. τόμος Β', 'Αθήναι, 1960, σελ. 66). *նույնիսկ Շիրակի հայ Բագրատունի թագավորը*—*εξουσιαρχης* (Cedr. II, p. 498):
- 26 Բնագրում *Βασπαραχανιτης* (վասպուրականցի): Նկատի ունի վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունուն (908—943):
- 27 Բանակաթեմր (զորաբանակի իմաստով) ստորաբաժանվում էր բանդոնների (*βάνδον* — զոր. հայերենում *անլնպես* զոր. բառն ունի «գունդ», «վաշտ» նշանակությունը. հմմտ. «Բայց ուր լինէր հանդէս, ի նշանաւոր տեղիս գնդի գնդի, դրօշու դրօշու, վաշտուց վաշտուց...» Փափստոս, Գ., 7), որոնք իրենց հերթին կազմում էին *μοῖρα*-ներ և *ὀροῦγγον*-ներ, որոնց զիսավորում էին մերարիները կամ դրոնգարները: Երեք *μοῖρα*-ն կազմում էր մեկ տուրմա (*τοῦρμα*) կամ մերոս (*μέρος*). որը զիսավորում էր տուրմարիսը և մերարիսը (*μέρος γὰρ ἐστὶν τῆ τοῦρμα. τὸ ἐκ τριῶν μοιρῶν ἡγγῶν συχχειμενον ἀἰθροισμα*. Leon VI, *Tactica*, Migne, P. G. t. 107, col. 708). մերոսը դա տուրման է, որը երեք մասից, այսինքն դրոնգոններից է բաղկացած: Մի այլ տեղում կարդում ենք, որ տուրմարիսը նա է, ով իր հրամանի տակ ունի երեք դրոնգոն (*τοῦρμαρχης ὁ τρεῖς ὀροῦγγους ὑφ'ἑαυτὸν ἔχων*): Միրանաժինը վկայում է, որ տուրմարիսը իր հրամանի տակ ունի 500 նետաձիգ, 300 վահանակիր, և 100 նիզակակիր, հետևարար մի բանակաթեմի զորքը բաղկացած էր շուրջ 2500—3000 մարդուց:
- Տուրմարիսը բանակաթեմի զորավարից հետո ամենաբարձր անձնավորությունն էր նահանգում: Նա ուներ պրոտոսպաթարի աստիճան (տե՛ս Bréhier, *Les Institutions* p. 361—362; Ahrweiler, *Recherches...*, p. 3):
- 28 Բնագրում *βασιλικός*, բառացի նշանակում է թագավորական: Այդպես էին կոչվում կայսեր մերձավոր մարզիկ, պալատականները: Տերմինը հանդի-

պում է նաև հայկական սկզբնաղբյուրներում «վասիլկոս» ձևով: Ավելի մանրամասն տե՛ս վերը, գլ. 43, ծանոթ. 17, 18:

- 29 Հետաքրքիր է, որ Միրանաժինի մոտ էլ օգտագործված է «կարավան» բառը (καρβάνι). որը փոխառություն է պարսկերենից:
- 30 Պրոտոսպաթար Ջուրվանելիի (Ζουρβανιελι) տակ ենթադրվում է Դերջանցի Չորտվանելը. Աթոնի վրաց վանքի կառուցող սինկելլոս Հովհաննես Թոռնիկի հայրը: 977 թ. գրված վրացերեն մի ձեռագրի հիշատակարանում դրված է հետևյալը. «Ես Յովհաննէս, որ առաջ Թոռնիկն կոչէի, և եղբայր իմ Յովհաննէս Վարադվաչէ, որդիք օրհնելոյն Չորտվանելի, ստացար և գրեցար ղմատեանս այս...» (տե՛ս Ակինյան, Մատ. հետ., Դ, էջ 55: Հմմտ. նաև էջ 57): Ն. Ակինյանը ենթադրում է, որ այս Չորտվանելի հայրը պետք է լինի 945 թ. աքսորված Նիկոլաոս Թոռնիկը կամ Լևոն Թոռնիկը, որոնց մասին հիշատակություն կա Միրանաժինի (de Cer. I, 96, p. 435), Կեդրինոսի (II, p. 324) և Լևոն Գրամատիկոսի մոտ (էջ 329): Տե՛ս Ակինյան, նույն տեղում, էջ 59—60:

Մամիկոնյանները, հալածվելով արաբների կողմից, ապաստանում են Տայքում, որտեղ նրանք ունեին կալվածներ: Հենց Տայքում է, որ լղարում հանդես է գալիս Թոռնիկյան մի նոր ճյուղ, որի առաջին ներկայացուցիչը վերոհիշյալ Չորտվանելն է: Ակինյան, նույն տեղում, էջ 52:

Ն. Ադոնցը (Les Taronites, p 234) ցույց է տալիս, որ Չորտվանելը վրացադավան հայ էր: Նույն միտքն է առաջ քաշում նաև Ն. Ակինյանը (նույն տեղում, էջ 53): Ռենսիմենը նրան վրացի է համարում (ՄԱԼ. II, p. 175):

Միրանաժինը նշում է, որ Ջուրվանելին «ազատ» էր (τῶν ἀζάτων αὐτῶν). այսինքն ազնվական:

- 31 «Աներոջ» տակ, հասկանալի է, ենթադրվում է Ռոմանոս I Լեկապենոսու Կոստանդին Միրանաժինը ամուսնացել էր Ռոմանոսի դուստր Ելենայի հետ: Ռոմանոսը դարձավ «վասիլեոպատոր»—կայսերահայր, մի տիտղոս, որ առաջին անգամ ստեղծվեց Լևոն VI կողմից և տրվեց իր աներոջ, հայազգի Ստիլիանոս Ջաուցային:
- 32 Խոսքը Աշոտ կուրապաղատի եղբայր Բադարատի որդու մագիստրոս Ատրնբրսեհի մասին է: Մահացել է 961 թ.:
- 33 Բնագրում Μασταβανι Տեղը հայտնի չէ: Հոնիգմանը տեղադրում է Ավնիկի մոտ:
- 34 Միրանաժինը Արաքս և Ֆասիս գետերը նույնացնում է: Իրականում Ֆասիսը համապատասխանում է Իհիոնի գետին: Բյուզանդացիները Բասեան գավառի անունից լիսեցնելով Ֆասիսը, սխալմամբ նույնացնում են Արաքս գետի հետ:
- 35 Սպաթարները (σπαθαροί — սուսերակիրներ) կազմում էին կայսեր թիկնապահ զորքը: Բառը հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում. «հրամայեաց սպաթարին բաղում հարուածովք պահել ի բանտին». «հիւանդացաւ սպաթարն»: Տե՛ս նոր Բառգիրք Հայկադյան լեզվի, հատ. Բ, էջ 734:
- 36 Բյուզանդացիները IX դարի վերջին և X դարի առաջին կեսին բաղում անգամ արաբների ձեռքից փորձեցին խլել Թեոդոսուպոլիսը: Քաղաքը հաճախ էր ձեռքից ձեռք անցնում: Թովմա Արծրունին ցույց է տա-

լիս, որ 895 թ. «պաշարեն զԿարնային քաղաքն զօրքն Յունաց. և դարձեալ անդրէն ի կամս իւրեանց թողեալ զնացին» (Թովմա Արծրունի, էջ 231): Հաջորդ անգամ Թեոդոսուպոլսի վրա հարձակվեց, ինչպես Միրանածինն է ցույց տալիս, գորավար Կատակալոնր 902 թ.: Հայտնի չէ գրավեց նա այն, թե ոչ: Երբ շուրջ քսան տարի անց Հովհաննես Կուրկուասը սկսեց իր արևելյան արշավանքը, Թեոդոսուպոլիսը գտնվում էր արարների ձեռքում: Միքայել Ասորու տվյալներով շուրջ 934—935 թթ. Կարինը բյուզանդացիների ձեռքում էր, բայց 939 թ. հավանաբար նորից էր անցել արարների ձեռքը, երբ Սայֆ-ադ Դաուլան քչեց բյուզանդացիներին Հավճիչից: Կարինը բյուզանդացիների ձեռքում չէր և 945 թ.: Այն վերջնականապես գրավվեց 949 թ.: Ինչպես Միրանածինն է ցույց տալիս, 952 թ. Կարինի կառավարիչն էր պատրիկ Թեոփիլոսը: Կարինի այս վերջին գրավման մասին հիշատակութուն ունի Ասողիկը. «յՅՂԸ թուականին առաքէր կայսրն Կոստանդին զդեմեսլիկոսն (δουξέστατος) զԶմշկիկ զօրոս ծանու ի կողմանս Կարնոյ: Որ եկեալ պաշարեաց զԹեոդուպոլիս և պատերազմեցաւ, պարտեալ զզօրն Իսմայիլի՝ պատառեաց զխանդակ քաղսրին և փլոյց զբարձրաբերձ աշտարակս նորա և էառ զքաղաքն: Ուր բազում գործ արութեան ցուցեալ Կիւռ-Յան թոռն Զմշկայ, ի մանկութեան տիս գոլով յայնժամ»: (Ասողիկ, էջ 179): Մեր բոլոր ձեռագրերում Հովհաննես Զմշկիկը կոչվում է Կյուր ժան, որը սխալ է, պիտի լինի Կյուր Յան: Յան-ը դա Հովհաննեսի— Դաւնիչ: հունարեն արտասանությունն է (Յանիս):

37 Պրոտոսպաթար Պեւրոնաս Բոյիլասը պատկանում է Բոյիլասների ընտանիքին, որի բազմաթիվ ներկայացուցիչներն են բյուզանդական աղբյուրներում հիշատակվում: Բոյիլաս դա բուլղարերեն բառ է և նշանակում է «բոյարին»: Այդ ընտանիքից հայտնի են Կոստանդին Բոյիլասը 798 թ., Վարդաս Բոյիլասը 923 թ., ինչպես նաև Կոստանդին Բոյիլասը: XI դարի կեսերին հիշատակվում է Ռոմանոս Բոյիլասը, իսկ 1059 թ. Եվստաթիոս Բոյիլասը, որը բազմաթիվ կալվածքներ ուներ Տայքում: Վարդաս անվան առկայությունը այս ընտանիքի անդամների մէջ գուցե վկայությունն է այն բանի, որ այն խնամհական հարաբերությունների մեջ էր հայերի հետ: Բոյիլասների ընտանիքը կալվածներ ուներ նաև Խաղտիք բանակաթեմում: Բոյիլասների մասին տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը (1059 թ.) որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմութեան կարևոր սկզբնաղբյուր, Բանբեր Մատենադարանի, N: 5, էջ 397:

38 Նիկոպոլսի տակ ենթադրվում է Կոլոնիայի բանակաթեմի նիկոպոլիսը, որն այժմ կոչվում է Բուրգ (Պյուրկ): Տե՛ս Երեմյան, Հայաստանը, էջ 12:

39 Κατεπαύω: Միրանածինն այս նույն աշխատության 27-րդ գլխում գրում է. «μαστρομάγισ ερμαγεύεται τῆ Ρωμαίων διαλέκτω κατεπαύω τῶ στροατῶ», այսինքն «մաստրոմիլիս հունարեն թարգմանվում է զօրքի կատեպան»: «Մաստրոմիլիս» դա հռոմեական շրջանի magister militum-ի աղավաղված ձևն է, որ նշանակում է զորավար: Հետևաբար կատեպան նույնանուն է ավելի վաղ շրջանի magister militum-ի հետ: Հինում էին կատեպաններ, որոնք ամբողջ երկրներ էին կառավարում: XI դարի կեսերին օրինակ, ամբողջ Հայաստանն ու Վրաստանը գտնվում էին բյուզանդական մեկ կատեպանի իրավասության ներքո: Բայց կային և ավելի փոքր գու-

վառների, գավառակների կատեպաններ, նույնիսկ առանձին քաղաքների, ինչպիսին էր Պետրոնաս Բոյիլասը Միրանածինի ժամանակ: «Կատապան» բառը հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում: Մատթեոս Ուոհայեցու մոտ (Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 99, 111, 122), որն այդ բառը թարգմանում է «ղորագուխ, գորապետ, ղորավար, Սամվել Անեցու (Վաղարշապատ, 1893, էջ 108), Վարդանի (Վենետիկ, 1862, էջ 99) և ուրիշների: 1060 թ. Անիի կառավարիչ նշանակված Բագարատ Վիկացին իրեն անվանում է «Արևելից կատապան» (տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, հատ Ա, Երևան, 1966, էջ 37): Ավելի ուշ շրջանում «կատապան» բառը ստացել է այգեպան, այգու պահապան իմաստը: Ավելի մանրամասն տե՛ս Hübschmann, Armenische Grammatik, Bd. 1, 2, S. 355: Հ. Անաույան. Արմատական բառարան, հատ. Գ, Երևան, 1933, էջ 1028—1031, E. Schutz, Ungarisch Katapan, armenisch Katapan հանդես Ամսօրյա, 1961, սյունակ. 515.—520: T. Wasilewski, Les titres de duc, de catepan et de pronœtes dans l'Empire Byzantin du IXe jusqu'au XIIe siècle, Actes du XIIe Congrès International des Etudes Byzantines, t. II, Beograd, 1964, p. 233—239:

40 Պանգրատի տակ ենթադրվում է Աշոտ կուրապաղատի եղբայրը, Բագարատը, Ատրնեբրսեհ մագիստրոսի հայրը: Հայտնի է Բագարատի մահվան թվականը՝ 945 թ.:

41 Ֆասիսի, տվյալ դեպքում Արաքսի ձախ կողմ ասելով Միրանածինը ենթադրում է գետի հյուսիսային ափը, իսկ այդ կողմի տակ ենթադրվում է հարավային ափը, ավելի ճիշտ հարավ-արևմտյանը, դեպի Կարին ձգվող: Իլլիրիայի տակ ենթադրվում է Արիստակես Լաստիվերտցու հիշատակած «Աղօրի աշխարհ»-ը կամ «գաւաոր» Հավճիջի մոտ՝ Թեոդոսուպոլսից հարավ: Տե՛ս Հյուրթման. Տեղվո անունները, էջ 245: Հմմտ. DAI, II, p. 177:

Գ Լ Ո Ւ Խ 46

1 Կախորդ գլխում Միրանածինը կանգ առավ Աշոտ կուրապաղատի Քարթլիի ճյուղի վրա: 46-րդ գլխում նա կանգ է առնում Աշոտ կուրապաղատի շառավիղների Արտանուշի (Տայբի և Կղարջբի) ճյուղի վրա: 830 թ. վախճանված Աշոտ կուրապաղատի որդի Ատրնեբրսեհն (11-րդ) ունեցավ երեք որդի՝ Աշոտ Կեկեղան, որ մահացավ 867 թ., Տայբի Գուրգենը, որ վախճանվեց 891 թ. և Արտանուշի Սմբատը՝ վախճանված 889 թ.: Այս վերջին Սմբատի որդիներն էին Բագարատը (Պանգրատիոս) Արտանուշ—Կղարջբի դուքսը (վախճանված 900 թ.), Դավիթ Մամպալին՝ վախճանված 943 թ.: Միրանածինը վրացերեն «Մամպալիս» բառը սխալ է թարգմանում՝ «ամենասուրբ»: Այդ բառը նշանակում է «կառավարիչ» և խնդրո առարկա տիտղոսը կրում էր ոչ միայն Դավիթը, այլ բոլոր հիշյալները: Տե՛ս DAI, II, p. 177:

2 Տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը:

3 Բագարատի որդի Ատրնեբրսեհը դարձավ վանական և վախճանվեց 945 թ., Գուրգենը՝ 923 թ., իսկ Աշոտ «Կիսկասին» 939 թ.: Վրաց ժամանակագիր

Դավթի որդի Սմրատր ցույց է տալիս, որ Բագարատն ունեցել է մի որդի ևս՝ Դավթին, որ մահացել է իր եղբայրներից առաջ՝ 922 թ.: Դրա համար Միրանաժինը, որ դրում էր 948—952 թթ. ընթացքում, նրան դանց է առել: *Sb'us Toumanoff, The Bagratids, p. 22:*

Արտանուշը ավանդության համաձայն կառուցել է Վախթանգ Գորդասալը: Աշոտ կուրապաղատն այն վերաշինեց: *Sb'us Մաբկվարտ, Բագրատունյաց ծագումը, էջ 109:* Այս վերաշինման մասին հիշում է և Գևորգ ՄԼբշուր Գրիգոր *Խանձթացու վարքում:* *Sb'us Георгий Мерчул, Житие св. Григория Хандэтийского, введение, издание, перевод Н. Марра. С. Петербург, 1911 (перевод, стр. 128):*

4 Գուրգենն անդավակ շմահացավ: Նա ունեցավ մի որդի, որը սակայն ծնվեց իր մահվանից հետո: Բայց իր մահվան ժամանակ ոչ ոք չկար, որ իրեն ժառանգեր, բացի իր եղբայր Աշոտից: *Sb'us Toumanoff, The Bagratids, p. 22:*

5 Բնագրում *Κισσαση*, որ ըստ ուսումնասիրողների վրացերեն բառ է, և նշանակում է «ճարպիկ»: Բայց հետադոտությունը ցույց տվեց, որ տվյալ բառը վրացերեն չէ, այլ հունարեն ձևագրերում «Վիսկացի» մականվան աղավաղումը: Վիսկացիները, որոնք հայկական ընտանիք էին և միաժամանակ կրում էին Կեկավմենոս ազգանունը, մեծ ծառայություն են մատուցել Բյուզանդական կայսրության: Նրանցից նշանավոր էին Սմրատ Վիսկացին Թորթումում XI դարի սկզբներում և Բագարատ Վիսկացին նույն դարի կեսերին: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս *H. Bartikian, Le genealogie du Magistros Bagarat, REA, t. II, 1965:*

Աշոտի «Կիսկասի» (Վիսկացի) մականունը հայտնի է միմիայն Միրանաժինից:

6 Այս մագիստրոս Կուրկենի տակ ենթադրվում է Տայքի Գուրգենը, որ վախճանվեց 941 թ.: Նա Տայքի Ատրներսեհ III կրտսեր որդին էր: Հովհաննես Դրասխանակերտցին հիշում է երկու Գուրգեններ, որոնց հետ Հայաստանը դաշնակցային հարաբերությունների մեջ էր: Տայքի Գուրգեն I-ին, որ մահացել է 891 թ., իսկ երբ խոսում է Աշոտ II Երկաթի հետ վրաց իշխան Գուրգենի մասին, ապա այդ դեպքում նա նկատի ունի Գուրգեն առաջինի թոռան՝ Գուրգեն II-րդին: Այս Գուրգենի և նրա աներոջ՝ Աշոտ Կիսկասիի ընդհարումը տեղի է ունեցել 930—935 թթ. ընթացքում: *Sb'us Toumanoff, The Bagratids, p. 26 sq.:*

7 Բնագրում *Τυροχαστρον*, որ թարգմանաբար նշանակում է «Պանրի բերդ»: Հունարենը թարգմանությունն է վրացերեն «Քվելիս ցիխե»-ի: Միրանաժինը իր «Արարողությունների մասին» աշխատության մեջ տալիս է այս բերդի իսկական, վրացական անունը, *του Κουελα*: Բերդը Ջավախքի կենտրոնն էր, որն ուներ իր իշխանը: Այդ շրջանը բերդի անունից կոչվում էր *Κουελα*: Հմմտ. «Արարողությունների մասին» աշխատության II գրքի 92-րդ ծանոթագրությունը:

8 Բնագրում *την ποταμιαν του 'Ατζαρά* (հունարենում *τζ* համապատասխանում է ոչ միայն *ց*-ին, այլև *ծ*-ին և *ձ*-ին: Քանի որ հունարենում չկան «ջ» և «ձ» հնչյունները, դրանք արտահայտվում են *τζ*-ով): Աչարա գետը թափվում է Ճորոխի մեջ նրա գետաբերանից մի քանի մղոն հեռավորության վրա:

- 9 Բնագրում ΚΩΛΩΖΙΝΙ Մինչև օրս չի պարզված, թե ինչին է համապատասխանում: Տե՛ս Toumanoff. Studies, p. 495, n. 264:
- Գուցե խոսքը Տայքի առաջին գավառ Կող-ի մասին է, վրաց. Կոլա, այժմ Գյուլե, կամ էլ Տայքի 6-րդ գավառ Ոթաղե-ի (ուրարտական արձանագրություններում՝ Kali), թորթում գետի վերին և միջին հոսանքում: Տե՛ս Երևմյան, Հայաստանը, էջ 59, 76:
- 10 Մագիստրոս Գեորգիսը իշխել է Ափսաղիայում 915/916-ից մինչև 959/960թթ.. Գեորգիսը (II-րդ) Կոստանդին III-րդի որդին էր: Ծիրանածինը նրան անվանում է *ἔξουσιαστής*: Հմմտ. 45-րդ գլխի 25-րդ ծանոթագրությունը: «Արարողությունների մասին» աշխատության մեջ պահպանված պաշտոնական գրություններում ևս Ափսաղիայի թագավորները կոչվում են *ἔξουσιαστής* 'Αδαστής (Գիրք Բ, ԿԼ. 48):
- 11 Ծիրանածինը բացատրում է, թե ինչպիսի ազգակցական կապեր ունեին Արտանուշ-Կղարջքի Բագրատունիները Բաղրատունիների իբերական (քարթլիական) մյուզի հետ: Այս՝ 46-րդ գլխում նույնանուն Ատրնեբսեհների անվան հունարեն գրության ձևերը իրարից տարբերվում են: Ատրնեբսեհ IV-րդ (II-րդ) թագավոր-կուրապաղատը հիշատակվում է 'Αδρανασε δβ-ձով, կուրապաղատ Ատրնեբսեհը, քանի նա դեռ մագիստրոս էր՝ Ատրնեբսեհ III-րդ գրվում է 'Αδραναστή: Իսկ Արտանուշ-Կղարջքի Ատրնեբսեհը 'Αδραναστήը ձևով: Այս սիստեմը նախորդ գլխում (45-րդ) չի պահպանված: Այնտեղ Ատրնեբսեհ IV-րդ (II-րդ) և Ատրնեբսեհ III-րդը հիշվում են նույն ձևով 'Αδραναστή, Իսկ 43-րդ գլխում Ատրնեբսեհ IV-րդը 'Αδραναστήը է: Տե՛ս Toumanoff. The Bagratids, p. 22—23:
- 12 Արվարձան ենք թարգմանում բնաղրի *ραπατιον* -ը, որ արաբերեն բառ է (ոսբատ): Այդ մասին տե՛ս Հոնիգմաննի հոդվածը Byzantion հանդեսում, հատ. 10, 1935, էջ 148—149: Այդ բառի մասին տե՛ս նաև Ս. Մ. Гусев, Откуда произошло название Ропата? Сборник Новгородского Общества Любителей Древности, вып. 2, Новгород, 1909, стр. 12—14. Հետաքրքրական է նշել, որ Ակնի գյուղերից մեկը կոչվում էր Ռապատ: Տե՛ս Էփրեկյան. Բնաշխարհիկ բառարան, հատ. Ա, էջ 80: Քարթլիա Ֆխովրեբայում կա մի հետաքրքրական պատմություն Արտանուշ ամրոցի վերակառուցման մասին, որ վերագրվում է Աշոտ կուրապաղատին. *...բնակչության* (Շավշեթի և Կղարջքի) այս տկար բեկորներն ուրախությամբ և սիրով հյուրընկալեցին Աշոտ կուրապաղատը, որ հոն հաստատվեցավ: Աստված զինքը հաղթող ըրավ և Շավշեթի ու Կղարջքի վրա իր իշխանությունը ամրացուց: Իր զրամովը քանի մը գյուղեր գնեց, ուրիշներու ավերակները կանգնեց և իր երկիրներուն մեջ շատ մը նոր գյուղեր շինեց: Աստուծո շնորհքովը հույն կայսրներն անոր իշխանությունը ճանչրցան: Անտառներուն մեջ գտավ այն քարածայուը, որուն վրա Վախտանգ Գուրգասալը՝ Արտանուշ ամրոցը հիմնած էր, բայց Քրուի արշավանքին գոհ գացած ըլլալով, վերստին շինցուց դայն, ամրոց կանգնեց և անոր պարիսպներուն առջև և անոնց կից քաղաքի մը հիմը դրավ»: Նույն աղբյուրի համաձայն Աշոտի երեք որդիներն էլ Ատրնեբսեհ, Բաղրատ և Գուրամ իրենց կրթությունը ստացան Արտանուշ բերդի մեջ: Մարկվարտ, Վրական Բագրատունյաց ծագումը, էջ 108—110:
- 13 Բնագրում 'Αρῆνι: Տեղանուն չէ, այլ արաբերեն «Արդուն» բառը, որ նշա-

- նակում է երկիր, հողատարածություն և հոմանիշ է հունարեն γῶμα -ի, Sb' u Brosset, Additions, p. 149, n. 6.
- 14 Բնագրում τὸν Μισχιῶνι վրաց Մեսխեթին, այսինքն Սամցխե գավառը, այժմյան Ախալցխեի շրջանը: Սամցխե, Թար և Աճարա գավառները միասին կազմում էին Ստրարոնի Մոսխլաշ, երկրի իրերական (վրացական) մասը, որը ձաները կոչում էին Մոցխի իսկ եզերացիք (մենգրելները) Օձրխե: Նա կոչվում էր նաև «Վերին աշխարհ՝ Վրաց» Տաշխ-Կարիից մինչև Ճորոխի գետաբերանը ձգվող երկրամասը: Sb' u Երեմյան, Հայաստանը էջ 79, 83:
- 15 Նավատորմիղի դրուագարի տակ ենթադրվում է ծովակալը: Այս պատրիկ Կոստանդինը Ռենսիմենի կարծիքով նույնանում է Կոստանդին Գոնդիլիոսի կամ Գոնդիլեսի հետ, որին Թեոփանեսի Շարունակողը 949 թ. տակ և այլ փղինականներ հիշատակում են որպես ծովակալ Κωνσταντίνου του Γογγύλιου ναυαρχίας ηγετορα. (Theoph. Cont., p. 436):
- 16 Բնագրում μαγγλασιτης: Մանգլավիտները մի տեսակ ոստիկաններ էին: Նրանք ուղեկցում էին կայսեր և՛ ցամաքով, և՛ ծովով ճանապարհորդելիս: Զինված էին գուրգերով: Մանգլավիտների պետր պրոտոսպարի աստիճան էր ունենում:
- Մանգլավիտ բառի արմատը (մանկլա) հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում. «որ զկարգաւ իւրով յաւուր մարտին զանց առնէ, մանկլաւով ծեծեն» (Աճառյան, Արմատական բառարան, հատ. Գ., էջ 820): Բառը ծագում է լատիներեն manualis clava (ձեռքի գավազան, կամ մահակ): Sb' u Անառյան, Արմատական բառարան, հատ. Գ, էջ 820:
- 17 Ծիրանածինը իր «Արարողությունների մասին» աշխատության մեջ տալիս է մագիստրոսական հիմատիոնի նկարագրությունը: Այն կոչվում էր πτελιχριν γαι βαλτισιον. (De Cer., p. 144):
- 18 Կյումենա լեռան վանքերը հաճախ են հիշատակվում, բայց նրանց տեղագրությունը վիճելի է: Ի. Սոկոլովի կարծիքով գտնվում էին Բյութանիայում: Sb' u И. Соколов, Состояние монашества в византийской церкви с половины IX до начала XIII века, Казань, 1894.
- 19 Սիմեոն պրոտոսպեկրետի տակ ենթադրվում է հայտնի ժամանակագիր Սիմեոն Լոգոթետեսը:
- 20 Πιττακιον (լատ. pittacium), գրություն, երկտող: Այս բառից է ծագում հայերեն «պիտակ»-ը, որ նշանակում է «թուղթ գրեալ, կամ գրելի ի պետս ինչ թղթիկ, նամակ»: Sb' u Ն. Բ. Հ. Լ., հատ. Բ, էջ 649: Հմմտ. նաև Հ. Անառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հատ. Ե, էջ 1064—1066:
- 21 Կուրապաղատ Աշոտը մահացավ 954 թ., նրա եղբայր Դավիթը՝ 937 թ.: Նրանք ունեին երկու եղբայր ևս, Բագարատ մագիստրոս և Սմբատ կուրապաղատ: Նրանց հայրն էր Ատրնբրսեհ II կուրապաղատը:
- 22 Ժամանակակից տերմինով՝ պրեմիեր մինիստրը:
- 23 Ակամսին Ճորոխ գետն է, իսկ Մուրգուլին (հունարենում կարելի է կարգալ նաև Մուրղուլի) այսօր էլ կոչվում է Մուրգուլ սու:
- 24 Այսինքն Հովհաննես Կուրկուսը:
- 25 Ծիրանածինը դիմում է իր որդուն՝ Ռոմանոսին (Ռոմանոս II 959—963 թթ.): Ծնվել է 938 թ.:

- 1 Հուստինիանոս Մեծի մահից հետո նրա ստեղծած լայնատարած կայսրութիւնը սկսեց փուլ գալ: Կայսրութեան թշնամիները ամեն կողմից արշավանքներ էին կազմակերպում և տիրանում Բյուզանդիայի նորանոր շրջաններին: Բալկաններում սլավոններն ու ավարները իրենց արշավանքների ժամանակ հասնում էին մինչև Կոստանդնուպոլսի դաջպասները: Բյուզանդիան արդեն ստիպված էր ինքր սլավոններին բնակեցնել կայսրութեան տերիտորիաներում, հատկապես Դանուբ գետից հարավ ընկած շրջաններում և Պելոպոնեսում: Այդ երևույթը ավելի լայն շափեր ստացավ Հերակլիոս կայսեր թագավորութեան վերջում: Բյուզանդական պատմիչները մեզ հասցրել են սլավոնական այդ համայնքների անունները. Թեսաղոնիկեի արևմուտքում ապրում էին սագուդատները, ոննխինները, դրուգուվիտները, արևելքում ստրիմոնները, վալունիտները: Կենտրոնական Մակեդոնիայում ապրում էին վերգիտները: Պելոպոնեսում՝ Տայիգետոս լեռան ստորոտում. պատմական Սպարտայի շրջակայքում ապրում էին միլիդներն ու էգբրիտները: VII դարում սլավոնական համայնքներ կային նաև Փոքր Ասիայում՝ Բյութանիայում:

Սլավոնական համայնքների մասին Բյուզանդիայում տե՛ս Ե. Յ. Липшиц, Византийское крестьянство и славянская колонизация, Византийский сборник, М.—Л., 1945, стр. 96—143; Ее же, Очерки, стр. 18—49; Сборник документов по социально-экономической истории Византии, М., 1951, стр. 65—66, 73—102.

- 2 Մայինա ամրոցը գտնվում էր Լակոնիայի նույնանուն լեռնային շրջանում:
- 3 Նախորդ գլխում (49-րդ) Միրանածինը խոսում է Պելոպոնեսի բնակաթեմի սլավոնների առաջին ապստամբութեան մասին՝ ընդդեմ Բյուզանդական կայսրութեան: Այն տեղի ունեցավ Նիկեփոր I կայսեր ժամանակ (802—811) և թվագրվում է 807 թ.: Այս առաջին ապստամբութեան մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում այսպես կոչված «Մոնեմվասիայի ժամանակագրությունը», որի համաձայն ապստամբութեան ճնշողների թվում էր «ծագումով Փոքր Հայքից Սկլերոսների ընտանիքին պատկանող մի ղոթավար»: Նիկեփոր կայսրը ապստամբութեան ճնշումից հետո կատարեց մասսայական բնակեցում: Լակեդեմոն քաղաքում բնակեցվեցին նաև հայեր: Տե՛ս N. A. Bees, Το „Περὶ χριστιανισμοῦ τῆς Μεγαβασίας“ γρονικον καὶ ἡ ἱστορικὴ σημασιολογία αὐτοῦ, „Βυζαντις“, 1909, No 1, σελ. 68.

Միրանածինը 50-րդ գլխում խոսում է Պելոպոնեսի սլավոնների երկրորդ ապստամբութեան մասին, որ տեղի ունեցավ Թեոփիլոս կայսեր (829—842) և նրա որդի Միքայել III կայսեր ժամանակ (842—867) 841—842 թթ. (Թեոփիլոսն ու Միքայելը 840—842 թթ. թագավորել են միասին):

- 4 Թեոկտիստոս Վրիենիոսի արշավանքը Պելոպոնես տեղի ունեցավ Թեոփիլոսի մահվանից անմիջապես հետո՝ 842 թ., հետևաբար ապստամբությունը ծագեց նախորդ տարին՝ 841 թ: Թեոկտիստոս Վրիենիոսին շփոթել նրա նշանավոր ժամանակակից լոգոթետ Թեոկտիստոսի հետ:
- 5 Խոսքը Ռոմանոս I Լեկապենոսի մասին է: Պելոպոնեսի սլավոնների այս երկրորդ ապստամբությունը թվագրվում է 921 թ.:

- 5 Բնագրում արժանի: Բյուզանդական «էպանագոգե» դատաստանագրքի համաձայն «արխոններ գաղառում կայսրից հետո բարձրագույն իշխանությունն ունի» (ὁ ἀρχὼν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ μείζω πάντων ἐξουσίαν ἔχει μετὰ τὸν βασιλέα. Epanag., tit. VI, cap. 3):
- 7 Բնագրում Կրինիտըն τὸν Ἀροστράν: Կրինիտեսների հայկական ընտանիքի մասին տե՛ս վերը, գլուխ 43, ծանոթ. 44:
- 8 Ինչպես վկայում է անունը, Վարդաս, Կրինիտեսին փոխարինողն էլ ծագումով հայ էր: Պլատիպոդես նշանակում է «լայնատա»: Նա, ավելի ճիշտ նրա որդի Փոտինոսը, հիշատակվում է Թեոփանեսի Շարունակողի կողմից (Theoph. Cont., p. 401):
- 9 Սլավոնների հարձակումը, որ թվագրվում է 922 թ. նույնանում է բուլղարների դեպի Պելոպոնես կատարած արշավանքի հետ: Միրանաժինը իրարից սահմանազատում է սլավներին (Σκλάβοι) սլավոններից (Σκλαβησιάνοι): Նրանց մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Կ. "Αμαντος. Σκλάβοι, Σκλαβησιάνοι καὶ βάρβαροι, Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 7 (1932):
- 10 Կապադոկիայի զորավարության և Անատոլիկոնի զորավարության մասին տե՛ս «Բանակաթեմերի մասին» աշխատության մեջ (տե՛ս սույն աշխատության 164—169-րդ էջում): Զորավարություն (στρατηγία) տերմինը հոմանիշ է «բանակաթեմ» (θέμα) տերմինին: Բանակաթեմի ղեկավարը զորավարն էր, հետևաբար բանակաթեմը հաճախ կոչվում է նաև զորավարություն:
- 11 Տուրմայի մասին տե՛ս 45-րդ գլխի 27-րդ ծանոթագրությունը:
- 12 Խարսիանոնի և Արմենիականների զորավարության մասին տե՛ս «Բանակաթեմերի մասին» աշխատության մեջ (սույն աշխատության 168-րդ էջում):
- 13 Բուկելլարների և Կապադոկիայի բանակաթեմերի մասին տե՛ս «Բանակաթեմերի մասին» աշխատության մեջ (սույն աշխատության 165-րդ էջում):
- 14 Բանդոն (հունարեն βάνδον) բառացի նշանակում է դրոշ: Բանակում բանդոնի տակ ենթադրվում էր զորամաս (այլ խոսքով տազմա կամ ալլագիոն), բաղկացած 200—400 հետևակայիններից կամ 50—400 ձիավորներից: Այն գլխավորում էր կոմեսը: Բանդոնը տուրմայի ստորաբաժանումն էր: Բանդոնը կոչվում էր նաև տոպոտերեսիա (τοποτηρησία), որ բացի զորամասի հասկացողությունից, ուներ նաև տերիտորիալ նշանակություն, այսինքն այն շրջանը, որտեղ գտնվում էր տվյալ տոպոտերեսիան (պահակատեղին):
- 15 Բնագրում Βαρέτας:
- 16 Բնագրում τοποτηρησία Βαλβαδῶνος:
- 17 Բնագրում τοποτηρησία Ἴσπωνας:
- 18 Բնագրում τοποτηρησία Ἀχαρῶν:
- 19 Բնագրում τοποτηρησία Εὐδοχιάδος:
- 20 Բնագրում τοποτηρησία τοῦ ἁγίου Ἀγαπιτοῦ:
- 21 Բնագրում τοποτηρησία Ἀφραζίας:
- 22 Բնագրում Κομματα:
- 23 Բնագրում τοποτηρησία Μυριοκεφάλου:
- 24 Բնագրում τοποτηρησία Βερινουπόλεως:
- 25 Բնագրում Σανίανα:
- 26 Բնագրում Κομοδρόμο^υ τοποτηρησία:

- 27 Բնագրում τοπογραφία Ταβίας: Տավիան գտնվում էր Անկյուրայի շրջանում:
- 28 Բնագրում -ουρα Κασής:
- 29 Բնագրում τοπογραφία Νυσσής: Խոսքը Կապադոկիայի հին քաղաք Նյուսայի մասին է, Անկյուրայից Կեսարիա տանող ճանապարհի վրա, Ալիս գետի մոտ:
- 30 Բնագրում το τοῦ Χοζάνου Ἰεμα: Խոսքը Չորրորդ Հայքի Խոզանի մասին է, որ գտնվում էր Պաղնատուն գավառում: Գևորգ Կիպրացին հիշատակում է այն τολιγυτή Χοζάνου ձևով: Կա ենթադրություն, որ այն կազմում է այժմյան Դերսիմի սանջակի կենտրոնը: Խոզանում էր գտնվում Չմշկածագը: Ծիրանածինը այն անվանում է «բանակաթեմ»: Հմմտ. Հյուբշման, Տեղագր. անունները, էջ 157—158:
- 31 Բնագրում το τοῦ Ἀσμοσάτου Ἰεμα: Խոսքը Արշամաշատ գավառի մասին է: Կենտրոնն էր նույնանուն Արշամաշատ քաղաքը: Գավառը այդպես էր կոչվում 387 թ. առաջ: 387 թ. հետո գավառը անցավ բյուզանդացիների ձեռքը և Բալու կենտրոնից սկսեց կոչվել Բալահովիտ: Միքայել Ատալիատեսը գավառը կոչում է Ἀνθίας, Տե՛ս Երեմյան, Հայաստանը, էջ 43:
- 32 Բնագրում Χανζή: Խոսքը Անձիտի մասին է, Չորրորդ Հայքի 6-րդ գավառի: Գրավում էր Խարբերդի դաշտի հիմնական մասը: Այս գավառում էին գտնվում Անձիտ, Հոռերբրդ (Խարբերդ), Ծովք և այլ ամրությունները: Գավառը հիշատակվում է Հուստինիանոս I կայսեր հրովարտականքում Ἀνζιτεργή և Anzetena ձևով: Տե՛ս Երեմյան, Հայաստանը, էջ 36, ավելի մանրամասն տե՛ս Honigmann. Une «Scala» géographique p. 92—93:
- 33 Ռոմանոպոլիսը կառուցվել է Ռոմանոս I կայսեր կողմից: Հիշատակվում է նաև հայկական աղբյուրներում: Մատթեոս Ուռհայեցին 1031 թ. դեպքերի կապակցությամբ գրում է, որ Ռոմանոս կայսրը «շինեաց յիւր անուն բերդ և անուանեաց զնա Ռոմանապոլիս» (Ուռհայեցի, էջ 63): Նույն դարի երկրորդ կեսի սկզբներին Վասիլ Ապուքապը «շինեաց... զպարիսպն բերդաքաղաքին՝ որ կոչի Ռնապոլիս, զոր շինեաց Ռամանոս թագաւորն Հոռոմոց» (անդ, էջ 216): Մինչև վերջերս Ռոմանոպոլիս տեղադրության հարցում աշխարհագրագետների միջև բազմաթիվ վեճեր են եղել: Վեճի վերացման պատճառ դարձավ մի ղպտի-արար աշխարհագրական տեղանունների ցուցակ: Ղպտիբրենի «Ռոմանոպոլիս» դիմաց արարբրենում գրված է՝ «Ջանջուր», որ Հոնիգմանը ուղղում է «Ճապաղջուր»: Այս և մնացած փաստերի համադրությունից ելնելով, նա հնարավոր է գտնում Ռոմանոպոլիսը տեղադրել հայկական Ճապաղջուրի տեղում: Տե՛ս Honigmann. Une «Scala» géographique, p. 87—123. Ս. Երեմյանը ենթադրում է, որ Ճապաղջուրը ավելի վաղ շրջանում կոչվել է Կիթառիճ (Պրոկոպիոս Կեսարացու Կիթարիզոնը):
- 34 Բնագրում ορος τοῦ Φατιλάνου: Տեղադրությունը հայտնի չէ: Հոնիգմանը ենթադրում է, որ խոսքը Ճապաղջրի լեռան մասին է. տե՛ս Honigmann. Une «Scala» géographique, p. 97:
- 35 Բնագրում Τεργής: Հնում կոչվում էր Διγισυγή: Հայոց Դեգիբը, Չորրորդ Հայքի 8-րդ գավառը, Եփրատ գետի և Չմշկածագի միջև: «Աշխարհացոյց»-ը այս գավառում հիշատակում է երեք բերդ՝ Կոնի, Քրվիկ և Սոկ: Տե՛ս Հյուբշման, Տեղագր. անունները, էջ 154—155; Երեմյան, Հայաստանը, էջ 49:

- 36 Մանվելը հայազգի էր: Այլ աղբյուրներում նա չի հիշատակվում, այլ միայն նրա որդիները: Տե՛ս ստորև:
- 37 Բնագրում Καραχα τ. τούρμα, խոսքը Անի-Կամախի մասին է, Բարձր Հայքում, որ Կոլոնիայի բանակաթեմի ծայրագույն գավառն էր հարավ-արևելքում:
- 38 Բնագրում Κελεξι.ης τούρμα: խոսքը Եկեղյաց գավառի մասին է: Ծիրանածինը այն հիշատակում է նաև «Բանակաթեմերի մասին» աշխատության մեջ «Խաղտիքի բանակաթեմի» կապակցությամբ: Տե՛ս սույն աշխատության 170-րդ էջում:
- 39 Միջազետքի բանակաթեմի մասին մանրամասն տե՛ս Ծիրանածինի մոտ «Բանակաթեմերի մասին» աշխատությունը (9-րդ բանակաթեմ): Լևոն կայսեր տակ ենթադրվում է Լևոն VI-րդը:
- 40 Մանվելի որդիների՝ Պանգրատուկասի, Յախնուկասի, Մուդաֆարի և Հովհաննեսի մասին տե՛ս Ծիրանածինի «Բանակաթեմերի մասին» աշխատության Միջազետքի բանակաթեմին նվիրված բաժնում: Այնտեղ Մանվելը չի հիշատակվում, այլ միայն նրա որդիները, այն էլ որպես Պանգրատուկաս, Փուրբիկաս և Տավթուկաս անունների տակ:
- 41 Հիկանտոս (ιχανατος) էր կոչվում բյուզանդական կայսերական թիկնապահ մի զորամասը, ամբողջությամբ բաղկացած ընտիր մարտիկներից:
- 42 Նիկոպոլսի զորավարի տակ ենթադրվում է Նիկոպոլսի կատեպանը, ինչպես որ Ծիրանածինն անվանում է նույն քաղաքի կառավարիչին այս նույն աշխատության 43-րդ գլխում՝ Պետրոնաս Բոյիլասի կապակցությամբ:
- 43 Խարսիանոնցի Օրեստեսի մասին տես Ա. Գրեգուարի Διγενες Άχαιοτας աշխատությունը, էջ 13: Զենկինզը ենթադրում է, որ Օրեստեսը նույնանում է այն ἄομαεστ:χος τῶν νομαερων-ի հետ, որի եղբորորդուն Արեթաս Կեսարացին երկու նամակ է ուղարկել: Տե՛ս М. А. Шангин, Византийские политические деятели первой половины X в., Византийский сборник, стр. 229.
- 44 Լարիսան Հոնիգմանը տեղադրում է Մանգուլիկում: Լարիսան Հիկանդոս բանակաթեմի կենտրոնն էր: Տե՛ս Honigmann, Die Ostgrenze, S. 50: Լարիսան շատ հաճախ հիշվում է և հայկական սկզբնաղբյուրներում: Գրիգոր Երեցյ, հիշելով Սեբաստիայի ամիրա Աղուպ Ասլանի նվաճումների մասին, գրում է, որ ամիրան «եկն յերկիրն Հիկանդոսին և տարեալ զքրիստոնեայան սիրով յերկիր իւր. և զամուրն լառիս՝ և զայն ևս էառ»: (Մատթ. Ուոհայեցի, էջ 408):
- 45 Գրեգուարը Կյումբալեոսը նույնացնում է Կամուլիանայի հետ՝ Ալիս գետից հարավ, Կեսարիայից մի քանի մղոն հյուսիս-արևմուտք: Իսկ Սյումպոսիոնը՝ Սորեսոն-Սյուվեչի հետ, Կեսարիայից հարավ-արևմուտք: Տե՛ս Н. Gregoire, Byzantion, t. 8, (1933), p. 85—87:
- 46 Այս Եվստաթիոս Արգիրոսին մանրամասն հիշատակում է Թեոփանեսի Շարունակոզը: Նա ցույց է տալիս, որ Եվստաթիոսը ծագում էր Արգիրոսների նշանավոր ընտանիքից, որ նա պատրիկ էր և Անատոլիկոն բանակաթեմի ենթազորավար (ὑποστρατηγος) և բազմիցս պարտության է մատնել արարներին: Վերջիններս նույնիսկ նրա անունից էին սարսափում (Theoph. Cont., p. 368—369): Այս Եվստաթիոս Արգիրոսը որդին էր Լևոն Արգիրոսի, որն աչքի ընկավ Միքայել կայսեր ժամանակ պավլիկյանների դեմ մղված պայքարում: (Theoph. Cont., p. 165, 374): Բայց Լևոն VI

կայսրը, կասկածելով եվստաթիոս Արգիրոսի հավատարմության վրա (կասկածում էին, որ նա մասնակցություն է ունեցել Անդրոնիկոս Դուկասի ապստամբությանը (906)), նրան պաշտոնանկ է անում, երբ նա վիզլայի դրոնգարիոս էր և ուղարկում «իր տունը՝ Խարսիանոն»: Բայց ճանապարհին թունավորում են նրան: Նրա որդիների անուններն էին Պոթոս և Լևոն, աստիճանով մանգլավիտներ (Theoph Cont., p. 374): Լևոնն հետագայում դարձավ Սեբաստիայի զորավար, մագիստրոս և սխուլերի դոմեստիկոս:

- 47 Մելիասը հայկական Մլեհ անվան հունարեն արտասանությունն է: Նա Լիկանդոս բանակաթեմի առաջին զորավարն էր և այդ պաշտոնում մնաց մինչև իր մահը՝ 934 թ. Ա. Գրեգուարը բյուզանդական Դիզենիս Ակրիտաս էպոսի զխավոր հերոս Դիզենիսին նույնացնում էր այս Մելիասի հետ (տե՛ս նրա հոդվածը Revue des Etudes grecques, (t. XLVII, 1933, p. 63 sqq.) հանդեսում), բայց հետագայում հրաժարվեց այդ մտքից (տե՛ս նրա Διγενής Ἀκριτας աշխատությունը, էջ 36—37): Մելիասի մասին Միրանածինը ավելի մանրամասն խոսում է «Բանակաթեմերի մասին» աշխատության մեջ (տե՛ս սույն աշխատության 171-րդ էջում): Հայտնի է մի Մելիաս ևս, սխուլերի դոմեստիկոս, որ Հովհաննես Չմշկիկ կայսեր օրոք զխավորում էր բյուզանդական զորքերը արարների դեմ: Նա վերջիններիս ձեռքը գերի ընկավ և սպանվեց 973 թ.: Այս Մելիասի մասին հիշատակություն ունի Մատթեոս Ուոհայեցին ՆիԱ թվականի տակ. «...զօրապետն Հոռոմոց Դեմեսիլիոսն, որում անուն Մլեհ ասէին, ելեալ բազում զօրօք գայր ի վերայ Տաճկաց...» (Ուոհայեցի, էջ 14—16): Ն. Ադոնցը ենթադրում է, որ այս Մելիասը պատկանում էր վերոհիշյալ առաջին Մելիասի ընտանիքին և «անկասկած» նա Լիկանդոս բանակաթեմի կազմակերպողի որդին էր: Տե՛ս Adontz, Notes I, p. 139: Ավելի շուտ նրա թոռը կարող էր լինել և ոչ որդին: Հայոց մոտ այնքան էլ ընդունված չէ հոր անունը տալ որդուն, այլ պապի, բացի այդ մասնակազրական տվյալներն էլ մեր միտքն են հաստատում, եթե, իհարկե, Մելիասը անուն չէ, այլ վերածվել էր ազգանվան, որովհետև հայտնի է մի ոմն պրոտոսպաթար Գևորգ Մելիաս, որի կնիքը հասել է մեզ և Ադոնցի ենթադրությամբ նա երկրորդ Մելիասի որդին կարող է լինել (տե՛ս Ն. Ադոնց, նույն տեղում): Մելիաս [երկրորդից] հետո Լիկանդոսի բանակաթեմն անցնում է նույնպես հայկական մի ընտանիքի ձեռքը, Մխիթարի, որի որդին Վասիլը, հավանաբար, 973 թ. հետո դարձավ Լիկանդոսի կառավարիչը: Լիկանդոս բանակաթեմի մի մասը Վասիլ II կայսրը տվեց Սենեքերիմ Արծրունուն, երբ վերջինս իր տիրույթները զիջեց կայսրության (Տե՛ս Ն. Ադոնց, նույն տեղում, էջ 140): Մելիասների մասին տե՛ս նաև սույն աշխատության 330-րդ էջում:
- 48 Բնագրում Βαστάλιος (Վասակ): Ադոնցը գտնում է, որ Վասակավանը (Անձիտում) հիշեցնում է այս Վասակի անունը, և որ Մատթեոս Ուոհայեցու հիշատակած Մխիթար մեծը (Ուոհայեցի, էջ 7), որի մոտ՝ Վասակավան փախան Ռոմանոս կայսեր որդիները Չմշկիկի ձեռքից, այս Վասակի հետնորդն էր (տե՛ս N. Adontz, Notes I, p. 138):
- 49 Բնագրում Παζούνης: Հայոց Բազունի անունն է: Բացի այս Παζούνης -ից հիշված են Բազունի՝ իշխան Կիլիկիայի (XI-րդ դար) և մի այլ Բազունի՝ որդի պարոն Լևոնի Բազունեաց (Կիլիկիա, XI—XII-րդ դար): (Տե՛ս Ն. Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հատ. Ա, 1942, էջ 361):

- 50 Հայոց մեջ առկա արաբական անունների մասին տես վերը, գլուխ 43-ի 23-րդ ծանոթագրությունը: Իմ կարծիքով բոլոր այս վերոհիշյալ անձնաչորությունները, այն է Մելիասը, Վասակը, Կրիկորիկը, Պազունը, Իսմայիլը, Ինչպես և Մանվելը և նրա որդիները պավլիկյան աղանդավորներ էին, ովքեր IX դարի 70-ական թվականներին Վասիլ Ա-ի սրանց հասցրած ջարդից հետո ապաստան էին գտել արաբների մոտ Մելիտենեում և Չորրորդ Հայքում: Վասիլի մահից հետո, երբ Լեոն 2 կայսրը պավլիկյանների նկատմամբ նոր քաղաքականության սկիզբ դրեց, նրանք վերադարձան Բյուզանդիա: Մանրամասն տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Բյուզանդական էպոսը և հարավային Հայաստանի նվաճումը Լեոն 2-ի ժամանակ, Բանբեր Երևանի Համալսարանի, 1969, № 2: Արտահայտվել է այն կարծիքը, որ Մելիասը մասնակցել է Անդրոնիկոս Դուկասի ապստամբության (906) ընդդեմ Լեոն 2-ի և դրա անհաջող ելքից հետո փախել Մելիտենե: Բայց Մելիասը հիմնադրեց բյուզանդական կլեյսուր Լիկանդոսը 907 թ. ոչ ուշ. հազիվ թե 906 թ. ապստամբության մասնակցողը և փախչողը հենց հաջորդ տարին վերադառնա Բյուզանդիա: Միրանածինի ասածն էլ, թե Մելիասը «ղեկավար Մելիտենեում փախստական էր», ցույց է տալիս, որ նա վաղուց էր փախել այնտեղ:
- 51 Մելիասի իրիստովուլը իր արձագանքն է գտել բյուզանդական Դիզենիս Ակրիտաս էպոսում (Տրուպիզոնի տարբերակ, տող 1540 և հտ. տե՛ս Adontz, Notes I, p. 146):
- 52 Բնագրում Εὐφράταια: Հոնիգմանը եփրատիան տեղադրում է եփրատից արևմուտք, Տիվրիկի (հյուսիսում) և Աբսրայի (հարավում) միջև:
- 53 Երթուխի մասին տես Հոնիգման Die Ostgrenze, էջ 65, նաև Ա. Գրեգուար, Διγενής Ἀκρίτας. σ. 118: Հմմտ. Adontz, Notes I, p. 192: Տրուպիա: Դուբարեն նշանակում է «Մակեր», որը, հասկանալի է, համահնչուն օտար բառի հիման վրա է ձևված: Ենթադրում են, որ արաբերեն ալ-Դուրուբ բառն է, որ նշանակում է կիրճ. կապան, Տե՛ս H. Grégoire—N. Adontz Aux confins militaires de l' Orient byzantin, Hussards, trabans, tasnaks. Byzantion t. XIII (1938), fasc. 1, p. 281: Հմմտ. Byzantion, t. X (1935), p. 255:
- 54 Լիկանդոսի մասին մանրամասն տե՛ս «Բանակաթեմերի մասին» աշխատության մեջ (սույն աշխատության 171-րդ էջում):
- 55 Բնագրում ὄρος τῆς Τζαμανδοῦ, Հայկական աղբյուրներում Մամանդավ, Կեսարիայից արևելք: Կար նույնանուն ամրոց, որն այժմ կոչվում է Զամանտի կալեսի և Մամանգալ գետ (այժմ Զամանտի սու). Տե՛ս Երեմյան, Հայաստանը, էջ 56: Ուռհայեցու տվյալներով, երբ Սենեքերիմ Արծրունու որդի Դավիթը սպանեց կայսեր դեմ ապստամբություն բարձրացրած Նիկեիոր Սուլիզին, 1022 թ., Վասիլ II-ը նրան որպես փոխհատուցում տվեց ազնվեսարիա և զՄամանդալ և հուստանէքն հանդերձ սահմանօրն»: Նույն Ուռհայեցու տվյալներով հետագայում Կարսի թագավոր Գագիկը, երբ թողեց իր երկիրը և գնաց Բյուզանդիա, «թաղաւորն Տուկիժ տայր նմա զՄամանդալ» (Ուռհայեցի, էջ 51, 151, 216):

Կեդրինսուր հիշում է Մամանդավ քաղաք (πόλις), որ կառուցված է բարձր ժայռի վրա, բազմամրոխ և անչափ հարուստ. πολυάνθρωπος και πλούτω περιβριθής: Cedr., II, p. 423:

- 56 Խոսքը Կոստանգին Միրանաժինի (913—959) և նրա մոր Զոեի մասին է:
- 57 Արարան Միրանաժինը հիշատակում է նաև Վասիլ I-ի կենսագրության մեջ (տե՛ս սույն աշխատության 67-րդ էջում), ցույց տալով, որ այն Տիվրիկի մոտակայքում գտնվող բերգ էր և պատկանում էր պավլիկյան աղանդավորներին: Գրավվեց և կործանվեց Վասիլ I-ի կողմից 871 թ.: Կեղրինոսի տվյալներով Վասպուրականի թագավոր Սենեքերիմ Արծրունին Վասիլ II-ից ստացավ բացի Սերաստիայից և Լարիսայից, նաև Արարան: (Տե՛ս Cedr. II, p. 464):

Գ Լ ՈՒ Խ 51, 53

- 1 «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 51-րդ գլուխը նվիրված է կայսեր անձնակազմի նավատորմիդին: Բյուրին որպես կովան ունենալով այն փաստը, որ Ֆիլոթեոսի Կլետորոլոգիոնում, որ կազմված է 900 թ., կայսերական դրոմոնիոնների և աղրարիոնների գլխավորող ֆիալայի պրոտոսպաթարի մասին խոսք չկա, ենթադրում է, որ Լևոն VI-րդի կայսերական անձնական նավատորմիդ ստեղծելու այս որոշումը իրականացել է 900 թ. հետո, (Bury, IAS, p. 110): Կայսերական նավատորմիդը բաղկացած էր ագրարիա կոչված դրոսանավերից, ռազմանավերից և խելանդիոններից: Ծովայինները բաժանված էին առանձին խմբերի, որոնց միավորը՝ ուսիան (οὐσια) բաղկացած էր 108 հոգուց: Ավելի մեծ շափի խելանդիոնները կոչվում էին դրոմոն կամ դրոմոնիոն, որոնց յուրաքանչյուրի վրա ծառայում էին երկու ուսիա: Օտարազգի նավաստիները ծառայում էին մի երկրորդ տեսակի խելանդիոնի վրա, որը կոչվում էր «պանֆիլոն խելանդիոն» կամ «պամֆիլոս դրոմոն»: Յուրաքանչյուրի վրա լինում էր 150 նավաստի և փաստորեն հետերիաների ծովային ուժերն էին ներկայացնում: Կայսերական նավատորմիդը բաղկացած էր 100 սովորական խելանդիոնից, որոնց յուրաքանչյուրի նավաստիների թիվը 103 էր, հետևաբար 10.800 հոգի, ութ պամֆիլոն նավերից, յուրաքանչյուրը 150 նավաստիներով, 1.200 հոգի: Ընդամենը 12.000 հոգի: Հարյուր ուսիաները ստորաբաժանվում էին շորս բանակաթեմի (θεῦμα) և համապատասխանում են կայսերական թիկնապահ զորքի շորս տագմաններին:
- 2 Պրոտոկարավոս (πρωτοκάραιος) էին կոչվում կայսերական անձնական նավերի նավապետները: Նրանք ընտրվում էին կայսերական նավատորմիդի լավագույն նավապետների միջից: Նրանցից ոմանք իրենց պաշտոնավարության վերջում ստանում էին ֆիալայի պրոտոսպաթարի բարձր աստիճանը (տե՛ս Brehier, Les Institutions, p. 411): Որոշ ուսումնասիրողներ դեմ են այս բացատրության: Նրանք ցույց են տալիս, որ պրոտոկարավոսը նավապետ չէ, որ նավապետը կոչվում էր կենտարխոս, իսկ պրոտոկարավոսները համապատասխանում են ժամանակակից միշմաններին (տե՛ս DAI, II, p. 200): Տե՛ս և հաջորդ ծանոթագրությունը: Լևոն Զ-ի ասելով, պրոտոկարավոս էին կոչվում դրոմոնի ցրուկի երկու նավավարները: Տե՛ս Leonis imperatoris Tactica, col. 993:
- 3 Բնագրում πρωτοστράτηγος τῆς φιλίας, ծովային դատարանի նախագահը, որի իրավասության տակ էին դրված կայսերական անձնական նավատոր-

միդի նավաստիները (տե՛ս Brehier, Les Institutions, p. 411): Կա նրան նվիրված մասնավոր ուսումնասիրութիւն: Տե՛ս A. Vogt, Le protospathaire de la phiale et la marine byzantine, Echos d'Orient, t. 39 (1941/1942), p. 328—332:

- 4 Այս Հովհաննես Թալասսոսը ամենայն հավանականութեամբ հայ էր և պատկանում էր Դալասսոսներին: Նշանավոր ընտանիքին: Դալասսոսներին տոհմի մասին մանրամասն տե՛ս Adontz, Notes I, p. 163—177: (Ունի հայերեն թարգմանութիւն, իրականացված Ինգիլիզյանի կողմից: Տե՛ս Հանդէս Ամսօրեայ, 1936, սյունակ. 269—276):
- 5 Պոզարոնը փոխարինեց Հովհաննես Թալասսոսին 902 թ.: Պոզարոնը և նրա հաջորդ Լևոն հայր այդ պաշտոնը վարեցին ոչ ավելի քան տաս տարի, քանի որ Լևոն հայի հաջորդը՝ Բիմբիլիդոսը այդ պաշտոնն ստացավ 913 թ. առաջ: Բիմբիլիդոսը այդ պաշտոնը վարեց 916 թ. ոչ հետո, որի հաջորդ Թեոդորոսը նշանակվեց սենեկապետ Կոստանդինի կողմից, որի պաշտոնավարութիւնն ավարտվեց 919 թ. ամռանը (տե՛ս DAI, II, p. 199):
- 6 Արսեն պրոտոսպաթարի և մանգլավիտի մասին մանրամասնութիւններ է հաղորդում Թեոփանեսի Շարունակողը, նա ցույց է տալիս, որ 921 թ. Արսենը և Պավլոս անունով մի այլ մանգլավիտ դավադրութիւն են կազմակերպել Ռոմանոս I Լեկապենոս կայսեր դեմ: Դավադրութիւնը մատնութեամբ հայտնի է դառնում, և Արսենին ու Պավլոսին գանահարելուց և նրանց ունեցվածքը բռնագրավելուց հետո աքսորում են (տե՛ս Theoph. Cont., p. 398—399):
- 7 Բնագրում օրօսչարիօ՝ τῶν πλωτῶν, նախքան Լևոն III կայսրը Բյուզանդական կայսրութեան ռազմածովային ուժերը գտնվում էին բարձրաստիճան մի ծովակալի ձեռքում, որ կոչվում էր στρατηγὸς τῶν Καρδαισιανῶν: Նրան էր ենթարկվում օրօսչարիօ՝ τῶν Κεῖςυραιωτῶν-ը: Լևոն III-րդը վերացրեց ծովային ուժերի գերագույն հրամանատարութիւնը և ստորաբաժանեց այն: Նա Կիրիթոսներին դրունգարին բարձրացրեց ստրատեգոսի (զորավարի) աստիճանին: Մյուս ծովային կարևոր բանակաթեմն էր Դոդեկանէզը, որ կոչվում էր նաև էգեական ծովի բանակաթեմ և VIII դարի ընթացքում, մինչև Միքայել III կայսեր թագավորութիւնը, գտնվում էր դրունգարի հրամանների ներքո: Միքայել III-րդի և Վասիլ I-ինի ժամանակ ստեղծվեց երրորդ ծովային բանակաթեմը՝ Սամոսի: Այս նավատորմիդր հայտնի էր որպես բանակաթեմի նավատորմիդ (ἰερατικὸς στόλος): Ահա այս նավատորմիդից միանգամայն անկախ էր Կոստանդնուպոլսի նավատորմիդը: Կոստանդնուպոլսի և նրա շրջանների մշտական պաշտպանութեան համար առանձնացված նավատորմիդը կոչվում էր βασιλικὸ πλωτῶν (կայսերական նավատորմիդ), ի տարբերութիւն բանակաթեմերին պատկանող նավատորմիդից: Այս կայսերական նավատորմիդի զորամասերը կատարում էին ծովային ոստիկանութեան դեր և բռնած էին կարևոր ստրատեգիական դիրքեր՝ Դարդանելի և Բոսֆորի մուտքի մոտ, Դիրախոնում, Դալմատիայում և Սիկիլիայում: Այս նավատորմիդի նավապետն ահա կոչվում էր «նավատորմիդի դրունգար» (օրօսչարիօ՝ τῶν πλωτῶν): (տե՛ս Bury, IAS, p. 108—109; Brehier, Les Institutions, p. 410—411): Նավատորմիդի դրունգար նասարը քաջա-

- ժանոթ է բյուզանդական աղբյուրներում, նրա մասին Միրանածինը հիշատակում է նաև Վասիլ կայսեր կենսագրության մեջ (տե՛ս § 62—63):
- 8 Բնագրում *πρωτελαται: Σουρωφάνγγιον* նավի վրա լինում էր մեկ պրոտեւիատ և մեկ դեւտերոեւիատ:
- 9 Բնագրում *τοποτηρητάς του βασιλικού πλωϊμου:* նրանց մասին Միրանածինը հիշատակում է և «Արարողությունների մասին» աշխատության մեջ (տե՛ս սույն աշխատության 149-րդ էջում), որտեղ ցույց է տրված, որ այդ տոպոտերետեսները շորսն էին: Ենթադրվում է, որ 900—910 թվականների ընթացքում կայսերական անձնական նավատորմիղում տեղի է ունեցել ռեֆորմ և այն բաժանվել է շորս մասի: Ինչպես այդ շորս տազմատաներն ունեին իրենց տոպոտերետեսներին, ապա և կայսերական նավատորմիղը ուներ իր շորս տոպոտերետեսներին:
- 10 Կիրիթեոսների ծովային բանակաթեմի կազմի մեջ էին մտնում Հոնիայի և Կարիայի մեծ մասը, ամբողջ Լիկիան, Պամֆիլիան, Պիսիդիան և Կիլիկիայի մի մասը: Նրա կազմում էին Միլետոս, Միլասա, Հալիկաոնասոս, Մյուրա, Նյուսա, Պերգե, Սիդե և այլ քաղաքներ: Մայրաքաղաքն էր Փոքր Կիրիթա քաղաքը:
- 11 Կոստանդին Միրանածինի առաջին մենիշխանությունը՝ 913 թվականի հունիսի 7-ից մինչև 920 թվականի դեկտեմբերի 17-ը:
- 12 Քաղաք Ղրիմում: Այժմ էլ կոչվում է Խերսոն: Միրանածինի աշխատության 53-րդ գլուխը ինչպես դժվար չէ համոզվել, անմշակ նյութ է, որ պատահաբար է կցվել «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատությանը:
- 13 Այս դեպքերը տեղի են ունեցել հավանաբար 284—293 թվականների միջև, երբ Դիոկլետիանոսը կայսր էր, իսկ Կոստասը (խոսքը Կոստանդին I կայսեր հոր մասին է) տրիբուն և դեռ չէր ուղարկվել Գալլիա: Սարմատների այս արշավանքի մասին Միրանածինը եզակի աղբյուր է (տե՛ս DAI, II, p. 206):
- 14 Դիոկլետիանոսի ժամանակ Բոսպորոսի թագավորն էր Թոթորեսը: Բոսպորոսում թագավորել են բազմաթիվ անձինք՝ Սավրոմատես անունով: Դիոկլետիանոսի ժամանակ թագավորում էր Սավրոմատես IV (275—276 թթ.), Ռեսկուպորիսի որդին, որի անունը Միրանածինի մոտ աղավաղվել է և դարձել Կրիսկորոնոս (տե՛ս DAI, II, p. 206):
- 15 Մեոտիս լիճ էր կոչվում Ազովի ծովը:
- 16 Տամատարխայի տակ ենթադրվում է ռուսական աղբյուրների Տմուտարուկանը՝ Ղրիմում: Նրա մասին տե՛ս Ե. Չ. Скржинская, Греческая надпись из Тмутаракани, Виз. Вр., т. XVIII, 1961, стр. 79; G. G. Litavrin, A propos de Tmutorokan, Byzantion, t. XXXV (1966), p. 221—234:
- 17 Զեխիայի տակ ենթադրվում է ադիդեյցիների երկիրը (տե՛ս Анчабадзе, Из истории, стр. 110): Միրանածինը իր այս աշխատության 42-րդ գլխի վերջում համառոտ խոսում է Զեխիայի մասին, ցույց տալով, որ «Տամատարխայից (Տմուտորականից) հոսում է մի գետ՝ 18 կամ 20 մղոն երկարությամբ, որը կոչվում է Ուկրուկ (հավանաբար Կուրանը). սա բաժանում է Զեխիան Տամատարխայից: Ուկրուկից մինչև Նիկոպսիս գետը, որտեղ և գտնվում է համանուն ամրոցը, Զեխիա երկիրն է: Տարածությունը 300 մղոն է»: Նիկոպսիսը համապատասխանում է ժամանակակից

Նիկեպոսի գետին, շուրջ 20 կմ ուղիղ գծով Տուպսե քաղաքից հյուսիս: Նիկոպոսի ամրոցի ավերակները մինչև օրս էլ երևում են այս գետի ծովը թափվելու վայրում (տե՛ս Ачнабадзе, Из истории, стр. 110): Ծիրանածինը ցույց է տալիս նաև, որ Նիկոպոսի գետից այս կողմ գտնվում է Արագգիան (Ափխազիան): Տե՛ս DAI, II, p. 156:

18 Պապագե վայրը այլ աղբյուրներից հայտնի չէ: Տեղադրությունը անհայտ է:
19 Խոսքը Դերջանի մասին է:

20 Բնագրում Τζιλιαπερտ: Պարզ չէ, թե ինչի մասին է խոսքը: Ենթադրում են, որ կարող է Բաբերդը լինել (DAI, II, p. 209): VII-րդ դարի հայկական «Աշխարհացոյց»-ի տվյալներով պատմական Հայաստանի հետևյալ շրջաններում կար նավթ (սպիտակ և սև): Տուրուբերան նահանգում՝ Մեղեղուղի և Այծպտունք լեռներում, ինչպես և Աղձնիքում: Տե՛ս Երեմյան, Հայաստանը, էջ 107, 108:

21 Բնագրում Σρεγιαβαράζ: Պարզ չէ ի՞նչը նկատի ունի:

ՎԱՍԻԼ I ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻ ԿԱՅՍԵՐ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

- 1 Բառախաղ Վասիլ անվան (Βασίλειος) և βασιλεία բառի, որ նշանակում է թագավորություն:
- 2 Փարթամացած ծառի տակ ենթադրվում է Մակեդոնական հարստությունը, իսկ նրա արմատի տակ՝ Վասիլ I կայսրը, հարստության հիմնադիրը:
- 3 «Վասիլի ընտանիքի անդամը» Կոստանդին Միրանածինն է, Վասիլ I-ի թոռը և լևոն VI Իմաստասեր կայսեր որդին:
- 4 Վասիլի տոհմի պատմությունը մինչև Միրանածինի որդի Թոմանոս II-ը շարադրել են անանուն հեղինակներ, որոնց գործը գիտությանը հայտնի է Թեոփանեսի Շարունակող կամ Շարունակված Թեոփանես անվան տակ (հունարեն բնագրում (!): μετὰ Θεοφάντι): Խնդրո առարկա ժամանակագրությունն սկսվում է այն տեղից, որտեղ Թեոփանեսը վերջացրել է իր պատմական երկը, արև է լևոն V Հայկազնից: Ինչպես այդ մասին ասվել է սույն հատորի Առաջաբանում, Թեոփանեսի Շարունակողի ժամանակագրությունը բաղկացած է վեց գրքից, որի հինգերորդը՝ Վասիլ I-ի կենսագրությունը շարադրել է ինքը՝ Կոստանդին Միրանածինը:
- 5 Միրանածինը Վասիլի ծննդավայրն է համարում Մակեդոնիան: Մի փոքր հետո (§ 4) կոնկրետացնում է, ցույց տալով Ադրիանուպոլիս քաղաքը, որը սակայն Թրակիայում է գտնվում: Մի այլ տեղում (§ 9) Միրանածինը գրում է «Թրակիայի Մակեդոնիա» ελ. Μακεδονίας της Θράκης: 1011 թվակիր հայերեն մի ավետարանի հիշատակարանում ցույց է տրված, որ Ադրիանուպոլիսը Մակեդոնիայում է գտնվում. «ի գաւառին Մակեդոնիոյ ի քաղաքն որ կոչի Անդոնապոլիս» (տե՛ս Աղոնց, Վասիլ Հայազն, էջ 458: Հայերեն հիշատակարանի «Անդոնապոլիս» ձևը աղավաղում չէ: Աղպես էր նա կոչվում տվյալ ժամանակաշրջանում: Խան Կրումին վերագրվող մի հունարեն արձանագրության մեջ քաղաքի անունը բերված է Ἀνδρονάπολις ձևով: Տե՛ս I. Venedikov, La population byzantine en Bulgarie au debut du IX-e siècle, Byzantino-Bulgarica, t I, Sofia, 1962, p. 264): Հայկական ավանդությունը Վասիլի ծննդավայրը համարում է Հայաստանը: Այսպես՝ Կիրակոս Գանձակեցին գրում է. «և յետ նորա (Միքայելի Հ. Բ.) Վասիլն, գսա ասեն ի Տարօնոյ, ի գեղջէ Թլայ» (տե՛ս Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 80):
- 6 Սկզբնաղբյուրների տվյալների համաձայն Վասիլի հայկական ծագումն անվիճելի է: Շատ հետաքրքիր է այդ տեսակետից X դարի առաջին կեսում գրված «Եվթիմիոսի վարքը» (կոչվում է նաև «Պսամաթիական ժամանակագրություն»), որն հիմնականում ընդգրկում է լևոն VI-ի (886—912) պատմությունը: Այնտեղ գրված է հետևյալը. «[Վասիլը] խնամակալ է թողնում Ստիլիանոսին, որին հայերեն Ջուուցա էին անվանում, որովհետև նա էլ էր մակեդոնացի և ծագումով հայ, ինչպես և ինքը»:

տե՛ս Vita Euthymii, ed. de Boor, p. 6): Տվյալ տեղի ուսերեն թարգմանությունը, որ իրականացրել է Ա. Պ. Կաթրանը («Царь оставил опекуном Стилиана, армянское имя которого было Зауца (он был армянином, родившимся в Македонии, подобно самому императору)» ճիշտ չէ այն պատճառով, որ փոխում է բնադրում եղած «մակեդոնացի» և «հայ» բառերի հերթականությունը, որով շեշտը դրվում է Վասիլի և Զաուցայի մակեդոնացի լինելու հանգամանքի վրա, այնինչ բնագրում շեշտը դրված է այդ երկուսի «հայ» լինելու հանգամանքի վրա: Բնագրում այսպես է. „Στυλιανῶ δὲ τῶ καὶ Ζαούτζι κατὰ τῆς τῶν Ἀρμενίων διαλεκτοῦ προσαγορευομένῳ, ὡς ἄτε Μακεδόνι ὄντι καὶ το γένος Ἀρμενιον, καθὼς καὶ αὐτος.“ (Գրիգոր Բակուրյանի՝ Ֆիլիպուպոսի Բաշկովի վանքի համար 1083 թ. գրած «Կանոնագրության» մեջ հիշվում են վանքին պատկանող մի շարք գյուղեր, այդ թվում և Բակուրյանի կողմից նրան նվիրաբերված մի պրոսոստիոն, որ կոչվում է «Զաուցայի» (προστατειῶν τὸ ὄνομα ὄνομα τῶ Ζαούτζι). Այն գտնվում էր Վոլերոյի թեմում: Տե՛ս Сведения византийских писателей о Грузии, том V, греческие тексты с грузинским переводом издали и примечаниями снабдил С. Г. Каухчишвили, Тбилиси, 1963, стр. 122): Առաջին անգամ Reiske-ն էր, որ Ծիրանածինի մասին գրած ծանոթագրություններում առաջ քաշեց Վասիլի սլավոնական ծագման մասին տեսությունը: Նա հենվում էր Համպա Իսպահանցու տվյալների վրա, որի համաձայն Վասիլը սլավոն էր, հակառակ այն բանի, որ Herbelot-ն վաղուց էր ցույց տվել, որ արաբ հեղինակները «սլավոնի» տակ նկատի ունեն մակեդոնացուն (հմմտ. Ադոնց, Վասիլ Հայադն, էջ 495: նույնի L' age p. 104): Ինուս բյուզանդացու Վասիլի և առաջ քաշեց Վասիլի արմենո-սլավ ծագման մասին տեսությունը (տե՛ս В. В., XII, 1906, p. 148—165: նույնի Histoire..., t. I, p. 398): Ն. Ադոնցը կանգ է առնում նաև Վասիլի արտաքինի նկարագրության վրա, որ տալիս է Միմեոն Մագիստրոսը (ըստ նրան, Վասիլն ուներ իրար միացած հոնքեր, սև աչքեր, թուխ դեմք) և մի անգամ ևս ապացուցում, որ մենք ամենևին էլ զործ չունենք սլավոնական տիպարի հետ: Բյուզանդական պատմիչ Իոնիը Վասիլին անվանում է κερφαλῆς «մեծ գլուխ» (տե՛ս Ioellis Chronographia compendiaris, Bonnae, 1836, p. 55):

7 Վասիլն, իհարկե, ծագումով Արշակունի չէր: Արշակունիների տոհմը վաղուց էր սպառվել (Adontz, L' age, p. 105): Աղբյուրները որպես կանոն ընդգծում են Վասիլի համեստ ծագումը: Ն. Ադոնցը հակառակ դրան, ուզում է Վասիլին տալ Բագրատունի կամ Մամիկոնյան ծագում (տե՛ս L' age, p. 106):

8 Նկատի ունի Պարթևների Արշակ I արքային, որ 249/248 թ. մ.թ.ա. հիմնադրեց Պարթևական հարստությունը Պարսկաստանում:

9 Ն. Ադոնցը ենթադրում է, որ այս Արտավանի տակ նկատի է առնված Հուստինիանոսի ժամանակ Պարսկահայաստանից Կոստանդնուպոլիս փախած և ապաստանած, ապա նշանավոր զորավար դարձած Արտավան Արշակունին, որի մասին մանրամասն խոսում է Պրոկոպիոս Կեսարացին: Ծիրանածինը ցույց է տալիս, որ Արտավանն ապրում էր Վան I կայսեր

Քաղաքաբնական, իսկ Պրոկոպիոսի մոտ պատմական, իրական Արտավանը գործել է Հուստինիանոս I-ի ժամանակ: Ադոնցը ժամանակագրական այս տարբերությունը շնչին է համարում (տե՛ս L' âge. p. 89): Ինչ վերաբերում է Կլեյնենսին, ապա այդ անունը ևս հունական չէ: Ամմիանոս Մարկելլինոսը IV-րդ դարում հիշատակում է երկու հայ մեծամեծների, ովքեր կոչվել են Արտավան և Cylaces (Amm. 29, 12, 30, 1. վերջինիս անունը Ն. Ադոնցը ուղղում է Gylaces): Նրանք ըստ Ադոնցի համապատասխանում են Փավստոսի Մուշեղ Մամիկոնյանին և Գլակ Մարդպետին: VI-րդ դարում վերոհիշյալ Արտավանի ժամանակ գործում էր մի Գլակ զորավար ևս: Ըստ Ադոնցի այս երկու զուգբեր՝ Արտավան և Գլակ, համապատասխանում են Միրանածինի Արտավանին և Կլեյնենսին և նրանց նախատիպարներն են (տե՛ս L' âge, p. 90: Նույնի, Վասիլ Հայազն, էջ 487): Պետք է ընդունել, որ Ն. Ադոնցի այս նույնացումները բավականին համարձակ են:

- 10 Խոսքը Լևոն I կայսեր մասին է (457—474):
- 11 Արար խալիֆան:
- 12 Հերակլ կայսրը (610—641):
- 13 Կոստանդին VI կայսրը (776—797) և նրա մայրը Իրենեն (780—797): Իրենեն միահեծան Քաղաքացի 797—802 թթ.:
- 14 Մայիկտես կամ Մայկես-Մայակես, ըստ Ն. Ադոնցի հայկական Հմայակ անունն է: Ղևոնդ պատմիչը վկայում է, որ 771 թվականի ապստամբության հերոս Արտավազդը, որ ստիպված անցավ բյուզանդացիների կողմը և դարձավ Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավարը, Հմայակի որդին էր (Ղևոնդ, էջ 19, հմմտ. Կաղանկատվացի, Բ, 46): Ն. Ադոնցը կարծում է, որ Վասիլի ծննդաբանության մեջ հենց այս Հմայակի արձագանքներին ենք հանդիպում: Եվ քանի որ Մայիկտես-Հմայակը գնաց Կոստանդնուպոլիս Կոստանդին և Իրենեի ժամանակ (780—781), ապա, ըստ Ադոնցի, Արտավազդը ըստ երևույթին ունեցել է որդի, որ կոչվել է պապի անվամբ Հմայակ (տե՛ս L' âge, p. 92. Նույնի, Վասիլ Հայազն, էջ 488—489): Հմայակ անունը ինչպես ցույց է տալիս Ադոնցը, Մամիկոնյան ընտանիքին է յուրահատուկ, բայց Վասիլի եղբոր անունը Սմբատ էր, մի անուն, որ տարածված էր Բագրատունիների մոտ: Ադոնցը այդ հակասության համար էլ հլք է գտնում, ենթադրելով, որ Վասիլի (Մամիկոնյան) ընտանիքը խնամիական կապեր էր հաստատել Բագրատունիների հետ: Ինչ վերաբերում է Լևոնին, Մայիկտեսի աներոջ, ապա, ըստ Ն. Ադոնցի, նրան կարելի է նույնացնել այն Լևոնի հետ, որ հետագայում դարձավ կայսր՝ Լևոն V Հայազն անվամբ (813—820) (տե՛ս Ադոնց, Վասիլ Հայազն, էջ 489: Նույնի L' âge, p. 94). Այս բոլորը հասկանալի է, պարզ ենթադրություններ են, որոնց հավաստիությունը և ոչ մի աղբյուրով հնարավոր չէ հաստատել: Այն հանգամանքը, որ Լևոն V-ի մի որդին կոչվում էր Սմբատ, իսկ մյուսը Վասիլ, իսկ Սմբատն էլ թագաժառանգ նշանակվեց Կոստանդին անվամբ, անուններ, որոնք տարածված էին Վասիլ I-ի ընտանիքում, դեռևս ապացույց չի կարող հանդիսանալ Լևոնի և Վասիլի ենթադրյալ ազգակցության:
- 15 Վասիլի ծագման մասին առասպելը հորինողները աշխատել են ցույց տալ,

որ Վասիլը սերում է Արևմուտքի առաջին քրիստոնյա կայսր Կոստանդինից և Արևելքի առաջին քրիստոնյա թագավոր Տրդատից: Ծագումը Կոստանդին Մեծից բերելը երևի շատ մոգայական էր: Հայազգի մի այլ ընտանիք ևս նշանավոր Փոկասները նույնպես իրենց Կոստանդին Մեծի ազգականներ էին համարում: (Տե՛ս Michaelis Attaliothae Historia, Bonnae, 185, p. 217): Վասիլի ծնողների անունները Ծիրանածինն այստեղ չի հիշատակում, բայց «Արարողությունների մասին» աշխատության մեջ նույնց է տալիս, որ Վասիլի մոր անունը Պանկալո էր (տե՛ս սույն աշխատության 144-րդ էջում): Ըստ Ադոնցի Պանկալոն հայ էր (Վասիլ Հայազն, էջ 490: նույնի L'âge, p. 93) և որպես հիմք է բնորոշում այդ կնոջ որդիների անունները. Սմբատ, ապա Մարիանոս (Մանվելի եղբայրը՝ կեսար Վարդապետի, զորավար Պետրոնասի և կայսրուհի Թեոդորայի հայրը կոչվում էր Մարիանոս): Տե՛ս հաջորդ ծանոթագրությունը:

- 16 Հայ հեղինակներից Վարդան Արևելցին վկայում է, որ Վասիլի մայրը հայ էր. «Քանզի Վահան ոմն եպիսկոպոս Տարօնոյ ասէր նմա (Վասիլ կայսեր Հ. Բ.), թէ Արշակունի իցէ. զի մայրն հայ էր. և կատարիլ թուէր Տեսլեանն Սահակայ սրբոյ՝ նստիլ թագաւոր Արշակունի. և կամէր պսակիլ ի Բագրատունւոյն: Զոր կատարէ Աշոտ...» (Վարդան, էջ 85):
- 17 Վասիլ Ա-ի կեղծ տոհմածառի հեղինակը պատրիարք Փոտն է, որը ևս, ինչպես հայտնի է, հայկական ծագում ունեն (Փոտի մայրը պատրիկ և մագիստրոս Արշավիրի, հավանաբար Կամսարական, Թեոդորա կայսրուհու փեսայի բրոջ՝ Իրեննի որդին էր): Փոտի խարդախության մասին արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս Իգնատիոս պատրիարքի կենսագրության հեղինակ Նիկեոս Պափլագոնացին: Նա ցույց է տալիս, որ Փոտը իր տասնամյա արտաքսության ժամանակ ցանկանում էր սիրաշահել Վասիլ I-ին և իր նպատակին հասնելու համար դիմում է հետևյալ խորամանկություն: Նա վերցնում է Վասիլի ընտանիքի անդամների անունների սկզբնատառերը՝ Վ(ասիլ), Ե(վղոկիա), Կ(ոստանդին), Լ(ևոն), Ա(լեքսանդր), և Ս(տեփանոս) և սարքում Վեկլաս անունը: Այնուհետև մի կեղծ ծննդաբանություն հորինում, սկսելով հայոց Տրդատ թագավորից: Պատմությունը հասցնում է մինչև Վասիլի հորը և գրում, որ նա մի որդի է ունենալու (նկարագրում է այդ որդու արտաքին գծերը, որոնք ըստ էության նման են Վասիլի արտաքին գծերին), որի անունը իբր թե Վեկլաս է լինելու, և որ նա դառնալու է ամենաերջանիկ թագավորը: Իր հորինվածքը այնուհետև Փոտը ալեքսանդրյան (այսինքն երկաթագիր) տառերով գրում է մի հին, մագաղաթյա մատյանում, աշխատելով զրբին տալ հնադարյան արտաքին: Փոտի խաբեության մասնակից է դառնում պալատական մի քահանա Թեոփանիս Սֆինոդեմոն անունով, որն իմաստուն մարդու համբավ ունեն, և հետագայում դարձավ Կեսարիայի եպիսկոպոս: Նա վերցրեց Փոտի հեղինակությունը, դրեց գրադարան և մի պատեհ առիթով հանեց ու ցույց տվեց կայսեր: Ոչ ոք չի կարողանում լուծել զրբի բովանդակության առեղծվածը: Թեոփանեսն ասում է, թե մի մարդ միայն կարող է մեկնել այն, Փոտը: Վերջինիս մոտ մարդ են ուղարկում: Փոտը ձևացնում է, թե չի կարող գաղտնիքը բացահայտել ուրիշին, այլ միայն [Վասիլ] կայսեր, որովհետև խոսքը հենց նրա մասին է (տե՛ս Ignatius

archiepiscopi Constantinopolitani Vita sive certamen, Auctore Niceta servo Christi cognomento Davide Paphlagonae, Migne, Patrologia graeca, t. 105, col. 487—574): Փոտը դալիս է կայսեր մոռ, հայտնում «գաղտնիքը», որ իբր հրեշտակի միջոցով է իմացել: Իրանից հետո, Սիմեոն Մագիստրոսի ասելով, Փոտի և կայսեր փոխհարաբերությունները բարելավվում են (տե՛ս Sym. Mag., p. 689—690):

18 Բուլղարների խան Կրումը, որն Ագրիանուպոլիսը գրավեց 813 թ. հունիսի 22-ին (այս մասին տե՛ս Scriptoris incerti De Leone Bardae Armenii filio, ed. Bonn., p. 342—344): Բյուզանդացիների և բուլղարների միջև ճակատամարտը տեղի ունեցավ Ագրիանուպոլիսի մոտ գտնվող Վերսինիկիա կոչված վայրում: Մանրամասն տե՛ս Българското военно изкуство през феодализма, София, 1958, стр. 172—177: Միրանածինը ցույց է տալիս, որ գերիների թվում էին գտնվում Վասիլի ծնողները և «ղեռ խանձարուրում գտնվող» Վասիլը: Եթե այս տվյալին հավատանք, պետք է եզրակացնենք, որ Վասիլը պետք է ծնված լինի 813 թ. սկզբներին, կամ առնվազն 812 թ. վերջերին, մի բան, որ չի համապատասխանում իրականությանը: Ն. Աղոնցը ենթադրում է, որ Վասիլը ծնվել է ոչ թե Կրումից գերվելու տարին, այլ գերությունից ազատվելու՝ 836 թ. (Տե՛ս Վասիլ Հայազն, էջ 458: Նույնի, L' age, p. 67):

19 Կրումի ձեռքն ընկան բյուզանդական անվանի մարդիկ, զորավարներ, այդ թվում Կորդիլեսը և նրա որդին Վարդասը: Աղոնցը գտնում է, որ Կորդիլես, դա հայկական Գարջույլ կամ Գարջուլ անունն է (տե՛ս L' age, p. 54): Շատ հետաքրքրական է նշել, որ Համբարյիլի վիճագիր արձանագրության մեջ, որ փորագրել է տվել Կրումը 813 թվականի վերջում կամ 814-ի սկզբում, ցույց է տրված, որ բուլղարական պետության աջ մասի կառավարիչն է բոյիլա (բոյար) Տուկը, որին են ենթակա զորավարներ Վարդանն ու Յանիսը (Βαρδανης και ο Ήανης). Իսկ պետության ձախ մասի կառավարիչն է բոյիլա-կավխան Իրիտայսը, որին են ենթակա Կորդիլեսն ու Գրիգորաս զորավարները (Κορδύλις και ο Γριγορας). Տե՛ս I. Venedikov, La population byzantine en Bulgarie au debut du IXe siecle, Byzantino-Bulgarica, t. I, Sofia, 1962, p. 265, 273 sqq.

Ստացվում է, որ խնդրո առարկա Կորդիլեսը (Գարջույլը) ոչ թե գերի է տարվել, այլ կամավոր կերպով անցել է բուլղարների տրամադրության տակ: Ապա և հայազգի Վարդանի ծառայելը բուլղարներին վկայում է, որ Թրակիայի հայերը դեռ շատ վաղուց սերտ հարաբերությունների մեջ էին բուլղարների հետ: Հետաքրքրական է նաև նշել, որ Կրումի արշավանքի առթիվ նահատակված մարտիրոսների մեջ հիշվում են հայկական անուններ կրող երկու անձնավորություններ՝ Արտավազդ և Վարդան, որոնց ուսումնասիրողները շեն կ'սսկածում նրանց հայկական պատկանելիության հարցում: Տե՛ս E. Follieri—I. Dujčev, Un' acolutia inedita per i martiri di Bulgaria dell'anno 813, Byzantion, t. XXXIII (1963), p. 104: Կրումի ձեռքը գերի ընկնողների թվում հիշվում է և զորավար Ցանցեսը (Τσαντζης): Այս անունը Ն. Աղոնցը նույնացնում է Լևոն Զ կայսեր ժամանակ հանդես եկած հայազգի նշանավոր գործիչ Ատիլիանոս Զաուցայի անվան հետ, և գտնում, որ վերջինս խնդրո առարկա Ցանցեսի

- որդին էր (տե՛ս L'age, p. 55): Ն. Ադոնցը ենթադրում է, որ Յանցես անունը առնչություն ունի «ճանճ» բառին (այդ մասին տե՛ս ստորև, ծանոթ. 25), թեև մի ուրիշ տեղ առաջ է քաշում այն միտքը, որ Յանցեսը հայկական Տաճատ (Մաճաճ) անունն է (տե՛ս նրա Les Taronites, p. 217, ո. 1):
- 20 Բուլղարները քրիստոնեություն ընդունեցին ցար Բորիսի ժամանակ, 864 թ.:
- 21 «Սկյութների» տակ ենթադրվում են սլավոնները:
- 22 Բնագրում Մուսթաֆայ կամ օ Մուսթաֆայ. որ Մուսթաֆայ-ի աղավաղված ձևն է: Խոսքը բուլղարաց խան Օմուրտադի մասին է: Նա որդին էր Կրումի, որի մահից հետո (814 թ. ապրիլի 14) ժառանգեց նրա իշխանությունը: Սա Լևոն V Հայկազնի հետ կնքեց երեսունամյա խաղաղություն: Հաշտությանը նախորդել էր Լևոն V-ի հաղթական արշավանքը բուլղարների դեմ: Հաշտության պայմանագիրը փորագրվել էր մարմարյա մի սյան վրա, որի բեկորները հայտնաբերվել են (տե՛ս Brehier, Vie et mort, p. 103):
- 23 Փիլիպպիկոս Վարդանը (711—713) ևս նախքան կայսր դառնալը իբրև թե երազ էր տեսել, որ մի արծիվ իր թևերը փռել էր նրա գլխին: Նման մի պատմություն է պատմում և Մովսես Խորենացին՝ Արծրունիների անվան ստուգաբանության կապակցությամբ (տե՛ս Աղոնց, Վասիլ Հայազն, էջ 459):
- 24 Խոսքը Եղիա մարգարեի մասին է:
- 25 Ինչպես ցույց է տալիս Սիմեոն Մագիստրոսը, Վասիլը նախքան Կոստանդնուպոլիս գնալը ծառայում էր Մակեդոնիայի բանակաթեմի զորավար Յանցեսի մոտ: Սիմեոնի տվյալներով այն ժամանակ Վասիլը 25 տարեկան էր: «Ոչ մի օգուտ չբաղելով նրանից, ասում է պատմիչը, եկավ քաղաք [Կոստանդնուպոլիս]» (տե՛ս Sym. Mag., p. 655: հմտ. Georg. Monach. Cont. p. 819): Ն. Ադոնցը կարծում է, որ Յանցեսը կարող է հայկական «ճանճ» բառից առաջացած լինել (տե՛ս Աղոնց, Վասիլ Հայազն, էջ 456), որ քիչ հավանական է: Հայերի մոտ ճիշտ է ավելի ուշ, XVIII դարում հիշատակվում է Ճաճնայ անունը (տե՛ս Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հատ. Գ, Երևան, 1946, էջ 157: Տե՛ս նաև Ս. Բարխուդարյան, Հայ կնոջ իրավական վիճակը միջին դարերում, Պատմա-բանասիրական Հանդես, № 2, 1966, էջ 33), որ գուցե առնչություն ունի բյուզանդական ազբյուրների Յանցեսի հետ: Կեղրինոսի մոտ խնդրո առարկա անունը հանդես է գալիս որպես ազգանուն: Պատմիչը ցույց է տալիս, որ Լևոն VI-ի դեմ դավադրություն կազմակերպողների մեջ էին հայազգի Զաուցայի որդի Լևոնը և Քրիստափոր Յանցեսը (տե՛ս Cedr., II, 25): Ն. Ադոնցը (տե՛ս վերը, ծանոթ. 19) կարծում է, որ Յանցես և Զաուցանույն անուններն են, որ քիչ է հավանական, եթե նկատի ունենանք Կեղրինոսի վերոհիշյալ փաստը, երբ Զաուցա և Յանցես անունները կողք կողքի են բերված:
- 26 Կոստանդնուպոլիսը ուներ մի քանի դարպասներ: Ոսկե դարպասները (կամ Դոնները) կայսրերի մուտք գործելու պաշտոնական դռներն էին, երբ վերադառնում էին պատերազմական արշավանքներից: Ենթադրվում է, որ կառուցվել են 386 և 391 թվականների միջոցին Թեոդոս Մեծի հաղ-

- թանակի առթիվ ընդդեմ Մաքսիմոսի (մանրամասն տե՛ս Janin, Const. byz., p. 252—256):
- 27 Միմեոն Մագիստրոսը և Գևորգ Վանականի Շարունակողը (Sym. Mag., p. 656, 691; Georg. Mon. Cont. p. 819, 842) հիշում են վանահոր անունը. προσμονάριος Νικόλαος Ἀνθροσαλίτης, նա հետագայում Վասիլի կողմից նշանակվեց սր. Սոֆիայի տաճարի սինկելլոս և էկոնոմ:
- 28 Միքայել III (842—867): Պատմության հայտնի է «Հարբեցող» մականունով: նա Թեոփիլոս կայսեր որդին էր և Միքայել II-ի թոռը: Երեք տարեկան էր, երբ վախճանվեց հայրը և թագավորեց իր մոր Թեոդորայի և մորեղբոր Վարդասի խնամակալությամբ: 859 թ. Վարդասի հետ արշավեց արարների և պավլիկյանների դեմ, բայց բոլոր ճակատամարտերում պարտություն կրեց:
- 29 Կեսարը (լատ. caesar) որպես կանոն ընտրվում էր կայսեր կողմից: նա կայսրության երկրորդ մարդն էր և եթե կայսրը վախճանվեր առանց արուզավակի, թագավորությունը ժառանգում էր կեսարը: Կեսարը հաճախ հիշվում է և հայկական աղբյուրներում: Լաստիվերտցին ասում է, որ Միքայել կայսրը «գրեոորդին իւր կեսար անուանէ. և կեցիալ ի թագաւորութեանն ամս եօթն և ամիսս ութ, հիւանդացեալ զքուն մահու ջերանի: Իսկ թագուհւոյն զկեսարն յորդեգիրս իւր արարեալ, թագաւորեցուցանի ի տեղի առն իւրոյ» (էջ 50): նրան հիշում է և Մատթեոս Ուռույնցի (էջ 189): Կեսարի մասին մանրամասն տե՛ս R. Guiland, Recherches sur les Institutions byzantines, t. II, Berlin, 1967, p 25—43:
- 30 Հայազգի կեսար Վարդասը Բյուզանդական կայսրության նշանավոր դեմքերից մեկն էր: նա հարազատ եղբայրն էր բյուզանդական կայսրուհի Թեոդորայի՝ Թեոփիլոս կայսեր կնոջ և Միքայել III կայսեր մոր: Վարդասի հայրը կոչվում էր Մարինոս, մայրը՝ Թեոկտիստե (վերանվանյալ Փլորինա): Մեզ հայտնի է նաև Վարդասի եղբոր անունը և մանրամասն գործունեությունը: նա կոչվում էր Պետրոնաս: Վարդասի հայկական ծագումն ընդգծում է ոչ միայն նրա անունը (Վարդ), այլև նրա հորեղբոր մասին աղբյուրներում եղած տեղեկությունները: Հորեղբայրը կոչվում էր Մանվել, և նա նշանավոր զորահրամանատար էր: Թեոփանեսի Շարունակողն ու Գենեսիոսը ցույց են տալիս, որ նա հայ էր (Theoph. Cont., p. 110) և նրա որպես քաջ մարդու համբավը տարածվել էր ամբողջ կայսրության ապա և արարական տիրապետության մեջ (է՛ս Ἀρμ^ω νίων γὰρ τῆν γένεσιν ἦν; Μαγούηλ τὸν γεννάδα τῶν Ἀρμενίων; 5 Genesii Regum, p. 52): (Այս Մանվելի մասին հիշատակություն ունի նաև հայ պատմիչ Վարդանը. «Ելանէր, գրում է նա, ի խնդիր մեծ զօրավարին Մանուէլի Մամիկոնեանոյ. և նորա աճապարեալ հարիւր և յիսուն արամբք անկանի ի Կամախ և անտի առ Մամոն իշխանն Իսմայէլի» (Վարդան, էջ 77): Այս փաստի հիման վրա ն. Ադոնցը եկել է այն եզրակացության, որ կեսար Վարդասը, ինչպես և նրա բույր Թեոդորան ծագումով Մամիկոնյաններ են:

Միքայել III կայսրը շունեցավ որդի, դրա համար իր մորեղբայրը, կեսար Վարդասը իրերի բնական բերումով պետք է Միքայել III-ի մահից հետո կայսր դառնար: Միքայելի թագավորության շրջանում վար-

դասը ամբողջ տաս տարի գլխավոր դեմքն էր կայսրության մեջ, Նույն-իսկ թշնամարար տրամադրված բյուզանդական հեղինակները չեն ուրա-նում Վարդասի արտակարգ ընդունակությունները, նրա բարձր զարգա-ցումը: Գենեսիոսը ընդգծում է, որ Վարդասը իմաստուն մարդ էր (περὶ πολλοῦ ὄε τῷ καίσαρι Βάρδῳ ἢ σοφία πεφιλοτιμητος, p. 98): Վարդասն էր, որ 863 թ. Կոստանդնուպոլսում հիմնադրեց առաջին բարձրագույն դպրոցը, նրան հատկացնելով Մազնավրա կոչված պալատը: Այդ բարձ-րագույն ուսումնարանի տնօրեն նա նշանակեց հայազգի նշանավոր գիտ-նական և կոն փիլիսոփային (սրա մասին տե՛ս ստորև, ծանոթ. 45): Վար-դասին սակայն չհաջողվեց նստել բյուզանդական գահին, նրան խանգա-րեց մի ուրիշ հայ, Վասիլը, որին հաջողվեց 866 թ. ապրիլի 21-ին սպա-նելով Վարդասին, իրեն ճանապարհ հարթել դեպի կայսրերի զահր (տե՛ս նաև ծանոթ. 56):

- 31 Իսկական անունն էր Թեոփիլոս, -իցես վերջածանցը փաղաքական է և կապված է նրա փոքրահասակ լինելու հետ: Նա ծագումով հայ էր, որով-հետև ինքը Միրանածինն է ցույց տալիս մի քիչ հետո, որ նա կեսար Վարդասի ազգականն էր:
- 32 Բնագրում πρωτοστράτωρ: Դա ստրատորների զորամասի պարագլուխն էր, որոնց սկզբնական պարտականությունն էր օգնել կայսեր ձի նստելու: VI դարում հիշվում է ստրատորների հատուկ զորամաս: Հուստինիա-նոս II-ի ժամանակ հանդիպում է ստրատորների գոմեստիկոս Օսիսիկիո-նի պրոտոստրատորի հետ միասին: 765 թ. հանդիպում է մի «սպաթար և կայսերական պրոտոստրատոր»: Վասիլն իր գործունեությունն սկսեց որպես ստրատոր, ապա դարձավ պրոտոստրատոր: Նախապես նա Թեո-փիլիցեսի պրոտոստրատորն էր, ախոռապետը: Պրոտոստրատորը ձի հե-ծած ուղեկցում էր կայսեր: IX դարի վերջում և X դարի սկզբում պրո-տոստրատորը այնքան էլ բարձր աստիճան չէր, բայց հետագայում նրա նշանակությունն ու կշիռը շատ է բարձրանում, իսկ Պալեոլոգների ժամանակ դառնում ամենաբարձր աստիճաններից մեկը: Նա հավասարա-զոր էր արևմտյան մարշալներին (տե՛ս Bury, IAS, p. 117—118):
- 33 Նոր կտակարանի Աննան, Փանվելի դուստրը, որ հանապազ հաճախում էր տաճար: Ութսունչորս տարեկան հասակում տեսավ Քրիստոսին: Ղուկաս, Բ. 36—38:
- 34 Դանելիսի մասին կա առանձին ուսումնասիրություն: Տե՛ս S. Runciman' The widow Daniells, Etudes dediées à la mémoire d'A. M. Andréa-des, Athenes, 1940.
- 35 «Եղբայրացման» մասին տե՛ս M. Παλλης, Περὶ τῆς ἀδελφοποιίας. Ἐπετρηίς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1908, σελ. 293—306:
- 36 Միոլերի գոմեստիկոս պատրիկ Անտիգոնոսը ծագումով հայ էր: Նա կեսար Վարդասի որդին էր:
- 37 Հեստիատոր (բնագրում ἐστίατωρ): Օգտագործելով միջնադարյան տերմինը, կարելի է թարգմանել տաճարապետ կամ հացերեց (հմմտ. Վ. Հացունի, Ճաշեր և խնճոյք հին Հայաստանի մեջ, Վենետիկ, 1912, էջ 186):
- 38 Դետիմոն (բնագրում δαιτυμών: Հանդիպում է նաև δαιτάριος, լատ. atrensis): Կայսերական պալատի մատակարար:

- 39 «Քուլդար բարեկամները» որպես կանոն մասնակցում էին կայսերական պաշտոնական ընդունելություններին, գտնվելով երկրորդ կարգում, «վելոն»-ում, և ընդունելությունների ժամանակ մուտք էին գործում կայսեր մոտ առաջին «վելոն»-ից՝ մագիստրոսներից հետո: Այդ մասին Միրանաժինը խոսում է և իր «Արարողությունների մասին» աշխատության մեջ (տե՛ս սույն գրքի 123-րդ էջում):
- 40 Թովմայի հայր պատրիկ Կոստանդինը, ինչպես Միրանաժինն է ցույց տալիս մի փոքր հետո, հայ էր: Այդ մասին վկայում է նաև Աիմհոն Մագիստրոսը: Նա գրում է, որ Միքայել կայսեր կազմակերպած ձիարշավի խաղերին մասնակցել է և «Կոստանդին հայր, պատրիկ Թովմայի և վիզլայի դրունգար Գենեսիոսի հայրը» (Κωνσταντίνος ὁ ἐξ Ἀρμενίων ὁ πατὴρ Θωμᾶ πατρικίου καὶ Γενεσιίου ὀρθογχαρίου τῆς θιγλας): Այդ հաստատում է և Գենեսիոսը. «Նա Կոստանդին հայն էր...» (Κωνσταντίνος ἦν ὁ Ἀρμενιος. *Genesii Regum*, p. 101): Հստ երևույթին, նա շատ կարևոր մի անձնավորություն էր, որովհետև ձիարշավի այդ խաղերին մասնակցում էին ընդամենը շորս հոգի, այդ թվում և կայսրը:
- 41 Դրոմոսի լոգոթետը (Λογοθέτης τοῦ ὀρθομοῦ) զբաղված էր դիվանագիտական սուրհանդակների, օտար պետությունների դեսպանների ընդունման գործով, ինչպես և տնօրինում էր փոստը: Նա ամեն առավոտ ներկայանում էր կայսեր խրիստոբիլիևոն պալատում զեկուցելու: (Տե՛ս Burgy, *IAS*, p. 91—92): Լոգոթետների մասին ընդհանրապես տես նաև A. Semenov, *Über Ursprung und Bedeutung des Amtes der Logotheten in Byzanz*, *Byzantinische Zeitschrift*, Bd. XIX, (1910), S. 440—449:
- 42 «ὄια βασιλιαις φαλαγγίαι»: Զիու ճակատին և սանձերի վրա եղած դարդերը:
- 43 Ախոռապան: Ստրատորներին հիշատակում է և Մխիթար Գոշը. «Վեցերորդ դաս պաղատին Ստրատորքն, որք զձի թամբեն և հեծուցանեն զարքայն. և զգեստ է նոցա ուռևուռ կապայ (ըստ երևույթին աղճատված է բնագիրը—Հ. Բ.) և ի ձեռս իրեանց թուր միասարիք և ասպար փոքր» (Դատաստանագիրք, էջ 265): Հմմտ. նաև վերը, ժանոթ. 32:
- 44 Բնագրում Փιλοπάτσιον: Այդ անունով Կոստանդնուպոլսում երկու պալատ կար, մեկը՝ ներքին քաղաքում, մյուսը՝ արտաքին: Առաջինը նույնացվում է Մանգանայի պալատի հետ: Այստեղ խոսքը արտաքին Ֆիլոպատիոնի մասին է, որտեղ կային և որսավայրեր: Արտաքին Ֆիլոպատիոնի պալատի ավերակները ուսումնասիրողները տեղադրում են ժամանակակից Թոփչուլար գյուղում, կամ Ադրիանուպոլսի դարպասի և Ոսկեղջրի միջև, և կամ էլ Վլախերնայի դիմաց (տե՛ս Janin, *Const. byz.*, p. 142—143):
- 45 Զայազգի Լևոն փիլիսոփան իր ժամանակի ամենազարգացած մարդկանցից մեկն էր: Նա առաջին տնօրենն էր կեսար Վարդասի հիմնադրած Մագնավրայի համալսարանի: Ծնվել է շուրջ 800 թ. Թեսալիայում, սովորել քերականություն և պոեզիա Կոստանդնուպոլսում: Անդրոս կղզում մի գիտնականի մոտ սովորեց փիլիսոփայություն, հռետորություն և թվարանություն: Թեոփանեսի Շարունակողը նրա մասին ասում է, որ Մագնավրայի համալսարանում փիլիսոփայության դասավանդումը գլխավորում էր «այն Լևոն

Մեծը և փրիստոփան, որ պատրիարք Իաննեսի (այն է՝ Հովհաննեսի) եղբորորդին էր և Թեսաղոնիկեի մետրոպոլիտը: Մետրոպոլիտությունից հեռացվելուց հետո նա նշանակվեց այս դպրոցում տգիտությունը արտաբերելու համար» (Theoph. Cont., p. 185): Լևոն փրիստոփայի համբավը հասավ նույնիսկ արաբ խալիֆ Մամունի արքունիքը: Խալիֆը նամակ դրեց կայսեր, որ նա իր մոտ ուղարկի նշանավոր փրիստոփային և մաթեմատիկոսին (Theoph. Cont. p. 186—190; Sym. Mag., p. 640; Georg. Mon. Cont. p. 860), բայց կայսրը շուղեց նրան ուղարկել, որովհետև նա հոմալեյցիների պարծանքն էր (Theoph. Cont. p. 190):

Հայազգի Լևոնի անվան հետ է կապված երկու գյուտ. լուսային նշանատվության սիստեմը, որի օգնությամբ բյուզանդական արքունիքում շատ կարճ ժամանակամիջոցում իմանում էին խալիֆայության մեջ տեղի ունեցող դեպքերի մասին, և ջրի օգնությամբ շարժման մեջ դրվող արձանների (մոնչացող առյուծների, երգող թռչունների), որոնք զարդարում էին Մեծ պալատի ընդունարանը: Հսկայական նշանակություն ունեցավ Լևոնի գյուտը՝ այբուբենի տառերը որպես թվարանական սիմվոլներ օգտագործելը, որով նա փաստորեն ալգեբրայի հիմքը դրեց: Տե՛ս История Византии, том II, стр. 86:

Լևոն փրիստոփան շատ սերտ հարաբերությունների մեջ էր կեսար Վարդասի հետ և շարունակ հուշում էր նրան բզուզանալ Վասիլից (Sym. Mag., p. 676; Georg. Mon. Cont. p. 829): Լևոն փրիստոփայի մասին տե՛ս Brehier. La civilisation, p. 465—466; Ադոնց, Գիտական դեմքեր, էջ 506 և հտտ.: Е. Э. Липшиц, Византийский ученый Лев Математик, Виз. Временник, том II, 1949, стр. 106—149; նույնի, Очерки, стр. 338—366:

- 46 Արմամենտարիա անունը ծագում է լատիներեն *armamentum* բառից, որ նշանակում է զինանոց: Արմամենտարիա թաղամասը գտնվում էր Ոսկեղջյուրում: Նույնացվում է ժամանակակից Խասբյոյի հետ (տե՛ս Janin, Const. byz., p. 416):
- 47 Թեոդորա կայսրուհին, հայազգի Վարդասի քույրը, Թեոփիլոս կայսեր կինը և Միքայել III կայսեր մայրը: Դեռ իր պատկերամարտ ամուսնու կենդանության օրոք ինքնուրույն քաղաքականություն էր վարում, ի պաշտպանություն պատկերապաշտների: Թեոփիլոսը նրան նշանակեց իր մանկահասակ որդու ինամակալներից մեկը (մյուսներն էին Վարդասը, ապա Մանվելը և Թեոկտիստոսը): Թեոդորայի թրոք է, որ պատկերապաշտությունը վերջնականապես հաղթանակ տարավ (843) Բյուզանդական կայսրության մեջ: Նա հեռացրեց պատկերամարտ պատրիարք հայազգի Հովհաննես Քերականին և պատրիարք նշանակեց պատկերապաշտների պարագլուխ Մեթոդիոսին: Թեոդորան էր, որ սաստկացրեց կայսրության սահմաններում բնակվող պավլիկյանների հալածանքները, որոնց ժամանակ, համաձայն աղբյուրների տված տեղեկությունների, կոտորվեց շուրջ հարյուր հազար մարդ: Ի վերջո սակայն Վարդասը հեռացրեց Թեոդորային իշխանությունից և նրան գտորբի հետ բռնի վանք ուղարկեց, որտեղ և նա վախճանվեց 867 թ.: Բյուզանդական եկեղեցին սրբացրել է Թեոդորային և նրա հիշատակը նշում է փետրվարի 11-ին: Մեզ է հասել Թեոդորայի վարձագրու-

թյունը, որ հրատարակել է Վ. Ռեգելը. W. Regel, *Analecta Byzantino-Russica*, SPb. 1891: Թեոդորայի մասին մանրամասն տե՛ս ն. Ազոնցի-ուսումնասիրությունը. Մամիկոնյան իշխանուհին բյուզանդական գահի վրա. Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948:

48 Թեոփիլոս կայսրը (829—842), Միքայել Բլվատի որդին: Դժվարին պատերազմ մղեց արար խալիֆա Մոտասսեմի դեմ: 837 թ. գրավեց Սամոսատը, ավերեց Սոզոպետրան (Զապետրան), Մոտասսեմի ծննդավայրը: Դրավրա Մոտասսեմը հսկայական բանակով հարձակվեց Թեոփիլոսի հայրենիք Ամորիոն քաղաքի վրա և 838 թ. սեպտեմբերի 23-ին գրավեց այն, որտեղ սարսափելի կոտորած կազմակերպեց: 840 թ. Թեոփիլոսը ստիպվեց հաշտություն կնքել արաբների հետ: Թեոփիլոսը վերջին պատկերամարտ կալսքն էր. բայց նրա գործը իր մահից հետո տապալվեց: Նա արվեստի և գիտության մեծ սիրահար էր: Նրա օրոք է, որ մեծ հռչակ են ձեռք բերում Լևոն փիլիսոփան և Հովհաննես Քերականը:

49 Սամփսոնը, Ենակը և Ներբովզը հին կտակարանի անձնավորություններ են, որոնք աչքի էին ընկնում իրենց սմեհհի ուժով: Տե՛ս Դուտ. ԺԳ—ԺԶ, Թիւք, ԺԳ, 34, Յես. ԺԱ, 22, ԺԵ, 14, Դատ. Ա, 20, Մենդ. Ժ, 8—10, Ա. Մնաց. Ա, 10:

50 Պարակիմոմենոսը (թարգմանաբար նշանակում է «կից քնող») կայսեր սենեկապետն էր: Թեոփանեսը ցույց է տալիս, որ պարակիմոմենոսները երեք հոգի էին լինում և կոչվում էին նաև կուբիկուլարիոս (լատ. cubiculum բառից, որ նշանակում է ննջասենյակ): Պարակիմոմենոս բառը առաջին անգամ հիշվում է Մավրիկիոս կայսեր ժամանակաշրջանում, 602 թ. (տե՛ս Theophanes, p. 285): Մավրիկիոսի ժամանակ պարակիմոմենոսը ենթարկվում էր պրեպոզիտոսին: Որպես կանոն պարակիմոմենոսը ներքինապետ էր լինում և կոչվում էր պրոտանուխոս (πρωτῆσυνος, ներքինապետ): Կոստանդին Միրանաժինը իր «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 50-րդ գլխում նրանց մասին գրում է հետևյալը. «Թեոփիլոս կայսեր ժամանակ պարակիմոմենոս դարձավ օստիարիոս Սքուլաստիկոսը, իսկ Թեոփիլոսի որդի Միքայելի ժամանակ պարակիմոմենոս էր պատրիկ Դամիանոսը, իսկ նրանից հետո՝ նույն կայսեր ժամանակ պարակիմոմենոս դարձավ [ապագա] քրիստոսասեր կայսր Վասիլը: Քրիստոսասեր Վասիլ կայսեր ամբողջ թագավորության ընթացքում պարակիմոմենոս չեղավ և ոչ ոք»:

Պարակիմոմենոսը հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում (պառակամանոս, պառեկամանոս և այլն ձևերով), որտեղ շատ հաճախ ընդունվում է որպես հատուկ անուն: Տե՛ս Արխստակես Լաստիվերտցի, Պատմություն, էջ 42, Մատրեոս Ուոհայեցի. Ժամանակագրություն, էջ 2, 96, 233 և այլուր:

51 Երբ Վասիլը նշանակվեց պարակիմոմենոս, Վարդասը արդեն կեսար էր, իսկ նա կեսար դարձավ 862 թ. ապրիլի 26-ին, հետևաբար Վասիլն այդ պաշտոնն ստացավ նշված թվականից հետո:

52 Սիմեոն Մագիստրոսը և Գևորգ Վանականի Շարունակողը ցույց են տալիս, որ Վասիլը մինչ այդ ամուսնացած էր ոմն Մարիայի հետ: Միքայելը բաժանեց Վասիլին նրանից և ամուսնացրեց Խնգերի դստեր, իր սիրուհի

Եվզոկիայի հետ. Միքայելը Մարիային դրամ տալով «իր տունը» ուղարկեց, Մակեդոնիա (Sym. Mag., p. 675; Georg. Mon. Cont., p. 828): Նույն աղբյուրների տվյալների համաձայն Վասիլի ամուսնությունից հետո Վարդասի և Վասիլի միջև առաջացավ անվստահություն և յուրաքանչյուրը մտածում էր ինչպես ոչնչացնել հակառակորդին:

- 53 Բյուզանդական այլ աղբյուրներ ցույց են տալիս, որ կեսար Վարդասի սպանության նախօրյակին նրան էր դիմել Հովհաննես Նեատոկոմիտոսը, որ ոմն Պրոկոպիոսի միջոցով հայտնել էր, թե Վասիլը քո դեմ դավադրություն է նյութում, որի վրա Վարդասը պատասխանել է. «դեռ երիտասարդ ես, հիմարություններ ես դուրս տալիս և որոմ սերմանում»: Բայց հակառակ դրան, նա իր մերձավորների հետ խորհրդակցել է իր անելիքի մասին (տե՛ս Sym. Mag., p. 678—679):
- 54 Այս կապակցությամբ շատ հետաքրքրական են հույն նշանավոր պատմաբան Կ. Պապարիդոպոլոսի խոսքերը, որ նոր պարակիմոմենտը ոչ միայն առյուծ էր, այլև աղվես, որովհետև աչքի էր ընկնում ոչ միայն իր ֆիզիկական ուժով, այլև զարմանալի խորամանկությամբ: Տե՛ս К. Παπαρηγόπουλου. 'Ιστορία του 'Ελληνισμοῦ 'Εθνους, 'Εκδοσεις ἔκτατ, 'Αθήναι, 1932, τόμος Γ'. μέρος Β'. σελ. 306:
- 55 Գևորգ Վանականի Շարունակողը վկայում է, թե Վասիլը նախապես սարսափելի երդումներով վստահեցրել է Սմբատին, որ կայսր Միքայելը իբր շատ է սիրում նրան, Սմբատին, և իր՝ Վասիլի միջնորդությամբ ուզում է նրան կեսար հռչակել, բայց դրան խաչնգարում է Սմբատի աները, կեսար Վարդասը: Պատմիչը ցույց է տալիս, որ Սմբատը հավատաց Վասիլի խոսքերին և թշնամացավ իր աներոջ, դնաց կայսեր մոտ և ասաց, թե կեսարը ուզում է նրան սպանել: Կայսրը հավատ է ընծայում Սմբատի խոսքերին, նամանավանդ, որ այդ բանը հաստատում էր և Վասիլը և որոշում է Վարդասին սպանել (տե՛ս Georg. Mon. Cont, p. 828—829: Հմմտ. Sym. Mag., p. 676):
- 56 Վարդասի այս արշավանքը կազմակերպել էր Վասիլը: Պատճառն այն էր, որ Վասիլը չէր համարձակվում Վարդասի սպանության գործը իրականացնել Կոստանդնուպոլսում: Վարդասը սիրված անձնավորություն էր: Նրա սպանությունից հետո, երբ կայսրը վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս, մի վանական բարձրանալով մի քարի վրա աղաղակեց. «լավ արշավանքի գնացիր, ո՛վ կայսր, սպանելով քո հարազատին և ազգականին: Վա՛յ քեզ, որ նման քալի դիմեցիր (տե՛ս Sym. Mag., p. 679; Georg. Mon. Cont. p. 831): Վարդասի բարեկամներից լեռն փիլիսոփան խորհուրդ չէր տալիս Վարդասին արշավանքի գնալու, և զգուշացնում էր Վասիլից: Վարդասի մյուս մերձակիցը, Փոտ պատրիարքը ևս համոզված էր, որ ծրագրված արշավանքը մի ծուղակ է Վարդասի համար (տե՛ս Sym. Mag. p. 676—677): Նույն բանն ասում է և Գենեսիոսը: Նա ցույց է տալիս, որ Վարդասը շատ էր սիրված ժողովրդի կողմից, և նրա սպանության առթիվ քաղաքացիական պատերազմ կսկսվեր, եթե զինվորականությունը դրունգար Կոստանդին հայի գլխավորությամբ անհրաժեշտ միջոցները ձեռք չառներ (տե՛ս Genesii Regum, p. 107): Թեոփանեսի Շարունակողը ցույց է տալիս, որ այնուամենայնիվ երկրում հուզումներ առաջացան, և

որ քիչ էր մնացել, որ Միքայելը զոհ գնար, բայց վիզլայի գրունգար Կոստանդինը կանխեց այդ (տե՛ս Theoph. Cont., p. 206):

Կեսար Վարդասը սպանվեց 866 թ. ապրիլի 21-ին: Վասիլին սպանութեան գործում աջակցում էին կեսարի եղբայր Մարիանոսը (կամ Մավրիանոսը), Վարդասի փեսա Սմբատը (Ծիրանածինը միայն սրա անունն է տալիս), Սմբատի եղբայր Վարդասը, Պետրոս Բուլղարը, Լևոն Ասորին՝ Պետրոսի հորեղբորորդին, Հովհաննես Խալզը և Կոստանդին Տոքսարասը (տե՛ս Sym. Mag., p. 678; Georg. Mon. Cont. p. 830): Ն. Աղոնցը գտնում է, որ բոլորն էլ հայեր են եղել, որ Բուլղար, Ասորի, Խալզ հորջորջումները որոշիչ չեն ազգութեան, այլ փութ անուններ են, այլապես, գրում է նա, Բուլղարի (Պետրոս) հորեղբորորդին (Աղոնցը գրում է ելբորորդին) չէր կարող ասորի լինել (Լևոնը—Չ. Բ.): Տե՛ս Աղոնց, Վարդ Մամիկոնյան, էջ 351, նույնի Վասիլ Հայագն, էջ 477: Ն. Աղոնցը անկասկած իրավացի է, որովհետև Քեոփանեսի ժամանակագրութեան մեջ հիշատակվում է մի Վարզան, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավարը, որը մականվանվում է «թուրք»—Βαρζανης ὁ πατριχισος γα: στρατηγος τῶν ανατολικῶν ο εἰχλιγν Τουρχο- (p. 479): Ն. Աղոնցը Հովհաննես Խալզին նույնացնում է Գենեսիոսի մոտ հիշատակված Վարդասին սպանողներից մեկի՝ ոմն Խալզի հետ, որի մականունն էր Յիֆինարիտես (-իտես վերջածանցը համապատասխանում է հայերենի -ացի-ին. Յիֆինարիտես նշանակում է Յիֆինարցի), տե՛ս Genesii Regum, p. 106): Ն. Աղոնցը գտնում է, որ Յիփի (հայերեն Յփնի) <Յիփենի), վրացերեն ցիփելի, ձիփելի նշանակում է ծառի մի տեսակ: Գրիգոր Դարանաղցին հիշում է մի գյուղ Սև Ծովի և Ճորոխի միջև, Համշենի մոտ, որ կոչվում է Յրնի (դրա բնակիչը կոչվում է Յրնցի) (տե՛ս ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ, Երուսաղէմ, 1915, էջ 405): Նշված շրջանը աշխարհագրական տեսակետից մտնում էր Խաղտիք բանակաթեմի մեջ, հետևաբար Հովհաննես Խալզը կարող էր այդ Յրնիից լինել (տե՛ս L' age, p. 79: Հմմտ. Վարդ Մամիկոնյան, էջ 351, Վասիլ Հայագն, էջ 477): Ինչ վերաբերում է Կոստանդին Տոքսարասին (Τοξαρως) բնդունելի չէ Ն. Աղոնցի բացատրութիւնը, որ իբր դա ծաղրական մականունն է «անտարակույս իրանական բառ, գուցե և ծանոթ խալզական ծովափում» (էջ 477): Տոքսարաս հունարեն բառ է (ծագում է τὸξον — աղեղ բառից) և նշանակում է աղեղնագրծ (եթե, իհարկե τὸξογλῆ: բառից չէ, որ նշանակում է աղեղնավորների դորահրամանատար): Վարդասի սպանութեան մասին վկայում է նաև Նիկետա Պափլագոնացին, Իգնատիոս պատրիարքի վարքագիրը (տե՛ս Vita Ignatii, M. P. G., t. 105, col. 536):

Կոստանդին Ծիրանածինը խուսափում է իր պապին՝ Վասիլին ներկայացնել որպես Վարդասի անմիջական սպանող և ուղում է ցույց տալ, որ նա ոճրի սոսկ կազմակերպողներից մեկն էր: Բայց ուրիշ ազդուները վկայում են, որ Վասիլի ձեռքը բռնացիորեն ներկվել էր Վարդասի արյամբ: Ահա թե ինչ է գրում Սիմեոն Մագիստրոսը. Երբ կեսարին հայտնեցին, որ դավադրութիւն է նյութված իր կյանքի դեմ, «Վարդասը այդ գիշեր մնաց անքուն և իր մերձավորներին մոտը հրավիրելով, խորրդակցեց անելիքի շուրջը: Վարդասի մերձավորներից պրոտոսպաթար

Յիւրթեոսը ասաց. վաղը, տե՛ր, հագիր քո ոսկեզօծ խիտոնը և ներկայացիր քո թշնամիներին, նրանք քո ներկայութիւնից կվախենան»: Արևածագին Վարգասը շքեղ հանդերձներ հագած նստավ իր ձին և բազմաթիվ մարդկանց ուղեկցութեամբ գնաց կայսեր վրանը: Վասիլը եկավ, բռնեց նրա ձեռքից և ներս հրավիրեց կայսեր մոտ: Վարգասը, հանդիպելով կայսր Միքայելին ասաց. «Ամբողջ զորքը գումարված է, տեր. հրամայիր շարժել դեպի Կրետե»: Իսկ Վասիլը, որ նրա ետևում էր կանգնած, իսկույն սրով հարվածեց նրան: Դավադիրները հարձակվում են Վարդասի վրա և նրան կտոր-կտոր անում: Կայսրը լուռ ու մունջ դիտողի դերում էր: Առավոտվա երրորդ ժամն էր» (տե՛ս Sym. Mag., p. 678—679; Georg. Mon. Cont., p. 831):

- 57 Այսինքն սուրբ Սոփիայի տաճարում: Σοφία հունարեն նշանակում է իմաստութիւն:
- 58 Գնեսսիոսի տվյալների համաձայն Միքայել III-ը որդեգրեց Վասիլին (οὐδὲν τε θετόν ἐπὶ πᾶσι βασιλεῶς οὐνομασθῆναι) և ապա նշանակեց մագիստրոս և պարակիմոմենոս (տե՛ս Genesisii Regum, p. 111): Նույն բանն է ասում և Թեոփանեսի Շարունակողը (տե՛ս Theoph. Cont., p. 207): Սիմեոն Մագիստրոսը և Գևորգ Վանականի Շարունակողը Վասիլի՝ Միքայել III-ի կայսերակիցը հռչակվելու կապակցութեամբ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ են տալիս: 866 թ. Պենտեկոստեի նախորդակին, շաբաթ օրը Միքայել կայսրը իր պրոտովեստիարիոս Ռենտակիոսի միջոցով հաղորդում է պատրիարք Փոտին, որ նա կազմակերպի Վասիլի կայսերացումը: Հաջորդ օրը [տաճարում] դրվեց երկու գահ: Մալաթիայի բնակիչները զարմացան, թե ինչու համար մեկ կայսեր առկայութեան դեպքում դրվել են երկու գահ: Կայսրից հետո գնում էր Վասիլը՝ սկարամանգիոն հագած, սուրբ կապած, ինչպես սովորութիւն էր պարակիմոմենոսների համար: Մինչև տաճարի կայսերական դարպասը, Միքայելը թագը չհանեց, ինչպես պարտավոր էր անել: Նա թագը հագած գնաց մինչև սուրբ դուռը և թագը գլխին բարձրացավ աստիճաններից: Կայսրից ցած կանգնած էր պարակիմոմենոս Վասիլը, Վասիլից ցած՝ ասեկրետ լեոն Կաստորը՝ հրովարտակր ձեռքին, ապա պրեպոզիտոս Միքայել Անգուրիսը և դեմարքոսները դեմոսների [ներկայացուցիչների] հետ: Լեոն ասեկրետներ սկսեց ընթերցել կայսերական հրովարտակր, որտեղ գրված էր. Կեսար Վարդասը որոշել էր ինձ [այսինքն Միքայելին—Ն. Բ.] սպանել, դրա համար ինձ քաղաքից հեռու տեղ տարավ: Եթե այդ մասին տեղյակ չպահեն Սմբատն ու Վասիլը, ես այժմ կենդանի չէի լինի: Նա իր մեղքով վախճանվեց: Ես ուզում եմ, որ պարակիմոմենոս Վասիլը, որպես հավատարիմ մարդ և թագավորութեանս պահապան, թշնամուց ինձ փրկող և ինձ շատ սիրող, դառնա իմ թագավորութեանս պահապանը և նրա մասին հոգացողը: Թող բոլորի կողմից նա կայսր հռչակվի: Վասիլի աչքերը լցվեցին արտասուքով: Կայսրը թագը հանելով իր գլխից տվեց Փոտ պատրիարքին: Փոտը [թագը] դրեց սուրբ սեղանին և օրհնեց այն: Պրեպոզիտոսները Վասիլին ղիբետեսիոն և ցանգիա հագցրին. հագնելով քղամիդր, նա երկրպագեց կայսեր: Պատրիարքը կայսեր գլխից վերցրեց թագը և դրեց Վասիլի գլխին: Գայիսոսները սովորութեան համաձայն խոնարհվեցին. Միքայելը

Վասիլին թագադրեց և բուրբ գոչեցին. «Շատ տարիներ Միքայելին և Վասիլին» (Georg. Mon. Cont., p. 831—833; Sym. Mag., p. 679—680): Վերորբերյալից կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ Վասիլն ու Սմբատը վաղուց էին նախապատրաստում Վարդասի սպանությունը և իրենց ծրագրի իրականացման համար Միքայելի առջև զրպարտում Վարդասին, որ իբրև թե նա որոշել է ոչնչացնել կայսեր:

- 59 Նույն 866 թ.: Խոսքը Վասիլի՝ Միքայել III-ի կայսերակից դառնալու մասին է:
- 60 Պեգանը՝ ազգանուն է: Նրա անունն էր Գևորգ (տե՛ս Sym. Mag., p. 680; Georg. Mon. Cont., p. 833): Ն. Ադոնցը ենթադրում է, որ ծագումով նա հայ էր: Նրա ազգանունը կապում է պարսկերեն paigan բառի հետ, որ նշանակում է հետևակ (տե՛ս N. Adontz, L' age, p. 78):
- 61 Հունարենում δυναστος (ուժեղ, հզոր): Այդպես էր կոչվում պետական ավագանին և հոգևորականության վերնախավը, այդ թվում մագիստրոսները, պատրիկները, մետրոպոլիտները, եպիսկոպոսները, վանահայրերը և այլն (տե՛ս Ռոմանոս I կայսեր 934 թ. նովելլան. Сборник документов по социально-экономической истории Византии, Москва, 1951, стр. 157—158):
- 62 Բնագրում Πλατεία πέτρα, որ նշանակում է «Տափակ քար»: Այս ամբողջը, որ գտնվում էր Թրակեսիոն բանակաթեմում, կարևոր դեր խաղաց նաև Կոստանդին Դուկասի, ինչպես և Վարդաս Սկլերոսի ապստամբությունների ժամանակ (տե՛ս Theoph. Cont., p. 421; Cedr. II, p. 434): Գևորգ Վանականի Շարունակողի տվյալներով Սմբատը ձերբակալվեց Կելցենեում (Եկեղյաց գավառում), Գևորգ Պեգանի ձերբակալությունից 30 օր անց (տե՛ս Georg. Mon. Cont., p. 834):
- 63 Բնագրում Κοτύσιος. ժամանակակից Քյոթահիան:
- 64 Սբ. Մամասի վանքն ու նրան կից պալատը գտնվում էին Սիգմա կոչված թաղամասում, Քսերոլոֆոսից արևմուտք, Բոսֆորի եվրոպական ափին, ժամանակակից Բեշիկթաշի տեղում: Պալատը կառուցվել էր Լևոն I-ի կողմից: 813 թ. բուլղարների խան Կրումը կրակի տվեց այն, բայց հետագայում վերականգնվեց: Հենց այս պալատում էր, որ 867 թ. սեպտեմբերի 24-ին սպանվեց Միքայել III կայսրը (տե՛ս Janin, Const. byz., p. 140, 431—432; Idem, La topographie, p. 207—208):
- 65 Սմբատի և Գևորգ Պեգանի ճակատագրական վախճանի մասին հետաքրքրական մանրամասնություններ են տալիս Սիմեոն Մագիստրոսը և Գևորգ Վանականի Շարունակողը: Կեսարի փեսա Սմբատը (թեև անունն է հստակ վկայում սրա հայ լինելու մասին, բայց կա և ուղղակի փաստ այդ մասին: Գևորգ Վանականի Շարունակողը գրում է Συμβασιος ὁ Ἀρμενιος: Georg. Mon. Cont., p. 834), ինքն էր ուղում կեսար դառնալ (Վարդասի փոխարեն), և հավանաբար Վասիլը այդ հանգամանքը խայծ դարձրեց Սմբատին Վարդասի կյանքի դեմ նյութված դավադրության մասնակից դարձնելու համար: Բայց երբ իրերի բերումով կայսերակից դարձավ Վասիլը, Սմբատը իրեն խարված համարելով, դաշնակցեց ստրատելատ Գևորգ Պեգանի հետ և ապստամբություն բարձրացրեց՝ առերես Վասիլի դեմ և իբրև թե ի պաշտպանություն Միքայելի: Նախ ձերբակալվեց Պեգանը, որին կայսեր հրամանով մայրաքաղաքի էպարքոս

Կոստանդին Միարեսը կուրացրեց և նստեցրեց քաղաքի հրապարակներից մեկում՝ անցորդներից ողորմություն խնդրելու: Երեսուն օր հետո ձերբակալվեց Սմբատը Կելցենեի (Եկեղիբի) մի պանդոկում: Կայսեր հրամանով Սմբատին տանում են Պեգանի մոտ. վերջինիս ձեռքն են տալիս մի խնկաման, որի մեջ խունկի փոխարեն ծծումք էր դրված և ստիպում նրան խնկարկել Սմբատին: Այդ արարողությունից հետո կուրացնում են Սմբատի մեկ աչքը, կտրում նրա աջ ձեռքը և նրան ևս նստեցնում քաղաքի հրապարակներից մեկում մուրալու: Երեք օր հետո երկուսին էլ իրենց տներն են ուղարկում և պահում տնային կալանքի տակ (տե՛ս Sym. Mag., p. 680—681; Georg. Mon. Cont., p. 833—834):

66 *Խոսքը սր. Սահակի տեսիլքի մասին է, որ հանդիպում է Ղազար Փարպեցու Հայոց պատմության Առաջին Դրվագի վերջում (էջ 29—38): Գեոևս XII դարում ներսես Լամբրոնացիի կասկածել էր այդ տեսիլքի իսկության վրա: Նա գրում է հետևյալը. «Տեսիլն այն ոչ հաւաստի առ մեզ գոլ սրբոյն Սահակայ» (տե՛ս Թուղթ ներսեսի արքեպիսկոպոսի Կիլիկեցոց Տարսոնի պատասխանի Յուսկանն արգելական ճգնաւորի ի մեծն Անտիոք, հրտ. Մ. Մսերյանց, Ճոաքաղ, 1859, էջ 5—6): Հայ պատմագրությունը խնդրո առարկա տեսիլքի հարցով զբաղվել է դեռևս Մ. Զամչյանից սկսած (մանրամասն գրականությունը տե՛ս Ն. Ակիևյան. Քննություն տեսլյանն Ս. Սահակա, Հանդես Ամսօրյա, 1936, թիվ 10—12, սյունակ 470): Բոչոր ուսումնասիրողները միաբերան ընդունում են, որ տեսիլքը հետագա շրջանի կեղծիք է, և Սահակի հետ ոչ մի առնչություն չունի: Ուսումնասիրողները միայն վիճում են այդ տեսիլքի հորինման ժամանակի և պայմանների հարցի շուրջը: Գ. Խալաթյանը գտնում է, որ այն հորինվել է X դարում: Մ. Գարագաշյանը՝ 452—482 թթ. միջև, Հ. Գաթրճյանը՝ V դարի վերջում: Կ. Տեր-Սահակյանը գտնում է, որ տեսիլքի հորինողը Փոտ պատրիարքն է և որ տեսիլքի մեջ ակնարկված Արշակունի թագավորը Վասիլ I կայսրն է: Գ. Սահակյանը տեսիլքի մեջ երեք շերտ է տեսնում. առաջինը տեսիլքի կմաղքն է, որ VII դարում արդեն կար: Երկրորդ շերտը VIII դարից է գալիս, իսկ IX դարում ստացել է իր վերջնական կերպարանքը: Առաջին խմբագիրը Գրիգոր Սարկավազապետն է (654—660) երկրորդը՝ մի կրոնավոր (742), երրորդը՝ Փոտ պատրիարքը: Ն. Ազոնցը գտնում է, որ տեսիլքը հորինվել է Մոնոզոնի կողմից, որ հայտնի է որպես Հայաստանը արարական լծից ազատագրելու քարոզիչ (772): Ն. Ազոնցն այնուհետև ենթադրում է, որ Վասիլ կայսեր շրջապատում, գլխավորապես Փոտի ջանքերով փորձել են տեսիլքը հարմարեցնել Վասիլի կենսագրության, հիմնավարել նոր կայսեր Արշակունի ժազումը: Փոտը այս կեղծիքը պիտի կատարած լիներ 867—875 թթ. միջև ընկած ժամանակամիջոցում: Հստ Ն. Ակիևյանի, Փոտը ոչ մի առնչություն չունի տեսիլքի հետ, որ այն VIII դարի առաջին կեսին հրապարակ եկած մի կեղծիք է, որ մինչև վերջնական ձևն ստանալը ունեցել է բազում խմբագրություններ: Սահակ Պարթևի տեսիլքի մասին տե՛ս նաև Հովհաննիսյան, Դրվագներ, Ա, էջ 36—37:*

Բոչոր դեպքերում փաստը մնում է փաստ, որ Վասիլի ժամանակ այդ տեսիլքը օգտագործվել է Վասիլի վարկը բարձրացնելու համար: Եվ եթե

նկատի ունենանք Փոտ պատրիարքի առաջին կեղծիքը (տե՛ս ծանոթագրություն 17), ապա անհավանական չէ, որ խնդրո առարկա կեղծիքն էլ Փոտի հեղինակությունը լինի: Ծիրանածինը ցույց է տալիս, որ Սահակի տեսիլքը 350 տարվա հնություն ունի, մի բան, որ չի համընկնում Սահակի ապրած ժամանակաշրջանի հետ: Ն. Ադոնցը այդ հակասությունը լուծում է հետևյալ կերպ. Ծիրանածինը, ինչպես տեսանք, Վասիլի ծննդաբանության մեջ Արշակունյաց անկումը և Արտավանի ու Կլեյնեսի փախուստը կատարված է համարում Լևոն I կայսեր (457—474) օրով: Վարդանանց պատերազմի կալանավորների դարձր տեղի ունեցավ Պերողի 5-րդ տարին՝ 462 թ.: Հավանական է, որ նոր խլրտումների հետևանքով հիշյալ Արշակունի իշխանների փախուստը վերաբերում է 462 թ.: Արդ, այս թվից հաշվելով 350 տարի, ստացվում է ճիշտ 812 թ., այսինքն Վասիլի ծննդյան ավանդական տարին:

67 Միքայել կայսեր՝ սրբությունները ծաղրուծանակի ենթարկելու փաստը արձանագրված է նաև Իգնատիոս պատրիարքի վարքում: Այնտեղ գրված է, որ Միքայելը ռոմն ծաղրածուի և միմոսի, որ Թեոփիլոս էր կոչվում (խոսքը Գրյուլլոսի մասին է: Գրյուլլոս նրա ածականն էր, Միքայելը նրան Հիմերիոս էր անվանում (տե՛ս Վասիլի կենսագրության 27-րդ պարբերությունում—Հ. Բ.) և պրոտոսպաթարի աստիճան ունեք, ամբարիշտների մեջ ամենամբարիշտին պատրիարք նշանակեց... Կայսրն ասում էր. Իմ պատրիարքը Ի՛եոփիլոսն է, Կեսարի (Վարդասի—Հ. Բ.) պատրիարքը՝ Փոտը, իսկ քրիստոնյաներինը՝ Իգնատիոսը»: Իգնատիոսի վարքագիրը հիշելով այս Թեոփիլոսի ի շարք սրբապղծությունները, մեղավոր է համարում Փոտին, որ նա ոչ մի ծպտուն չհանեց նրա դեմ (տե՛ս Vita Ignatii, col. 528):

68 Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Իգնատիոսը (846—857 և 867—878), Միքայել Ռանգաբե կայսեր որդին էր: Մինչև հոգևորական դառնալը կոչվում էր Նիկետա: Չէր փայլում իր ընդունակություններով և վանականության ձեռքին դարձավ գործիք: Վարդասն էր, որ նրան աթոռից զրկեց և վանք աքսորեց, նրա փոխարեն պատրիարք նշանակելով Փոտին: Երբ 867 թ. Փոտն էլ աքսորվեց, Իգնատիոսը նորից ստացավ պատրիարքությունը: Նա եկեղեցական ժողով դումարեց, որը նզովեց Փոտին: Հունական եկեղեցին սրբացրել է Իգնատիոսին և հիշատակը նշում է հոկտեմբերի 23-ին:

69 Ծիրանածինի մոտ բառախաղ է: Իգնատիոսին նա անվանում է πατριάρχης (պատրիարք, հայրապետ), իսկ Գրյուլլոսին՝ φρατριάρχης (հրոսակապետ):

70 Պանն (Πάνν) ու Սատիրոսը (Σάτυρος) հին հունական առասպելաբանության կերպարներ են: Պանն անտառների և լեռների աստվածն էր, գինու աստված Դիոնիսոսի ուղեկից: Սատիրոսները երկրորդական աստվածություններ էին, որոնք աչքի էին ընկնում իրենց հաճույքասեր, գինեսեր գծերով, և նույնպես Դիոնիսոսի ուղեկիցների թվում էին: Արվեստի մեջ Պաննը, ինչպես և սատիրոսները պատկերված են այժի ոտքերով:

71 Խոսքը Թեոդորա կայսրուհու մասին է, Վարդասի քրոջ:

72 Խրիսոտրիկլինոսը (Χριστοφίχλινος. Թարգմանաբար նշանակում է ոսկե սեղան) բյուզանդական կայսրերի կենտրոնական պալատն էր, կառուցված Հուստինոս II կայսեր կողմից (565—578): Դա գահի մի մեծ դահլիճ էր,

- ութանկյուն, թաղակապ, տասնվեց լուսամուտներով: Իր ձևերով նման էր Ռավեննայի սուրբ Վիտալ, ինչպես և Կոստանդնուպոլսի սուրբ Սերգիոս և Բաքոսի տաճարներին: Կայսեր գահը գտնվում էր արսիդում, որի կամարը ծածկված էր խճանկարներով և պատկերում էր գահի վրա բաղմած Քրիստոսին (տե՛ս Janin, Const. byz., p. 115—117):
- 73 «Քար ցանել, ծովի հետ խոսել, եթովպացուն սպիտակեցնելու փորձ անել» դարձվածքները առածներ են, որոնց միտքը այլ խոսքով ասանքով բարբառոյ յանապատի» է: (Հմմտ. աստվածաշնչային մի առած. «Եթէ փոխիցէ Հնդիկ (հունարեն բնագրում՝ Եթովպացի) զմորթ իւր և ինձ զխայտուցս իւր, և դուք կարող լինիցիք գործել զբարիս՝ ուսեալք զչարիս»․ Երեմիա, ԺԳ, 23):
- 74 Միքայել III-ի Վասիլին սպանելու ծրագրի մասին վկայում է և Սիմոն Մագիստրոսը: Երբ նրանք գնացել էին որսի, մի վանական մոտենում է Վասիլին և մի թուղթ տալիս, որտեղ գրված էր, թե կայսրը ուզում է Վասիլին սպանել, որ կայսրը հրամայել է մեկին իր նիզակը նետել Վասիլի վրա (տե՛ս Sym. Mag., p. 683): Գևորգ Վանականի Շարունակողը գրում է հակառակը, որ վանականը թուղթը տվել է կայսեր, որտեղ գրված էր, թե Վասիլը ուզում է նրան սպանել (տե՛ս Georg. Mon. Cont., p. 836): Խյուրիմացությունը բացատրվում է հունարեն βασιλευς (թագավոր, կայսր) և Βασιλειος (Վասիլ) բառի և անվան նման հնչելուց, և որտեղ որ կարող էր կայսր գրված լինել, շփոթվեր Վասիլ անվան հետ և ընդհակառակը:
- 75 Միքայել III-ը Վասիլիկինոսին էլ հռչակելով կայսերակից՝ նպատակ ունենա մրապնդել իր դիրքը այն իմաստով, որ դավադիրները իրենց նպատակին չէին կարող հասնել միայն Միքայելին մեջտեղից հանելով: Բայց Վասիլիկինոսը այնքան խղճուկ մի անձնավորություն էր, որ նրա գոյությունը ոչ մի փոփոխություն չէր կարող մտցնել իրադրության մեջ: Հետագայում Վասիլը ևս, երբ իր դեմ դավադրություն կազմակերպվեց, դիմեց նույն քայլին և իր որդիներին կայսերակից հայտարարեց (տե՛ս Վասիլի կենսագրության 34-րդ գլուխը):
- 76 Չակերտների մեջ առնված խոսքերը բնագրում չափածո են:
- 77 Հունական դիցաբանության գինու աստված Դիոնիսոսի մասին է խոսքը:
- 78 էրիննիաները և տիտանները հունական դիցաբանության կերպարներ են: էրիննիաները (Έριονύς կամ Έριονύς) Հադեսի (անդրշիրիմյան աշխարհի) աստվածություններ էին, Գեայի և Սկոտոսի (հավարի) դուստրերը, որոնց պարտականությունն էր ոճիրների համար վրիժառու լինել, բնության օրենքների պաշտպան կանգնել, և աշխարհի անբողանակության մասին հոգալ: Նրանք խստորեն պատժում էին ամեն մի օրինազանցություն և տեսանելի էին միայն զանցագործին: Տիտանները (Τιτανες) համարվում էին Ուրախնոսի և Գեայի որդիները: Տիտաններից Կրոնոսը գահընկեց արեց Ուրանոսին: Հետագայում Կրոնոսի որդի Զևսը հոր և մյուս տիտանների դեմ պատերազմ սկսեց և հաղթող դուրս եկավ: Արվեստի մեջ տիտանները պատկերված են մինչև մեջքը մարդկային կերպարանքով, իսկ մեջքից ցած՝ վիշապի:
- 79 Հոմերոսի մոտ Մահն (Θάνατος) ու Քունը (Ύπνος) երկվորյակ աստվածու-

թյուններ են: Սոփոկլեսը Մահին անվանում է Αἰώνιος Ὑπνός— Հավերժական Քուն և համարում Գեայի և Տարտարոսի որդին: Արիստոֆանից սկսած Մահը բնորոշվում է որպես միակ աստվածությունը, որ չի ընդունում նվերներ, զոհաբերություններ և այլն:

80 Խոսքը Իսրայելի թագավոր Դավթի մասին է, Հեսսեի որդու: Սրան է վերագրվում սաղմոսների հեղինակությունը: Նրա մասին տես Ա. Թագավորությունաց ԺԶ, Գ. Թագավորությունաց Բ.:

81 Մեկ կենտինարը հավասար էր 100 լիտր ոսկու, մեկ լիտր ոսկին՝ 72 ոսկեդրամի՝ դահեկանի: 970 կենտինար ոսկին հավասար էր 6.984.000 ոսկեդրամի: Սիմեոն Մագիստրոսի տվյալների համաձայն Թեոփիլոսը թողել էր 1090 կենտինար միայն ոսկի, իսկ արծաթի հաշիվը չկար (տե՛ս Sym. Mag., p. 659): Կենտինարը հիշում է և Անանիա Շիրակացին. «Կենդինարն 100 լիտր է. և անուանեցաւ ըստ հոովմայեցւոց լեզուին. զի կենդու 100 լսի. և է կենդինարն 7200 դահեկան»: Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում, Երևան, 1930, էջ 34:

82 Սիմեոն Մագիստրոսի տվյալներով Վասիլը գտավ ոչ թե երեք, այլ տասներեք կենտինար ոսկի (տե՛ս Sym. Mag., p. 659—660):

83 Հիսուն լիտր ոսկին հավասար էր կես կենտինարի, 3600 դահեկանի:

84 Օրոլոսը պղնձե դրամ էր, դրամական ամենափոքր միավորը:

85 Ծիրանածինը, ինչպես և Վարդասի դեպքում, աշխատում է վստահեցնել, որ Միքայել III-ի սպանության մեջ իր պապը, Վասիլը, մասնակցություն չունի, որ այդ իրագործեցին «իշխանության գլուխ կանգնած բոլոր մեծամեծները և սենատի խելամիտ գործիչները»: Բայց իրականությունն այլ է: Այստեղ նպատակահարմար ենք գտնում թարգմանաբար մեջ բերել Միքայել III-ի սպանության մասին Սիմեոն Մագիստրոսի և Գևորգ Վանականի Շարունակողի հաղորդած անշափ հետաքրքրական տվյալները: Վասիլիկինոսի կայսերակից դառնալուց հետո Վասիլը որոշեց Միքայելին սպանել: «Կայսրը ընթրիքի էր նստել և հրավիրել էր դրան մասնակից դառնալու նաև Եվդոկիային և Վասիլին: Կայսրը շատ խմեց. Վասիլը ինչ-որ պետքի համար դուրս եկավ: Նա գնաց կայսեր ննջասենյակը, ջարդեց դռան փականքը (ինքը շատ ուժեղ մարդ էր), որպեսզի այլևս չնարավոր չլինի դուռը կողպել, որից հետո վերադարձավ և շարունակեց կայսեր հետ ընթրել: Կայսրը նորից խմեց, իր հետ նաև Ինգերի դուստրը [Եվդոկիան], ապա վեր կացավ և Վասիլի օգնությամբ գնաց իր ննջասենյակը: Վասիլը համբուրեց կայսեր ձեռքը ու դուրս եկավ: Ննջասենյակում որպես կայսեր պահապան էր մնացել Վասիլիկինոսը, որը պառկել էր Ռենտակիոսի [Միքայելի պրոտոկեստիարիոսի—Հ. Բ.] մահճակալը վրա: Իգնատիոս կիտոնիտեսը երբ գնաց ննջասենյակի դուռը կողպելու, տեսավ, որ [փականքը] ջարդված է, և դրա վրա նստեց իր մահճակալին և սկսեց մազերը փետել: Հարբած կայսրը մեռածի պես քուն էր մտել, երբ Վասիլը հանկարծակի իր հետևորդների հետ ներս մտավ: Իգնատիոսը սարսափած փորձեց Վասիլի ճամփան փակել: Պետրոս Բուլղարը Վասիլի թևի տակից անցավ և մոտեցավ կայսեր մահճակալին, բայց Իգնատիոսը բռնեց նրան: Կայսրը զարթնեց: Հովհաննես Խալդը առանց հապաղելու սրով հարվածեց և կտրեց կայսեր ձեռքերը, իսկ ապելատ Հակոբիցես

Պարսիկը Վասիլիկինոսին սրահար արեց և դետին տապալեց: Մարիանոսը, ունկտոր Վասիլի հայր Վարդասը, Վասիլի եղբայր Սմբատը, Վասիլի եղբորորդի Ասիլեոնը (անունը տարածված է հայոց մեջ Ասիլ ձևով): Ն. Աճառյանը ցույց է տալիս, որ հանդիպում է XIV դարից սկսած (տե՛ս Անձնանունների բառարան, հատ. Ա, էջ 223): Բայց ինչպես տեսնում ենք դեռ IX դարում կար), Կոստանդին Տոքսարասը կանգնել էին որսում պահակության: Միքայելի մարդկանցից և ոչ ոք չիմացավ տեղի ունեցածի մասին: Վասիլի մարդիկ հավաքվեցին և սկսեցին խորհրդակցել: Ասիլեոնը Վասիլին ասաց. թեև Միքայելի ձեռքերը կտրեցինք, բայց նրան կենդանի ենք թողել: Եթե նա ողջ մնա, մենք ի՞նչ հաշիվ պիտի տանք: Եվ ընդառաջելով Վասիլին, նորից ետ դնաց, գտավ մահճակալին փոված ձեռնատ Միքայելին: Նա Վասիլին էր հայհոյում: Ասիլեոնը պատյանից քաշեց սուրը և այն մխրճեց կայսեր սիրտը, ապա թափեց նրա փորոտիքը: Դիմելով Վասիլին նա սկսեց իրեն գովել, որպես թե ինչ-որ մեծ սխրանք էր կատարել: Մովն արեկոծվում էր: Դավադիրները բոլորը միասին իջան պերամա, այնտեղից դիմեցին Եվլոգիոս պարսկի (ամենայն հավանականությամբ՝ պարսկահայի—Ն. Բ.) տունը և նրան ևս իրենց հետ վերցնելով, եկան Մարինայի սլաւատը, որի ցանկապատը (τείχος) մուտքը մի քարե սալով (πλάζ) էր փակված: Վասիլը հենվելով իր մարդկանցից երկուսի վրա, մի աքացի տվեց ու ջարդեց քարը և բոլորը միասին դիմեցին դեպի պալատի դուռը: Եվլոգիոս պարսիկը իր լեզվով ասաց հետերիարխ Արտավազդին, որ Միքայելը սրախողխող է արված, բաց դուռը [նոր] կայսեր առաջ: Արտավազդը վազեց պապիասի մոտ, նրա ձեռքից բռնի առավ բանալիները և կայսեր առաջ բացեց դուռը: Վասիլը մտավ ներս և վերցրեց պալատի բանալիները... Նա իսկույն մարդ ուղարկեց սուրբ Մամասի պալատը և մեծ շուքով [Մարինայի] պալատն ընդունեց ինգերի դուստր Եվդոկիային: ...Այնուհետև նա Պավլոս կիտոնիտեսին ուղարկեց հողին հանձնելու Միքայելի դին: Նա Միքայելի դիակը գտավ իր ձիու թամբաշորի մեջ փաթաթված, փորոտիքը թափած: Նրա մոտ էին Միքայելի մայրն ու քույրերը, որոնք ողբում էին նրան և անիծում [Վասիլին]: Պավլոսը Միքայելի դին մի նավակի մեջ դնելով, տարավ հրիսուպուսի վանքը, որտեղ նրան հողին հանձնեցին» (տե՛ս Georg. Mon. Cont., p. 836—838; Sym. Mag. p. 684—686): Հետաքրքրական է և Կոստանդին Մանասսիի հաղորդած փաստը, որի համաձայն Միքայելին սպանողը անձնապես Վասիլն էր (տե՛ս Constantini Manassis Breviarium historiae metricum, Bonnae, 1837, p. 244, տող 5251): Ինչպես տեսնում ենք, Միքայելին սպանողները նույն մարդիկ ես, ինչ Վարդասին ոչնչացնողները, բոլորն էլ հայ, որոնց, սակայն, տարբեր առիթներով ու պատճառներով Վասիլը հետագայում մեկ-մեկ մաքրագործեց: Հակորիցեսը որսի ժամանակ «պատահամբ» է սպանվում, Հովհաննես Խալդը, որ ստացավ Խաղտիքի բանակաթեմի զորավարությունը, մեղադրվեց ապստամբություն բարձրացնելու նախապատրաստության մեջ, որի համար մահապատժի ենթարկվեց, Ասիլեոնին իր ճորտերն սպանեցին, Կոստանդին Տոքսարասը սպանվում է Կիրիբեոտների բանակաթեմում, կայսեր եղբայր Մարինոսը ոտքն է ջարդում և վերքը որդնոտում է, որից

և նա մահանում է և այլն (տե՛ս Sym. Mag., p. 687—688; Georg. Mon. Cont., p. 839—40); Վասիլի մահից հետո նրա որդի Լևոն VI-ր կարգադրեց, որ Միքայելի աճյունը հրիսուպուսից բերեն քաղաք և թաղեն Սուրբ Առաքելոց եկեղեցում (տե՛ս Theoph. Cont., p. 353):

Ծիրանածինն անկասկած հասկանալի պատճառներով Միքայել III-ի կերպարը բավական աղավաղել է: Բյուզանդագիտության մեջ էլ մինչև վերջերս Միքայելը հայտնի էր «Հարբեցող» (Μεθύσοϛ) մականունով: Այս դարի 30-ական թվականներից սկսած փորձեր եղան արդարացնելու նրան: Տե՛ս H. Gregoire, Études sur le neuvieme steclé, Byzantion, t. VIII, 1933, p. 515, 534; A. Vasiliev, The emperor Michael III in apocryphal literature, Byzantina-Metabyzantina, I, 1, 1946.

- 86 Հալ պատմիչները վկայում են, որ Վասիլը դառնալով բյուզանդական կայսր, դիմում է հայոց իշխանաց իշխան Աշոտին թագ խնդրելով: Իրեն Արշակունի համարելով, Վասիլն ուղում էր թաղն ստանալ թագադրից, որսիսին, հայոց դարավոր ավանդության համաձայն, կարող էր միայն Բագրատունի լինել: Այդ մասին Վարդան պատմիչը գրում է. «Դարձեալ ի նոյն կայսերէ Վասիլէ եկն ներքինի մի նիկիտ կուշեցեալ յերեքհարիւր քսան և հինգ թուին, խնդրելի յԱշոտոյ թագ, բերեալ շատ պարգևս. քանդի Վահան ոմն եպիսկոպոս Տարօնոյ ասէր նմա թէ Արշակունի իցէ. զի մաւրն հայ էր, և կատարիլ թուէր տեսլեանն Սահակայ սրբոյ՝ նստիլ թագաւոր Արշակունի. և կամէր պսակիլ ի Բագրատունւոյն: Չոր կատարէ Աշոտ, ընդ նմին առաքէ և տասն հազար արծաթ ընծայ նորաչէն եկեղեցւոյն» (տե՛ս Վարդան, էջ 85: Հմմտ. Վ. Ալիշան, Հայապատում, Բ., էջ 263 և հտ.): Վասիլ I-ի հայերի հետ հաստատած սերտ հարաբերությունների մասին վկայում է և Հովհաննես Դրասխանակերտցին (տե՛ս Պատմություն հայոց, էջ 140):
- 87 Երբ Վասիլը կայսր դառնալուց հետո առաջին անգամ գնաց սուրբ Սովիաչի տաճարը, Փոս պատրիարքը նրան անարժան համարեց սուրբ հաղորդության, ապա ավազակ և մարդասպան անվանեց: Վասիլը դայրացած Փոտին հեռացրեց պատրիարքությունից, աթոռ տալով Իդնատիոսին (տե՛ս Sym. Mag. p. 688—689; Georg. Mon. Cont., p. 841): Այս դեպքի մասին Ծիրանածինը ոչինչ չի գրում: Նա նշում է միայն, որ Փոտը «հակադրվել էր կայսեր»: Փոտի հեռացումը շատ ավելի լուրջ պատճառներ ուներ, քան արձանագրում են վերոհիշյալ աղբյուրները: Փոտը սլապականության թշնամին էր, իսկ Վասիլը աշխատում էր հարթել Կոստանդնուպոլսի և Հռոմի սրված փոխհարաբերությունները, որին խանգարում էր Փոտը (տե՛ս Աղոնց, Վասիլ Հայաղն, էջ 479—480; Vasiliev, Histoire, t. I, p. 437—438): Հակառակ այդ բոլորին, Վասիլը խոր հարգանք էր տածում դեպի Փոտը, և երբ 879 թվականին Իդնատիոս պատրիարքը վախճանվեց, Վասիլը աթոռը նորից Փոտին տվեց: Բացի այդ, Վասիլը իր որդիների դաստիարակության գործը Փոտին էր վստահել:
- 88 Բնագրում Էϋϋϋϋϋϋ Կայսեր անձնական գանձարանը, որ կոչվում էր նաև βασιλικὸν ταμείον:
- 89 «Փող է պետք...» դարձվածքը վերցված է Դեմոսթենեսի «Առաջին օլինթիական» ճառից: Դարձվածքը հանդիպում է նաև Կեզրինոսի մոտ. Cedr., II, p. 419:

- 90 «Զեոքերի մաքրության», այսինքն կաշառք շվերցնելու մասին կոչը շարունակ հանդիպում է բյուզանդական կայսրերի հրապարակած օրենքներում և հրովարտակներում: Այն շատ էր օգտագործում Հուստինիանոս I-ն իր նովելլաներում:
- 91 Բրիարեոսը (Βριαρεως) հունական դիցաբանության կերպար է, Պոսիդոնի (կամ Ուրանոսի, կամ էլ Պոնտոսի) և Գեայի որդին, ծովի ալեկոծության մարմնավորումը:
- 92 Խոսքը Խալկե կոչված պալատի մասին է, բյուզանդական Մեծ պալատի շենքերից մեկի, որն այդպես է կոչվել, որովհետև ծածկը պղնձե թերթերից էր: Կառուցվել էր Կոստանդին I-ի կողմից: Շենքը տուժեց 532 թ. «նյկա»-ի ապստամբության ժամանակ, բայց Հուստինիանոսը վերականգնեց այն: Վասիլ I-ի ժամանակ շենքը, ըստ երևույթին, վերանորոգման կարիք է ունեցել: Ուղղանկյուն հատակագիծ ունեւր, շենքի շորս մույթերը իրենց վրա էին կրում ութ կամար: Շենքի պատերին կային բազմաթիվ խճանկարներ, որտեղ պատկերված էին Հուստինիանոս կայսեր հաղթական արշավանքները (տե՛ս Janin, Const. byz., p. 110—112):
- 93 Արիսպագոսն ('Αρειος Πάγος) և Հելիեյան (Ηλιαία) հին Աթենքում գործող դատարաններն էին:
- 94 Գենիկոնը (Γενικόν) պետական գանձատունն էր, որտեղ կենսորոնացված էին հարկերից կուտակված եկամուտները: XII դարի վերջում Իսահակ Անգելոս կայսրը քանդեց այդ հոյակապ շենքը, նրա տեղում սեփական շինարարություն կատարելու համար (տե՛ս Nicetae Choniatae Historia, Bonnae, 1835, p. 581; Հմմտ. Janin, Const. byz., p. 170—171):
- 95 Պրիտանեյոնը (Πρωτανείον) հին Հունաստանի քաղաքներում պետական մի շենք էր, ժամանակակից տերմինով ասած քաղաքապետարանի կամ դիվանատան, որտեղ էին հավաքվում պրիտանները (բուլեի նախագահները) և միասին ճաշում:
- 96 Խոսքը 869 թ. եկեղեցական ժողովի մասին է, որը նզովեց Փոտին:
- 97 Տե՛ս ծանոթ. 87:
- 98 Վասիլ I-ի թագավորության, ինչպես և Մակեդոնական հարստության գոյության ամբողջ ընթացքում, բյուզանդական օրենսդրությունը կարգավորելու ուղղությամբ հսկայական աշխատանք տարվեց: Վասիլ I-ը նպատակ դրեց ստեղծել հունա-հռոմեական կամ բյուզանդական իրավունքի մի ընդհանուր կողմը, որտեղ ժամանակագրական կարգով շարադրված լինեն կայսրերի հրապարակած բոլոր օրենսդրական նշանակություն ունեցող կարգադրությունները, այլ կերպ ասած, վերանայել Հուստինիանոս I կայսեր օրենսդրական գործը, լրացնել այն և հարմարեցնել ժամանակի ոգուն, օգտագործելով հետագա շրջանում հրապարակված օրենքները: Հուստինիանոսի օրենսդրությունը (բացի նովելլաներից) շարադրված էր լատիներեն և կայսրության բնակչության համար անմատչելի էր, դրա համար Վասիլ I-ը որոշեց նորը կազմել հունարեն: Վասիլ I-ը իր նպատակը շատ պարզ կերպով շարադրել է Պրոխիրոս Նոմոս-ի (Πρόχειρος νόμος) առաջարկում, որտեղ ասվում է, որ նպատակ ունի հին օրինաց մաքրումը (ἀνακαθάριστος τῶν παλαιῶν νόμων): Վասիլը և նրան հաջորդող կայսրերը հրապարակում են օրենսդրական առանձին ժողովածուներ, ինչպես վերե-

վում հիշատակված Պրոխիրոս Նոմոսը (հրապարակվեց 867—879 թթ. միջև), որը բովանդակում էր քաղաքացիական և քրեական օրենսդրությունը և հանդիսանում էր այդ «մաքրման» ենթարկված օրենսդրության ներածությունը: Պրոխիրոս Նոմոսի հեղինակ է համարվում օրենսդետ Սիմբատիոսը (Սմբատը), որի անունը պարզ վկայում է նրա հայկական ծագման մասին: Պրոխիրոս Նոմոսը գործէց մինչև Բյուզանդական կայսրության անկումը:

879—886 թթ. միջև վասիլը հրապարակեց էպանագոգե ('Επαναγωγή) կոչված օրենսդրական ժողովածուն, որը պետք է լրացներ, ավելի հստակ դարձներ Պրոխիրոս Նոմոսը: Ուսումնասիրողների մի մասը ընդունում է Յախարիե ֆոն Լինգենթալի կարծիքն այն մասին, որ էպանագոգեն կիրառություն չունեցավ և մնաց որպես օրենսդրական նախագծում: Հակառակ դրան, մի շարք ուսումնասիրողներ դեմ են այդ մտքին և գտնում են, որ այն, այնուամենայնիվ, գործածություն ունեցավ: էպանագոգեի հեղինակ է համարվում սլատրիարք Փոտը (տե՛ս J. Scharf, Photios und die Epanagoge, Byzantinische Zeitschrift, Bd. 49 (1956), S. 385—400): էպանագոգեն մեծ տարածում ունեցավ սլավոնական երկրներում. հին ռուսական Кормчая книга-ն (X դար) կրել է էպանագոգեի դպալի ազդեցությունը:

Պատրիարք Փոտն սկսեց, իսկ վերոհիշյալ Սմբատն իր ավարտման հասցրեց Մակեդոնական հարստության օրենսդրական գլուխ-գերծոցը՝ վաթսուն գրքից բաղկացած (εξήχοντα βιβλία) դասաստանագիրքը, որը հայտնի է Βασίλειά անունով:

Վասիլ I-ի որդի Լևոն VI-ին է վերագրվում այսպես կոչված «էպարքոսի գիրքը» ('Επαρχιαχόν βιβλίον), որը տարբեր ժամանակներում Կոստանդնուպոլսի քաղաքապետերի կողմից հրապարակված օրենսդրական ակտերի մի ժողովածու է, մեծարժեք մի գործ, որ բյուզանդական պետության և արհեստագործական միությունների փոխհարաբերությունները լուսարանող ամենակարևոր աղբյուրն է (ավելի մանրամասն տե՛ս Zachariae von Lingenthal, Geschichte; Vogt, Basile I, p. 87 sqq. 375 sqq; P. Colinet, Byzantine Legislation, p. 708 sqq; Vasiliev, Histoire, t. I, p. 448—460):

Պրոխիրոս Նոմոսի նորագույն հրատարակությունն է. Prochiron Basilii, Constantini et Leonis, Jus graecoromanum, cura J. Zepi et P. Zepi, vol. II, Scientia Aalen, 1962, p. 107—228: էպանագոգեի նորագույն հրատարակությունն է. Epanagoge legis Basilii et Leonis et Alexandri, նույն տեղում, p. 229—369:

«էպարքոսի գրքի». Leonis Sapientis Liber Praefecti, նույն տեղում, էջ 369—392, նաև Византийская книга эпарха, вступительная статья, перевод, комментарий М. Я. Сюзюмова, Москва, 1962:

«Բասիլիկա»-ների նորագույն հրատարակությունն է. Basilicorum libri LX, ediderunt H. J. Scheltema et N. Van Der Wal, Groningen-Gravenhage, 1955 (հրատարակությունը դեռ չի ավարտվել: Մինչև 1964 թ. լույս է տեսել 60 գրքից 32-ը և 42 գրքի մեկնությունները):

99 Սիրանաժինի մոտ շփոթություն կա, նա մեկ ցույց է տալիս, որ Գևորգ Պե-

Գանի և Սմրատի ապստամբությունը տեղի է ունեցել Միքայել կայսեր օրոք (§ 19), մեկ էլ Վասիլի թագավորության սկզբում, այն տպավորությունն ստեղծելով, որ իբր տեղի է ունեցել երկու ապստամբություն: Սիմեոն Մագիստրոսը ցույց է տալիս, որ տեղի է ունեցել մեկ ապստամբություն, Միքայելի և Վասիլի միացյալ թագավորության ժամանակ: Տե՛ս Ա. Ս. Каждан, Из истории византийской хронографии X века, Виз. Временник, т. XIX, 1961, стр. 88.

- 100 Տե՛ս վերը, ծանոթ. 75:
- 101 Խոսքը Ստեփանոս պատրիարքի մասին է (886 թ. դեկտեմբերի 18—893 թ. մայիսի 18):
- 102 Քրիստոսը նոր կտակարանում կոչված է փեսա. «Ես Յիսուս առաքեցի զհրեշտակ իմ վկայել զայս ձեզ եկեղեցեացդ. ես արմատ և սեռ ի Դավթայ, աստղ պայծառ առաւօտին: Եւ Հոգի, և Փեսայն՝ որ գալոցն եմ»: Յայտնութիւն Յովհաննու, ԻԲ, 16—17:
- 103 Բյուզանդական բազմաթանր գրականության մեջ իրենց արժանի տեղն ունեն ուղղական արվեստին նվիրված երկերը: Առավել կամ պակաս կարևորություն են ներկայացնում Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանին վերաբերող «Բյուզանդական Անանուն» անվան տակ հայտնի մի գործ, ինչպես և նույն գրչին վերագրվող «Նետաձգության մասին» աշխատությունը: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Կեղծ Մավրիկիոսի «Ստրատեգիկոնը», որ ստեղծվել է VI—VII դդ. և շատ լայն տարածում ունեցել Բյուզանդիայում: Այս գործից հետո մինչև IX դարն ընկած ժամանակաշրջանից ուղղակի տական երկեր մեզ չեն հասել: IX դարի վերջում հրատարակ եկավ «Լեոնի տակտիկան» (Tactica Leonis) նշանավոր գործը, որ հստակ կերպով արտացոլում է բյուզանդական պետության բանակաթեմային կառուցվածքը: Լեոն VI-ին է պատկանում և մի այլ արժեքավոր ուղղակի տական աշխատություն (Προβλήματα), որտեղ մանրամասն բացատրվում են մարտի նախապատրաստության, հետախուզության և կռիվ մղելու եղանակները: Դրանից հետո ևս ստեղծվել են ուղղակի տական բազմաթիվ գործեր, որոնց վրա այստեղ կանգ չենք առնում: Վերոհիշյալ աղբյուրները և նրանց մասին ուսումնասիրություններ տե՛ս հետևյալ հրատարակությունների մեջ. Н. Köchly und W. Rüstow, Die Byzantiner Anonymus Kriegswissenschaft, Griechische Kriegsschriftsteller, 2. Theil, Die Taktiker, Zweite Abteilung, Leipzig, 1855; Ф. И. Успенский, Военное устройство Византийской империи, ИРАИК. VI,1,1900; Ю. Кулаковский, Византийский лагерь конца X века, Виз. Временник, т. X, 1903; А. П. Каждан, Византийская армия в IX—X веках, Ученые записки Великолукского гос. пед. института, 1954, стр. 18—31; В. В. Кучма, Византийские военные трактаты VI—X вв. как источники по истории военного искусства Византийской империи. Ученые записки Уральского гос. университета, № 53, Серия ист., вып. 4, Свердловск, 1966, стр. 31—56.
- 104 Տեֆրիկե (Տիփրիկ) քաղաքը պավլիկյանների կենտրոնն էր, որտեղ նրանք հավաքվել էին բյուզանդական կայսրերի հալածանքներից: Այդ հալածանքները, որոնք սկսվել էին դեռևս IX դարի 10-ական թվականներից

Հետն V և ապա Միքայել I կայսեր ժամանակ, ավելի լայն ծավալ ստացան Թեոփիլոսի և հատկապես նրա կին Թեոդորայի ժամանակ: Թեոդորայի ստեղծած պատժիչ խմբերը աղբյուրների տվյալների համաձայն կոտորեցին մինչև հարյուր հազար աղանդավորներ: Սկզբնական շրջանում պայքարը Բյուզանդիայի դեմ գլխավորեց Կարբասը, որի մահից հետո (863) նույն հաջողությամբ այն շարունակեց Կարբասի փեսան՝ հրիսոփիրը: Սկզբում պավլիկյանների հետ միասին հանդես էին գալիս արարները, բայց հետագայում լքեցին նրանց և աղանդավորները ստիպված պայքարը շարունակեցին միայնակ: Վասիլի այս արշավանքի (871) և պավլիկյանների հաջողությունների մասին մանրամասնություններ է տալիս Գենեսիոսը, որն այնքան էլ կողմնապահ չէ, ինչպես Միրանածինը, որը փաստորեն լուծյան է մատնում իր պապի անհաջողությունները պավլիկյանների դեմ մղած պայքարում: Գենեսիոսը, ընդհակառակը ցույց է տալիս, որ Վասիլի այս արշավանքը վերջացավ անհաջող, որ կայսրը հազիվ փրկվեց գերի ընկնելուց և, դառնացած, մտավ Սուրբ Հրեշտակապետաց եկեղեցին Կոստանդնուպոլսում և պաղատագին խնդրեց աստծուն, որ շմահանա, քանի չի տեսել Տեֆրիկեի կործանումը: Գենեսիոսը պատմում է նաև, որ Տեֆրիկեի բնակչության մի մասը այս պատերազմի ժամանակ սարսափահար թողնում, փախչում է քաղաքից, դիմելով Վասիլին: Քաղաքի բնակչության մի ուրիշ մասն էլ փախչում է Ասորիք (տե՛ս *Genesisii Regum*, p. 121): հրիսոփիրը 872 թ. իր զորքով հասնում է մինչև Նիկոմիդիա և Նիկիա, մինչև Թրակեսիոն բանակաթեմ, որտեղ Հովհան Աստվածաբանի եկեղեցին ախոռի է վերածւում: Վասիլը ծանր դրության մեջ էր և ստիպված դիմում է հրիսոփիրին խաղաղություն կնքելու, խոստանալով բազում ոսկի, արծաթ և հանդերձներ, բայց հրիսոփիրը նրան պատասխանում է. «Եթե ուզում ես, կայսր, մեզ հետ խաղաղություն կրնքել, հրաժարվիր արևելքի վրա ոսնեցած քո իշխանությունից, և քեզ պահիր արևմուտքը, թե չէ կաշխատենք քեզ ընդհանրապես գահընկեց անել» (տե՛ս *Genesisii Regum*, p. 120—122):

Պավլիկյանների շրջանում Կարբասի և հրիսոփիրի քաջագործությունները երգվել են, և այդ երգերի հիման վրա ստեղծվեց բյուզանդական նշանավոր «Դիգենիս Ակրիտաս» էպոսը, որի գլխավոր հերոսի ծննդաբանության մեջ և՛ Կարբասը, և՛ հրիսոփիրը, և՛ Մելիտինեի ամիրա Օմար իրն Արդալլահ ալ-Ակտան կարևոր տեղ են գրավում (տե՛ս *Adontz, Les fonds; Grégoire, Διγενής Ἀζοίτας; Բարթիկյան, Բյուզանդական էպոսը: Նույնի, Заметки*):

105 Միրանածինը ցանկանալով արատավորել հրիսոփիրին դրում է, որ նա գերեզմանում էր բոլոր գյուղացիներին, մի բան, որ իրականությանը չի համապատասխանում: Հենց աշխատավոր գյուղացիությունն էր, որ ցանկանալով ազատվել բյուզանդական ավատատերերի կեղեքումից, հոծ զանգվածներով միանում էր պավլիկյաններին: Պետրոս Սիկիլիացին իր ճառերից մեկում նշում է, որ հենց գյուղացիները առավել շահախնդրությամբ պաշտպանում էին պավլիկյանների դադափարները:

106 Բնագրում "Αἰαρά և Σπάθη, Աբարայի մասին տե՛ս «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 50-րդ գլխի 57-րդ ծանոթագրությունը:

- Սպաթե թարգմանաբար նշանակում է «թուր»։ Հետաքրքրական է նշել, որ Դիզենիս Ակրիտաս էպոսում Դիզենիսի տատր հոր կողմից (այսինքն Նրիսոքիորի կինը) կոչվում էր Սպաթիա (Σπαθία)։
- 107 Այլ աղբյուրների վկայությամբ այս արշավների (871 թ.) ժամանակ Վասիլը այարտություն է կրել պավլիկյաններից և բազմաթիվ զինվորներ կորցրել։ Քիչ էր մնացել, որ կայսրը գերի ընկնե՞ր աղանդավորների ձեռքը։ Նրան փրկողը ապագա կայսր Ռոմանոս I Լեկապենոսի հայրն էր՝ Թեոփիլակտոս Ավաստակտոսը (տե՛ս Sym. Mag., p. 690; Georg. Mon. Cont., p. 841)։
- 108 Իսմայելացիների տակ ենթադրվում են արաբները։
- 109 Բնադրում Ταραντα. Երկրորդ Հայքում։ Այժմ կոչվում է Գերենդե, Կեդրինոսի մոտ այդ քաղաքն անվանված է Ταύρας, որտեղ ցույց է տրված, որ այն դաշնակցել էր Տեֆրիկեի հետ (տե՛ս Cedr. II, p. 207)։
- 110 Կուրտիկ (Քուրդ անվան փաղաքշականը)։ Կեդրինոսի մոտ անունը աղավաղված ձևով է հանդես գալիս—Κουρτέριος (տե՛ս Cedr. II, p. 207)։ Այս անունը հիշատակվում է նաև Բագարատ Վիկացու 1060 թ. արձանագրության մեջ («Մխիթար իպատոսն Կրտին տրդին»։ Տե՛ս Գիվան հայ վիճագրության, հատ. Ա, Երևան, 1966, էջ 37)։ Հ. Աճառյանը խնդրո առարկա անունը կապում է հայերեն կուրտ (ներքինի) բառի հետ և ենթադրում, որ Կուրտը փուտ անուն է և ոչ անձնանուն (տե՛ս Անձնանունների բառարան, հատ. Բ, էջ 681)։ Բայց այդ Կուրտը որդի ուներ, հետևաբար չէր կարող ներքինի լինել։ Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ տվյալ անունը մի անգամ չէ որ հանդիպում է, ապա չենք կարող այն փուտ անուն համարել։ Նույն Միրանաթինը ցույց է տալիս, որ այս արշավանքների ժամանակ Վասիլի ձեռքն անցան քրդեր, որոնց նա անվանում է Κοῦρτοι։ Շատ հավանական է ուրեմն, որ Κοῦρτοιս անունը կապվում է հայերի մեջ լայն տարածում գտած Քուրդ անվան հետ, որ մի տասնյակից ավել անգամ հիշատակվում է աղբյուրներում։ Քուրդ անունը հայոց մեջ նույնիսկ իշխաններն էին կրում և հիշվում է սկսած VIII դարից (տե՛ս Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հատ. Ե, էջ 223—225)։ Մխիթար Այրիվանեցին տալիս է հենց Քուրդիկ ձևը («Յայնմ ժամանակի վախճան հասանէր երջանիկ եպսպպետին Սիւնեաց տն. Յոհանայ. և եկեալ առ կթղկսն. իշխանքն Սիւնեաց Բագքն և Քուրդիկ, խնդրեցին աթոռակալ իւրց»։ Գ. Յովսէփեանց, Մխիթար Այրիվանեցի։ Նորագյուտ արձանագրություն և երկեր, Երուսաղեմ, 1931, էջ 20), որ միանգամայն համապատասխանում է Միրանաթինի նշած Κοῦρτοιս ձևին։ Մի ոմն Κοῦρτοιս 912 թ. մասնակցեց մանկահասակ Կոստանդին Միրանաթինի դեմ կազմակերպված ապստամբության, որի ժամանակ սպանվեց (տե՛ս Sym. Mag., p. 720; Georg. Mon. Cont., p. 876)։ Թեոփանեսի Շարունակողը ցույց է տալիս, որ մի այլ Կուրտիկիոս սպանվեց Մակեդոնիայում, բուլղարների Սիմեոն ցարի դեմ մղված պատերազմում (տե՛ս Theoph. Cont., p. 358)։
- 111 Բնագրում Λοχαυα: Գտնվում էր Տիվրիկին մոտիկ։ Տե՛ս Ramsey, HGAM, p. 342։
- 112 Կոչվում էր նաև Սոգոպետրա։ Քաղաք Մելիտենեից հարավ-արևմուտք։

- 113 Նշանավոր քաղաք Կոմմադենեում: Կոչվում էր նաև Շամուշատ, այժմ Սու-
մեյսատ: Ծիրանածինը Սամոսատի և Մելիտենեի դեմ կատարված արշա-
վանքները թվագրում է 868 թ.: Սակայն արար հեղինակները այդ մասին
ոչինչ չեն հաղորդում: Նրանք ցույց են տալիս, որ բյուզանդացիները Սա-
մոսատը գրավեցին 873 թ.: Նույն այդ թվականին նրանք պաշարեցին և
Մելիտենեն (տե՛ս Васильев, Византия и арабы, II, стр. 38 и сл., 42 и
сл.; Հմմտ. А. П. Каждан, Из истории византийской хронографии
X века, Виз. Вр., т. XIX, 1961, стр. 89).
- 114 Բնագրում Ζαργούχ, արար. Az-Zarguk, եփրատ գետը թափվող Թոքմա-
սու-ի վտակն է: Васильев, Византия и арабы, II, стр. 38—39:
- 115 Բնագրում Κεραμεισιον: Նույնացվում է ժամանակակից Զիրմիկլըի հետ,
Մալաթիային մոտիկ: Տե՛ս Васильев, Византия и арабы, II, стр. 38,
прим. 3:
- 116 Այժմ Մալաթիա:
- 117 Բնագրում՝ Ραψαχισιν:
- 118 Առածանի գետը:
- 119 Կուրտիկիոս, Խախոն, Ամեր, Մուրինիքս և Աբդելա ամրոցները տեղադրվում
են հետևյալ կերպ: Կուրտիկիոս ամրոցը, ինչպես անունն է վկայում,
պատկանում էր հայազգի ոմն Կուրտիկի: Այդ վայրի անունն անցել է
Մուշից հարավ գտնվող Կուրտիկ-դաղին: Խախոնը համապատասխանում է
ժամանակակից Խոխին (Ուշաղը Խող) Խարբերդից հարավ: Ամեր անունը
վկայում է, որ ինչ-որ ամիրայի պատկանող վայր է: Եփրատի վրա, Մու-
րադ-սուի գետաբերանից հարավ գտնվում է Օրտ էմիրլեր վայրը, որ հնա-
րավոր է նույնացնել Ամեր վայրի հետ: Ինչ վերաբերում է Մուրինիքսին
(Μουρινις). ապա նա ժամանակակից Մուրինիկն է կամ Մորենիկը, Խար-
բերդին մոտիկ: Աբդելան ժամանակակից Աբդուլին կամ Աբդալլին է,
Փերի-սու գետի գետաբերանում (տե՛ս Honigmann, Die Ostgrenze,
S. 59—60): Խնդրո առարկա ամրոցները Կեդրինոսի մոտ հանդես են
գալիս հետևյալ կերպ. Կարկինիոն, Գլասխոն, Աման, Մուրիքս և Աբդիլա
(տե՛ս Cedr., II, p. 208):
- 120 Արարական աղբյուրները, որոնք հիշում են Վասիլի հաղթանակը Սամոսա-
տի տակ, միանգամայն պարզ ցույց են տալիս, որ կայսրը Մալաթիայի
տակ պարտություն կրեց (տե՛ս Васильев, Византия и арабы, II, стр.
40—41):
- 121 Բյուզանդական աղբյուրներում պավլիկյանները շատ հաճախ հանդես են
գալիս մանիքեցիներ անվան տակ և որպես կանոն այդ երկու աղանդները
նույնացվում են: (Փոտ պատրիարքի պավլիկյաններին նվիրված ուսում-
նասիրությունը վերնագրված է «Պատմություն մանիքեցիների վերածման
մասին»): Մանիքեցիների երկրի տակ Ծիրանածինը նկատի ունի Տիվրի-
կի շուրջ ընկած երկիրը:
- 122 Արգաութր, որ Պետրոս Սիկիլիացու մոտ անվանված է Արգաուս, հայկա-
կան Արգովանն է: Այժմ էլ այդպես է կոչվում:
- 123 Բնագրում το Κουταχίου, και Στεφάνου και Ραχάτ: Ռախատ ամրոցը Կեդ-
րինոսի մոտ հիշվում է Արարախ ձևով ('Αραραχ Cedr., II, p. 209):
Արարախի առաջին «Ար»-ը հավանաբար արաբերեն է, ար-Արախ:

- 124 Ոսկե դարբասի մասին տե՛ս ծանոթ. 26:
- 125 Խոսքը Կոստանդնուպոլսի քաղաքացիների մասին է, որոնք ունեին իրենց «կուսակցությունները» («կողմերը»—*τὰ μέρη*): Դեմոսը մինչև Հուստինիանոս կայսրը Բյուզանդիայի քաղաքական կյանքում հսկայական դեր է խաղում: Բայց 532 թ. «նիկա»-ի ապստամբության ճնշումից հետո, Հուստինիանոսը նրա իրավունքները խիստ սահմանափակեց: Հետագայում դեմոսը որևէ էական դեր չէր խաղում:
- 126 Սուրբ Սուրբիայի տաճարը: Տե՛ս վերը, ծանոթ. 57:
- 127 Պատրիարք Իդնատիոսը, որ իր երկրորդ աթոռակալությունն էր վարում (23 նոյեմբեր 867—23 հոկտեմբեր 877 թթ.): Առաջին աթոռակալությունը տևել է 847 թվականի հուլիսի 3-ից մինչև 858 թ. հոկտեմբերի 23-ը (տե՛ս վերը, ծանոթ. 68):
- 128 Գլխավոր հրամանատարին, սպարապետին: Միրանաժինը նրա անունը չի տալիս, բայց այլ աղբյուրներից դիտենք, որ նա Քրիստափորն էր, Վասիլ I-ի փեսան (տե՛ս Sym. Mag., p. 690):
- 129 Բնագրում Βαθυρρύαξ. որ թարգմանաբար նշանակում է «խոր առու»: Պենսիոսը ցույց է տալիս, որ այս արշավանքի ժամանակ (872) Խրիստֆիրն հասավ մինչև Անկյուրա, որ սխոլերի գոմեստիկոսը չէր համարձակվում նրա հետ բացեիքաց կովի բռնվել և հետապնդում էր նրան մեկ մղոն հեռավորության վրա, (տե՛ս Genesii Regum, p. 122): Վաթիռիաքը հավանաբար գտնվում էր Տիվրիկին մոտիկ տեղում: Միրանաժինը իր «Արարողությունների մասին» աշխատության մեջ, որտեղ մեկ առ մեկ կանգ է առնում արշավանքի գնացող կայսեր զինվորական կայանների վրա, ցույց է տալիս, որ երբ կայսրը արշավանքի է դուրս գալիս դեպի Տեֆրիկե, ապա Արմենիականների բանակաթեմի զորքերը «պարտավոր են հավաքվել Վաթիռիաքս վայրում» (տե՛ս սույն գրքի 135-րդ էջում): Ա. Վասիլը Վաթիռիաքը նույնացնում է ժամանակակից Ենիխան-ի հետ, Սեբաստիայից հյուսիս-արևմուտք (տե՛ս Васильев, Византия и арабы, II, стр. 32): Վաթիռիաքսի տեղադրության մասին տե՛ս նաև Տաշյան, Արևմտյան սահմանը, էջ 459):
- 130 Տաքսիարքոսը (ταξιαρχος) հրամանատարն էր մեկ տաքսիսի (τάξις), որ բաղկացած է երկու τετραρχία-ից, ընդամենը 128 մարդ (տե՛ս Sophocles, Greek Lexicon vol. II, p. 1068):
- 131 Լոխագոսը (λοχαγος, լատ. curio կամ centurio) համապատասխանում է հարյուրապետին (տե՛ս Sophocles, Greek Lexicon, vol. II, p. 722):
- 132 Բնագրում Πουλαδης: Թվում է, թե այս անունը հունական չէ, այլ պարսկական՝ Palād (պահլ. polāpatt, հայերեն պողպատ, պողովատ բառից), որ բավական լայն տարածում ունեւր (հմմտ. F. Justi. Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895, S. 255): Հայերի մեջ այդպիսի անուն՝ Փուլատ (նաև Փուլատ) հիշատակվում է ավելի ուշ ժամանակի աղբյուրներում (տե՛ս Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հատ. Ե., էջ 209—210): Բացառված չէ, որ տվյալ Պուլադը ծագումով հայ լինի:
- 133 Այս Դիակոնիցեսը (անվան վերջածանցը -իցես փաղաքշական մասնիկ է: Տե՛ս նաև ծանոթ. 31: Տվյալ վերջածանցը հանդիպում է մի ուրիշ հայի անվան վերջում, Հակոբիցես, տե՛ս վերը, ծանոթ. 85) հետագայում մըտ-

- նում է բյուզանդական ծառայութեան և գլխավորում պավլիկյան ուղղա-
գործներից բաղկացած մի զորամաս, որ կոչում էր Իտալիայում: Տե՛ս
§ 71: Լեոն VI-ի ժամանակ Դիակոնիցեսը ստացավ մենսուրատորի աս-
տիճան (տե՛ս *Genesii Regum*, p. 125): Դիակոնիցես թարգմանաբար
նշանակում է Սարկավագիկ: Հայերի շրջանում կրոնական աստիճանների
անձնանուն դառնալը սովորական երևույթ էր: Մենք ունենք Հայրապետ,
Տէրտէր, Տիրացու, Քա՛նանայ, Վարդապետ անձնանունները (տե՛ս Անառ-
յան, Անձնանունների բառարան, հտ. Դ, էջ 462), որտեղ հիշված է 1129 թ.
սկսած 23 «Սարկավագ» անձնանուն: Մեր Դիակոնիցեսին կարելի է համա-
րել Սարկավագի առաջին հիշատակութիւնը հայոց մեջ:
- 134 Ոսկեղջյուրում գտնվող մի թաղամաս, որտեղ կային սլալատ, հասարակաց
բաղանիք, բազմաթիվ տաճարներ և վանքեր, այդ թվում և սուրբ Եվփե-
միայի վանքը, որտեղ միանձնուհի էին դարձել Վասիլի դուստրերը (Հմմտ.
Janin. Const. Byz., p. 375—376):
- 135 Փոսի երկրորդ աթոռակալութիւնը (877—886):
- 136 Կուրկուասը (Գուրգեն) Ճ դարի առաջին կեսին հանդես եկած նշանավոր
դոմեստիկոս Հովհաննես Կուրկուասի պապն էր: Դավադրութիւնը թվա-
գրվում է շուրջ 885 թ., Վասիլի թագավորութեան 19-րդ տարին (տե՛ս *Sym.
Mag.*, p. 699): Այս Կուրկուասին Գևորգ Վանականի Շարունակողը ան-
վանում է Հովհաննես Կրոկոս (նաև Կորկոս), հիկանատների դոմեստի-
կոս (տե՛ս *Georg. Mon. Cont.*, p. 847), իսկ Սիմեոն Մագիստրոսը՝
Հովհաննես Կուրկուաս (տե՛ս *Sym. Mag.*, p. 699. տե՛ս նաև *Guilland.
Le domestique*, p. 30. n. 9):
- 137 Այսինքն վանական են ձեռնադրվում:
- 138 Վասիլի դեմ Հովհաննես Կուրկուասի նյութած դավադրութեան մասին ավելի
մանրամասն խոսում են Սիմեոն Մագիստրոսը և Գևորգ Վանականի Շա-
րունակողը: Նրանք ցույց են տալիս, որ Վասիլի թագավորութեան 19-րդ
տարում (885) այս Կուրկուասը դավադրութիւն է կազմակերպում, որին
հարում են բազմաթիվ սենատորներ և մեծամեծներ, 66 մարդ, այդ թվում
և Միքայել հետերիարխը (օտարերկրացիներից բաղկացած կայսերական
թիկնապահ զորքի հրամանատարը), Կատուղարեսը, Միքսիարեսը (սա-
անուն չէ, այլ ածական, նշանակում է փսլնքոտ), ինչսլես և Բարուցիկոսը:
Վերջինիս ծագումը կասկած չի հարուցում, նա հայ էր: Անունը հայկական
է (Բարոց անունը փաղաքշական -իկ վերջածանցով: Հմմտ. Անառյան,
Անձնանունների բառարան, հատ. Ա, էջ 354): Բյուզանդական աղբյուրնե-
րից հայտնի են Կոստանդին Բարուցիկը, որ Սոփիայի, Թեոդորա կայս-
րուհու քրոջ ամուսինն էր և նրա ազգական Թեոդոս Բարուցիկը, որ 839 թ.
դեսպանութեան գնաց Արևմուտք (տե՛ս Աղոնց, Մամիկոնյան իշխանուհին,
էջ 359): Վերոհիշյալ դավադիրներին ձերբակալում են, դանահարում
ձիարշավարանում, գրավում նրանց ունեցվածքը, խուզում և քաղաքում
հրապարակայնորեն խայտառակելուց հետո աքսորում (տե՛ս *Sym. Mag.*,
p. 699; *Georg. Mon. Cont.*, p. 847—848):
- 139 Լուլոն (*Λούλον*) ամրոցը գտնվում էր Լեոնային Կիլիկիայում, Տարսոն
տանող ճանապարհի վրա: Հայկական աղբյուրներում կոչվում է «բերդն
Լուլուայ»: Առաջին անգամ հիշվում է 832 թ.: Շատ անառիկ ամրոց էր:

- «անհպելի ամուրն իուրուայ» (տե՛ս Վարդան, էջ 79: Հմմտ. Ղ. Ալիշան. Սիսուան, էջ 114): Մելիթ-Թեվեբելը համաձայն չէ Ալիշանի տեղագրության հետ: Տե՛ս Մելիթ-Թեվեբել, Ո՛ւր կգտնվեր իուրուայ բերդը, Հանդես Ամսորյա, 1914, մարտ, սյունակ. 156—162:
- 140 Մելուոս (Μελούος) ամրոցը նույնպես գտնվում էր Լեոնային Կիլիկիայում: Ղ. Ալիշանը այն նույնացնում է Մուլեոն ամրոցի հետ (Տե՛ս Սիսուան, էջ 114):
- 141 Պավլիկյանների Կատարատալա քաղաքը այլ աղբյուրներից հայտնի չէ: Կերրինոսի մոտ համապատասխան տեղում գրված է «մանիքեցիների մայրաքաղաք Կամիա» (Καμεια), որը ինքը Վասիլը անձամբ գրավեց (տե՛ս Cedr., II, p. 213):
- 142 Այժմ էրջիաս-դադ, Կեսարիայից մի փոքր հարավ (տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը, էջ 39):
- 143 Կապադոկիայի Կեսարիա քաղաքը, այժմ Կալսերի:
- 144 Բնագրում Ψιλοχαστελλον: Կերրինոսի մոտ Ξυλόχαστρον: Կերրինոսը դրա կողքին հիշատակում է մի բերդ ևս՝ Φυρόχαστρον (տե՛ս Cedr., II, p. 213):
- 145 Բնագրում Παραμοχαστελλον:
- 146 Ֆալակրոն կաստրոնը (ճաղատ բերդը) Ս. Երեմյանը տեղադրում է Արգեսու լեռից հարավ, Մամանդավ գետի աջ ափին, Ֆրակտին (այժմ՝ Ֆրակտին գյուղ) ավանից դեպի հյուսիս-արևմուտք (տե՛ս Հայաստանը, էջ 88):
- 147 Ամրոնը Մելիտենի (Մալաթիայի) ամիրան էր, լրիվ անունը Օմար իբն Արդալլահ ալ-Ակտա, որը սպանվեց 863 թ. Պոսոնի հայտնի ճակատամարտում: Նա հիշվում է նաև բյուզանդական Դիգենիս Ակրիտաս էպոսում, որտեղ հանդես է գալիս որպես Դիգենիսի հոր պապր: Բյուզանդական աղբյուրներում (Պետրոս Սիկիլիացի) հիշատակվում է միայն իր ավելորդ անունով՝ Մոնոխերարես («Միձեռանի», ալ-Ակտա արաբերեն նշանակում է միձեռանի): Նրա արձագանքները գտնում ենք նույնիսկ քրդական Դրմդըմ («Ոսկեձեռնյան խան») էպոսում (Չոլիխ խան): Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Бартукян. Дигенистика: Ամրոնի [Օմարի] մասին մանրամասն տե՛ս M. Canard, Un personnage de roman arabo-byzantin. Extrait du Deuxieme Congrès National des Sciences Historiques, Alger, 1932; Idem, 'Les principaux Personnages du roman de Chevalerie arabe Dät al-Himma Wa-l-Battäl, Arabica, Revue d'Etudes Arabes, t. VIII, fasc. 2, Mat 1961, p. 158—173; Idem, Dhü l-Himma ou Dhät al-Himma հոդվածը Encyclopedie de l'Islam-ում:
- 148 «Կայսոս, այն է՝ Կատասամա» ամրոցը Կերրինոսի մոտ կոչված է Կասամա (տե՛ս Cedr., II, p. 214):
- 149 Բնագրում 'Ενὸςλεχόντι: Պրոկոպիոս Կեսարացին (Պարսկական պատերազմի մասին գիրք Ա, գլ. 7) հիշատակում է Ամիրից մեկ օր հեռավորության վրա գտնվող 'Ενδιήλων (էնդիելոն) ամրոցը, որը հավանաբար նույնանուն է էնդելիսոնի հետ:
- 150 Անգալի ամրոցը Կերրինոսի մոտ անվանված է Արդալան (տե՛ս Cedr. II, p. 214):
- 151 Բնագրում 'Ερημοσυχαια: Կերրինոսի մոտ մեկ ամրոց ավել է, այն կոչված է Կարրան (Καρβαν: Տե՛ս Cedr., II, p. 214):

- 152 Բնագրում Σημας εκεινος ο του Ταγλ:
- 153 Սարոս գետը համապատասխանում է Սեյխան գետին՝ Կիլիկիայում (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 11): Օնուպիկտեսը (Թարգմանաբար նշանակում է «էջ խեղդող») Անտիոք քաղաքի մոտով հոսող գետակ է, որ հիշատակում է նաև Պրոկոպիոս Կեսարացին (տե՛ս Կառուցումների մասին, գիրք երկրորդ, գլ. 10): Կուկուսոսը այժմ կոչվում է Գյոքսուն, Արարիսոսից հարավ (տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը, էջ 59):
- 154 Բնագրում Καλλιπολις και Παδασίαν:
- 155 Այժմ Մարաշ, Կիլիկիայում:
- 156 Բնագրում Ἄδατα: Կեդրինոսի մոտ (Cedr. II, p. 214) Ἀδάπαν: Արաբ. al-Hadat (տե՛ս Honigmann, Die Ostgrenze, S. 86): Այս դրավել է Վարդաու Փոկասի որդի Լևոնը 947—948 թթ.: Տե՛ս Васильев, Византия и арабы, II, Приложение, стр. 65:
- 157 Բնագրում πολιχνιον, οπερ εκάλουν Γερουτα:
- 158 Այսինքն հազարացիներին: Հին Կտակարանի համաձայն արաբները սերում են Արրահամի հարձ [Հ]ազարից և վերջինիս որդի Իսմայելից (այստեղից և Իսմայելացիներ): Տե՛ս Մենդ. ժԶ, 1, 15: Ա. Մնաց. Ե, 10, 20:
- 159 Բնագրում πλειστον ὄχλον των Κορυτων: Նույն բանն է գրված նաև Կեդրինոսի մոտ (Cedr, II, p. 216): Մանրամասն տե՛ս Бартикян, Дигенистика:
- 160 Բնագրում Μυδαίω:
- 161 Ճիշտ չէ, որ Տեֆրիկեն բնաջնջվեց: Նույն Միրանաժինը «Բանակաթեմերի մասին» աշխատության մեջ, որ շարադրված է X դ. 30-ական թթ. Կոլոնիայի բանակաթեմի քաղաքների մասին խոսելիս հիշում է և Տեֆրիկեն:
- 162 Այս Անդրեասին, որը քիչ հետո հիշվում է որպես սխուրիի, գոմեստիկոս, Թեոդորոս Սանդավարինոսը (սրա մասին Միրանաժինը հիշում է Վասիլի կենսագրության 100-րդ պարբերությունում) ամբաստանել էր, որ նա կայսեր որդի Լևոնի հետ դավադրություն է նյութում Վասիլի դեմ, որի համար կայսրը նրան պաշտոնանկ արեց և նրա պաշտոնը տվեց Կեստա Ստիպպիոտեսին, (տե՛ս Theoph. Cont. p. 355; Georg. Mon Cont. p. 847): Միրանաժինը Անդրեասի անկման հիմնական պատճառ է համարում Տարսոնի մոտ արաբներից պարտություն կրելու: Լևոն VI-ի թագավորության օրոք Անդրեասը նորից է պաշտոնի կոչվում:
- 163 Նկատի ունի Ասորեստանի թագավոր Սենեքերիմին, որ Հին Կտակարանում հանդես է գալիս որպես ամբարտապան:
- 164 Ժամանակակից Պողանտրն, Փոքր Կապադոկիայի բանակաթեմում: Կարևոր բերդ էր՝ Լուլոնից մի փոքր հարավ-արևելք:
- 165 Նեմեսիսը (Νεμεσις) հին հունական դիցաբանության մի կերպար է, աստվածային ցասման մարմնավորումը:
- 166 Նրա Ստիպպիոտես մականունը վկայում է, որ նա հավանաբար Ստիպպիոն քաղաքից էր, որն այժմ կոչվում է Իստիպ կամ Ստիպլե:
- 167 Գևորգ Վանականի Շարունակողը ցույց է տալիս, որ կայսր Վասիլը Կեստա Ստիպիոտեսին պաշտոնանկ արեց, պարտություն կրելու համար և սպարապետությունը նորից տվեց Անդրեասին (տե՛ս Georg. Mon. Cont., p. 847):
- 168 Պանոնիայի մեջ էին մտնում Դանուբից հարավ ընկած ժամանակակից

Վասիլ I կայսեր կենսագրությունը

- Հունգարիայի և Ավստրիայի շրջանները, ապա և Բոսնիայի, հրվաթիայի որոշ մասեր:
- 169 Ժամանակակից Ռադուլան, սլավոնական Դուբրովան, քաղաք Դալմատիայում, Ադրիատիկ ծովի ափին: Արարները այն պաշարել էին 868 թ.: Քաղաքի մասին մանրամասն տե՛ս B. Krekić, Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen age, Paris, 1961:
- 170 Այսինքն Միքայել III կայսեր:
- 171 Նիկեոս Ծորիֆասը Միքայելի սպանությունից անմիջապես հետո փորձեց վրեժ լուծել Վասիլից, բայց հաջողություն չունեցավ: Հետագայում նոր կայսեր և Ծորիֆասի հարաբերությունները այնքան սերտ են դառնում, որ Վասիլը արշավանքի դնալիս Կոստանդնուպոլիսը վստահում էր Ծորիֆասին (տե՛ս Sym. Mag., p. 687):
- 172 Նահանգ Իտալիայի հարավում: Կենտրոնն է Բարիս քաղաքը:
- 173 Այժմ Բարի: Քաղաք Ադրիատիկ ծովի ափին, Նեապոլսից 230 կմ. հյուսիս-արևելք: Ծիրանածինի շարադրության մեջ սխալ կա: Նա ցույց է տալիս, որ արարները Վասիլի թագավորության սկզբում պաշարեցին Ռաուսիոնը, բայց իմանալով բյուզանդական նավատորմի զալստյան մասին, հեռացան և գրավեցին Բարի քաղաքը: Բայց արևմտյան ժամանակագիրները Բարիի գրավումը թվարկում են ոչ թե 868 թ., ինչպես կարելի է եզրակացնել Վասիլի կենսագրությունից, այլ 841 թ.: Սխալը բխում է զրանից, որ արարները երկու անգամ հարձակվեցին Ռաուսիոնի վրա, մեկ անգամ 840 թ., իսկ երկրորդ անգամ 867—868 թթ.: Այդ մասին տե՛ս Васильев, Византия и арабы, I, Приложение, стр. 82 и сл., т. II стр. 13; Հմմտ. А. П. Каждан, Из истории виз. хронографии X в., Виз. Вр., т. XIX, 1961, стр. 88—89:
- 174 Խոսքը ֆրանսիական թագավոր Լուդովիկոս II-ի (846—879) և Հռոմի պապ Ադրիանոս II-ի (867—872) մասին է:
- 175 Քաղաք Իտալիայում, Նեապոլսից 28 կմ. հյուսիս: Հնում կոչվում էր Վուլտուրնում:
- 176 Քաղաք Իտալիայում, Կապուայից մի փոքր հարավ-արևելք:
- 177 Առակը լայն տարածում ունի: Հանդիպում է նաև հայերի մոտ: Հովհաննես Երզնկացու մի քառյակը սկսվում է հետևյալ բառերով.
«Աշխարհս ի տուլապ նըման՝ որ ի վեր է ի վայր թաւալի,
վերինն այլ ի վայր դառնայ, և վարինն ի վեր ոլորի» (տե՛ս Ար. Որապյան, Հովհաննես Երզնկացի, Երևան, 1958, էջ 157):
- 178 «Պունիկյան», այսինքն կարթագենյան: Բնագրում Φοινικισμός, բայց Փյունիկեի մասին չէ խոսքը:
- 179 Այսինքն Կարթագեն:
- 180 Գրեգուարի ենթադրությամբ խոսքը իսլամի խոշորագույն հերոս Yazaman-ի մասին է և ոչ ինչ-որ Օսման անունով մեկի (տե՛ս H. Gregoire La carrière du premier Nicephore Phocas, Προσφορά εις Στίλπωνα Κυριαχίου, 1953, σελ. 248):
- 181 էվրիա կղզու ամրոցը, որ հալկիս էր կոչվում:
- 182 Այսինքն Հելլադա բանակաթեմի զորավարը: Հելլադա բանակաթեմն իր մեջ

- էր ընդգրկում Լարիսայից հարավ ընկած շրջանը՝ Թեսսալիան, Ատտիկան, Էվբիան ու Կիկլադյան կղզիները:
- 183 «Հեղուկ կրակի» հեղինակ է համարվում Կալլինիկոս անունով մեկը, որ Ասորիքից էր: Այն կոչվում էր նաև «ծովային կրակ», իսկ հետագայում «հեղուկ կրակ» (ἑχθρὸν πῦρ). «մարական կրակ», նաև «հունական կրակ»: Պատրաստվում էր դյուրավառ նյութերից՝ ծծմբից, կուպրից, նավթից և այլն: Նրա պատրաստումը Բյուզանդիայում պետական գաղտնիք էր: «Հեղուկ կրակի» մասին գաղափար ունի դեռ Պրոկոպիոս Կեսարացին: Նա վկայում է, որ բյուզանդացիները պարսիկների դեմ էին շարտում «կավե ամաններ՝ յի ծծմբով և կուպրով, և մի հեղուկով, որ մարերը կոչում են նավթ, իսկ հույները՝ Մեղեյայի յուղ»: Հեղուկ կրակի մասին տե՛ս հետևյալ ուսումնասիրությունները. C. Zenghelis, *Le feu grégeois et les armes à feu des byzantins*, Byzantion, 7 (1932), p. 265 sqq.; A. Dain, *Appellations grecques du feu grégeois*, Melanges A. Ernouf, 1940:
- 184 Կրետեն առաջին անգամ արարների ձեռքն ընկավ 824 թ.: Ապոքապ անունը (արաբերեն Աբու իսաֆ) տարածված էր տվյալ ժամանակաշրջանում: Խնդրո առարկա Ապոքապը Իսպանիայի արաբների առաջնորդն էր, որ Թովմա Գաղիրացու ապստամբության ժամանակ, օգտվելով բյուզանդացիների ներքին խառնակ վիճակից, հարձակվեց և 824 թ. գրավեց Կրետե կղզին (Տե՛ս Theoph. Cont., p. 73 sqq.): Ապոքապ էր կոչվում նաև Ռոմանոս Լեկապենոսի ժամանակի Մելիտենեի ամիրան, որին Թեոփանեսի Շարունակողը համարում է Ամերի (այսինքն 863 թ. սպանված Օմար իբն Աբդալլահ ալ-Ակտայի) սերնդից: Նա պարտություն կրեց Հովհաննես Կուրկուասից: Եվ վերջապես պետք է ասել, որ Ապոքապ անունը տարածված էր նաև քրիստոնյաների մեջ: Մատթեոս Ուոհայեցու տվյալներով XI դարի կեսերին Եղեսիայի դուքս էր Ապոքապը (տե՛ս Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 57, 64, 153):
- 185 «Պենտեկոնտորները» 50 թիերով շարժվող նավեր էին:
- 186 Խոսքը Իշխանաց կղզիների մասին է, Բոսֆորի մուտքի մոտ:
- 187 «Տրիերա» էին կոչվում հին հույների նավերը, որովհետև երեք շարք թի ունեին: Բյուզանդական շրջանում այդ նավերը կոչվում էին դրոմոն: (Հմմտ. *πυρφόρους τε τριήρεις πλείστα: ἐπαγόμενος (ὀρόμονας ταύτας Ρωμαῖοι καλοῦσι. Leonis Diaconi Historiae, Bonnae, 1828, p. 7):*
- 188 Քաղաք Պելոպոնեսում, Մեսսենիայի հարավ-արևմտյան ծայրամասում:
- 189 Քաղաք Պելոպոնեսում, Աթայայի կենտրոնը:
- 190 Պելոպոնեսը հնում մայր երկրին էր միացած ցամաքի մի նեղ շերտով, որի վրա հատուկ մի ճանապարհ կար, որով քաջ էին տալիս փոքր նավերը, խուսափելու համար ամբողջ Պելոպոնեսի շուրջը նավարկելուց: Դեռ անտիկ ժամանակաշրջանում փորձեր են եղել այդ նեղ շերտի վրա ջրանցք փորել, միացնելու համար Կորնթոսի ծոցը Սարոնիկոսի ծոցի հետ, մի բան, որ իրականացավ միայն 1893 թ.: Այն ունի 6, 3 կմ. երկարություն, և 24,6 մետր լայնություն:
- 191 Գնեսիոսի տվյալներով այդ 60 նավերից յուրաքանչյուրի տարողությունն էր 200 հոգի (տե՛ս *Genesii Regum, p. 118):*
- 192 Վիզլայի դրոնգարը (*ὄρουγγάριος τῆς Βιζύλας*) Կոստանդնուպոլսում գրտ-

- նրվող շորս գվարդիաններից մեկի՝ Ἀριθμοσι կոչվածների հրամանատարն էր: Այս գվարդիայի հիմնական պարտականությունն էր արքունիքի անվտանգության ապահովումը: Վիզլայի դրոնգարը զբաղվում էր նաև ռազմագերիների հարցով: Նրա մասին առաջին հիշատակությունը վերաբերում է 791 թ. (տե՛ս Bury, IAS, p. 60—62):
- 193 Պրետորիոնը մի շնք էր, որ պատկանում էր քաղաքի պրետորին: Կոստանդնուպոլսում կար երկու պրետորիոն, բայց տվյալ դեպքում խոսքը Ավգուստեոնի և Կոստանդինի Ֆորումի միջև գտնվող շնքի մասին է: Հայտնի չէ երբ է կառուցվել, բայց Հուստինիանոս I-ի ժամանակ կար: Պրետորիոնի շնքում կար և բանտ (ավելի մանրամասն տե՛ս Janin, Const. Byz., p. 163—166):
- 194 Գենեսիոսի մոտ էլ է հանդիպում այս պատմությունը, բայց նա չի ասում, որ խոսքը «մահապարտ ոճրագործների» մասին է, այլ 30 հազարացի (արաբ) ռազմագերիների (տե՛ս Genesisii Regum, p. 118):
- 195 Էպանագոգե կոչված Դատաստանագրքում գրված է, որ նշանավոր ավագաններին պետք է ցցահան անել այն վայրում, որտեղ որ նրանք ոճիրը գործեցին, որպեսզի սարսափեցնեն նրանց, ովքեր նման արարքներ են գործում, ինչպես և նրա համար, որպեսզի տուժողները մահապատժին ականատես լինելով, ինչ-որ ձևով բավարարություն ստանան: (Epanag., tit. XL, cap. 19):
- 196 Մարդայիտները Տավրոսի փեշիրին ապրող լեռնցիներ էին, որոնք Կոստանդին Պոզոնատոս կայսեր օրոք (675) առանձին զորամասեր կազմեցին, հաստատվեցին Լիրանանի լեռներում, որտեղից ասպատակություններ էին գործում Պաղեստինում և Ասորիքում ընդհուպ մինչև Մեոյալ ծովը: X դարում նրանք գտնվում էին Կիրիթոսների բանակաթեմում և ունեին իրենց կատեպանը (κατεπανω των Μαροσιτων): Ծառայում էին նաև Հելլադայի բանակաթեմում:
- 197 Պրոտովեստիարիոսը սկզբնական շրջանում գլխավորում էր կայսեր հանդերձանոցը և կոչվում էր comes sacrorum largitionum: IX դարում պրոտովեստիարիոսը գլխավորում էր կայսերական գանձարանը և շունք որևէ առնչություն կայսեր հանդերձանոցի հետ: Պրոտովեստիարիոսը գրավում էր երկրորդ սեղը՝ ներքինիների 10 աստիճանից բաղկացած դասում (տե՛ս Bury, IAS, p. 145: Brehier, Les Institutions, p. 130—131):
- 198 Բնագրում Βαϊανός: Ի. Դուլչեր գտնում է, որ Բայան անունը (մոնղ. Բոյան) Բենիամինն է (տե՛ս REB, t. VII, fasc. I, 1949, p. 129):
- 199 Բնագրում χ ουβιχουλαριος. սենեկապան: V դարում կուրիկուլարիոսները արքունիքի ամենակարևոր ծառայողներն էին և գտնվում էին պրեպոզիտոսի հրամանների ներքո: Նրանք գլխավորում էին կայսերական հանդերձարանը, ննջասենյակը, և մասնակցում կայսերական թափոռներին: Ննջասենյակում ծառայող անձնավորությունները կոչվում էին կիտոնիտներ և ենթարկվում էին պարակիմոմենոսին, իսկ հանդերձարանի ծառայողները, որոնք ժամանակի ընթացքում կազմում են առանձին գործակալություն, անցնում են պրոտովեստիարիոսի իրավասության ներքո: IX դարում կուրիկուլարիոսը դադարում է կարևոր դեր խաղալուց (Մանրամասն տե՛ս Bury, IAS, p. 120 sq: նաև R. Guiland, Les titres auliques, p. 52—75):

- 200 Այս Վարդասի (Վարդի) անունը վկայում է լեոն Ապոստոլուպետի հայկական ծագման մասին: Անվան առաջին Ապո-ն ըստ երևույթին արարական Աբու-ն է, հմմտ. հուն. Ապոքապես (Աբու հաֆս), և այլն:
- 201 Բնագրում Βαρ-ζα-έδων: Ամենայն հավանականությամբ հայկական անուն է: Հալերի մոտ տարածված է Վարդապետ անունը: Տե՛ս Հ. Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հատ. Ե, էջ 108: Իհարկե, անհավանական չէ, որ մենք գործ ունենանք հայերեն Վարձ անվան հետ (Եղիշեն, էջ 193 և Ղազար Փարպեցին (էջ 86) հիշում են Վարձ Կամսարականին), կամ էլ Վարդի հետ:
- 202 Բյուզանդական կայսրերը Կոստանդնուպոլսում ունեին շուրջ քսան պալատ: Բացի այդ, նրանք բազմաթիվ պալատներ ունեին քաղաքից դուրս՝ և՛ եվրոպական, և՛ ասիական ափին: Հիերիայի պալատը գտնվում էր Կոստանդնուպոլսի ասիական ափին: Կառուցել էր Հուստինիանոս I-ի կին Թեոդորան: Ամառ ժամանակ կայսերական ընտանիքը տեղափոխվում էր Հիերիայի պալատը: Հենց այս պալատում էր, որ 753 թ. Կոստանդին V կայսրը ժողով հրավիրեց և որոշում ընդունեց ընդդեմ սրբապատկերների պաշտամունքի: Հիերիայի պալատի ավերակները գտնվում են Կոստանդնուպոլսի ժամանակակից Ֆենեքթախե թաղամասում (տե՛ս Janin, Const. byz., p. 147—148):
- 203 էպանագոգե Դատաստանագրքի համաձայն թշնամու կողմը անցնողներին կարելի է աներկյուղ սպանել (տե՛ս Epanag., tit XL, cap. 3, 22):
- 204 Քաղաք Բուլղարիայում: Այժմ կոչվում է Նեսեմբր:
- 205 Միրանածինը չի պահպանում դեպքերի ժամանակագրական հաջորդականությունը: Նա նախ շարագրում է Նասարի և Պրոկոպիոսի Իտալիա կատարած արշավանքի պատմությունը և ապա արարների կողմից Միրակուսայի գրավումը: Իրականում Միրակուսան գրավվեց 878 թ. մայիսի 21-ին, իսկ Նասարի և Պրոկոպիոսի արշավանքը վերաբերում է 879—880 թթ.: Տե՛ս Васильев, Византия и арабы, II, стр. 65 сл.; А. П. Каждан, Из истории византийской хронографии X века, стр. 89. Գևորգ Վանականի Շարունակողը Միրակուսայի գրավման պատճառ է համարում այն, որ բյուզանդական նավատորմի ղեկավարները, զբաղված լինելով «նեա» տաճարի կառուցմամբ, չկարողացան մասնակցել պատերազմին արարների դեմ (տե՛ս Georg. Mon. Cont., p. 843):
- 206 Ամանտիա, քաղաք և նավահանգիստ հարավային Իտալիայում:
- 207 Նշանավոր զորավար էր: Եթե նկատի ունենանք նրա երկու որդիներից մեկի անունը (Վարդաս-Վարդ), ապա նա ծագումով հայ էր: Վասիլը նրան Կալաբրիա ուղարկեց 885 թ.: Նրա մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Guiland. Le domestique, p. 25—26): Նիկևիոր Փոկասի որդիները ևս (Վարդ և լեոն) աչքի ընկան որպես քաջ պատերազմողներ:
- 208 Պավլիկյան Դիակոնիցեսի մասին տես վերը, ծան. 133:
- 209 Մանին (հուն. Μανης) III դարի նշանավոր աղանդապետ էր, մանիքեության հիմնադիրը: Բյուզանդական աղբյուրներում պավլիկյաններին անվանում են նաև մանիքեցիներ: «Մանիի հավատքը պաշտողներին» տակ ենթադրվում են պավլիկյանները:
- 210 Բյուզանդիայի՝ արարների դեմ մղած պատերազմների հերթականությունը

Սիրանածինի մոտ ճիշտ չէ: Իրականության մեջ դեպքերն ընթացել են հետևյալ կերպ: Վասիլը առաջին անգամ արշավեց Տեֆրիկեի դեմ և պարտություն կրեց 871 թ.: 872 թ. բյուզանդական զորքերը հաղթում են պավլիկյաններին և արարներին: Այնուհետև սկսվում է պայթար Արևմուտքի արարների դեմ: Նրանց ձեռքում էր գտնվում Սիկիլիայի մեծ մասը և հարավային Իտալիայի կարևոր շրջանները Ֆրանկների թագավոր Լուդովիկոս II-ը պայթար սկսեց նրանց դեմ և գրավեց Բարի քաղաքը: Վասիլ I-ը դաշինք է կնքում այս թագավորի հետ, բայց դա երկարատև չի լինում: Լուդովիկոսի մահից հետո Բարիի բնակիչները քաղաքը հանձնում են բյուզանդացիներին: Այս ընթացքում արարները շարունակում են իրենց արշավանքները և գրավում են Մալտա կղզին, այնուհետև 878 թ. Սիրակուսա քաղաքը: Սկսվում է երկարատև պատերազմ Իտալիայի արարների դեմ, որ շարունակվում է Վասիլի մահից հետո էլ, ևևոն VI-ի թագավորության ժամանակ: Վասիլի թագավորության 11-րդ տարին (878) Վասիլը արշավում է Մելիտենեի արարների դեմ և մեծ ռազմավարով ու գերիներով վերադառնում: Թագավորության 13-րդ (880) տարին կայսրը արշավում է Գեոմանիկիայի (Մարաշ) վրա և գերեվարելով վերադառնում: Իր թագավորության 17-րդ տարին (884 թ.) սարակինոսների նավատորմից հարձակվում է Իտալիայի և Սիկիլիայի վրա Սուդանոսի զխավորությամբ (տե՛ս Sym. Mag., p. 690 sqq.; Georg. Mon. Cont., p. 841 sqq.):

- 211 'Դիոմեդեսի վանքի և պելոպոնեսցի կնոջ' Դանելիսի մասին տես վերը, գլուխ 9, 11:
- 212 Մագնավրա: Աղբյուրներում հանդիպում են գրության տարբեր ձևեր. Μαγναύρα, Μανναύρα, Μανναύρα: Մագնավրան կազմում էր բյուզանդական կայսրերի Մեծ պալատի բաղկացուցիչ մասը: Նա անձիջական կապ ուներ Մեծ պալատի, ինչպես և սբ. Սոֆիայի տաճարի հետ: Ավանդության համաձայն այն կառուցել էր Կոստանդին Մեծը: Այն պատճառով, որ բյուզանդական կայսրերը այստեղ էին ընդունում օտար երկրների պաշտոնական ներկայացուցիչներին, վերջիններիս կայսրության մեծությունն ու հզորությունը ցույց տալու համար այդ պալատին տվել էին արտակարգ շքեղություն և փայլ: Այստեղ էր գտնվում կայսեր գահը, որ կոչվում էր «Սողոմոնի գահ»: Բազիլիկ դահլիճ էր: Միքայել III կայսեր ժամանակ Մագնավրայի պալատը դառնում է նաև Համալսարան, որտեղ աշխատում էին անվանի գիտնականներ ևևոն Փիլիսոփայի ղեկավարության ներքո (տե՛ս Janin, Const. byz., p. 117—118):
- 213 Բնագրում σχιαστρία: Ընթացրում են, որ բառը կապ ունի σχια—սովեր բառի հետ, և որ սկիաստրիաները մեծ հովհարներ բռնած կանայք էին, որ հով էին անում մեկի, զուցե և կայսրուհու վրա, երբ վերջինս թափորով դուրս էր գալիս (տե՛ս Sophocles, Greek Lexicon, vol. II, p. 994): Բյուզանդական աղբյուրներում հանդիպում է և Σχιαστής (ար. սեռ) բառը արդեն որպես ածական: Այդպես էր կոչվում հայազգի նշանավոր գիտնական և պատրիարք Հովհաննես Քերականի հայր Բագարատը (Παγχαρταίος σχιαστής, Sym. Mag., p. 606), որին Թեոփանեսը որակում է կեղծ մարգարե և աստղաբաշխ (Παγχαρταίον τον ψευδοπροφητην και αστρονομον. Theoph. Chron., p. 468): Կ. Տեր-Սահակյանը Σχιαστής մականունը

հայերեն Զգաստ բառն է համարում (տե՛ս նրա Հայ կայսերք Բյուզանդիոնի, հատ. Բ, Վենետիկ, 1905, էջ 180), առանց որևէ մեկնարանություն տալու: Ն. Ադոնցը գտնում է, որ եթե տվյալ բառը հունարեն է, ապա պետք է կապել Ապոլոնի Տլալաստի մակդիրի հետ, որ նշանակում է գուշակ, գուշակության ձիրք ունեցող (տե՛ս Ադոնց, Գիտական դեմքեր, էջ 520):

Վերոհիշյալ սկիաստրիաների կապակցությամբ ավելի հավանական է Կ. Պապարիզոպուլոսի ենթադրությունը, որ նրանք ձեռագործի ապա և կտորեղեն ներկելու մասնագետ կանայք էին (տե՛ս Կ. Παπαρρηγοπούλου ·Ιστορία του ·Ελληνικού ·Εθνους, τόμος Γ', μέρος Β', ·Αθήναι, 1932, σελ. 305):

- 214 Սիդոնական են կոչվել կտավից կամ բամբակից գործված բարակ կտորները, ապա և այդ կտորից կարված հանդերձները:
- 215 Բնագրում λινομαλωτάριαι: Բարդ բառ է, λινος (կտավ) և μαλλι (րուրդ): Խոսքը կտավի և րուրդի խառնուրդից գործված կտորի մասին է:
- 216 Բնագրում ἀνάλλια: Բարակ թելի գործվածքներ:
- 217 Նկատի ունի դեսպակը, որով ծառաները Դանելիսին տարան Կոստանդնուպոլիս, իսկ նա ալժմ նրա վրա վերադարձավ Պելոպոնես:
- 218 «Նոր բազիլիկ եկեղեցու» մասին տե՛ս ծանոթ. 231:
- 219 Բնագրում ἀπὸ τῆς εὐχῆς:
- 220 Այս վանականի մասին տե՛ս վերը, գլ. 11:
- 221 Նավպակտոս բերդը գտնվում էր Կորնթոսի ծոցի հյուսիսային ափում:
- 222 Ազոնոթետ (ἀγωνοθέτης) էին կոչվում հին Հունաստանում նրանք, ովքեր իրենց վրա էին վերցնում մարմնամարդական խաղերի կազմակերպման ամբողջ պատասխանատվությունը: Օլիմպիական խաղերի ազոնոթետները կոչվում էին հելլանոդիկներ: Աթենքում նրանք ընտրովի էին, տաս հոգի, շորս տարի ժամանակով: Միրանաթինը հին բառն օգտագործում է Վասիլի նկատմամբ, կամենալով ընդգծել նրա կազմակերպական ընդունակությունները:
- Միրանաթինը ἀγωνοθέτης տերմինը հավանաբար վերցրել է էպանագոգե կոչված օրենսգրքից, որտեղ կայսեր մասին ասված է, որ նա ինչպես ազոնոթետ, մրցանակներն է շնորհում. ἀνάλογος τις ἀγωνοθέτης τὰ βραβεῖα παρεχόμενος: Jus Graecoromanum, Leges imperatorum Isaurorum et Macedonum, vol. II, Epanagoge legis Basilii et Leonis et Alexandri, tit. 2, cap. I, Scientia Aalen, 1962:
- 223 Պեգե (Πηγῆ) աղբյուր բառից: Կոստանդնուպոլսում կար և մի ուրիշ պալատ, որ կոչվում էր Սիգալ (հոգնակի թվով):
- 224 Սիգալ էր կոչվում կառույցի հատակագծի պատճառով, որ նման էր հունարեն սիգալ (C) տառին:
- 225 Բնագրում Αὐρηλιαναί: Կոստանդնուպոլսի թաղամասերից մեկն էր, Կոստանդնի պարիսպների հարավային ծայրամասում:
- 226 Բնագրում Στροβυλιαναί: Թաղամասը գտնվում էր Ոսկեղջյուրում, Ֆանարի շրջանում:
- 227 Կոստանդնուպոլսի այս թաղամասի (Μακεδονιαναι) տեղագրությունը դեռևս որոշ չէ (տե՛ս Janin, Const. byz., p. 355):

- 228 Բյուզանդագետների շրջանում Դևտերոնի տեղագրության շուրջ բազմաթիվ վեճեր են գնացել: Ընթացողում է, որ այն գտնվում էր սբ. Առաքելաց եկեղեցուց հյուսիս, ընդ որում իր մեջ էր ներփակում Կոստանդինի և Թեոդոսի պարիսպների միջև գտնվող մի մեծ մաս (տե՛ս Janin, Const. byz., p. 314—317):
- 229 Դոմնինոսի սյունաշարքերը (այսինքն պորտիկներ, կամարակապ ճեմասրահներ) գտնվում էին Թեոդոսի և Կոստանդինի հրապարակների (ֆորումներ) միջև:
- 230 Կոստանդնուպոլսի նավամատույցներից մեկը:
- 231 Այս նշանավոր եկեղեցին հայտնի է «Նոր» (Նέα) անվամբ: Նա հիշատակվում է հայկական աղբյուրներում ևս: Իշխանաց իշխան Աշոտը Վասիլ I-ի դեսպան Նիկիտի միջոցով Կոստանդնուպոլիս ռառաքէ և տասն հազար արծաթ ընծայ նորաշէն եկեղեցւոյն» (տե՛ս Վարդան, էջ 85): Նեա եկեղեցին կառուցվեց սբ. Սոֆիայի տաճարից մի փոքր հարավ, ժամանակակից Բալըկխանն Կապըսը նավամատույցից հյուսիս: Ինչպես ցույց է տալիս Սիմեոն Մագիստրոսը, տաճարը սկսեց կառուցվել Վասիլի թագավորության 9-րդ տարին, և ավարտվեց նրա թագավորության 14-րդ տարին, մայիսի 1-ին: Սրբագործողը Փոտ պատրիարքն էր (տե՛ս Sym. Mag., p. 691—692; Georg. Mon. Cont., p. 845): Տաճարի սրբագործման արարողության օրը Փոտ պատրիարքը մի շատ գեղեցիկ ճառ արտասանեց, որը հասել է մեզ (տե՛ս Photii Patriarchae Constantinopolitani Novae sanctissimae Dei Genitricis ecclesiae in Palatio a Basilio Macedone exstructae, descriptio, In Georgii Codini excerpta de antiquitatibus Constantinopolitanis, Bonnae, 1843, p. 194—202): Վասիլը նոր տաճարի կառուցման առթիվ բազմաթիվ պղնձե արձաններ հալել տվեց, մետաղն օգտագործելու համար: Նոր եկեղեցու շինարարության վրա օգտագործելու համար այլ շենքերից և եկեղեցիներից էլ բազմաթիվ մարմարիտներ ու քանդակներ բերեցին, այդ թվում և մի պղնձե սյուն, որը սենատում էր գտնվում և պատկերում էր օձը ձեռքին մի եպիսկոպոսի: Վասիլը իբրև թե իր մատը դրել է այդ օձի բերանը, բայց ներսում գտնվող մի իսկական օձ խայթել է նրան և հակադեղերով հազիվ են փրկել կայսեր կյանքը (տե՛ս Sym. Mag., p. 691—692; Georg. Mon. Cont., p. 843—844):

Բյուզանդական արվեստի մեծ գիտակ Շ. Դիլի բնորոշմամբ, Վասիլ I-ի կառուցած նոր Եկեղեցին բյուզանդական արվեստի զարգացման երկրորդ շրջանում, որ սկսվեց Վասիլ I-ով, ունեցավ այն նշանակությունը, ինչ սուրբ Սոֆիայի տաճարը VI դարում: Նոր Եկեղեցին նոր էր իր ձևերով, և այն օրինակ հանդիսացավ հետագայում կառուցված բազմաթիվ այլ եկեղեցիների համար (Տե՛ս Ch. Diehl, L'art chrétien primitif et l'art byzantin, Paris-Bruxelles, 1928, p. 33):

- 232 Այս հրապարակը (բակը) որտեղ բյուզանդացի մեծամեծները ձիու վրա նստած գնդակ էին խաղում, կոչվում էր Յուկանիստերիոն (Τζουχανιστηριον կամ Τζουχανιστηριον): Վասիլ I-ը նրա տեղում կառուցեց իր նոր Եկեղեցին և նոր Յուկանիստերիոն կառուցեց մի այլ տեղում: Կայսրերի և երևելի մարդկանց ձիու վրա գնդակ խաղալը կոչվում էր τζουχανι-

ζειν: հաղը պարսկական էր, որովհետև հենց բառը պարսկական ծագում ունի—tshu-qan (տե՛ս Janin, Const. byz., p. 119; Sophocles, Greek Lexicon, vol. II, p. 1080): հաղը մինչև օրս էլ տարածված է Պարսկաստանում և կոչվում է շագան: Միջնադարյան հայ հեղինակներից այդ խաղը հիշում է Մատթեոս Ուսհայեցին. «հաղ գնդին ի մայտանն» ձևով: Տե՛ս Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 32:

- 233 Էնկավսիսը (εγκλισισ) նկարչության մեջ օգտագործվող եղանակ էր, որի էությունն այն էր, որ գույները խառնում էին մեղրամոմի մեջ, որից հետո այդ նյութը քսում այն մակերեսի վրա, որի վրա պետք է նկարեին:
- 234 «Աստված իմ»-ի փոխարեն Միրանածինը օգտագործում է հին հույների «Ո՛վ Հերակլես» բացականչությունը:
- 235 Միրանածինը իր շարադրանքի մեջ այստեղ օգտագործում է մեկ ներկա ժամանակը, մեկ՝ անցյալ: Աշխատել ենք հետևել նրան:
- 236 Խիմեվսիս (χίμευσις) ձուլածո:
- 237 Եկեղեցու սուրբ խորանը կոչվում էր նաև ադիտոն (αδυστον), որ թարգմանաբար նշանակում է «անմատչելի»: Աբատոն (αβαστον) նույն իմաստն ունի մոտավորապես ինչ և ադիտոնը: Միրանածինը ուզում է ասել իրականությունը հնարավոր չէ խոսքերով արտահայտել:
- Աբատոնի մասին տե՛ս H. G. Bech, Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich, München, 1959, S. 134:
- 238 Միրանածինը իր այս նախադասության մեջ դիմել է նմանաձայնության (ալլիտերացիային). βασιλείων βασιλεια εν αυτοις τοις βασιλαιοις βασιλευς Βασιλειος ανθελεματο. հինգ անգամ տարրեր ձևերով օգտագործելով βασιλευς բառը:
- 239 Խորեգիան (χορηγία) հին Աթենքում գործակալություն էր: Աթենքի ցեղերից յուրաքանչյուրն ընտրում էր իր հարուստ քաղաքացիներից մեկին որպես խորեգոս, որը հոգում էր Պանաթենական, Թարգելիական կամ Դիոնիսիա տոների ժամանակ տղամարդկանց և պատանիների պարի ծախսերը: Այդ ծախսը բավական մեծ էր լինում: Աղբյուրներում հիշվում է խորեգոս, որ մի պարի վրա ծախսել է մինչև 3000 դրախմե:
- 240 Պրոպոնտիսում (մարմարա) երկու փարոս կար. մեկը կայսերական պալատի մոտ, մյուսը Բոսպորում: Խոսքը առաջին փարոսի մասին է:
- 241 Այսինքն հանդերձանոց:
- 242 «Կողմերի» մասին տե՛ս վերը, ծանոթ. 125:
- 243 Կոստանդին Միրանածինը ցույց է տալիս, որ Մանգանայի պալատը Վասիլ 1-ն է կառուցել: Բայց հայտնի է, որ Միքայել I Ռանգարեն (811—813) ուներ մի շենք հենց Մանգանայում, որ վերջինիս որդի Իգնատիոսը, Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը, ապրում էր Մանգանայում իր ընտանեկան բնակարանում: Հարց է ծագում, Վասիլը վերանորոգեց այդ նույն պալատը, թե՛ այդ անունով մի ուրիշ պալատ կառուցեց, պարզ չէ: Մանգանա թաղամասը գտնվում էր քաղաքի արևելյան ծայրամասում, ժամանակակից Դեյիրմենկապըի մոտ (տե՛ս Janin, Const. byz., p. 131—132, 277—278, 355—356):
- 244 Պեգե (Πηγαι, հոգնակի թիվ), լլփոթել Պեգե (Πιγγη) մյուս պալատի վայրի հետ (տե՛ս ծանոթ. 223):

- 245 Հերակլ կայսրը մեռավ 641 թ. ջրգողությունից (ВОДЯНКА):
- 246 Հիերիայի ջրավազանը գտնվում էր ժամանակակից Ֆեներբախչի թերակղզու հյուսիս-արևելյան մասում, Պրոպոնտիսի (Մարմարա) ասիական ափին, որտեղ մինչև օրս կարելի է տեսնել նրա մնացորդները: Զրավազանը կառուցել էր Հուստինիանոս կայսրը, Հիերիայի պալատի կարիքների համար: Նույն տեղում կար և մի այլ ջրավազան՝ բաց երկնքի տակ: Ծիրանածինը այս վերջինիս մասին է խոսում (տե՛ս Janin, Const. byz., p. 199):
- 247 Ֆորոս (լատ. Forum), խոսքը Կոստանդնի հրապարակի մասին է (Forum Constantini): Կառուցել էր Կոստանդին Մեծ կայսրը: Այն շրջապատված էր կառավարական բազմաթիվ շենքերով, տաճարներով և այլն: Հրապարակի շուրջ կային սյունաշարքեր (պորտիկներ), որոնց բազմաթիվ սյուները մինչև օրս էլ կանգուն են և թուրքերեն անվանվում են Զեմբերլիտաշ (տե՛ս Janin, Const. byz., p. 67—69):
- 248 Բառացի նշանակում է պղնձագործարաններ (Χαλχοπρατεία): Կոստանդնուպոլսում, ինչպես և Արևելքի քաղաքներում, նույն արհեստով զբաղվող արհեստավորները կենտրոնանում էին մի շրջանում և կամ մի փողոցի վրա: Վերոհիշյալ արհեստանոցները գտնվում էին Ստամբուլի Զեյնեք Սուլթանե մզկիթի շրջանում, սուրբ Սոֆիայի տաճարի արևմտյան գոտանդիմաց: Հենց այնտեղ հնագետները գտել են խալկոպրատիայի աստվածանի տաճարի ավերակները (տե՛ս Janin, Const. byz., p. 97—98):
- 249 Բնագրում Τζῆρος (գրվում էր նաև Στῆρος): Թաղամասը գտնվում էր Կոստանդնուպոլսի առաջին բլրի հյուսիսային մասում, Կոստանդնուպոլսի թերակղզու հյուսիս-արևելյան կողմում (տե՛ս Janin, Const. byz., p. 395):
- 250 Վայրը Պուլքերիանե էր կոչվում Թեոդոս II-ի քույր Պուլքերիայի անունից, որը և այդ տեղում պալատ էր կառուցել: Պուլքերիանեն գտնվում էր Ոսկեղջյուրի մոտ (տե՛ս Janin, Const. byz., p. 62, 136, 381—382):
- 251 Բնագրում Ἐβδόμοον (նշանակում է յոթերորդ [մղոն]): Վայրը գտնվում էր Թեոդոսի պարսպից դուրս, Պրոպոնտիսի ափից ոչ հեռու (Մանրամասն տե՛ս Janin, Const. byz., p. 408—410): Այդտեղից դեպի Կոստանդնուպոլիս էր ձգվում նշանավոր էգնատիա ճանապարհը, որ Ոսկե գոների միջով ուղղվում էր քաղաք: Բոլոր ռազմական շքերթները սկիզբ էին առնում հենց Հերոդոմոնում: Հերոդոմոնի տեղում այժմ գտնվում է Բաբլրբոյոյ գյուղը (հնում կոչվում էր Մակրիբոյոյ): Հմմտ. նաև Janin, La topographie, p. 213—214:
- 252 Բնագրում Ῥήγιον: Կոստանդնուպոլսի թաղամասերից մեկը:
- 253 Բնագրում Βάθυρος, որ ուսումնասիրողների կարծիքով գրչական սխալ է և պիտի լինի Βάβυρος (հանդիպում է նաև Βάρβυρος գրության ձևը): Ոսկեղջյուրի կամուրջներից մեկն էր:
- 254 Բնագրում Στενόν (բառացի նշանակում է «նեղուց», խոսքը Բոսֆորի մասին է): Կոչվում էր նաև Ἰεῦμα («հոսանք»): Այն միացնում է Սև ծովը Մարմարայի հետ: Միջին երկարությունն է 31 կիլոմետր, լայնությունը՝ 550—3200 մետր: Սուրբ Փոկասի տաճարը գտնվում էր Բոսֆորի եվրոպական ափում. ժամանակակից Օրթաբոյոյում:

- 255 Սոսթենիոսը տեղադրվում է ժամանակակից Իստինյեում, Բոսպորի եվրոպական ափին, Յենիքոյոյից հարավ:
- 256 Միքայել հրեշտակապետի տաճարի կառուցումը հիշատակում են և հայկական աղբյուրները: «Սա (Վասիլը) շինեաց զսուրբ Զօրավարն» տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 80):
- 257 Միրանաժինը օգտագործում է հին կտակարանի հետևյալ դարձվածքը. «Եթէ հանցես զպատուականն յանարգէ, զբերան. իմ եղիցես»: Երեմիա, ԺԵ, 19:
- 258 Վասիլը քրիստոնյա դարձնելով հերետիկոսներին և հրեաներին, ըստ երեւոյթին ուզում էր նրանց զինվորագրել և նրանցով համալրել իր բանակը: Բյուզանդական օրենքի համաձայն հրեաները, հեթանոսները և հերետիկոսները, զրկված լինելով քաղաքական իրավունքներից, ազատված էին զինծառայությունից: Տե՛ս Epanagoge, tit. IX, cap. 13 (Έλληνες και Ἰουδαῖοι και αιρετικοὶ οὐτε στρατεύονται οὐτε πολιτεύονται ἀλλ' ἐσχάτως ἄτιμούνται):
- 259 Հմմտ. Բ թուղթ Պետրոսի, Բ, 20—22. «Զի լաւ է նոցա եթէ բնաւ իսկ չէր ծանուցեալ զարդարութեանն ճանապարհ, քան զի ծանեան և յետս կացին ի սուրբ պատուիրանէն, որ նոցա աւանդեցաւ: Եկեալ ի դէպ նոցա ճշմարիտ առակին զգօնութեան, եթէ շուն դառնայ անդրէն ի փսխած իւր, և խոզ լուացեալ՝ ընդ տիղմ թաւալեալ»:
- 260 Բնագրում Աւճիտ (եթովպացի), թարգմանեցինք «հնդիկ», որովհետեւ խոսքը սեւամորթի մասին է (արար): Միրանաժինն այստեղ ազդված է Աստվածաշնչից: Հմմտ. ծանոթ. 73:
- 261 Տե՛ս ծանոթ. 20:
- 262 Պետրոս Սիկիլիացին պավլիկյաններին նվիրած իր ուսումնասիրությունը (գրված 869/870 թթ.) հասցեագրում է Բուլղարիայի արքեպիսկոպոսին:
- 263 «Քրիստոսի ուռկան» դարձվածքը վերցված է նոր կտակարանից. «Մինչ դեռ գնայր Յիսուս ընդ եզր ծովուն Գալիլեացւոց, ետես երկուս եղբայրս զՍիմոնն զկոչեցեալն Պետրոս եւ դԱնդրէաս, եղբայր նորա՝ արկեալ ուռկան ի ծով. քանզի ձկնորսք էին: Եւ ասէ ցնոսա: Եկայք զկնի իմ, եւ արարից զձեզ որսորդս մարդկան» (Մատթէոս, Դ, 18—19):
- 264 Միքայել III-ի և հատկապես Վասիլ I-ի ժամանակ է, որ քրիստոնեությունն սկսեց ավելի մեծ թափով տարածվել սլավոնական ժողովուրդների մեջ: Այդ կարևոր գործը Բյուզանդիան վստահել էր թեսաղոնիկեցի երկու եղբայրներ Կոստանդին (հոգևորական դառնալուց հետո կոչվեց Կիրիլլ, 827—869) և Մեթոդիոսին (մեռ. 885 թ.): Նրանց «Վարքերում» ցույց է տրված, որ Մորավիայի իշխան Ռոստիսլավը դեսպանություն ուղարկեց Միքայել III կայսեր մոտ, խնդրելով, որ իրենց քրիստոնեությունն ամրապնդող քարոզիչներ ուղարկի: Այդ գործում խոշոր դեր խաղաց և հայազգի Վարդասը, Միքայելի մորեղբայրը, որի մասին արժեքավոր տեղեկություններ են պահպանվել նույնիսկ սլավոնական ավանդություններում (св Бардою): Ամբողջ գործի կազմակերպիչն էր պատրիարք Փոտր, որը Կիրիլլի ուսուցիչն էր: Կիրիլլն ու Մեթոդիոսը ստեղծեցին սլավոնական ժողովուրդների համար այբուբեն, որը հսկայական նշանակութուն ունեցավ այդ ժողովուրդների կուլտուրական հետագա զարգացման համար: Նորագույն աշխատությունները տե՛ս հետևյալ ժողովածուում. К'уріллъ και

- Μεθοδίου τομος ἑορτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι, Θεσσαλονικη, 1966: Հիւկատար մատենագիտութիւնը տե՛ս հետևյալ գործերում.
- Г. А. Ильинский, Опыт систематической кирилло-мефодьевской библиографии, София, 1934; М. Попруженко-С.Романски, Кириллометодиевска библиография за 1934—1940 гг., София, 1942: *Տե՛ս նաև* Ф. М. Россейкин, Буржуазная историография о византижно-моравских отношениях в середине IX века, Виз. Временник, т. III, 1950, стр. 245—257: Д. Ангелов, Кирил и Методий и византийската култура и политика, Хиляда и сто години славянска писменност (863—1963), Сборник в чест на Кирил и Методий, София, 1963.
- 265 Հմմտ. Գ. Մակարայեցոց, 2, 5. «Դու՛ և որ յերկրին Բարեւացոց երեք մանկունքն ինքնակամ զանձինս ի հուրն մատնեցին՝ զի մի՛ երկիր պագցեն սնոտի պաշտամանց, փրկեցեք, զի ի հերոյ վարսից նոցա ոչ մեղանչէր հուրն»:
- 266 Տե՛ս Յովհ. ԺԴ, 14, 12:
- 267 Տե՛ս Երկրորդումն օրինաց, 2, 16:
- 268 Վասիլի ավագ որդի Կոստանդինը վախճանվեց 879 թ.: Տապանաբարերից մեկի վրա գրված է, որ այնտեղ է թաղված «Վարդը, որդին Վասիլի, Միրանաթինի պապի»: Ինչպես հայտնի է աղբյուրները հիշատակում են Վասիլ I-ի որդիների հետևյալ անունները. Կոստանդին, Լևոն, Ալեքսանդր, Ստեփանոս: Վարդաս անունը հիշվում է միայն այս տապանաբարի վրա: Ն. Ադոնցը ենթադրում է, որ Վարդը կարող է վերոհիշյալ Կոստանդինի հայկական անունը լինել (տե՛ս Ադոնց, Վասիլ Հայագն, էջ 478): Ըստ Ադոնցի հաշիվների, Կոստանդինը ծնվել է շուրջ 855 թ.: Վասիլը ամուսնացավ Եվդոկիա Ինգերինայի հետ շուրջ 865 թ., հետևաբար Կոստանդինը ծնված պետք է լինի Վասիլի առաջին կնոջից՝ Մարիամից (Ադոնց, նույն տեղում, էջ 498): Քիչ չեն այն աղբյուրները, որոնք ցույց են տալիս, որ Կոստանդինը իրականում Վասիլի որդին չէր, այլ Միքայել III-ի և ծնվել էր Միքայելի սիրուհուց՝ Եվդոկիա Ինգերինայից, Վասիլի ապագա կնոջից (տե՛ս Sym. Mag., p. 692; Georg. Mon. Cont., p. 844):
- 269 Խոսքը պետական զանձապահի մասին է (ο ἐπὶ τοῦ γενεῶσῦ): Այս անձնավորության լրիվ տիտղոսն էր ὁ λογοθέτης τοῦ γενεῶσῦ (վաղ շրջանում կոչվում էր comes sacrorum largitionum): Առաջին անգամ հիշատակվում է Հուստինիանոս II-ի թագավորության օրոք: Հիշյալ անձնավորության պարտականությունն էր հսկել և հավաքել կայսրության հարկերը: Նա ուներ իրեն ենթակա ճյուղավորված ապարատ: (Մանրամասն տե՛ս Bury, IAS, p. 86—90): Տե՛ս և հաջորդ ծանոթ.:
- 270 Բնագրում ἐπὶ-ό-ται և ἐξισωται: Խոսքը λογοθέτης τοῦ γενεῶσῦ (պետական հարկերը հավաքողի ու տնօրինողի) ենթակայության մեջ գտնվող անձնավորությունների մասին է: Կային քաղաքի էպոպտներ, որոնք շորս հոգի էին (տե՛ս Bury, IAS, p. 72), և բանակաթեմերի էպոպտներ (ἐπίοπται τῶν θεμάτων), նահանգային հարկահավաքները: Բյուրին ենթադրում է, որ էպոպտների և էքսիստների միջև կար տարբերություն, թեև նրանց հիմնական պարտականությունը կապված էր հարկերի հավաքման գործի հետ (տե՛ս Bury, IAS, p. 87): Սրանք ամրացված չէին մի բանակաթե-

մում և Կոստանդնուպոլսից ուղարկվում էին որտեղ որ պետք էր: Գնալով բանակաթեմ, նրանք ենթարկվում էին բանակաթեմի զորավարին: Կար և հարկահավաքների մի երրորդ խումբ, որը կոչվում էր *οιοιχταί*. Տե՛ս Ahrweiler, *Recherches*, p. 44):

- 271 Պետության երկու մագիստրոսների մասին տե՛ս «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 43-րդ գլխի 26-րդ ծանոթագրությունը:
- 272 Սանդավարինոսի լրիվ անունն էր Թեոդորոս Սանգավարինոս: Նա հաշակվել էր որպես մոգ և նրա հակառակորդները նրան մանիքեցու որդի և մանիքեցի էին անվանում: Իր գործունեությունն սկսել էր դեռ կեսար Վարդասի ժամանակ, որը նրան մահապատժի պիտի ենթարկեր, եթե նկատի շառներ նրա երիտասարդ հասակը: Վարդասը նրան Ստուդիոնի վանքն ուղարկեց «ուղղվելու»: Սանգավարինոսը մերձավորագույն զինակիցն էր Փոտպատրիարքի, որի առաջին աթոռակալության ժամանակ նշանակվեց այդ Ստուդիոնի վանքի վանահայր և այնտեղից հեռացվեց իր պատրոն Փոտի աթոռագուրկ լինելուց հետո: Փոտը իր երկրորդ աթոռակալության ժամանակ Սանգավարինոսին նշանակեց Եվխալիտոնի արքեպիսկոպոս: Լևոն VI կայսեր առաջին գործերից մեկն է լինում Սանգավարինոսին դատի տալը, զանակոծելն ու քսոտրելը Աթենք: Կայսրը դրանով շրջադարձեց և մի քիչ անց նրան կուրացնել տվեց և քսոտրեց Արևելք: Շատ տարիներ հետո Լևոնը թույլ տվեց Սանգավարինոսին գալ Կոստանդնուպոլիս, թողակ նշանակեց «նեա» եկեղեցուց: Սանգավարինոսը վախճանվեց Կոստանդին Ծիրանածինի և նրա մայր Զոեի թագավորության ժամանակ (տե՛ս *Georg. Mon. Cont.*, p. 850—852; *Sym. Mag.*, p. 693—694):
- 273 Կարմիր կոշիկները կայսերական հանդերձանքի անհրաժեշտ մասն էին կազմում: Ոչ ոք իրավունք չունեի կարմիր կոշիկ հագնել բացի կայսրից: Նույն սովորությունը կար և Սասանյան Պարսկաստանում: Պետք է ասել, որ Բյուզանդիայի կազմի մեջ մտնող հարավային Հայաստանի հինգ նախարարությունների օտորպները, այն է Անձիտի, Բալահովիտի, Հաշտյանքի, Մոփքի և Անգեղտան, մինչև Հուստինիանոս I կայսեր ժամանակը իրավունք ունեին կարմիր կոշիկներ հագնել: Այդ մասին հետաքրքրական տեղեկություններ է տալիս Պրոկոպիոս Կեսարացին, (տե՛ս նրա «Կառուցումների մասին» աշխատության 3-րդ գրքի 1-ին գլուխը):
- 274 Մարգարիտես կոչված շենքը կառուցել էր Թեոփիլոս կայսրը և կազմում էր բյուզանդական կայսրների Մեծ պալատի բաղկացուցիչ մասը (տե՛ս Janin, *Const. byz.* p. 109, 115):
- 275 Այլ աղբյուրներ նշում են, որ պատրիարք Փոտը և այլ սենատորներ արգելում էին Վասիլին կուրացնելու իր որդուն (տե՛ս *Sym. Mag.*, p. 697): Գևորգ Վանականի Շարունակողը ավելացնում է նաև հայազգի Ստիլիանոս Զաուցային, որն այն ժամանակ սփոքր հետերիարխ էր: Ստիլիանոս Զաուցան Վասիլի որդիների խնամակալն էր, որ Լևոն VI-ի թագավորության ժամանակ դարձավ պետության երկրորդ մարդը: Նա իր դուստր Զոեին կնության տվեց Լևոնին և ինքը ստացավ վասիլեոպատոր (կայսերահայր) հորջորջումը:
- 276 Վասիլի մահվան մասին մանրամասնություններ են տալիս այլ աղբյուրներ: Միմեոն Մագիստրոսը ցույց է տալիս, որ Վասիլը զնացել էր որսի,

որտեղ մի մեծ եղջերու հարձակվում է ձի հեծած Վասիլի վրա, իր եղջյուրները անցկացնում կայսեր գոտու մեջ և նրան ցած գլորում: Կայսեր ուղեկիցներից մեկը մոտենում, թրով կտրում է կայսեր գոտին և ազատում նրան: Վասիլը վերադառնալով պալատ հրամայում է գլխատել իր աղատարարին, որպես կայսեր դեմ թուրը մերկացրած: Ենթադրում են, որ մահվան դատապարտվածը պարզապես մի ահաբեկիչ է եղել, որի նպատակն էր Վասիլին սպանել (Sb'us A. Vogt, La jeunesse de Léon VI le Sage, p. 427): Ահա այս անկումից հետո ունեցած բարդություններից է վախճանվում Վասիլը (տե՛ս Sym. Mag., p. 699; Georg. Mon. Cont., p. 848): Նույն պատմությանն ենք հանդիպում «Պսամաթիական ժամանակագրության» մեջ, որտեղ ավելացված է, որ եղջերուն հարված էր հասցրել Վասիլի փորին, կայսրը ունեցել է արյունահոսություն և ինն օր հետո վախճանվել (տե՛ս Псамафийская хроника, стр. 28):

- 277 Հոմերոս, Իլիական, Գ, 179: Հոմերոսի այս տողերը, որոնք օգտագործել է Փիլոն Եբրայեցին իր՝ Մենդոց Գրքի համար գրած մեկնաբանությունների մեջ, ունեն հին հայերեն թարգմանություն. «Ըստ Քերթողին (իմա՛ Հոմերոսի—Հ. Բ.), երկոցունց իրաց թագաւոր՝ քաջ բարի, և արդնաւոր կռուող»: Փիլոնի Եբրայեցոյ Մնացորդք ի Հայս, աշխատասիրությամբ Մ. Ավգերյանի, Վենետիկ, 1826, էջ 384:

ԲՅՈՒՉԱՆԴԱԿԱՆ ԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գ Ի Ր Ք Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

- 1 Կոստանդին Միրանաժինի «Արարողությունների մասին» սույն աշխատության անավարտ մնացած նոր հրատարակությանը ձեռնարկող A. Vogt-ը ենթադրում է, որ մեզ չեն հասել առաջին 9 գլուխները: Դրա համար Յ. Ռալսկեի հրատարակության 1-ին գլուխը նա համարում է 10-րդ և դրանով սկսում գլուխների թվահամարը: Այդպիսով սույն 24-րդ գլուխը նա համարում է 33-րդ և այդպես շարունակում: «Արարողությունների մասին» աշխատության մեզ չ'ասած գլուխների հարցի վրա կանգ է առել նաև Ն. Ադոնցը (տե՛ս նրա Notes II, p. 319 sqq.):
- 2 Բնագրում *Velum* (լատ. *velum*): Բառը հանդիպում է և Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքում» «բեղար» ձևով (էջ 267): *Velum*-ը ունի բազմաթիվ նշանակություններ. «առագաստ», «վարագույր», «գորշ»: Տվյալ դեպքում օգտագործված է «բարձ», «գահ» իմաստով, այսինքն հիերարխիկ աստիճանը, որի համապատասխան բարձրաստիճան ազնվականությունը մուտք էր գործում կայսեր մոտ (տե՛ս Vogt. Commentaire, p. 71): Հայկական աղբյուրներում ևս «գորշ» բառը ունի և այդ նշանակությունը:
Կայսեր թագադրմանը մասնակցում էին 12 վելոն (բարձ), ընդ որում 1) մագիստրոսներ, 2) պատրիկներ և զորավարներ, 3) պրոտոսպախարներ և այլն (տե՛ս De Cer. I, p. 193):
- 3 Պրեպոզիտուսը (*πραεποσιτος*, լատ. *praepositus*), կայսեր ներքինապետը:
- 4 Կուբուկլիոն (*κουβουκλιον*, լատ. *cubiculum*) կայսեր ննջասենյակը: Այստեղ նշանակում է կուբուկլիոնի ծառայող անձնակազմը, այսինքն կուբիկուլարիոսները, սենեկապետն ու սենեկապանները:
- 5 Օստիարիոս (լատ. *ostiarius*) դռնապան: Նրանք չորս հոգի էին և կրում էին թանկագին քարերով ազուցված ոսկե գավազաններ, (տե՛ս De Cer., I, p. 10):
- 6 Միրանաժինը չի տալիս Տարոնի իշխանի անունը: A. Vogt-ը գտնում է, որ այս նախադասությունը բնագրում հետագա շրջանի ընդմիջարկություն է, որ 3-րդ ինդիկտիոնը (ինդիկտիոնը 15-ամյա շրջան է) համապատասխանում է 944/945 թթ., երբ նրա կարծիքով այդ ընդմիջարկությունը կատարվել է: A. Vogt-ը միաժամանակ նշում է, որ «բարեկամ բուլղարներին» հիշատակությունը մի ապացույց է այն բանի, որ դեպքը պետք է կատարված լինի 927 թվականից հետո, Սիմեոն ցարի մահից հետո, Պետրոս ցարի ժամանակ, որովհետև այն ժամանակ միայն բյուզանդա-բուլղարական հարաբերությունները բարելավվեցին (թեև այս էլ փաստ չէ, որովհետև «բարեկամ բուլղարները» կարող էին լինել նաև բյուզանդա-բուլղարական հարաբերությունների սրման ժամանակ ևս: Այդ մասին տես

ներքևում ծանոթ. 9): Նա ցույց է տալիս, որ Տարոնի իշխաններից միայն Գրիգորն էր ստացել մագիստրոսի բարձր պատվաստիճանը, հետևաբար նա է Բյուզանդիոն գնացողը, և քանի որ, A. Vogt-ի ասելով, Գրիգորը մահացավ 930 թ. (այս բանը հաստատող և ոչ մի փաստ չունենք, տե՛ս N. Adontz, Notes II, p. 337), ապա մնում է ենթադրել, որ դեպքը տեղի է ունեցել 927—930 թվականների միջև (տե՛ս Vogt, Commentaire, p. 152—154):

Ն. Ադոնցը թեև իր Les Taronites աշխատության մեջ 900 թվականն է համարում Գրիգորի Պոլիս գնալու տարեթիվը, հետագայում զանազան պատճառներով փոխեց իր միտքը: Նա ցույց տվեց, որ Գրիգորը իշխանության՝ գլուխ անցավ 898 թվականին, և ինչպես Միրանածինն է գրում, նա, երկու լարի վրա էր խաղում, Բյուզանդիայի և խալիֆայության, (տե՛ս վերը, էջ 4), բայց իրականում ավելի հակված էր դեպի խալիֆաթը: Նա լեոն VI-ի ժամանակ գնում է Կոստանդնուպոլիս, դառնում մագիստրոս, այսինքն 180 աստիճանով փոխում իր քաղաքական կողմնորոշումը: Ն. Ադոնցի ասելով, դա շեր կարող 900 թվականին կատարված լինել, Գրիգորի իշխանության երկրորդ տարին, որ դա կողմնորոշումը փոխելու համար շատ կարճ ժամանակամիջոց է: Ն. Ադոնցը մի հարց ևս է առաջ քաշում: Գրիգորին Կոստանդնուպոլիս ուղեկցեց Կոստանդին իկյսը, որը հենց այն ժամանակ իր աղջկան ամուսնացրել էր Գրիգորի եղբոր հետ: Արդ, եթե այդ դեպքը կատարված լիներ 900 թվականին, ապա հետևում է, որ Կոստանդինը պետք է առնվազն 30 տարեկան լիներ (որ ունենար ամուսնացնելու աղջիկ): Կոստանդին Միրանածինը ցույց է տալիս, որ այս Կոստանդին իկյսը դեռևս 951/952 թվականներին դեռ կենդանի էր և վարում էր հետերիարխի պաշտոնը, այսինքն ստացվում է, որ Կոստանդինը շուրջ 80 տարեկան հասակում դեռ հետերիարխ էր: Ն. Ադոնցի կարծիքով դա պատկառելի մի տարիք է նման պաշտոնը վարելու համար (Ադոնցն այստեղ մոռանում է այն, ինչ գրել էր 1934 թվականին, որ Միրանածինի մոտ շփոթվել են և նույնացվել երկու տարբեր Կոստանդին իկյսեր, որ առաջինը՝ հայրը սպանվեց 917 թ., իսկ երկրորդը առաջին Կոստանդին իկյսի որդին էր: Տե՛ս Les Taronites, p. 223—224): Այդ իսկ պատճառով Ադոնցը ճանապարհներ է որոնում Գրիգորի Կոստանդնուպոլիս գնալու ժամանակը ավելի առաջ տանելու և հարցը լուծում է այսպես. 3-րդ ինդիկտիոնը ուղղում է 13-րդի (փոխանակ $\text{ινδοικτων: } \gamma', \text{ } \text{ινδοικτων: } < \text{ } > \gamma'$) և ստացվում է 910 թ., երբ, նրա կարծիքով, Գրիգորը գնաց Կոստանդնուպոլիս և ստացավ մագիստրոսի աստիճանը (տե՛ս N. Adontz, Notes, II, p. 331—338): Բոլոր դեպքերում հարցը չի կարելի համարել սպառված, և նրա լուծումը շատ կարևոր է իմանալու համար Տարոնի իշխանության կողմնորոշման փոխվելու կոնկրետ տարեթիվը:

7 Բնագրում $\text{κατεπάνω τῶν βασιλικῶν. նույն է ինչ } \text{πρωτοπαθάριος τῶν βασι-}$
 $\text{λικῶν: Արքունիքի գինվորական պաշտոնյա էր: Նրա մասին ավելի ման-}$
 $\text{րամասն տե՛ս Bury, IAS, p. 111—112:}$

8 Բնագրում $\text{πρωτονοταριος τοῦ δρόμου: Դրոմոսի առաջին նոտարը (լատ-}$
 $\text{notarius): Նշանակում է դպիր, գրագիր, սղագրող, արձանագրող և այլն:}$

Բառն անցել է և հայոց լեզվին՝ նոտար, որ նշանակում է «նշանագիր, գրիչ, դպիր»: ՆԲՀԼ, հտ. Բ, էջ 456:

- 9 Այս բուլղարների մասին տե՛ս նաև վերը, ծանոթ. 6, նաև էջ 44: «Բարեկամ բուլղարներին» մասնակցությունը բյուզանդական արքունիքի արարողություններին ուսումնասիրողները հնարավոր են համարում միայն 927 թ. հետո, Սիմեոն ցարի մահից հետո, որ դրանից առաջ, երբ ծայրահեղ սրված էին բյուզանդա-բուլղարական հարաբերությունները, դա անհնարին էր: Բայց, ամենայն հավանականությամբ, այդ ենթադրությունը ճիշտ չէ: Դեռևս VI-րդ դարում Բյուզանդիայի համար կար «բարեկամ արարների» և «թշնամի արարների» հասկացողությունը, որի տակ ենթադրվում էր Գասանիդ և Լախմիդ արարները: Առաջինները Բյուզանդիային էին հպատակ և դաշնակից ընդդեմ Պարսկաստանի: Լախմիդները Պարսկաստանին էին հպատակ և դաշնակից ընդդեմ Բյուզանդիայի, այդ թվում և նրանց հպատակ արարների: Արդ, շատ հավանական է, որ «բարեկամ բուլղարներ» հասկացողությունը վերաբերում է այն բուլղար ավագանուն, որը բյուզանդական կողմնորոշում ունենալով, ստիպված էր Սիմեոնից փախչել և քաղաքական ապաստարան խնդրել կայսրությունից, իսկ վերջինս, հասկանալի է, պետք էր իր շահերի համար հովանավորներ նրանց:
- 10 Բնագրում τούς προαρίτους ἀνθρώπους τοῦ μαγίστρου καὶ ἀρχόντου τοῦ Ταρω:
- 11 Ծիրանածինն այստեղ Տարոնի մագիստրոսին անվանում է պարզապես Տարոնացի՝ Ταρωνίτης: Նույն ձևով մի քանի անգամ նա Տարոնացի է անվանում առանց անունը հիշատակելու Տարոնի իշխան Գրիգորին (Կրիկորիկին): (Տե՛ս «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 43-րդ գլուխը): Սա ևս կարող է հաստատել այն ենթադրությունը, որ սբ. Բարսեղի տոնին մասնակցող մագիստրոսը՝ Տարոնի իշխանը ոչ այլ ոք է, քան Գրիգորը:
- 12 Ծիրանածինի ժամանակ, հասկանալի է, Բյուզանդիա պարսից դեսպան շէր գնում: Պարսկաստանը որպես պետություն դադարել էր գոյություն ունենալուց դեռևս VII գարի 30-ական թթ.: Ծիրանածինը այստեղ մեջ է բերել Պետրոս պատրիկիոսի մի գործը: Դեսպանությունները լինում էին երկու տեսակի՝ մեծ և վոքըր: Մեծ դեսպանները միայն լիազորված էին կարևոր նշանակություն ունեցող (օրինակ հաշտություն կնքելու) հարցերը քննարկելու և լուծելու:
- 13 Իլլյուստրիոս (լատ. illustrius): Բառը պահպանված է հայկական աղբյուրներում ևս: Հմմտ. Ալամանի արձանագրությունը. «Քսան և եւթն ամույ շերակղի բարեպաշտ թագաւորի ներսեհի Շիրակայ և Արշարունեաց տեառն և Քէոփիլոսի [Ա]շարունեաց եպիսկոպոս[ի] ես Գրիգոր եղուտու և Մարիամ իմ կին շինեցաք զսուրբ եկեղեցիս վասն մեր հոգսոց»: Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, էջ 1:
- 14 Բնագրում σιλεντιάριος: Նրանք նախապես պատկանում էին կուրիկուլարիոսների դասին, որը կայսեր սենեկապետությունն էր ներկայացնում: Գտնվում էին պրեպոզիտոսի ենթակայության մեջ: Զորս սիլենտիարիոս ծառայում էին կայսրուհուն: Կայսերական ընդունելությունների ժամանակ արարողապետության պաշտոնն էին վարում: Մանրամասն տե՛ս Bury,

IAS, p. 24—25: Միլենտիարիոսներին հիշատակում է և Մխիթար Գոշը. «Առաջին դաս պաղատին, որ է դարպասն եղեն Դիարք (սխալ ընթերցում, պիտի լինի [ս]իղենտիարք—Ն. Բ.), որք են պահապանք ոսկե վաղարին. զգեստ է նոցա դիպակ ոսկեթելով կաղմաւ և ունին գաւազանս ոսկիս և գործ է նոցա տանել յառաջ զագաւորոզսն և զայլս, զոր խնդրէ արքայն»: Դատաստանագիրք, էջ 261—262:

- 15 Տրիբունոս (լատ. tribunus), *δομέστιχος τῶν νοσηρέων*-ի ենթակայութեան տակ գտնվող սպաներ, որ հիերարխիկ աստիճանում գալիս էին տոպոտերետեսից և խարտուլարից հետո: Տե՛ս Bury, IAS, p. 65—66: Որպես կանոն հիշվում են վիկարիոսների (vicarius) հետ միասին:
- 16 Բնագրում *μαγιστριανος*: Զբաղվում էին դիվանագիտութեամբ ու ներքին անվտանգութեամբ: Ենթարկվում էին *magister officiorum*-ին և կոչվում էին *agentes in rebus*: Պաշտոնը հարատեց մինչև VIII դարը, երբ նրանց անունը անհետանում է աղբյուրներում և նրանց տեղը զբաղում են «վասիլիկոս»-ները: Տե՛ս և «Կայսրութեան կառավարման մասին» աշխատութեան 45-րդ գլխի 28-րդ ծանոթագրութունը:
- 17 Այսինքն Մծբին: Մծբինը պարսկա-բյուզանդական սահմանի վրա պարսկական հզոր քաղաք-ամրոց էր:
- 18 Դարան բյուզանդական քաղաք-ամրոց էր պարսկա-բյուզանդական սահմանի վրա: Կառուցվել էր Անաստասիոս կայսեր ժամանակ, 507 թ. Ի խախտումն պարսկա-բյուզանդական հաշտութեան պայմանագրի, որի համաձայն սահմանամերձ գոտում ամրութեան շինարարութեանը երկու կողմի համար էլ արգելված էր: Անաստասիոսը, օգտվելով պարսիկների՝ հոների դեմ պետերազմով զբաղված լինելու հանգամանքից, հիմնադրեց այն: Անաստասիոսը քաղաքին տվեց իր անունը՝ Անաստասիուպոլիս: Պարսիկները շատ աշխատեցին այն կործանելու, բայց միշտ անհաջողութեան մատնվեցին: Դարա քաղաքում նստում էր բյուզանդական զորահրամանատարը, որ ուներ դուքսի աստիճան: Քաղաքի կառուցման և նրա պատմութեան մասին արժեքավոր տեղեկութուններ է տալիս Պրոկոպիոս Կեսարացին (Պարսկական պատերազմի մասին, Գիրք Ա, գլ. 10):
- 19 Հուստինիանոս կայսեր ժամանակ պարսից դեսպան Իսդիգունասը (Յազդվշնասպր) այդպիսի մի փորձ կատարեց: Նա իբրև թե դեսպանութեամբ եկավ Դարա: Նրա նպատակն էր 500 սպառազինված մարդ, որպես իր շքամբի անդամների, մտցնել քաղաք և գիշերով կրակի տալ քաղաքը: Երբ բյուզանդացիները զբաղված էին լինելու հրդեհն հանգցնելու գործով, մոտիկ թաքնված պարսից զորքը պիտի հարձակվեր և զբաղեր քաղաքը: Բայց բյուզանդացիները գործեցին Կոստանգին Միրանաթինի մոտ պահպանված հրահանգի համաձայն: Նրանք Յազդվշնասպի ամրոցը «շքախմբին» թույլ չտվեցին մուտք գործել քաղաք և պարսից խորամանկութունը ապարդյուն անցավ: Մանրամասն տե՛ս Պրոկոպիոս Կեսարացու Պարսկական պատերազմի մասին աշխատութեան Երկրորդ գրքի 28-րդ գլխում:
- 20 «Բարբարոսաց դիվան» (*σκληρίων τῶν βαρβάρων*), այսինքն այն գիվանը, որտեղ պահվում էին Բյուզանդական կայսրութեան՝ օտար պետութեանները

- հետ ունեցած փոխհարաբերութիւններին վերաբերող փաստաթղթեր, ժամանակակից տերմինով «Արտաքին գործոց մինիստրութեան դիվանը»:
- 21 Պրետորների էպարքոս (ἐπαρχος πραιτωριων), լատ. praetorius-ից: Հին Հռոմում praetor էին կոչվում ամեն տեսակի կառավարիչները, քաղաքապետները, գլխավոր դորահրամանատարները, գլխավոր դատավորը:
- 22 Բարբարոսների օպտիոն (ὀπτιων τῶν βαρβάρων): Օպտիոնին հիշատակում է Պրոկոպիոս Կեսարացին (Պատերազմների մասին, Գ, գլ. 17), նրա տակ ենթադրելով տնտեսին:
- 23 Պրիվատների կոմես (κόμης τῶν πριβάτων, լատ. comes privatorum), կամ, ինչպես բացատրում է Միրանաժինը, կայսեր սակելլարիոսը: Խոսքը կայսեր գանձապահի մասին է, որ տնօրինում էր կայսեր անձնակազմը և կալվածները:
- 24 Բնագրում σακελλαριος τοῦ βασιλεως: Կայսեր գանձապետը:
- 25 Քաղաքի էպարքոս (ἐπαρχος τῆς πόλεως) քաղաքապետը:
էպանագոգ օրենսգրքի համաձայն էպարքոսը քաղաքում կայսրից հետո ամենարարժր տեղում էր գտնվում, բայց քաղաքից գուրս իշխանութիւն չուներ: (ὁ τῆς πόλεως ἐπαρχος ἐν τῇ πόλει μείζων πάντων ἐστὶ μετὰ τὸν βασιλέα. ἐξελθὼν ὁὲ τοὺς ὅρους τῆς πόλεως ἐξουσίαν οὐκ ἔχει Epanagoge, tit. IV, cap. II):
- 26 Տարրիկիանների [պրեֆեկտները] (οἱ τῶν φαριζων), այսինքն [զինա]գործարանների:
- 27 Դեկուրիոն (δεκουριων, կամ δεχουριων, լատ. decurio): Տասնապետ:
- 28 Սուբադիուվաս (σουβαδισουρας, լատ. subadjuva) օգնական, ծառայող:
- 29 Ադմիսսիոնալիոս (αδμισσιοναλιος, լատ. admissionalis): Սիլենտիարիոսների պետը, ղեկավարը:
- 30 Լարարեսիոս (λαραρτισιοι): Հավանաբար լարարոն կրողները: Լարարոն էր կոչվում Կոստանդին I կայսեր զորոշակը, քրիստոնեության խորհրդանշանը:
- 31 Հոնգիա դարպասը Բոնոցոս II-ի պարիսպների վրա գտնվող գարպասներից մեկն էր, գտնվում էր պարիսպների կենտրոնում: Այժմ կոչվում է Յենի-մեվլիբլիխանեկապը (Տե՛ս Janin, Const. byz., p. 259): Դարպասի վրա կա հյուպարքոս Կոստանդինի 447 թ. արձանագրութիւնը: Հնարավոր է, որ այս Կոստանդինը և Միրանաժինի մոտ մի փոքր առաջ հիշատակված էպարքոս Կոստանդինը նույն անձնավորութիւնը լինի:
- 32 Կոնսիստորիոն (κωνσιστωριον, գրութեան ավելի ճիշտ ձևն է κωνσιστωριον, լատ. consistorium): Ժողովարան:
- 33 «Բարբարոսաց խարտուլար» (χαρτουλαριος τῶν βαρβάρων) ժամանակակից տերմինով արտաքին գործոց մինիստրութեան գիվանապետը:
- 34 Անտիկոնսիստորիոն (αντικωνσιστωριον). Կոնսիստորիոնի դիմաց գտնվող սրահը:
- 35 Սիլենցիում (հուն. σιλέντιον, լատ. silentium) նշանակում է աուդիենցիա, հանդիպում կայսեր հետ, ընդունելութիւն վերջինիս մոտ:
- 36 Կանդիդատները (κανδιδατοι) մտնում էին բյուզանդական արքունիքի պաշտոնեութեան («թագավորական մարդիկ» — «βασιλικὸι ἀνδρωτοι») կազմում, գտնվելով «թագավորական պրոտոսպաթարի» հրամանների ներքո: Խնդրո առարկա պաշտոնեութեան մեջ էին մտնում՝ բացի կանդիդատներից,

- (որոնք սկիզբ են առնում Գորդիանոս III-ի ժամանակից—238—244 թթ.), նաև սպաթարոկանդիդատները, սպաթարները, ստրատորները և մանդատորները: Կանդիդատներից էր բաղկացած կայսերական շքերթին մասնակցող զորախումբը: Կանդիդատների մասին տե՛ս Bury, IAS, p. 111—112; Brehier, Les Institutions, p. p. 123, 125, 127, 132—133:
- 37 Բնագրում πούραρος ευσχηματος: Բառը հունարեն չէ, այլ լատիներեն pueros.
- 38 Բնագրում τερτιοσχηματος. լատ. tertiocerius (tertius—երրորդ): Հազվագյուտ են հանդիպում: Ավելի հաճախ են հանդիպում Primicerius (primus—առաջին) և Secundicerius (secundus—երկրորդ)-ները: Գիվանատան աշխատող է (տե՛ս De Cer. II, p. 403—404):
- 39 Լեվա (բնագրում λεβά): Լատիներեն բառ է:
- 40 Վեստոսակրա (ἱεστουσακρα. լատ. vestis sacra): Կայսեր սուրբազան» հանդերձարանը:
- 41 Վեստոսակրայի ծառայողները:
- 42 Բնագրում STRANFER: Լատիներեն Transfer-ի աղավաղումը:
- 43 Ավգուստեոնը Սեպտիմիոս Աներոսի կառուցած Տետրաստոնն էր, որը գեղեցկացրեց և ընդարձակեց Կոստանդին I կայսրը, վերանվանելով Ավգուստեոն, իր մայր՝ Ավգուստա Հելենեի պատվին: Ավգուստեոնի շորս կողմում պորտիկներ (ստոա)-սյունաշարքեր էին և գտնվում էր սուրբ Սոֆիայի տաճարի շատ մոտիկ տեղում: Ավգուստեոնի շուրջը կային բազմաթիվ կարևոր շենքեր, ինչպես օրինակ հալկեն, ամառային Մազնավրա պալատը, Սենատը և այլն: Ավգուստեոնի ավերակները այժմ գտնվում են Այասոֆյամեյդանը հրապարակում (տե՛ս Janin. Const. byz., p. 65—67):
- 44 Դեմոսների և կողմերի մասին տե՛ս. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Գիրք 5, Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 329, ծանոթ. 172:
- 45 Նիկեփոր II Փոկաս, կայսր հռչակվեց 963 թ. հուլիսի 3-ին, թագավորեց 963 թ. օգոստոսի 10-ից 969 թ. դեկտեմբերի 10-ը:
- 46 Կոստանդին Մակեդոնացի, այսինքն Կոստանդին VII Ծիրանածինը:
- 47 Ռոմանոս II-ը, որ միահեծան թագավորեց 959 թ. նոյեմբերի 10-ից մինչև 963 թ. մարտի 15-ը: Նրա թագավորության ժամանակ կայսերակից էին հայտարարված նրա դեռահաս որդիներ Վասիլը (Վասիլ II-ը) 960 թ. ապրիլի 22-ից և Կոստանդինը (Կոստանդին VIII) 961 թ. սկսած:
- 48 Կայսր բառի հոմանիշն էր Ավգուստոս (Օգոստոս), իսկ կայսրուհի բառի Ավգուստա:
- 49 Բնագրում τὰ γλαττα: Բյուզանդական բանակը բաղկացած էր նրկու մասից Ջելատա-ներից և Տալատա-ներից: Առաջինները ներկայացնում էին նահանգների, բանակաթեմերի զորքերը, իսկ տագմանները այն զորքերն էին, որոնք կենտրոնացած էին մայրաքաղաքում կամ նրան մոտիկ նահանգներում՝ Թրակիայում, Մակեդոնիայում և այսպես կոչված Պերատիկա շրջանում՝ Բոսպորի ասիական կողմում: Բանակաթեմերի զորքերը գլխավորում էին բանակաթեմերի զորավարները, իսկ տագմանները՝ դոմեստիկոսները և ունեին տարբեր կազմակերպություն: Տագմանները հաճախ է հիշատակում Թեոփանեսը VIII դարի դեպքերի կապակցությամբ: IX դարում հիշվում են շորս տագմա, այն է 1. Սխուլարիոսներ, 2. էքսկուրիտոս-

ներ կամ էքսկուրիտի, 3. Արիթմոսներ և 4. Հիկանատոսներ (տե՛ս Bury, IAS, p. 47—48):

Տագմաների մասին մանրամասն տեղեկություններ են տալիս արաբական ազրյուրները: Կուդաման իր «Քիթար ալ Խարաջ» աշխատության մեջ գրում է հետևյալը. «Կոստանդնուպոլիս, արքայանիստ քաղաքի կեցող զորաց թիվը 24.000 կհաշվվի, որոնց 16.000-ը ձիավոր և 8000-ը հետևակ են: Զիավորները շորս գնդի կրաժանվին: Առաջինը 4000 հոգով կկացուցանեն Սկուլարյան գունդը, մեծ Դոմեստիկի հրամանատարության տակ, միևնույն ժամանակ նաև ընդհ. հրամանատար է բովանդակ բանակին և կարգադիր զորաժողովներու: Երկրորդ գունդը նույնպես 4000 հոգով, կկոչվի—Տակսիս: Դրունգարի մը հրամանին տակ գտնվող՝ նմանապես 4000-է բաղկացած, երրորդ—եկսկուրիտք (εξκουριτοι) գունդը կներկայացնեն անձնապահաց դասը: Զորրորդը Սկուտարյանք՝ 4000 հոգով, արոնք թագավորին ճամբորդությանցը միշտ կընկերանային: Հետևակազորն երկուքի կրաժանվի, մին կկոչվի՝ Ոպտիմատես, մյուսը՝ Նումերալուրաբանչյուրը 4000 հոգով» (տե՛ս Կելցեր, Սկզբնավորությունք, էջ 50, ծանոթ. 1):

- 50 Նիկեփոր Փոկասի հոր անունը՝ Վարդաս վկայում է Նիկեփորի հայկական ծագման մասին:
- 51 Խրիսուպոլիսը Կոստանդնուպոլիսի մի արվարձանն էր, այժմ կոչվում է Ուկյուդար:
- 52 Բնագրում Μαριανός ὁ Ἄπαρξας: Մականունը հունական չէ:
- 53 Բնագրում ὁ Τορνιχης Νικολασος: Հասկանալի է, որ նա պատկանում է Թոռեիկյանների նշանավոր ընտանիքին:
- 54 Պատրիարքն այն ժամանակ Պոլիեկտոսն էր (956 թ. ապրիլի 3-ից մինչև 970 թ. փետրվարի 5-ը):
- 55 Հունարեն Μίλιον, լատ. Milium: Աղբյուրների տվյալների համաձայն դա հաղթական մի կամար էր, զարդարված արձաններով ու բարձրաքանդակներով: Տեղադրվում է սուրբ Սոֆիայի հրապարակի հյուսիս-արևմտյան կողմում (տե՛ս Janin, Const. byz., p. 104—105):
- 56 Բնագրում Χρυσή πόρτα (նաև Χρυσή πύλη): Տե՛ս վերը, Վասիլ կայսեր կենսագրության 26-րդ ծանոթագրությունը:
- 57 Սկարամանգիոնը (σκαραμαγγίον) մի տեսակ քաֆթան էր, կաստորե սկարամանգիոնը կուղբի (χάστωρ) մորթուց պատրաստված սկարամանգիոն: Հնարավոր է, որ և այդ կենդանու մորթից եղած շիինի, այլ լինի վափուկ, ինչպես կուղբի մորթին: Սկարամանգիոնի և Բյուզանդիայում գործածություն մեջ եղած արևելյան հանդերձանքի մասին տե՛ս N. P. Kondakov, Les Costumes orientaux à la Cour Byzantine, Byzantion, t. I, 1924.
- 58 Սեբաստոս (Σεβαστός, բարեպաշտ) կոչումը տրվում էր կայսրերին: Կայսրուհին կոչվում էր նաև Σεβαστη Αυγούστα: Ալեքսիոս Կոմնենոս կայսրը (1081—1118) «սեբաստոսների» ազնվականական հատուկ դաս հիմնադրեց:

Սեբաստոսների մասին տե՛ս H. Ahrweiler, Le Sebaste, chef des groupes ethniques, „Polychronion“, Festschrift f. F. Dölger, München, 1966, p. 34—38.

- 59 Մեսս (Μέσση, այսինքն Միշին, Կենտրոնական), Կոստանդնուպոլսի գլխավոր պողոտան, որ միացնում էր Ավդուստեոնը Կոստանդնի Ֆորումի (հրապարակի) հետ:
- 60 Ֆորոսի աստվածածնի եկեղեցին կառուցել էր Վասիլ 1-ը (տե՛ս վերը, էջ 112):
- 61 Բնադրում *δὲ βητῆσιον καὶ χαμπάγια καὶ χαμπότουβα*: Դիրեմեսիոնը Սոփոկլեսի ենթադրությամբ պարսկական բառ է և նշանակում է հանդերձանքի մի տեսակ: Sophocles, Greek Lexicon, vol. I, p. 376: Կամպագիան մի տեսակ կոշիկ է (լատիներեն *campagus*): Իսկ ի՛նչ է նշանակում կամպոտուբան, հայտնի չէ:
- 62 Բնադրում *Չրոլոցիա*: Բառացի նշանակում է ժամացույց: Բացի արևի ժամացույցներից, Կոստանդնուպոլսում կային նաև իսկական ժամացույցներ, որոնց կառուցման տեխնիկան դեռևս հայտնի չէ: Աղբյուրներից կարելի է եզրակացնել, որ Կոստանդնուպոլսում կային յոթից ոչ պակաս «ժամացույցներ»: Գլխավորը գտնվում էր սուրբ Սոֆիայի տաճարի հարավային կողմում (հմմտ. *De Cer.*, I, p. 63):
- 63 Երկու կողմերից, այսինքն դեմոսների «երկու կողմերից»: Հմմտ. ծանոթ. 44:
- 64 Բնագրում *Չրաία πύλη*: Իսկական անունն է *πόρτα τοῦ Νεωρίου*: Ժամանակակից Բախչեբապրն, Ոսկեղջյուրի մուտքի մոտ եվրոպական ափին: Կոստանդնուպոլսի անկումից հետո այն կոչվում էր նաև Չիֆութբապր (հրեաների դուռ): *Տե՛ս Janin, Const. byz.*, p. 274—275:
- 65 Բնագրում *τζίτζάκιον*: Համարվում էր խաղարական հանդերձանք: Ենթադրում են, որ թուրքերեն չիչեք (ծաղիկ) բառն է: Խնդրո առարկա հանդերձանքը զարդարված էր ծաղիկների նկարներով: *Տե՛ս Sophocles, Greek Lexicon, vol. II, p. 1080; G. Moravscik, Происхождение слова τζίτζάκιον, Seminarium Kondakovianum, t. 4, (Praha, 1931), p. 69—76; Idem, Byzantinoturcica, Bd. II, S. 313: Չիչակը հանդիպում է և Վարդան Արևելցու մոտ (էջ 103) «ոսկիակուռ նկարս ծաղկոցի»:*
- 66 Բնագրում *σολαία* (գրուծյան ճիշտ ձևը *σολέα*, լատ. *solea*): Բյուզանդական եկեղեցիներում բեմի և իկոնոստասի միջև գտնվող տարածությունը, որը որպես կանոն փակված էր լինում ցանկապատով:
- 67 Բնագրում *lacuna*:
- 68 *Եղինվորական կայանս* ենք թարգմանում բնագրի *ἄπληχτα* (ավելի ճիշտ գրուծյան ձևն է *ἄπλικτα*, լատ. *applicatus*): Կարելի է թարգմանել նաև բանակատեղի:
- 69 Բնագրում *Μαλαγίνα*: Գտնվում էր Օպտիմատոն բանակաթեմում, որի կենտրոնն էր Նիկոմիդիան:
- 70 Բնագրում *Δορύλαιον*, ժամանակակից էսկիշեհիր քաղաքը Թուրքիայում:
- 71 Բնագրում *Καθόρχιον*: Գտնվում էր նախկին Փոյուզիա Սալուտարիայի, ապա Անատոլիկոն բանակաթեմի կազմում:
- 72 Այժմ Դազմանա: Հենց Դազիմոնում էր կենտրոնացրել իր ուժերը Մելիտենեի ամիրա Օմար իրն Արդալլահ ալ-Ակտան, երբ պետք էր արշավեր Թեոփիլոս կայսեր վրա: Նրա հետ էր նաև իշխանաց իշխանը հայերից բաղկացած զորքով (տե՛ս Theoph. Cont., p. 126—127):
- 73 Թրակեսիոն բանակաթեմը չչփոթել Թրակիայի բանակաթեմի հետ: Թրակե-

սիոնը գտնվում էր Փոքր Ասիայի արևմտյան ծայրում, էգեական ծովի ափին:

74 Կոլոնիա, Արմենիականների, Անատոլիկոն, Սելեկիա, Կապագովկիա, Խարսիանոն, Բուկեյլարներ, Սերաստիա և մյուս բանակաթեմերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս «Բանակաթեմերի մասին» աշխատության մեջ և նրանց վերաբերյալ ծանոթագրություններում:

75 Իմա՝ Տիվրիկի (այժմ Դիվրիգի):

76 Ծիրանածինի բնագրի հրատարակության մեջ այստեղ շփոթություն կա: Այնտեղ տպված է. «τε τα Ἀρμενιακά θεματα σφειλοῦσιν αποσωρευεσθαι εις τον τεινον Ρουαχα: Ընդունում ենք Հ. Գեյցերի ուղղումը. «Ότε εις Το φριχτην, τα Ἀρμενιακα θεματα σφειλοῦσιν αποσωρευεσθαι εις τον Βαθου Ρουαχα (Գեյցեր, Սկզբնավորությունը, էջ 64):

Ռամզեյը գտնում է, որ շորրորդ *αυλικα-ս* գտնվում էր ոչ թե Կոլոնիայում, այլ Սանիանայում, որ Ծիրանածինի այս ամբողջ հատվածն է աղավաղված: Նա առաջարկում է հետևյալ վերականգնումը. «Պետք է գիտենալ, որ Օպտիմատոնի զորավարը պարտավոր է կայսեր դիմավորել Մալագինայում, Օպսիկիոնի զորավարը, Իրակեսիոնի զորավարը՝ Դորիլեոնում, սխոլերի դոմեստիկոսը, Անատոլիկոնի զորավարը և Սելեկիայի զորավարը՝ Կարորկիոնում: Եթե [կայսեր] արշավանքը դեպի Տարսոն է, մնացած բանակաթեմերի [զորքերը] պարտավոր են կենտրոնանալ Սանիանայում, իսկ եթե դեպի Արևելք՝ պետք է կայսեր դիմավորեն. Կապագովկիայի, Խարսիանոնի, Բուկեյլարների և Պաֆլագոնիայի [զորավարները] Սանիանայում, իսկ Արմենիականների, Սերաստիայի [զորավարները]՝ Կեսարիայում, իսկ եթե [արշավանքը] դեպի Տեֆրիկե է Արմենիականների բանակաթեմի [զորքերը] պարտավոր են կենտրոնանալ Վաթիռիաքսում (տե՛ս Ramsey, HGAM, p. 202—203):

Վաթիռիաքս վայրը գտնվում էր Տիվրիկին մոտիկ, այնտեղ էր, որ Վասիլ I-ի զորքերը 872 թ. գլխավին ջարդ տվեցին պավլիկյաններին և սպանեցին նրանց զորավար Խրիսոքիրին: Մանրամասն տե՛ս Վասիլ I-ի կենսագրության մեջ, սույն աշխատության 71-րդ էջում:

77 Խոսքը Ռոմանոս II-ի մասին է, որին Կոստանդին Ծիրանածինը իրեն կայսերակից հռչակեց դեռևս 948 թ.:

78 Հնարավոր է, որ Խոսքը Օպսիկիոն բանակաթեմի զորավարի մասին է, որը գործել է Միքայել III-ի օրոք (տե՛ս Theoph. Cont., p. 53):

79 Խոսքը Միքայել III-ի մասին է:

80 Լևոն III-ը Իսավրական հարստության հիմնադիրն էր: Նա և նրա որդի Կոստանդին V-ը սրբապատկերների պաշտամունքի և վանականների դեմ խիստ պայքար ծավալեցին և սկիզբ դրին մի շարժման, որ պատմության մեջ հայտնի է պատկերամարտություն անունով:

81 Կոստանդին I Մեծ (324—337), Կոստանդին II (337—361), Հուլիանոս Ուրացող (361—363), Թեոդոս Մեծ (379—395):

82 Բնագրում *λογοθέτης των αγέλων*: Ֆիլոթեոսի ցուցակում նա գտնվում էր *στραταρχαι* -ների շարքում: Նրա պարտականությունները անմիջականորեն կապված էին բանակի հետ: Նա հսկում էր արևմտյան Փոքր Ասիայի արո-

- տավայրերի վրա, որտեղ բանակին մատակարարելու ձիեր էին բուծվում: Bury, IAS, p. 111; Հմմտ. և Vogt, Basile Je, p. 358:
- 83 Բնագրում μετᾶτος (լատ. metatus): Բյուզանդիայում մետատոն էր կոչվում օտարերկրացիներին և շրջող պետական պաշտոնյաներին, ղինվորականներին օթևան տալու պարտականությունը: Տվյալ դեպքում մետատոնը նշանակում է պետական ձիաբուծարան: Տե՛ս J. B. Bury, IAS, p. 111:
- 84 Հետաքրքրական է նշել, որ Միրանաթինն այստեղ Արմենիական բանակաթեմեր է ասում և ոչ բանակաթեմ (των οε 'Αρμενιακων θεματων), որոնք հակադրվում են Հռոմեական բանակաթեմերին (Ρωμαικα θεματα): Հմմտ. Glykatzi, Recherches, p. 47: «Արմենիական բանակաթեմերի» տակ ն.ս., Իհարկե, նկատի ունի ոչ միայն Արմենիական բանակաթեմը, այլ հայերով բնակեցված, այն է Արմենիականների հիման վրա ստեղծված Սեբաստիայի, Կոլոնիայի, Խաղտիքի ապա և Միջագետքի և Լիկանոսի բանակաթեմերը:
- 85 Բնագրում διπλασιον: Βλασιον-ը (գրություն ճիշտ ձևն է Յλασιον. լատ. blatta) ծիրանագույն մետաքսե հանդերձանք էր: Διπλασιον-ը ըստ երեւիյթին նույն Յλασιον-ն է գույգ գործված: Հմմտ. N. P. Kondakov, Les Costumes orientaux à la Cour Byzantine, Byzantion, t. I, 1924, p. 13:
- 86 «Արծիվ» (αετος): Մանրամասն նկարագրությունը գտնում ենք Թեոփանեսի Եսթրոնակողի մոտ: Դա կարմիր գույնի, առանց գոտիի զինվորական հանդերձանք էր:
- 87 Բնագրում βασιλιχιον: Հասկանալի է, ծագում է βασιλιχος բառից, արքայական, թագավորական: Սակայն հայտնի չէ, թե ինչ է նշանակում (տե՛ս Sophocles, Greek Lexicon, vol. I, p. 302):
- 88 Դեկալիոն բառի սկզբի դեկան (δεκα) նշանակում է տաս: Բայց ամբողջ բառի նշանակությունը պարզ չէ (տե՛ս Sophocles, Greek Lexicon, vol. I, p. 349):
- 89 Այն է Ֆորում: Ֆորումը հիշատակում է նաև Մովսես Խորենացին «Փորոն» ձևով: Հայոց Պատմություն, Բ, 88, էջ 238:
- 90 Խոսքը, հասկանալի է, ոչ թե Թեսալիայի Օլիմպոս լեռան մասին է, այլ Պրուսայից հարավ գտնվողի:
- 91 Բյուզանդիոնում, Պրոպոնտիսում կար երկու Փարոս, մեկը կայսերական պալատին կից, մյուսը՝ Բոսպորում: Հելիակոն (ηλιαχον) նշանակում է բակամ փոքր հրապարակ, առանց ծածկի, որոնցից Կոստանդնուպոլսում կար երկու հատ՝ Փարոսի Հելիակոն և Խրիսոտրիկլինի Հելիակոն (տե՛ս Беляев, Byzantina, кн. I, стр. 17, 20—21, 27):
- 92 Դիետարիոս (ծագում է διαιτα բառից, լատ. atriensis) նշանակում է կայսերական պալատի սպասավոր:
- 93 Ժամանակակից Մարաշը Կիլիկիայում:
- 94 Վասիլ I Մակեդոնացին: Ինչպես հայտնի է, Վասիլ I-ը Տեֆրիկեում 871 թ. պարտություն կրեց և հազիվ փրկվեց գերի ընկնելուց: Հաղթանակը տարան 872 թ. նրա զորավարները: Այդ արշավանքին Վասիլ I-ը անձնապես չէր մասնակցում:

Միրանաթինն, ըստ երևույթին, նկատի ունի երկու տարբեր արշա-

վանքներ՝ Տեֆրիկեի և Գերմանիկայի: Վերջինս տեղի ունեցավ 882 թ.: Քանի որ 882 թ. շքերթը կատարվել էր նախկին՝ Տեֆրիկեի առման կսպակցությամբ կազմակերպված շքերթի ծրագրով, Միրանածինը այդ երկուսը մի գլխի տակ է հիշատակում (տե՛ս Васильев, Византия и арабы, II, стр. 34, прим. 3):

95 Ամբողջ սենեկապետությունը:

96 Բնագրում Βααυης: Հասկանալի է, խնդրո առարկա պրեպոզիտոսը հայ էր, Վահան: Նա ուներ նաև սակելլարիոս՝ կայսեր գանձապահի պաշտոնը:

ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

- 1 Բյուզանդական կայսրերի դամբարանների վերաբերյալ կա հատուկ ուսումնասիրություն: Տե՛ս Ph. Grierson, The tombs and obits of the byzantine emperors (337—1042), Dumbarton Oaks Papers, No 16, 1962, p. 1—60: Հերոոնը (Ἡρώδον) հնում կառույց էր, ձոնված հերոսի, որ հաճախ կանգնեցվում էր հերոսի գերեզմանի վրա: Միջնադարում ուներ դամբարանի իմաստ: Սուրբ Առաքելոց եկեղեցին կառուցված էր Կոստանդին Մեծի գերեզմանի վրա, այդ պատճառով էլ կոչվում էր Կոստանդինի Հերոոն: Հետագայում սուրբ առաքելոց եկեղեցում սկսեցին թաղել բյուզանդական կայսրերին: Նույն եկեղեցում էր գտնվում նաև Հուստինիանոս կայսեր Հերոոնը:
- 2 Միքայել III կայսեր սպանությունից հետո, դավադիրները նրա մարմինը դնելով նավի մեջ, անց կացրին դիմացի ափը և թաղեցին քաղաքից դուրս գտնվող սբ. Թովմայի տաճարում: Վասիլ I-ի մահից հետո վերջինիս որդի Լևոն VI-ը նրա աճյունը տեղափոխեց և ամփոփեց ս. Առաքելոց եկեղեցում:
- 3 Խոսքը Վասիլ I Մակեդոնացու, նրա երկրորդ կնոջ՝ Եվդոկիա Ինգերինայի և նրանց վաղամեռիկ որդի Ալեքսանդրի մասին է:
- 4 Բնագրում Σαγαρινός:
- 5 Բնագրում Πνευμονούσιος:
- 6 Լևոն VI-ը և Կոստանդին Միրանածինը: Վերջինիս շիրիմի հիշատակությունը վկայում է, որ «Արարողությունների մասին» աշխատությունը Միրանածինի մահից հետո լրացվել է:
- 7 Բնագրում βασιλιχιον: Ծագում է βασιλικός—արքայական, թագավորական բառից:
- 8 Վասիլ I-ի:
- 9 Լևոն VI-ի:
- 10 Բնագրում Βεθυνός:
- 11 Լևոն VI-ի երկրորդ կին Զոեն, հայազգի Ստիլիանոս Զաուցայի գուստրն էր: Նրանց ամուսնությունից հետո էր, որ Լևոնը Ստիլիանոսին վասիլեոպատոր (կայսերահայր) հռչակեց:
- 12 Վասիլ I-ի վարդապետ անունով որդի ունենալու մասին օա միակ հիշատակու-

թյունն է: Ի ուր աղբյուրները ցույց են տալիս, որ Վասիլի որդիները կոչվել են Կոստանդին, Լևոն, Ալեքսանդր և Ատեփանոս: Ն. Ադոնցը այս առթիվ գրում է. Եթե միայն Վարդր Վասիլի որդիներից մեկի՝ Կոստանդինի հայկական անունը չէ, պետք է կարծել, որ խոսքը Վասիլի եղբոր Վարդի մասին է» (տե՛ս Վասիլ Հայազն, էջ 478): Ն. Ադոնցի ենթադրությունն անկասկած սխալ է: Նախ «Արարողությունների մասին» գրքում հստակ գրված է. καὶ Βαροῦς ὁ υἱὸς Βασιλείου τοῦ πάντου αὐτοῦ (i. e. τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου): Եվ երկրորդ, Վարդը չի կարող Կոստանդինը լինել այն պարզ պատճառաբանությամբ, որ վերոհիշյալ հիշատակությունից մի քանի տող առաջ Վասիլի որդի Կոստանդինն առանձին հիշված է, Κωνσταντῖνος ὁ υἱὸς Βασιλείου, ընդ որում ցույց է տրված, որ Կոստանդինի դամբանաքարը սպիտակ մարմարից էր, իսկ Վարդասինը՝ սադարոսյան:

13 Լևոն III Իսավրացի (717—741) պատկերամարտ կայսեր:

14 Կոստանդին V (741—775) պատկերամարտ կայսրը: Պատկերապաշտ հեղինակները ամեն կերպ աշխատում են անվանարկել նրան, թեև Կոստանդին V-ը բյուզանդական նշանավոր կայսրերից մեկն է եղել: Նույն հեղինակները նրան տվել են և Կավալլինոս ածականը (հունարեն կավալլինա բառից, որ նշանակում է թրիք, իբրև թե մկրտության ավազանում կեղտոտելու համար): Նրա մասին մի հետաքրքրական ավանդություն է պահպանել Սամվել Անեցին. «Չեջ (746 թ.) Կ. Պոլսի՝ Կոստանդին՝ ամս Լէ. Կոստանդին որդի Լևոնի կոչեցաւ Կաւալլինոս՝ այսինքն թրքաժողով, զի զօրքս տաճկաց բանակեալք էին առ ասին Ալիս գետոյ, իսկ նա հրամայեաց թրիք ժողովել և արգանել ի գետն՝ և նոցա տեսեալ՝ ահաբեկ եղեն, կարծեցեալ անթիւ լինել զօրացն՝ և փախեան ի նմանէ: Պատմի՝ ի միում աւուր զկնի միմեանց Ե. առիժ սպանել սորան»: Սամուէլի քահանայի Անեզուլ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 87—88:

15 Միքայել II-ը, Թեոփիլոսի հայրը, Լևոն V Հայկազնին սպանողը և նրանից գահը խլողը, Ամորիական հարստության հիմնադիրը (820—829):

16 Ստոա (Στοα), պորտիկ, սյունաշարք:

17 Գաստրիայի վանքի կառուցումը ավանդությունը վերագրում է սուրբ Հելենին, բայց իրականում որպես վանք կառուցվել է սուրբ Հելենից կես դար հետո (տե՛ս Janin, Const. byz., p. 328—329):

18 Բնագրում σταταραία.

19 Հայազգի Թեոդորա Ավգուստան, Միքայել III-ի մայրը, կեսար Վարդասի և սպարապետ Պետրոնասի քույրը:

20 Պետրոնասը (տե՛ս և նախորդ ծանոթագրությունը) բյուզանդական նշանավոր զորավար էր: Իր զինվորական գործունեությունն սկսեց դեռ Թեոփիլոս կայսեր ժամանակ որպես սպաթարոկանդիդատ: Նրա օրոք դարձավ պրոտոսպաթար (Theoph. Cont., p. 123): Միքայել III-ի ժամանակ նա սխուլերի դոմեստիկոս էր (սպարապետ): Աչքի ընկավ 863 թ. ճակատամարտում, փայլուն հաղթանակ տանելով Մելիտենեի արաբ ամիրա Օմար իրն Արդալլահ ալ-Ակտային դեմ (Theoph. Cont., p. 179—184): Այդ ճակատամարտից մի փոքր անց հիվանդացավ ու մահացավ:

- 21 Բնագրում Προιχονήσιος:
- 22 Բնագրում Πιτριμαϊος:
- 23 Ինչպես հայտնի է, կեսարդ Վարդասին սրախողխող արեցին, իսկ մարմինը՝ կտոր-կտոր:
- 24 Սա Վասիլ I-ի մոր անվան միակ հիշատակությունն է: Բյուզանդական մյուս աղբյուրները չեն հիշատակում նրա անունը:
- 25 Ձոն Կարրոնոպոսիան, լևոն VI-ի վերջին՝ շորրորդ կինը, որից ծնվեց Կոստանդին Միրանաթինը:
- 26 Կոստանդնուպոլսում կար երկու թաղամաս, որ կոչվում էին Պրոմուտու: Մեկը գտնվում էր քաղաքի սահմաններում, իսկ մյուսը՝ եվրոպական ափին, ժամանակակից Արնավուտքոյում: Խոսքը քաղաքից դուրս գտնվող՝ Արնավուտքոյի Պրոմուտուի մասին է (տե՛ս Janin, Const. byz., p. 435):
- 27 լևոն VI-ի:
- 28 Բնագրում Ἡμέριος (նաև Ἰμεριος): Արարների դեմ մղած նրա պայքարի մասին տե՛ս Theoph. Cont., p. 372, 376—377: Վերջին անհաջողության կապակցությամբ լևոն VI-ի եղբայր, Ալեքսանդր կայսրը նրան վանք քարտեց, ուր և նա վեց ամիս անց վախճանվեց (տե՛ս Theoph. Cont., p. 379—380):
- 29 Մխուրիոսների մասին տե՛ս «Արարողությունների մասին» աշխատության I գրքի 49-րդ ծանոթագրությունը: Մխուրիոսներին հիշատակում է և Մխիթար Գոշր. «Ծօթերորդ դաս պաղատին Սֆոդաբքըն. և ղգեստ է նոցա գրատք կտաւիք և թէզն է բերանն դիպակաւ. ունին նիզակս, որ է բոււմբ, և սեաւ ասպարս. և ի սոցանէ լինին որք ղդրոշն, այսինքն՝ զնշանակն և զվիշապագուխսն կրեն և կոչին Սիգնայք»: (Գատաստանագիրք, էջ 266):
- 30 Բնագրում Πλατάνιον: Միրանաթինի մոտ գրության ձևը հաստատուն չէ: Հանդիպում է նաև Πλατίον ձևը: Ինչպես պարզվում է շարադրանքի շարունակությունից, Պլատանիոն վայրը գտնվում էր Անատոլիկոն բանակաթեմում:
- 31 Բնագրում Πρίνη (ճիշտը՝ Πριτνη): Հնագույն քաղաք Հոնիայում, Եփեսոսի և Միլետոսի մեջտեղում, Միկալե լեռան ստորոտում (տե՛ս Ahrweiler, L' Histoire, p. 30, n. 6):
- 32 Թեև գումարը կազմում է 4037 հոգի, բայց Միրանաթինի մոտ ցույց է տրված 6037: Միայն ուղղվում է, եթե նկատի ունենանք շարունակությունը: Միրանաթինը ցույց է տալիս նույն այդ հեծելազորի ստացած ոռճիկի գումարը, որտեղ Թրակեսիոն բանակաթեմի հեծյալների թիվը ցույց է տրված ոչ թե հազար հոգի, ինչպես այստեղ, այլ՝ երեք հազար: Հետևաբար 6037 դումարը ճիշտ է:
- 33 Մեկ կենտինարը հավասար է 100 լիտրի, մեկ լիտրը՝ 72 ոսկեդրամի դահեկանի (նոմիզմա): Հետևաբար թրակացի և մակեդոնացի 1037 սխուրիոսները ստանում էին 9456 դահեկան:
- 34 Այն է 180 լիտր և 24 դահեկան, այսինքն 12.984 դահեկան: Ձինվորները ոռճիկ էին ստանում չորս տարին մեկ անգամ:
- 35 Այսինքն 8160 դահեկան:
- 36 Վերևում Պրինեի հայերի թիվը Միրանաթինը ցույց է տվել 500 հոգի:
- 37 127 լիտր և 56 դահեկան, այսինքն՝ 9144 դահեկան:

- 38 Բյուզանդիայում բացի ցամաքային բանակաթեմերից կային նաև ծովային բանակաթեմեր, որոնք կառավարվում էին դրոնգարների կողմից: Այդպիսի բանակաթեմեր էին Կիրիբոտոսների բանակաթեմը (սրա դրոնգարին Հևոն III-ը բարձրացրեց ստրատեգոսի (զորավարի) աստիճանին), Դոդեկանեզի կամ էգեական ծովի բանակաթեմը և Սամոսի բանակաթեմը, որը հավանաբար ստեղծվել է Միքայել III-ի, Վասիլ I-ի կամ Հևոն VI-ի ժամանակ: Բոլոր ծովային ուժերը ենթարկվում էին գերագույն ծովակալին, որը կոչվում էր *στρατηγὸς τῶν Καραβισιάνων*: (Վերջերս մի բյուզանդագետ հանդես եկավ մի ուսումնասիրությամբ, որտեղ ցույց է տալիս, որ Կարավիսիանների բանակաթեմ գոյություն չի ունեցել, որ ենթադրյալ բանակաթեմի տերիտորիան մաս էր կազմում Թրակեսիոն և Անատոլիկոն բանակաթեմերի: Տե՛ս **H. Antoniadis-Bibicou**, *Études d'histoire maritime de Byzance. A propos du „thème des Caravisiens“*, Paris, 1966):
- 39 Մարդայիտների մասին տե՛ս վերը, Վասիլի կենսագրության 196-րդ ծանոթագրությունը:
- 40 Բնագրում *οὐσία*, որի մասին տե՛ս «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 51 գլխի առաջին ծանոթագրությունը:
- 41 Խելանդիոնի մասին տե՛ս «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության, 51-րդ գլխի առաջին ծանոթագրությունը:
- 42 Բնագրում *γαλαῖα* (ծիշտ ձևը՝ *γαλαῖα*), ուղղակի փոքր առաջաստանավ, կամ թիակներով շարժվող նավ: Նա մտնում էր դրոմոններից բաղկացած նավատորմի ղեկի մեջ և օգտագործվում էր հետախուզական նպատակներով:
- 43 Բնագրում *Στομία*,
- 44 *Τριπόλις*, քաղաք Լիբանանում, Կիպրոսի արևելյան ափի դիմաց: Այժմ կոչվում է *Տրիպոլի*:
- 45 Թոմանոս I Լեկապենոսի ժամանակ:
- 46 Բնագրում *χαράβια*, թեթև նավի տեսակ:
- 47 Վասիլ I-ի և Հևոն VI-ի ժամանակ Բյուզանդիայում ծառայող օտարերկրացի ղեկավորները մտնում էին այսպես կոչված հետերիայի (*εταίρεια*) մեջ, որի գլխին էր կանգնած հետերիարխը (*εταίριάρχης*), որը կոչվում էր նաև Մեծ հետերիարխ և գլխավորում էր *βασιλική εταιρεία*-ն, այսինքն գլխավորապես օտարերկրացիներից բաղկացած պալատական գվարդիան: Նա անմիջականորեն կայսեր էր ենթարկվում: Առաջին անգամ հիշատակվում է 867 թվականի դեպքերի կապակցությամբ Գևորգ Վանականի Շարունակողի կողմից (*Georg. Mon. Cont.*, p. 817) ոմն Անդրեաս հետերիարխ և ոմն Արտավազդ (նույն տեղում, էջ 838), ամենայն հավանականությամբ հայ (սրան Բյուրին սխալմամբ պարսիկ է անվանում): Ինչպես երևում է Միրանաթիի համապատասխան վկայությունից, այդ հետերիարխները լինում էին Մեծ, Միջին, հավանաբար և Փոքր Հետերիայի պարագլուխներ (տե՛ս **Bury**, *IAS*, p. 106—108):
- 48 Ցարգանացիներ (բնագրում *Φαργάνοι*): Կա ենթադրություն, որ այստեղ խոսքը ոչ թե ֆերգանացիների մասին է, այլ վարյագների (*варяги*): Այդ մասին մանրամասն տե՛ս *Πεσαμφιϊσκαια χρονικα*, стр. 86: Վարյագների մասին ընդհանրապես տե՛ս **M. Δεσποιας**, *Οι Βαράγγοι και το Βυζάντιον*:

τιον, Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος. IX, 1926, σελ. 217—218:

- 49 *Տե՛ս* «Արարողությունների մասին» աշխատության I գրքի 49-րդ ծանոթագրությունը:
- 50 Բնագրում *Μουσουλينوι* (մուսուլմա՛ն): Մուսուլմաններին Միրանածինը հիշատակում է *Μουσουλμαίται* ձևով (տե՛ս *De Cer.*, I, p. 689):
- 51 Այսինքն հունգարացիներ:
- 52 Բնագրում *μαγγανάρους*: Ժամանակակից տերմինով՝ հնժեներ: Գլխավորապես զբաղված էին պատերազմական մեքենաներով, բարաններով: Տերմինը հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում. «ելից քարաւ մանգանային, մինչև կարի վրեժալ նոցին»: ՆԲՀԼ, հատ. Բ, էջ 203:
- 53 Իտալիայի *ռեքսի* (*rex*) տակ ենթադրվում է Հուգոն Պրովանսացին, Թեոբալդի (Թիբոյի) տրդին: Իտալիայի թագն ստացավ 926 թ.: Վախճանվեց 947 թ.:
- 54 Հանդուֆոսն ու Ատենուֆոսը Կապուայի և Բենեվենտոսի տերերն էին:
- 55 Բնագրում *Γογήμαριν* և *Γοθηφεριν*, այն է *Waimarius* և *Waiferius*: Սրանք Սալերնոյի տերերն էին:
- 56 Հանգրբարդիայի մասին խոսքն ավարտելուց հետո, Միրանածինը խոսում է Կրետեի արշավանքին մասնակցողների և նրանց ստացած ոռճիկները մասին:
- 57 Բնագրում *κομηταις* τῆς κορτης: (*Κορτῆ*, լատիներեն *Cohors*-ն է, *κορορτα*, թեև այլ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ *κορτῆ* բառն է, որ նշանակում է «վրան»: Հետևաբար վրանապահ, մասնավորապես կայսեր, ապա և զորավարի: *Տե՛ս Bury*, IAS, p. 43): Բանակաթեմի զորավարին էին ենթարկվում հետևյալ աստիճանները. 1. Տուրմարիները, 2. Մերարիները, 3. *κορτῆ-ը* կոմեսը, 4. Խարտուլարը, 5. Դոմեստիկոսը, 6. Բանդոնների գրունգարները, 7. Բանդոնների կոմեսները, 8. Սպաթարների կենտարխոսները, 9. Հետերիայի կոմեսը, 10. Պրոտոկանդելլարիոսը, 11. Պրոտոմանդատորը: Մովային բանակաթեմերի զորավարներին նաև 12. Պրոտոկարավները և 13. Կենտարխոսները:
- Կորտեի կոմեսի պարտականությունների մասին գլխավոր աղբյուրը Միրանածինն է. նրա տվյալներով այդ աստիճանը կրող զինվորականների պարտականությունն էր կայսեր վրանը սլատրաստի վիճակում ունենալը: Իրանք հետևում էին նաև, որպեսզի պահակատեղիները և զորակայանները կազմ ու պատրաստ լինեն (տե՛ս *De Cer.* I, p. 489—490): Խնդրո առարկա կոմեսներն ունենում էին սպաթարի և կանդիդատի աստիճան (տե՛ս *Bury*, IAS, p. 43):
- 58 Բնագրում *χαρτσολάριοι τῶν θεμάτων*: Բանակաթեմի խարտուլարը (քարտուլարը) զորավարի գրասենյակի պետն էր: Ավելի մանրամասն տե՛ս *Vogt*, Basile Ie, p. 343, *Bury*, IAS, p. 44: Նաև *Ahrweiler*, *Recherches*, p. 43:
- 59 Բնագրում *δομέστικοι τῶν θεμάτων*: Բանակաթեմի դոմեստիկոսը բանակաթեմի զորավարի շտաբի անդամն էր (տե՛ս *Bury*, IAS, p. 43): Հիերարխիկ աստիճանում գտնվում էր 14-րդ տեղում: Նա զբաղվում էր նաև բա-

- նակի նյութական ապահովության հարցով, ինչպես և բանակաթեմի ֆինանսների (տե՛ս Vogt, Basile I-e, p. 344):
- 60 Բնագրում *ἰτέα τοῦ Χαρπεζιᾶσιου*: Արշամաշատը և Չմշկածագի արևելյան կողմում ընկած շրջանները 934 թվականից հետո կազմեցին երկու բանակաթեմ՝ Ասմոսատոնը և Խարպեղիկոնը: Վերջինս 949 թվականից մի փոքր անց վերակազմվեց և նրա հիման վրա կազմվեց Խոզանի բանակաթեմը: Խարպեղիկոնի մասին տե՛ս Honigmann, Die Ostgrenze. S. 75—77, Խոզանի մասին Honigmann, Die Ostgrenze, S. 77—78; Canard, Histoire, p. 762, n. 99:
- 61 Բնագրում *ὁ τουργάρχης τῶν Θεοδοσιακῶν*: Վաղ շրջանում հռոմեական զորքերի առանձին զորամասեր կրում էին կայսեր անունը: Վաղ շրջանի հիշատակության վերապրուկ է (տե՛ս De Cer. II, p. 787):
- 62 Բնագրում *οἱ τουργάρχαι τῶν Βικτωρῶν*: Սա ևս հռոմեական շրջանի վերապրուկ է և նույնացվում է հռոմեական շրջանի *Legi Victrix*-ի (հաղթող լեգեոնի) հետ: De Cer. II, p. 787:
- 63 Բնագրում *πρωτομανδοῦτωρ*: Առաջին մանդատորը: Մանդատոր բառը լատիներեն է (*mandator*), և նշանակում է սուրճանդակ: Բոլոր զորահրամանատարները ունենում էին մանդատորներ: Պրոտոմանդատորը համապատասխանում է սխոլերի պրոնքսիմոսին (տե՛ս Bury, IAS, p. 45, 57): Պալլիկյան նշանավոր զորահրամանատար Կարրեասը պրոտոմանդատորի աստիճան ուներ (տե՛ս Theoph. Cont., p. 166): Լևոն Զ-ին վերագրվող «Տակտիկա»-ում ասված է, որ «մանդատոր» են կոչվում հրամանատարների կարգադրությունները շտապ կարգով զինվորներին հասցնողները: *Sb' u Leonis imperatoris Tactica sive de Re militari liber*, col. 704:
- 64 Բնագրում *πρωτοχαρχελλαριος*: Առաջին կանգելլարիոսը: Կանգելլարիոս (*լատ. cancellarius, կանցլեր*) համապատասխանում է հունարեն *λογοθέτης*-ն: *Sb' u «լուգոթետի»* տակ: Կանցլեր տերմինը լայն տարածում ունի Կիլիկյան Հայաստանում: Աղբյուրներում հանդես է գալիս «Ջանցլեր» ձևով. տե՛ս Г. Микаелян, История киликийского армянского государства, Ереван, 1952, стр. 242:
- 65 Բնագրում *πρωτοβανδοφόρος*: Առաջին վանդոֆորոսը: Պրոկոպիոս Կեսարացին վերջինիս պարտականությունների մասին խոսելիս, ասում է. «Նա, ով սովորաբար զորաշարքում (կամ մարտում) կրում է զորավարի դրոշը»: (Պատերազմների մասին, Գիրք Դ, 10): Վանդոֆորները ծառայում էին շորս տաղմաններից երկուսում՝ Արիթմոսների և Հիկանատների (տե՛ս Bury, IAS, p. 56):
- 66 Բնագրում *πρωτοδομεστικος*: Առաջին դոմեստիկոսը: *Sb' u «զոմեստիկոսի»* տակ:
- 67 Բնագրում *πρωτοκένταρχος*: Առաջին կենտարխոսը. հարյուրապետը (*լատ. centurio հուն. εκατονταρχος*):
- 68 Բնագրում *προελευσιμαῖοι* (*լատ. viator*): Որպես հոմանիշ հանդես է գալիս նաև *βασιλικῶι* բառը: Սրանք սենատորական դասին չէին պատկանում և իրենց կազմում ունեին *ետեկյալ* աստիճանները. մանդատոր, կանդիդատ, ստրատոր, սպաթար, սպաթարոկանդիդատ, պրոտոսպաթար,

րապես այնպես, ինչպես Ափսազաց թագավորին (տե՛ս Cedr. II, p. 498: Հմմտ. ստորև, ժանոթ. 81, 95:

80 Բնագրում 'Ασπουραχᾶν, ἤγουν τοῦ Βασπαραχᾶν:

81 Այսինքն Վասպուրականի քաղաքի կոչում է ստացել, խոսքը Գագիկ Արծրունու մասին է, որ 908 թվականին թագավոր հռչակվեց: Միրանաթինը գրում է, որ Վասպուրականի «իշխանը» այժմ «իշխանաց իշխանի» պատվին է արժանացել: Այգ «այժմ»-ը չէր կարող ասված լինել 908 թ. շատ անց: Սրանից, գուցե հարցականի տակ, ենթադրենք, որ Միրանաթինն այս «ձևերը» կազմելիս ձեռքի տակ է ունեցել գրավոր աղբյուր, որտեղ Վասպուրականի կապակցությամբ տրված էր նման բացատրություն:

82 Բնագրում Κοχοβίτ:

83 Բնագրում Ταρώ:

84 Բնագրում Μώεξ:

85 Բնագրում Αὐζαν, ուղղելի՛ 'Αυζαν. խոսքը Անձևացիքի մասին է:

86 Բնագրում Σουής: Սյունիքի իշխանությունը շուրջ 970 թ. վերածվեց թագավորության: Տե՛ս Հ. Մ. Ութմազյան, Սյունիքը IX—X դդ., Երևան, 1958, էջ 132; Թ. Հակոբյան, Սյունիքի թագավորությունը, Երևան, 1966, էջ 58:

87 Բնագրում Βαιτζώρ:

88 Բնագրում Χατζιένης:

89 Բնագրում τῶν Σερβοτιῶν (ճիշտը՝ Σεβερτιῶν՝ ուղղումը Մարկվարտի) τῶν λεγομένων Μαῦρα παιδία: Միրանաթինը տալիս է բառի ճշգրիտ թարգմանությունը: Ինչպես ցույց է տալիս Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Բուդան 852—855 թթ. Հայաստանում գործած ասպատակությունների ժամանակ, գրավում է և Գարդմանը, գերի վերցնում նրա իշխանին և և անտի ևս շուեալ յՈւտի զաւառ՝ ձերբակալ ի Տուս գիւղ առնէ զՍտեփաննոս որում և Կոն անուանէին զնա, ու ի նախնույ իւրմէ Սևկոյ՝ Սևուրգին ազգն անուանէին» (Դրասխանակերտցի, էջ 127, հմմտ. Ասողիկ, էջ 107: Վերջինս Հազրատն ու Սանահինը ևս դնում է Սևուրգյաց իշխանության կազմում, էջ 181): Հասկանալի է, Սևուրգյաց իշխանության տակ ենթադրվում է Ուտիքի իշխանությունը: Սևուրգիներին հիշատակում է նաև Գրիգոր Մագիստրոսը (տե՛ս թղթեր, էջ 133):

Սևուրգիներին հիշատակում է արաբ պատմիչ Յակուտ ալ-Համավին Միավարդ ձևով (Հ. Թ. Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները, էջ 208), իսկ Մասուդին նրանց երկիրը՝ Սիլավուրդիյա ձևով (հմմտ. Минорский, История, стр. 214), որոնց նա համարում է «հայոց մի ճյուղը»: Նրանք քաջ են և հզոր: Աչքի են ընկնում տապարների արտադրությամբ, որոնք «սիլավուրդի» են կոչվում: Կոստանդին Միրանաթինն իր «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 38-րդ գլխում գրում է, որ թուրքերի (իմա՝ հունգարացիների) հին անունը Սարարտի ասֆալի (Σαβάρτοι ἄσφαλοι) էր, «Սպիտակ սարարտներ» (VIII—IX դդ.): Պեչենեգների ճնշման տակ այս հունգարացիների մի մասը, ըստ Միրանաթինի «ընկվեց Պարսից մի վայրում»: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ նրանք քրիստոնեություն ընդունեցին, հայացան և նրանց հետնորդներն են «Սեվուրդիքը»: Թեև Սևուրգիների մասին կա բավական սովոր գրականություն, այնուամենայնիվ այդ ենթադրությունն մնում է սոսկ ենթադրություն

և հարցր դեռևս լուծված չէ: Մանրամասն գրականությունը տե՛ս Gy· Moravcsik, Byzantinoturcica, Bd, II, S. 261—262; նաև J. Marquart, Streifzuge, S. 36, 38; H. Grégoire, L'Habitat "primitif" des Magyars et les Σαρματιάζοι, Byzantion, t. XIII (1938), fasc. 1, p. 266—278. Minorsky, Studies, p. 26, 74; Idem, История, стр. 214. прим. 115; М. И. Артамонов, История Хазар, Ленинград, 1962, стр. 127, прим. 59, 349:

- 90 Բնագրում Βερισάχ: Խոսքը «Վերին աշխարհ վրաց»-ի մասին է, որի մայրաքաղաքն էր Մցխեթան: Մանրամասն տե՛ս Երեմյան, Հայաստանը, էջ 83: նաև С. Toumanoff, Studies, p. 949: Միրանածինը «վերին» ասելով նկատի ունի տվյալ շրջանի հարավային մասը, իսկ ստորին ասելով՝ հյուսիսային: Օրինակի համար Կապադովկիայի բանակաթեմի մասին ասում է. «Ստորին՝ ծովահայաց շրջանը հայերին մերձակից լինելու պատճառով կոչվեց Արմենիակաների, իսկ վերին շրջանը՝ լիկաոնացիներին և Տավրոսին սահմանակից եղողը կոչվեց Փոքր Կապադովկիա»: Տե՛ս վերը, էջ 168:
- 91 Բնագրում εις τον αρχοντα του Καρνατάχ: Խոսքը Տայքի մասին է (վրաց. Տաո), որ վրացիները կոչում են նաև Տաոս-Կառ[ն]ի: Հունարենում տեղի է ունեցել մետաթեսիս և դարձել Կաոնի-Տայս (հունարենը տալիս է Տայքի հայերեն արտասանությունը): Հմմտ. С. Toumanoff, Studies, p. 493—494:
- 92 Բնագրում εις τον αρχοντα του Κουελ: Համապատասխանում է Զավախքին, որի կենտրոնն էր վրացական Քվելի, կամ Քվելիս-ցիխե ամրոցը: Վրացերեն Քվելի նշանակում է «պանիր», իսկ Քվելիս-ցիխե՝ «պանրի բերդ»: Միրանածինը իր «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 46-րդ գլխում հիշատակում է այս Քվելիս-ցիխե՝ «Պանրաբերդը», անունը հունացնելով Τυροχαστρον: Հմմտ. վերոհիշյալ աշխատության 46-րդ գլխի 7-րդ ծանոթագրությունը: Կեդրինոսը հիշում է Τυροποιον χαστρον որ հավանաբար նույնանում է վերոհիշյալ Տյուրոկաստրոնի հետ: Տե՛ս Cedr., II, p. 390:
- Ստեփանոս Տարոնացին (էջ 164) հիշատակում է խնդրո առարկա բերդը: Նրա տվյալներով, Յուսուֆ ոստիկանը «հետամուտ լինի (Սմբատ թագավորին—Հ. Բ.) մինչև ցամուրն և մարտուցեալ ընդ Կուելայ բերդի՝ առնու գնա: Եւ յետ այնորիկ Ի Տփղիս անցանէ»:
- 93 Բնագրում εις τον αρχοντα του 'Ατζαρά: Ացարայի մասին տե՛ս «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 46-րդ գլխում: Հմմտ. С. Toumanoff, Studies, p. 495:
- 94 Բնագրում ἐξουσιοκρατωρ (ἐξουσία— իշխանություն + κρατέω — կալնուլ) իշխանակալ:
- 95 Բնագրում ἐξουσιαστής: Նախորդի իմաստն ունի: Պարզապես ձևն է փոխված տարբերվելու համար նախորդից: Արազգիայի տակ ենթադրվում է Ափխազիան, իսկ էքսուսիաստեսի տակ՝ Ափխազիայի թագավորը: Բյուզանդական աղբյուրներում մոտավորապես նույն տերմինով կոչված է նաև հայոց Բագրատունի թագավորը (της μεγάλης Ἀρμενίας ἐξουσιαρχής):
- 96 Այն է Աղվանքի:
- 97 Բնագրում εις τον αρχοντα των Κρεβατάων:

- 98 Բնագրում *εις τον αρχοντα Κτησωνίας*:
- 99 Բնագրում *εις τους αρχοντας Τζαναρίας*: Հայկական աղբյուրների Մանարքը: Մասուդին այն տեղադրում է Թիֆլիսի նահանգի և Ալանաց դոնների (Իարյալի կիրճ) միջև և այն անվանում «*թագավորություն*»: Մինորսկին ժանարներին համարում է շեչենական ցեղ (տե՛ս *Минорский, История, стр. 210, ծանոթ. 100*):
- Մանարներին հիշատակում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին: Նրա տվյալներով վրաց կուրապաղատ Ատրներսե՛նը իր պետության սահմանները հասցրեց «մինչև ցստորոտ մեծի լերինն Կովկասու, զԳուգարացիս և զՄանարս մինչև ցԴուռն Ալանաց» (Դրասխանակերտցի, էջ 161): Մանարները քրիստոնյաներ էին և ենթարկվում էին «մեծ քորեպիսկոպոսի» (նույն տեղում, էջ 303):
- 100 Բնագրում *εις τον αρχοντα Σαρξαν*: Խոսքը Շիրվանի մասին է: Իսկական անունը հենց Շարվան է: Շիրվան ձևը առաջին անգամ հանդես է գալիս XVI դարում, սեֆելյանների ժամանակ: Արաբական բոլոր աղբյուրները տալիս են Շարվան ձևը: Շարվանը առաջին անգամ հիշատակվում է սասանյանների ժամանակ: Միրանածինի ժամանակ Շարվանի կառավարիչն էր Մուհամմադ իրն Յաղիզը (տե՛ս *Минорский, История, стр. 34*):
- 101 Բնագրում *εις τους αρχοντας Ἀζίας*:
- 102 Բնագրում *εις τον αρχοντα Χρυσα*: Պիտի ուղղել Խոսա: Խրոսա գրելով հույն հեղինակը կամ գրիչը ցանկացել է իմաստավորել տեղանունը, *χρυσος* — ոսկի բառից: Խոսքը հավանաբար Խուրսան նահանգի մասին է, Շիրվանից մի փոքր հյուսիս, որի կառավարչին արաբ հեղինակները «շահ» են անվանում (տե՛ս *Минорский, История, стр. 97, 114—115*):
- 103 Բնագրում *εις τον αρχοντα Βρεζαν* (գուցե *Βερεζαν*): Նախորդ՝ Խուրսան նահանգի հետ աղբյուրները հիշատակում են և Վարդան գավառը (տե՛ս *Минорский, История, стр. 114—115*): Գուցե այդ Վարդանը նույնանուն է Միրանածինի *Βρεζαν*-ի հետ: Վարդանը հիշատակվում է նաև Մովսես Կաղանկատվացու Պատմության մեջ:
- Կարելի է անել մի շարք այլ ենթադրություններ ևս, որ Միրանածինի Վրեդանի տակ թաքնված է X դարի անանուն տաջիկ աշխարհագրի «*Հուդուդ ալ-ալամ*» աշխատության մեջ հիշվող Բարզանդը, որ տեղադրվում է Մուկանից հարավ: Տե՛ս 2. Փալիազյան, Անանուն տաջիկ աշխարհագիրը Հայաստանի, Ադրբեջանի և Արևելյան Վրաստանի աշխարհագրության և տնտեսական հարաբերությունների մասին (X դար), ՀՍՍՏ ԳԱ Տեղեկագիր, № 5, 1952, էջ 78: Եթե Միրանածինի *Βρεζαν* գրությունը համարել *Βερεζαν*-ի աղավաղում, ապա շնարավոր է քաղաքը նույնացնել նաև Պարտավի (Բերդա, Բերդավ) հետ:
- 104 Բնագրում *εις τον αρχοντα Μωχαν*: Հավանաբար Մուխանք գավառը նկատի ունի, որ հիշվում է դեռ VII դարի «Աշխարհացոյց»-ում որպես Արցախի 7-րդ գավառը (տե՛ս Երևմյան, Հայաստանը, էջ 109): Հաճախ է հանդիպում և արաբական աղբյուրներում (նաև Մուկան ձևով) Շարվանի հետ միասին: Տե՛ս *Минорский, История, стр. 68, 96, 100*:
- 105 Ինչպես տեսանք 48-րդ գլխի սկզբում ևս հիշվում է Հոռմի պապին ուղարկվող նամակի ձևը, այն տարբերությամբ, որ այնտեղ ոսկեկնիքը մեկ սովոր

- լիդանոց էր: Հստ երևույթին, տարբեր ժամանակներում ուղարկված նամակներում կցված կնիքներն էն արտահայտված:
- 106 Զեքսագիտոնր (լատ. sextula) ունցիայի 6-րդ մասն էր, ուրեմն եզրագրության ուղարկված նամակի բակկնիքը կշռում էր 3 ունցիա: Մեկ ունցիան ֆունտի 1/12 մասն էր կազմում:
- 107 Իմա՝ հունգարացիների:
- 108 Այսինքն լեոն VI-ի ժամանակ:
- 109 Բնագրում *καυμαέραιον* (ճիշտը՝ *καυμαέραιον* լատ. commercium), նշանակում է առևտուր, առուծախ, նաև մաքսատուն և մաքս: Տե՛ս նաև «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 43-րդ գլխի 47-րդ ծանոթագրությունը:
- 110 Բնագրում *συναΐμεια* (սովորություններ): Խոսքը նատուրալ հասույթի մասին է, որից օգտվելու իրավունք ունեին բոլոր ղորավարները (տե՛ս Vogt, Basile I-e, p. 193): Նրանց մասին խոսվում է դեռ 726 թ. կազմված «էկլոգա»-ում՝ Իսավրացիների օրենսգրքում, որտեղ ցույց է տրված, որ այն վճարվում էր վարչական ցածր պաշտոնեությանը: Տե՛ս История Византии, том II, Москва, 1967, стр. 51: Այդ «սովորությունների» մասին տե՛ս նաև D. Rouillard, *Δόσεις. συναΐμεια. αποσχιόμευτος*. *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves*, t. VI, 1938:
- 111 Խոսքը Փոքր Ասիայի նիկոպոլիս քաղաքի մասին չէ, այլ էպիրոսի:
- 112 Ալբանիայի Դուրոս քաղաքի:
- 113 Ֆիլոթեոսի սուլն «Կլետորոլոգիոնր» (Գահնամակ), որ ամբողջությամբ տեղ է գտել Միրանածինի «Արարողությունների մասին» աշխատության մեջ որպես II գրքի 52—53-րդ գլուխներ, կազմվել է 900 թ.: «Կլետորոլոգիոնր» ուղղված բնագիրը արժեքավոր ուսումնասիրությամբ լույս է տեսել J. B. Bury-ի կողմից: Տե՛ս J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century with a revised text of the Kletorologion of Philotheos*, London, 1911: Կլետորոլոգիոնի մասին տե՛ս նաև R. Guiland, *Études sur l'histoire administrative de Byzance. Observations sur le Kletorologe de Philothee*, *Revue des Études Byzantines*, t. 20 (1962), p. 156—170:
- Ատրիկլին (*ἀτρικλίνης*. լատ. atriclinio) էր կոչվում բյուզանդական արքունիքի սեղանապետը:
- 114 Վասիլեոպատորի (կայսերահոր) աստիճանն առաջին անգամ ստացավ լեոն VI-ի հայազգի աներ Ստիլիանոս Ջաուցան:
- 115 Ռեկտոր (*ρέκτωρ*. կամ *ραΐτωρ*. լատ. rector): Ռազմական աստիճան էր: Ռեկտորը մտնում էր 8-րդ դասի մեջ, որ կոչվում էր «հատուկ աստիճաններ» (*ἄξια εἰς:χαί*): Այդ դասում առաջին տեղում էր գտնվում կայսերահայրը, երկրորդ տեղում ռեկտորը: Աստիճանը առաջին անգամ հիշատակում է Ֆիլոթեոսը: Ռեկտորի իշխանությունը տարածվում էր կայսերական տնտեսության վրա և հանդես է գալիս պրեպոզիտոսի և կուրուկլիոնի անդամների հետ միասին: Ռեկտորը մասնակցում էր նաև ռազմական արշավանքներին (տե՛ս Bury, IAS, p. 115—116): Ռեկտորին հիշում է և Գրիգոր Մագիստրոսը, «*ոքստար*»: Տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ 104:

- 116 Սինկելլոս (σύγκελλος, լատ. syncellus): Բառացի նշանակում է «խցակից» նույն խցում (չեղևի) ապրող: Սինկելլոսը պատրիարքից հետո եկեղեցական առաջին անձնավորությունն էր: Տե՛ս Vogt, Basile 1-e, p. 262: Նա կայսերական պաշտոնյա էր, կայսեր կողմից նշանակվող: Նրա հիմնական պարտականությունն էր պատրիարքի և կայսեր միջև կապ պահպանելը: Տե՛ս Bury, IAS, p. 116—117: Սինկելլոսի մասին տե՛ս նաև H. G. Bech, Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich, München, 1959, S. 68—69:
- 117 Դատավորների (Κριται) մեջ էին մտնում քաղաքապետը (ἐπαρχος τῆς πόλεως), Քվեստորը (Κυαίστωρ, լատ. Quaestor sacri palatii) և ὁ ἐπὶ τῶν ὁμησεων կոչված պաշտոնյան, որի պարտականությունն էր նախապատրաստել և կայսեր ներկայացնել դիմումները: Սեկրետիկոսների մեջ էին մտնում 11 բարձրաստիճան պաշտոնյաներ և նրանց պաշտոնները, որոնք առնչություն ունեին ֆինանսական վարչությանը, այն է սակելլարիոսը, գենիկոնի լոգոթետը, ստրատիոտիկոնի լոգոթետը, սակելլիոնի խարտուլարը, վեստիարիոնի խարտուլարը, իդիկոնի գլխավոր պաշտոնյան, մեծ կուրատորը, Մանգանոնի կուրատորը և Օրֆանոտրոֆոսը: Սեկրետիկոսների մեջ էին մտնում և դրոմոսի լոգոթետն ու պրոտոասեկրետիսը, որոնք սակայն ֆինանսների հետ առնչություն չունեին: Դեմոկրատների մեջ էին մտնում Կոստանդնուպոլսի դեմոսի երկու գլխավոր կուսակցությունների («կողմերի») կապուլտների և կանաչների պարագլուխները, որոնք կոչվում էին դեմարխոսներ և աստիճանով անթիպատներ էին: Նրանք ևս ունեին իրենց ենթակա պաշտոնները: Եվ վերջապես Ստրատարիների մեջ էին մտնում հետերիարխը (նրա մասին ավելի մանրամասն տե՛ս վերը, ծանոթ. 47), նավատորմի դրոնգարը (ὄρουγγάριος τῶν πλωτῶν), անասնահոտերի լոգոթետը (λογοθέτης τῶν ἀγελῶν), վասիլիկոնի պրոտոսպաթարը (πρωτοσπαθάριος τῶν βασιλικῶν) և ախոռապետը (χόρτης τῶν σταύλων), իրենց ենթակա պաշտոնները: Մանրամասն տե՛ս Bury, IAS, p. 69—114:
- 118 Ինքնագլուխ ենթարգմանում բնագրի ավտոկեֆալ (αὐτοκεφάλων) բառը, ինչպես որ այն թարգմանված է միջնադարյան հայ աղբյուրներում: Հմմտ. Մ. Գոշ, Դատաստանագիրք, էջ 249:
- 119 Բնագրում βασιλικῶν Θεολῶν:

ԲԱՆԱԿԱԹԵՄԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

- 1 Բանակաթեմերի մասին կա բավական ստվար գրականություն: Տե՛ս Գ. Մորավչիկի մանրամասն մատենագիտությունը (Byzantinoturcica. Bd. I, S. 385—386). Նորագույններից են հետևյալ գործերը. J. Karayannopoulos, Die Entstehung der Byz. Themenordnung, München, 1959; A. Pertusi, La formation des themes byzantins, Berichte zum XI Internat. Byzant. Kongress, I (1958), նաև Գ. Օստրոգորսկու զեկուցումը, նույն տեղում, VII, p. 1—8: Նորագույն գործերից է նաև Ե. И. Дочанашвили, Материалы к вопросу о византийской фемной организации в «Истории» армянского историка VII века Себеоса, Труды Тбилисского гос. университета, 99, серия востоковедения, III, Тбилиси, 1962, стр. 221—230 (վրացերեն, ինձ անմատչելի):
- 2 Դուքս (լատ. dux), առաջնորդ, իշխան, զորահրամանատար: Հանդիպում է և հայկական սկզբնաղբյուրներում: Կիլիկյան շրջանում հանդիպում են «դուկ» և «տուկ» ձևերը: Այդ տիտղոսի, ինչպես և կատապանի և պրոնոետեսի մասին տե՛ս Т. Wasiliewski. Les titres de duc, de catépan et de pronœtes dans l'Empire Byzantin du IXe jusqu'au XII siecle, Actes du XIIe Congres International d'Etudes Byzantines, t. II, Beograd 1964, p. 233—239:
- 3 Հեգեմոն (հուն. ἡγεμών): Բառացի նշանակում է առաջնորդ: Համապատասխանում է լատիներեն պրեֆեկտին:
- 4 Տաքսիարխոս (հուն. ταξιάρχος): Մեկ տաքսիսի (τάξις) հրամանատարը, հարյուրապետ (=εκατόνταρχος): Մանրամասն տե՛ս В. Вальденберг, Таξιάρχος. Виз. Временник, том XXIV, 1923—1926, стр. 134—137:
- 5 Խոսոր Հերակլ կայսեր մասին է (610—641), որի թագավորության ժամանակ սկսած և լայն ծավալ ստացած արարական արշավանքները վտանգի տակ դրին Բյուզանդական կայսրության ամբողջականությունը:
- 6 Հունարենում Թեմա: Ծիրանածինը ճիշտ է ստուգարանում բառը, բխեցնելով Թեմա-ից (—) րայից, որ նշանակում է դնել, հաստատել): Բյուզանդական սկզբնաղբյուրներում, ինչպես մեկ անգամ առիթ ենք ունեցել նշելու, Թեմա-ն ունի մի քանի նշանակություն: Դա և՛ վարչական և՛ աշխարհագրական հասկացողություն է, և՛ վերջինիս կազմում գտնվող զինված ուժերի անվանում: Մանրամասն տե՛ս Ahrweiler. Recherches, p. 2:
- 7 Հունարենում Լաչտեղանոն (λαχταναῖον բառից, որ նշանակում է արևելք: Բառը արատեել է մինչև օրս Անագոլու անվան տակ, թեև թուրք կեղծարարները ճգնում են ստուգարանել թուրքերեն. անա (մայր) և դոլու (լի) բառերով): Անատոլիկոսը Բյուզանդական կայսրության ամենամեծ րանակաթեմն էր: Նրա կազմի մեջ էին մտնում Դիոկլետիանոս կայսեր սահմա-

նագծած Ասիա և Լիդիա նահանգները, Կարիայի որոշ մասեր, Պակատյան Փոյուղիան, Փրկավետ (Սալուտարիա) Փոյուզիան, Լիկաոնիան, Երկրորդ Կապադովկիան և Իսավրիան (տե՛ս Գեյցեր, Սկզբնավորությունք էջ 10):

Անատոլիկոն բանակաթեմը առաջին անգամ հիշատակվում է Թեոփանեսի ժամանակագրության մեջ 669 թ. դեպքերի կապակցությամբ: Երբ Կոստանդին Պողոնատոս կայսեր դեմ խռովություն բարձրացավ, խռովարարների թվում էին և *οι τῶν Ἰερατοῦ ἑὼν ἀνατολικῶν* (Theoph., p. 352):

Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավարը առաջին անգամ հիշատակվում է նույն Թեոփանեսի ժամանակագրության մեջ 690 թ. դեպքերի կապակցությամբ: Նա Լեոնտիոսն էր, որ հետագայում կայսր հռչակվեց (695—698):

Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավարի նստոցը նախապես Ամորիոն քաղաքն էր, իսկ ավելի ուշ շրջանում Մարգ ալ-Շահմը (ենթադրաբար ժամանակակից Հասաքոյր): Ֆիլոթեոսի «Գահնամակում» 60 դասից բաղկացած հիերարքիկ աստիճանում Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավարը գտնվում էր շրրորդ տեղում (վասիլեոպատորից, ռեկտորից և սինկելլոսից հետո) և բոլոր բանակաթեմերի զորավարներից առաջ (տե՛ս Вилг. IAS, p. 136):

Անատոլիկոն բանակաթեմի մասին մանրամասն տեղեկություններ են տալիս նաև արաբական աղբյուրները, առաջին հերթին Իբն Խորդադեբն, որի «Քիթաբ ալ Մասալիկ վալ Մամալիկ» աշխատությունը բյուզանդական բանակաթեմերի պատմության ուսումնասիրության համար շատ վրստահելի մի աղբյուր է: Մասնագետների ենթադրությամբ, այդ աշխատությունը գրվել է 840—845 թվականների միջև և ներկայացնում է Լեոն V Հայկազնի (813—820), Միքայել Թվատի (820—829) և Թեոփիլոսի (829—842 թթ.) իշխանության ժամանակաշրջանի բյուզանդական կայսրության կառուցվածքը: Իբն Խորդադեբն այս բանակաթեմի մասին գրում է. «Ան-Նակուլուսը, այսինքն Արևելքը. այս նահանգը հոմեական պետության ամենամեծ նահանգն է. ունի Ամուրիա քաղաքը 44 աշտարակներով և Ալ-Ալամայն, Մարդ-աշ Շահմ, Բորզուտ, ալ-Միսկանին և երեսուն այլ ամրոցներ: Նրա ենթակայության մեջ են գտնվում նաև ալ-Բիտինը և ալ-Մոսրաթալինը (տե՛ս Pertusi, p. 114): Արաբ մի այլ հեղինակ, Իբն ալ Ֆակիհը, ցույց է տալիս, որ Թրակեսիոն բանակաթեմից սկիզբ է առնում «ալ-Նատուլիկոս նահանգը, որի անվանումը նշանակում է արևելք: Սա հոմայեցիների ամենամեծ նահանգն է: Նրա առաջին սահմանը Օպսիկիոնն է և Բրակիսիսը (Թրակեսիոն), երկրորդը Բուկելարին նահանգը: Իմտրատիզուսի (ստրատեգոսի) նստոցը գտնվում է Մարգ ալ-Շահմում: Նրա ղորքը բաղկացած է 15 հազար հոգուց: Նրա [զորավարի] հետ են նաև երեք տուրմուխ (տուրմարխ): Այս նահանգում է գտնվում Ամմուրիյան (Ամորիոն), որը ներկայումս ավերակ է, Բալիսը (Բարբալիսոս), Մանրիշը (Հիերապոլիս), Մարաշը (Գերմանիկիա), որը Բուրզուլի ամրոցն է» (տե՛ս Brooks, Arabic Lists, p. 74):

8 Բնագրում էջ 37: Բյուզանդական աղբյուրներում «ազգությունների» (էթնոյ) տակ ենթադրվում են ոչ միայն հեթանոսները (հայերեն հեթանոս բառը ծագում է հունարեն ἔθνος, ἔθνη -ից), այլև Բյուզանդական կայսրու-

- թյան մեջ ապրող ոչ հույն բնակչությունը, որը որպես կանոն բրիտանյա էր: Այսպես, հարավային Հայաստանում բնակվող հայերը դեռ VI դարում կոչվելիս են եղել ἔθνη (լատ. gentes): Այստեղ ἔθνη բառը գործածված է աշխարհագրական իմաստով, առանձին նահանգի իմաստով, որի մեջ սակայն ենթադրվում է առանձին «ազգություն» առկայությունը:
- 9 Միրոս գյուղաքաղաքը (բնագրում Μηρός) գտնվում էր Փոյուզիայում: Այժմ կոչվում է Քումրեթ: Տե՛ս Ramsey, HGAM, p. 144, 212:
- 10 Բնագրում Մῆγρος ὄρη:
- 11 Օպսիկիոնն (Ὀψικισιν) բնակավայրը գտնվում էր Բյուզանդական կայսրության փոքրասիական շրջանների արևմուտքում և իր մեջ էր բովանդակում Բյութանիան, Հոնորիասը, Պավլագոնիան, Հելլեսպոնտոսի մեծ մասը և Առաջին Փոյուզիան (տե՛ս Գեյցեր, Սկզբնավորությունը, էջ 11):
- 12 Բուկեղլարների (Βουκελλαρίων) բնակավայրը ստեղծվեց Օպսիկիոնի արևելյան կեսից: Գլխավոր քաղաքն էր Անկյուրան: Բուկեղլարների զորավարը առաջին անգամ հիշատակվում է 767 թ. դեպքերի կապակցությամբ (տե՛ս Գեյցեր, Սկզբնավորությունը, էջ 33):
- 13 Կիրիբոտոսների (Κιριβοταωτων) բնակավայրը կազմվել էր նախկին Կարավիսիանի բնակավայրի երկու մասի բաժանվելուց հետո: Տարածվում էր Փոքր Ասիայի թերակղզու հարավային ափում, Կիրիկիայում:
- 14 Բնագրում ἔξαρχης: Համապատասխանում է նախահուստինիանոսյան ժամանակաշրջանի magister militum-ին, զորահրամանատարին (տե՛ս Pertusi, p. 116):
- 15 Ծիրանածինի հիշատակած այս Պուպլիոսի արձանագրության գոյության մասին ժամանակակից ուսումնասիրողները կասկած են հայտնում (տե՛ս P. de Rohden, H. Dessau, Prosopographia Imperii Romani, III, Berlin, 1898, p. 108):
- 16 Բելիսարիոսի պաշտոնական տիտղոսն էր Magister militum per Orientem:
- 17 Ակրինիարիոսները (Σακρινάριοι, հունարեն χερτοφύλαξ — թղթապահ), դիվանի աշխատողներ էին:
- 18 Պրետորյան և քաղաքի հյուպարքոսները համապատասխանում են Praefectus praetorio և Praefectus Urbis-ին: Notitia dignitatum, V դարի սկզբի մի հուշարձան ցույց է տալիս, որ ամբողջ Հռոմեական կայսրությունը քաղաքական տեսակետից բաժանված էր 4 մասի, որոնք գլխավորում էին Praefecti praetorio-ները: Քաղաքի պրեֆեկտները համապատասխանում են քաղաքապետներին:
- 19 Հովհաննես Լյուդոսի գործը պահպանվել է. Joannis Lydi, De magistratibus populi Romani libri tres, ed. R. Wuensch, Lipsiae, 1903:
- 20 Արմենիականների հորջորջումը հանդիպում է և հայկական սկզբնաղբյուրներում: Օրինակ, Հովհաննես Դրասխանակերտցին գրում է, «որ շուրջ զմեօք են աղբը՝ Արմանեակս զմեզ անուանեն» (Դրասխանակերտցի, էջ 17—18), իսկ Ուխտանեսը գրում է «Արմենեակք» (տե՛ս Կ. Տաշյան, Արևմտյան սահմանը, էջ 84, ծան. 7):

Պերտուզին կասկածելի է համարում Ծիրանածինի վկայությունը, թե Արմենիականների բնակավայրն ստեղծվել է Հերակլ կայսեր ժամանակ, հակառակ որ Քեոփանեսն իր ժամանակագրության մեջ 626/627 թվականների տակ հիշատակում է ոմն Γεώργιος τουρμαρχης των Ἀρμενιακῶν:

Պերտուզիի կարծիքով դա վկայությունն է այն բանի, որ այն ժամանակ այդ անունը կրող ինչ-որ զորամաս է եղել: Կուլակովսկու կարծիքով, Հե-րակլ կայսեր հետ միասին Հայաստան արշավող զորավար Միդիզիոսը (Մծեծ Գնունի) Արմենիականների բանակաթեմի առաջին զորավարն էր (տե՛ս Ю. Кулаковский, История, том III, стр. 396—398: Հմմտ. Pertusi, p. 118): Առաջին անգամ հանվանե Արմենիականների զորավար է հիշատակ-վում 667 թ. դեպքերի կապակցությամբ: Այդ թվականին Կոստանդ կայսեր դեմ ապստամբություն էր բարձրացրել ὁ τῶν Ἀρμενιακῶν στρατιγός Σαβῶριος Περσογενής: Արմենիականը որպես բանակաթեմ, այսինքն վար-չական և ռազմական շրջանի հասկացողություն, հիշվում է միայն 742 թ. դեպքերի կապակցությամբ՝ Թեոփանեսի ժամանակագրության մեջ:

Բանակաթեմի զորավարի պաշտոնական անվանումն էր «Արմենիակ-ների անթիպատ պատրիկ և ստրատեգոս» կամ «Արմենիականների պատրիկ և ստրատեգոս»: Թեոփիլոս կայսեր ժամանակ Արմենիականների բանակաթեմը բաժանվեց երեք մասի՝ Արմենիականների, հարսիանոն և Կապադովկիա, ընդ որում Արմենիականների մեջ մտան Հելենոպոնտոս, Պողեմոնյան Պոնտոսը և Առաջին ու Երկրորդ Հայքերը: X դարում նրա կազմի մեջ մնաց միայն Հելենոպոնտոսը, որովհետև Պողեմոնյան Պոնտոսի մեծ մասից կազմա-կերպվել էր հաղտիք բանակաթեմը, Առաջին Հայքի մեծ մասից՝ Կոլո-նիայի բանակաթեմը, իսկ Երկրորդ Հայքի մեծ մասից՝ Սեբաստիայի բա-նակաթեմը (տե՛ս Pertusi, p. 118): Ծիրանածինը Արմենիականի կազմում ցույց է տալիս 7 քաղաք՝ Ամասիա, Իրորա (այժմ Բուրհալ), Զալիքոս (այժմ Ալաշամ), Անդրապա (այժմ Վեգիր-Քյոփրու), Ամիսոս (Սամսոն), Նեոկեսարիա (Նիկսար) և Սինոպե, որով միանգամայն համապատասխա-նում է Հելենոպոնտոս նահանգին, որ նույն քաղաքներն ուներ՝ գումարած Զելան (տե՛ս Տաշյան, Արևմտյան սահմանը, էջ 450: Տաշյանը խնդրու առարկա բանակաթեմի մասին արժեքավոր դիտողություններ ունի նույն աշխատության մեջ, տե՛ս էջ 82 և հտ.):

Արմենիականների բանակաթեմի մասին տեղեկություններ են տալիս նաև արարական աղբյուրները: Իրն հորդադրեն գրում է. «ալ-Արմինիակ ունի Կոլոնիա և տասնվեց ամրոց» (տե՛ս Գելցեր, Սկզբնավորությունը, էջ 38): Իրն ալ-Ֆակիհը գրում է. «Այնուհետև նրան սահմանակից է Արմենիական նահանգը. նրա առաջին սահմանն է Աֆլազունիայի (Պաֆլազունիա) նա-հանգը, երկրորդ [սահմանը]՝ Բուկեղարիոն նահանգը, երրորդը՝ հարսա-նան, իսկ չորրորդը՝ Գալդիյան (հաղտիք) և խազարների ծովը: Իմտրա-տիդուսի (ստրատեգոսի) նստոցն է Ամասիա ամրոցը: Նրա զորքը բազ-կացած է 9000 հոգուց, որի հետ են երեք տուրմուխ (տուրմարխ): Այդ [նահանգում] կան բազմաթիվ գավառներ և ամրոցներ» (տե՛ս Brooks, Arabic Lists, p. 76):

Կուղամայի տվյալներով բանակաթեմն ուներ 4000-անոց զորք, մի բան, որ Գելցերն համարում է գրչական սխալ և ուղղում 10.000-ի (տե՛ս Գելցեր, Սկզբնավորությունը, էջ 47, 48):

21 Μένιππος. Նկատի ունի հայտնի աշխարհագիր Մենիպոս Պերգամացուն, որ գրել է երեք մայր ցամաքների—Ասիայի, Եվրոպայի և Լիբիայի աշխար-հագրությունը: Նրա մասին մանրամասն տե՛ս Գիզինդերի Մենիպոս հոդ-

վածք. Paulys, Real-Encyclopadie der Classischen Altertumswissenschaft-ի 29-րդ հատորում, Stuttgart, 1931, col. 862—888:

- 22 Σχόλαξ Καροανόεος, Այդ անունով հայտնի են երկու հեղինակ: Մեկն ապրել է Դարեհ Վշտասպանի ժամանակ: Գրել է «Περικλους», որը IV դարում մ. թ. ա. վերամշակվել է և հայտնի է «Γῆς περιόδος» և «Περὶ Ἰνδῶν» անվան տակ: Երկրորդ Սկյուլաբոս Կարյուանդենացին ապրել է Դարեհ Հարճորդու ժամանակ: Նա ևս եղել է ճանապարհորդ և գրել Περικλους— Հերակլյան սյուններից այն և այս կողմ և Περικλους Οὐκιοմենեի, որոնցից հատվածներ են մեզ հասել: Միրանածինը ամենայն հավանականությամբ նկատի ունի երկրորդ Սկյուլաբոսին:
- 23 Պալսանիասը (Παυσανίας) II դարի հույն ճանապարհորդ է: Հաղրիանոսի և Անտոնինների ժամանակ շրջեց Հունաստանը, Փոքր Ասիան, Ասորիքը, Եգիպտոսը, Լիբիան, Իտալիան և իր տպավորությունները 160—180 թվականների ընթացքում շարադրեց առանձին գրքերով: Նրա գործը հասել է մեզ:
- 24 Պրոկոպիոս Կեսարացին (Προκόπιος Καισαρεύς) բյուզանդական խոշորագույն պատմիչը (VI դար): Գրել է «Պատերազմների մասին», «Գաղտնի պատմություն» և «Կառուցումների մասին» կարևոր աշխատությունները, որոնք բոլորն էլ հասել են մեզ: Նրա գործերի Հայաստանին և հայերին վերաբերող նյութը տե՛ս սույն մատենաշարի 5-րդ գրքում (Բյուզանդական աղբյուրների Առաջին գիրքը), Երևան, 1967 թ.:
- 25 Ագաթիաս Միրենացին ('Αγαθίας Μυρτιναῖος) ծնվել է շուրջ 536 թ. և մահացել շուրջ 582 թ.: Բյուզանդական պատմիչ է և բանաստեղծ: Գրել է «Հուստինիանոսի թագավորության մասին» գործը, որ վերաբերում է 552—558 թթ. գոթերի, վանդալների, ֆրանկների և պարսիկների դեմ հայազգի զորավար Նարսեսի մղած պատերազմներին և շարունակություն է Պրոկոպիոս Կեսարացու «Պատերազմների մասին» գործի: Այն պահպանվել է: Տե՛ս Agathias, Historiarum libri quinque, Bonnae, 1828: Կա նույնի բուսերեն թարգմանությունը. Агафий, О царствовании Юстиниана, Перевод, статья и примечания М. В. Левченко, Москва-Ленинград, 1953: Ինչպիսիք նորագույն հրատարակությունը կազմել է բյուզանդական պատմիչների նոր մատենաշարի երկրորդ հատորը: Տե՛ս Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Volumen II, Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque, recensuit R. Keydell, Berolini, 1967:
- 26 Մենանդրոսը (Μεναῖδρος Προτικτωρ) ծնվել է VI դարի կեսերին Կոստանդնուպոլսում: Նրա պատմական երկը շարունակություն է Ագաթիասի գործի և բովանդակում է 558—582 թթ. պատմությունը: Նրա աշխատության առանձին հատվածներ են միայն հասել մեզ: Տե՛ս Fragmenta Histori-corum graecorum, t. IV. p. 220 և հտ.: Այդ հատվածների բուսերեն թարգմանությունը տե՛ս հետևյալ գրքում. Византийские исторнки Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патрикий, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец, перевод С. Десгуниса, С. Петербург, 1860, стр. 313—470:
- 27 Հեսիքիոս Միլետացին ('Ισύχιος Μιλήσιος) ապրել է Անաստասիոս կայսեր (491—518) ժամանակ: Նրա պատմական երկը կոչվում էր Σύνοψις χρονικῆς

- ιστορίας՝ կամ „Χρονική ιστορία“, որն սկսվում էր Ասորեստանի թագավոր Բելից և հասցվում մինչև Անաստասիոս կայսեր մահը: Այգ գործի մեծ մասը մեզ հասել է: Անավարտ մնաց նրա պատմական երկրորդ գործը, որ բովանդակում էր Հուստինոսի, ապա նաև Հուստինիանոսի թագավորության մի քանի տարվա պատմությունը: Այս վերջինը կորել է:
- 28 Պոլիբիոսը (Πολύβιος) հին Հունաստանի ամենաերևելի պատմագիրներից մեկն է (201—120 թ. մ. թ. ա.): 167 թ. որպես պատանդ ուղարկվեց Հռոմ, որտեղ սերտ կապեր հաստատեց հռոմայեցի մեծամեծների հետ: Ճանապարհորդեց Իտալիա, Գալատիա և Իսպանիա: Սկիպիոն էմիլիանոսի հետ մասնակցեց III Պունիկյան պատերազմին և ծանոթացավ հյուսիսային և արևմտյան Աֆրիկային: Նրա ամենակարևոր գործն է „Ιστορία“ 40 գրքից բաղկացած երկասիրությունը, որտեղ քննության է առնում հռոմայեցիների, հույների և Արևելքի պատմությունը 220—146 թթ.: Այդ գործից մեղ հասել են առաջին 5 գրքերը, վեցերորդ գրքի մի մասը և առանձին հատվածներ մյուսներից:
- 29 Բնագրում Δαζιμων, հիշատակում է դեռևս Ստրաբոնը «Դազիմոնիտիս հարթավայր» ձևով (ԺԲ, 3, 15): Այժմ կոչվում է Դազմանա (տե՛ս Honigmann, Die Ostgrenze, S. 60): Անդերսընը Դազիմոնիտիսը նույնացնում է Կաղ-Օվայի հետ (տե՛ս Անդերսըն, Ուղևորություն, էջ 83): Տաշյանը Դազիմոնը նույնացնում է Եվրոկիայի (Թոքատ) հետ (տե՛ս Տաշյան, Արևմտյան սահմանը, էջ 458):
- 30 Բնագրում թեև Հերոդոտոս է գրված, բայց հրատարակիչ Պերտուզին ուղղում է «Ստրաբոն», որովհետև նրանց Ստրաբոնն է հիշատակում: Ստրաբոնը գրում է (տե՛ս Աշխարհագրություն, ԺԲ, 3, 4), որ «Լեկոսիրոսներին մենք անվանում ենք կապադովկացիներ»: Ստրաբոնը տարբերություն է դնում Լեկոսիրոսների, որոնք բնակվում են Կապադովկիայում և մյուս «ասորիների» միջև, որոնց «մաշկը արևից վառված է» (նկատի ունի Մելանոսիրոսներին): Վերջիններիս նա տեղադրում է Տավրոսից այն կողմ (ԺԲ, 3, 9):
- 31 Հողոքենդոսի (Արդանդուն), Լուլոնի և Պողանդոսի (այժմ Բողանտը) մասին տե՛ս Honigmann, Die Ostgrenze, S. 45:
- 31ա Բնագրում τὸ μὲν μεσογαίον: Բառը թարգմանում ենք ինչպես մեր միջնադարյան աղբյուրներում. «Միաիգիոն, որ թարգմանի Միջերկրեայ»: Տե՛ս Ղևոնդ, Պատմություն, էջ 103:
- 32 Խարսիանոնի առաջին հիշատակությունը (որպես կլեյսուր) հանդիպում է Իբն Խորդադեբի մոտ: «9. Խարսիուն Մալաթիո ճամբուն վրա. բացի Խարշանա գլխավոր քաղքեն ուրիշ դեռ չորս ամրոց ալ ունի» (տե՛ս Գեյզեր, Սկզբնավորությունը, էջ 38): Մի ուրիշ արաբ հեղինակ, Իբն ալ-Ֆակիհը Խարսիանոնի մասին գրում է. «Նրան սահմանակից է Խարշանայի նահանգը. նրա առաջին սահմանն է Ալ-Կույարի (Կապադովկիայի) նահանգը, երկրորդ՝ Մալաթիայի հովիտը, երրորդը՝ Արմենիակների նահանգը, չորրորդը՝ Բուկեյլարների նահանգը: Նրա խիսլիուգի (կլեյսուրարիսի) նստոցն է Խարշանայի ամրոցը: Նրա զորքը բաղկացած է չորս հազար հոգուց: Նրա ամրոցների թվում են Խարշանան, Դարիգան (Սարիսա), Ռամհասու (?), Բարուկտա (Բադուկտա (?))... և Մախաթիրի (?)» (տե՛ս Brooks, Arabic Lists, p. 75—76):

Բյուզանդական աղբյուրներում 863 թ. դեպքերի կապակցությամբ հիշատակվում է հարսիանոնի կլեյսուրարիսը, որով պարզվում է, որ այն ժամանակ հարսիանոնը դեռ չէր բարձրացել բանակաթեմի աստիճանին: 873 թ. է, որ առաջին անգամ հիշատակվում է հարսիանոնի մի զորավար, վկայությունն այն բանի, որ հարսիանոնն արդեն վերածվել էր բանակաթեմի, ըստ երևույթին, 863 թ. ձեռք բերած հաջողությունների կապակցությամբ: (Վասիլի կենսագրության մեջ ևս արձանագրված է (տե՛ս վերը, էջ 71), որ հարսիանոնը բանակաթեմ էր և ուներ զորավար): Ինչպես ցույց է տալիս Ծիրանածինը իր «Վայսրության կառավարման մասին» աշխատության մեջ (զլ. 50), հարսիանոնը կազմում էր Արմենիականների բանակաթեմի մի «զորավորություն»:

Տասներորդ դարում հարսիանոն բանակաթեմի կազմում էին գրեթե ամբողջությամբ Առաջին Կապադովկիան և Երկրորդ Հայքի հարավային կեսը: հարսիանոն բանակաթեմի կենտրոնը հայտնի չէ: X դարում Կեսարիան էր նրա կենտրոնը, որ միաժամանակ եկեղեցական կենտրոն էր (տե՛ս Pertusi, p. 124):

Ծիրանածինը հարսիանոն բանակաթեմի անունը կապում է ինչ-որ առասպելական հարսիոս պարսկի անվան հետ: Ն. Ադոնցը հարսիանոն անունը բխեցնում է Փոքր Հայքի հինգ գավառներից մեկի՝ Օրսենեի անունից, որի կենտրոնն էր Օրսա քաղաքը: Դեռևս XIX դարի վերջում Ավազի և Կեմիսի միջև, Ալիս գետի ձախ ափին գտնվում էր հայերով բնակեցված հորսանա գուղը, որ հարսիանոն բերդն է, նույնանուն բանակաթեմի կենտրոնը (տե՛ս Н. Адонц, Армения, стр. 83): Ռազմեյը հարսիանոն բանակաթեմի կենտրոնը (հարջանան ըստ արաբների, և հարսիանոն բերդը՝ ըստ բյուզանդացիների) տեսնում է ժամանակակից Կալե-Հիսարի մեջ, թեև այլ ուսումնասիրողներ չեն համաձայնվում այդ կարծիքի հետ (տե՛ս Տաշլան, Արևմտյան սահմանը, էջ 450):

- 33 Հռոմեական տիրապետության վաղ շրջանում Փոքր Հայքը կազմեց Կապադովկիա պրովինցիայի մի մասը: III դարի վերջում, Դիոկլետիանոսի ժամանակ Փոքր Հայքը կազմեց առանձին պրովինցիա: Թեոդոս Մեծի ժամանակ Փոքր Հայքը բաժանվեց երկու մասի, Առաջին և Երկրորդ Հայքերի: Հուստինիանոսի ժամանակ Փոքր Հայքի շրջանները նոր բաժանման ենթարկվեցին: Փոքր Հայքի վարչական սահմաններն անկայուն էին և հաճախ իրենց մեջ էին ընդգրկում հարևան շրջանները, կամ, ընդհակառակը, Փոքր Հայքի առանձին շրջաններ համարվում էին հարևան նահանգների բաղկացուցիչ մասեր (տե՛ս Адонц, Армения, стр. 48 и сл.):

Եթե «Բանակաթեմների մասին» աշխատության մեջ Կապադովկիան ցույց է տրված Արմենիականների բանակաթեմի կազմում, ապա «Վայսրության կառավարման մասին» աշխատության մեջ (զլ. 50) Կապադովկիան համարվում է «Անատոլիկոն բանակաթեմի մի տուրման»: Պերտուզիի կարծիքով հնարավոր է, որ մի ինչ որ ժամանակաշրջանում Կապադովկիան ռազմական տեսակետից կապված լիներ Անատոլիկոնի հետ (տե՛ս Pertusi, p. 118): Բայց թվացող հակասությունը վերանում է, եթե նկատի ունենանք, որ Արմենիականների բանակաթեմի մեջ մտնում էր միայն Երրորդ Կապադովկիան, երբ Երկրորդ Կապադովկիան մտնում էր Անատոլիկոն բա-

նակաթեմի կիսգում (տե՛ս Տաշյան, Արևմտյան սահմանը, էջ 450, 453): Այդպիսով Միրանածինը սխալած չէր լինում երբ և՛ Անատոլիկոն, և՛ Արմենիականների բանակաթեմերի մէջ կապաղովկական հողեր էր տեսնում:

Կապաղովկիա բանակաթեմի սահմաններում էին գտնվում Երկրորդ Կապաղովկիան և Առաջին Կապաղովկիայի մի մասը, հնարավոր է նաև Երկրորդ Հայքի, որովհետև, ըստ Միրանածինի, նրա սահմաններում էին գտնվում Մոկիսոս քաղաքը, ինչպես և Հոռոզենդոս և Հուլոն ամրոցները: 863 թ. դեպքերի կապակցութեամբ հիշատակվում է Կապաղովկիայի գորավարը, որն ապացույց է այն բանի, որ նշված ժամանակ Կապաղովկիան արդեն կլեյսուրից բարձրացել էր բանակաթեմի աստիճանին: Այդ բանը հաստատվում է և Ֆիլոթեոսի «Գահնամակով», որտեղ Կապաղովկիան հանդես է գալիս որպես առանձին բանակաթեմ, որովհետև հիշատակում է «Կապաղովկայի անթիպատ պատրիկ և գորավարին»:

Կապաղովկիան որպես բանակաթեմ (սկզբում որպես կլեյսուր) հիշատակում է Իբն Խորդադրեն, որի տվյալը վերաբերում է 717/829 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանին. «14. Ալ-Կարադոք, որուն սահմաններն են՝ Խարսոսի, Ադանայի և ալ-Մասիսայի լեռները: Այս նահանգին ամրոցներուն կարգին են՝ Կոռա, Հասին, Անթիգավա, ալ-Աճրար և Դուլ Կիլա: Այս վերջինը ամրոցներով շրջապատված լեռ մըն է: Արաբացիք ասոր Դուլ Կիլա (Դշխո ամրոցներու) անունը տվին, սակայն իսկական անունն է Ջուսասթրուն, որ կնշանակե «աստղերու մերձեցող»: Բացի այս վերոհիշյալ ամրոցներեն, դեռ անոնցմե տասնուչորս ուրիշ ալ կա: Մաթամիր երկրին մեջ կգտնվեն՝ Մաջիդա, Բալանսա, Մալանդասա, Կունիա, Մալակուրիա, Բադալա, Բարբավա և Սալամուն դղյակները» (տե՛ս Գեյցեր, Սկզբնավորութիւնք, էջ 38—39): Կապաղովկիա բանակաթեմի սասին խոսում է նաև Իբն ալ-Ֆակիհը. «Հաջորդ սահմանը,—գրում է նա,—Ալ-Կուրադակ նահանգն է. նրա առաջին սահմանն է Տարսոսի լեռները, Ադանան և Ալ-Մասիսան (Մոպսուեստիան), երկրորդ [սահմանն] է Սելեկիայի նահանգը, երրորդը՝ Տուլիգուսի (Անատոլիկոն) նահանգը, չորրորդը՝ Ալ-Սամալարի (Բուկելլարիոն), Խարսանայի (Խարսիանոն) նահանգը: Խիսլիյուգի (կլեյսուրարիսի) նստոցը Կուրայի (Կորոն) ամրոցն է: Զորքը բաղկացած է չորս հազար հոգուց: Այստեղ կան բազմաթիվ անառիկ ամրոցներ: Նրա սահմաններում են գտնվում Կուրիյան կամ Կունիյան (Իկոնիոն ?) (Պերտուզիի կարծիքով դա Կարբալան է և ոչ Իկոնիոնը, նույն տեղում, էջ 121), Մալակունիյան (Մալակոպեան), Գարդիլիյան (?) և ուրիշներ» (տե՛ս Brooks, Arabic Lists, p. 75): Հոնիգմանը հետևյալ կերպ է ճշտում արարական աղբյուրներում հիշատակված տեղանունները. Ալ-Մասիսա = Մոպսուեստիա, Կոռա = «Բանակաթեմերի մասին» աշխատության Կորոնը, Հասին-Հասաբյոյ (?), Անթիգավա = հնարավոր է Նիգրե, Գոգաստրում (Ջուսասթրուն) = Կիթիստրա, Բալանսա = Վալիսա, Մալանդասա = Մելանդազ, Բադալա = Անդաբալիս = Անդանալ, Բարբավա = էսքի Արավան, Սալամուն = Տալ Սելմե (տե՛ս Honigmann, Die Ostgrenze, S. 40, 45, 46—47: Հմմտ. Pertusi, p. 121):

34 Խոսքը հավանաբար Արիարաթ II-ի մասին է: Կապաղովկիայի թագավորու-

- թյան հիմնադրի (270 կամ 260 թ. մ. թ. ա.): (Տե՛ս Pertusi, p. 119; նաև Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հտ. Ա, էջ 98, 99, 139):
- 35 Աղաբեր Արիարաթիա լիճն այժմ կոչվում է Տուղու Գյուլ: Այն հիշատակվում է դեռ Ստրաբոնի կողմից «Տատտա լիճ» ձևով: Նրա ասելով, Տատտան գտնվում է Մեծ Կապադովկիայի մոտ և բնական աղահանք է (տե՛ս Ստրաբոն, ԺԲ, 5, 4):
- 36 Բնագրում Μα.α. ք. Մովսես Խորենացին մանրամասն գրում է այդ քաղաքի կառուցման մասին, որ վերագրում է հայերի նախահայր Արամի դիմելու րականներից մեկի՝ Մշակին, որ ծագումով հայ էր («յազգէ իւրմէ»): Այդ շրջանի նվաճումից հետո Արամը հրաման էր տվել տեղի հույն բնակչության ուսանել գիսոս և զլեզուս հայկական... եւ դաստակերտն զոր շինեաց յանուն իւր Մշակ կողմնապետն Արամայ, փոքրագունիւք պարսպեալ որմովք, անուանէին հինք աշխարհին՝ Մաժաք, որպէս ոչ կաբելով ուղղախօսել» (Խորենացի, Ա, 14): Խորենացին ընդգծելով հույների «ուղղախօսել» շկարողանալու փաստը, նկատի ունի այն, որ նրանք չէին կարողանում Մաժաք (կամ Մշակ) ասել, որովհետև հունարենում չկան «ժ» և «չ» հնչյունները: Այդ իմաստով ոչ թե «Մաժաք» այլ «Մազաք» պետք է որ հույները ասած լինեին (ինչպես որ գրում է Միրանածինը), և Խորենացու «Մաժաքը» պիտի ուղղել «Մազաք»: Թերման (Θερμα) նույնանուն է Βασιλειαι Α-οριαι (տե՛ս Արարողությունների մասին, գիրք Բ, ժանոթ. 119), Թագավորական Զերմուկների հետ: Հոնգեպողանդոսը նույն Պողանդոսն է:
- 37 Այն պատճառով, որ պատմական Փոքր Հայքը վարչական իմաստով գտնվում էր Կապադովկիայի սահմաններում, սկզբնաղբյուրներում հաճախ հալ և կապադովկացի հասկացությունները նույնացվել են: Հայ ասելով ենթադրել են կապադովկացուն, կամ կապադովկացի ասելով՝ հային: Բյուզանդագետ Գուբերը այդպես է բացատրում Մավրիկիոս կայսեր «հայկական» ծագումը: Լինելով Կապադովկիայի Արաբիսոս քաղաքից, Մավրիկիոսը համարվել է հայ: Տե՛ս և հաջորդ ծանոթագրությունը:
- 38 Այս քառյակը հանդիպում է նաև IX դարում, կին հեղինակ Կասիայի մոտ, այն տարբերությամբ, որ ուր որ «կապադովկացի» է գրված, Կասիայի մոտ «հայ» է (հմմտ. նախորդ ծանոթագրությունը): «Հայոց դարհուրելի ազգը,—գրում է Կասիան,—պատիր է և շարաբարո վերին աստիճանի. այլ և խելացնոր, փոփոխամիտ և նախանձոտ, խիստ փրված և լի նենգությունք. շատ տեղն է ասել սոցա մասին մի իմաստասեր, թե՛ «Հայերը շար են, քանի որ հուշակ չունին, ավելի վատ են դառնում, երբ մեծության են հասնում. հարստանալուց, հիմնովին շար, իսկ երբ և՛ մեծ հարստություն, և՛ պատիվներ են ձեռք բերում, շարից ամենաշար են հանդիսանում» (Յրգմ. Ն. Աղոնցի: Տե՛ս նրա Կասիա միանձնուհին, Հանդես Ամսօրյա, 1901, էջ 130): Կասիայի «Հայկական» քառյակների մասին տե՛ս նաև Липшиц, Очерки, стр. 331: նաև К. Krumbacher, Kasia. In Sitzungsberichte d. b. k. Akademie d. Wissenschaften, philos.-philol. Classe, 1897, S. 305—399:

Կապադովկացիների մասին վերոհիշյալ բանաստեղծությունը հանդիպում է նաև VI դարում չովհաննես Լյուդոսի մոտ: Տե՛ս Joann. Ly-

du, de Magistratibus, ed. Bonn., p. 250: Հովհաննես Լյուգոսն այն դրել է Հուստինիանոս] կայսեր արատավոր գործիչ Հովհաննես կասպադովկացու կասկակցությամբ:

39 Ուսումնասիրողները գտնում են, որ այս «բարեպաշտ և քրիստոսասեր Կոստանդին կայսրը» Միրանաժինը չէ, նախ որովհետև նա հանդես է գալիս երրորդ դեմքով, բացի այդ, վերոհիշյալ ածականները մեկն իրեն վերագրել չէր կարող: Կոստանդին Մեծի մասին էլ խոսք լինել չի կարող, քանի որ նա վախճանվել էր Գրիգոր Աստվածաբանից կես դար առաջ (տե՛ս F. Halkin, Études byzantines et hagiographie, *Analecta Bollandiana*, t. LXX, fasc. 3—4, Bruxelles, 1952, p. 363): Բայց բացառված չէ, որ այս նախադասությունը հետագա շրջանի ընդմիջարկություն լինի և վերաբերի իսկապես Միրանաժինին:

40 Խաղտիք բանակաթեմը կազմակերպվել է Արմենիականների բանակաթեմի մասնատվելուց: Բյուրին ենթադրում է, որ այն ստեղծվել է Թեոփիլոս կայսեր արշավանքի կապակցությամբ, 837 թ.: Սկզբում դա Արմենիականների բանակաթեմի մի տուրման էր: Խաղտիքի մեջ էին մտնում Պողեմոնյան Պոնտոսի մի մասը և հավանաբար Առաջին Հալեի մի մասը (Եկեղյաց գավառը): Նրա սահմաններն էին հյուսիսում Սև ծովը, արևելքում արաբական տիրապետությունը, հարավում Կոլոնիայի և Մրջագետքի բանակաթեմերը, իսկ արևմուտքում՝ Արմենիականը: Մալաթիայից էր Տրապիզոնը, որ միաժամանակ եկեղեցական կենտրոն էր:

Խաղտիք բանակաթեմը առաջին անգամ հիշատակվում է արաբ հեղինակների կողմից: Իբն Խորդադեբն ասել է մասին գրում է. «12. Խաղտի, որ Հայաստանի (Արմինիա) սահմանակից է և վեց ամրոց ունի» (տե՛ս Գեյցեր, Սկզբնավորությունք, էջ 38): Հիշատակում է և Իբն ալ-Ֆակիհը. «Հաջորդ սահմանը նրա Գալղիայի նահանգն է. սրա առաջին սահմանն է Հայաստանի շրջանը (և նրա բնակիչները հոմայեցիների հետ թշնամության մեջ են և ավելի մոտ են Հայաստանին). երկրորդ [սահմանն] է խազարների ծովը (Սև ծովը), երրորդը՝ Արմենիական նահանգը, չորրորդը նմանապես Արմենիական նահանգը: Իմտրատիղուսի (ստրատեգոսի) նրստոցն է Իկրիտան (?): Նրա գործը բաղկացած է տաս հազար հոգուց, և նրա հետ են երկու տուրմարխ: Այստեղ կան շրջաններ և ամրոցներ» (տե՛ս Brooks, Arabic Lists, p. 76): Հոնիգմանն ենթադրում է, որ Իկրիտաս տեղանունը աղավաղումն է αχρῆται-ի, որ նշանակում է սահմանապահներ (տե՛ս Honigmann, Die Ostgrenze, S. 53): Ըստ Կուդամայի (Գեյցեր, Սկզբնավորությունք, էջ 47) Խաղտիքի գործը բաղկացած էր չորս հազար հոգուց, իսկ Իբն Խորդադեբի՝ տաս հազար:

Ց. Ուսպենսկու հրատարակած Ταχτιχον-ում հանդիպում են Խաղտիքի ղեկավարության մասին երեք տարբեր հիշատակություններ. «Խաղտիքի պատրիկն ու գորավարը»: Երկրորդ վկայության համաձայն Խաղտիքն ունեեր դուքս, իսկ երրորդ արխոնտ: Բյուրին, հակառակ Գեյցերի, որը կարծում է, թե Խաղտիքն սկզբում կլեյսուր էր, ենթադրում է, որ նախքան դորավարություն դառնալը, Խաղտիքը դքսություն էր (տե՛ս Bury, IAS, p. 43, ծանոթ. 2 և էջ 13: Հմմտ. Pertusi, p. 138): 863 թ. դեպքերի կապակցությամբ հիշվում է Խաղտիքի գորավարը:

Վրաց գիտնականները անհիմն կերպով աշխատում են ցույց տալ, որ հաղտիք բանակաթեմը բնակեցված էր գլխավորապես վրացական ցեղերով՝ լազերով և ճաներով, թեև շեն ժխտում հայ և հույն բնակչության առկայությունը (տե՛ս **И. М. Нодия, Халдийская фема, Седьмая Всесоюзная конференция византиноведов в Тбилиси, Тезисы докладов Тбилиси, 1965, стр. 29**): հաղտիք բանակաթեմի հողերը Հուստինիանոս I կայսեր ժամանակ կազմում էին Առաջին կամ Ներքնագույն Հայք նահանգը, որոնք հետագայում մտան Արմենիականի բանակաթեմի կազմում, որից և բաժանվելով կազմեցին առանձին բանակաթեմ: Ինչպես Միրանաժինն է ցույց տալիս, հաղտիք բանակաթեմի մեջ էին մտնում Եկեղյաց գավառը և Սպերը: որոնք զուտ հայկական շրջաններ էին:

- 41 **Տե՛ս Քսենոփոն, «Անաբազիս», Գիրք 'Ի, գլ. 8, 22:**
- 42 **Խոսքը Սպերի մասին է, Բարձր Հայքի 7-րդ գավառի Այժմ Իսպիր, որ գրավում է Ճորոխ գետի վերին հոսանքը (տե՛ս Երեմյան, Հայաստանը, էջ 81): Կելցենեն Եկեղյաց գավառն է:**
- 43 **Բնագրում Γοιζάνον: Գրության ճիշտ ձևն է Γοζάνον և համապատասխանում է Վժանին, Դերջան գավառում, Տրապիզոնից 155 կիլոմետր հարավ, հարավ-արևելք, Երզնկայից 60 կիլոմետր արևելք (տե՛ս Honigmann, Die Ostgrenze, S. 53, ծանոթ. 6): 2. Տաշյանը հարցականի տակ այդ վայրը նույնացնում է Խորձյանի կամ Խոզանի հետ (տե՛ս նրա Հին Հայաստանի արևմտյան սահմանը, էջ 452): Միրանաժինը գրության ձևն ուղղելով Γοιζάνον-ը, ուզում է կապ տեսնել Աստվածաշնչում հիշատակված գետի անվան հետ: Այնտեղ ասված է. «Առ արքայ Ասորեստանեայց զՍամարիա և խաղացոյց զԻսրայէլ յԱսորեստանեայցս, և բնակեցոյց զնոսա յԱղաթ և յԱրովր՝ զգետովն Գովգանայ և զլեբամբքն Մարաց» (Թագաւորութեանց Դ, 17, 6, Դ, 18, 11): Միրանաժինի սխալ ստուգարանության մասին տե՛ս Գ. Գարանֆիլյանի ծանոթագրությունը Գելցերի «Աղղրնավորությունը բյուզանդական բանակաթեմերու դրության» աշխատության 56-րդ էջում: Գելցերը ևս Գոյգանոնը սխալմամբ նույնացնում է Խոզանի հետ (տե՛ս նույն տեղում):**
- 44 **Հոնիգմանն ենթադրում է, որ հաղտիք անունը առնչություն չունի հին հալիդա անվան հետ, այլ՝ աղբյուրներում հիշատակվող սահմանամերձ մի ամրոցի, հաղղոհատիճի հետ (տե՛ս Honigmann, Die Ostgrenze S. 54):**
- 45 **Միջագետք բանակաթեմը հիշատակում է Կոստանդին Միրանաժինը «Արարողությունների մասին» աշխատության մեջ (տե՛ս վերը, էջ 154): Շրջանի բնակչությունը հիմնականում հայեր և արարներ էին: Նա հյուսիսից սահմանակից էր Կոլոնիայի և հաղտիքի բանակաթեմերին, արևելքից արաբական տիրապետության, հարավում Լիկանդոսի նորաստեղծ բանակաթեմին, իսկ արևմուտքում՝ Սերաստիայի: Զորավարի նստոցի մասին կոնկրետ հիշատակություն չկա աղբյուրներում:**
- 46 **Կլեյսուր բառը (հունարեն κλεισούρα, լեռան կապան, կիրճ և այնտեղ շինված բերդ, տե՛ս Անադյան, Արմատական բառարան, հտ. Գ, էջ 1233), հանդիպում է դեռևս Պրոկոպիոս Կեսարացու «Կառուցումների մասին» աշխատության մէջ (գիրք Երրորդ, գլ. 3): Բայց Պրոկոպիոսից առաջ հիշա-**

տակում է Մովսես Խորենացին. «...զլեառնն Տարոսս, որ և Սիմ, զԿղեսուրն ամենայն» (Բ, 8): Հիշատակում են նաև Ասողիկը, Սամվել Անեցին և ուրիշներ: Տե՛ս Աճառյան. նույն տեղում:

- 47 Ծիրանածինը մի այլ տեղում (տե՛ս վերը, էջ 26) ցույց է տալիս, որ նրանք չորսն էին. Պանգրատուկաս, Յախնուկաս, Մուղաֆար և Հովհաննես, ընդ որում հիշատակում է նաև նրանց հորը՝ Մանվելին: Հոնիգմանը Տավտուկասին նույնացնում է Մուղաֆարի հետ, իսկ Հովհաննեսի կապակցությամբ գրում, որ Ծիրանածինը «Բանակաթեմերի մասին» աշխատության մեջ պարզապես մոռացել է նրան հիշատակել (տե՛ս Honigmann, Die Ostgrenze, S. 78, հմմտ. Pertusi, p. 140): Փութրիկասը հայերեն փոքրիկն է, իսկ Ταυτούχας -ը Դավիթ անունն է -ուկ (իկ) վերջածանցով, կամ ավելի ճիշտ Դավթակ անունը (տե՛ս Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հտ. Բ, էջ 22): Նույնը կարելի է ասել նաև Պանգրատուկասի կապակցությամբ: Աճառյան, նույն տեղում, հատ. Ա, էջ 359: Թեոփանեսի Շարունակողը ցույց է տալիս, որ 914 թվականի սեպտեմբեր ամսին «Պանգրատուկաս հայր» (Παγκρατούχας ὁ Ἀριμένης) Ագրիանուպոլիս քաղաքը հանձնեց բուլղարների ցար Սիմեոնին (Theoph. Cont., p. 387. հմմտ. Sym. Mag., p. 723, Georg. Mon. Cont., p. 880): Խոսքը հավանաբար Մանվելի որդի Պանգրատուկասի մասին է:

Գտնվել է մի արճիճե կնիք, որ կրում է հետևյալ մակագրությունը. Κ(ύριε) β(οη)θ(ει) Ταυτούχα προεδρω και κατεπάνω Σαμουσατω(ν) (Տեր օգնեա՛ Տավտուկասին, Սամուսատի պրոեդրոսին և կատապանին): Ինքնագրում են, որ խոսքը Մանվելի որդի Տավտուկասի մասին է (տե՛ս Honigmann, Die Ostgrenze, S. 78):

- 48 Կոլոնիա բանակաթեմը աղբյուրներում առաջին անգամ հիշատակվում է 863 թ. դեպքերի կապակցությամբ, երբ հանգես է գալիս նրա զորավարը: Ինքնագրվում է, որ կազմակերպվել է հաղտիք բանակաթեմի հետ միասին՝ Թեոփիլոս կայսեր թագավորության ժամանակ: Նրանից առաջ Կոլոնիան հավանաբար արխոնություն էր, տրովհետև մեզ է հասել IX—X դդ. արճիճե մի կնիք, որտեղ հիշատակվում է ոմն Գրիգոր «Կոլոնիայի արխոնտ» (տե՛ս Панченко, Каталог моливдовуллов, էջ 367, ծանոթ. 211):

Կոլոնիա բանակաթեմի կազմի մեջ էին մտնում Առաջին Հայքի հարավային կեսը, Պողեմոնյան Պոնտոսի մի մասը: Հյուսիսում սահմանակից էր հաղտիք բանակաթեմին, արևելքում՝ Միչազետք, հարավում՝ Սեբաստիա, իսկ արևմուտքում հավանաբար հարսիանոն և Արմենիակների բանակաթեմերին: Կոլոնիա բանակաթեմն այսպիսով իր մեջ էր ընդգրկում ամբողջ հարազատ Փոքր Հայքը՝ իր իրական սահմաններով, որի մայրաքաղաքն էր Նիկոպոլիսը (տե՛ս Տաշյան, Արևմտյան սահմանը, էջ 45, 463): Բանակաթեմի զորավարի նստոցն էր Նիկոպոլիս քաղաքը: Լևոն VI-ը Կոլոնիայի զորավար նշանակեց հայազգի Մանվելի որդիներից Յահնուկասին: Այդ մասին Ծիրանածինն հիշատակում է «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության մեջ (զլ. 50): Կոլոնիան (վայրն իհարկե, և ոչ բանակաթեմը) հիշատակում է և Մովսես Խորենացին. «առ բարձրաւանդակի միոջ բլրով քարագագաթնիւ, որ այժմ ասի Կողոնիայ» (Բ, 4):

- 49 Կոլոնիա բառին Միրանածինի տված բացատրությունը սխալ է: Ավելի ճիշտ է այն բխեցնել լատ. colonia — գաղութ բառից, քանի որ II—III դարում այստեղ հռոմեական զորքերը գաղութ էին հիմնադրել: Պրոկոպիոս Կեսարացին իր «Կառուցումների մասին» աշխատության մեջ (Գ, 4) քաղաքի հիմնադրումը կապում է Պոմպեյոսի անվան հետ, բայց նա շփոթում է տվյալ դեպքում Կոլոնիան Նիկոպոլիս քաղաքի հետ (տե՛ս Jones, The Cities, էջ 428, ծանոթ. 46 և էջ 172: Հմմտ. Pertusi, p. 142):
- 50 Բնագրում Φαλαχρον ὄρος: Տեղադրությունն անհայտ: Թամզեյր կապ է տեսնում Ֆալակրոն լեռան և Ֆալակրոն բերդի միջև (տե՛ս «Վասիլի կենսագրության» մեջ, էջ 75, և ենթադրում, որ պետք է գտնվեր Կոլոնիա բանակաթեմի հյուսիս կամ հյուսիս-արևմտյան սահմաններում (Ramsey, HGAM, p. 276, ծանոթ. 2): Պերտուզին նույնպես կապ է տեսնում այդ լեռան և Φαλαχρον χαστρον— (Ճաղատ բերդ) միջև, որը Հոնիգմանը (Die Ostgrenze, S. 62) նույնացնում է Ֆրակտինի հետ՝ Ազիզյեյից 70 կիլոմետր հարավ, հարավ-արևմուտք, Կապադովկիայի բանակաթեմում (Հմմտ. նաև Երեմյան, Հայաստանը, էջ 88): Պերտուզին ենթադրում է, քանի որ այդ լեռը և Նեոկեսարիան հիշյալ բանակաթեմի արևմտյան սահմանն է, ապա այն պետք է փնտրել այդ քաղաքից հարավ, հավանաբար ժամանակակից Կարսչամ Դաղըր-ում (տե՛ս Pertusi, p. 142):
- 51 Բնագրում ὄλις Ἀραβραχτων: Թամզեյր այն տեղադրում է Սատալայից (Սատաղ) 45 մղոն հարավ (տե՛ս Ramsey, HGAM, p. 275, 276: Հոնիգմանի կարծիքով գտնվում է Երզնկայից 30 կմ. արևմուտք, ժամանակակից Մելիք-Շերիֆի շրջակայքում (տե՛ս Honigmann, Die Ostgrenze S. 70):
- 52 Սուրբ Եվստրատիոսի վարքը հասել է մեզ և հրատարակված է Մինյի «Հայրաբանության» մեջ. Migne, Patrologia Graeca, t. 116, col. 468—505:
- 53 Պետրոս Սիկիլիացու մոտ՝ Τιζριχτι. հայոց Տիվրիկը (այժմ Դիվրիգի): Երբ IX դարի 30-ական թվականներից Բյուզանդիայում սկսվեցին պավլիկյան աղանդավորների հալածանքները, վերջիններս սկզբում աղանդապետ Սերգիոսի, ապա ռազմական գործիչ Կարբեասի գլխավորությամբ անցան արաբական տիրապետության տակ և հիմնադրեցին մի քանի ամրոցներ ու քաղաքներ: Ամենակարևորը Տիվրիկն էր, որ դարձավ աղանդավորների մայրաքաղաքը: Այն կործանվեց 872 թ. բյուզանդական զորքերի կողմից: Ավելի մանրամասն տե՛ս Бартияня, Источники:
- 54 Մանիքեցիների տակ տվյալ ժամանակաշրջանում բյուզանդական հեղինակները ենթադրում են պավլիկյաններին, որոնց նույնացնում են մանիքեցիների հետ, ելնելով նրանց գաղափարախոսության ընդհանրությունից: Պավլիկյաններին նվիրած ուսումնասիրությունը պատրիարք Փոտր վերնագրել է «Մանիքեցիների վերածլման մասին»:
- 55 Խրիստոբորը (Χρυσοχρεια. Թարգմանաբար նշանակում է «Ոսկեձեռնյան») Կարբեասի փեսան էր և պավլիկյանների զինված ուժերի ամենից աչքի ընկնող գորավարը: Նա իր զորքերով ասպատակում է ոչ միայն Բյուզանդական կայսրության սահմանամերձ շրջանները, այլ և հաջող մարտեր մղելով հասնում է մինչև Նիկիա և Նիկոմեդիա: Վասիլ I կայսրը դիմեց նրան

հաշտութուն կնքելու կոչով, որը սակայն մերժվեց հրիսոբերի կողմից: հրիսոբերը մի արշավանքից փերադառնալիս, 872 թ., Տիվրիկից ոչ հեռու գտնվող Վաթիոհաքս վայրում ընկնում է բյուզանդացիների դարանը և սպանվում: Նրա գլուխը կտրում և ուղարկում են Վասիլ I կայսեր, որը երեք նետ է գամում նրա վրա: Այդ ամբողջ պատմությունը տե՛ս վերը, Վասիլ կայսեր կենսագրության մեջ ինչպես և պատմիչ Գենեսիոսի (Genesii Regum, p. 121—126): հրիսոբերը ևս իր արտացոլումն է գտել բյուզանդական Դիգենիս Ակրիտաս էպոսում, հանդես գալով որպես գլխավոր հերոսի՝ Դիգենիսի պապը՝ հոր կողմից: Ամենայն հավանականությամբ, նա իր արտացոլումն է գտել նաև քրդական «Ոսկեծեղծի խան» էպոսում (տե՛ս Бартикян, Дигенистика, стр. 48—54):

- 56 Կարբեասը (Καρβέας) հայկական Կարպիս (Կարապետ) անունն է: Կարբեասը ղինվորական գործիչ էր, սկզբում ծառայում էր Կոլոնիայի բանակաթեմում որպես պրոտոմանդատոր. հայացքներով հարում էր պավլիկյաններին: IX դարի 30-ական թվականներին, երբ աղանդավորների կրած հալածանքների դո՛հ դարձավ և Կարբեասի հայրը, վերջինս 5000 աղանդավորների գլուխն անցած, դիմեց արաբներին, դաշինք կնքեց խալիֆայի հետ և արաբական ղորքերի հետ դաշնակցած սկսեց ասպատակել բյուզանդական կայսրության սահմանամերձ շրջանները: Վասիլը (տե՛ս նրա Византия и арабы, II, стр. 202), ելնելով այն բանից, որ արաբական աղբյուրների տվյալների համաձայն Կարբեասը վախճանվել է 863 թ., Պոսոնի ճակատամարտի տարին, ենթադրում է, որ Կարբեասը պետք է սպանված լինի այդ մարտում: Բայց պատրիարք Փոտր ցույց է տալիս, որ Կարբեասը վախճանվեց հիվանդանալով, և ոչ թե սպանվեց ճակատամարտում: (Այդ մասին տե՛ս Бартикян, Источники, էջ 166, ծանոթ. 147): Կարբեասը երգվել է բյուզանդական Դիգենիս Ակրիտաս էպոսում (այնտեղ հանդես է դալիս Կարո-ես անվան տակ), որպես Դիգենիսի հոր մորեղբայրը:

Ծիրանածինը սխալվում է, երբ ցույց է տալիս, որ Կարբեասին սպանել է Վասիլ I-ը: Ինչպես հայտնի է, Կարբեասը մահացել է 863 թ., երբ Վասիլը ո՛չ կայսր էր, ո՛չ էլ կայսերակից:

- 57 Ինչպես ցույց է տալիս ինքը Ծիրանածինը Սեբաստիան նախապես կլեյտուր էր (տե՛ս վերը, էջ 154): Բանակաթեմի աստիճանին բարձրացավ 913 թ. ոչ շուտ: Նրա սահմանների մեջ էր մտնում Առաջին Հայքը, այսինքն Փոքր Հայքը և Երկրորդ Հայքի մի մասը: 930—960 թվականների ընթացքում նրա կազմի մեջ էին գտնվում Եփրատեսիայի որոշ շրջաններ, որովհետև սահմանը ձգվում էր մինչև Սամոսատ: Սեբաստիայի բանակաթեմը հյուսիսից սահմանակից էր Կոլոնիային, հյուսիս-արևելքում՝ Միջագետքին, արևելքում՝ արաբական տիրապետություններին և Լիկանդոսին, իսկ արևմուտքում՝ հարսիանոնին:

- 58 Սեբաստիա անվան ծագման մասին վկայություն ունի Ստրաբոնը և Ստեփանոս Բյուզանդացին: Ստրաբոնը գրում է, որ «Կաբիրան Պոմպեյոսը դարձրեց քաղաք և վերանվանեց Դիոսպոլիս, իսկ Պիթոգորիսը ավելի շքեղացրեց այն և անվանեց Սեբաստա» (ԺԲ, 3, 31): Սեբաստիան Հուստինիանոս I կայսեր բարենորոգումների ժամանակ դարձավ Երկրորդ Հայքի կենտրոնը: Դրանից առաջ նա Առաջին Հայքի մայրաքաղաքն էր:

- 59 Ինչպես Միրանածինն է վկայում (տե՛ս վերը, էջ 154) Լիկանդոսը նախապես կլեյսուր էր և կառավարվում էր կլեյսուրարխի կողմից: Զորավարության աստիճանին բարձրացավ (այսինքն բանակաթեմ դարձավ) Կոստանդին Միրանածինի թագավորության սկզբում, Զոնյի խնամակալության տարիներին (913/914) և նրա առաջին զորավարը նշանավոր Մելիասն (Մլեհ) էր: Նրա առաջացումը կապվում է Վասիլ I կայսեր ռազմական հաջողությունների հետ, երբ նա գրավելով Տավրոսի և Անտիտավրոսի բոլոր անցումները, արշավեց դեպի Մելիտենե, Տիվրիկ, Զապետրա և Սամոսատ, տիրանալով լայնատարած շրջաններին:
- 60 Բնադրում *Τζαμανδός*: Համապատասխանում է ժամանակակից Զամանտրուին: Հալկական աղբյուրների Մամնդավը: Տե՛ս նաև վերը, «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության, 50-րդ գլխի 55-րդ ծանոթագրությունը:
- 61 Բնագրում *’Αζώντσι* (Աշոտ, թե՛ Աղատ): Ուսումնասիրողները վերծանում են «Աշոտ» և նրան նույնացնում Թեոփանեսի Շարունակողի ժամանակագրության մեջ հիշատակված (էջ 387, 722, 878) Աշոտի հետ: Պերտուզին ենթադրում է, որ այս Աշոտը Դավիթ-Արքայիկի որդին էր (տե՛ս Pertusi, p. 146):
- 62 Խոսքը նշանավոր Մլեհի մասին է, հայազգի զորավարի: Նրա կերպարը իր արտացոլումն է գտել նաև բյուզանդական Դիգենիս Ակրիտաս էպոսում (նա այնտեղ կոչվում է Մելեմենձիս (Մլեհ մե[ն]ծ): Բացի Ադոնցի հոդվածից, նվիրված բյուզանդական էպոսին, որտեղ խոսվում է Մլեհի մասին ևս, տե՛ս նաև հետևյալ ուսումնասիրությունները. *Κυριακ. ὁτζε. Βυζαντιναὶ μελέται. I*, էջ 320—326; Grégoire, Mélias le Magistre, էջ 78—88: Մելիասի մասին Միրանածինը խոսում է նաև «Կայսրության կառավարման մասին» աշխատության 50-րդ գլխում:
- 63 Խոսքը 917 թ. Ախելոոսի տակ բյուզանդացիների կրած մեծ պարտության մասին է: Բյուզանդա-բուլղարական բոլոր պատերազմների մասին մանրամասն տե՛ս հետևյալ արժեքավոր աշխատության մեջ. *Българското военно изкуство през феодализма, София, 1958*:
- 64 Լեոն VI-ի պրոտովեստիարիոս Թեոդոսին հիշատակում է Գևորգ Վանականի Շարունակողը (տե՛ս Georg. Mon. Cont., p. 855):
- 65 Այսինքն ապագա կայսր Հուստինիանոս I-ը (527—565):
- 66 Հուստինոս I կայսրը (518—527), Հուստինիանոսի հորեղբայրը:
- 67 Այս Թովմայի ինքնության մասին կա երկու ենթադրություն: Մեկը, որ նրա տակ թաքնված է Հուստինիանոս կայսեր զորավարներից մեկը՝ հայազգի Թովման, որ ըստ վերոհիշյալ կայսեր 31-րդ նովեբրայի (536) նշանակվեց Երրորդ Հայքի կառավարիչ, և մյուսը, որին հաճախ է հիշատակում Պրոկոպիոս Կեսարացին որպես հայազգի Հովհաննես Գուգեսի հայր Թովմա (տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին», գիրք Բ, 30, նաև «Գոթական պատերազմի մասին», գիրք Դ, 8, և 9): (Տե՛ս Pertusi, p. 146): Ն. Ադոնցը սակայն այդ երկու Թովմաներին նույնացնում է (տե՛ս Адонц, Армения, стр. 178):
- 68 Խոսքը Մուհամեդ մարգարեի փեսա Աբու Բաքրի մասին է, որ 632 թ. հարձակվեց Կիպրոսի վրա, ավարտեց այն, բայց արարական տիրապետու-

Բանակարեմերի մասին

Թյունը շտարածեց: Արարները 647 թ. երկրորդ անգամ հարձակվեցին. կղզու վրա Մուավիայի գլխավորութեամբ: Մուավիայի և բյուզանդական կայսր Կոստանդին Պոզոնատոսի մահից հետո, Հուստինիանոս Բ-ը և ամիրապետ Արղամեւիբը 686 թ. տաս տարով վերականգնեցին իրենց նախորդների կողմից կնքված պայմանագիրը, ըստ որի ամիրապետն համաձայնվեց բյուզանդացիներին վճարել օրական հաղար դահեկան, մեկ ստրուկ և մեկ ձի, հավասար կերպով բաժանել Կիպրոսից, Հայաստանից և Վրաստանից գանձվող հարկերը: Տե՛ս Theophanis Chronographia, p. 355, 361, 365: Կիպրոսը հետագայում էլ բաղմիցս ձեռքից ձեռք անցավ: 744 թ. այն գրավեց Կոստանդին Ե Կոպրոնիմոսը: 805 թ. նրան տիրացավ Հարուն ար-Ռաշիդը: Բյուզանդացիները վերջնականապես տիրեցին կղզուն միայն Նիկեփոր Բ Փոկասի օրոք (964):

- 69 Նշանավոր Ալեքսիոսի տակ հավանաբար ենթադրվում է իսկապես մեծ հռչակ ստացած Ալեքսիոս Մուսելեն, Կրինիտեսների ընտանիքից, անթիպատ պատրիկր, ապա և մագիստրոսն ու կեսարը, որը սակայն աչքի ընկավ Թեոփիլոս կայսեր ժամանակ, որի փեսան էր: Տե՛ս Theoph. Cont., p. 108—109: Վասիլի ժամանակ Կիպրոսի գրավման մասին այլ աղբյուրներում խոսք չկա:

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵԴԵՍԻԱՅԻ ԱՐԳԱՐ ԹԱԳԱՎՈՐԻՆ ՈՒՂԱՐԿՎԱԾ ԹՂԹԻ
ԵՎ ԱՆՋԵՌԱԳՈՐԾ ՊԱՏԿԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

- 1 Թարգմանությունը կատարված է Մինյի հայտնի «Հունական հայրաբանության» մեջ հրատարակված բնագրից: Տե՛ս Migne. Patrologia graeca. t. 113, col. 423—454.
- 2 Խոսքը 944 թ. Եղեսիայից վարչամակի հետ ժամանած մարդկանց մասին է:
- 3 Այսինքն հոռոմայեցվոց (բյուզանդացիների) կայսեր:
- 4 Բնագրում՝ *ἡμετέρας*: Հայկական միջնադարյան բնագրերում այս բառը թարգմանվում է «իշխան աշխարհի»:
- 5 Խորենացու մոտ՝ «Արգար Արչամայ»:
- 6 Քանի որ Խորենացու «Պատմության» մեջ հանդիպող այս նամակի թարգմանությունը տառացի համընկնում է Միրանաթինի բնագրում մեջբերվածին, նպատակահարմար գտնվեց տալ Խորենացու տեքստը: Վերջին երեք բառերը միայն («խաղաղությանը բնակվելու այնտեղ») թարգմանեցինք, քանի որ Խորենացու բնագրում բացակայում էին:
- 7 Թովմա առաքյալի:
- 8 Այս բառերը Խորենացու բնագրում բացակայում են:
- 9 Հունարեն բնագրում՝ «հայր»:
- 10 Հայերենը սրանից հետո ունի. «և կեանս քեզ և որոց ընդ քեզ են շնորհեսցէ»:
- 11 Բնագրում՝ *Ματαίως*:
- 12 Տե՛ս Ավետարան ըստ Ղուկասու, ԻԲ, 44:
- 13 Թաղևոս առաքյալի, Քրիստոսի 72 աշակերտներից մեկի:
- 14 Գուցե Ամդու:
- 15 Նկատի ունի Քրիստոսի այլակերպությունը: Տե՛ս Մատթէոս, Ժէ, 2, Մարկոս, Թ, 1, Ղուկաս, Թ, 29:
- 16 Խոսքը պարսից արքա Խոսրով Անուշիրվանի մասին է (531—579): Եղեսիայի պաշարման մանրամասն նկարագրությունը տալիս է Պրոկոպիոս Կեսարացին իր «Պատերազմների մասին» աշխատության Բ դրբի 26—27-րդ գլուխներում:
- 17 Պատկերի առջև եղած հրազի մասին Միրանաթինը նախապես ոչինչ չի ասել:
- 18 Թեոփիլոս կայսեր ժամանակ Ալեքսանդրիայի պատրիարքն էր Քրիստափորը (817—848 թթ., մելքիտ), Անտիոքի պատրիարք՝ Հորը (813—844 թթ., մելքիտ), իսկ Երուսաղեմի պատրիարքն էր Բարսեղը (821—839): Միրանաթինի մոտ պարզապես շփոթություն կա:
- 19 Խոսքը ծայրահեղ պատկերամարտ Թեոփիլոս կայսեր մասին է (829—842 թթ.):
- 20 Այսինքն Կոստանդինուպոլիս:
- 21 Խոսքը Թոմանոս Լեկապենոս կայսեր մասին է (920—944 թթ.):

- 22 Մ. թ. 944 թ.:
- 23 Հայերեն Ուռհա:
- 24 Ալսինքն Կոստանդնուպոլսում: :
- 25 Բնագրում օ՛հ αὐτὸ Ρώμησ γαζωνομαζεσι: Սույն երկի լատիներեն թարգմանողը խնդրո առարկա բառերը թարգմանել է «cognomento a Roma»: Իհարկե, սխալ է: Հունարեն αὐτὸ-ն այստեղ նախդիր չէ, այլ արարքերեն «Արու»-ն (հայր, համեմատիր Ապոկապես-Արու հաֆս, Ասլոտաղլե-Արու Տաղլիր և այլն): Հաջորդ՝ Ρώμησ-ը, եթե արարական որևէ անվան աղավաղումը չէ, ապա պիտի ենթադրել, որ խոսքը «հոռոմի հոր» մասին է (հայտնի է, օրինակ, արար գրող «Իրն Ռումի»-ն):
- 26 Օպոիմատոն բանակաթեմի կենտրոնն էր նիկոմիդիա քաղաքը:
- 27 Այս «մարգարեական» խոսքերը վկայում են այն մասին, որ սույն երկը գրվել է Ռոմանոս Լեկապենոս կայսեր տապալումից (944 թ. դեկտեմբերի 16) անմիջապես հետո:
- 28 Վլախերնայի շրջանը գրավում էր հին Կոստանդնուպոլսի հյուսիս-արևմտյան մասը:
- 29 Նավի տեսակ է:
- 30 Խոսքը Ռոմանոս Լեկապենոս կայսեր որդիներ Ստեփանոսի և Կոստանդնի մասին է, ովքեր Ռոմանոսի կայսերակիցներ էին հռչակված:
- 31 Այն է Ռոմանոս Լեկապենոսը:
- 32 Ոսկե Դուռը բյուզանդական կայսրերի՝ ռազմական արշավանքներից հետո քաղաք մտնելու պաշտոնական դարպասն էր:
- 33 Ավգուստեոնը Կոստանդնուպոլսի հրապարակներից մեկն էր, որտեղ է գտնվում սբ. Սոֆիայի տաճարը, որի պատճառով էլ այն այսօր կոչվում է Այասոֆյամբյոզանը:
- 34 Սբ. Սոֆիայի:
- 35 Ադիտոնը եկեղեցու այն մասն է, որտեղ հասարակ մահկանացուն մուտք գործելու իրավունք չունենր:
- 36 Խրիսոտորիկին (թարգմանաբար նշանակում է Ոսկե սեղան), տոնախմբությունների ամենանշանավոր դահլիճներից մեկը Կոստանդնուպոլսի Մեծ պալատում, որը գտնվում էր սբ. Սոֆիայի մոտ: Հիշված է և Անանիս Շիրակացու կողմից «Մարկիանոս տրիկլին» ձևով:
- 37 Ռոմանոս Բ-ին (959—963):

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

- 1 Բնագիրը տե՛ս Basilicorum libri LX, ed. C. G. E. Heimbach, t. V, Lipsiae, 1850, p. 164:
- 2 Բլուզանդական տարին սկսվում էր սեպտեմբեր ամսին, հետևաբար տարեվերջը օգոստոս ամսին էր:
- 3 Բնագրում Ἀρμενιακά ὄγκωσια կամ Ἀρμενιακά τελέσματα:
- 4 «Վասիլիկա» օրենսգրքը հսկայածավալ մի գործ է, որը օգտագործման համար լինելով շատ անհարմար, անհրաժեշտություն առաջացավ, որ գործածություն մեջ դրվեն նրա ռամառոտ տարրերակները, այսպես կոչված սինոպսիսները (Մեծ և Փոքր), որտեղ օրենքները շարադրված են այրուբենական կարգով: Խնդրո առարկա օրենքի բնագիրը տե՛ս Synopsis Basilicorum, In Jus graecoromanum, vol. V, cura J. Zepi et P. Zepi, Scientia Aalen, 1962, p. 598:
- 5 Բնագրում Περί ὠραιαρίων τῶν (χαί) ὑποδευκτῶν: Խոսքը, հասկանալի է, հարկահավաքների մասին է:
- 6 «Սինոպսիսը» յուրաքանչյուր հոդվածի համար հղում է տալիս բնագրին՝ «Վասիլիկաներին»: Հղում տված 56-րդ դրքի, 9-րդ տիտղոսի 1-ին, 2-րդ և 3-րդ գլուխները «Վասիլիկաների» Հեյմբախի հրատարակության մեջ բացակայում են: 11-րդ տիտղոսի յոթերորդ գլուխը նույնությամբ կա: Տե՛ս Basilicorum libri LX, ed. C. G. E. Heimbach, t. V, Lipsiae, 1850, p. 171:
- 7 Բնագիրը տե՛ս Liber juridicus alphabeticus sive Synopsis Minor ex editioe C. E. Zachariae a Lingenthal, In Jus graecoromanum, cura J. Zepi et P. Zepi, vol. VI, Scientia Aalen, 1962, lit. A, c. 33, p. 333—334:
- 8 Այս բառերը պատկանում են Հուստինիանոս Ա-ի 21-րդ նովելլայի վերնագրին, որից «Վասիլիկաների» Փոքր Սինոպսիսի հեղինակները հանգել են եզրակացությունների:
- 9 Բնագրում Περί παραδρομῆς πολέμου:
- 10 Բնագիրը տե՛ս De vellitatione bellica domini Nicephori Augusti, In Leonis Diaconis Historiae, Bonnae, 1828, p. 183—189, 196—197:
- 11 Իմա արարների:
- 12 Այն է Համդունը, Հալեպի նշանավոր ամիրան: Կոստանդին Միրանածինի օրոք դեռևս Արևելից սպարապետ Նիկեփոր Փոկասը նրան, ինչպես և նրա դաշնակից Տարսոնի և Տրիաոլի ամիրաններին պարտության մատնեց, որից հետո ձեռնարկեց Կրետեի նշանավոր արշավանքը, որի ընթացքում նշված ամիրանների դեմ պայքարը հաջողությամբ շարունակեց Նիկեփոր Փոկասի եղբայր Լևոն Փոկասը: Տե՛ս Cedr., II, p. 340, 341:

- 13 Թեոդորա կայսրուհու եղբայրը: Նրա մասին մանրամասն տե՛ս վերը, վասիլ Ա-ի կենսագրության 30-րդ ծանոթագրությունը:
- 14 Տարսոնր արարների ձեռքում էր և բյուզանդական սահմանին մոտիկ գտնվող ամուր բերդերից ու հենակետերից մեկը:
- 15 Մալեինոսները բյուզանդական հայտնի ընտանիք էին, ծագումով հարսիանոնից, որ աչքի ընկավ հատկապես X—XI դարերում: Նրանք ազգակցական կապերի մեջ էին Նիկեիոս Փոկասի հետ:
- 16 Խոսքը Նիկեիոս Բ Փոկասի մասին է:
- 17 Այստեղ առաջին ցեղանունը խոստում է գրիչը:
- 18 Բյուզանդական աղբյուրներում վիգիլա (լատ. *vigilia*) են կոչվում պահակատեղիները:
- 19 Վիգիլայում ծառայողը:
- 20 Կամինովիգիլիա էին կոչվում այն վիգիլաները, որտեղ խարույկների օգնությամբ տեղեկացնում էին թշնամու շարժումների մասին: Միրանաթինի «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» աշխատության մեջ թվարկվում են այն կամինովիգիլիաները, որոնք ընկած էին Տարսոնի դիմացից մինչև Կոստանդնուպոլիս:
- 21 Բնագրում ἐξ̅πιλάτωρ (լատ. *expiator*). որ ավագակ, դիակապուտ է նշանակում, բայց մեր կոնտեքստում այդ իմաստը չի արդարացվում:
- 22 Բնագրում τραπεζίται: Բառը հունարեն է (τράπεζα նշանակում է սեղան, τραπεζίτης — սեղանավոր, ժամանակակից տերմինով բանկիր), որ հասկանալի է, ձևված է օտար բառի հիման վրա, վերոհիշյալ հունարեն բառին համահնչուն: Դեռևս Ա. Գրեգուարը կարծիք էր հայտնել, որ դա պարսկերեն «դարբանդ» բառն է, բայց դարբանդը փակ լեռնանցքն է, այնինչ բյուզանդա-արարական սահմանի վրա որպես կանոն խոսք է լինում կլեյսուրների, բաց կիրճերի մասին, որոնք պարսկերեն դարբանդ չեն կոչվում, այլ «դարվազ» (տես Դոկտոր Ալի-Աբբար Նաֆիսի, Պարսկերեն բացատրական բառարան, Թեհրան, 1318—1334 (1940—1956): Բացի այդ «դարբանդ»-ը պահպանող հատուկ զորքի պարսկերեն անվանում հայտնի չէ: Տրապեզիտես բառի վերջածանցը —ίτης, որ հատուկ զորամասի առկայության մասին է վկայում, չի արդարացնում Գրեգուարի ենթադրությունը: Բյուզանդական աղբյուրների տրապեզիտեսը —τραπεζίτης անկասկած պարսկերեն «դարվազբան» կամ «գարվազբան» բառն է (պահպանվել է նույնիսկ հայկական աղբյուրներում դարպասպան ձևով, տե՛ս նոր Բառգիրք Հայկազյան լեզվի, հատ. Ա, էջ 606), որ հենց լեռնանցքի պահպանն է: Պարսկերենի -բան վերջածանցը միանգամայն համապատասխանում է հունարեն -իտեսին —ίτης:
- 23 Բնագրում τασιναρίους: Հ. Գեյցերը (տե՛ս Սկզբնավորությունը, էջ 62, ծանոթ. 1) տասինարիոս-տասինակիայի մասին գրում է. «Այս՝ հայերեն բառագրոց մեջ չգտնվող անծանոթ բառը տասնաբաբ կամ տասնաբաբ ըլլալու է. եթե վերջինը ճիշտ է, կարելի է թերևս նաև տասնակիս ընթեռնուլ, որ իմաստին շատ լավ կհարմարի: Ի չգոյն ուրիշ լավագույն մեկնության, զայս իբր լուկ ենթադրություն հոս հառաջ կբերեմ»:
- Ն. Ադոնցը մերժում է այս ենթադրությունը: Նրա կարծիքով տասինա-

ըիոս-տասինակիա բառը բխում է հայերեն «տեսանել» բայից, որի վրա էլ նա ձևում է «տեսունակ»—«տեսնակ» բառը: *Sb' u Aux confins militaires de l'Orient byzantin, Hussards, trabans, tasnaks. Byzantion, t. XIII (1938), fasc. I, p. 282:*

24 Այն է բյուզանդական կայսրության:

25 Բնագիրը տե՛ս Nov. XVIII imp. Nicephori Phocae de fundis militum Armenicorum et homicidarum. In Jus graecoromanum, cura J. Zepi et P. Zepi, Novellae et aerae bullae imperatorum post Justinianum, ex editione C. E. Zachariae a Lingenthal, vol. I, Scientia Aalen, 1962, p. 247- -248:

26 Լակապեն գտնվում էր հայերի ստեղծած Լիկանդոս բանակաթեմում: Լակապեից էր բյուզանդական կայսր Ռոմանոս Ա Լակապենոսը:

27 Պետական հիմնարկության:

28 Այսինքն վերահսկիչների գրություններ, հուշագրություններ:

29 Ասորիք ասելով բյուզանդական հեղինակները հաճախ նկատի ունեն արաբական խալիֆայությունը, ինչպես և այլ դեպքում:

Բ Ա Ն Ա Լ Ի

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ
ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ

- Աղոնց, Բազրատունյաց փառքը—Ն. Աղոնց, Բազրատունյաց փառքը, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948:
- Աղոնց, Գիտական դեմքեր—Ն. Աղոնց, Հայ գիտական դեմքեր Բյուզանդիայում, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948:
- Ալլոնց, Վասիլ Հայազն—Ն. Աղոնց, Վասիլ Հայազն (Մեծագործ կայսր, 867—886), Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948:
- Աղոնց, Վարդ Մամիկոնյան—Ն. Աղոնց, Վարդ Մամիկոնյան (856—866), Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948:
- Ակինյան, Մատ. հետ.—Ն. Ակինյան, Մատենագրական հետազոտություններ, հատ. Դ, Վիեննա, 1938:
- Անառյան, Անձնանունների բառարան—Հ. Անառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Ա—Ե, Երևան, 1942—1962:
- Անառյան, Արմատական բառարան—Հ. Անառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հատ. Ա—Է, Երևան, 1926—1935:
- Անդերսոն, Ուղևորություն—Յ. Կ. Կ. Անդերսոն. Հետազոտական ուղևորություն ի Պոնտոս, թարգմ. Հ. Տաշյանի, Վիեննա, 1919:
- Ասողիկ—Ստեփանոսի Տառնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885:
- Բարթիկյան, Բյուզանդական վիպերգությունը—Հ. Բարթիկյան, Բյուզանդական «Դիգենիս Ակրիտաս» վիպերգությունը և նրա նշանակությունը հայագիտության համար, «Պատմա-բանասիրական Հանդես», 1963, № 1:
- Գրիգոր Մագիստրոս—Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, Բնագիրն առաջարանով և ծանոթություններով առաջին անգամ ի լույս բնծայեց Կ. Կոստանյանց, Ալեքսանդրապոլ, 1910:
- Գելցեր, Սկզբնավորությունը—Հ. Գելցեր, Սկզբնավորությունը բյուզանդական բանակաթեմերու դրության, թարգմ. Գ. Գարանֆիլյանի, Վիեննա, 1903:
- Գիրք Թղթոց—Գիրք Թղթոց, Թիֆլիս, 1901:
- Դիվան հայ վիմագրության—Դիվան հայ վիմագրության, Պրակ 1, Անի քաղաք, Կազմեց Հ. Ա. Օրբելի, Երևան, 1966:
- Դրասխանակերտցի—Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912:
- Երեմյան, Հայաստանը—Ս. Տ. Երեմյան. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի. (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963:

Այստեղ նշված են ծանոթագրություններում հաճախ հանդիպող աշխատությունների վերնագրերը: Հաղվադեպ հանդիպող աշխատությունների վերնագրերը ծանոթագրությունների մեջ բերված են լրիվ:

- Քովմա Արժուրի—Քովմայի վարդապետի Արժուրու Պատմութիւն Տանն Արժուրու-
նեաց, Ի լոյս էած Ք. Պ[ատկանյան], Ս. Պետերբուրգ, 1887:
- Հյուրըման, Տեղվո անունները—Հ. Հյուրըման, Հին հայոց տեղվո անունները,
Հայոց աշխարհին պատմական տեղագրութեան մասին ուսումնասիրու-
թյուններով, Թարգմ. Հ. Բ. Պիլեգիկեյան, Վիեննա, 1907:
- Հովհաննիսյան. Դրվագներ—Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական
մտքի պատմութեան, գիրք Ա, Երևան, 1957:
- Ղևոնդ—Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887:
- Մատթեոս Ուտիայեցի—Մատթէոսի Ուտիայեցու ժամանակագրութիւն, Վաղար-
շապատ, 1898:
- Մարկվարտ, Վրական Բագրատունյաց ծագումը—Հ. Մարկվարտ Բագրատունյաց
ծագումը. Ա. Հայ Բագրատունյաց ճյուղագրութիւնը: Բ. Վրական Բագրա-
տունյաց ծագումը, գերմ. Թարգմ. Հ. Մ. Հապողյան, Վիեննա, 1913:
- Միլիթար Գոշ—Միլիթարու Գոշի Դատաստանագիրք հայոց, Իրաւարանական
հետազոտութիւնը հանդերձ ծանօթութեամբ Վահան Ժ. վրդ. Բաստամեանց.
Վաղարշապատ, 1880:
- Մովսէս Խորենացի—Մովսէսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, Տփլիս, 1913:
- Ն. Բ. Հ. Լ.—Նոր Բաղգիրք Հայկազեան Լեզուի, հատ. Ա—Բ, Վենետիկ, 1836—
1837:
- Վարդան—Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանեայ,
Վենետիկ, 1862:
- Տաշյան, Արևմտյան սահմանը—Հ. Տաշյան, Հին Հայաստանի արևմտյան սահ-
մանը, Վիեննա, 1948:
- Տեր-Ղևոնդյան. Ամիրայութիւնները—Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայու-
թիւնները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965:
- Սամվել Անեցի—Սամուէլի փահանայի Անեցու Հաւաքումնք Ի գրոց պատմա-
գրաց, Վաղարշապատ, 1893:
- Адонц, Армения—Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, С.-Петербург,
1908.
- Анчабадзе, Из истории—З. Анчабадзе, Из истории средневековой Абхазии
(VI—XVII вв.) Сухуми, 1959.
- Бартикян, Дигенистика—Р. М. Бартикян, Дигенистика в курдском эпосе
о Златоруком хане? Вестник Общественных наук АН Арм. ССР.
1967 г., № 1.
- Бартикян, Заметки—Р. М. Бартикян, Заметки о византийском эпосе о
Дигенисе Акрите, Византийский Временник, том XXV, 1964.
- Бартикян, Источники—Р. М. Бартикян, Источники для изучения истории
павликианского движения, Ереван, 1961.
- Беляев, Byzantina—Д. Б. Беляев, Byzantina, Очерки, материалы и заметки
по византийским древностям, т. I—II (=Записки Русского Археоло-
гического Общества, V—VI, С.-Петербург, 1891—1893); т. III (=За-
писки Классического Отдела Русского Археологического Общества,
IV, 1907).
- Васильев, Византия и арабы, т. I—А. А. Васильев, Византия и арабы,

- том I, Политические отношения Византии и арабов за время Аморийской династии, С.-Петербург, 1900.
- Васильев*, Византия и арабы, т. II—А. А. *Васильев*, Византия и арабы, том II. Политические отношения Византии и арабов за время Македонской династии, С.-Петербург, 1902.
- Кулаковский*, История—Ю. *Кулаковский*, История Византии, том III, Киев, 1915.
- Липшиц*, Очерки—Е. Э. *Липшиц*, Очерки по истории византийского общества и культуры в VIII—первой половине IX века, М., 1961.
- Минорский*, История—В. *Минорский*, История Ширвана и Дербенда, М., 1963.
- Псамафийская хроника*—*Псамафийская хроника*, Предисловие, перевод, комментарий А. П. Каждана. В кн. Две византийские хроники X века, М., 1959.
- Adontz*, Asot Erkat^c—N. *Adontz*, Asot Erkat^c ou de fer, roi d'Arménie de 913 a 929. Études Armeno-Byzantines, Lisbonne, 1965.
- Adontz*, L'âge—N. *Adontz*, L'âge et l'origine de l'empereur Basile I (867—886), Études Armeno-Byzantines, Lisbonne, 1965.
- Adontz*, Les fonds—N. *Adontz*, Les fonds historiques de l'épopée byzantine Digenis Akritas, Études Armeno-Byzantines, Lisbonne, 1965.
- Adontz*, Les Taronites—N. *Adontz*, Les Taronites en Arménie et a Byzance, Études Armeno-Byzantines, Lisbonne, 1965.
- Adontz*, Notes I—N. *Adontz*, Notes Armeno-Byzantines, Études Armeno-Byzantines, Lisbonne, 1965.
- Adontz*, Notes II—N. *Adontz*, Notes sur le livre des Cerémonies, Études Armeno-Byzantines, Lisbonne, 1965.
- Ahrweiler*, Byzance et la mer—H. *Ahrweiler*, Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe—XVe siècles, Paris, 1966.
- Ahrweiler*, Recherches—H. *Glykatzi-Ahrweiler*, Recherches sur l'administration de l'Empire Byzantin aux IX—XI siècles, Ecole Française d'Athènes, Paris, 1960.
- Ahrweiler*, Histoire—H. *Ahrweiler*, Histoire et la géographie de la région de Smyrne, Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation Byzantines, Travaux et Mémoires, I, Paris, 1965.
- Bartikian*, La généalogie—H. *Bartikian*, La généalogie du Magistros Bagarat, Catepan de l'Orient, et des Kekaumenos, Revue des Études Arméniennes, Nouvelle série, tome II, Paris, 1965.
- Bréhier*, La Civilisation—L. *Brehier*, La Civilisation byzantine, Paris, 1950.
- Bréhier*, Les Institutions—L. *Brehier*, Les Institutions de l'Empire Byzantin, Paris, 1949.
- Bréhier*, Vie et mort—L. *Bréhier*, Vie et mort de Byzance, Paris, 1947.
- Brooks*, Arabic lists—E. W. *Brooks*, Arabic lists of the byzantine Themes, Journal of Hellenic Studies, vol. XXI, 1901.

- Brosset*, Additions—*M. Brosset*, Additions et Eclaircissements à l'Histoire de la Georgie, depuis l'antiquité jusqu'en 1469, St.-Petersbourg, 1851.
- Bury*, IAS—*J. B. Bury*, The Imperial Administrative System in the ninth century with a revised text of the *Kletorologion* of Philotheos, London, 1911.
- Canard*, Histoire—*M. Canard*, Histoire de la dynastie des Hamdanides de Jazira et de Syrie, I. Paris, 1953.
- Canard*, Les Hamdanides—*M. Canard*, Les Hamdanides et l'Arménie, Annales de l'Institut d'Etudes Orientales t. VII, 1948.
- Cedr.* II—*Georgius Cedrenus-Ioannis Scylitzae* ope ab Immanuele Bekkero supletus et emendatus, tomus alter, Bonnae, 1859.
- Charanis*, The Armenians—*P. Charanis*, The Armenians in the Byzantine Empire, Lisboa, 1963.
- DAI* I—*Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, Greek, text edited by *Gy. Moravcsik*. English translation by *R. J. H. Jenkins*, Budapest, 1949.
- DAI* II—*Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, vol. II Commentary by *F. Dvornik*, *R. J. H. Jenkins*, *B. Lewis*..., edited by *R. J. H. Jenkins*, London, 1962.
- De Cer.* I—*Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Cerimoniis aulae byzantinae libri duo graece et latine e recensione Io. Iac. Reiskii*, vol. I, Bonnae, 1829.
- De Cer.* II—*Io. Iac. Reiskii Commentarii ad Constantinum Porphyrogenitum de Cerimoniis aulae byzantinae*, Bonnae, 1830.
- Epanagoge*—*Epanagoge legis Basilii et Leonis et Alexandri*, In *Jus graecoromanum*, cura *J. Zepi* et *P. Zepi*, vol. II, Scientia Aalen, 1962.
- Genesii Regum*—*Genesii Regum ex recognitione Caroli Lachmani*, Bonnae, 1834.
- Georg. Mon. Cont.*—*Georgii Monachi Vitae Imperatorum recentiorum*, In „Theophanes Continuatus...“, ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Bonnae, 1838.
- Grégoire*, Διγενής Ἀκριτάς—*H. Grégoire*, Ὁ Διγενής Ἀκριτάς. Ἡ Βυζαντινὴ ἐποποιία στὴν ἱστορία καὶ στὴ ποίηση, New York, 1942.
- Grégoire*, Mélias le Magistre—*H. Grégoire*, Notes épigraphiques VII, Mélias le Magistre, Byzantion, t. VIII, 1933.
- Guiland*, Le domestique—*R. Guiland*, Études sur l'histoire administrative de Byzance, Le domestique des scholes, Revue des Études Byzantines, t. VIII, 1950.
- Guiland*, Les titres auliques—*R. Guiland*, Études sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin, Les titres auliques des eunuques. Le protospathaire. Byzantion, t. XXV—XXVI—XXVII (1955—1956—1957), fasc. 2.
- Guiland*, Proconsul—*R. Guiland*, Études sur l'histoire administrative de

- l'Empire Byzantin, Proconsul-*Ἀνθόπατος*. Revue des Études Byzantines, t. XV, 1957.
- Honigmann*, Die Ostgrenze—*E. Honigmann*, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen, Bruxelles, 1935.
- Honigmann*, Une „Scala“ géographique—*E. Honigmann*, Une „Scala“ géographique copte-arabe et l'emplacement de Romanopolis en Arménie, In Trois Mémoires posthumes d'Histoire et de Géographie de l'Orient Chrétien, „Subsidia Hagiographica“, No 35, Bruxelles, 1961.
- Janin*, Const. Byz.—*R. Janin*, Constantinople byzantine, Paris, 1950.
- Janin*, La topographie—*R. Janin*, La topographie de Constantinople byzantine, Revue des Études Byzantines, t. VIII, 1950.
- Markwart*, Streifzüge—*J. Markwart*, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903.
- Markwart*, Sudarmenien—*J. Markwart*, Sudarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930.
- Minorsky*, Studies—*V. Minorsky*, Studies in Caucasian History, London, 1953.
- Moravcsik*, Byzantinoturcica, Bd. I—*Gy. Moravcsik*, Byzantinoturcica, Bd. I, Die byzantinische Quellen der Geschichte der Türkvolker. Bd. II, Sprachreste der Türkvolker in den byzantinischen Quellen, Zweite durchgearbeitete Auflage, Berlin, 1958.
- Pertusi*—Constantino Porfirogenito De Thematibus. Introduzione, testo critico, commento a cura di *A. Pertusi* (Studi e Testi 160), Città del Vaticano, 1952.
- Ramsey*, HGAM—*W. M. Ramsey*, The Historical Geography of Asia Minor, London, 1890.
- Sophocles*, Greek Lexicon—*E. A. Sophocles*, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From B. C. 146 to A. D. 1100), vol. I—II, New York.
- Sym. Mag.*—*Symeonis Magistri ac Logothetae Annales*, In „Theophanes Continuatus...“, Bonnae, 1838.
- Theoph. Chron.*—*Theophanis Chronographia*, ed. C. de Boor, t. I—II, Lipsiae, 1883.
- Theoph. Cont.*—*Theophanes Continuatus Chronographia*, ex recognitione *Immanuelis Bekkeri*, Bonnae, 1838.
- Toumanoff*, Studies—*C. Toumanoff*, Studies in Christian Caucasian History, Georgetown, 1963.
- Toumanoff*, The Bagratids—*C. Toumanoff*, The Bagratids of Iberia from the Eighth to the Eleventh Century, Le Muséeon, t. LXXIV, Louvain, 1961.
- Vasiliev*, Histoire—*A. Vasiliev*, Histoire de l'Empire Byzantin, t. I, Paris, 1932.
- Vita Ignatii*—*S. P. N. Ignatii archiepiscopi Constantinopolitani Vita sive certamen*, Auctore Niceta servo Christi cognomento Davide Paphlagonae, Migne, Patrologia Graeca, t. 105.

Հ ա ղ ա լ ո լ ճ Ե ր ի ր ա ն ա լ ի

Vogt, Basile I—A. Vogt, Basile I, empereur de Byzance et la civilization byzantine à la fin du IXe siècle, Paris, 1908.

Vogt, Commentaire—Constantin VII Porphyrogénète, Le Livre des Cere- monies, t. I, Livre I, Chapitres 1—46 (37), Texte établi et traduite par Albert Vogt, Paris, 1935, Commentaire.

Zachariae von Lingenthal, Geschichte—Zachariae von Lingenthal, Ges- chichte des griechische-römischen Rechts, Berlin, 1892.

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

Ա Ն Ձ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Ց Ա Ն Կ

- Աբաս, տե՛ս Ապասակ
 Աբգար քաղաքի ծղեսիայի, 177—185
 Աբլեյումել, 78
 Աբդեռաիմ, 11, 12
 Աբուբարսու, արաբ խալիֆա, 173
 Աբու Բաբր, տե՛ս Աբուբարսու
 Աբու-լ-Ասվատ, տե՛ս Ապուլեսֆուետ
 Աբու-լ-Համիդ, տե՛ս Ապելիամիտ
 Աբու-լ-Վարդ (Ա), տե՛ս Ապելվարտ (Ա)
 Աբու-լ-Վարդ (Բ), տե՛ս Ապելվարտ (Բ)
 Աբու Սալիմ, տե՛ս Ապոսելմիս
 Աբուսաջ, տե՛ս Ապոսաաա
 Աբու Սևադա, տե՛ս Ապոսևատա
 Աբրահամ, նահապետ հրեից, 66
 Աբրամիոս, Սամոսատի եպիսկոպոս, 190
 Ագաթիաս պատմիչ, 167
 Ագապիոս Վանական, 20
 Ադրանասե (Ադրանասեր), Իբերիայի կուրապաղատ, Աշոտի որդին, 5, 7, 14, 19—23
 Ադրանասե մագիստրոս, Ադրանասեի եղբորորդին, 17
 Ադրանասե մագիստրոս, Պանգրատի որդին, 19
 Ադրիանոս գորավար, 95, 96
 Ազոտ (Ազա՛տ, Աշո՛տ), Անգուրիների փեսան, 171
 Ալեքսանդր Մակեդոնացի, 36
 Ալեքսանդր, Վասիլ Ա-ի որդին, 66, 143
 Ալեքսիոս հայ, Կիպրոսի գորավար, 173
 Ախամետ, տե՛ս Ախմետ
 Ախմետ (և Ախամետ) Ապուլեսֆուետի որդեգիրը, 11, 12
 Ակակիոս վկա, 104
 Ամբրոն, Մելիտենեի ամիրա, 75
 Ամդու, Աբգար քաղաքի մեծամեծներից, 183
 Ամեր ամիրա, տե՛ս Ամբրոն
 Անանիա, Աբգար քաղաքի ծառան, 178, 180, 182
 Անաստասիա, Վասիլ Ա-ի դուստրը, 145
 Անաստասիա վկա, 103
 Անաստասիա. Թեոփիլոս կայսեր դուստրը, 144
 Անաստասիոս կայսր, 197
 Անդրեաս գորավար, 78—80
 Անդրեաս Նախակոչ, 42
 Անթեմիոս, պրետորյան էպարքոս, 197
 Աննա, Լևոն Զ-ի և Զոեի դուստրը, 143
 Աննա, Վասիլ Ա-ի դուստրը, 145
 Աննա սուրբ, 42, 103
 Անգուրիներ, 171
 Անտիգոնոս պատրիկ, կեսար Վարդասի որդին, 43, 48
 Աշոտ իշխանաց իշխան (Աշոտ Ա Բագրատունի), 10, 11
 Աշոտ (Աշոտ Բ Երկաթ) 11, տե՛ս և Աշոտիկ
 Աշոտ Կիսկասի (Վիկացի) պատրիկ, Պանգրատի որդին, 19—23
 Աշոտ կուրապաղատ, Ադրանասե կուրապաղատի որդին, 22, 23
 Աշոտ կուրապաղատ, Գավրի եղբայրը, 19, 20—22
 Աշոտ, Պանգրատի որդին, 14
 Աշոտ պրոտոսպարար, պատրիկ, Կրիկոսիկի որդեգիրը, 5, 6, 8, 9
 Աշոտիկ (Աշոտ Բ Երկաթ), 7, տե՛ս և Աշոտ
 Ապամբաս, տե՛ս Մարիանոս Ապամբաս

- Ապասակ, Սմբատ Ա-ի որդին, 10, 11
 Ապավղելե, Անգարբայի ամիրան, Ամբ-
 ռոնի որդին, 75
 Ապելխամիտ, Ապելվարտ Ա-ի որդին,
 10
 Ապելմուզե, Ապոսևատայի որդին, 12
 Ապելվարտ (Ա), Մանգկերտի ամի-
 րան, 10
 Ապելվարտ (Բ), Մանգկերտի ամիրան,
 12
 Ապրզանեմ, Տարոնի իշխան Կրիկորիկի
 եղբայրը, 6—10
 Ապրլեսֆուեռ, Ապոսևատայի եղբայրը,
 10—13
 Ապոսատա, Ատրպատականի ամիրա, 10,
 11
 Ապոսելմիս, Ապոսևատայի եղբայրը, 10
 —13
 Ապոսևատա, Մանգկերտի ամիրան,
 Ապելվարտ Ա-ի բոռը, 10—13
 Ապոստոյպես, տե՛ս Լևոն Ապոստոյպես
 Ատենուֆոս, Կապուայի և Բենեվենտոսի
 տերը, 148
 Ատրենբենհ, տե՛ս Ադրանասե
 Արիարաթ, Կապադովկիայի թագավոր,
 168
 Արկադիոս կայսր, 165
 Արշակ Մեծ (Պարթև), 33—36, 51
 Արշակունիներ, 33, 34, 51
 Արսեն պրոտոստաթար, 27, 28
 Արտաշես, տե՛ս Արտախեստիս
 Արտավան, Վասիլ Ա-ի նախահայրը, 34
 Արտախեստիս, 167
 Արրավոնիտես գորավար, 17
 Արխայիկ, 5, 6
 Արխելայոս, Կապադովկիայի թագավոր,
 168
 Արիլլես, 38
- Բաղդամ, 192
 Բասիլևս, մարտիրոս, 169
 Բասիլիսկոս, մարտիրոս, 169
 Բարսեղ Մեծ, 123, 169
 Բարսեղ պատրիարհ, 187
 Բելիսարիոս գորավար, 166
 Բերսաբե, 13
 Բոյիլաս, տե՛ս Պետրոնաս Բոյիլաս
- Բրիարեսոս, 62
- Գարբիել հրեշտակապետ, 104
 Դագիկ Արծրունի, տե՛ս Կակիկ
 Գեորգիոս մագիստրոս, Աբազգիայի էֆ-
 սուսիաստես, 19
 Գեորգիոս Պեզան, 65, տե՛ս և Պեզան
 պատրիկ
 Գոեմար, Սալերնոյի տերը, 148
 Գոեֆեր, Սալերնոյի տերը, 148
 Գուրգեն, տե՛ս Կուրկեն
 Գրիգոր Նազիանզացի Աստվածաբան,
 169
 Գրիգոր Նյուսացի, Բարսեղ Մեծի -եղ-
 բայրը, 169
 Գրիգոր Մանչելագործ, 169, 170
 Գրիգոր, Տարոնի իշխան, 5, տե՛ս և
 Կրիկորիկ, Տարոնացի
 Գրիգորաս, 7
 Գրյուլլոս, 53, 54
- Դամիանոս պատրիկ, 47
 Դանելիս, պելոպոնեսցի մեծահարուստ,
 42, 43, 99, 101
 Դանիել, Դանելիսի ազգական, 101
 Դավթակ (Դավթուկ), տե՛ս Տավտուկաս
 Դավիթ թագավոր հրեից, 13, 48
 Դավիթ, իբրեւեբի նախահայրը, Սպան-
 դիատի եղբայրը, 13, 14
 Դավիթ, Լևոն Ապոստոյպեսի որդին, 93
 Դավիթ մագիստրոս (Մեծ), Աշոտ կու-
 րապաղատի եղբայրը, 20—22
 Դավիթ Մամպալիս, Սմբատի որդին, 18,
 19
 Դեմետրիոս վկա, 103
 Դիակոնիցևս, Խրիստոփորի թիկնապահը,
 72, 73, 97
 Դիոկլետիանոս կայսր, 28
 Դիոմեդևս վկա, 40, 99
 Դիոնիսոս, 57
- Նդիա Թեբագի մարգարե, 94, 100, 104,
 106, 111
 Նդիշե մարգարե, 111
 Ննակ, 46
 Նպիփան Կիպրացի, 157
 Նպիփան պրոտոստաթար, 147

- Եվագրիոս, 187
 Եվաղիա կայսրուհի, Վասիլ Ա-ի կինը, 60, 109, 143
 Եվաղիա, Լևոն Զ-ի և Զոեի դուստրը, 143
 Եվաղիա, Լևոն Զ-ի կին Թեոփանոյի դուստրը, 143
 Եվաղիա Վալինի, Լևոն Զ-ի երրորդ կինը, 143
 Եվալիոս, Եդեսիայի եպիսկոպոս, 186—188
 Եվստափոս Արգիրոս, 26, 27
 Եվստրատիոս վկա, 170
 Եվփեմիա սուրբ, 66, 144
 Զաֆարիա պապ, 3
 Զենոբիոս պրոտոսպարար, 101
 Զենոն կայսր, 34
 Զոե (Կարբոնոպսիա), Լևոն Զ-ի չորրորդ կինը, Կոստանդին Միրանածինի մայրը 27, 145
 Զոե սուրբ, 104
 Զոե, Ստիլիանոս Զառուցայի դուստրը, Լևոն Զ-ի երկրորդ կինը, 143
 Զուրվանելի պրոտոսպարար, 16
 Էմիլիանոս վկա, 103
 Էսման, Տարսուհի ամիրա, 87
 Էրիենիաներ, 57
 Էրոս, 57
 Թադևոս առաքյալ, 182—184
 Թեկլա, Թեոփիլոս կայսեր դուստրը, 141
 Թեմիստիոս, Խերսուհի տեք, 28
 Թեոդոս Մեծ կայսր, 136, 163
 Թեազոս, Լևոն Զ-ի պրոտովեստիարիոս, 171
 Թեոդորոս պրոտոսպարար, Պանգրատի որդին, 147
 Թեոդորա կայսրուհի, 46, 58, 143, 144
 Թեոդորոս հայ քարգման, 5
 Թեոկտիստե, Թեոդորա կայսրուհու մայրը, 144
 Թեոկտիստոս, Վրիենիոս պրոտոսպարար, 23
 Թեոփանո, Լևոն Զ-ի առաջին կինը, 113
 Թեոփանո կայսրուհի, Ռոմանոս Բ-ի կինը, 131
 Թեոփիլակոս, Բագարստ Տարոնացու անեքը, 9
 Թեոփիլակոս Բիմբրիլիդես, պրոտոսպարար, 28
 Թեոփիլիցես Պեղևոմենոս հայ, 41, 42, 44, 45
 Թեոփիլոս կայսր, 23, 58, 136, 143, 144, 187
 Թեոփիլոս հայ, տե՛ս Թեոփիլիցես
 Թեոփիլոս պատրիկ, Հովհաննես Կուրկուասի եղբայրը, 15, 17
 Թոռնիկ, Կրիկորիկի եղբորորդին, Ապոզանեմի որդին, 7—9
 Թոռնիկ, տե՛ս Նիկոլայոս Թոռնիկ
 Թովմա առաքյալ, 143, 180, 182
 Թովմա մեծատուն (Զ դար), 172
 Թովմա պատրիկ, հայ, 44
 Իգնատիոս պատրիարհ, 53, 54, 73, 115.
 Իեզդեկոս, պարսից դեսպան, 128
 Ինգեր, 47
 Իորդանես պատրիկ, 165
 Իսահակ, նահապետ հրեից, 66
 Իսահակ Արշակունի (Սահակ Պարթև), 51
 Իսավրացի (Լևոն Գ կայսր), 144
 Իսավրացիներ, տե՛ս Լևոն Գ, Կոստանդին Ե
 Իսմայիլ հայ, 26
 Իսմայիլի որդիներ, տե՛ս Իսմայելացիներ
 Իրենե կայսրուհի, 3, 35
 Իրենե, կեսար Վարդասի դուստրը, 144
 Լալակոն պատրիկ, 14
 Լանդուֆոս Կապուայի և Բենեվենտոսի տեքը, 148
 Լավրենտիոս վկա, 113
 Լևոն Ազելաստոս պրոտոսպարար, 24
 Լևոն Ապոստոլայես զորավար, 92, 93
 Լևոն Ա կայսր, 34
 Լևոն Զ կայսր, 5, 7, 8, 13—15, 25—28, 60, 77, 97, 101, 110, 120, 135, 136, 143, 145, 154, 155, 163, 170
 Լևոն Կատակիլաս մագիստրոս, 136

Անոն հայ պրոտոսպարար, Արսեն պրո-
 տոսպարարի հայրը, 27, 28
 Անոն հայ, Մսյիկտեսի ընկերը, 35
 Անոն մազիստրոս, Նիկեփոր Բ Փոկասի
 եղբայրը, 132, 133
 Անոն, որդի Վասիլ Ա-ի (Անոն Զ), 65,
 118, 119
 Անոն, Սմբատիկի որդին, 146, 147
 Անոն փիլիսոփա, 45, 46
 Լիկիեհիոս, 169
 Լիկուրզոս օրենսդիր, 38
 Լուդովիկոս, Ֆրանկիայի ռեֆս, 84

 Խամարետոս կուրիկուլուրիոս, 93
 Խամբլա ամիրա, 199
 Խարսիոս, 168
 Խոզ, տե՛ս Հեմերիոս պատրիկ
 Խոսրով արքա պարսից, 128, 185, 187,
 189
 Խրիստֆի, պավլիկյանների առաջնորդ,
 67, 70—73, 97, 170

 Կալիեհիկոս վկա, 113
 Կալֆոս, Կարֆեդոնի արաբների զորա-
 վար, 81
 Կակիկ (Գազիկ Արծրունի), 7, տե՛ս և
 Վասպարականիտես
 Կապնոզենես, տե՛ս Կոստանդին Կապնո-
 զենես
 Կավալլինոս, տե՛ս Կոստանդին Ե կայսր
 Կատակալոն մազիստրոս, 14
 Կարապետ, տե՛ս Մկրտիչ Կարապետ
 Կարբեսս, պավլիկյանների առաջնորդ,
 170
 Կեսարիոս, Գրիգոր Աստվածաբանի եղ-
 բայրը, 169
 Կեստա Ստիպպիոտես, 80
 Կլեյենես, Վասիլ Ա-ի նախահայրը, 34
 Կղեմես վկա, 107
 Կյուրոս, պարսից արքա, 39
 Կոզմա պատրիկ, 147
 Կոստանդ կայսր, 136
 Կոստանդ պատրիկ, պրոտոսպարար և
 մանզլավիտ, 20—23
 Կոստանդին Լիվոս, պրոտոսպարար, 5, 6
 Կոստանդին Ե կայսր, 144

Կոստանդին, Քեոփիլոս կայսեր որդին,
 144
 Կոստանդին Զ կայսր, 35
 Կոստանդին Է Միրանածին կայսր, 14,
 27, 28, 33, 77, 131, 135, 143, 145,
 149, 151—154, 163, 177, 192
 Կոստանդին Կապնոզենես, 56
 Կոստանդին Մեծ կայսր, 33, 36, 111,
 136, 143, 163
 Կոստանդին Մելեինոս պատրիկ, 199
 Կոստանդին պատրիկ հայ, 44
 Կոստանդին, պրետորյան էպարքոս, 125
 Կոստանդին, որդի Ռոմանոս Բ կայսեր,
 131
 Կոստանդին, որդի Վասիլ Ա-ի, 60, 65,
 74, 77, 116, 118, 143
 Կոստաս տրիբուն, 28
 Կուրկեն մազիստրոս, Աշոտ Կիսկասիի
 փեսան, 20—22
 Կուրկեն, Պանգրատի որդին, 19
 Կուրկուաս, տե՛ս Հովհաննես Կուրկուաս
 Կուրկուաս ապստամբ, 74
 Կուրտիկ հայ, Լոկանայի տերը, 68
 Կրեվատաս, Աղվանից իշխան, 152
 Կրիկորիկ, Վասսակիոսի և Պագունի եղ-
 բայրը, 26
 Կրիկորիկ (Գրիգոր), Տարունի իշխանը,
 4—10: Տե՛ս և Տարունացի, Գրիգոր
 Կրիեհիտես Արտուրաս, պրոտոսպարար,
 Պելոպոնեսի զորավար, 24
 Կրիեհիտես պատրիկ, 150
 Կրիեհիտես պրոտոսպարար և թարգման,
 8, 9
 Կրիսկոնորոս, Սավրոմատոսի հայրը, 28
 Կրոմ, բուլղարների խան, 36

 Հագար, 78
 Հելենե, Վասիլ Ա-ի դուստրը, 145
 Հելիոն զորահրամանատար, 185
 Հեմերիոս պատրիկ, 58, 145
 Հեսիֆիոս պատմիչ, 167
 Հեսպերիոս վկա, 104
 Հերակլ կայսր, 14, 34, 111, 112, 164,
 167, 173
 Հերոդես, Հրեաստանի թագավոր, 168
 Հերոդոտոս, 168
 Հիսուս Քրիստոս, տե՛ս Քրիստոս

- Հմայակ, տե՛ս Մայիկտես
 Հոբ, 116, 172
 Հոբ պատրիարհ, 187
 Հոմերոս, 77, 120
 Հովհան Աստվածաբան, 110, 113
 Հովհան Ոսկեբերան, 169
 Հովհաննես սպաթար, 17
 Հովհաննես, Դանելիսի որդին, 43, 101
 Հովհաննես Թալասուն, Ֆիլալի պրո-
 տոսպաթար, 27, 28
 Հովհաննես Լիդոս, 167
 Հովհաննես Կուրկուաս, 15, 17, 18
 Հովհաննես Կրետացի, Պելոպոնեսի զո-
 րավար, 90
 Հովհաննես, Մանվել հայի որդին, 26
 Հովհաննես պրեպոզիտոս, 133
 Հովհաննես Պրոտոն, պրոտոսպաթար,
 23, 24
 Հովսեփ պարակլիմոմենոս, 131—133
 Հուլիանոս կայսր, 136
 Հուլիոս Կեսար, 163, 168, 171
 Հուստինիանոս Ա կայսր, 112, 113,
 143, 144, 165—168, 172
 Հուստինոս կայսր, 172
 Դուկաս ավետարանիչ, 103
 Մամաս վկա, 52, 59
 Մայիկտես (Հմայակ), Վասիլ Ա-ի նա-
 խահայրը, 35
 Մանի, աղանդապետ, 97
 Մանուիլ մագիստրոս, 93
 Մանվել Եպիսկոպոս, 36
 Մանվել հայ, Տեկիի տերը, 26
 Մավրիկիոս կայսր, 166
 Մարիա, Թեոփիլոս կայսեր ղուստրը,
 144
 Մարիա, Վասիլ Ա-ի ղուստրը, 145
 Մարիամ Աստվածածին, 79
 Մարիանոս Ապամբաս, 132
 Մարիանոս, Վասիլ Ա-ի եղբայրը, 144
 Մախենտիոս, տե՛ս Ստեփանոս Կապա-
 դովկացի
 Մելիաս (Մլեն), Լիկանդոսի զորավար,
 26, 27, 171, 172
 Մենանդրոս, պատմիչ, 167
 Մենիպպոս, պատմիչ, 167
 Միֆայել (Բ) կայսր, 136, 144
 Միֆայել Գ կայսր, 23, 41, 42, 44, 47,
 48, 50—52, 57, 59, 61, 81, 84, 120,
 136, 143, 144
 Միֆայել կոմմենդիարիոս, 9
 Միֆայել հրեշտակապետ, 70, 100, 113
 Միֆայել Ուրանոս պատրիկ, 150
 Մլեն, տե՛ս Մելիաս
 Մկրտիչ Կարապետ, 103, 113, 145
 Մշակ, կապաղովկացիների նախահայր,
 տե՛ս Մոսսիս
 Մոկիոս մարտիրոս, 103
 Մոսոխ, կապաղովկացիների նախահայր,
 168
 Մուղաֆար, Մանվել հայի որդին, 26
 Մուտրագոն (Օմուրտագ), բուլղարների
 խան, 36
 Յախնուկաս, Մանվել հայի որդին, 26
 Նագարիոս վկա, 103
 Նասար, ծովակալ, 27, 90—92
 Նավկրատիոս, Բարսեղ Մեծի եղբայրը,
 169
 Նարսես ներքինի, Հուստինիանոս Ա-ը
 զորավարը, 3, 4
 Նեբրովդ, 46
 Նեմեսիս, 80, 81
 Ներոն կայսր, 57
 Նիկետաս Օռթիֆաս, ծովակալ, 82, 84,
 88, 89
 Նիկեփոս Փոկաս զորավար, 96, 97
 Նիկեփոս Բ Փոկաս կայսր, 131—134,
 198, 199, 203
 Նիկոլաս Թոռնիկ, 132
 Նիկողայոս ֆահանջապետ, 104
 Ուրիա, 13
 Չորտվանել, տե՛ս Չուրվանելի
 Պագուն, Վասսակի և Կրիկորիկի եղբայ-
 րը, 26
 Պան, 54
 Պանգրատ, Աշոտ կուրապաղատի եղբայ-
 րը, 19

Պանգրատ, Գրիգոր Տարոնացու ուղիւն, 8, 9
 Պանգրատ, Թեոդորոսի հայրը, 147
 Պանգրատ մագիստրոս, Սմբատի ուղիւն, 17—19
 Պանգրատ, Սպանդիատի եղբայրը, Դավ-
 րի ուղիւն, 14,
 Պանգրատուկաս, Մանվել հայի ուղիւն, 26, 170
 Պանկալո, Վասիլ Ա-ի մայրը, 144
 Պասֆալիոս զորավար, 132
 Պավսանիաս Դամասկացի, պատմիչ, 167
 Պեգան պատրիկ, 50, 51
 Պեղևմենոս, տե՛ս Թեոփիլիցես Պեղև-
 մենոս
 Պետրոնաս, Թեոդորա կայսրուհու և կե-
 սար Վարդասի եղբայրը, 144
 Պետրոնաս Քոյիլաս, 17
 Պետրոս առաքյալ, 102, 107
 Պետրոս, Բարսեղ Մեծի եղբայրը, 169
 Պլատոն վկա, 103
 Պոդարոն պրոտոսպարար, 27, 28
 Պոլիբիոս, 167, 168
 Պոդոս առաքյալ, 102, 107, 110
 Պուլադ, 72
 Պուլֆերիա, Թեոփիլոս կայսեր դուստրը, 144
 Պուլլիոս անթիպատոս, 165
 Պրոկոպիոս Կեսարացի, 167
 Պրոկոպիոս պրոտովեստիարիոս, 92, 93
 Ռոմանոս Ա Լեկապենոս կայսր, 7, 8, 14—16, 20, 23, 24, 26, 27, 147—149, 151—154, 189 ^և
 Ռոմանոս Բ կայսր, 131, 132, 135
 Ռոմանոս սուրբ, 103
 Սաիդ Ապոֆաս, Կրեաթի ամիրա, 88
 Սահակ Պարթև, տե՛ս Իսահակ Արշա-
 կունի ^ք
 Սամբաս, 81
 Սամփսոն, 46
 Սանդավարիւնոս, 118, 119
 Սավրոմատոս, Կրիսկոնոսի ուղիւն, 28, 29
 Սատիրոս, 54
 Սեմաս, 75
 Սենեֆերիմ, Ասորեստանի քաղաքը, 79

Սիմեոն պատրիկ պրոտոսպեկրետ, 20
 Սիմեոն, բուլղարների ցար, 171
 Սինուտես ներֆինի, օֆսեսու դրոմոսի-
 խարսուպար, 5
 Սկյուլաֆս Կարյուանդենացի, 167
 Սմբատ, Դավիթ Մամպալիի ուղիւն, 19
 Սմբատ իշխանաց իշխան (Սմբատ Ա
 Բագրատունի) 5, 10, 11, 13
 Սմբատ Մեծ իբերացի, Արտանուշի տե-
 րը, 18
 Սմբատ պատրիկ և լոգոթետ, կեսար
 Վարդասի փեսան, 48—51, 65
 Սմբատ, Վասիլ Ա-ի եղբայրը, 144
 Սմբատիկ, Լևոնի հայրը, 146, 147
 Սպանդիատ, իբերների նախահայր Դավ-
 րի եղբայրը, 13, 14
 Սուլդանոս, Աֆրիկայի ամիրա, 81, 84—
 87
 Սուլոն օրենսդիր, 38
 Ստեփանոս Մարթեմատիկոս, 112
 Ստեփանոս Մաֆսենտիոս, կապաղովկա-
 ցի զորահրամանատար, 96, 97
 Ստեփանոս Նախավկա, 103
 Ստիպպիոտես, տե՛ս Կեստա Ստիպպիո-
 տես
 Ստրաբոն, 167, 168
 Վաանես պրեպոզիտոս և սակելլարիոս, 139
 Վասսակիոս, Կրիկոսիկի և Պագունի եղ-
 բայրը, 26
 Վահան պրեպոզիտոս, տե՛ս Վաանես
 պրեպոզիտոս
 Վայանոս պրոտոստրատոր, 93
 Վայինի, տե՛ս Նվդոկիա Վայինի
 Վասիլ Ա կայսր, 28, 33, 36—47, 49—
 52, 55, 56, 60, 61, 64, 65, 67, 73,
 74, 77, 81, 82, 97—99, 102, 107,
 108, 112, 113, 116, 119, 120, 135,
 136, 138, 143—145, 170
 Վասիլ, Կոստանդին Միրանածիների եղբայ-
 րը, 143
 Վասիլ (Բ), Ռոմանոս Բ կայսեր ուղիւն, 131
 Վասիլ ներֆինի պրոտոսպարար, 60
 Վասիլ պարակիմոմենոս (Ա), 6
 Վասիլ պարակիմոմենոս (Բ), 133

- Վասիլիկինոս, 50, 57
 Վասպրականիտես (Գագիկ Արծրունի),
 15
 Վարդաս, Վեոն Ապոստոլուպեսի որդին,
 93
 Վարդաս կեսար, 41—43, 47, 136, 144,
 199
 Վարդուս մագիստրոս, Նիկեփոր Բ Փո-
 կասի հայրը, 132
 Վարդուս Պլատիպոդես պրոտոսպարար,
 24
 Վարդաս, Վասիլ Ա-ի որդին, 143
 Վարվառա վկա, 110
 Վարցուպեդոն մանգլավիտ, 93
- Տայիլ, 75
 Տանատ, 7
 Տավտուկաս, Մանվել հայի որդին, 170
 Տարոնացի, 5—9, 124: Տե՛ս և Կրիկորիկ
 Տիտաններ, 57
 Տոբիաս, 182, 183
 Տրայանոս կայսր, 163
- Փիլիպոս առաքյալ, 103
- Փոկաս սուրբ, 113
 Փոտ կրետացի, 88, 89
 Փոտ պատրիարհ, 73
 Փոլիքիկաս, 170
 Փոլիքիկ, տե՛ս Փոլիքիկաս
 Փրկիչ, տե՛ս Քրիստոս
- Քիլաս, 58
 Քիրոն կենտավրոս, 38
 Քսենոփոն, 170
 Քրիստոսփոր պատրիարհ, 187
 Քրիստոս, 14, 36, 43, 50, 60, 66, 79,
 89, 94, 100, 103, 104, 114, 115, 134,
 135, 151—153, 177—186, 190, 191,
 194, 198
- Օգոստոս Սեբաստոս, 163, 168
 Օմուրտագ, տե՛ս Մուտրագոն
 Օյնիատես, 87
 Օրեստես, Խարսիանոնի զորավար, 26
- Ֆեդիմոս, Ամասիայի եպիսկոպոս, 169
 Ֆիլոթեոս ատրիկլին, 155

Յ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Յ Ա Ն Կ

- Ասորեստանցիներ, 170
 Ասորիներ, 168
 Արաբներ, 26, 93, տե՛ս և իսմայելացիներ, կիլիկեցիներ, հազարացիներ, պարսիկներ, սարակիճուներ, տարսոնցիներ
 Բոսպորացիներ, 28
 Բուլղարներ, 36, 44, 114, 123, 124, 153, 157
 Կայմատացիներ, 84
 Կիլիկեցիներ, 81
 Կիլիկեցիներ, 164
 Կրովպացիներ, 164
 Չախլումներ, 81
 Չեխեր, 29
 Էգերիտներ, 23—25
 Քուրեր (հունգարացիներ), 147, 153
 Իրերներ, 13—19, 22
 Իսամրացիներ, 165
 Իսմայելացիներ, 68, 81, 131, 133, 198, տե՛ս և արաբներ, կիլիկեցիներ, հազարացիներ, պարսիկներ, սարակիճուներ, տարսոնցիներ
 Լազեր, 28
 Լանգոբարդներ, 4, 148
 Լևոսիտներ, 168
 Լիկաոնացիներ, 165
 Խազարներ, 147
 Խերսոնիտներ, 28
 Խուվառներ, 81, 83
 Կանախտներ, 81
 Կասառովկացիներ, 167—169
 Կիլիկեցիներ (արաբներ), 199
 Հազարացիներ, 7, 17, 74, 81, 84, 87, 91, 92, 95, 97, 132, 151—154, 166, տե՛ս և արաբներ, իսմայելացիներ, կիլիկեցիներ, պարսիկներ, սարակիճուներ, տարսոնցիներ
 Հայեր, 15, 33—35, 145—150, 167, 168, 171, 172, 198, 202—204
 Հնդիկներ, 114, 164
 Հույներ, 170—172
 Հունգարացիներ, տե՛ս քուրեր
 Հոմայեցիներ, 3—5, 7, 9—13, 15, 21—23, 26—28, 33, 34, 36, 42—44, 50, 70, 72, 81, 83, 87, 94, 99, 125, 131, 135, 138, 150, 151, 166, 168, 171, 173, 184, 189, 198, 199, 202
 Հրեաներ, 114, 179, 182, 184
 Մակեդոնացիներ, 166
 Մարգայիտներ, 91, 96, 146—148, 150
 Մարեր, 34, տե՛ս և պարսիկներ (Երանի)
 Մեանոսիրոսներ, 168
 Միլինգներ, 23—25
 Նեմիցներ, 152
 Պարսիկներ, 33, 34
 Պարսիկներ (Երանի), 14, 34, 124, 125, 166, 168, 185, 186, 188, տե՛ս և մարեր
 Պարսիկներ (սուրբներ), 11, 13, 15
 Պեչենեգներ, 153
 Պիսիդացիներ, 165
 Ռինտաններ, 81
 Ռոսներ (ռուսներ), 114, 115, 147, 149
 Սամարացիներ, 170
 Սարակիճուներ, 4, 5, 14, 15, 18, 22, 25—27, 34, 35, 82, 91, 96, 138, 173, 181, 189, 190, տե՛ս և արաբներ, իսմայելացիներ, կիլիկեցիներ,

հագարացիներ, սոնցիներ	պարսիկներ, տար-	վարյազներ, տե՛ս ֆարգանացիներ
Սարմատներ, 28		Տարսոնցիներ (արաբներ), 199
Սևուրդիներ, 151		Տերվունիոտներ, 81
Սերբեր, 81, 83, 153		Տուլմացիներ, 149, տե՛ս և դալմատացիներ
Սլավներ, 24, 25		Փոյուզիացիներ, 165
Սլավոններ, 23—25, 47		Քաղղեացիներ, 170, 187
Սկյավեններ, 92, 148, 149		Քրդեր, 78
Սկյուրներ, 4, 36, 81		Ֆարգանացիներ (վարյազներ), 147

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Յ Ա Ն Կ

- Աբաղզիա, 15, 19, 20, 152, 158
 Աբարա ամրոց, 67
 Աբարա տուրմա, 27
 Աբդելա ամրոց, 69
 Ազազետոսի տոպոսերեսիա, 25
 Աղանա ֆաղաֆ, 168
 Աղատա, 76, 77
 Աղբիանուղղիս, 35, 36
 Ացիա, 152
 Ալանիա, 151, 152
 Ալբանիա, 152
 Ալեքսանդրիա, 150, 157, 187
 Ալիս գետ, 28, 167
 Ալցիկե, 11—13
 Ակամսի, 21
 Ակարկոս, 25
 Աղվանք, տե՛ս Ալբանիա
 Ամալֆե, 3, 153
 Ամանտիա, 96, 97
 Ամասիա ֆաղաֆ, 158, 167—169
 Ամեր ամրոց, 69
 Ամինոս ֆաղաֆ, 30, 169
 Ամորիոն ֆաղաֆ, 164
 Անազարթա ֆաղաֆ, 75
 Անատոլիկա, 165
 Անատոլիկոն բանակարեմ, 25, 135, 137, 138, 147, 154—157, 164—166, 199
 Անդալի ամրոց, 75
 Անդրապա ֆաղաֆ, 169
 Անկյուրա ֆաղաֆ, 158
 Աննեացիք, տե՛ս Ավղան
 Աննիտ, տե՛ս Խանգիտ
 Անտիոն ֆաղաֆ, 125, 150, 157, 158, 187, 202
 Ապախունի գավառ, 10—12
 Ազառունիք, տե՛ս Ապախունի
 Առաջին շալֆ, 158, 171
 Ասիա, 137, 157, 166, 185
 Ասորիք, 4, 19, 74, 93—95, 146, 147, 191, 204
 Ասորիք Կյուլե, 202
 Ասմոսատ, 25, տե՛ս և Սամոսատ
 Ասպոնաս, 25
 Ասպուրական (Վասպուրական), 151, տե՛ս և Վասպուրակա
 Ավղան (Աննեացիք), 151
 Ավնիկ ամրոց, 15—18
 Ավրիլիանե, Կոստանդնուպոլսի բաղամաս, 103
 Ավսենտիոսի լեռ, 138
 Ատտալիա ֆաղաֆ, 146, 147, 164
 Արսիա Երջանիկ, 154
 Արածանի, տե՛ս Արսինոս
 Արգաուր ամրոց (Արգովան), 70
 Արգեոս լեռ, 75, 78, 138
 Արևելք, 81, 97, 135, 149, 156, 157, 164—166, 200
 Արևմուտք, 81, 83, 85, 93, 96, 97, 137, 146, 155, 156, 200
 Արգես, 10—13
 Արգին, 20
 Արիարաբիա լին, տե՛ս Կարատիա լին
 Արծկե, տե՛ս Ալցիկե
 Արմամենտարիա, Կոստանդնուպոլսի բաղամաս, էջ 46
 Արմենիական բանակարեմեր, 201
 Արմենիակաների բանակարեմ, 14, 25, 29, 30, 71, 135, 137, 138, 154—157, 167—169
 Արսինոս գետ, 69

Արտանուջ ֆաղաֆ, 18—22
Արցախ, տե՛ս Խաչեն
Ացարա, 19, 151
Եփեսացի, տե՛ս Աբազգի
Աֆայա, 42
Աֆրազեյա, 25
Աֆրիկա, 82, 85, 90, 92, 152

Բաքիրսոս գետ, 113
Բալբալուն, 25
Բասեան, տե՛ս Ֆասիանե
Բավարիա, 152
Բարետա, 25
Բարիս ամրոց, 82, 84
Բենեվենդոս, 3, 85, 86
Բերկրի, տե՛ս Պերկրի
Բյուզանդիա, տե՛ս Բոմանիա
Բյուզանդիոն, 33, 164, 166, տե՛ս և
    Կոստանդնուպոլիս
Բյուրանիա, 158, 165, 166
Բոսպորոս, 28
Բուլղարիա, 36, 44, 153
Բունկելարների բանակաբեմ, 25, 26,
    29, 30, 135, 137, 138, 154—157,
    165, 168
Բուտոմա, 82

Գալատիա, 125, 158, 165
Գալատիա Երկրորդ, 158
Գալլիա, 152
Գայետե, 3, 153
Գանգրա ֆաղաֆ, 158
Գերմանիա, 152
Գերմանիկիա (Մարաշ) ֆաղաֆ, 76, 138
Գերոնտ ֆաղաֆ, 76
Գոյզանոն գետ, 170
Գոյզանոն (Վժան), 170
Գրիգորասի պրոնաստիոն, 7, 9

Դագիմոն, 135, 137, 168
Դալմատիա, 81—83, 155
Դարա ֆաղաֆ, 124, 125
Դեզիկ, տե՛ս Տեհի
Դետերոն, Կոստանդնուպոլսի թաղամաս,
    103
Դերզենե (Դերջան), 29
Դերջան, տե՛ս Դերզենե

Դիոկլիա, 153
Դյուրախիոն ֆաղաֆ, 155
Դոարոն, 159
Դորիլեոն ֆաղաֆ, 134, 135
Դվին, տե՛ս Տիվի

Եգիպտոս, 94, 153, 178, 202
Եղեսիա, 177, 178, 182, 184—191
Եկեղյաց դավան, տե՛ս Կեկեցենե
Եպիսկոպիոս, 29
Եվդոկիայի տոպոտերեսիա, 25
Էվրոպա, 157, 164
Եվֆսինյան պարանոց, 113
Երջանիկ Արաբիա, տե՛ս Արաբիա Եր-
    ջանիկ
Երկրորդ Հայք, 158, 171
Երուսաղեմ, 13, 14, 150, 157, 179, 182
Էփեսոս, 157
Եփրատ գետ, 68, 69, 191
Էփրատիա, 26, 27

Զալիիոս, 169
Զախլումոն, 153
Զակինթոս, 90
Զապետրա, 68
Զարնուի գետ, 68
Զեզանեոն, 159
Զեխիա, 29
Զմյուտոնիս, 165

Էգեական ծով, 88
Էգեական ծով բանակաբեմ, 146, 155
Էգիլոս ամրոց, 138
Էնդելիսիոն ամրոց, տե՛ս Ռոբամի ամ-
    րոց
Էոլիս, 165
Էլիրիպոս, 87
Էրաֆա գետ (Ֆասիս), 17, 18
Էրեմոսիկայայի ամրոց, 75

Քարոս լեռ, 183
Քազալորական Ջերմուկներ, 159
Քեոդոսոպոլիս (Կարին), 15—18, 159
Քեսաղոնիկե, 155
Քերմա, 169
Քրակեսիոն բանակաբեմ, 48, 49, 135.

137, 138, 145, 147—150, 154—157
Թրակիա, 40, 157, 158
Թրակիա բանակաթեմ, 138, 149, 154—
157

Իբերիա, 5, 7, 19, 20, 22, 151
Իբորա, 169
Իլլիրիա (Աղորի աշխարհ), 18
Իկոնինոն, 158, 164
Իսավրիա, 164, 165
Իտալիա, 3, 81, 82, 84, 91, 148

Լանզոբարդիա, 3, 4, 82, 83, 92, 96,
101, 147, 148, 155
Լազիկա, 158, 159
Լակապե, 204
Լավոդիկիա, 147, 158
Լարիսա, 26, 27
Լեոնտոկոմիս, 154
Լիդիա, 158, 165, 166
Լիկանդոս ֆաղաֆ, 26, 27, 154, 172
Լիկանդոս բանակաթեմ, 171
Լիկանոնիա, 158, 164, 165, 167, 168
Լիկիա, 158, 164
Լոկանա, 68
Լուլոն (Լուլոս) ամրոց, 74, 78, 138,
168

Խազարիա, 153
Խալիատ, տե՛ս Խլիատ
Խախոն ամրոց, 69
Խալկոպրատիա, Կոստանդնուսյուլսի թա-
ղամաս, 112
Խաղտիֆ բանակաթեմ, 6, 9, 14, 15, 20,
26, 69, 138, 154—157, 170
Խամուխ, 29
Խանցիտ, 25, 26
Խաչեն, 151
Խարան, 190
Խարկա, 11, 12
Խարդեզիկի բանակաթեմ, 148—150
Խարսիանոն բանակաթեմ, 25—27, 71,
135, 137, 138, 154—157, 168
Խերսոն, 28—30, 155
Խերտ, 10
Խլաթ, տե՛ս Խլիատ
Խլիատ (և Խալիատ), 10—13

Խոզսն, 25
Խորվաթիա, 153
Խրիստովուլոն, 80
Խրիստուպոլիս, 132
Խրուսա, 152

Մամեզավ, տե՛ս Ցամանդոս
Մանարֆ, տե՛ս Ցանարիա

Կարբորիկինոն, 135
Կալաբրիա, 3, 4, 92
Կալլիպոլիս, 76
Կամախա, 26
Կամուլիանոն, 159
Կայսոսի ամրոց, 75
Կանալ, 153
Կապադովկիա, 25, 75, 93, 125, 131,
135, 138, 154—157, 159, 165, 167,
169, 199
Կապազովկիա Առաջին, 168
Կապազովկիա Երկրորդ, 158, 169
Կապադովկիա Երրորդ, 169
Կապադովկիա Մեծ, 165, 167
Կապադովկիա Փոքր, 165, 167, 168
Կապուա, 3, 85, 86, 153
Կասե, 25
Կասպից Դոներ, 152
Կատարատալա ֆաղաֆ, 74
Կատանոնիա, 167
Կատասամայի ամրոց, տե՛ս Կալսոսի
ամրոց
Կարատիա լին, 168
Կարիա, 158, 164, 166
Կարնատսուլ (Տաոս-Կառնի), 151
Կարս, 10
Կարֆեղոն, 81, 86, 91, 94
Կեզոնիա, 152
Կելցենե, 7, 8, 26, 170
Կենիբեռնոն, 89
Կեպու, 48
Կեսարիա ֆաղաֆ, 25, 75, 78, 131, 135,
137, 157, 159, 168, 169, 171, տե՛ս
և Մազակու
Կերամիսիոն, 68
Կեցեոն ամրոց, 15, 16
Կեֆալոնիա, 90, 155

Կիրիբեոտների բանակաբեմ, 28, 146,
 147, 154, 165
 Կիրիկիա, 168, 169, 202
 Կիկիսոս, 159
 Կիկլադյան կղզիներ, 158
 Կիպրոս, 146, 173
 Կլավդիուպոլիս, 158
 Կյուրիստրա, 169
 Կյուզիկոս, 158
 Կյուլե Ասուրիք, տե՛ս Ասուրիք Կյուլե
 Կյումբալեոս, 26
 Կյումենա, 20
 Կյուրիզոս լեռ, 138
 Կոզովիտ, 151
 Կոլոնիա շրջան, 26, 78, 168
 Կոլոնիա ֆաղաֆ, 53, 135, 159, 167
 Կոլոնիա բանակաբեմ, 14, 69, 138, 154
 — 157, 170, 171
 Կոլորիս, 19
 Կոմանա, 169
 Կոմմատա, 25
 Կոմոդորոմոս, 25
 Կոստանդնուպոլիս, 3, 20, 29, 34, 35,
 40, 125, 127, 156, 157, 169, 172,
 177, 192, տե՛ս և Բյուզանդիոն
 Կոտիայոն, 51, 93
 Կորի, 11, 12
 Կորնթոս, 89
 Կորոն ամրոց, 169
 Կուել, 151
 Կուկուսոս, 76
 Կուտակիոն ամրոց, 70
 Կուրտիկիոսի ամրոց, 69
 Կրելատաղես, 152
 Կրետե, 47, 88, 145, 148—150, 169

 Հադրիանուպոլիս, 158
 Հալեպ, 202
 Հալաստան, 13, 19, 151, 159, 198
 Հարֆ, տե՛ս Խարկա
 Հեբդոմոն, Կոստանդնուպոլսի քաղա-
 վաս, 113, 138
 Հելենոպոլիս, 125
 Հելենոպոնտոս, 158
 Հելյադա, 24, 87, 155
 Հելլեսպոնտոս, 88, 158, 165
 Հելոս, 95

Հեմմոնոս, 158
 Հեպտասկալոն, 104
 Հեր, տե՛ս Խերո
 Հերակլիա, 157
 Հերակլիուպոլիս, 158
 Հիերապոլիս, 158, 181
 Հիերաֆա, նավահանգիստ, 95
 Հնդկաստան, 154
 Հոնիա, 49, 165, 166
 Հոնորիաս, 158
 Հուդայի Էրկիր, 180
 Հոեգեդորա, 169
 Հոեգեպոդանդոս, 169
 Հոեզիոն, 113
 Հոոդենդոս, 168
 Հոոդոպե, 158
 Հոոդոպոլիս, 159
 Հոոդոս, 158
 Հոոմ, 3, 28, 70, 83, 84, 150, 152, 157
 Հրեաստան, 168

Ճաղատ ամրոց, 75

Ճաղատ լեռ, 170

Մաբուֆ, տե՛ս Հիերապոլիս

Մազակա, 168, տե՛ս և Կեսարիա

Մալազիևա, 134, 135

Մալեաս, 89

Մակեդոնիա, 33—35, 40, 43

Մակեդոնիա բանակաբեմ, 138, 147, 149
 154—157

Մայիմա, 23

Մանազկերտ, տե՛ս Մանցիկիերա

Մանցիկիերտ, 10—12, 16

Մաստատոն, 17, 18

Մարաշ, տե՛ս Գերմանիկիա

Մարկիանուպոլիս, 158

Մեանդրոս գետ, 48

Մեթոնե, 89—91

Մելիտենե, 25, 26, 68, 69, 158, 167

Մելթոս ամրոց, 74

Մեծ Լսիա, 164

Մեծ Հայֆ, 10, 11, 151

Մեմֆիք, տե՛ս Հիերապոլիս

Մենոնիա, 165

Մեսեմֆրիա, 93

Միդեոն, 78

Միջազետք Ասորվոց, 164
 Միջազետք բանակաբեմ, 14, 26, 154, 170
 Միսիա, 165
 Միսիսիոն, 20
 Միրիոկեֆալոս, 25
 Միրոս, 164, 165
 Մծբին, տե՛ս Նիսիբիս
 Մյուրոն, 158
 Մոխանք, տե՛ս Մոկան
 Մոկան (Մոխանք), 152
 Մոկիսոս, 158, 159, 169
 Մոկք, 151
 Մոնեմվասիա, 95
 Մոսսոնեստիա, 168
 Մորասիա, 153
 Մուկիլոս լեռ, 138
 Մուրգուլի, 121
 Մուրիներիս ամրաց. 69

 Նագիանգոս ֆաղաֆ, 159, 169
 Նավալատոս ֆաղաֆ, 101
 Նեասյուլիս, 3, 153
 Նեոկեսարիա ֆաղաֆ, 158, 167, 169, 170
 Նիկե ֆաղաֆ, 34
 Նիկիա ֆաղաֆ, 125, 158
 Նիկոմեդիա ֆաղաֆ, 20, 125, 158
 Նիկոսյուլիս (Փ. Ասիայի), 17, 26, 170
 Նիկոսյուլիս (Հունաստանի), 155
 Նիսիբիս ֆաղաֆ, 124
 Նյուսա ֆաղաֆ, 25, 159, 168
 Նոր Հոռմ, 81, տե՛ս և Կոստանդնուպոլիս

 Շիրվան, տե՛ս Սարվան

 Ուլնուս (Ողնուտ), 9

 Պագե, 29
 Պաղասիա, 76
 Պաղեստին, 178, 202
 Պամֆիլիա, 158, 164, 166
 Պանոնիա, 4, 81
 Պանոռմոն, 91
 Պապագիա, 29
 Պապիա, 3, 4
 Պատվական Խաչի տոպոտերեսիա, 25
 Պատրա ֆաղաֆ, 42, 89

Պարամոկաստելլոն ամրոց, 75
 Պարնասոս ֆաղաֆ, 159, 169
 Պարսկաստան, 10, 14, 22
 Պաֆլագոնիա, 158, 165, 166
 Պաֆլագոնիա բանակաբեմ, 29, 30, 135, 138, 154—157
 Պեգե, Կոստանդնուպոլսի բաղամաս, 103, 111
 Պելոպոնես, 23—25, 42, 89—91, 99, 100
 Պետրա ֆաղաֆ, 159
 Պետրիոն, Կոստանդնուպոլսի թաղամաս, 73, 104
 Պերգե, 158
 Պերկրի (Քերկրի), 10—13
 Պիսիդիա, 158, 164
 Պիսինոնտ ֆաղաֆ, 158
 Պլատանիոն, 145, 146
 Պյուլե, 138
 Պոդանցոս (Պոդենդոս), 79, 168
 Պոնտական ծով, 167, 168
 Պոնտոս, 28, 29, 158, 165
 Պուլֆերիանե, Կոստանդնուպոլսի թաղամաս, 112
 Պսիդկաստելլոն ամրոց, 75
 Պսիխրու լեռներ, 164
 Պսոմաքեսոս, Կոստանդնուպոլսի թաղամաս, 9
 Պրիկոնեսոս, 88
 Պրինե, 145, 146
 Պրոմոտոս, Կոստանդնուպոլսի թաղամաս, 145

 Ռախատ ամրոց, 70
 Ռապսակիոն ամրոց, 69
 Ռաուսիոն, Դալմատիայի մայրաքաղաք, 82, 84
 Օավդոս, Կոստանդնուպոլսի թաղամաս, 103
 Ռոբամ ամրոց, 75
 Ռոբիա, 190, տե՛ս և Նդեսիա
 Ռոմանիա, 13, 19, 22, 30, 147, 203
 Ռոմանոսյուլիս ֆաղաֆ, 25, 26
 Ռոսա, Դալմատիայի ֆաղաֆ, 82
 Ռուսիա, 153

 Սաեսինոն, 159

- Սալամաս, 10
 Սամաստ, տե՛ս Սալամաս
 Սալերնո (նաև Սալերինոս), 3
 Սամոս լեռ, 138
 Սամոս քանակաթեմ, 146, 154
 Սամոսատ ֆաղաֆ, 8, 190, 191, տե՛ս և Ասամոսատ
 Սանիանա, 25
 Սապաֆսի, 29
 Սապիկիու, 29
 Սասիմա, 169
 Սարատ, 190
 Սարդինիա, 153
 Սարդիս, 158
 Սարոս գետ, 76
 Սարվան (Շարվան-Շիրվան), 152
 Սաֆոնիա, 152
 Սեֆաստիա ֆաղաֆ, 158
 Սեֆաստիա քանակաթեմ, 26, 27, 135, 145, 146, 154, 171
 Սեֆաստուպոլիս (Սուփուսի), 158
 Սևերինայի ամրոց, 97
 Սեորդյաց երկիր, 151
 Սելևկիա քանակաթեմ, 135, 137, 157
 Սիդե ֆաղաֆ, 158
 Սիկիլիա, 3, 81, 91, 94, 95, 155
 Սինոպե, 169
 Սիսալիրիտես, 170
 Սիրակուսա ֆաղաֆ, 94, 95
 Սյուսպոսիոն, 26, 27
 Սյունադոն, 158
 Սյունիֆ, 151
 Սոսթենիոս, Կոստանդնուպոլսի քաղա-
 մաս, 113
 Սսլաթե ամրոց, 67
 Սսլեր, տե՛ս Սիսալիրիտես
 Սոեյե, 92
 Ստենոն, 113
 Ստեփանոս ամրոց, 70
 Ստոմիա, 146
 Ստորին Դեկատորա, 82
 Ստրիմոն, 155
 Ստրոմիլիանե, Կոստանդնուպոլսի քա-
 ռամաս, 103
 Սրեհիսավարաֆս, 29
 Սրմսնգ, տե՛ս Ցերմացու
 Վաթիոֆաֆս, 71, 135
 Վայոց ձոր, 151
 Վասպարակա (Վասպուրական), 7, 151, տե՛ս և Ասպուրակա
 Վասպուրական, տե՛ս Վասպարակա, Աս-
 պուրակա
 Վենետիկ, 153
 Վերիասախ (Վերին աշխարհ վրաց), 151
 Վերին աշխարհ վրաց, տե՛ս Վերիասախ
 Վերինուպոլիս, 25
 Վժան, տե՛ս Գոյզանոն
 Վլախերնա, Կոստանդնուպոլսի քաղա-
 մաս, 192
 Վրեզան, 152
 Տանատի պրոնաստիոն, 7
 Տամատարխա, 29
 Տաոս Կաննի, տե՛ս Կարնատայս
 Տավիա, 25
 Տավրիկե, 167
 Տավրոս, 75, 164, 165, 167, 168
 Տավրուպոլիս, 158
 Տարանտա, 68, 92
 Տարոն, 4—7, 9, 123, 124, 151
 Տարսիա, 165
 Տարսոս, 78—80, 87, 88, 135, 138, 146, 199
 Տափակ ֆար, 51
 Տեկի, 26
 Տեֆրիկե, 67, 68, 72, 73, 78, 97, 135, 138, 170
 Տիվի (նաև Տիվիոն) — Դվին, 10, 15
 Տիվրիկ, տե՛ս Տեֆրիկե
 Տյուանա, 158, 169
 Տյուրոկսստրոն, 19
 Տրաբունոն, 153
 Տրալանուապոլիս, 158
 Տրապիզոն, 19, 26, 170
 Տրիպոլիս, 146
 Տրյուպիա, 26
 Տրոսյաս ամրոց, 97
 Ցամանդոս (Մամնդավ), 27, 171, 172
 Ցանարիա (Մանարֆ), 152
 Ցերմացու (Սրմանց), 10, 11
 Ցիլիապերո, 29

Յիրոս, Կոստանդնուպոլսի թաղամաս, 112

Փյունիկե, 202

Փոֆր Ասիա, 164—166

Փոֆր Հալի, 165, 170, 172

Փոյուզիա, 137, 158, 165, 166

Փոյուզիա Կասպատյան, տե՛ս Փոյուզիա Պակատյան

Փոյուզիա Պակատյան, 158, 164

Փոյուզիա Սալուտարիա, 158, 164

Քաղղիա, 170

Քաղկեդոն, 125—127, 158

Օլիմպոս լեռ (Փ. Ասիայի), 138

Օնոպոնիկոս գետ, 76

Օպտիմատոն բանակաթեմ, 191

Օպսիկիոն բանակաթեմ, 50, 135, 137, 138, 149, 154—157, 165

Ֆալակրոն սամրոց, տե՛ս Ճաղատ ամրոց

Ֆալակրոն լեռ, տե՛ս Ճաղատ լեռ

Ֆասիանե (Բասեան), 14—16, 18

Ֆասիս գետ, տե՛ս Էրաֆս

Ֆասիս ֆաղաֆ, 158, 159

Ֆալստինուպոլիս, 169

Ֆատիլանոն լեռ, 26

Ֆիլիպե ֆաղաֆ, 35

Ֆիլիտոպոլիս ֆաղաֆ, 158

Ֆիլոպատիոն, 45

Ֆրանկիա, 84—86, 154

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ՀԱՆԴԻՊՈՂ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ
ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- արբառոն—*ἄρατον*, 107
 ազոնորե—*ἄγωνοθέτης*, 102
 ազրարիոն—*ἀγρᾶριον*, 28
 աղիտոն—*ἄουτον*, 107, 193
 աղիսիսիոնիսիոն—*ἀουισσιονάλιος*, 127, 128
 ամալիա—*ἀμάλια*, 100
 ամերմուսնի—*Ἀμερμουμνῆς*, 4, 5, 13, 34, 90, 151
 անթիպատոս—*ἀνθύπατος*, 165, 168
 անթիպատ պատրիկ—*ἀνθύπατος πατρίκιος*, 5, 48, 157
 անտիկոնսիստրիոն—*ἀντικωνσιστόριον*, 127, 129
 ապո տես էվբես—*ἀπο τῆς εὐχῆς*, 100
 ալզուսու—*Ἀύγουστα*, 131, 143
 ալտրիկիլի—*ἀτρίκλιος*, 155
 ալրիսնո—*ἄρχων*, 165
 բանդոն—*βάνδον*, 25, 156
 գալես—*γάλας*, 88, 146, 148, տե՛ս և
   պենտեկոնորներ
 գենիկոն—*Γενικον*, 63
 դեկալիոն—*δεκάλιον*, 137
 դեկուրիոն—*δεκαουρίων (οἰκουρίων)*, 127—129
 դեմոկրատներ—*δημοκράται*, 156
 դեմոս—*δήμος*, 70, 130, 133, 139
 դեոլիոն—*δαιτύμων*, 43
 դիբետեսիոն—*διβητήσιον*, 134
 դիբլատիոն—*διβλάττιον*, 137
 դիետարիոն—*δαιτάριος*, 138
 դիերա—*διήρης*, 90, 94
 դիսառներ—*δυνατοί*, 51
 դոմեստիկոս—*δομέστικος*, 156
 դոմեստիկոս (բանսիսիսիոնի)—*δομέσ-
տικοὶ τῶν δεμάτων*, 148, 150, 156
 դոմեստիկոս (հյուսիսարգիսի)—*δομέσ-
τικός τῆς ὑπουργίας*, 5, 10, 14, 22, 27, 43
 դոմեստիկոս (սիսիոնի)—*δομέστικος τῶν
σχολῶν*, 48, 70, 72, 79, 131, 135, 144, 155—157
 դրոմոնիոն (դրոմոն)—*δρομόνιον (δρό-
μων)*, 27, 28, 125, 126, 133
 դրոմոս—*δρόμος*; Տե՛ս սիրոնոնիստրիոն
 (դրոմոսի), լոգորեոն (դրոմոսի)
 լուսիսուսար (օրսեսու դրոմոսի)
 դրուցար—*δρουγγάριος*, 146, 148—150
 գրուցար (բանդոններ)—*δρουγγάριος
τῶν βάνδων*, 156
 դրուցար (նալատորմի)—*δρουγγάριος
τοῦ πλωῖου*, 20, 27
 դրուցար (վիգիսի)—*δρουγγάριος τῆς
βίγλας*, 90
 դրուցարիոն—*δρουγγαροκόμης*, 148
 դուբոս—*δοῦξ*, 27, 153, 163
 էվտիսոֆորներ—*εὐτυχσοφόροι*, 156
 գոսուե պատրիկիա—*ζωστή πατρίκια*, 156
 էնկալիսիս—*ἐγκαυσις*, 107
 էլարթոս (սրեստրիոն)—*ἐπαρχος πραι-
τωρίων*, 125, 197
 էլարթոս (բուսիսի)—*ἐπαρχος τῆς πόλε-
ως*, 126, 139
 էլուսիս—*ἐπόπτης*, 117, 118, 204
 էրսիսոն—*ἐσιωτής*, 117, 118
 էրսիսիոն (էրսիսիոնոս)—*ἐξκούβι-
τος, -ωρ*, 149, 171
 էրսիսիսոն—*ἐπιλάτωρ*, 201

էրուսիսիստես—έξουσιαστής, 15, 19, 152
 էրուսիսիստոր—έξουσιοκράτωρ, 151, 152
 իդիկոն—Ειδικόν, 61
 իլլոստրիս—ίλλουστριος, 124
 ինդիկոն—ινδικτιών, 14, 49, 50, 131, 133, 147, 149, 155
 լաբարեսիս—λαβάρτζιος, 127, 130
 լիբելլես—λίβελλοι, 204
 լինոսալոսարիա—λινουαλωτάρια, 100
 լիտր (ոսկի)—λίτρα, 6, 23, 30, 59, 137, 145, 145, 146, 150, 154, 155
 լոգոթես (ագելի)—λογοθέτης τῶν ἀγγελῶν, 137
 լոգոթես (դեհիկոնի)—λογοθέτης τοῦ γενικοῦ, 117
 լոգոթես (դրոնոսի)—λογοθέτης τοῦ ὁρόμου, 48, 49, 123
 լոգոթես (նափտաորհրդի)—λογοθέτης τοῦ πλωῖμου, 145
 լոխագոս—λοχαγός, 71, 79
 լոնգիս—λογγίνος, 164
 խարոուլար—χαρτουλάριος, 156
 խարոուլար (բանակարեմերի)—χαρτουλάριοι τῶν θειμάτων, 148, 156
 խարոուլար (բարբարոսագ)—χαρτουλάριοι τῶν βαρβάρων, 127, 128
 խարոուլար (օրեսնս դրոնոսի)—χαρτουλάριος τοῦ ὁξέως ὁρόμου, 5
 խելանդիոն—χελάνδιον, 146, 147
 խիմիսիս—χύμεις, 107
 խորեգոս—χορηγός, 110
 խրիսոփոսիլլ—χρυσόβουλλον, 6—8, 16, 17, 25, 26, 150—154, 204
 խրիսոփոսիլլիոն—χριστοφίλλινος, 54, 110, 193
 կամիսոփոսիլլատորես—καμινοβιγλάτορες, 201, 202
 կամիսոփոսիլլիս—καμινοβιγλία, 201
 կամպագիս—καμπάγια, 134
 կամպոսիս—καμπότουσα, 134
 կանդիդատես—κανδοιδᾶται, 128, 129
 կատեսան—κατεπάνω, 17, 123, 146, 147
 կատեսան (կայսերական գվարդիալի)—κατεπάνω τῶν βασιλικῶν, 123
 կարափան—καρίζάνιον, 16
 կարափիա—καράβια, 147

կենահար—κεντηνάριον, 58, 60, 145, 146
 կենարիոն—κεντουρίων, 164
 կեսար—καῖσαρ, 41—50, 136, 144, 156, 172
 կլեյսուր—κλεισοῦρα, 25, 27, 170, 200
 կլեյսուրարիս—κλεισουράρχης, 26, 27, 137, 154
 կլեյսուրոփոն—κλιτωρολόγιον, 155
 կոլոնոս—κολωνός, 170
 կոմարիա—κομβάρια, 87, 88
 կոմես—κόμης, 146, 148, 149, 155, 157, 164
 կոմես (կորեսի)—κόμης τῆς κόρτης, 148, 150, 156
 կոմես (հետերիալի)—κόμης τῆς εταιρείας, 156
 կոմես (պրիփալտեսի)—κόμης τῶν πριβάτων, 126
 կոմես (սիսիերի)—κόμης τῶν σχολῶν, 156
 կոմմերկարիս—κοιμερκιάριος, 9
 կոմմերկիոն—κοιμέρχιον, 19, 20, 154
 կոնսիստորիոն—κωνσιστώριον, 127—129
 կոնսուլ—κόνσουλός (ὑπάτος), 166
 կորոն—κόρτη, 148, 150, 156
 կուբիկուարիս—κουβικουλάριος, 43
 կուբուլիոն—κουβούκλιον, 123, 124, 139
 կուրուպալատիս—κουροπαλάτης, 5, 7, 8, 14—22, 151, 156
 կուրափոսիս—κουρατωρία, 204
 հեդեսոն—ήγεμών, 163, 169
 հելիակոս—ήλιακός, 138
 հեստիստոր—εστιάτωρ, 43
 հետերիա—εταιρεία, 48, 147, 156
 հետերիարիս—εταιρειάρχης, 5
 հերոն—ήρώον, 143, 144
 հերսագիոն—εξάγιον, 153
 հիկափոսիս—ίκανίτος, 26, 149
 հիմափոն—ίμάτιον, 20, 137
 հյուսարրոս—ὑπαρχός, 56
 հյուսարրոս (պրեփոսիտի)—ὑπαρχός τῶν πραιτωρίων, 166
 հյուսարրոս (րիփուրի)—ὑπαρχός τῆς πόλεως, 166
 հյուսարդեկոնես—ὑποδέκται, 197, 198
 հյուսարդիա—ὑπουργία, տես դոմեստիկոս (հյուսարդիալի)

- հորիւարներ—ὠριάριοι, 197
հորոլոգիոն—ὠρολόγιον, 134
մաղիւտրիաֆոս—μαγιστριανός, 124, 125
մաղիւտրոս—μάγιστρος (magister millitum), 165
մաղիւտրոս—μάγιστρος, 6, 9, 10, 11, 14, 15, 17, 19—22, 27, 49, 93, 117, 123—133, 136, 139, 157, 192
մաւնգաւսարիոս—μαγανάριος, 147
մաւնգլափիոս—μαγγλαφίτης, 20, 22, 27, 45, 93
մաւնդաւտոր—μανδάτωρ, 156
մետաթոնի—μητάτων, 137, 147
մերարիոս—μέραρχος, 137
մերիարիս—μεριάργης, 150, 156
միլիարիսիա—μιλιαρίσια, 6
նոբելիսսիֆոն—νοβελίσσιμος, 156
ուսիա—ουσία, 146
պաիսոս (պաւիաոնի)—πίκτων (πίχτων), 8, 30
պաւորիկ—πατρικιος, 3—6, 8—10, 14, 15, 17, 19, 20—23, 27, 43, 44, 47, 49, 50, 58, 79, 88, 125, 124, 128, 132, 139, 145, 147, 150, 165, 192, 199
պաւորիկիա—πατρικία, 9, տես ն պսուտե պաւորիկիա
պաւորոն—πατρων, 72
պարաուիֆոմենոս—παρακοιμώμενος, 6, 47, 49, 131—133
պենտաուսուլուկոնի—πεντακούβουκλον, 110
պենտեկոնտորներ—πεντηκόντοροι, 88
պիտոակիոնի—πιττάκιον, 20, 128
պոուլզ—πρωίς, 8
պրասիֆոսներ—πράσινοι, 111
պրեպոպիոսոս—πραιπρόσιτος, 123, 124, 133, 134, 139, 163
պրեպորիոն—πραιπώριον, 90
պրինցեպս—πρίγκιψ, 152, 166
պրիտանեյոնի—πρυτανείον, 63
պրոսուտիոնի—προάστειον, 7—9, 101
պրոսելսսիֆոս—προσελευσιμαίος, 148
պրոսքսիֆոս—προέξηρος, 156
պրոխրեոնի—πρόχρεον, 146
պրոտելափիոս—πρωτελάφτης, 28
պրոտիկիոս—προτίκτωρ, 156
պրոտոսաւերեւս—πρωτασχηρήτης, 20
պրոտոգոմֆեուիկոս—πρωτογομίστικος, 148
պրոտոկապիարիոս—πρωτοκαγκελάριος, 148, 156
պրոտոկիրաֆոս—πρωτοκίραφοι, 27, 28
պրոտոկենտարչոս—πρωτοκένταρχος, 148
պրոտոմաւնդաւտոր—πρωτομανδάτωρ, 148, 156
պրոտոնոսիոս (դրոմոսի)—πρωτονοστάριος του δρόμου, 123
պրոտոսպաիւրիոս—πρωτοσπαθίριος, 5, 6, 8, 9, 17, 20, 22—24, 26, 27, 60, 99, 101, 146, 147, 155
պրոտոսպարար (Փիալիալի)—πρωτοσπαθίριος της φιάλης, 27, 28
պրոտոստրատոր—πρωτοστράτωρ, 41, 4, 46, 93
պրոտոֆաւնիֆոս—πρωτοβανδοφόρος, 148
պրոտոֆեուիարիոս—πρωτοβεστιάριος, 92, 93, 171
ռեկոս—ραίκτωρ, 155, 157
ռեքս—ρχή, 84—86, 147, 152, 153
ռոնիկ—ρογα, 6—8, 62, 66, 145, 146, 148—150, 154, 155, 202
ռուսիա—ρουσία, 131
սաւելլարիոս (կոյսեր)—σακκελάριος του βασιλέως, 126, 139
սաւիտուրա—σακτούρα, 88
սեբաստոս—σεβαστός, 133, 134
սեկրետիկոս—σεκρετικός, 156
սեւաու (ծերակուլոս)—σύγκλητος βουλή, 55, 57, 59, 60, 119, 131, 134
սեւաուտոր (ծերակուլաֆոն)—συγκλητικός, 44, 46, 50, 123, 124, 133, 139, 156, 193
սենդես—σένδες, 100
սիլենտիարիոս—σιλενταριος, 124, 128—130, 139
սիլենտիոնի—σιλέντιον, 127, 130
սիկելիոս—σύγκελλος, 155, 157
սիկոսսիա—σύνοψις, 64, 197, 198
սիսարիոս—σχολάριος, 145, 147, 149
սիարամաւնգիոնի (կաստորե)—σχαραμίζγιον καστώριον, 133
սիլեպտրոֆոս—σχηπτροφόρος, 156

սկիսստորիա—σχιαστρια, 100
սկրինիարիոս—սκρινιάριος, 166
սոլեա—σολαία, 134
սոլիդ—σολδίων, 150—154
սպարա—σπαθάριος, 17, 126, 156
ստատարեա—σταταραία, 144, 145
ստոա—στοά, 144
ստրատարի—στρατάρχης, 156
ստրատելիստ—στρατηλάτης, 165
ստրատիոններ—στρατιῶται 203
ստրատոր—στράτωρ, 45
փասիլեոպոստոր—βασιλεοπάτωρ, 155, 156
փասիլիկա—βασιλικα, 197, 198
փասիլիկոն (դամբարանի)—βασιλίχιον,
143
փասիլիկոն (հանդերձանք)— βασιλίχιον,
137
փասիլիկոս—βασιλικός, 15, 29, 83
փարդուկոն—βαρδύχιον, 45
փենետներ—βενετοι, 111
փետիարիոն—βεστιαριον, 110, 165
փետոսակրա—βεστισακρα, 129
փետոսակրանոսներ—βεστισακρανοι, 129
փիզլա—βιγλα, 202
փիզլատոր—βιγλατωρ, 200—202
տագմաներ—τάγματα, 60, 72, 80, 131,
137, 149, 203
տագմատիկոս—ταγματικός, 156
տասինակիա (տասինարիոս)—τασινάχια,
202
տասինարիոս (և տասինակիա)—τασινά-
ριος, 202

տարուստոսներ—ταξάτοι, 15, 96
տարսիարոս—ταξίαρχος, 71, 79, 163
տերտիոկերիոս—τερτιοκηριος, 128
տոպարքե—τοπαρχης, 178, 184
տոպոնտերեսիա—τοποτηρησια, 25
տոպոնտերեսիոս—τοποτηρητης, 156
տոպոնտերեսիոս (բանակաբեմի)—τοπο-
τηρητης του θεματος, 149
տոպոնտերեսիոս (կայսերական ցախ-
տորմիկի)—τοποτηρητης του βασιλι-
κου πλωϊμου, 28
տուրմա—τουρμα, 21, 25—27
տուրմարիս—τουρμαρχης, 15, 20, 26, 137,
146, 148—150, 156, 166, 203
տուրմարիս (ծովափի)—148
տուրմարիս (վիկտորների)— τουρμαρχης
των βικτωρων, 148
տուրմարիստուրյուն—τουρμαρχατον, 27
տրապեզիոններ—τραπεζιται, 202
տրիբուն—τριβουνος, 28, 124
տրիերա—τριήρης, 57, 89, 90, 94, 192,
193
տրիկլին—τρικλινος, 110, 112
տրիպակիոն—τριπτάχιον, 134
տրոնոս—ὄβελος, 59, 91
տրոնոն (բարբարոսսից)—ὀπτίων των
βαρβαρων, 126
տրոնարիոս—ὀστιαριος, 123, 124, 128
տֆֆիկիա—ὄφφικια, 156, 157
Փարիկիաների—οι των φάρικων, 126
Փալարներ—φαλαρίδες, 45

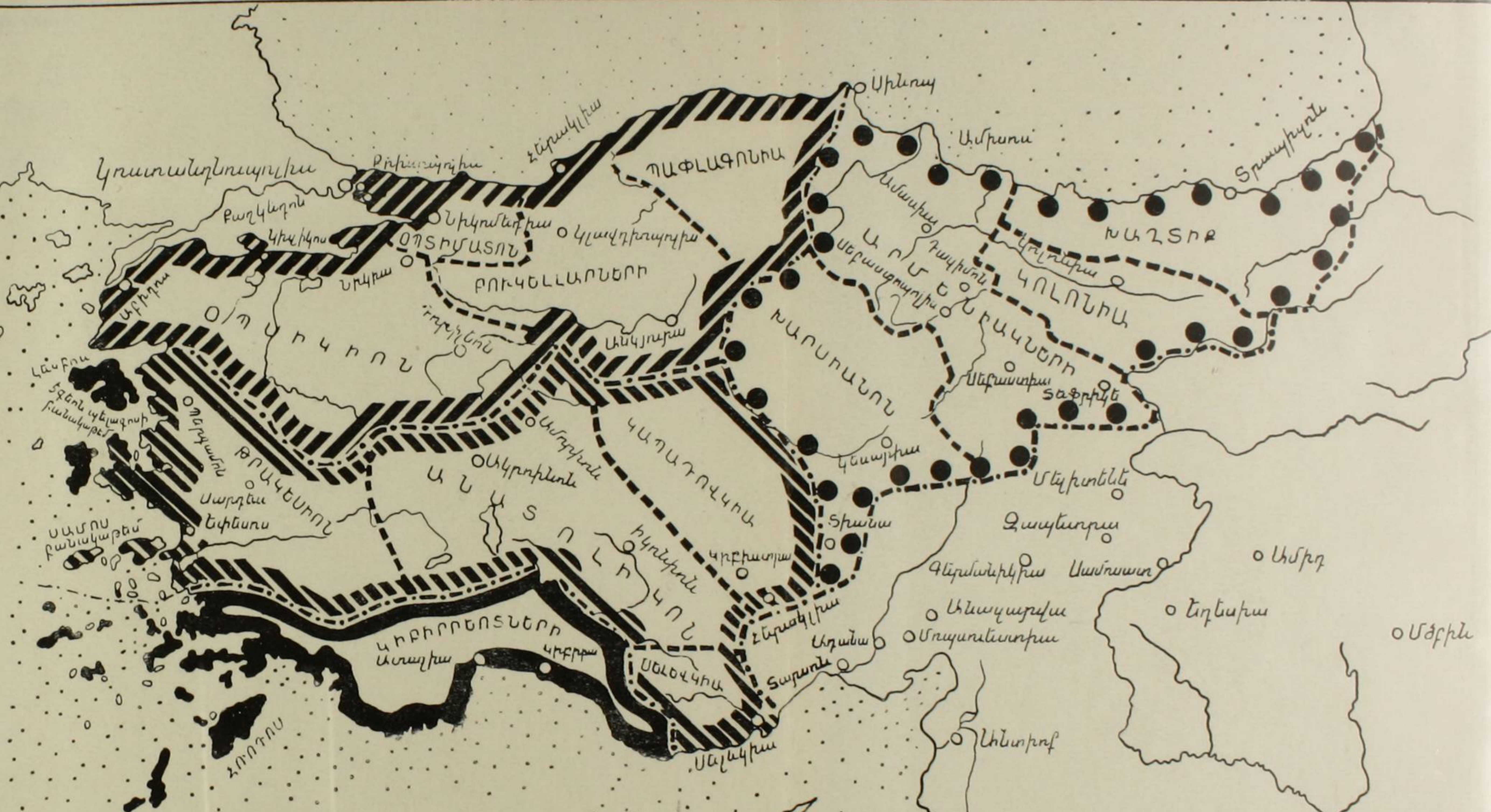
Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

	էջ
Կոստանդին Միրանաժինը և նրա գրական ժառանգությունը	V—LXV
Կայսրության կառավարման մասին, գլուխ 27	3
Կայսրության կառավարման մասին, գլուխ 43	4
Կայսրության կառավարման մասին, գլուխ 44	10
Կայսրության կառավարման մասին, գլուխ 45	13
Կայսրության կառավարման մասին, գլուխ 46	18
Կայսրության կառավարման մասին, գլուխ 50	23
Կայսրության կառավարման մասին, գլուխ 51	27
Կայսրության կառավարման մասին, գլուխ 53	28
Վասիլ Ա Մակեդոնացի կայսեր կենսագրությունը	31
Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին, գիրք Ա	121
Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին, գիրք Բ	141
Իանակաթեմերի մասին	161
Կոստանդին Միրանաժինի շարադրանքը Գրիստոսի անձնագործ պատկերի մասին	175
 Հ ա վ ե լ վ ա ծ	 195
 Մ ա ն ո թ ա գր ու թ յ ու ն ն եր	 207
Կայսրության կառավարման մասին	209
Վասիլ Ա կայսեր կենսագրությունը	250
Բյուզանդական արքունիքի սրարողությունների մասին	294
Իանակաթեմերի մասին	316
Քրիստոսի անձնագործ պատկերի մասին	332
 Հ ա վ ե լ վ ա ծ	 334
 Բանալի ծանոթագրություններում օգտագործված հապավումների	 337
 Յ ա ն կ եր	 345
 Անձնանունների	 347
Յեղանունների	354
Տեղանունների	356
Իյուզանդական տերմինների	363

- I Փոքրասիական բանակաթեմերի տեղադրությունը VII—IX դդ.: **Н. Gelzer-ի**
Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung, Leipzig, 1899,
աշխատության հիման վրա քարտեզը կազմել է **G. Ostrogorsky-ն**:
Տե՛ս նրա Histoire de l'État Byzantin, Paris, 1956, աշխատության
136-րդ էջում):
- II Բյուզանդական կայսրության արևելյան սահմանները շուրջ 960 թ.: (Քարտեզի
հեղինակ **E. Honigmann**: *Տե՛ս նրա* Die Ostgrenze des Byzantinischen
Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen
und armenischen Quellen, Bruxelles, 1935, աշխատության մեջ):

- Օգյախի ինքնակազմի Նախնական տարածությունը
- Անատոլիական ինքնակազմի Նախնական տարածությունը
- Արմենիական ինքնակազմի Նախնական տարածությունը
- Կարապախիական ինքնակազմի Նախնական տարածությունը

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատ. խմբագիր՝
Ա. Հ. ՇԱՂԱՄՅԱՆ
Նկարչ. ձևավորումը՝
Կ. Կ. ՂԱՅԱԴԱՐՅԱՆԻ
Տեխ. խմբագիր՝
Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Ս ր ք ա գ ր ի չ՝
Փ. Հ. ՄԱԴԱՆՅԱՆ

ՎՖ 03323   ԽՀԽ 1167   Հրատ. 3072   Պատվեր 648   Տպաքանակ 3100՝

Հանձնված է արժադրության 9/V11 1969 թ., ստորագրված է
տպագրության 23/11 1970 թ., տպագր. 27,37 մամուլ + 4
ներդիր, հրատ. 24,13 մամուլ, թուղթ № 1, 60 X 90¹/₁₆: Գինը 1 ու. 95 կ.:

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի
հրատարակչության էջմիածնի տպարան: